LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

NYOLCVANNYOLCADIK ÉVFOLYAM

Reformáció, munkavégzés-szabadidő, levéltári kutatás

archívum
Magyar Nemzeti Levéltár

Budapest, 2017

E SZÁMUNK SZERZŐI

Anka László, történész (VERITAS Történetkutató Intézet); **Balogh János Mátyás,** történész, főlevéltáros (MNL OL); **Bariczné Fenyő Noémi,** történelemtanár (Budapest); **Bernád Rita,** főegyházmegyei főlevéltáros (Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség); **Czeferner Dóra,** történész, PhD-hallgató (PTE BTK); **Csendes László,** egyháztörténész (CNSAS); **Csepregi Zoltán,** egyháztörténész, rektor (EHE); **Csiky Annamária,** irattáros (Magyar Közút Nonprofit Zrt.); **Deák Ágnes,** történész (SZTE BTK); **Fiziker Róbert,** történész, főlevéltáros (MNL OL); **Fóris Ákos,** történész, PhD-hallgató (Clio Intézet); **Gali Máté,** történész (VERITAS Történetkutató Intézet); **Garadnai Zoltán,** történész, főlevéltáros (MNL OL); **Gecsényi Lajos,** történész, főlevéltáros, ny. főigazgató (MNL OL); **Kiss András,** főlevéltáros-történész (MNL OL); **Kosztyó Gyula,** történész, levéltári kutató (Clio Intézet); **Kovács Eleonóra,** főlevéltáros (MNL); **Kulcsár Krisztina,** főlevéltáros, történész (MNL OL); Makó Imre, segédlevéltáros (MNL CsML Hódmezővásárhely); **Mikó Zsuzsanna,** főlevéltáros, általános főigazgató-helyettes (MNL); **Nagy Levente,** irodalomtörténész, tanszékvezető (ELTE BTK); **Nagy Szabolcs,** jogtörténész (SZE); **Ordasi Ágnes,** Phd-hallgató (KRE); **Papp Barbara,** történész, pszichológus (ELTE BTK); **Sági György,** történész (PPKE BTK); **Sebők Richárd,** PhD-hallgató (ELTE BTK); **Schmidt Anikó,** oszmanista, főlevéltáros (MNL OL); **Schramek László,** főlevéltáros, igazgató (MNL PML); **Szabó Csaba,** történész, főlevéltáros, főigazgató (MNL); **Szabó Zsanett,** történész (ELTE BTK); **Szakács Annamária,** levéltáros, PhD-hallgató (MNL OL); **Szirtes Zsófia,** történész, posztdoktori ösztöndíjas (ELTE BTK); **Szőts Zoltán,** történész, múzeumigazgató (Völgységi Múzeum); **Szőts Zoltán Oszkár,** történész, levéltáros (MNL OL); **T. Varga György,** ny. főlevéltáros (MNL OL); **Tabajdi Gábor,** kutató (OSZK – 1956-os Intézet); **Tuza Csilla,** főlevéltáros (MNL OL); **Závoczki Adrienn,** levéltáros, PhD-hallgató (MNL OL); **Zombori István,** történész, ny. múzeumigazgató (Móra Ferenc Múzeum)

Rövidítések: CNSAS = Securitate Irattárait Vizsgáló Országos Bizottság, Bukarest; EHE = Evangélikus Hittudományi Egyetem; ELTE BTK = Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar; KRE = Károli Gáspár Református Egyetem; MNL = Magyar Nemzeti Levéltár; MNL CsML = Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára; MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára; MNL PML = Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára; OSZK = Országos Széchényi Könyvtár; PPKE BTK = Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar; PTE BTK = Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar; SZE = Széchenyi István Egyetem; SZTE BTK = Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.

Angol fordítás: Paukovics Gergő, Takács Ábel

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

NYOLCVANNYOLCADIK ÉVFOLYAM

archívum
Magyar Nemzeti Levéltár

Budapest, 2017

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

Archival Publications
Revue des Archives

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
Közleményei

Journal of the National Archives of Hungary
Revue des Archives Nationales de Hongrie

Nyolcvannyolcadik évfolyam

Főszerkesztő
Szabó Csaba

Szerkesztőség
Czetz Balázs, Fiziker Róbert, Kulcsár Krisztina,
L. Balogh Béni (felelős szerkesztő),
Németh László Sándor, Rácz György, Szőts Zoltán Oszkár

Szerkesztőbizottság
Romsics Ignác, Valuch Tibor

Székhely (postacím):
1014 Budapest, Bécsi kapu tér 2–4.
(1250 Budapest, Pf. 3.)

Megjelent a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával

HU ISSN 0024–1512
A kiadásért felelős a Magyar Nemzeti Levéltár főigazgatója
A borítót tervezte: Nagy Attila
Műszaki szerkesztő: Máté István
A nyomdai munkálatokat a Kódex Könyvgyártó Kft. végezte
Felelős vezető: Marosi Attila
Megjelent 32,5 (B/5) ív terjedelemben

TARTALOM

Reformáció, munkavégzés – szabadidő, levéltári kutatás

A reformáció és magyarországi öröksége
Csepregi Zoltán: A reformáció kezdetei II. Lajos Magyar Királyságában 9
Schramek László: II. József türelmi politikájának érvényesülése Pest megyében (1781–1789) 29
Tuza Csilla: Vallási ellentétek a magyar céhes életben a 18. században 49
Nagy Levente: Román kálvinista–pravoszláv hitviták a 17. századi katekizmusok tükrében 63

Munkavégzés és szabadidő-kultúra a 19–20. században
Balogh János Mátyás: A kávéházba járó budapesti kisember (1890–1891) 77
Gali Máté: Berzeviczy Albert – egy kultúrpolitikus magánélete és mindennapjai 95
Anka László: Utazgató grófok a boldog békeidők korában: Apponyi Albert levelei Károlyi Sándorhoz 107
Szakács Annamária: A hadigondozás úttörői és önkéntes hősei – ifj. Teleki Sándor 1915-ös hadigondozási munkája naplója tükrében 119
Závoczki Adrienn: Egyesületek tevékenysége a két világháború között az olasz–magyar barátság jegyében 129
Kiss András: „Nem hisszük, hogy a lakótelepi dolgozók csak sör, vagy egyéb ital fogyasztásában találnák meg szórakozásukat". Munkavégzés és szabadidő-kultúra a Csepel Autógyárban 137

Levéltári kutatások – módszertan és gyakorlat
Czeferner Dóra: A New York-i Schwimmer Rózsa-hagyaték jelentősége 157
Papp Barbara: Kutatás a londoni Freud Museum Levéltárában 171
Bariczné Fenyő Noémi: A Schwan-Bovier család nyomában – ötletek kezdő genealógusoknak 179
Makó Imre: Az első világháborús veszteségkutatás forrásai a területi levéltárakban 191
Garadnai Zoltán: A Franciaország keleti politikájának történetére vonatkozó levéltári iratok kutatásának módszertani kérdései 207

Műhely
Schmidt Anikó: A lepantói csata értékelése kortárs beszámolók alapján 223
Deák Ágnes: Vonzások és taszítások – Dessewffy Emil konziliáriusi szerepben, 1859–1860 241
Ordasi Ágnes: A kiegyezés hatása Fiume társadalmi és politikai fejlődésére 261

Gecsényi Lajos: Dokumentumok Habsburg Ottó és a Magyar Nemzeti Bizottmány kapcsolatához (1948–1950) 277
Nagy Szabolcs: A Tanácsköztársaság Fejér megyei tisztségviselői ellen indított büntetőperek 311
Kosztyó Gyula: Mit vesztett Kárpátalja magyarsága a holokauszttal? Egy minisztériumi állapotfelmérés elemzése (1939. augusztus) 325
Sági György: Nuspl János bácskai német plébános összefoglaló jelentése az 1944 utáni délvidéki megtorlásokról (Forrásközlés) 347
Csendes László: Sztálinista tájkép a „géniusz generalisszimusz" nélkül. Kisebbségi és vallási csoportok üldözése a Román Népköztársaságban 369

Mérleg

Kovács Eleonóra: A Magyar Nemzeti Levéltár projektje a reformáció emlékévében 381
Závoczki Adrienn: Az Országos Levéltár óbudai épületének 20. évfordulójára 395
Bernád Rita Magdolna: A Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár gyűjtőközpontjai 401
Csiky Annamária: Iratértékelési munka a magyar levéltári szakirodalomban 425
A tematikus történeti kutatások lehetőségei a Magyar Nemzeti Levéltárban. Műhelytanácskozás 441

Irodalom

Az újkor oklevél- és irattana – osztrák szemmel (Michael Hochedlinger: Aktenkunde. Urkunden- und Aktenlehre der Neuzeit) *Kulcsár Krisztina* 463
Új levéltárismertető a brassói és a barcasági szászság történetéhez (Archivführer zur Geschichte der Deutschen in Kronstadt und dem Burzenland. Wegweiser durch die Bestände des Staatsarchivs Kronstadt/Braşov und des Archivs der Honterusgemeinde unter besonderer Berücksichtigung der Handschriften. Bearbeitet von Heigl, Bernhard – Rezac, Petra – Şindilariu, Thomas) *Szirtes Zsófia* 468
Nyomot hagytak – a Magyar Nemzeti Levéltár kiállítási katalógusa (Németh László Sándor [felelős szerk.]: Nyomot hagytak. Évszázadok – személyiségek – aláírások. Katalógus. / Their Traces: Centuries – Personalities – Signatures. Catalog) *Fóris Ákos* 473
Az anyagi világ, amely körülvesz minket (Lőrinc László: Életmódtörténet. Anyagi kultúra 1500-tól napjainkig) *Szőts Zoltán Oszkár* 475
Róth Miksa, 150 (Reisz T. Csaba: Róth Miksa címeres üvegablakai a Bécsi kapu téri levéltári palotában) *Szabó Zsanett* 477
Róma – Washington – Budapest. Mindszenty József ügye a nemzetközi diplomáciában (Ádám Somorjai OSB – Tibor Zinner: Correspondence of Cardinal József Mindszenty with the Holy See from the American Legation, 1956–71) *Zombori István* 480

„A források legfeljebb hiányosnak nevezhetők, […] de szűkösnek aligha” (Völgyesi Zoltán: Harctértől a hátországig. Az első világháború gazdasági és társadalmi hatásai Magyarországon a levéltári források tükrében) *Fiziker Róbert* 483
A szomszéd tükrén keresztül (Hornyák Árpád: A Horthy-korszak Magyarországa jugoszláv szemmel. Délszláv levéltári források Magyarországról, 1919–1941) *Fiziker Róbert* 486
A vármegyei hivatalviselők és az országgyűlési követek megválasztása körüli politikai csatározások a reformkori Zala megyében (Választási küzdelmek a reformkori Zala megyében, 1834–1847. Válogatott dokumentumok. Sajtó alá rendezte: Hermann Róbert – Molnár András. Szerkesztette: Molnár András) *Sebők Richárd* 489
„Kedves Lajosom!” („Kedves Lajosom!”. Csánki Dezső levelei Thallóczy Lajoshoz, 1879–1916. A leveleket sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta Reisz T. Csaba) *Szakács Annamária* 493
Egy korszerű hadosztálytörténet (Aradi Gábor – Szabó Péter: A tolnai hadosztály a Don-kanyarban. Hadiokmányok, harctéri naplók, tábori levelezőlapok és visszaemlékezések a szekszárdi magyar királyi 12. könnyű hadosztály történetéhez 1942–1943) *Szőts Zoltán* 497
A magyar külpolitika szolgálatában? (Baráth Magdolna – Gecsényi Lajos [szerk.]: *Főkonzulok, követek és nagykövetek, 1945–1990.* A bevezető tanulmányt írta: Baráth Magdolna) *Garadnai Zoltán* 500
„Archivio Casaroli” – a Casaroli-levéltár (Somorjai Ádám OSB: Nuove fonti per la causa Mindszenty nelle carte Casaroli 1962–1995 / Újabb Mindszenty-források Agostino Casaroli levéltári hagyatékában) *Szabó Csaba* 503
Kémtörténet másként (Majtényi György – Mikó Zsuzsanna – Szabó Csaba [szerk.]: Kémek, korok, életek. Erica Glaser Wallach és Noel H. Field története) *Tabajdi Gábor* 506

Díjazottak
Pro Archivo Regni-díj: Pusztainé dr. Pásti Judit főlevéltáros, főtanácsos 513

In memoriam
Lakos János (1947–2017) *Mikó Zsuzsanna* 515
Szűcs László (1929–2017) *T. Varga György* 517

TABLE OF CONTENTS

Reformation, work-leisure, archival research

Reformation and its Hungarian heritage
Zoltán Csepregi: The beginnings of the Reformation in the Kingdom of Hungary during the reign of Louis II 9
László Schramek: The impact of the Edict of Toleration and Joseph II's Church Policy in Pest County (1781–1789) 29
Csilla Tuza: Religious conflicts in Hungarian guild life in the 18th century 49
Levente Nagy: Romanian Calvinist-Orthodox polemics in the light of 17th century catechisms 63

Work and leisure culture in 19th and 20th centuries
János Mátyás Balogh: Coffee-shop culture and ordinary people in Budapest (1890–1891) 77
Máté Gali: Albert Berzeviczy–the private life and everyday life of a cultural politician 95
László Anka: Traveler counts in the period of dualism: Albert Apponyi's letters to Sándor Károlyi 107
Annamária Szakács: Pioneers and volunteer heroes in service for war victims and their families–Sándor Teleki, Jr.'s work in 1915 in the light of his diary 119
Adrienn Závoczki: The activities of the associations between the two world wars in the spirit of Italian–Hungarian friendship 129
András Kiss: "We do not believe that the workers from the microraion would only find their entertainment in consuming beer or other drinks" – Work and leisure culture at the Csepel Automobile Factory 137

Archival research – Methodology and practice
Dóra Czeferner: The significance of the Rosika Schwimmer Papers in New York 157
Barbara Papp: Research in the Archives of the Freud Museum London 171
Noémi Fenyő Bariczné: Following the traces of the Schwan-Bovier family – Ideas for beginner genealogists 179
Imre Makó: Sources in territorial archives for the research on the casualties of the First World War 191
Zoltán Garadnai: Questions of methodology in the research of archival records connect to the history of France's eastern policy 207

Workshop
Anikó Schmidt: Evaluation of the Battle of Lepanto based on contemporary reports 223

Ágnes Deák: Attractions and repulsions – Emil Dessewffy as a consultant, 1859–1860 241
Ágnes Ordasi: Impacts of the Austro–Hungarian Compromise on the social and political development of Fiume 261
Lajos Gecsényi: Documents about the relationship between Ottó Habsburg and the Hungarian National Committee (1948-1950) 277
Szabolcs Nagy: Trials against the officers of the Hungarian Soviet Republic in Fejér County 311
Gyula Kosztyó: What did the Hungarians of Transcarpathia lose with the Holocaust? Analysis of a ministerial condition survey (August 1939) 325
György Sági: Summary report by János Nuspl, German parish priest from Bácska, about the purges after 1944 in Délvidék (Publication of archival documents) 347
László Csendes: Stalinist landscape without the "genius generalissimus". Persecution of minorities and religious groups in the Romanian People's Republic 369

Balance
Eleonóra Kovács: Project of the National Archives of Hungary in the memorial year of the Reformation 381
Adrienn Závoczki: For the 20th anniversary of the National Archives' building in Óbuda 395
Rita Bernád: The collective archives of the Roman Catholic Archdiocese of Alba Iulia 401
Annamária Csiky: Archival appraisal in the Hungarian archival literature 425
The possibilities of thematic historical research at the National Archives of Hungary. Workshop Conference 441

Book reviews
Diplomatics in the Modern era – From an Austrian point of view (Michael Hochedlinger: Aktenkunde. Urkunden- und Aktenlehre der Neuzeit) *Krisztina Kulcsár* 463
New archival expository writing about the history of the Saxons of Brassó and Barca (Archivführer zur Geschichte der Deutschen in Kronstadt und dem Burzenland. Wegweiser durch die Bestände des Staatsarchivs Kronstadt/Braşov und des Archivs der Honterusgemeinde unter besonderer Berücksichtigung der Handschriften. Bearbeitet von Heigl, Bernhard – Rezac, Petra – Şindilariu, Thomas) *Zsófia Szirtes* 468
Their Traces – Exhibition catalogue of the National Archives of Hungary (Németh László Sándor [felelős szerk.]: Nyomot hagytak. Évszázadok – személyiségek – aláírások. Katalógus. / Their Traces: Centuries – Personalities – Signatures. Catalog) *Ákos Fóris* 473

The material world that surrounds us (Lőrinc László: Életmódtörténet. Anyagi kultúra 1500-tól napjainkig) *Zoltán Oszkár Szőts* 475
Miksa Róth, 150 (Reisz T. Csaba:Róth Miksa címeres üvegablakai a Bécsi kapu téri levéltári palotában) *Zsanett Szabó* 477
Rome – Washington – Budapest. József Mindszenty's case in the international diplomacy (Ádám Somorjai OSB – Tibor Zinner: Correspondence of Cardinal József Mindszenty with the Holy See from the American Legation, 1956–71) *István Zombori* 480
"Sources can be referred to as incomplete [...] but hardly scarce"(Völgyesi Zoltán: Harctértől a hátországig. Az első világháború gazdasági és társadalmi hatásai Magyarországon a levéltári források tükrében) *Róbert Fiziker* 483
Through the neighbor's glass (Hornyák Árpád: A Horthy-korszak Magyarországa jugoszláv szemmel. Délszláv levéltári források Magyarországról, 1919–1941) *Róbert Fiziker* 486
Political battles around the election of county officials and parliamentary ambassadors in the county of Zala in the Reform era (Választási küzdelmek a reformkori Zala megyében, 1834–1847. Válogatott dokumentumok. Sajtó alá rendezte: Hermann Róbert – Molnár András. Szerkesztette: Molnár András) *Richárd Sebők* 489
"My dear Lajos!" („Kedves Lajosom!". Csánki Dezső levelei Thallóczy Lajoshoz, 1879–1916. A leveleket sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta Reisz T. Csaba) *Annamária Szakács* 493
A modern division history (Aradi Gábor – Szabó Péter: A tolnai hadosztály a Don-kanyarban. Hadiokmányok, harctéri naplók, tábori levelezőlapok és visszaemlékezések a szekszárdi magyar királyi 12. könnyű hadosztály történetéhez 1942–1943) *Zoltán Szőts* 497
In the service of Hungarian foreign policy? (Baráth Magdolna – Gecsényi Lajos [szerk.]: *Főkonzulok, követek és nagykövetek, 1945–1990.* A bevezető tanulmányt írta: Baráth Magdolna) *Zoltán Garadnai* 500
„Archivio Casaroli" – The Casaroli Archives (Somorjai Ádám OSB: Nuove fonti per la causa Mindszenty nelle carte Casaroli 1962–1995 / Újabb Mindszenty-források Agostino Casaroli levéltári hagyatékában) *Csaba Szabó* 503
A different spy story (Majtényi György – Mikó Zsuzsanna – Szabó Csaba [szerk.]: Kémek, korok, életek. Erica Glaser Wallach és Noel H. Field története) *Gábor Tabajdi* 506

Awards
Pro Archivo Regni Prize: Judit Pásti Pusztainé, PhD 513

Necrology
Zsuzsanna Mikó: Lakos János (1947–2017) 515
György T. Varga: Szűcs László (1929–2017) 517

Csepregi Zoltán

A REFORMÁCIÓ KEZDETEI II. LAJOS MAGYAR KIRÁLYSÁGÁBAN

Magyarországon nagy hagyománya van az eszmetörténeti kérdések recepciótörténeti megközelítésének. Ha a reformációkutatásban is ezzel próbálkozunk, akkor a tudástranszferre vonatkozó adatokkal kell kezdenünk. Az információáramlás csatornái a reformáció kezdeti szakaszában a következők voltak:

1) a könyvek;
2) a diákok;
3) a humanista levelezés;
4) maguk az utazó, határokat átlépő és külföldi állásokba elszegődő személyek.[1]

1) Az adatok ismertetésénél először az időrendi szempontot választom. 1521. augusztus 28-án Joannes Corbus testvér, a Drezda melletti Königstein priorja küld Gregorius Soravus selmecbányai plébánosnak *quaedam opera Lutherana*, mely könyvküldemény valószínűleg nem találta életben a címzettet[2] (hiszen augusztus 1-jén a város nevében Bartholomaeus Francfordinus[3] jegyző már Simon Kecket prezentálta a selmecbányai plébániára).[4] Hans von der Planitz 1523-ban arról tudósítja választófejedelmét,[5] hogy Brandenburgi Albert őrgróf[6] Nürnbergből Luther-könyveket küld Budára Habsburg Mária királynénak.[7] Ezek közül egyet

---

1 Markus Hein: Maria von Habsburg, der ungarische Hof un die Reformation in Ungarn. In: Martina Fuchs – Orsolya Réthelyi (Hrsg.): *Maria von Ungarn (1505–1558). Eine Renaissancefürstin*. Münster, 2007 /Geschichte in der Epoche Karls V. 8./, 261–272.

2 Breznyik János: *A selmecbányai ágost. hitv. evang. egyház és lyceum története*. I. köt. Selmecbánya, 1883, 38. Gregorius már 1518-ban plébános itt. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF), 286985.

3 Bartholomaeus Francfordinus Pannonius (Buda, 1490 – Selmecbánya, 1536 után). Lásd *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon.* 3. kötet, Budapest, 2005, 211–212.

4 MNL OL DF 281416.

5 „*Man hatt zu Ungernn die lutherischen lehr und sein anhenger vast verfolget auch bis in den tott, aber es seind zeitung anher komen, das die konnigin zu Ungernn sehr gut evangelisch worden sei und mit dem konig deshalben ssovill gehandelt, das man die lutherischen weiter nicht vorfolget und nunalls das evangelium frei in Ungernn geprediget werde. Welches mir nicht ungleublich, das ich weiss, a sir der hoemeister aus Preussen von hinnen vill lutherisch bucher auf ir begere zugeschigkt.*" Hans von der Planitz: *Berichte aus dem Reichsregiment in Nürnberg 1521–1523*. Lepzig, 1899 /Sächsische Kommission für Geschichte 5./, 356. (1523. 10. 15.)

6 Albrecht von Brandenburg (Ansbach, 1490 – Tapiau, 1568): a német lovagrend nagymestere, 1525-től porosz herceg. Pósán László: A magyarországi Jagellók és a Német Lovagrend Brandenburgi Albert nagymester idején (1511–1525). *Századok*, 2016. 2. sz. 387–406.; *Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon*. 1. kötet. Hamm, 1900, 93–94. (www.bbkl.de); *Neue Deutsche Biographie.* Berlin, 1. kötet, 171–173. (www.deutsche-biographie.de)

7 Habsburg Mária, Magyarország és Csehország királynéja (Brüsszel, 1505 – Cigales, 1558). Réthelyi Orsolya: *Mary of Hungary in Court Context 1521–1531.* Dissertation. Budapest, 2010;

tudunk biztosan azonosítani, az 1524-ben megjelent német zsoltárfordításokat. 1524-ből már három magyarországi városból van biztos adatunk ilyen könyvek birtoklására, Sopronból (ahol ezeket meg is égetik),[8] Besztercebányáról és Nagyszebenből.[9]

2) Az első diákokat Besztercebánya és Lőcse küldi Wittenbergbe (1522), majd Buda, Segesvár és az erdélyi egyházmegye (1523), őket az esztergomi egyházmegye követte (1524), végül a Liptó vármegyei Hibbe (1526).[10]

3) A reformációpárti humanizmus első jeleként értékelhetjük Bartholomaeus Francfordinus selmecbányai jegyzőnek Georg Eysker körmöci jegyzőhöz intézett 1522. május 19-én kelt levelét, melyben „Babilonból", azaz Rómából hazatérve az akkor már reformátori meggyőződésű Conrad Cordatust[11] mint „Cunradum nostrum" üdvözli, és Martin Luther állítólagos nürnbergi idézését a következő szavakkal kommentálja: „*A császár birodalmi gyűlést tart Nürnbergben, meg van oda idézve a mi Lutherünk, akit az Úr Jézus áldjon meg, akinek legállhatatosabb hirdetője.*"[12]

Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara (1511 – 1525). Szerk. Réthelyi Orsolya et al. Budapest, 2005; *Neue Deutsche Biographie…* 16. köt., 207–209.

8 Peter Vischer soproni városi kamarás számadáskönyve. Házi Jenő: *Oklevelek, levelek és iratok 1521-től 1531-ig*. Sopron, 1929 /Sopron szabad királyi város története I/7./, 40.; Uő: *Különféle számadások és adójegyzékek 1489-től 1530-ig*. Sopron, 1938 /Sopron szabad királyi város története II/5./, 382–440., 431.; Vö. Csepregi Zoltán: *A reformáció nyelve. Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján*. Budapest, 2013 /Humanizmus és reformáció 34./, 29.

9 Peter Ratkoš: *Povstanie baníkov na Slovensku roku 1525–1526*. Bratislava, 1963, 165. 5. jegyzet; *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. Monumenta ecclesiasctica tempora innovatae in Hungaria religionis illustrantia*. Szerk. Bunyitay Vince et al. Budapest, 1902, 1. kötet, 123–124. (Nr. 125).

10 1522: Georgius Baumheckel de Nouosolio dioc. Strigonien, Martinus Ciriaci de Leowczofra Dio. Strigionien. 1523: Joannes Bontzler Zcytburgen. transiluanus Alenss dioc.; Joannes kousch transiluanus Albenss. dioc.; Valentinus Haltrich transiluanus Alben, dioc. 1523/24: Dionisius Lincius Pannonius; Balthazar Gleba Buden; Matheus Thome Nouosolianus Strigonien. dioc. 1524: Joannes Vthmannus Vngarus Buden; Joannes Casler dioc. Strigonen. 1526: Christannus Lanius Gybnitz Vngarie. *Album Academiae Vitebergensis*. Ed. Karl Eduard Förstemann. I. Leipzig, 1841.

11 Conrad Cordatus (Leombach, 1480 – Stendal, 1546): Csepregi: *A reformáció nyelve…* 33–37., 57–62., 84–94.; *Biographisch-bibliographisches…* 1. kötet, 1125–1126.; *Evangélikus lelkészek Magyarországon*. I. *A reformáció kezdetétől a zsolnai zsinatig (1610). Pastores evangelico-lutherani in Hungaria. Ab initiis reformationis usque ad synodum Solnensem (1610).* I/1. kötet. Budapest, 2014, 276. (http://medit.lutheran.hu); *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon…* 2. kötet, 70–71. (http://mamul.btk.mta.hu); *Melanchtons Briefwechsel. Kritische und kommentierte Ausgabe*. Hrsg. von Heinz Scheible et al. Stuttgart-Bad Cannstatt, 1977–, 11. kötet, 303. (http://www.haw.uni-heidelberg.de/forschung/forschungsstellen/melanchthon/mbw-online.de.html) *Neue Deutsche Biographie…* 3. kötet, 356–357.; *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*. 2. kötet. Tübingen,[4] 1998–2009, 459.

12 *Egyháztörténelmi emlékek…* 1. kötet, 57–58. (Nr. 56); a Cordatusra vonatkozó rész MNL OL DF 249874 alapján javítva: *„Salutabis meo nomine (si apud vos est, nam ex fama quottidie huc ad nos expectatur) Cunradum nostrum, ad quem litteras meas dedissem, ni eum expectarem, is tamen, si aderit, sit novorum presencium te indice particeps."* Vö. Csepregi: *A reformáció nyelve…* 31–33.

4) A személyek áttekintéséhez egy táblázatot adok közre (lásd az *1. Függelék*et), a Mohács előtti hazai reformáció prozopográfiai kataszterét, azt a harmincegynéhány klerikust és laikust, akik 1526-ig forrásszerűen meggyanúsíthatóak a reformáció eszméi iránti szimpátiával. Vagyis ez a névsor nem a hazai protestáns egyháztörténeti hagyományon alapul, nem is a 19. századi történetírás valószínűnek ható feltételezésein, hanem kortárs szövegeken, melyek jó esetben a szereplőktől maguktól származnak (levelek, nyomozati jegyzőkönyvek, jelentések által rögzítve). A nevek sorrendje földrajzi felosztást követ, de természetesen időrendi vagy más elrendezés is alkalmazható lett volna.

E táblázat első tanulsága nemzetiségi: az összes felsorolt személy német anyanyelvű vagy németül beszélő (mint Mária királyné), illetve ha ez nem is állapítható meg mindenkiről pontosan, akkor is német nyelvi környezetben élő, működő személyekről van szó. A felhasznált szövegek mind német nyelvű közegben keletkeztek: többségükben német polgárságú városokban, a németajkú bányászok körében, és a dinasztikus kapcsolatok miatt többnyelvű királyi udvarban, ahol főleg a németet használták közvetítő nyelvként.[13] E nyelvi megnyilvánulások is nagyobbrészt németül (kisebb részt latinul) maradtak fönn. Bár az állami és egyházi adminisztráció nyelve a latin volt, és a humanista levelezés is a klasszikus nyelvet preferálta, a város ügyintézése és magánlevelezése már a helyi többség anyanyelvén folyt.[14]

A táblázat második, ezzel szorosan összefüggő tanulsága pedig földrajzi: a vizsgált időszakban öt reformációs góc rajzolódik ki Magyarországon:

a) Sopron,
b) Buda (a királyi udvarral),
c) a Garam menti bányavárosok,
d) a felső-magyarországi szabad királyi városok
e) Nagyszeben.

a) A magyar és a német nyelvterület határán álló Sopron évszázadokon keresztül fontos kereskedelemi és kulturális közvetítő szerepet töltött be. Üzleti kapcsolatrendszere Ausztrián és Morvaországon túl Észak-Itáliáig és Dél-Németországig húzódott.[15] A város középkori levéltára szinte kivételes szerencsével maradt fenn, és itt találjuk a lutheri eretnekség ügyében felvett legrészletesebb nyomozati jegyzőkönyvet.[16] A Sopronban 1524-ben lefolytatott eretneknyomozás során feltárt nézetekben a hagyományos ferences egyházkritika már kimutathatóan lutheri ere-

13 Csepregi: *A reformáció nyelve…* 23–27.; Réthelyi: *Mary of Hungary…* 194–207.

14 Szende Katalin: Nyelvében él a polgár? Többnyelvűség a késő-középkori Magyarország városaiban. *Aetas*, 2011. 3. sz. 5–26.

15 Mollay Károly: Kereskedők, kalmárok, árosok. Moritz Pál kalmár 1511–1530. *Soproni Szemle*, 1991. 1–31.

16 *Egyháztörténelmi emlékek…* 1. kötet, 159–171. (Nr. 163); Házi: *Oklevelek, levelek…* 115–131. (Nr.. 83).

detű eszmékkel vegyült. Az egyik soproni vádlott, Paul Moritz[17] vallomása szerint nézeteit mind a németektől vette (*ex dominis germanis*), mind saját tapasztalataiból szűrte le.[18]

Érdekes tapasztalat, hogy a fekvése és fejlődése alapján is közeli Pozsonyban csak évekkel később mutatkoznak a reformáció jelei. A két város egyházi helyzete között az a fontos különbség, hogy míg Sopronban a plébános volt a legmagasabb egyházi hatóság (hiszen a soproni főesperes Győrött székelt), addig Pozsonyban mind a káptalan, mind a pozsonyi főesperes gondoskodhatott a reformációs erjedés megfékezéséről. Nem véletlen, hogy az első konkrét pozsonyi adatunk a témában éppen egy kivégzés, ez is a Mohács utáni időből. Egy Ulmból származó szerzetest ugyanis a hutterita krónika szerint 1528-ban Pozsonyban égettek meg.[19]

2) Az ország fővárosának, Budának a művelődési intézményei és nemzetközi kapcsolatai szintén kivételesek, ezért az itt zajló folyamatok nem vetíthetőek ki az egész országra. Nem véletlen, hogy táblázatos listánk egy királynét (Mária) és két német fejedelmet (a Brandenburgi testvérpárt, Györgyöt és Albertet) is felsorol, az utóbbiak anyjuk, Jagelló Zsófia révén II. Lajos királynak (1506–1526) voltak első unokatestvérei. György[20] húsz éven keresztül élt Budán, mint a gyermekkirály gyámja és királyi tanácsos (1506–1525), öccse, a német lovagrend nagymestere pedig 1522 és 1525 között tartózkodott itt rendszeresen, hiszen a lengyelekkel folytatott béketárgyalásaiban Lajos király vállalt közvetítői szerepet. Ezekben az években már mindkét őrgróf levelezésben állt Martin Lutherrel.

Markus Hein egy budapesti előadásában pontosan fogalmazta meg azt, hogy a Budán megforduló papok, iskolamesterek és diplomaták ugyan nem lettek törvényszerűen, automatikusan reformátorokká, mégis óriási jelentősége volt annak, hogy itt egy pontba futottak össze különböző szintű és irányultságú kapcsolatrendszerek szálai: a német anyanyelvűeké, a humanistáké, az udvari politikáé és az evangéliumi mozgalom híveié – egymásra rakódva, hatásokat katalizálva és híreket továbbítva, vallási eszméket, esztétikai értékeket, személyes érvényesülést és politikai befolyást kölcsönösen összekapcsolva. Ahogy Mária királyné, úgy az ugyancsak itt élő Brandenburgi György sem lépett fel kezdeményezőként vagy szervező-

17 Paul Moritz (Sopron ? – Sopron, 1530): 1526–1529 között soproni városbíró. Házi: *Különféle számadások…* 367–382. (Nr. 26); Mollay: i. m.

18 *Egyháztörténelmi emlékek…* 1. kötet, 170–171. (Nr. 163); Vö. Csepregi: *A reformáció nyelve…* 27–31.

19 *Die Geschichts-Bücher der Wiedertäufer in Oesterreich-Ungarn*. Hg. Josef Beck. Wien, 1883 /Fontes rerum Austriacarum. Diplomataria et acta 43./, 67–69.; Csepregi Zoltán: „Lutherani omnes comburantur". Legenda, források, rekonstrukció. In: Fazakas Gergely Tamás – Imre Mihály – Száraz Orsolya (szerk.): *Mártírium és emlékezet. Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*. Debrecen, 2015 /Loci Memoriae Hungaricae 3./, 30–40.; Vö. *Egyháztörténelmi emlékek…* 1. kötet, 248–250. (Nr. 243, Szalkai László esztergomi érsek levele 1526-ból.)

20 Georg von Brandenburg (Ansbach, 1484 – Ansbach, 1543): Csepregi: *A reformáció nyelve…* 102–126.; *Biographisch-bibliographisches…* 30. kötet, 472–484.; *Melanchtons Briefwechsel…* 11. kötet, 192–193.; *Neue Deutsche Biographie…* 7. kötet, 204–215.

ként, hanem egyszerűen jelenlétükkel, közjogi súlyukkal emelték más szintre ennek a hálózatnak a szerepét és külső megítélését. A bármilyen szempontból ellenfélnek minősülők pontosan érzékelték ezt a veszélygócot, így egykettőre meglelték az ellenszert „a királyné lutheránus németjeinek" a kompromittálásában.[21] A kifejezés mindhárom eleme hangsúlyos, mert sikeresen kapcsolja össze egymással az idegenellenességet, a hitvédelmet és a túlságosan is autonóm ifjú uralkodónő kritikáját.

A prozopográfiai kataszterhez historiográfiai szempontból egy „negatív" lista is kapcsolható: azon személyek névsora, akiket akár a források, akár a hagyomány, akár a felekezetileg elfogult történetírás kapcsolatba hozott a reformációval, ám valószínűleg minden alap nélkül. Ennek a listának a tételeit is földrajzi csoportosításban ismertetem. A „nem-reformátorok" köre Budán a legszélesebb. Egyrészt azok miatt a prédikátorok miatt, akik *majdnem* megfordultak itt, de végül nem tették be a lábukat Budára (a boroszlói Johannes Hess vagy a morvaiglói Paulus Speratus),[22] másrészt a már említett udvari intrikáknak köszönhetően, amelyek szerint lutheránus lett volna Johann Schneidtpeck von Schönkirchen császári követ vagy Katharina Pemfflinger udvarhölgy, a későbbi Török Bálintné. Sőt, a Bornemisza János várnagy pletykáitól befolyásolt Antonio Giovanni da Burgio pápai nuncius[23] olyan általánosító megfogalmazásoktól sem riadt vissza, hogy az udvar német tagjai „mind lutheránusok".[24]

3) A „pozitív" táblázatban felsorolt legtöbb személy viszont a Garam menti bányavárosokhoz kötődik. Az észak-magyarországi ún. hét bányaváros elsősorban gazdasági szerepe miatt lett a nemzetközi kulturális kapcsolatrendszer fontos gócpontja.[25] E városok értelmiségét részben külföldről toborozták, de az itteniek is gyakran szereztek messze földön fontos pozíciókat. A német-római birodalommal való intenzív kapcsolattartást az augsburgi Fugger-ház rézbányászati érdekeltségei is jelentősen elősegítették. Az olvasástörténeti kutatások szerint e városok messze élenjártak az ország művelődésében.[26]

---

21 Hein: i. m. 272.

22 Csepregi: *A reformáció nyelve…* 128–143.; Uő: Közösségi kultúra a magyarországi reformációban. Szövetség, kölcsönös eskü, életre szóló elköteleződés gyülekezet és lelkész között. In: Szabó Lajos (szerk.): *Teológia és kultúra.* Budapest, 2014, 10–12.

23 Kubinyi András: Die Pemfflinger in Wien und Buda. Ein Beitrag zu wirtschaftlichen und familiären Verbindungen der Bürgerschaft in den beiden Hauptstädten am Ausgang des Mittelalters. In: *Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien.* 1978, 402.

24 *Relationes oratorum pontificorum. Magyarországi pápai követek jelentései 1524–1526.* Budapest, 1884. Reprint, 2001 /Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Vatikáni magyar okirattár II/1./, 190., 193.; *Egyháztörténelmi emlékek…* 1. kötet, 202. (Nr. 194).

25 Paulinyi Oszkár: *Gazdag föld – szegény ország. Tanulmányok a magyarországi bányaművelés múltjából.* Budapest, 2005.

26 Viliam Čičaj: *Bányavárosi könyvkultúra a XVI–XVIII. században: Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecbánya.* Szeged, 1993 /Olvasmánytörténeti dolgozatok 4./.

Sok adatunk van rá, hogy az 1520-as években Besztercebányán, Selmecbányán és Körmöcbányán a városi tanács alkalmazott a saját költségén rövidebb-hosszabb időre vendégprédikátorokat. Ennek a gyakorlatnak a hátterében több helyen az egyházi reformokra hajló tanácsosok és az ezeket fékező plébánosok ellentéte állt. Ahol nem sikerült a meglévő papi állásokat „evangéliumi" szellemű igehirdetőkkel betölteni, ott átmenetileg a város gondoskodott új prédikátorok alkalmazásáról.[27] Hogy a bányavárosokban ugyanúgy megtalálható volt a német reformáció könyvtermése, mint Sopronban vagy Nagyszebenben, arról egy 1524-es adat tanúskodik.[28] A bányavárosi felkelés idején (1525) a bányászok – egyértelműen Martin Luther példáját követve – a Szent Pál-féle apostoli üdvözletet (Róm 1:7) használták megkülönböztető, ismertető jelként, elvbarátaikhoz intézett leveleiket általában ezzel vezették be: „*Kegyelem és békesség!*". Az apostoli üdvözlet náluk, akárcsak a németországi ún. evangéliumi mozgalomban, identifikációs eszközként szolgált. Az új egyházi nyelv jellegzetes fordulata volt ezen kívül a „keresztény és evangéliumi" (*christlich und evangelisch*) szókapcsolat is.[29]

Ennek ellenére itt is akad „negatív" lista. Aegidius Faber[30] és Siegmund Staudacher,[31] noha már 1526 előtt Körmöcbányán, ill. Selmecbányán működtek, feltehetőleg csak később, a mohácsi csatavesztés után „fertőződtek meg" reformátori nézetekkel. Ennél is tréfásabb a valószínűleg 1523/24-ben elhunyt, dokumentáltan nem lutheránus Simon Keck[32] selmecbányai plébános esete, akit sok kutató egyszerűen „egyesített" protestánssá lett névrokona, a tescheni Simon Bernhardt[33] alakjával.

4) Az északkelet-magyarországi szabad királyi városok egyszerre tartoztak (politikai értelemben) a Magyar Királysághoz és (gazdasági, szellemi, nyelvi vonatkozásban) a szomszédos morva, sziléziai és lengyel központokhoz. És itt nemcsak a meglehetősen steril, úgynevezett kulturális és szellemi cserefolyamatokra lehet gondolni. Sokkal inkább arra az egykor természetes, de ma már furcsa tényre, hogy a magyarországi értelmiség folyamatos mozgásban volt, nemcsak a *peregrinatio*

---

27 Gustav Hammann: Mag. Nicolaus von Sabinov. Ein Beitrag über den Humanismus und die frühe Reformation in der Slowakei. *Zeitschrift für Ostforschung,* 1967. 16. sz. 38–39.

28 Ratkoš: i. m. 165., 5. jegyzet.

29 Csepregi: *A reformáció nyelve…* 33–38.; Uő: *Közösségi kultúra…* 12–13.

30 Aegidius Faber (Körmöcbánya – Boizenburg, 1558): Csepregi: *A reformáció nyelve…* 156–161.; *Allgemeine deutsche Biographie.* 6. kötet, 488. (www.deutsche-biographie.de); *Evangélikus lelkészek…* I/1., 477.; *Melanchtons Briefwechsel…* 12. kötet, 33.; *Neue Deutsche Biographie…* 4. kötet, 718.

31 Siegmund Staudacher (Innsbruck – Rothenburg/Tauber, 1546): 1512-től bécsi diák, 1524-től 1533-ig selmecbányai plébános. Csepregi: *A reformáció nyelve…* 161–165.; *Evangélikus lelkészek…* I/3., 193.

32 Simon Keck (Bakabánya – Selmecbánya, 1523/24): 1497-től bécsi diák, 1521-tól selmecbányai plébános. *Egyháztörténelmi emlékek…* 1. kötet, 65–67., 79–80. (Nr. 59, 76); Breznyik: i. m. 38–43.; Csepregi: *A reformáció nyelve…* 161–163.

33 Simon Bernhardt (Frauenstadt/Teschen – Brieg, 1537 után): 1513-tól bécsi diák, 1522-tól Troppau, 1528-tól Brieg prédikátora. Hammann: i. m. 35–38.; *Evangélikus lelkészek…* 149.

academica jól ismert útvonalain, hanem a szomszédos területekkel folytatott sűrű „kishatárforgalomban" is. Az élénk „kádercsere-forgalom" ellenére mégsem beszélhetünk a reformáció gyors terjedéséről. A bányavárosokkal összehasonlítva, a felső-magyarországi szabad királyi városokban ritkábban és viszonylag későn találkozni hasonló jelenségekkel (holott a szepességi helyi hagyomány már 1520-tól igyekszik eredeztetni egyes városok hitújítását).[34] Valószínűleg az az általános következtetés is levonható ebből, hogy az országban nyugatról kelet felé haladva a reformáció jelei szórványosabbak és egyre későbbi keletűek.

5) A prozopográfiai kataszter alapján Erdély szinte teljesen hiányzik a korai reformáció térképéről, annak ellenére, hogy a szászok ugyanúgy a német etnikumhoz tartoztak, mint pl. a cipszerek, és hogy Nagyszebenben – Sopronhoz hasonlóan – már 1524-ben könyvek utáni és eretneknyomozás zajlott.[35] A többségében német lakosságú Királyföld és annak legjelentősebb városa, Nagyszeben, mind a világi, mind az egyházi közigazgatás tekintetében különleges jogállással bírt.[36] A 13. században Erdélybe települt szászok egyéb privilégiumok mellett széleskörű önkormányzatot kaptak, egyházilag pedig nem a közeli erdélyi püspök, hanem az esztergomi érsek joghatósága alá tartoztak. A középszintű egyházfegyelmezés és -felügyelet sem valamely főesperes feladata volt, hanem ezt a viszonylag autonóm lelkészi káptalanok látták el.[37] Hogy ebben a közegben a reformáció eszméi a máshol tapasztaltnál később és lassabban terjedtek el, annak valószínűleg a nyelvjárási különbségekre visszavezethető okai is voltak.

A reformációs erjedés jelei Nagyszebenben is 1524-től kezdve mutatkoztak meg,[38] bár kevésbé határozottan, mint az ország nyugati vagy középső vidékein. Az első évekből fennmaradt dokumentumok itt nem rögzítenek egyértelműen reformációpárti megnyilvánulásokat (szavakat vagy tetteket). 1524/25-ben három eretneknyomozásra került itt sor, melyek mégsem az eretnekség tényállását tárták fel, hanem a gyanúsítottakat vagy felmentették, vagy csupán enyhe büntetéssel sújtot-

---

34 Daniel Veselý: Die lutherische Reformation in der Slowakei bis 1548. In: Erich Donnert (Hrsg.): *Europa in der Frühen Neuzeit. Festschrift Günter Mühlpfordt*. 3. *Aufbruch zur Moderne*, 585. Thomas Preisner leibici plébános (*Evangélikus lelkészek…* 373.) egy félreolvasásnak vagy sajtóhibának köszönheti kitüntetett szerepét. Johannes Ribini ugyanis 1524-es évszámmal közli a szepesi prépostnak a *Matricula Mollerianá*ba az 1544-es évhez bemásolt körlevelét. *Egyháztörténelmi emlékek…* 1. kötet, 143–147. (Nr. 148).

35 *Egyháztörténelmi emlékek…* 1. kötet, 123–124., 140–142. (Nr. 125, 146).

36 Dirk Moldt: *Deutsche Stadtrechte im mittelalterlichen Siebenbürgen. Korporationsrechte, Sachsenspiegelrecht, Bergrecht*. Köln – Weimar, 2009 /Studia Transylvanica 37./, 41–63.

37 Ludwig Klaster: Die Kapitelsbruderschaften der Evang. Kirche A. B. in Siebenbürgen. In: Ulrich Anreas Wien (Hrsg): *Reformation, Pietismus, Spiritualität. Beiträge zur siebenbürgisch-sächsischen Kirchengeschichte*. Köln–Weimar, 2011, /Siebenbürgisches Archiv, 3,41./ 1–22.

38 Karl Reinerth: *Die Gründung der evangelischen Kirchen in Siebenbürgen*. Köln – Wien, 1979 /Studia Transylvanica 5./, 7–31.; Keul István: *Early Modern Religious Communities in East-Central Europe. Ethnic Diversity, Denominational Plurality, and Corporative Politics in the Principality of Transylvania (1526–1691)*. Leiden, 2009 /Studies in Medieval and Reformation Traditions 143./, 47–51.

ták.[39] Ezen eljárások kapcsán ugyan a világi és egyházi hatóságok a nagyszebenieket a „tévtanítások"elutasítására hívták fel, de csak általános fordulatokkal, konkrét intézkedés nélkül.[40] E három ügy azt a benyomást kelti, hogy szereplőik valószínűleg személyes ellentéteiket vagy rivalizálásukat igyekeztek a hitújítás és hitvédelem díszletei közé helyezni, ám a tanítás tartalmi elemei nélkül. Az egyházi gyakorlat megújítására való törekvés csak 1526-ban tűnik fel Gosztonyi János püspök és a nagyszebeni káptalan leveleiben. Az utóbbi szerint Johannes Hecht városi tanácsos házában rendszeresen német nyelvű liturgiát tartanak, és ugyanő menedéket nyújt egy kiugrott domonkos barátnak, Georgiusnak, aki engedély nélkül prédikál és a népet az egyház iránti engedetlenségre biztatja.[41] Ez alapján Hecht a reformáció laikus patrónusának tűnik, míg Marcus Pemfflinger királybíró, bár egyes kortársai őt tették felelőssé az újítók térnyeréséért,[42] – szemben a 19. századi pozitivista történetírás álláspontjával – nem sorolható be ugyanebbe a kategóriába.[43]

Az eddig mondottakat érdemes egy újabb táblázatban összefoglalnom, ismét földrajzi csoportosításban, de az időrendet is feltüntetve (lásd a *2. Függelék*et). Az adatok sűrűsödését szintén négy gócban találjuk: Buda, Sopron, a bányavárosok, de a negyedik helyen itt már nem Felső-Magyarország, hanem Nagyszeben jelenik meg.

Az elsődleges források szövegének elemzése a reformáció számottevő hatását mutatja ki Magyarország németajkú közegében a mohácsi csata előtti időszakban, de a mozgalom adataink szerint még nem lépte át az országon belül húzódó német–magyar nyelvhatárt. Kijelenthető tehát, hogy a reformáció tanítása 1526-ig kizárólag városi, német nyelvi közegben érhető tetten. A magyar etnikum egyértelműen a mohácsi vereség teológiai értelmezésére, azaz a szentek tiszteletének kritikájára lesz majd csak fogékony, ahogyan ezt az első jelentős magyar nyelvű reformátor, Dévai Mátyás[44] írói munkásságában találjuk.[45] A Mohács utáni ideológiai és identitáskrízist tanulmányom végén, egy másik személy, Georg Stoltz[46] kapcsán fogom röviden bemutatni.

---

39 Johannes Mild (1524): *Egyháztörténelmi emlékek…* 1. kötet, 108., 114–115. (Nr. 103, 119); Simon von Trappold (1524): *Egyháztörténelmi emlékek…* 1. kötet, 153–154., 179–180. (Nr. 157, 168); Johannes Clementis Mydwischer (1525): *Egyháztörténelmi emlékek…* 1. kötet, 215., 218–220., 223–225. (Nr. 210, 213, 218); Zoványi Jenő: *A reformáczió Magyarországon 1565-ig*. Budapest, [1922]. Reprint: Budapest, 1986, 31–32., 44–45., 59.; Reinerth: i. m. 11.

40 *Egyháztörténelmi emlékek…* 1. kötet, 123–124., 134–135., 140–142. (Nr. 125, 140, 146); Keul: i. m. 47–49.

41 *Egyháztörténelmi emlékek…* 1. kötet, 241–243., 258–261. (Nr. 236, 249); Zoványi: i. m. 59–60., 64.; Reinerth: i. m. 13–14.; Keul: i. m. 49–50.

42 *Egyháztörténelmi emlékek…* 1. kötet, 273–274. (Nr. 263); Keul: i. m. 50–51.

43 Kubinyi: i. m.

44 Dévai (Bíró) Mátyás (†1545): *Biographisch-bibliographisches…* 1. kötet, 1276–1277.; *Evangélikus lelkészek…* I/1., 368.; *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon…* 2. kötet, 185–186.; *Melanchtons Briefwechsel…* 11. kötet, 345.; *Die Religion…* 2. kötet, 773.

45 Ács Pál: *„Elváltozott idők". Irányváltások a régi magyar irodalomban*. Budapest, 2006 /Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 6./, 11–34.

46 Georg Stoltz (Felső-Szilézia – Vajdahunyad, 1530): Csepregi: *A reformáció nyelve…* 113–116.

További tanulság, hogy a felsoroltak között csak három szerzetest találunk: Christophorus soproni ferences prédikátort[47] és két kiugrott domonkos barátot, az említett Georgiuson kívül Leonhardust, aki Selmecbányán lépett nyilvános házasságra.[48] Az összes többi név világi papot vagy laikust takar. Ennek az aránynak a fényében óvatosan kell kezelnünk az ún. magyarországi ferences reformációról szóló elméleteket, vagy azt a próbálkozást, amely – Martin Luther analógiájára – minden reformátorban kiugrott szerzetest vél felfedezni.[49] Erre az óvatosságra akkor is szükség van, ha Szűcs Jenő kutatási eredményei után[50] Erdélyi Gabriella újabb forrásokkal és nyomós érvekkel támogatta meg a szerzetesi és reformátori mozgalmakat egymással összefüggésbe hozó felfogást.[51]

Ugyancsak elgondolkodtató a hazai humanista mozgalomba való szerény beágyazottság is. A humanista és a reformátori mozgalom szövetsége Magyarországon mélyebb is volt és időben tovább is tartott, mint a német-római birodalomban. Az ország csupán egyetlen értelmiségi elittel rendelkezett, és ugyanazok a szerzők (általában városi iskolák tanárai, prédikátorok, nemesi családok nevelői) egyidejűleg írtak humanista irodalmi és reformátori vallásos műveket. A reformáció első évtizedeit Erasmus tekintélye határozta meg,[52] majd Philipp Melanchthon lett a fő tájékozódási pont.[53] Ugyan a táblázat jobboldali oszlopában talán feltüntethetnénk még néhány volt itáliai, krakkói és bécsi diákot is (pl. Cordatust, Henselt,[54] Schustelt,[55] Fabert, Staudachert), de ezeknek sem humanista műveltségéről, sem humanista tevékenységéről nem maradtak fenn konkrét adatok. Az ő életpályájukban a humanista kötődésnél sokkal meghatározóbbnak tűnik a német városi kultúrához való kapcsolódás. Egyes esetekben (Budán és a bányavárosokban) még a

47 Uo. 27–29.

48 MNL OL Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban. DL), 35021 (1524. 11. 03.); *Egyháztörténelmi emlékek…* 1. kötet, 177–178. (Nr. 167).

49 Őze Sándor: *A határ és a határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél.* Budapest, 2006 /METEM Könyvek 54./, 81–102.

50 Szűcs Jenő: Ferences ellenzéki áramlat a magyar paraszthábor és reformáció hátterében. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1974, 409–435.

51 Erdélyi Gabriella: *Szökött szerzetesek. Erőszak és fiatalok a késő középkorban.* Budapest, 2011.

52 Jan-Andrea Bernhard: *Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses im Reich der Stephanskrone. Ein Beitrag zur Kommunikationsgeschichte zwischen Ungarn und der Schweiz in der frühen Neuzeit (1500–1700).* Göttingen, 2015 /Refo500 Academic Studies 19./.

53 Ritoókné Szalay Ágnes: *Miért Melanchthon?* In: Balázs Mihály et al. (szerk.): *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére.* Szeged, 1997 /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35./, 497–505.

54 Achatius Hensel (Bártfa – Selmecbánya, 1549): Csepregi: *A reformáció nyelve…* 174–178.; *Evangélikus lelkészek…* I/1., 666. Vö. *Egyháztörténelmi emlékek…* 1. kötet, 189–190. (Nr. 181).

55 Wolfgang Schustel (Griesbach/Passau – Görlitz, 1553): Ilpo Tapani Piirainen – Vendelín Jankovič: Reformationsbriefe aus Bardejov/Bartfeld. Ein Beitrag zum Frühneuhochdeutschen in der Slowakei. In: *Neuphilologische Mitteilungen.* 1991, 501–511.; Csepregi: *A reformáció nyelve…* 143–149.; Csepregi: *Közösségi kultúra…* 14–15.; *Evangélikus lelkészek…* I/3., 74.

német polgárság vallási szervezeteiben, a laikus testvérületekben való részvétel is pontosan kimutatható.[56]

A nevek alatt zárójelben adtam meg az esetleges külföldi származást. Közülük a legtöbben a cseh korona sziléziai tartományaiból jöttek, amit a Jagellók kettős birodalmában akár természetesnek is vehetünk. Az ausztriaiak jelenlétére részben a Jagelló-Habsburg dinasztikus házasságok,[57] részben talán a Duna-völgyi humanista kapcsolatok adnak magyarázatot.[58] Három német birodalmi alattvaló (Simon Grynaeus,[59] Veit Oertel,[60] Schustel) már a nagypolitikától teljesen függetlenül, saját ambícióit követve jutott el Magyarországra. Fontos rögzíteni azt a tényt, hogy ezen német eredetű vallási mozgalom és európai eszmeáramlat 1526 előtti magyarországi hirdetői, képviselői, hitvallói, támogatói mintegy 50%-ban nem Magyarország szülöttei voltak.

Az eltérő forrásadottságok miatt tüntettem fel több személynél az 1526 utáni tevékenység dokumentáltságát. Ezekben az esetekben – módszertanilag ugyan problematikus eljárás az ilyen visszavetítés – a későbbi állásfoglalás irányadó lehet a korábbi magatartás megítélésére. Mária királyné például 1526 előtt bízta meg udvari komponistáját, Thomas Stoltzert[61] Luther német zsoltárfordításainak a megzenésítésével,[62] de maga a királyné először 1527 januárjában írott levelében ad alapot a reformációpárti minősítésre.[63] (Hogy politikai ellenfelei mikor, hogyan minősítik őt, az – mint fentebb láttuk – más lapra tartozik). Hasonló fáziskéséssel szólnak a források Johannes Henckel[64] reformer elkötelezettségéről is: az erazmi-

56 Richard Klier: Dr. med. Johann Weinmann, Rat und Gesandter des Markgrafen Georg von Brandenburg in Ungarn. In: *Südostforschungen.* 1970, 276–277.; Csepregi: *A reformáció nyelve…* 63.

57 Werner Ogris: Die habsburg-jagiellonische Doppelheirat von 1515. In: *Österreichisches Archiv für Recht und Religion.* 2003, 322-335.; Die Geschichte der habsburgisch-jagiellonischen Heiratsverträge im Spiegel der Quellen. In: Martina Fuchs – Orsolya Réthelyi (Hrsg.): *Maria von Ungarn (1505–1558). Eine Renaissancefürstin.* Münster, 2007 /Geschichte in der Epoche Karls V. 8./, 25–46.

58 Moritz Csáky: Die „Sodalitas litteraria Danubiana". Historische Realität oder poetische Fiktion des Conrad Celtis? In: *Jahrbuch für österreichische Kulturgeschichte,*1986, 739–758.

59 Simon Grynaeus (Veringendorf, 1493 – Basel, 1541): *Biographisch-bibliographisches…* 2. kötet, 377; Peter G. Bietenholz (ed.): *Contemporaries of Erasmus. A biographical register of the renaissance and reformation.* 2. kötet. Toronto – Buffalo – London, 1985–1987, 142–146.; *Neue Deutsche Biographie…* 7. kötet, 241–242.

60 Veit Oertel Winshemius (Bad Windsheim, 1501 – Wittenberg, 1570): *Allgemeine deutsche…* 43. kötet, 462–463.; *Neue Deutsche Biographie…* 5. kötet, 377.

61 Thomas Stoltzer (Schweidnitz – Znaim mellett, 1526): Lothar Hoffmann-Erbrecht: *Thomas Stoltzer. Leben und Schaffen.* Kassel, 1964 /Die Musik im alten und neuen Europa 5./; Gerhard J. Winkler: Thomas Stoltzer – Ein „protestantischer" Komponist am ungarischen Königshof. In: Gustav Reingrabner – Gerald Schlag (Hrsg.): *Reformation und Gegenreformation im pannonischern Raum.* Eisenstadt, 1999 /Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 102./, 213–226.; *Allgemeine deutsche…* 36. kötet, 420.; *Biographisch-bibliographisches…* 10. kötet, 1559.

62 Hoffmann-Erbrecht: i. m. 33–34.

63 Csepregi: *A reformáció nyelve…* 375.

64 Johannes Henckel (Lőcse, 1481 – Boroszló, 1539): Csepregi: *A reformáció nyelve…* 69–75.; Bietenholz: i. m. 175–176.; *Evangélikus lelkészek…* I/1., 662.; *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon…* 4. kötet, 98–100.; *Melanchtons Briefwechsel…* 12. kötet, 267–268.

ánus megnyilvánulások után az egyértelmű reformátori bizonyság 1527-ből származik.[65]

Fennmaradt szövegek hiányában a tettleg történt hitvallások közé tartozik az udvari megzenésítési megbízás mellett klerikusok házassága (Leonardus, Kresling,[66] Hensel,[67] Staudacher) és két lutheranizmussal vádolt személy máglya-, illetve mártírhalála (az 1524-ben ismeretlen helyen kivégzett Johannes Baumgartneré és névtelen budai sorstársáé).[68]

Szólnom kell a táblázat többi kérdőjeléről is. A kisszebeni Johannes (Cibinianus) prédikátort az 1599-es *Hypomnéma*[69] emelte be a magyarországi protestáns szent hagyományba. Ennek szerzője, Severinus Sculteti még saját szemével látta azt a levelet, melyet a kassai Antonius Transylvanus[70] intézett 1530-ban állítólag szakramentárius kisszebeni kollégájához.[71] Sculteti 1530-as évszámot említ, de több érvet mérlegelve is mindenképpen ez a dátum a *terminus post quem*. De mivel Kisszebenben már 1524-ben kimutatható egy Johannes nevű pap, és az évfordulós igyekezetek inkább a korai, mint a kései datálásokban érdekeltek, ezért a modern szakirodalom eme lappangó levelet az 1524-es évhez köti,[72] így 2014-ben több helyen is megülték Johannes Cibinianus reformátori fellépésének 490-ik jubileumát.

Ugyanez a *Hypomnéma* említi Veit Oertel Winsheimiust, a későbbi wittenbergi professzort a hazai reformátorok között. Oertel 1502-ben született, csak jóval később, feltételezett budai működése után szerzett magiszteri fokozatot, tehát ha meg is fordult valamelyik budai iskolában, segédtanárnál, famulusnál többre itt nem vihette. A budai tartózkodásra (még kevésbé a reformátori tevékenységre) a kései *Hypomném*án kívül nem akad más írott forrás. Mégsem vetném el teljesen

---

65 Percy Stafford – Helen Mary Allen (eds.): *Erasmus Roterodamus. Opus epistularum denuo recognitum et auctum*. Oxford, 1906–1958, 7. kötet, 2–5. (Nr. 1803, 1527. 03. 28.); *Egyháztörténelmi emlékek…* 1. kötet, 325–326. (Nr. 321, 1527.05.23). Vö. Csepregi: *A reformáció nyelve…* 91–92.

66 Johannes Kresling (Buda, 1488/90 – Selmecbánya, 1549): Csepregi: *A reformáció nyelve…* 33–38., 57–63.; *Evangélikus lelkészek…* I/1., 894.; *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon…* 6. kötet, 315.; *Melanchtons Briefwechsel…* 12. kötet, 466–467. Vö. *Egyháztörténelmi emlékek…* 1. kötet, 203–204. (Nr. 196), továbbá Lorenzo Campeggio pápai legátus 1525. 06. 18-i jelentése: *Magyarországi pápai követek…* 224.; *Egyháztörténelmi emlékek…* 1. kötet, 207. (Nr. 200).

67 *Egyháztörténelmi emlékek…* 2. kötet, 130–132. (Nr. 120); Zoványi: i. m. 103–104.

68 Csepregi: *Lutherani omnes…*

69 Hypomnema sive admonitio brevis ad Christianos regni Vngarici cives de asserenda et retinenda veteri seu auita vere Christiana doctrina in Confessione Augustana comprehensa. Bartphae MDXCIX. Gedeon Borsa et al. (szerk.): *Régi magyarországi nyomtatványok*. 1–4. Budapest, 1971–2012, 854. Fol. 17r-v.; Csepregi: *A reformáció nyelve…* 431–432.

70 Antonius Transylvanus (Erdély – Kassa, 1534/35): 1529-től kassai plébános. Csepregi: *A reformáció nyelve…* 97.; *Evangélikus lelkészek…* I/3., 377.

71 *Egyháztörténelmi emlékek…* 2. kötet, 91–92. (Nr. 86).

72 Miloslava Bodnárová: Sabinov v stredoveku (do r. 1640). *Dejiny Sabinova.* Zost. Peter Kónya. Presov, 2000, 109–110.; Zost. Peter Kónya – Zoltán Csepregi: *Tri lutherské vyznania viery z Uhorska. Három lutheri hitvallás Magyarországon. Drei lutherische Glaubensbekenntnisse aus Ungarn*. Prešov, 2013, 15–16.

ezt az adatot, hiszen a Scultetihoz eljutott információ valószínűleg wittenbergi magyaroktól, Oertel saját diákjaitól származik, akik szóban hallhatták mesterüktől, hogy fiatalkorában megfordult Magyarországon, akár éppen Grynaeus társaságában, ahogy ezt a *Hypomnéma* említi. (De természetesen nem a kitalált budai egyetem professzoraként, amivé a hír a historiográfiában később nőtt).[73] Az egyháztörténeti hagyományt tehát, mivel akár megbízható szóbeli közléseken is alapulhat, e személynél juttatom kivételesen szóhoz.

Láttuk, hogy a negatív listát a pletykákon és tévedéseken kívül az anakronisztikus antedatálások is jelentősen bővítik (pl. Thomas Preisner, Johannes Cibinianus). Ezek között valószínűleg rekordot tart Basilius Modonius báni lelkész. Azt a fantasztikus gondolatot, hogy a magyarországi reformáció a Trencsén vármegyei Bán mezővárosban vette kezdetét, a 18. századi polihisztorok id. Johannes Burius 17. századi *Micae* c. kéziratából merítették. Ennek köszönhetően sok iskolatörténet is az 1525-ös évvel és Bánnal kezdte el az evangélikus iskolák időrendi tárgyalását. Ebben az igyekezetben felismerhető talán az a törekvés, hogy szlovák anyanyelvű evangélikus szerzők szlovák nyelvterületen helyezzék el a szlovák evangélikusság lelki-szellemi bölcsőjét.[74] Ami Modoniust illeti, neve a szakirodalomban csak ebben a félreolvasott formában fordul elő, pedig Basilius Mockoniust takarja, aki a 16. század végén, két generációval később lelkészkedett ezen a tájon.[75]

A budai születésű Johannes Ferber 1524-től Brandenburgi György titkára és káplánja volt (*a sacris et a secretis*), javadalmát tekintve pedig Békés mezőváros plébánosa.[76] Rendszerint ura budai rezidenciáján tartózkodott, vagy kisebb kiküldetésekben járt el (személye tehát soha sem a békési reformáció szempontjából volt érdekes). A kutatás meggyőző következtetése volt, hogy az őrgróf olyan embert alkalmazott e kettős bizalmi állásban, aki osztotta, vagy legalábbis tolerálta az ő ekkor már elkötelezetten Luther-párti nézeteit.[77] Ferber mint művelt, jól tájékozott budai német polgár számára ez a követelmény nem jelenthetett irreális elvárást. A mostani reformáció-jubileumhoz kapcsolódó iratfeltárás hozta napvilágra viszont Ferber egy levelét, melyet 1537-ben tábori prédikátorként írt Katzianer seregéből Eperjes városának. Továbbra is az egyházi reformokkal szimpatizáló klerikus marad, de folyamatosan a hatalom erőterében és politikai megbízatásokkal. E levelében is keverednek a kettős feladatából fakadó témák.[78]

---

73 Borzsák István: Simon Grynaeus – a Corvin-könyvtár őre? *Antik Tanulmányok*, 1964. 263–274.

74 A nézet népszerűsítői, Paulus Wallaszky és Martinus Klanitza közvetlenül Daniel Krmann *Historia ecclesiastica Hungariae* c. kéziratát idézik. Az egyetlen józan kivétel a 18. századi historiográfiában Johannes Rezik *Gymnasiologiája*.

75 *Evangélikus lelkészek…* I/2., 99.

76 *Egyháztörténelmi emlékek…* 1. kötet, 154. (Nr. 258).

77 Másként áll a helyzet ugyanebben a Brandenburgi-uradalomban Kenderesi János simándi plébánossal, akinek Márki Sándor logikusnak tűnő következtetéssel, ám minden alap nélkül tulajdonított Luther-párti nézeteket. Csepregi: *A reformáció nyelve…* 103–106.

78 Štátny archív v Prešove, Pobočka Prešov, Archivum Civitatis Eperiesiensis, Eperjes város levéltára 2774. Az adatért H. Németh Istvánnak tartozom köszönettel.

Következő példám szintén Brandenburgi György papja, Mátyás gyulai plébános (csoda, hogy a 19. századi felekezeti történetírás még nem aknázta ki a maga számára). Az őrgróf titkárként vette maga mellé, majd 1518-ban ahhoz járult hozzá, hogy gyulai javadalmát elcserélje egy pécsi kanonoksággal.[79] Mátyás 1526-ban esztergomi stallumot szerez, s ugyanekkor Szepesváralja plébánosa lesz. Életútját kizárólag egyetemi karrierje segítségével lehet nyomon követni: Krakkóban szerez – eperjesi születésű diákként – előbb BA, majd MA fokozatot, ami kétségtelenné teszi, hogy itt egy és ugyanazon személyről van szó.[80] Utolsó állomáshelyén, immár Kunsch Mátyás néven, 1531-ben keveredik lutheri eretnekség gyanújába, bűnlajstromát az *Egyháztörténelmi emlékek*ben is olvashatjuk.[81] Két őrgrófi titkár, Ferber és Kunsch (gazdájuk mindkettőjüket kiugró javadalmakkal, plébániákkal honorálja), György őrgróf távozása után azonban nagyon eltérő pályát fut be. Ferber politikait, Kunsch pedig egyházit, és talán eszmeileg is szembekerülnek egymással: Ferber a városokat megrendszabályozó, reformellenes Katzianer ágense lesz, Kunsch pedig reformpárti városi plébános.

Tanulmányom legizgalmasabb története és szövege azonban a lista utolsó tagjához, Georg Stoltzhoz kapcsolódik. 1526 őszén Gosztonyi János erdélyi püspök eretneknyomozást rendelt el Brandenburgi György tiszttartója, Georg Stoltz vajdahunyadi várnagy ellen.[82] Stoltz felső-sziléziai nemes volt, aranysarkantyús lovag, az őrgróf jägerndorfi udvarának tagja, és 1526 tavaszán vállalta el a hunyadi várnagyságot.[83]

1526. szeptember 24-én a gyulafehérvári püspök felszólította egyházmegyéjének három plébánosát, hogy kezdjenek vizsgálatot az újonnan érkezett vajdahunyadi várnagy „lutheránus" tévelygéseiről. Gosztonyi János tizenkét kérdést sorolt fel az ügyben eljárók számára. A három plébános október 13-án tette meg részletes jelentését a püspöknek az eretnek Stoltz életmódjáról, erkölcseiről és nézeteiről.[84] A várnagyot jól ismerő klerikusok (köztük a hunyadi plébános és a hunyadvári káplán) hallották, miszerint Stoltz Antikrisztusnak nevezte a pápát, tagadta, hogy az áldozópapok képesek Krisztus testévé változtatni az oltáriszentséget, és hirdette a papok nősülését. Továbbá szóban és tettleg törte meg a böjtöt, együtt evett húst

79 MNL OL DL 38025, közli: Veress Endre: *Gyula város oklevéltára (1313–1800)*. Budapest, 1938, 67–68. (Nr. 96). Ez az oklevél azt rögzíti, hogy 1518-ban Vinográdi Máté pécsi kanonok és Mátyás gyulai plébános javadalmaikat az őrgróf hozzájárulásával kölcsönösen elcserélték.

80 Krakkói beiratkozása: „Mathias Berenhardi de Epperies" 1501 I; BA: 1503; második beiratkozása: 1521; MA: 1523. Kunsch 1506-ban nagysárosi pap, 1508-tól 1518-ig gyulai plébános, 1518-tól pécsi őrkanonok, 1523-tól esztergomi káplán, majd 1526-ban ugyanitt kanonok, 1526 és 1531 között szepesváraljai plébános. Már 1511-1514-ben titkárként működik az őrgróf mellett, ebben a minőségében van jelen Solymos 1514-es ostrománál.

81 *Egyháztörténelmi emlékek…* 2. kötet,140–150.; tematikus csoportosítása: Csepregi: *A reformáció nyelve…* 451–454. Vö. Zoványi: i. m. 93.

82 Zoványi: i. m. 83–84.; Klier: i. m. 272.; Keul: i. m. 53.

83 Kötelezvénye: Oderberg (Bohumín CZ), 1526. 05. 23. MNL OL DL 38093, közli: Iosif Pataki: *Domeniul Hunedoara la nceputul secolului al XVI-lea: Studiu şi documente*. Bucuresti, 1973 /Biblioteca istorică 39./, 185–187. (Nr. 53).

84 *Egyháztörténelmi emlékek…* 1. kötet, 283–288. (Nr. 276–277).

a románokkal, dicsérte vallásukat (*sectam valachalem*), megkérdőjelezte a gyónás gyakorlatának szentírási megalapozottságát, azt állította, hogy mindenki pap, ezért keresztelhet, feleslegesnek nevezte az egyházat és a kézzel épített templomot. Keresztelő Szent János ünnepén eltaszította a felé nyújtott keresztet és nevetett, mikor azt mások megcsókolták. A szenteket embereknek, latroknak hirdette, ereklyéiket ócskaságoknak. Szent Gergely pápa képét részegségében fejszével verte szét. Hasonlóan gyalázta a Szent Szűz ünnepeit. Kinevette a búcsút, az egyházi átkot, a szenteltvizet, a halotti misét, a reggeli és esti Ave Mariát, tagadta a purgatóriumot, és azt állította, hogy Isten Fián kívül senki sem mehet a mennybe.

Feltűnő, hogy az új várnagy, aki legkorábban június elején érkezhetett meg szolgálati helyére, már Szent Iván napján, június 24-én botránkozást keltett. A hitelesnek tűnő vallomásokból egy meggyőződéses eretnek következetes, nyíltan egyházkritikus magatartása tárul elénk. Stoltz botrányos szavainak és tüntető cselekedeteinek többsége valóban elhelyezhető a lutheri tanítás hátterén.[85]

A papok fenti vallomását megerősítette Stoltz várnagytársa, Szentimrei András és a vár többi tisztje is. Ők azt is hallották, hogy Stoltz számon kérte Kapisztrán Szent Jánoson és a magyar szenteken, valamint a bátai csodatévő szent véren,[86] hogy átengedték Budát és az országot a töröknek. Ez a kijelentés viszont már egyértelműen a mohácsi vereségről érkezett részletes beszámolókra és az ország politikai, katonai helyzetére, lelki krízisére reagált. A védőszentek, ereklyék, szent királyok, törökverő patrónusok, sőt maga a Patróna is kudarcot vallottak, méltatlannak bizonyultak a beléjük vetett bizalomra, a rájuk alapozott állami ideológia és szimbolikus reprezentáció megingott. *„Hol vannak ezek a latrok: Alamizsnás és Kapisztrán Szent Jánosok, valamint a többi magyar szent? Ha szentek, miért nem védik meg Budát és az országot a töröktől? És hol van a bátai szent vér? Miért engedi ez a kabala vér felperzselni és elpusztítani saját kultuszhelyét és Magyarországot, ha egyszer szent?*[87]

A keleti egyház Alamizsnás Szent Jánosának kultuszát a Hunyadiak terjesztették el,[88] Kapisztrán közismerten Hunyadi János harcostársa volt, és a bátai szent vér tiszteletének elterjedése is Hunyadihoz kötődik. II. Lajos augusztus végén, a csata előtt zarándokolt el Bátára, a török pedig a csata után néhány nappal rabolta

---

85 Lásd a soproni eretnekvizsgálat (1524) igen hasonló vádpontjait. *Egyháztörténelmi emlékek…* 1. kötet, 159–171. (Nr. 163); Házi: *Oklevelek, levelek…* 115–131. (Nr. 83). Vö. Csepregi: *A reformáció nyelve…* 27–128.

86 A bátai bencés apátság Szent Vér ereklyéje. IV. Jenő 1434-ben kanonizálta a búcsújáróhelyet, a Hunyadiak az 1441-es bátaszéki győzelem után különösen tisztelték, a törökök elől Pannonhalmára menekítették. Lásd F. Romhányi Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. CD-ROM. Budapest, 2007, „Báta" szócikk.

87 *„Ubi sunt illi latrones: Sanctus Johannes Elemosinarius ac Johannes Capistranus et ceteri Sancti de Hungaria? si sancti sunt, quare non defendunt nunc Budam et Hungariam a turcis? et ubi est in Batha sanguis sanctus? quare permisit ille Kabala Werh comburrere* [!] *et desolare locum suum et Hungariam, si est sanctus?" Egyháztörténelmi emlékek…* 1. kötet, 287. (Nr. 277).

88 Végh János: Alamizsnás Szent János a budai Várban. *Építés és Építészettudomány*, 1980. 455–467.

ki a bátai apátságot.[89] Ezek a részletek így Hunyadi János egykori rezidenciáján, Vajdahunyadon különös érdeklődésre tarthattak számot.

A táblázatot vizsgálva a helyszín, az erdélyi Hunyad mindenképp kilóg a német városok sorából, Stoltz pedig radikalizmusával tér el a többi felsorolt személytől. Ezen azért nem kell csodálkoznunk, mert az ő esetében egy sziléziai „jövevényről" van szó, aki kívülállóként élesebben látta és kritikusabban fogalmazta meg az ország ideológiai válságát, gyakorlatilag rögtön abban a pillanatban, amint a rossz hírek megérkeztek Hunyadra. Magyar környezete ekkor még képtelen volt követni ezt a gondolatmenetet, és elhatárolódott a durva blaszfémiától.

De egy nemzedékkel később, 1543-ban Székesfehérvár magyar védői már ugyanilyen logika alapján rótták föl a csődöt mondott szenteknek a segítség elmaradását. Szerémi György emlékiratát idézem: „*A lator polgárok, akik az Isten szentjeinek káromlói voltak, kivitték a templomból Pétert és Pált, akiket emlékezetül fából faragtak és megaranyoztak, s nyakukra egy kötelet kötöttek, felvitték a város falára, egy kampón a falon kívül kilógatták, s mondták azoknak a szobroknak: No, segítsetek nekünk, latrok, s azután hiszünk nektek.*"[90]

Függelék

Dokumentált reformációpárti megnyilatkozások Magyarországon 1526-ig

1.

Személy	Város	1526 előtt	1526 után	Klerikus?	Humanista?
NYUGAT-MAGYARORSZÁG, SOPRON					
Christophorus	Sopron	szóban		ferences	
Jacob Auer	Sopron	szóban		laikus	
Paul Moritz	Sopron	szóban		laikus	

[89] *Monumenta Hungariae Historica. Scriptores.* 1. kötet. Pest, 1857, 118.; Szerémi, György: *Magyarország romlásáról*. Fordította: Erdélyi László – Juhász László. Budapest, 1961 /Monumenta Hungarica 5./, 101.

[90] Uo. 393.; Szerémi: i. m. 279.

Személy	Város	1526 előtt	1526 után	Klerikus?	Humanista?
ALSÓ-MAGYARORSZÁG, BÁNYAVÁROSOK					
Leonardus	Selmecbánya	tettleg		domonkos	
Georg Rother (Teschen)	Besztercebánya	írásban		világi pap	
Simon Bernhardt (Teschen)	Besztercebánya, Selmecbánya	írásban		világi pap	
Benedict Lang	Hodrusbánya	írásban		laikus	
Jacob Zanacker	Hodrusbánya	írásban		világi pap	
Bernhard Beheim (Tirol)	Körmöcbánya	írásban		laikus	
Bartholomaeus Franckfordinus Pann	Buda, Selmecbánya	írásban		laikus	Szatmári-kör
Conrad Cordatus (Felső-Ausztria)	Buda, Körmöcbánya, Magyaróvár	szóban	írásban	világi pap	
Johannes Kresling	Buda, Körmöcbánya, Selmecbánya	szóban, tettleg	írásban	világi pap	Szatmári-kör
Heinrich Keschinger	Korpona	írásban		világi pap	
Staudacher, Siegmund (Innsbruck)	Selmecbánya		tettleg	világi pap	
Aegidius Faber	Körmöcbánya		írásban	világi pap	
Johannes Castor (Biber)	Besztercebánya		írásban	világi pap	
Johannes Tropper (Troppau)	Besztercebánya		írásban	világi pap	
FELSŐ-MAGYARORSZÁG, SZABAD KIRÁLYI VÁROSOK					
Johannes Cibinianus	Kisszeben		?	világi pap	
Achatius Hensel	Bártfa, Körmöcbánya	szóban	tettleg	világi pap	

Személy	Város	1526 előtt	1526 után	Klerikus?	Humanista?
Wolfgang Schustel (Passau)	Kassa, Bártfa	szóban	írásban	világi pap	
Leonard Cox of Thame (Anglia)	Lőcse, Kassa	írásban		laikus	Thurzó-kör
Johannes Henckel	Lőcse, Kassa, Buda, Magyaróvár		írásban	világi pap	Thurzó-kör
Antonius Transylvanus	Kassa		írásban	világi pap	
BUDA, UDVAR					
Mária királyné (Németalföld, Innsbruck)	Buda	tettleg	írásban	laikus	udvari kör
Georg von Brandenburg (Ansbach)	Buda	írásban		laikus	
Albrecht von Brandenburg (Ansbach)	Buda	írásban		laikus	
Simon Grynaeus (Pforzheim, Bécs)	Buda	írásban		laikus	Vadianus-kör
Veit Oertel (Bad Windsheim, Bécs)	Buda	?	írásban	laikus	Vadianus-kör
Johannes Baumgartner (Felső-Ausztria)	?	tettleg		laikus	
N. N. budai polgár	Buda	tettleg		laikus	
Thomas Stoltzer (Boroszló)	Buda	írásban		világi pap	udvari kör
Johann Ferber	Békés, Buda	?		világi pap	
ERDÉLY					
Johannes Hecht	Nagyszeben	tettleg		laikus	
Georgius (Szilézia?)	Nagyszeben	szóban		domonkos	
Georg Stoltz (Felső-Szilézia)	Vajdahunyad	tettleg, szóban		laikus	

2.

	lutheri könyvek	**diákot küld Wittenbergbe**	**reformációs megnyilatkozás**	**királyi rendelet a lutheriek ellen**	**Gratiam & pacem**
Buda	1523	1523	(1521) 1523		
Sopron	1524		(1521) 1524	1524	
Besztercebánya	1524	1522	1525		1525
Selmecbánya	1521		1522		
Körmöcbánya			1522		
Hodrusbánya			1525		1525
Korpona			1525		1525
Hibbe		1526			
dioc. Strigon.		1524			
Kassa			1525		
Lőcse		1522			
Eperjes					
Bártfa			1525	1525	
Kisszeben			1530		
Békés			1524		
Segesvár		1523	1526		
dioc. Albensis		1523			
Nagyszeben	1524		1526	1524	
Vajdahunyad			1526		

Zoltán Csepregi

THE BEGINNINGS OF THE REFORMATION IN THE KINGDOM OF HUNGARY DURING THE REIGN OF LOUIS II

One of the important conclusions of this study is connected with nationality: all the examined persons are German-speaking, or if this can not be certainly stated, they are people living in German-speaking environment. The examined documents were all written in German, mostly in towns with German population and royal courts, which were multilingual due to dynastic relations. The analysis of the texts of primary sources shows the significant impact of the Reformation in the German inhabited areas of Hungary during the period before the Battle of Mohács, but the movement did not yet pass the German-Hungarian language border within the country. It can be stated, therefore, that the impacts of the Reformation can only be traced back in urban and German speaking communities. The Hungarian ethnicity will be clearly susceptible to the theological interpretation of the defeat of Mohács, that is, to the reverence of the saints, as found in the work of Mátyás Dévai, the first major Hungarian reformer. This teaching was clearly a reaction to the defeat of Mohács and the political, military, and spiritual crisis of the country.

Schramek László

II. József türelmi politikájának érvényesülése Pest megyében

II. József kormányzati stílusa és céljai trónra lépése óta a kortárs, majd a történészi érdeklődés fókuszában álltak. Reformjainak egyik legfontosabb elemét a protestáns és görögkeleti felekezetekkel szembeni türelmi politika képezte. Az uralkodó oly lényegesnek tekintette a helyzetük javítását eredményező, 1781. október 29-én közzétett rendeletét, hogy az egyike volt azon háromnak, melyeket halála előtt – a többi intézkedésétől eltérően – nem vont vissza. A türelmi politika végrehajtásának regionális szintű vizsgálatával adós maradt történetírásunk. Az alábbiakban kísérletet teszünk arra, hogy vázoljuk II. József protestánsok érdekében hozott rendelkezéseinek Pest megyei hatásait. Először röviden visszapillantunk az 1781-et megelőző évszázad valláspolitikájára, majd megismerhetjük a türelmi rendelet kihirdetésének és végrehajtásának folyamatát.

A régi rend (1681–1781)

A protestánsok számára a Buda visszafoglalásával kezdődő és a türelmi rendelet publikálásával záruló időszak számos nehézséggel járt, és a vallásgyakorlat korlátozását hozta Pest megyében is. A magyar országgyűlés 1681-ben alkotott törvényeket az evangélikus és református egyház követőinek vallásgyakorlatáról, ezek a Pest megyei protestáns templomokat a tulajdonosaik birtokában hagyták. Az 1681-ben protestáns gyülekezettel rendelkező települések (tételes felsorolás nélkül) artikuláris helynek számítottak.[1] Ez azonban nem jelentette azt, hogy új egyházközséget alapíthattak. Uralkodói rendeletek a református vagy evangélikus egyházközségek lelkipásztorainak tevékenységi körét jelentősen szűkítették. I. Lipót 1691-ben, III. Károly 1714-ben és 1725-ben is megtiltotta a lelkészek számára, hogy településükön kívül lelkipásztori szolgálatot lássanak el. Az artikuláris helyen kívül élő protestánsok csak úgy részesülhettek lelkészi szolgálatban, ha előzetesen kifizették a katolikus plébánosnak járó stólapénzt, tehát nekik két papot kellett fizetniük. A nemesek részére engedték meg csupán, hogy udvarházaikban magánkápolnát építsenek és lelkészt tartsanak. III. Károly 1725-ben a megyék feladatává tette, hogy a protestánsok részéről tapasztalt újításokat, szabálysértéseket kivizsgálja és szankcionálja.[2] Ehhez járult 1731-ben a *Carolina Resolutio*, amely egyrészt tiltotta a kato-

[1] A jogszabályokatt a későbbi törvények érvényben hagyták. Pomogyi László (szerk.): *Corpus Iuris Hungarici*. CD kiadás, Budapest, 2000; 1681. évi XXV. tc. és XXVI. tc. 12. §., valamint 1687. évi XXI. és 1715. évi XXX. tc.

[2] *Mandata regia, intimata per excelsum Consilium Locumtenentiale Regium*. Partes IV. Vacii, 1775, 2–3., 9., 15.; Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1996, 79.

likus felekezetről a református vagy evangélikus hitre térést. Másrészt a közhivatalok betöltésekor a jelöltek csak a szentekre és Szűz Máriára tett (ún. dekretális) esküvel kezdhették meg működésüket, ami felért egy nyílt hittagadással a protestánsok számára.

Mária Terézia 1745-ben ott tette lehetővé a protestáns templomok felújítását, ahol a nyilvános vallásgyakorlatot engedélyezték számukra. Ebben az esetben is szükség volt a világi hatóság szemléjére és jóváhagyására. A javítás kizárólag a korábbi állapot helyreállítását célozhatta, bővítéshez királyi engedélyt kellett kérelmezni.[3] Ha rövid pillantást vetünk a két nagy protestáns felekezet helyzetére, akkor észrevesszük, hogy abban sok a hasonlóság, ugyanakkor eltérések is felfedezhetők.

Evangélikus egyház

A reformáció lutheri ága a 16. század középső harmadában megjelent Pest megyében, azonban az alakuló gyülekezetek a század utolsó harmadában a helvét irányzathoz csatlakoztak. Evangélikus népesség a 17. században jelent meg újra Pest megye északi peremén, a szlovákság délre húzódásával.[4] Közösségeik jelentős hányada a 18. században alakult meg. Az egyház saját nyilvántartása szerint a hódoltság alatt is működő gyülekezeteik Acsa, Tótgyörk, Csővár és Aszód voltak, tehát mindössze ez a négy település számított artikuláris helynek. A többi – többnyire szlovák ajkú – közösség a török hódoltság vagy a Rákóczi-szabadságharc után költözött be a korabeli Észak-Magyarországról.[5] Gyülekezeteik száma 1733-ra már tizenhétre emelkedett.[6] Az 1741. évi evangélikus kánoni látogatás során új egyházközségekkel találkozunk Csomád, Harta, Maglód, Pilis településeken, ugyanakkor az összeírásból kimaradt Csömör, temploma lerombolását követően Kiskőrös és Zsidó. A települések jelentős részén iskolamester oktatta a gyermekeket.[7] Az újonnan települt községekben a szlovák mellett egyre jelentősebb arányban találunk németajkúakat, például Hartán.[8]

Soltvadkerten a katolikus Orczy Lőrinc vezérőrnagy telepített le 1746-ban a Német-római Birodalomban toborzott evangélikus jobbágyokat, akik a földesúr engedélyével és támogatásával vályogból imaházat emeltek maguknak, azonban ezt Mária Terézia 1748. április 26-i rendelete értelmében lerombolták.[9]

---

3 *Mandata*… 41.

4 Szakály Ferenc: A hódolt megye története. In: Zsoldos Attila (szerk.): *Pest Megye Monográfiája I/2*. Budapest, 2001, 329–543., itt 409–411.

5 Evangélikus Országos Levéltár (a továbbiakban: EOL), Pesti Esperesi Kerület jegyzőkönyvei (a továbbiakban: PEK jkv.) 1. k. 1.

6 Borosy András – Kiss Anita: *Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési iratainak regesztái. Közigazgatási és politikai iratok* IV. *1731–1740*. Budapest, 2004, 59–64. Új községek: Alberti, Apostag, Bénye, Cinkota, Csanád, Csíktarcsa, Csömör, Domony, Egyháza, Irsa, Kiskőrös, Pilis, Zsidó.

7 EOL Bányai Egyházkerület, Canonica Visitatio, Pesti és Békési egyházmegye (a továbbiakban: BEK Can. Vis. Pesti és Békési egyházmegye), 1741–1742, 7–22.

8 Uo. 21–22.

9 Joseph Hajnóczy: *Intoleranz des katholischen Klerus gegen die ungarischen Protestanten*. Gedruckt im protestantischen Deutschlande. 1792, 213.; *Mandata*… 54–55.

Rákoskeresztúron 1756-ban karintiai evangélikusok telepedtek le, részükre a vallás szabad gyakorlatát helyezték kilátásba. Ez azt jelentette, hogy szabadon átjárhattak egy nyilvános vallásgyakorlattal rendelkező helyre, jelen esetben Cinkotára. A váci püspökség 1776-ban kényszerítette a községet a rákoscsabai plébános joghatósága alá, ami azt jelentette, hogy stóladíj fizetésére kötelezték a lakókat.[10] A közösség egy része méltánytalannak érezte az eljárást, ezért elszökött, és Brassóban próbált szerencsét. Majd 1783-ban tizenegy család vissza kívánt térni Keresztúrra, de sem az uradalom, sem II. József nem engedélyezte részükre az ismételt letelepedést.[11]

Az evangélikus felekezet terjedése 1781 előtt számos akadályba ütközött. Kiskőrös az 1718. évi újratelepítést követően szabad vallásgyakorlattal rendelkezett.[12] Pest megye 1728-ban a földdel tette egyenlővé a kiskőrösi templomot, az intézkedés ellen tiltakozók szószólói közül hármat halálra, másik hármat budai kényszermunkára ítéltek, de a végrehajtást felfüggesztették. Az imaház elpusztítását követően a helyi közösség a lelkész és tanító vezetése mellett maradt fenn.[13] A kétharmad részben evangélikus Káva községben ugyancsak Pest megye szüntette be 1740-re a vallásgyakorlatot.[14] Grassalkovich Antal katonai erővel elvette a csömöri templomot és iskolát Tüke nevű kapitánya segítségével, miután a lelkész és iskolamester meghalt az 1739. évi pestisjárványban.[15] A zsidói evangélikusok egykor feltehetőleg saját imaházzal rendelkeztek, szabad vallásgyakorlatuk azonban 1746-ra elenyészett.[16] Mária Terézia 1749-ben betiltotta a nyilvános vallásgyakorlatot Fót és Péteri községekben is.[17]

A bényei lelkészt 1762-ben eltiltották attól, hogy Péteri község evangélikusait látogassa, a jegyzői feladatokat is ellátó helybeli tanítót, Buth Kristófot pedig attól, hogy szentbeszédeket olvasson fel és temessen. Sőt szabálysértését oly súlyosnak tekintették, hogy minden hivatalától megfosztották.[18] Mária Terézia szintén a filiák látogatását tiltotta meg 1767-ben az irsai lelkésznek, és Dedinszky József földe-

---

10 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Helytartótanácsi Levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, C 76 Departamentum religionare Augustanae et Helveticae confessionis (a továbbiaban: C 76 Dep. reg. Aug. et Helv. conf.), Augustanae Confessionis, 1784. F. 91. p. 4. fol. 11r.

11 Uo. fol. 23r.

12 Ravasz Boriska: *A magyar állam és a protestantizmus Mária Terézia uralkodásának második felében*. Budapest, 1935, 72.

13 Uo. 72.; Borosy András – Kisfaludy Katalin: *Pest-Pilis-Solt vármegye nemesi közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái, 1712–1740*. IV. Budapest, 1993, 2847. regeszta; Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL PML), IV. 1-a. Pest-Pilis-Solt Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek. 15. k. 67.

14 EOL PEK jkv. 1. k. 27.

15 Uo.

16 EOL Archivum Generale Ecclesiae (a továbbiakban: AGE) I. b. 2. 7. 1781–1782. fol. 1r.

17 MNL PML IV. 1-d. Pest-Pilis-Solt Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai. Közigazgatási iratok (a továbbiakban: IV. 1-d.) No. 147/1783.; EOL AGE I. b. 2. 7. 1781–1782. fol. 3v.

18 *Mandata*… 113.

surat eltiltotta attól, hogy házi kápolnájába külső személyeket engedjen be a prédikációk meghallgatására.[19]

A felekezet azonban nem kényszerült folyamatos hátrálásra, sőt bizonyos településeken lehetősége nyílt templomai megújítására. Ráday Pál 1723 körül telepítette újra Harta községet, ahová szlovák és német ajkú evangélikusokat hívott. A közösség első templomát 1759-ben építette fel vályogból.[20] Az acsai közösség a Prónay Gábor és Althann Mihály Károly váci püspök között 1746-ban kötött egyezség eredményeként 1752. április 5-én nyert engedélyt kőtemplom építésére. Ennek mérete csak a réginek a fele lehetett (12 öl, csaknem 24 m). Valójában ennél másfélszer hosszabb imahely készült el.[21] Alberti 1774-ben nyert kőtemplom építésére engedélyt a királynőtől.[22] Egyháza (Dunaegyháza) község 1775-ben emelhetett új templomot kőből.[23] Cinkota részére egy esztendővel később érkezett templomépítési engedély.[24] Domony 1777-ben kapott új templomot.[25] Ugyanezekben az években bővítették a tótgyörki imahelyet.[26]

Református egyház

A legfontosabb Pest megyei református gyülekezetek már a 16. század utolsó harmadában megalakultak (például Vácott, Kecskeméten, Cegléden, Nagykőrösön és Foktőn).[27] A 17. század közepén az egyházkerületi zsinatokon részt vevő lelkészek, azaz a gyülekezetek száma 78 volt.[28] Ebből következik, hogy a legtöbb templomuk 1681 előtti múlttal rendelkező artikuláris helyen állt. Úgy tűnik, hogy templomaik elvétele a váci püspökség területén a Rákóczi-szabadságharc után kezdődött. Kolonich Zsigmond püspök 1716-ban űzte ki székvárosából a reformátusokat, akik a település határában Kisvác néven alapították meg községüket.[29] A katolikus expanzió Althann Mihály Frigyes püspöki kinevezésével (1718) vett újabb lendületet. Tevékenysége idején Alsónémediben, Váchartyánban, Mogyoródon, Szadán, Szentmártonkátán, Veresegyházán és Üllőn is visszafoglalta a templomokat.[30] E folyamat egyáltalán nem békésen zajlott. Veresegyházán a református tömeg egy alkalommal a miséző papra fejszével kívánta rátörni az ajtót.[31] Szentmártonkátán

19 *Mandata…* 126.
20 EOL BEK Can. Vis. 1880, 1882. fol. 215r–v.
21 Uo. fol. 2v.
22 Uo. fol. 22v.; *Mandata…* 192.
23 EOL BEK Can. Vis. 1880, 1882. fol. 176v.
24 Uo. fol. 139r.
25 Uo. fol. 164v.
26 Uo. fol. 205r.
27 Szakály: i. m. 413.
28 Uo. 521.
29 Borovszky Samu (főszerk.): *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye*. 1–2. kötet. Budapest, 1910–1911, 2. k. 501.
30 Diós István (főszerk.): *Magyar Katolikus Lexikon*. I–XVI. kötet. Budapest, 1993–2013, 1. k. 201.
31 Váci Püspöki és Káptalani Levéltár, C 202. Veresegyházi plébánia iratai. Historia Domus, 1–2. f.; Horváth Lajos: *Veresegyház története 1945-ig*. Veresegyház, 1995, 254–255.

is zavargásra került sor a református lakosság soraiban. Egyrészt a katolikus harangozót lerángatták a harangtoronyból, másrészt 1719. január 25-én nem engedték misézni a nagykátai plébánost.[32]

Az egyházkerület Szeleczky Márton alispán engedélyével tartott gyűlést Dunapatajon 1725-ben.[33] A megyét Bencsik Mátyás szolgabíró és Borstovich György esküdt képviselte, akik jelentésükben semmi rendkívüli eseményről nem tettek említést. A helytartótanács szigorúan megintette a törvényhatóságot, hogy engedélye nélkül tisztviselői jelenlétükkel törvényesítettek egy tanácskozást, amelyen 25 fő vett részt.[34] (Utóbb a *Carolina Resolutio* engedélyezte az egyházkerületi gyűlések tartását.)[35] Ebben az ellenséges légkörben 1729-ben mégis 48,[36] 1733-ban pedig még mindig 45 gyülekezetet tartottak nyilván. A kimutatások egyébként pontatlannak bizonyultak, mivel az 1725. évi lista tartalmazta Szentmártonkáta és Veresegyháza gyülekezeteit, ahol a vallásgyakorlatot hivatalosan már korábban felszámolták. Az 1733. évi felsorolásban új közösségként Bugyi, Dabas és Gyón került elő.[37]

A katolikusok megpróbáltak további templomokat is visszafoglalni. Az ócsai templomot 1731 körül igyekeztek csellel megszerezni. Az akciót a harangszóval a szántóföldekről visszahívott lakosság akadályozta meg.[38] A megpróbáltatások sora ezzel még nem ért véget. A váci püspök fogdájába vitték a reformátusokat Váchartyánról, akiket csupán készpénzért lehetett kiváltani.[39] Gödöllőn Grassalkovich Antal elvette a reformátusok régi kőtemplomát, mert annak helyén kívánt építkezni, de ígérte, hogy újat építtet nekik. Állta is a szavát: 1744-ben megkezdődött az építkezés, a földesúr például követ, meszet, téglát, telket és 100 tallért adott hozzá. Grassalkovich halála után özvegye fel akarta számolni a szabad vallásgyakorlatot. Az intézkedést Pest megye leállította, mivel Gödöllő artikuláris hely volt.[40]

A kalocsai uradalmi ispán a foktői templomot is el akarta foglalni, végül 1756-ban a lelkész tartását engedélyezte.[41] A következő érsek, Batthyány József az 1760-

---

32 Sohajda Ferenc: A szentmártonkátai tumultus. Egy esemény mikrotörténete. In: Dobrossy István (szerk.): *Mikrotörténelem. Vívmányok és korlátok. Rendi társadalom – polgári társadalom. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 1999. évi miskolci konferenciájának előadásai*. Miskolc, 2003, 308–331., itt 309–310.

33 Csúthy Zsigmond: *Magyar protestáns egyház-történet. A szathmári békekötéstől a türelmi rendelet kiadásáig. 1712–1782*. Debrecen, 1878, 117.

34 Csáji Pál: A magyarországi református eklézsiák és prédikátorok első hivatalos összeírása, 1725–1729. *Egyháztörténet*, 1958. 34–75., itt 35–36.

35 Tormássy János: *A Dunamelléki Református Egyházkerület története a reformációtól kezdve a jelen század elejéig*. Közli Fábián Mihály. Külön lenyomat a Sárospataki Füzetek XI. évi folyamából. Sárospatak, 1867, 109.

36 Csáji: i. m. 43–46.

37 Borosy – Kiss: i. m. 59–64.

38 Csúthy: i. m. 113.

39 Uo. 121–122.

40 Ravasz: i. m. 72.

41 Dunamelléki Református Egyházkerület Levéltára (a továbbiakban: DREL), A Dunamelléki Református Egyházkerület iratai A 1-a. (a továbbiakban: A 1-a) 2. k. 536., 649.

as években foktői református jobbágyait akarta katolizálni, ezért előbb a közösséget prédikátor nélkül hagyta, majd 67 családot elüldözött.[42]

A templomok javára végzett gyűjtések is akadályokba ütköztek. A helytartótanács 1753-ban a gyömrői imaház felújításra összegyűjtött összeget elkoboztatta és a szegények között oszttatta szét.[43] A Beleznay Miklós tábornok által uralkodói engedély nélkül épített templomot 1761-ben átadták a katolikusoknak. A királynő a vallásgyakorlat szabadságáért benyújtott kérelmet 1767-ben elutasította, sőt azt is hangsúlyozta, hogy a tábornok magánkápolnájába se bocsássanak külső résztvevőket.[44]

Szentmártonkátán még 1773-ban is elűzték az iskolamestert, aki lelkészi feladatokat is ellátott, mivel a települést nem tekintették artikuláris helynek. Az istentiszteletek alkalmával használt házat világi célra foglalták le. Egy esztendővel később ismét elkergették az engedély nélkül alkalmazott tanítót.[45] Igaz, itt egyes adatok szerint 1779-ben engedélyezték istentisztelet tartását.[46] Óbuda 1776-ban vesztette el vallásgyakorlatát, jóllehet 1628-ig visszamenőleg tudták igazolni a református gyülekezet folyamatos jelenlétét.[47] Mária Terézia uralkodásának végén 34 város és község rendelkezett református lelkésszel.[48]

Az 1770-es években azonban több gyülekezet is megkapta a fennmaradásához szükséges minimális kormányzati támogatást. Gomba 1773-ban kérelmezte temploma kőből történő újjáépítését. A helytartótanács elrendelte az épület állapotának felmérését, továbbá a hívek számának összeírását, amelyet Laczkovich Imre alispán és Laczkovich György szolgabíró végzett el. A közösség pótlólag nyújtotta be igényét a templom és a mellette álló harangláb összeépítésére. Az alapkő letételén a szolgabíró is részt vett, az építkezést Barcza András földesúr tekintélyes anyagi támogatása tette lehetővé. A felszentelési ünnepségen a közeli lelkészek is részt vettek 1776. december 8-án.[49] Dömsöd község hasonló eljárás keretében építtette újjá kőből az 1755-ben fából készült templomát. Ebben az esetben az építkezés anyagi alapjainak felmérése is az előzetes vizsgálat tárgyát képezte.[50] Gödöllő vallásgyakorlatát szintén hasonló felmérést követően hagyták meg.[51] Szélessy Pál nagykőrösi lelkész az ócsai templom újbóli felszentelése alkalmával, 1777. május 4-én bizakodó hangon jegyezte meg, hogy Pest megyében a templomaik állnak.[52]

42 Mályusz Elemér: *A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus*. Budapest, 1939, 62–63.
43 *Mandata…* 69.
44 *Mandata…* 93–94., 129–130.; Ravasz: i. m. 66.
45 *Mandata…* 188–189.; 200.
46 Csúthy: i. m. 204.
47 DREL A 1-a. 4. k. 266.
48 DREL A 1-a. 4. k. 240.
49 DREL A 1-a. 4. k. 245–247.
50 DREL A 1-a. 4. k. 248–252.
51 DREL A 1-a. 4. k. 254–264.
52 Csúthy: i. m. 203.

A két nagy protestáns felekezet számos templomot elveszített az 1711 és 1781 közötti hét évtized során, azonban (igaz, csekélyebb számban) új közösségek is születtek. A szigorúbb intézkedések inkább az 1750 előtti időszakra jellemzők. Az 1770-es években már számottevően több a Pest megyei protestánsokra nézve kedvezőbb közigazgatási határozat, mint a hátrányos. Kialakult a templomépítésre vonatkozó eljárásrend is: ehhez tartozott a vallásgyakorlat múltjának vizsgálata, a hívek összeírása, a pénzügyi alapok vizsgálata, az épület szemrevételezése.

A katolikus érdekérvényesítés korlátozása, illetve a protestánsokkal szembeni türelmesebb politika a bécsi udvar 1760 utáni döntéseiben jól megfigyelhető.[53] A jelenség Pest megyében is érvényesült az 1770-es években, jóllehet néhány restriktív rendelkezés ekkor is napvilágot látott.

A türelmi rendelet végrehajtása

A protestáns nemesség rendkívül sokat várt II. József trónra lépésétől, mivel korábbi magyarországi utazásai során kifejezetten barátságosan viselkedett képviselőikkel.[54] A fokozott érdeklődést indokolta a két egyház híveinek nagy száma mind országos, mind Pest megyei szinten. Az első, 1784. évi – felekezeti adatokat nem tartalmazó – magyarországi népszámlálás Pest megyében mintegy 263 529 lakost talált.[55] Az 1774 és 1783 közötti lélekösszeírások szerint a lakosság 63,4 százaléka vallotta magát katolikusnak, 33,2 százaléka protestánsnak, 2,3 százaléka görögkeletinek és mintegy 1 százalék zsidónak.[56] Ennél valamivel árnyaltabb képet rajzol az evangélikus Pesti Egyházkerület 1786. évi és a Dunamelléki Református Egyházkerület két esztendővel későbbi összeírása. A két egyház felmérése 101 településre terjedt ki, ahol 25 207 evangélikus és 70 273 református személy élt, összlétszámuk tehát 95 480 főt tett ki.[57]

---

53 Ravasz: i. m. 109.; Mályusz: i. m. 132.; Kosáry: i. m. 369.; Joachim Bahlcke: *A magyar püspöki kar és a Habsburg Monarchia. Együttműködéstől a konfrontációig (1686–1790)*. METEM, Budapest, 2013, 397.

54 Mályusz: i. m. 177.

55 Danyi Dezső – Dávid Zoltán (szerk.): *Az első magyarországi népszámlálás, 1784–1787*. Budapest, 1960, 122. A lakosság számáról eltérő adatot közölnek (272 290) kötetük összesítő táblázatában (50.); Dóka Klára: Pest-Pilis-Solt megye népességi és nemzetiségi viszonyai (1701–1840). In: Soós István (szerk.): *Tanulmányok Pest megye monográfiájához* II. Budapest, 2008, 265–359., itt 298.

56 Őri Péter: *A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774–1783*. Budapest, 2003, 174.

57 EOL Pesti Esperesi Kerület iratai (a továbbiakban: PEK ir.) D/8. és DREL A 1-a. 5. k. 321–333. Páty község esetében nem szerepelt adat a református hívek számával kapcsolatban, ott csupán egy másik kimutatás a családok egymáshoz viszonyított számát tartalmazta (lásd MNL PML IV. 2. Pest-Pilis-Solt Vármegye „II. József-féle" iratai. Germanica. 6. kf. 166/1789. 8.), amelynek arányában az 1784. évi népességet felosztottuk a különböző felekezetek között.

A rendelet kihirdetése Pest megyében

Az előkészítő egyeztetéseket követően a helytartótanács 1781. október 29-én kiadmányozta az ún. türelmi rendeletet, amely elsősorban az artikuláris helyeken kívüli protestánsok és görögkeleti vallásúak életét könnyítette meg. A rendelet hivatalos publikálása akadozott. A korabeli sajtó már a helytartótanácsi kihirdetés előtt beszámolt róla: a *Wiener Zeitung* 1781. október 17-én, a *Pressburger Zeitung* október 20-án.[58] Néhányan értesülhettek a változásokról annak ellenére is, hogy a hivatalos eljárások csak lassan haladtak.

Pest megyében a közgyűlés 1782. február 5-én tárgyalta a türelmi rendelet közzétételét. A protestáns nemesség már február 2-án tanácskozást folytatott Pesten, hogy köszönő levelet fogalmazzanak az uralkodónak a rendelet kiadásáért.[59] A megyei tanácskozáson is részt vevő nemesek (Beleznay Miklós, Prónay László és mások) informális megbeszélést is tarthattak. A megyei közgyűlés lefolyása jól ismert, azt itt részletesen nem kívánjuk megismételni. A katolikusok részéről előbb Patachich Ádám kalocsai érsek szólalt fel a rendelet ellen, majd Károlyi Antal gróf. A gyűlés végén a katolikus és a protestáns fél külön feliratot szerkesztett, amelyet II. Józsefnek küldtek, hogy a rendelettel kapcsolatos nézeteiket ismertessék, végül a katolikusok elfogadták a pátens szokásos kihirdetését.[60] Mályusz Elemér beszámolóját csupán egy-egy apró részlettel tudjuk kiegészíteni. A protestánsok az érseket követő katolikusok felszólalásait szelídnek tartották. Ürményi József főispáni adminisztrátor álláspontját követve a kihirdetés abban állt, hogy a szolgabíráknak egy-egy példányt küldtek a rendeletből, annak további terjesztésétől eltekintettek.[61]

Felterjesztésében a megye az új jogszabályt számos ok miatt nehezményezte, amelyek közül az alábbiakat érdemes kiemelni:

1) II. József az örökös tartományok mintájára alkotta meg a türelmi rendeletet, jóllehet ezt az 1715. évi III. és az 1741. évi VIII. törvénycikkek megtiltják.

2) Az 1681. évi XXV. és XXVI., az 1687. évi XXI. és az 1715. évi XXX. törvénycikkek nem engedélyezik, hogy a protestánsok bárhol templomot építsenek.

3) A türelmi rendelet ugyan csak magánvallásgyakorlatot engedélyez az addig tilalmas helyeken, azonban az 1691. évi rendelet szerint itt lelkészi tevékenységet nem szabad folytatni, tehát az új rendelkezés ellentétes a korábbival.

4) Az 1608. évi koronázás előtti I. törvénycikk kizárólag a nemesek, a szabad királyi városok és a kincstár birtokain engedélyezi a szabad vallásgyakorlatot, amelyhez hasonló jogszabályokat az 1622., 1638. és 1659. évi országgyűléseken is elfogadtak, a linzi béke becikkelyezése pedig sérelmes volt a katolikusokra nézve.[62]

58 Mályusz: i. m. 307. A *Pressburger Zeitung* hét pontba foglalva összegzi a változásokat a vegyes hírek rovatában.
59 Csúthy: i. m. 226.
60 Mályusz: i. m. 326–329.
61 DREL A 1-a. 4. k. 456–457.
62 DREL A 1-a. 4. k. 467–471.

A megye protestáns rendjei átvették a kor protestáns érvrendszerét, és azt hangoztatták, hogy a kétoldalú nemzetközi szerződések nem változtathatók meg egyoldalúan, ellentmondásos törvényekkel. Álláspontjuk szerint a jogszabályok hierarchiájában a nemzetközi szerződés megelőzi a nemzeti törvényeket. Az előbbiekkel nem összeegyeztethető jogszabályok, privilégiumok tehát semmisnek tekintendők.[63] A protestánsok szerint a linzi béke becikkelyezése szabályos volt, mivel az országgyűlésen a katolikusok is részt vettek.[64] A nemzetközi jogra történő hivatkozás a protestáns érvelés gyenge pontja volt, ugyanis a bécsi és linzi békéket megkötő államalakulatok közül az Erdélyi Fejedelemség megszűnt, illetve a (nagy)fejedelmi cím a Habsburg-uralkodókra szállt.

A katolikus püspökök is nehezményezték a rendelet bevezetését. Batthyány József hercegprímás több alispánt, köztük a Pest megyeit is levélben kereste meg a lépések összehangolása céljából. Nagy Ignác székesfehérvári püspök felterjesztésében jelezte, hogy több helyen a protestánsok is nehezményezték az új jogszabályt.[65] A váci püspökséget irányító konzisztórium szintén tiltakozott a rendelet közzététele ellen. A testület már 1781. november 24-én Batthyány József érsekhez fordult útmutatásért, hogy miként járjon el a II. József uralkodása kezdetétől közzétett egyházügyi rendelkezésekkel kapcsolatban.[66] A prímás javasolta a változatlan formában történő közzétételt.[67] Ennek ellenére a testület 1782. január 8-án megtagadta a türelmi rendelet kihirdetését mindaddig, amíg a többi püspök álláspontját meg nem ismeri. Másnap olyan döntést hozott, miszerint megfelelő tiltakozó iratot kell eljuttatni az uralkodóhoz.[68]

Az említett dokumentumot 1782. február 5-én küldték el a helytartótanácsnak.[69] Ebben Szent Istvántól kezdődően ismertették, hogy Magyarországon a katolikus egyház az egyedüli bevett vallás letéteményese.[70] A konzisztórium a közvélekedés alapján két indokot sejtett a rendelet megalkotásának hátterében. Az egyik szerint a vallási türelem segíti az ország benépesítését, a gyarapodó lakosságszám pedig egyet jelent a gazdaság fejlődésével. A másik vélekedés szerint a protestánsok és katolikusok közötti béke előmozdítja a felekezetek közötti egység helyreállását.

A testület e nézeteket azonban nem találta megalapozottaknak. Egyrészt Magyarország népessége megsokasodott a megelőző időszakban, a pénzhiány azonban nem enyhült. Álláspontja szerint a virágzást nem a mezőgazdasági népesség

63 Mályusz: i. m. 181.; DREL A 1-a. 4. k. 474–476.
64 DREL A 1-a. 4. k. 478.
65 Bahlcke: i. m. 381–382.
66 Váci Püspöki és Káptalani Levéltár (a továbbiakban: VPKL), Protocolla Expeditionum Consistoralium (a továbbiakban: PEC) 8. k. 109–111.
67 VPKL Protocolla Actorum Consitorialium (a továbbiakban: PAC) 11. k. 61.
68 Uo. 64–65.
69 Bahlcke: i. m. 381–382.
70 *Monumenta Catholica pro independentia potestatatis ecclesiasticae ab imperio civili*. Tomus III. Pestini, 1856, 333.

gyarapodása, hanem az ipar és a szolgáltatások fejlődése segíti leginkább, Bécs példája legalábbis ezt mutatta.[71] Az országos béke feltétele a vallási egység, a korábbi évszázadokban a felekezeti viták miatt számos, akár fegyveres konfliktus is előfordult.[72] Az újraegyesülés reménye azonban hiú, mivel Luther fellépését követően nem egy tanácskozás és zsinat megpróbálta elsimítani a nézeteltéréseket, de mindhiába. A konzisztórium ezért az egyház újraegyesítését kizárólag a protestánsok feltétel nélküli visszatérésében látta.[73] A testület felhívta a figyelmet arra is, hogy az ország báráinak – a protestánsok által nehezményezett – esküszövegét már Luther és Kálvin fellépése előtt törvény (az 1492. évi XXXIII. törvénycikk) szabályozta. Az esküszöveg módosítása a rendeletben tehát törvényt sért.[74] A konzisztórium a türelmi rendeletet végül 1782. április 19-én tette közzé papjai részére.[75]

A helytartótanács II. József válaszát a különböző felterjesztésekkel kapcsolatban 1782. május 16-án küldte meg. A király egyrészt biztosította a katolikusokat, hogy semmilyen módon nem érheti őket hátrány, másrészt felszólította a megyéket, városokat és megyéspüspököket, hogy haladéktalanul hajtsák végre a rendelkezését. Jelezte, hogy a szabálysértéseket a helytartótanács felé kell jelenteni. Az 1781. október 1. előtt kiállított, a gyermekek katolikus nevelését ígérő nyilatkozatok (reverzálisok) érvényességét is megerősítette, elsősorban a püspökök megnyugtatása érdekében. Az uralkodó pártolta, hogy az újonnan formálódó gyülekezetek inkább a már létezőkhöz csatlakozzanak. Pest megye a választ 1782. július 23-án hirdette ki.[76]

II. József egy másik körlevélben megnyugtatta a püspököket. Eszerint a türelmi rendelet nem azt a célt szolgálja, hogy bárki szabadon áttérhet más vallásra, hanem azt, hogy a hit erejével és szelídségével térítsék át az eltérő hitvallást követőket a katolicizmusra.[77] Ezzel kitartott korábbi vallomása mellett, miszerint szívből kívánja az összes protestáns megtérését, azonban tudja, hogy üldözésekkel ez nem elérhető.[78] A rendelet kihirdetésének és a felek megnyugtatásának folyamata ezzel lezárult.

A protestáns közösségek újjáalakulása

A türelmi rendelet közzétételét követően a protestáns közösségek Pest megyében is elkezdték a kérelmek benyújtását lelkészek alkalmazása és templomok építése végett. Az elsők között a gyóni, péteri és soltvadkerti evangélikus, valamint a fok-

71 Uo. 338.
72 Uo. 340.
73 Uo. 343., 345.
74 Uo. 354.
75 VPKL PAC 11. k. 287.
76 Mályusz: i. m. 359–361.; MNL PML IV. 1-c/1. Pest-Pilis-Solt Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai. Mandata et intimata politica. 1782. július 23. No. 3.
77 VPKL PAC 11. k. 313–314.; DREL A 1-a. 4. k. 558.
78 Mályusz: i. m. 98.

tői, alsónémedi, kisváci, bugyi, óbudai, szentbenedeki, veresegyházi, szentmártonkátai reformátusok szerepeltek.[79] A megye által lefolytatott vizsgálatok során a türelmi rendeletben foglalt feltételeket, azaz a protestáns családok számát és az anyagi források meglétét ellenőrizték.[80]

A kérelmek elintézési ideje eleinte rendkívül hosszúra nyúlt itt is, miként az ország többi megyéjében.[81] Az 1782 tavaszán benyújtott folyamodványok végleges elintézése a következő év őszéig váratott magára. 1782-ben mintegy 15 protestáns közösség nyújtott be templom építésére és lelkész alkalmazására irányuló kérelmet. A helytartótanács tizenegy esetben (Alsónémedi, Bugyi, Foktő, Kisvác, Óbuda, Szentmártonkáta, Veresegyház, Gyón, Kiskőrös, Péteri és Tápiószentmárton) jóváhagyta, négy település (Zsidó, Szentbenedek, Váchartyán, Soltvadkert) esetében viszont elutasította a kérelmet.[82]

Azok a közösségek folyamodtak tehát elsőként a vallásgyakorlat engedélyezéséért, ahol azt a 18. században folyamán felszámolták (így például Veresegyház, Soltvadkert, Kiskőrös, Óbuda). Az adatsor nem szolgálhat statisztikai vizsgálat alapjául, de azt mutatja, hogy a kérelem benyújtása nem jelentett automatikus engedélyezést. A soltvadkerti evangélikus közösség kérelmét például ekkor a családok csekély száma miatt utasították el, ahogy azt a türelmi rendelet ki is kötötte.

Elutasítás esetén új kérelmet kellett benyújtani. Soltvadkert az ismételt kérelmét szinte azonnal, 1783. december 16-án fogalmazta meg, a vallásgyakorlati engedélyt a helytartótanács pedig majd 1784. február 9-én, egy új vizsgálatot követően állította ki.[83] Szentbenedek azonban csak több év elteltével, 1786 júliusában folyamodott ismét a vallásgyakorlat engedélyezéséért, amelyet a helytartótanács 1787. február 24-én kelt leirata adott meg.[84] A hévízgyörki evangélikus közösség Aszód leányegyházaként 1787. március 13-án nyújtotta be imaház-építési kérelmét az alispánhoz, amely azt továbbította a helytartótanács részére. A kormányszerv a végleges jóváhagyást az uralkodói döntést követően, augusztus 14-én adta ki.[85] Az eljárások ideje az 1782/83. évi időszakhoz képest tehát számottevően lerövidült.

79 MNL PML IV. 1-d. 168/1782.

80 MNL PML IV. 1-d. Kiskőrösre vonatkozóan: 99/1782. Foktő: 103/1782. Alsónémedi: 104/1782. Bugyi: 105/1782. Gyón: 107/1782. Kisvác: 108/1782. Óbuda: 110/1782. Szentbenedek: 132/1782. Veresegyháza: 133/1782. Szentmártonkáta: 134/1782. Péteri: 147/1783.

81 Mályusz: i. m. 368–396.

82 MNL OL C 76 (Dep. reg. Aug. et Helv. conf.), Augustanae confessionis, 1784. F. 11. 3.; MNL PML IV. 1-d. 168/1782. A táblázat az alábbi iratok felhasználásával készült: MNL PML IV. 1-d. Alsónémedi: 104/1782. Bugyi: 105/1782 és 22/1783. Foktő: 103/1782 és 21/1783. Kisvác: 108/1782. Kiskőrös: 99/1782 és 20/1783. Óbuda: 110/1782. Szentbenedek: 132/1782. Veresegyház: 133/1782. Szentmártonkáta: 134/1782. Gyón: 107/1782. Péteri: 147/1783. Soltvadkert: 101/1782.

83 MNL OL C 76 (Dep. reg. Aug. et Helv. conf.), Augustanae confessionis, 1784. F. 84. 2. fol. 1r. és fol. 2r.

84 MNL PML IV. 2. 13. kf. 331/1786. 5., 1521/1787. 16–17.

85 MNL OL C 76 (Dep. reg. Aug. et Helv. conf.), 1787. F. 185. 11. fol. 1r. és fol. 13r.

Egy megyei kimutatás szerint 1783 elején már 44 református (22 filia) és 14 evangélikus templom állt.[86] Ez a szám tízzel magasabb, mint Mária Terézia uralkodásának végén. Két esztendővel később már 55 anya- és leányegyház szerepelt a református egyházkerület nyilvántartásában. 1788-ban pedig 61 egyházközséggel és 47 templommal számolhatunk, közülük 39 kőből, 1 téglából, 5 vályogból, fából és sárból, 2 vályogból és kőből készült.[87]

A közösségek gyarapodása az evangélikusoknál is töretlen volt, mivel 1786-ban 20 anyaegyházat és 54 filiát tartottak nyilván.[88] Ez nem azt jelenti, hogy ennyi templom vagy lelkész állt szolgálatban, mivel a kimutatásban a csupán pár fővel szereplő pusztákat is feltüntették. Azt azonban mindenképpen jelzi, hogy a vallásgyakorlat lényegesen szabadabb lett, mint korábban.

A váci püspöki konzisztórium a megye által összeállított hivatalos vizsgálati anyagok mellett saját észrevételeit is felterjesztette, amelyekben vélt vagy valós szabálytalanságokra hívta fel a figyelmet. 1782. december 18-án Veresegyháza, Szada, Szentmártonkáta, Kisszentmiklós és Keresztúr kapcsán tett érdemi észrevételt. Veresegyháza esetében a tartozásaikat említette fel. Itt a református templom céljára felajánlott összeg jelentős részét ugyanis egy csomádi Rukavicz nevű jobbágytól kölcsönözték.[89] A következő esztendőben Kisvác esetében jelezte a püspökség, hogy nincs szükségük templomra és lelkészre, mivel Tótfaluba könnyen átjárhatnak.[90] A sort még hosszan lehetne folytatni. Migazzi Kristóf váci püspök VI. Pius pápának küldött jelentésében tehát nem túlzott, amikor azt írta, hogy a protestánsok térnyerését mindenféle módon gátolni igyekszik.[91]

A türelmi politika egyéb területei

Filiák

II. József az újonnan alakított vagy újraszervezett protestáns közösségek esetében pártfogolta, hogy a nyilvános vallásgyakorlattal felruházott gyülekezetek leányegyházként folytassák működésüket. Az egyházközségek az első erre irányuló kérelmeket már 1782 nyarán benyújtották. Elbírálásuk eleinte hasonlóképpen lassan haladt, mint a vallásgyakorlati jog elbírálása, azok elhúzódtak 1783 őszéig.[92] II. József 1783 nyarán tette lehetővé, hogy több, egymáshoz közeli falu fogjon össze a közös

[86] MNL PML IV. 1-d. 44/1783; DREL A 1-a. 4. k. 637–643.
[87] DREL A 1-a. 4. k. 926–929.
[88] EOL PEK ir. D/8.
[89] VPKL PEC 8. k. 301–306.
[90] Uo. 373.
[91] Vanyó Tihamér (szerk.): *Püspöki jelentések a magyar szent korona országainak egyházmegyéiről, 1600–1850.* Pannonhalma, 1933, 270.
[92] MNL OL C 76 (Dep. reg. Aug. et Helv. conf.), Augustanae confessionis, 1784. F. 11. 3.; MNL PML IV. 1-d. 168/1782.

imaház-építés érdekében. E rendelkezés nagy lendületet adott a leányegyházak kialakulásának.[93] A helytartótanács 1786-ban elrendelte, hogy a magán vallásgyakorlatú helyeket filiává kell szervezni, a rendelet végrehajtását a megyei hivatalok végezték.[94] Az átszervezés eredményeként az evangélikus egyház ebben az évben már 20 anya- és 54 leányközösséget tartott nyilván.[95] Ha egy filia-településen sem iskola, sem templom nem volt, akkor a közösségi vallásgyakorlatot betiltották. Amennyiben iskola és iskolamester szolgálta a közösséget, akkor az iskolában engedélyezték az istentiszteletet.[96]

Stóla

A türelmi rendelet kibocsátását követően protestáns főnemesek keresték fel II. Józsefet, hogy hangot adjanak hálájuknak. A kihallgatáson az uralkodó megemlítette, hogy a stóla problémáját is meg kívánja oldani, de hozzátette: nem tud minden vitás kérdést egyszerre tisztázni. Prónay László Tihanyi Dánielnek írott leveléből kiderül, hogy az uralkodó a lelkészpénztár feltöltése után kívánta eltörölni a stólaszedést.[97] Nem világos, hogy a hír szivárgott ki vagy a lakosság bátorodott fel az új hangvételű rendeleteken, de az 1782 tavasza utáni időszakban szép számmal találunk olyan településeket, ahol a protestáns lakosok megtagadták a stóla vagy a párbér fizetését.[98] Váchartyánban a stólapénz behajtása miatt már megyei végrehajtó, a galgamácsai paraszt tizedes járt el.[99] Szilvássy János dunaharaszti jegyző 1786-ban arra bujtogatta az alsónémedi lakosságot, hogy se stólát, se párbért ne fizessenek plébánosuknak. A felbujtót megfeddték, az alsónémedieket figyelmeztették fizetési kötelezettségeik teljesítésére.[100]

II. József előbb az akatolikus lelkészeket vonta ki a stólafizetési kötelezettség alól.[101] Ezt követte a keresztelési stóla eltörlése minden felekezet számára. Az uralkodó azonban nem akarta a plébánosok jövedelmének csökkentését, ezért a Vallásalapból kívánta pótolni kieső bevételeiket egy előzetes jövedelem felmérés után.[102] A keresztelési stóla megszüntetése a reformátusok számára is komoly érvágást jelentett.[103] A protestánsok a közösségek és a lelkészek közötti megegye-

93 Mályusz: i. m. 390–391.
94 MNL PML IV. 2. 13. kf. 324/1787. 1–14.
95 EOL PEK ir. D/8.
96 MNL PML IV. 2. 24. kf. 6321/1787. 1–2.
97 Mályusz: i. m. 323.; DREL A 1-a. 4. k. 492–493.
98 Péteri község egészére lásd MNL PML IV. 1-d. 42/1783., 113/1782. Irsay Pál református nemesre uo. 112/1782. Monorra uo. 168/1782. Adacs és Baracs puszta: MNL PML IV. 1-e. Pest-Pilis-Solt Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai. Közgyűlési iratok, 1785. III. No. 20. Tápiószentmárton: uo. 1785. IV. No. 20.
99 MNL PML IV. 2. 13. kf. 1048/1787. 2.
100 MNL PML IV. 1-e. 3239/1786.
101 Mályusz: i. m. 378., 435.
102 MNL PML IV. 2. 13. kf. 902/1786. 1.
103 DREL A 1-a. 4. k. 879.

zésben látták a jövedelempótlás lehetőségét.[104] A stóla fizetése ellen a protestánsok II. József uralkodásának végéig tiltakoztak, hol szóban, hol pedig a fizetés mulasztásával. Soltvadkert és Tápiószentmárton lakói hosszabb-rövidebb felterjesztéssel fordultak a megyén keresztül az uralkodóhoz, hogy a stólafizetés kötelezettségét szüntesse meg.[105] Vasad 1786-ban nem adott stólapénzt plébánosának, Kisvác református sai 1789-ben pedig már harmadik éve nem fizették a stólát.[106] A tápiószentmártoni evangélikusok még a megyei végrehajtást követően sem fizették azt.[107] Friebeisz Antal alszolgabíró itt a kötelezettséget ismételt behajtás útján vasalta be. Az engedetlenség felbujtói viszonylag enyhe büntetéssel megúszták: ez kimerült abban, hogy a végrehajtókat a házaikban szállásolták el, tehát nekik kellett élelmezni őket.[108] II. József uralkodásának végéig fenntartotta a protestánsok stólafizetési kötelezettségét.[109] Az ezzel szembeni tiltakozás érthető, mivel csak a Pest megyei evangélikus hívek 1784-ben 2072 forint 80 dénárt fizettek ki stólapénzt címén a katolikus plébánosoknak.[110]

Tanítói állások

A protestáns egyházak rendkívül komoly figyelmet fordítottak a gyermekek intézményi keretek közötti oktatására. A legtöbb anyaegyházban tanító is tevékenykedett a lelkészek mellett, sőt iskolamesterek a kisebb közösségekben is előfordultak. Az újonnan alakuló leányegyházakban is többször kérelmezték saját felekezetüknek megfelelő tanító alkalmazását.[111]

II. József uralkodásának végére egy rendkívül széles alapokon álló, több szintű protestáns iskolarendszer alakult ki Pest megyében. A református felekezet két nagyobb iskolával rendelkezett Nagykőrösön és Kecskeméten, amelyekben debreceni diákok tanítottak. Ezekben hittan mellett olvasást, írást, számolást és más, nem részletezett tantárgyakat oktattak. Mellettük néhány kisebb kollégium működött (Cegléd, Pataj, Solt, Vecse, Monor), amelyek *magister primarius*ait szintén a debreceni kollégiumból kérték ki. Az alapfokú oktatás szintjét a falusi iskolák képezték.

[104] MNL PML IV. 2. 24. kf. 4074/1787. 1.
[105] Tápiószentmárton: MNL PML IV. 2. 13. kf. 524/1787. 3–5. Soltvadkert: MNL PML IV. 2. 13. kf. 2561/1789. 1–2.
[106] Vasad: MNL PML IV. 2. 13. kf. 833/1787. 1. és 4–5. Kisvác: MNL PML IV. 2. 13. kf. 7885/1789. 1.
[107] MNL PML IV. 2. 13. kf. 4921/1788. 6–8.
[108] MNL PML IV. 2. 13. kf. 1736/1789. 5–6.
[109] Mályusz: i. m. 430.
[110] EOL AGE 1. b. 16. 15.
[111] Szada (lásd MNL PML IV. 1-d. 133/1782), Majosháza (lásd MNL PML IV. 1-d. 100/1782), Soltvadkert (lásd MNL PML IV. 1-d. 101/1782), stb.

1. táblázat: Pest megye legnagyobb református iskoláinak tanulói létszáma 1786-ban[112]

Település	*Tanulók száma*	*Tanulók felekezeti megoszlása*
Kecskemét	864	Sok a katolikus diák
Nagykőrös	786	Nagyon kevés katolikus
Cegléd	559	Többségben a reformátusok
Dunapataj	270	Sokkal több a református
Solt	208	Csaknem mind református
Dunavecse	221	Csaknem mind református
Monor	183	Hozzávetőleg fele katolikus és fele református

A tanulók száma a két legnagyobb kollégiumban meghaladta az 1600-at, és a kevésbé jó hírű iskoláiban is 1441 főt tett ki. A felmérés másik tanulságaként megfogalmazhatjuk, hogy a más vallású diákokat nem szorították ki ezekből az intézményekből, mivel Kecskeméten és Monoron is tekintélyes számú katolikus vett részt az oktatásban.

Pest megyében ekkoriban 59 település református diákjai látogatták az iskolákat, mintegy 6030 gyermek részesült oktatásban a Dunamelléki Református Egyházkerület kimutatása szerint.

2. táblázat: a Pest megyei református iskolák tanulói összlétszáma 1786-ban[113]

	Fiú		*Lány*		*Összesen*	
Iskolába jár	3391	50,25%	2639	43,28%	6030	46,94%
Iskolába nem jár	3357	49,75%	3459	56,72%	6816	53,06%
Összesen	6748	100%	6098	100%	12 846	100%

Ugyanebben az évben az evangélikusok is elkészítették hallgatóik összeírását. Egyházuk iskoláiba mintegy 64 település 1980 gyermeke járt.

[112] DREL A 1-a. 5. k. 75.
[113] DREL A 1-a. 5. k. 98–105.

3. táblázat: A Pest megyei evangélikus iskolák tanulói összlétszáma 1786-ban[114]

		Fiú		*Lány*		*Összesen*	
Anyaegyház	Iskolába jár	1021	61,65%	644	48,86%	1665	55,98%
	Iskolába nem jár	635	38,35%	674	51,14%	1309	44,02%
	Összes	1656	100%	1318	100%	2974	100%
Filia	Iskolába jár	179	45,09%	136	36,95%	315	41,76%
	Iskolába nem jár	218	54,91%	232	63,05%	450	58,24%
	Összes	397	100%	368	100%	765	100%
Összesen	Iskolába jár	1200	58,45%	780	46,26%	1980	52,96%
	Iskolába nem jár	853	41,55%	906	53,74%	1759	47,04%
	Összesen	2053	100%	1686	100%	3739	100%

A kimutatások látszólag imponáló pontossággal mutatják a hallgatói adatokat. Azonban rendkívül feltűnő a lányok hiánya. A magyarázat vagy az, hogy a lányok esetében lényegesen rövidebb iskoláztatási idővel számoltak, vagy pedig az, hogy őket egyszerűen nem tüntették fel az iskoláskorú népesség kimutatásában.

A másik feltűnő jelenség, hogy mindkét felekezet esetében a fiúk sokkal nagyobb arányban részesültek az oktatásban, mint a lányok. Az evangélikus egyház által készített kimutatás lehetővé teszi, hogy összevessük a központok és a leányegyházak helyzetét. Az előzetes várakozásainknak megfelelően, a nagy központokban lényegesen többen jutottak el az iskolákba, mint az esetleg iskolát és tanítót nélkülöző leányegyházak lakói. Az ottani 55 százalékos iskolalátogatási arány kifejezetten jónak tűnik annak fényében, hogy 1780 körül Bécsben a gyermekek kétharmada vett részt az oktatásban, Grazban csupán a 30 százalékuk.[115]

Harangok

II. József a türelmi rendeletben az újonnan épült templomok esetében nem engedélyezte a harangok építését. A harangok használatát kizárólag a nyilvános vallásgyakorlattal felruházott helyeken tette lehetővé. A korlátozást 1786-ban megszüntette, és az elvett harangok visszaadását rendelte el.[116] Gyakorlatilag már imaházra

[114] EOL PEK ir. D/8.

[115] István György Tóth: Enlighted Intentions and Real Possibilities: Elementary Schooling in Hungary in the Era of the School Reform Ratio Educationis (1777). In: Franz A. L. Szabo – Antal Szántay – István György Tóth (eds): *Politics and Culture in the Age of Joseph II*. Budapest, 2005, 183–190., 187.

[116] Mályusz: i. m. 418–420.

sem volt szükség a harang használatához. Soltvadkert református közössége részére például 1787-ben engedélyezték egy harangláb építését.[117]

A foktői református egyházközség kérelmezte Pest megyénél a kalocsai érsekség által 1768-ban elvett harangjának visszaszolgáltatását. A főegyházmegye megmakacsolta magát, ugyanis a helytartótanács intézkedéséig sem a harang visszaadására, sem az árának megtérítésére nem volt hajlandó. A kormányszerv egyrészt megfeddte a megyei hatóságot, mivel saját hatáskörben dönthetett volna a harangról, másrészt pártfogolta a református közösség kérelmét.[118]

Az 1783-ban újjáalakult óbudai református egyházközség 1787 nyarán közvetlenül a helytartótanácshoz fordult egykori harangjának visszaadása érdekében, a kérelmet a kormányszék Pest megye hatáskörébe utalta. A megyei vizsgálat 1787 decemberében egy 1778. évi, más ügyben készült jelentésre hivatkozva azt állapította meg, hogy a katolikusok a 18. század folyamán két harangot elvettek a reformátusoktól. Margalich János főszolgabíró nem törődött azzal a körülménnyel sem, hogy az 1778. évi vizsgálat alkalmával a tanúk nevét nem jegyezték fel, és nem eskették fel őket igazmondásra.

A katolikus plébános döntése megmásítására kérte a megyét a tanúk szavahihetőségének kérdésessége miatt. Érvei között szerepelt a harangokon látható szentek és Szűz Mária alakja, valamint a korábbi egyházlátogatási jegyzőkönyvek, amelyek szintén megemlékeztek a harangokról.[119] A megyei vizsgálatot követően, 1788 februárjában Szemere Ferenc református ágens sürgette a harangok visszaadását vagy azok árának megtérítését.[120]

Stipsich Ferenc plébános levélben fordult Batthyány József esztergomi érsekhez álláspontja támogatása érdekében. A prímás 1788. április 9-i levelében támogatta plébánosát, és felhívta a helytartótanács figyelmét a korábbi eljárási szabálytalanságra. Kérte az eljárási határozat megsemmisítését, mondván, ha ilyen légből kapott kijelentéseken alapul egy döntés, akkor a vegyes lakosságú megyékben a nyugtalanság és zavargások nem állíthatók meg.[121]

A helytartótanács 1788. április 18-án új vizsgálat elvégzéséről rendelkezett, Pest megye azonban még május 4-i felterjesztésében is a református álláspont igazát ismerte el.[122] A helytartótanács végső határozatában végleg megsemmisítette a megyei döntést, szintén az 1778. évi vizsgálat hiányosságai, illetve a harangokon látható szimbólumokra tekintettel. A református közösség állítólag azt sem tudta igazolni, hogy saját forrásból önttette a harangokat.[123]

Az említett esetek is jól jelzik a tendenciát, hogy a régi-új egyházközségek igyekeztek megszerezni a harangozás jogát.

---

117 Uo. 428., 44. lapalji jegyzet.
118 MNL PML IV. 2. 13. kf. 305/1787. 1. 13. kf. 1525/1787. 4.; MNL OL C 76 (Dep. reg. Aug. et Helv. conf.), 1787. F. 68. 2.
119 MNL PML IV. 2. 13. kf. 4686/1788. 11–12.
120 MNL OL C 76 (Dep. reg. Aug. et Helv. conf.), 1788. F. 27. 11. fol. 1r.
121 Uo. fol. 19r–22v.
122 MNL PML IV. 2. 13. kf. 4686/1788. 30–32.
123 MNL PML IV. 2. 13. kf. 4686/1788. 51–52.

Összegzés

Pest megyét a török hódoltság végén ritka, protestáns többségű népesség lakta, amelynek templomai az 1681. évi törvényeknek köszönhetően artikuláris helyeken álltak az oszmánok kiűzése után. Az újjáéledő magyar egyházi és államigazgatás a 18. század első felének gyakorlatához igazodva, igyekezett korlátozni a protestánsok vallásgyakorlatát. A szigor azonban enyhülni látszott az 1770-es években, amikor már az állam is gátolta a protestánsok további háttérbe szorítását. A reformátusok és az evangélikusok a legtöbb esetben már ekkor is engedélyt kaptak a templomok felújítására, függetlenül attól, hogy egy imaház artikuláris helynek számított-e vagy sem. Ezt az enyhülést teljesítette ki II. József türelmi rendelete, amelynek kihirdetése ellen a közgyűlés és a váci püspöki konzisztórium is eredménytelenül tiltakozott.

A protestáns közösségek 1782 tavaszától kérelmezték újjászervezésük engedélyezését. Az eljárások egyes elemei már Mária Terézia uralkodásának végén rögzültek. A helytartótanács az országos gyakorlathoz hasonlóan az itteni kérelmeket is csak jó egy év elteltével bírálta el, de II. József 1783. nyári fellépése a későbbiekben az ügyintézés idejét itt is jelentős mértékben lerövidítette.

A „kalapos király" uralkodásának középső harmadában már kevés új imaház épült, és kevés közösség nyert vallásgyakorlati jogot. Ez azt jelentette, hogy az egyházközségek újjáalakulása gyorsan lezárult. Ebben az időben a protestáns egyházak igazgatási rendszerét strukturálták át, azaz mindenhol kialakították az anya- és leányegyházak rendszerét.

Az 1786 utáni években a harangok használata és a stólafizetés körüli viták kerültek előtérbe. Az utóbbival összefüggésben a tápiószentmártoni evangélikus egyházközség többször is nyíltan kifejtette, hogy méltánytalannak érzi a katolikus plébános eltartására vonatkozó kötelezettséget. A türelmi rendeletnek a stóla és párbér fizetésére vonatkozó előírásait sok helyen nem, vagy csak kényszer hatására teljesítették.

A megyei igazgatás szereplőinek hozzáállása szemmel láthatóan nagyot változott 1782 és 1788 között. Eleinte a türelmi politika egésze ellen tiltakoztak, míg hat év elteltével még azt a harangot is szó nélkül a reformátusoknak ítélték, amely talán soha nem lehetett az övék. E változás hátterét egyelőre részletes vizsgálat nem tisztázta megnyugtatóan. Alighanem szerepet játszhatott ebben a megyei vezetés változása is. Laczkovich Imrét ugyanis 1784-ben Szily József váltotta az alispáni székben.

A megyék döntési jogköre 1785-ben jelentős mértékben megnőtt, mivel ekkortól a vallásgyakorlat kérdésében is dönthettek, kizárólag elutasító határozat esetén kellett értesíteni a helytartótanácsot.[124] Pest megye azonban ezt követően is a kormányszék megerősítését kérte a legtöbb ügyben. II. József uralkodásának végére a Pest megyei protestáns felekezetek szervezettségét, a hívek összeforrottságát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy 1786-ra jól szervezett, többszörösen tagolt iskolarendszer állt rendelkezésükre.

[124] Mályusz: i. m. 403.

László Schramek

THE IMPACT OF THE EDICT OF TOLERATION AND JOSEPH II'S CHURCH POLICY IN PEST COUNTY (1781–1789)

Protestants in Pest County found themselves in a controversial situation during the first eight decades of the 18th century. Church and secular authorities made it more difficult to practice religion with restrictive decrees and destroying churches. However, due to the internal migration in the country, many new evangelical congregations were established.

Joseph II's Edict of Toleration, issued in October 29, 1781, repealed lots of restrictive regulations. The General Assembly of Pest County delayed the implementation of the edict until the summer of 1782. Subsequently, many Protestant communities have been granted permission to build a church and employ pastors and teachers. The conflicts between Protestant communities and secular authorities did not cease. This was due to the fact that many Protestant communities refused to pay the services of the Catholic parson (payment in cash or in kind). In such cases, the county authority enforced the law.

Tuza Csilla

VALLÁSI ELLENTÉTEK A MAGYAR CÉHES ÉLETBEN A 18. SZÁZADBAN

Magyarország gazdaságtörténetének igen színes összetevői a céhek, amelyek nálunk a 18. században élték virágkorukat, akkor, amikor Nyugat-Európában a céhes keretek már felbomlottak vagy felbomlófélben voltak. A magyar céhek már középkori kialakulásuk és megtelepedésük óta erősen vallásos jellegűek voltak, ellentétben a nyugat-európai céhekkel, ahol elsősorban katonai-védelmi szerepet töltöttek be településük életében. Ennek ellenére a magyar céhek kialakulásának, működésének, az iparfejlődésben betöltött szerepüknek vizsgálatakor azt tapasztalhatjuk, hogy azok nemigen mutattak eltéréseket a nyugat-európai céhekkel összehasonlítva.[1] A magyar céhek vallási jellege erősebben volt jelen ugyan, mint nyugat-európai társaiknál, és felfedezhetünk egyéb különbségeket is, amelyek az eltérő kultúrkörből fakadtak, de mind belső felépítésüket, mind technológiájukat vagy kiváltságaikat tekintve a magyar céhek legfeljebb létszámukban maradtak el nyugati társaiktól.[2]

Mivel Magyarországon a városok nem képviseltek olyan gazdasági és katonai potenciált, mint a Német-római birodalomban, a megalakuló céhek nem annyira a katonai-védelmi feladatokra koncentráltak, inkább a közösségben betöltött vallási-szociális szerepük dominált. A céhek vallási-karitatív feladatait és tevékenységét egészen 1872-es felosztásukig nyomon követhetjük.[3]

Már a középkori céhleveleinkben is megtaláljuk azokat az artikulusokat, amelyek a vallási ünnepek megtartására, a céh különböző karitatív tevékenységére utalnak.[4] A céhmester-választást is általában valamilyen vallási ünnephez kötötték,

[1] A céhek vallásos életének, a protestáns és katolikus céhek ellentéteinek, küzdelmeinek vizsgálata olyan szerteágazó, hogy monografikus feldolgozást igényel. A céhek vallási ügyei ugyanis szervesen beágyazódtak a 18. század protestáns küzdelmeibe, így teljes képet csak ennek a folyamatnak az ábrázolásával és elemzésével kaphatunk. Ez a tanulmány terjedelmi okok miatt inkább csak a problémát járja körbe, kérdéseket vet fel, teljes elemzést nem adhat e kérdéskörben.

[2] 2015-ben új kezdeményezésként a *University of Notthingham*en indult útjára Dr. Natasha Hodgson irányításával a kontinuitás keresésére vonatkozó projekt, amely más témák mellett a céhes életnek a középkortól a kora újkoron át a 18. század végéig terjedő vallási, hagyományőrző, gazdasági stb. kontinuitását is vizsgálja. A magyar céhek vallási-karitatív tevékenysége a középkortól kezdődően lényegében a 19. század második feléig változatlan maradt, tehát ebben is fennáll a kontinuitás.

[3] Csongrád megye céheinek vallásos életét részletesen feldolgozta Gyöngyössy Orsolya: Céhek és vallásos társulatok Csongrádon a 18–19. században. In: Mód László – Simon András (szerk.): *Olvasó. Tanulmányok a 60 esztendős Barna Gábor tiszteletére*. Szeged, 2010, 429–438. Vizsgálatai általánosíthatóak az ország többi céhére is.

[4] Kiadott középkori céhlevelek vallásos artikulusokkal: Bruckner Győző: *A késmárki céhek jog- és művelődéstörténeti jelentősége*. Miskolc, 1941; Kincses Katalin Mária – Tuza Csilla: A céhtörténeti kutatások újabb lehetőségei hazai és külföldi gyűjteményekről készített adatbázisok alapján.

legtöbbször a Vízkereszthez, de akármelyik szent ünnepéhez, vagy Úrnapjához. Ez a céhen belüli megállapodás kérdése volt, amelyet azután a privilégiumlevélbe is belefoglaltak. Mind a céhmester, mind az inas megválasztásakor, illetve felvételekor a Bibliára tett esküt.

A céhek nagy gondot fordítottak az erkölcsre és a vallási előírások megtartására.[5] Szigorúan büntették, ha valaki káromkodott, ha egymást szidalmazták, ha az utcán hangosan, tiszteletlenül beszélt vagy viselkedett valaki, ha nem ment haza az előírt időben. A középkorban viasszal, később már pénzbüntetéssel is sújtották azt, aki elmulasztotta a vasárnapi misét vagy a körmeneteket. Ugyanígy kötelességük volt a céhtagoknak, hogy gondoskodjanak az elszegényedett vagy elaggott, illetve a betegsége miatt dolgozni nem tudó mesterekről. Előírás volt a céhtagoknak a céhen belüli beteglátogatás, a betegápolás, a temetéseken való részvétel, és ez nemcsak a céhmester, hanem egész háza népe számára kötelező volt. A céhmestert akkor is megbüntették, ha a felesége vagy a legénye mulasztotta el e kötelességek teljesítését. Mivel a céh tagjai ily módon is segítették egymást, a céh szociális védelmet jelentett a beteg, elszegényedő, inast már tanítani nem tudó mesternek vagy özvegyének, családtagjainak. A céhen kívülinek viszont egyedül kellett boldogulnia a közösség gazdasági és szociális védelme nélkül.[6] A céhek ilyen jellegű vallásos-karitatív feladatai nemcsak a katolikus, hanem később a protestáns céhek életében is megjelentek, és 1872-ig ez így maradt. Jóllehet a céhek gazdasági szerepe 1761 után erősen megváltozott, az iparosodás előrehaladtával pedig elvesztették gazdasági-érdekvédelmi szerepüket, ez a vallási-karitatív jelleg, a szociális védelem volt az, ami miatt a felszabadult legények még a 19. században is szerettek volna céhbe kerülni.

A 16–17. században a céhek még elsősorban a helyi szükségletek kielégítésére koncentráltak, a területileg szétdarabolt, török háborúk által sújtott országban a céhes fejlődés stagnált, vagy igen lassú volt. Nyilvánvalóan azonban a céhekre is befolyással bírt a reformáció terjedése, nekik is alkalmazkodniuk kellett vallásos

Levéltári Szemle, 2015. 1. sz. 57–70. A kassai nyereggyártók 1470-es privilégiumlevelében: „*Item wilch mest*[er] *zou unß*[er] *liben frauen klost*[er] *alle quattemper nicht kompt zou der sele messe mit samt seynen hausfrauen zou dem ersten oppit der vorbusset eyn phu[n]t wax fraw vnd auch der man.*" Tuza Csilla: Pillanatkép a Gömör megyei céhek életéből az 1730. évben. *Gömörország: Az északi magyar peremvidék fóruma*, 2013. 2. sz. 2–7. A csetneki kovács céh 1448-as privilégiumlevelében: „*qui una cum aliis magistris simul deputandis iam dictum altare beati Jacobi cum omnibus pertinentiis scilicet rebus et bonis ipsi altari appropriatis honorabiliter laudabiliter ac fidissime studeant imo debeant conservare.*" Magát a céhet is eredetileg a Szent Jakab apostolról elnevezett testvériségnek hívták. Szádeczky-Kardoss Lajos véleménye szerint a céhek többsége eredetileg ilyen vallásos társulásokból, *confraternitás*okból alakult gazdasági szervezetté. (Szádeczky-Kardoss Lajos: *Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon*. I–II. kötet. Budapest, 1913, 27.)

5 A céhek vallási szokásairól, részletes leírásokkal lásd Szádeczky-Kardoss: i. m.

6 A kézművesek elszegényedésének vizsgálatához, a céh védelmet jelentő szervezetéről, karitatív tevékenységének jelentőségéről lásd Helmut Bräuer: Verarmungsprozesse im mitteleuropäischen Handwerk während der frühen Neuzeit. In: Szende Katalin – Kücsán József (szerk.): „*Isten áldja a tisztes ipart". Tanulmányok Domonkos Ottó tiszteletére*. Sopron, 1998, 7–18.

életükben, karitatív tevékenységükben, szokásaikban az új valláshoz.[7] A céhek közösségi vallási életéről, a reformációnak a céhek belső életére gyakorolt hatásáról szinte semmit sem tudunk, ebben a korszakban ez a téma a forrásadottságok miatt nehezen kutatható.[8] Mivel a 17. század végén, a 18. század elején tömegesen megalakuló, vagy korábbi céhlevelüket modernizáló, illetve megerősítő céhek privilégiumleveleiben a középkori formulákhoz és artikulusokhoz képest túl nagy eltérést nem találunk, valószínűsíthető, hogy a céhek ebben a korszakban is változatlan formában és tartalommal folytatták vallási-karitatív tevékenységüket.[9]

A 18. század békés évtizedei és irányított, állami gazdaságpolitikája a céhes élet fellendülését vonta maga után. A szaporodó céheken belül, illetve közöttük megindult a konkurenciaharc a piacokért, a nyersanyagért, az új technológiáért, és nem utolsósorban a munkaerőért.[10] Az érdekellentét kiéleződésének egyik formája volt a vallási síkon folytatott harc az egyes céheken belül a protestáns és katolikus céhtagok, valamint a tisztán protestáns és katolikus céhek között.

Az 1715. évi országgyűlésen hozott 30. és 31. tc. kivette a vallásügy kérdését az országgyűlés hatásköréből, és azt az uralkodó kezébe tette le.[11] A katolikus és protestáns ellentétek és panaszok rendezése céljából felállították az ún. *Mixta religio-*

---

7 Erre igen szép példa a debreceni szappanos céh számára 1587-ben írt és másolatban fennmaradt vitairat, mely útmutatóul szolgál a katolikus körmeneteket illetően, és amelyet a Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára jelentett meg online formában: http://reformacio.mnl.gov.hu/a_debreceni_szappanos_ceh_reszere_1587_ben_irt_vitairat_a_bucsujarasok_es_processziok_elleneben A szöveget átírta és jegyzetekkel ellátta Szendiné dr. Orvos Erzsébet. (Utolsó letöltés ideje: 2017. október 3.)

8 Gerendás Ernő tanulmányában megemlíti: már a 16. századtól törekvés mutatkozott arra, hogy a katolikus céhtagok kizárják a protestánsokat, de részletesebb vizsgálatot erre vonatkozóan nem végzett, állításait egyetlen példával támasztja alá. Gerendás Ernő: A céhek és a vallásos élet. *Regnum*, 1942–1943, 371–398. Gerendás tanulmánya óta ebben a témában nem jelent meg új feldolgozás.

9 A 17–18. század fordulójának céhesedésére lásd Eperjessy Géza: A mezővárosi és falusi céhek kialakulása és bomlása az Alföldön és a Dunántúlon (1686–1848). *Századok,* 1963. 5. sz. 951–981.Uő: *Mezővárosi és falusi céhek a Dunántúlon és az Alföldön 1686–1848*. Budapest, 1967. Kiadott kora újkori céhlevelekre (sokszor középkori céhlevélre tett utalással és/vagy megerősítéssel) lásd Tuza Csilla – Vissi Zsuzsanna: *Az Mester Emberek jó rendtartása 1525–1682.* 1. kötet. Budapest, 2000; Vissi Zsuzsanna: *Az Mester Emberek jó rendtartása 1683–1719.* 2. kötet. Budapest, 2003; Tuza Csilla: *Az Mester Emberek jó rendtartása 1722–1738.* 3. kötet Budapest, 2005.

10 A 18. század első felének céhes konkurenciaharcairól az 1761-es céhrendezésig lásd Tuza Csilla: Céhszabályozási kísérletek, céhes viszonyok III. Károly uralkodása idején. *Levéltári Közlemények,* 2012. 1–2. sz. 131–174.; Uő: *Állami céhszabályozás, céhpolitika III. Károly és Mária Terézia uralkodása alatt.* Budapest, 2018.

11 Ez később is így marad, az 1723-ban felállított Magyar Királyi Helytartótanácsnak sem volt arra jogköre, hogy vallásügyi rendeleteket hozzon, csupán végrehajtó szerepet töltött be például az egyházigazgatás felülvizsgálatában, ellenőrzésében, az uralkodó vallásügyi rendeleteinek betartatásában, stb. Erre vonatkozóan lásd Ember Győző: A helytartótanács egyházügyi bizottságának kialakulása. *Regnum*, 1942–1943. 229–252.

*naria commissió*t, mely Ráday Pál[12] elnökletével kezdte meg munkáját; ez előkészítette az 1731-es *Carolina resolutió*t, de a problémákat hosszú távon nem oldotta meg.[13]

Az újonnan felállított Magyar Királyi Helytartótanács részére 1724-ben kiadott királyi utasítás a már említett törvény értelmében úgy rendelkezett, hogy a kormányhatóság vallási kérdésekkel közvetlenül ne foglalkozzon, mert ez az uralkodó saját hatáskörébe tartozik. A helytartótanács tehát vallási kérdésekben önállóan, előzetes királyi jóváhagyás nélkül nem intézkedhetett, de az uralkodótól érkezett utasításokat végrehajtotta. A helytartótanács a továbbiakban részt vett a királyi rendeletek előkészítésében, a különböző vizsgálatok lefolytatásában, és minden egyes esetben javaslatokat is tett az uralkodónak. Az 1731. március 21-én kibocsátott uralkodói rendelet, a *Carolina resolutio* végrehajtása is a helytartótanács feladata lett.[14]

Ugyanígy a helytartótanácshoz érkeztek be a céhek vallásügyi panaszai is. A céheken belüli, illetve az egymás közötti vallási ellentétek az 1730-as években még elsősorban a protestáns céhtagok katolikus miséken és körmeneteken való részvételének kötelezővé tétele körül zajlottak.[15] Az 1730-as évekre egyre gyakoribbá váltak azonban azok az esetek, amikor a protestáns iparosok azért nem nyertek felvételt a céhbe, mert nem volt polgárjoguk, amit viszont a város éppen protestáns vallásuk miatt tagadott meg tőlük. A kamarának leküldött, céhes ügyekben hozott határozat 1733. április 21-én lehetővé tette, hogy a szabad királyi városokban protestáns kézművesek is kaphassanak polgárjogot és felvételt nyerhessenek a katolikus céhekbe. Ennek feltétele mindössze a törvényes születésükről kiállított bizonyítványuk bemutatása volt, valamint annak igazolása, hogy mely felekezethez tartoznak. A kamarának kellett ellenőriznie, hogy a városok betartják-e ezeket az előírásokat, és hogyan férnek meg egymás mellett a katolikus, illetve protestáns céhtagok.[16] Az akatolikusok panaszai ennek ellenére nem a kamarához, hanem a helytartótanácshoz futottak be, így a soproni tímár céhé is, ahol az akatolikus és kato-

12 Ráday Pál (1677–1733) a magyar református egyház első egyetemes főgondnoka volt. A Rákóczi-szabadságharc után életét a protestáns vallás ügyének és előmozdításának szentelte. Magas műveltsége, diplomáciai készsége és jártassága a katolikus egyházfők szemében is alkalmas személlyé tette arra, hogy közvetítsen a protestánsok és katolikusok vitás ügyeiben.

13 A *commissio* és Ráday Pál működésére lásd Szépné Czippán Noémi – Szép Sándor (szerk.): *Magyar Egyháztörténet*, Pápa, 2004, 5. k.

14 A helytartótanács vallásügyi bizottságának működéséről, feladatairól, javaslatairól lásd Ember: i. m.

15 A leghevesebb tiltakozások a körmeneteken való kötelező részvétel ellen a katolikus városvezetéssel bíró Kassán zajlottak; a kassai katolikus-protestáns problémakör érintette a céheket is, de világosan látszik, hogy milyen egyéb, pl. politikai, gazdasági érdekek húzódtak még a háttérben. Erre nézve lásd H. Németh István: A kassai rekatolizáció városi polgárságot érintő kérdései. In: Szabó Irén (szerk.): *Katolikus megújulás Északkelet-Magyarországon. Művelődéstörténeti konferencia a jezsuita rend sárospataki megtelepedésének 350. évfordulója alkalmából*. Sárospatak, 2013. október 3–4. Sárospatak, 2014, 76–109., a céhekre külön a 90.

16 A rendelet: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Magyar Kincstári Levéltárak – Magyar Kamara Archívuma – Diversae instructiones (a továbbiakban: E 136), 11. tétel Cehalia.

likus céhtagok nem tudtak békében dolgozni egymás mellett.[17] Még az 1760-as években is érkeztek a helytartótanácshoz panaszok ez ügyben, és ekkorra a helyzet még tovább romlott. Timon József helytartótanácsi tanácsos egy 1763-as vizsgálata során megállapította, hogy az ágostai hitvallású tímár mesterek már sokkal többen vannak, ennek oka, hogy a mesterek fiai apjuk vallását követik, és ők előnyt élveznek a céhbejutáskor. Vagyis egy-két generáció alatt bármelyik céhben minden szabályozás és rendelet ellenére ily módon felborulhatott a katolikus és protestáns céhtagok számának egyensúlya.[18] Ebből az következhet, hogy a céhen belül kiéleződtek a vallási ellentétek, és miként alább néhány példán keresztül is látni fogjuk, előbb-utóbb a katolikusok és protestánsok külön céhet akartak alapítani. Ilyen ügyekben minden esetben a helytartótanácsnak kellett döntenie.

A céhes életben tapasztalt vallási ellentétek kibontakozása szervesen illeszkedett a 18. század protestáns felekezetei és a katolikus egyház között folytatott harcba, vitába. Hosszú távon a céhek vallási problémáinak elemzését ennek a szélesebb kérdéskörnek a vizsgálatával lehet teljessé tenni. Azt is látnunk kell azonban, hogy az 1750-es évekre már ennél többről volt szó; számos esetben tapasztalható a vallási felekezetek mentén szerveződő céhesedés, a céhet vallási megkülönböztetés miatt elhagyó legényekért (mint munkaerőért) folytatott harc. A vallási indokok itt már tehát a gazdasági érdekeket leplezik, és nem mindig takarnak valódi vallási ellentéteket.[19] Ausztriában a kameralista gazdaságszemlélet jegyében már a 17. század végétől az osztrák állam különböző rendeletekkel segítette elő az ipar fejlesztését, a céhen kívüli iparosok munkájának megkönnyítését. 1725-ben például azok az iparosok, akik a magas felvételi taksa megfizethetetlensége vagy származásuk, vallási hovatartozásuk miatt nem kerültek be a céhbe, védlevelet (*Schutzdekret*) kérhettek és kaphattak az uralkodótól, hogy önállóan vagy állami megrendelésre dolgozhassanak tovább. Magyarországon nem volt ilyen államilag támogatott rendszer, és a protestáns legények igen gyakran munka nélkül maradtak. Számukra a lehetséges utat még az 1750-es években is egyedül az jelenthette, ha kontárként próbáltak meg boldogulni egy olyan nagy létszámú településen, ahol a céhen kívüli iparosok is találhattak munkát, illetve, ha egy uradalomban próbáltak meg elhelyezkedni. Az 1761–1764-es céhrendezés gyakorlatilag szabad utat

17 MNL OL Magyar Királyi Helytartótanács Levéltára – Acta miscellanea (a továbbiakban: C 42), Fasc. 17. No. 154.

18 Timon József példákat is hoz: Sopronban 1763-ban két katolikus pékre 17 protestáns jutott, egy katolikus esztergályos mellett hat akatolikus dolgozott, egy katolikus tímár mellett 10 akatolikust talált. Jelentése: MNL OL Magyar Királyi Helytartótanács Levéltára – Acta mechanica (a továbbiakban: C 25), Lad. D No. 1. Sopron.

19 Csak egyetlen példa: a tabáni rác szűcsök és a budai szabók ellentéte kezdetben vallási különbségekből fakadónak tűnt, de igen hamar kiderült, hogy valójában hatásköri vitáról volt szó, azaz el kellett dönteniük, kinek milyen termék előállításához van joga. MNL OL Magyar Királyi Helytartótanács Levéltára – Benigna mandata (a továbbiakban: C 13), 1740. augusztus 26.

engedett a céhen kívüli ipar fejlődésének, ekkor már a céhen kívül rekedt legények is bárhol vállalhattak munkát, vallási hovatartozásukra való tekintet nélkül.

A helytartótanács az 1720-as évektől kezdve a céheket is felügyelete alá vonta, pontosabban megkezdte felügyelet alá vonásukat és privilégiumleveleik felülvizsgálatát. A bemutatott céhleveleket a helytartótanács átnézte, bizonyos artikulusokat eltörölt, másokat módosított. A módosított, illetve eltörölt pontokat négy fő téma köré lehet csoportosítani. 1. A vásárokkal, vásárjoggal kapcsolatos kiváltságok megnyirbálása. (Kontárok áruinak és szerszámainak elkobzása, idegen árusok áruinak két mérföldön belüli elkobzása, látópénz szedése stb.) 2. A különböző taksák csökkentése (mesterfelvételi taksa, inasfogadási taksa, mesterasztal stb.). 3. Inasok, legények rendtartására vonatkozó pontok módosítása. 4. Vallási pontokra (akatolikusokra) vonatkozó kiváltságok megerősítése, eltörlése vagy éppen előírása.[20]

A felülvizsgált céhlevelekre adott válaszok, a privilégiumok módosítása, elvetése vagy megtartása igen érdekes aspektusokra mutat rá. A 18. században alapított új céhek sokszor már vallási vagy nemzetiségi alapon szerveződtek.[21] Minden céhlevél első artikulusai között szerepel a vallási ünnepek megtartása, melyre a protestánsokat is kényszerítették, enélkül be sem léphettek a céhbe. A protestáns céhtagok legsérelmesebb problémája a már többször említett körmeneti részvétel volt. Tömegével találunk a helytartótanácshoz ez ügyben beérkezett panaszt, de a helytartótanács minden esetben elutasította azokat, és kötelezte a protestáns céhtagokat a katolikus ünnepek megtartására, a körmenetekben való részvételre. Néhány esetben, amikor más jellegű vallási problémáról volt szó, még a kancelláriához is érkeztek fellebbezések, ha az érintettek elégedetlenek voltak a helytartótanács intézkedéseivel. A kancellária azonban minden esetben helybenhagyta a helytartótanács döntését.[22]

Mint említettük, a helytartótanács elé került panaszok többsége arról szólt, hogy a protestánsokat a katolikus céhtagok kötelezték a privilégiumlevélben is

---

20 Csak példaként említjük meg atipikus esetként a soproni ács céhet és a puchói posztómetsző, takács, csizmadia céhet, ahol a korábbi gyakorlat szerint akatolikusok is lehettek céhtagok, a helytartótanács azonban megtiltotta protestánsok felvételét a céhbe. MNL OL Magyar Királyi Helytartótanács Levéltára – Fasciculi mensium: Expeditiones (a továbbiakban: C 21), 1732. március 5., illetve MNL OL C 21 1732. május 12. Debrecenben a szabók 1530-ban nyertek kiváltságlevelet még I. János magyar királytól (1526–1540), melyben garantálták a protestánsok vallási ünnepeinek szabad megtartását. A debreceni céh protestáns jellege megmaradt ugyan, de a helytartótanács előírta számukra a katolikus ünnepek és körmenetek megtartását is. MNL OL C 21 1734. december 4.

21 A 18. században már ügyelni kellett arra, hogy a német, illetve magyar varga, a német, illetve magyar süveges stb. már nem feltétlenül nemzetiségi hovatartozást, hanem egyfajta divat szerint előállított termékeket gyártó iparost jelent.

22 A több tucat példából a teljesség igénye nélkül csak néhány. A pápai borbély céh akatolikusainak panasza: MNL OL Magyar Királyi Kancellária Levéltára – Conceptus expeditionum (a továbbiakban: A 35), 1751. január No. 34. Johann Schneider szász protestáns az asztalos céhbe való felvételét kéri Nagyszombaton: MNL OL A 35 1751. június No. 42. A budai görög vallású süvegesek kérik céhesedéshez való jogukat: MNL OL A 35 1750. július 40. A kancellária az ügyek elintézését visszautalta a helytartótanácshoz.

bennfoglalt vallási ünnepek megtartására, a miséken és körmeneteken való részvételre. III. Károly és Mária Terézia is a katolikus vallás támogatója volt, de mindkét uralkodó helytelenítette, ha egy legény vallási okokból nem nyert felvételt egy céhbe, ezért ilyen esetekben mindig elrendelték a protestánsok felvételét a katolikus többségű céhbe vagy fordítva. A budai rézműves céh a privilégiumlevele felküldésekor 1747-ben kérvényezte, hogy protestáns tagjai kapjanak felmentést a katolikus körmeneteken való részvétel alól. Privilégiumlevelüket a helytartótanács kisebb változtatásokkal elfogadta, a protestánsok pedig megkapták az engedélyt a távolmaradásra. A magisztrátus válaszlevelében tudomásul vette a rendelkezéseket, habár a protestánsoknak tett ilyen jellegű engedmény egyáltalán nem volt gyakori. Az engedély megadásának valószínűleg az volt az oka, hogy a céh katolikus és protestáns tagjai békén megfértek egymás mellett, munkájukban nem akadályozták őket a vallási kérdések.[23] Egyébiránt 1761-ben Gosztonyi István, a helytartótanács céhügyekkel megbízott tanácsosa kijelentette: az iparűzésnek semmi köze a vallási kérdésekhez, ezért a céhek működésének biztosítása szempontjából nem tartotta releváns dolognak a céhen belüli vallási ellentétek rendezését.[24]

A helytartótanácshoz beérkezett, vallási különbségekből adódó panaszok szinte akkora mennyiséget tettek ki, mint a céhekkel kapcsolatos összes többi panasz. A céhek vallási problémáinak rendezése, illetve annak vizsgálata, hogy miként változott a protestáns céhtagok helyzete a vallási kérdések állami szintű rendezése folytán 1761 után, egy következő írás témája lehet, ehelyütt csak magát a problémát vázoltuk fel. Megjegyzendő azonban, hogy a helytartótanács egyes esetekben nem szólt bele a katolikusok és protestánsok ellentéteibe, hagyta, hogy ugyanazon céhen belül tevékenykedjenek, más esetekben viszont kimondottan megtiltotta, hogy a céh akatolikusokat is felvegyen. Az eddigi vizsgálatok és példák alapján úgy tűnik, a helytartótanács döntését befolyásolták a céhen belüli viszonyok, a gazdasági tényezők, a városi magisztrátus véleménye, a céhtagok egymáshoz való viszonya, stb. Így például az egri asztalos, lakatos, esztergályos, puskaműves céh, valamint a soproni ács céh privilégiumleveleinek felülvizsgálatakor a helytartótanács minden további magyarázat nélkül kimondottan megtiltotta, hogy protestánsokat is felvegyenek e céhekbe.[25] Ennek oka nyilván az volt, hogy az esetek elbírálásakor a kormányhatóság úgy gondolta, az ellentétek túlságosan nagyok, és akadályozhatják a céh működését.

*

A továbbiakban olyan példákkal szemléltetjük a céhek vallással kapcsolatos problémáit, amelyek nem tipikusak, azaz nem a katolikus ünnepekre kötelezett

23 A rézművesek kiváltságlevele és kérvénye: MNL OL C 25 Civ. Buda No. 4.
24 MNL OL C 25 Idealia No. 3.
25 MNL OL Magyar Királyi Helytartótanács Levéltára – Fasciculi mensium: Litterae (a továbbiakban: C 20), 1732. február 19.; MNL OL C 21 1732. március 5.

protestáns céhtagok panaszáról szólnak. Ilyen nem tipikus vallási panasz volt Jacob Fulgrath ügye, aki 1726-ban Poroszországból telepedett be Eperjesre, ahol felvették a tímár céhbe, de egyedüli protestánsként dolgozott a katolikus tímárok között. 1737-ben átjelentkezett a besztercebányai ágostai hitvallású német tímár céhbe, viszont továbbra is Eperjesen akart élni és dolgozni. Ehhez azonban az eperjesi céh nem járult hozzá, és a katolikusok már visszavenni sem akarták a céhükbe. Fulgrath kérte a helytartótanácsot, hogy engedélyezzék a működését Eperjesen. Munkájában nem is akadályozták, de át kellett költöznie Besztercebányára.[26] Teljesen nyilvánvalóan kitűnik az esetből, hogy itt nem elsősorban Fulgrath vallási hovatartozása okozott gondot, hanem a két város céheinek gazdasági konkurenciaharca jelentett problémát.

Ebbe a körbe tartozik a pozsonyi szlovák és német nemzetiségű vargák ügye is: vallási ellentétek miatt szerettek volna két külön céhbe tömörülni, ezt a magisztrátus is támogatta. A helytartótanács a magisztrátussal való tárgyalás után megállapította, hogy gyakorlatilag már külön is vált a katolikus szlovák és a protestáns német céh, és önállóan dolgoznak. Eleinte a helytartótanács nem látta indokoltnak az új céh alapítását, mivel a szlovák varga céh nem volt nagy létszámú, ezért utasította a szlovákokat a német varga céhbe való belépésre. A későbbi vizsgálatok azonban kiderítették, hogy a német vargák sem hajlandóak egy céhben dolgozni a szlovákokkal, és ha a vallási ellentéteket tudnák is rendezni, a német vargák nem hajlandóak osztozni a nyersanyagon. 1692-ben ugyanis a kiváltságlevelükben kizárólagos jogot kaptak a saját használatra szánt bőrök kikészítésére, és ezt 1732-ben meg is erősíttették III. Károllyal, emiatt a szlovák vargák nem jutottak bőrökhöz. Végül, mivel a város is egyetértett a kétnemzetiségű és két vallási felekezethez tartozó céh különválasztásával, engedélyezték az új céh alapítását. A helytartótanács csupán azt kötötte ki, hogy a szlovák céhnek választania kell egy katolikus mestert, aki ügyel a két céh közötti súrlódások elsimítására, és mindkét céhnek ugyanolyan kiváltságokat biztosító, új céhlevelet adott.[27] A vallási ellentéteken túl itt is megmutatkoztak a gazdasági érdekellentétek.

A gyöngyösi akatolikus szabók arról panaszkodtak, hogy a működő céh nem engedi meg felvételüket, arra hivatkozva, hogy a céh tagjai katolikusok, és ott protestánsoknak nincs helyük. Az akatolikusok viszont azt állították, hogy valójában csak a konkurencia kizárásáról van szó, mert munkájuk igazából nekik is lenne. Az uralkodó vizsgálatot rendelt el, a helytartótanács pedig megállapította, hogy itt valóban nem a vallási ellentétek dominálnak, hanem a gazdasági érdekek, és elrendelték az akatolikus szabók felvételét, ami meg is történt.[28]

---

26 MNL OL C 20 1748. április 30.

27 MNL OL C 20 1737. január 8.; MNL OL C 13 1736. október 26.; MNL OL C 13 1737. május 27.; MNL OL C 13 1738. március 24.

28 MNL OL C 13 1734. március 4.; Uo. december 23.

Érdekes eset volt a soproni akatolikusok ügye. Itt voltaképpen a soproni katolikus pap fordult 1748-ban a helytartótanácshoz panasszal, mivel nem tudta rávenni a helvét hitvallású céhtagokat arra, hogy részt vegyenek a katolikus körmeneteken, holott a helytartótanács ezt előírta számukra. A protestáns céhtagok azonban inkább kifizették a büntetést és távolmaradtak. A katolikus pap azt követelte a helytartótanácstól, tegye kötelezővé a protestáns céhtagoknak a részvételt, mégpedig a céhzászlójuk alatt vonuljanak fel. A protestánsok arra hivatkoztak, miszerint ők 1735-ben engedélyt kértek és kaptak III. Károlytól, hogy ne kelljen részt venniük a körmeneteken. Ezt a tényt a magisztrátus is megerősítette. Habár – mint fentebb említettük – III. Károly is elsősorban a katolikus vallást támogatta, ebben a döntésben természetesen gazdasági megfontolások játszhattak szerepet, vagyis a később megfogalmazott tézis: az iparűzésnek semmi köze a valláshoz.

A helytartótanács az 1748-as vita során úgy döntött, mivel a kiszabott büntetést (amit egy, illetve két font viaszban mértek) a protestánsok megadták, és ráadásul engedélyük is van a távolmaradásra, nem lehet őket tovább kényszeríteni. Az ügy itt véget ért volna, csakhogy 1748 novemberében Pozsony városa fordult panasszal a helytartótanácshoz. Ugyanis kiderült, hogy a pozsonyi céhekhez tartozó és ott is lakó protestáns posztómetsző, mézeskalácsos, szappanos, szitakötő és kesztyűs céhmestereket is megbüntette a soproni katolikus pap, mivel azok Sopronban tartózkodásuk alatt nem vettek részt a katolikus körmeneten. A pozsonyi magisztrátus tiltakozott és jóvátételt kért. A helytartótanács nem foglalkozott tovább az üggyel, a győri püspök döntötte el a vitát két font viasz értékű büntetés kiszabásával, és az ügy ezzel lezárult.[29]

Mária Terézia korában előtérbe került a céhekkel kapcsolatos vallásos problémák megoldása is. A királynő nem szívesen adott ki privilégiumlevelet tisztán protestáns céheknek, illetve a vegyes céhek protestáns tagjait továbbra is kényszerítette a katolikus körmeneteken való részvételre. Azt azonban nem engedte meg, hogy valaki a vallása miatt ne jusson be egy céhbe, vagy emiatt essen el a kenyérkeresetétől. Vagyis itt is azon elv érvényesült, hogy a vallási kérdések ne szoríthassák háttérbe az iparfejlesztést, a gazdasági érdekeket.

Az 1750-es évek folyamán Mária Teréziának és gazdasági szakembereinek szembe kellett néznie azzal is, hogy habár sok céh már együttműködőbb és a törvényhatóságok is erélyesebben lépnek fel a céhes visszaélések ellen, de III. Károly céhrendeleteit nem mindig és nem mindenhol tartják be a céhek. Éspedig az előremutató intézkedések végrehajtását bizonyos városokban rendszeresen és módszeresen szabotálják, sok esetben a törvényhatóságok is tehetetlenek, a helytartótanács kezében pedig nincs megfelelően hatékony eszköz a rendeletek végrehajtatására. Ráadásul az 1750-es évek végére gyakorlattá vált, hogy a céhek igen sokféleképpen és néha nagyon ötletesen védték érdekeiket a céhen kívüliekkel szemben, mindent megtettek azért, hogy tagjaik létszámát egy bizonyos szinten tartsák, ne növeljék azt, és a

[29] A teljes ügyre: MNL OL C 25 Lad. D No. 1. Sopron.

konkurenciát mindenhonnan kizárják. Az 1750-es évek végén, az 1760-as évek elején a céheken belüli, illetve a céhek közötti vallási ellentétek is egyre inkább a gazdasági érdekek felé mutattak: sok esetben tapasztalhatjuk, hogy egy-egy vitás ügyben nem a felekezeti másságról, hanem a gazdasági érdekek védelméről volt szó. A katolikus és protestáns céhek, illetve céhtagok ellentéte eszközzé vált a céhek egymás ellen és a kontárokkal szemben folytatott konkurenciaharcában.

Az 1750-es években több évig folytatta a helytartótanács azt a vizsgálatot, melyet a kassai mészáros céhbe törekvő protestáns legények panaszára indított. A céh csak katolikus legényeket volt hajlandó felvenni, a protestáns legények pedig azt állították, hogy így akarják csökkenteni, illetve szinten tartani a mesterek számát a céhben. A helytartótanács végül ugyanerre a következtetésre jutott, vagyis arra, hogy a vallási ellentétek mögött teljesen világosan kitapintható a gazdasági érdek, a konkurencia kizárására, a céhtagok számának limitálására irányuló szándék.[30] Ugyanígy kiviláglott, hogy a Pozsonyba érkezett baseli pék, Nicolaus Hoffmann és társa sem helvét hitvallása miatt nem kerülhetett be a céhbe. A pékek itt nyíltan ki is mondták: nincs szükségük több pékre. A helytartótanács utasítása ellenére még 1762-ben sem vették fel őket.[31]

Az 1750-es évek céhes panaszai arra késztették az uralkodónőt, hogy 1761-ben újabb vizsgálatot rendeljen el a céheket érintő visszaélések ügyében.[32] A vizsgálatok elsősorban gazdasági célokat szolgáltak, nem a vallási problémák megoldása miatt került rájuk sor. A megbízott helytartótanácsi tanácsos, Gosztonyi István azonban azt tapasztalta, hogy a probléma fennáll, és a céhek a protestánsoknak mint konkurenciának a kizárására törekszenek akkor is, amikor vallási ellentétekre hivatkoznak. Épp ezért, a királynő számára írt mindkét jelentésében kimondta: az összes céhlevélből töröljék el a vallási kérdésekre vonatkozó pontokat, hiszen az iparűzés szempontjából a vallás lényegtelen, azaz egyenlő.[33] Első jelentésében Gosztonyi a szepességi céheket vizsgálta, a másodikban azonban egyéb, más helységekben lévő céheket is bevont vizsgálatába, és sorra vette az általános, minden típusú céhre vonatkozó artikulusokat. Véleményezte a szokásokat, majd ahol szükségesnek látta, változtatásokat javasolt. Így a vallási kérdéseket, a katolikus körmeneteket és az akatolikus céhtagokat illető szokásokat változatlanul hagyta, mert mint már fentebb idéztük: szerinte az iparűzésnek semmi köze a vallási kérdések-

30 MNL OL C 25 Lad. D Fasc. 4. No. 1. Kassa.

31 MNL OL C 25 Lad. D Fasc. 12. Pozsony

32 Az 1761-es vizsgálatokról és ezek előzményeiről lásd Tuza Csilla: A céhes intézmény kereteinek bomlása – az 1761-es céhrendelet előzményei. In: Kádár Zsófia – Lakatos Bálint – Zarnóczki Áron: *Archivarorum historicorumque magistra. Történeti tanulmányok Bak Borbála tanárnő 70. születésnapjára*. Budapest, 2013, 673–688.

33 *„Siquidem in pluribus Privilegijs maxime vetustioribus, aut per catholicos privative olim impetratis Divini Cultus raro, aut superficialiter tandem fiat mentio, ideo in promotionem huius augmentumque, … cuiusquinque religiones sint, adamissim observeretur."* Budapest Főváros Levéltára, Buda város tanácsának iratai, Céhiratok (IV. 1002.), Vegyes céhiratok: A céhszabályozás tárgyában.

hez.[34] Annál is inkább megerősödött ez az álláspontja, mivel a helytartótanács vizsgálata során Eperjesen egy igen érdekes és kaotikus ügyet tártak fel. Az ágostai hitvallású céhmesterek közül igen sokan megtagadták a katolikus körmeneteken való részvételt, ami miatt viaszbüntetést kellett volna fizetniük, ezt azonban megtagadták. Igazán botrányossá akkor vált az ügy, amikor ezek a céhmesterek a városi tanácsba kerülvén nem voltak hajlandóak letenni a Szűz Máriát és a katolikus szentek neveit tartalmazó esküt a királynőre, és ezért börtönbe zárták őket. A helytartótanács Timon József helytartótanácsi tanácsost küldte ki a helyszínre jelentéstételre, aki megállapította: céhmesterként büntetést kell ugyan fizetniük, mivel a körmeneten való részvétel minden céhtag számára felekezettől függetlenül kötelező, megválasztott városi tanácsosként viszont nem büntethetőek és nem börtönözhetők be.[35]

Az 1761 folyamán indított vizsgálat végül évekig elhúzódott, mivel a céhlevelek bekérése, az új privilégiumlevelek kiadása hosszabb időt vett igénybe. 1764-re úgy tűnt, a folyamat a végéhez közeledik. Július 6-án Gosztonyi István benyújtotta Mária Teréziának *Projectum regulandorum Articulorum cehalium* címmel az egységes céhprivilégiumokról készült tervezetét.[36] A tervezetet néhány helyen átfogalmazva, de a lényegét tekintve Mária Terézia változatlan formában elfogadta, és 1764. augusztus 1-jén királyi rendeletként kiadta.[37] A vallási pontokra vonatkozóan a rendelet meghatározta, hogy a céhek hogyan és milyen kísérettel, felszereléssel, létszámban stb. vegyenek részt a katolikus körmeneteken, miséken. A miséken való részvétel minden céhtag és legény, inas számára kötelező volt vallási hovatartozásra való tekintet nélkül. Általában a céheket ebben az esetben a rendelet meghagyta a korábban kialakult gyakorlatukban.[38]

A protestáns céhtagok számára tehát az 1761–1764 között lezajlott céhszabályozás sem hozott igazi megoldást. Mi sem mutatja ezt jobban, mint Bazin város példája, amelynek magisztrátusa 1761-ben a céhes vizsgálatok megindulásakor kérte a helytartótanácsot, engedjék el a protestáns céhtagok büntetését, amit a körmenetek elmulasztásáért kiszabtak rájuk. Ez a büntetés ugyanis 1751 óta ekkorra már összesen 400 Ft-ra rúgott. A helytartótanács ezt a büntetést végül is csak 1771-ben engedte el, húsz évig tartó vita és tíz évig zajló levelezés után.[39]

---

[34] *„Observandum: Ubi contubernia potissimum mere romano-catholica obligationem comitandi teophoricas processiones ad alias etiam diebus quippe ab ecclesia praestitutis pro consuetudine loci servari solitas extensum habere cuperent, aut id ipsum privilegio jam insertum haberent, ultro etiam penes usum et consuetudinem relinquenda esse censerem exemplo a recentioribus etiam privilegijs desumpto."* MNL OL C 25 Idealia No. 3.

[35] MNL OL C 25 Lad. D Fasc. 5. No. 1. Eperjes.

[36] MNL OL C 25 Idealia No. 3. 1764. – Projectum.

[37] MNL OL C 25 Idealia No. 3. 1764. – Supplementum. A rendelet kiadására, értékelésére lásd Tuza: *Állami céhpolitika*… i. m.

[38] *„…quemadmodum haec et simila omnino salutaria sunt, porbationemque merentur, ita in iis porro quoque relinquantur."* MNL OL C 25 Idealia No. 3. 1764. – Supplementum.

[39] MNL OL C 25 Lad. D Fasc. 2. No. 1. Bazin.

A céhek vallásügyének rendezése a II. József türelmi rendeletének köszönhető enyhülés után végül 1791-ig váratott magára. Az 1791. évi 26. tc. kimondta ugyanis, hogy a céhtagok szabadon élhetnek vallásukkal, vallása miatt senkit nem szabad kizárni a céhből és a munkából, katolikus szertartásokra, körmenetekre stb. kötelezni nem szabad, és a protestáns céhtagoknak nem kell Máriára, valamint a szentekre esküt tenniük.[40]

*

Összegezve tehát elmondhatjuk, hogy a céhekben az 1720–1730-as években felmerült vallási ellentétek többségükben még tényleges vallási problémákat takarnak, melyek elsősorban a katolikus körmeneteken való részvételhez kapcsolódnak. Ezek azonban lassan csak ürüggyé válnak, és az 1740–1750-es években valójában már gazdasági érdekellentétek lapulnak mögöttük: az egyes céheken belüli, vagy különböző, de hasonló iparágakban tevékenykedő céhek közötti gazdasági konkurenciaharc. Habár III. Károly és Mária Terézia e problémák rendezésekor elsősorban a katolikus vallást támogatta, de mindig figyelembe vették a gazdasági érdekeket is; ott, ahol az iparfejlesztés, a céhes keretek tágítása megkívánta, a protestánsok is kedvezményekhez juthattak. Az 1764-ben kiadott és rendeletként életbe lépett céhszabályozás végül kimondta, hogy a vallásnak semmi köze az iparűzéshez. Ez a rendelet megnyitotta az utat a céhen kívüli, szabad iparfejlődés előtt, lehetővé téve a katolikus céhekből vallási ürüggyel kiszorított protestánsoknak is a munkavállalást. II. József türelmi rendeletének kiadása után pedig a céheken belüli vallási problémák teljesen meg is szűntek.

40 *Extractus benignarum normalium resolutionem in publico-ecclesiasticis ad annum usque 1844 inclusive editarum, ordine materiarum digestus*. Tirnaviae, 1846, 1791. 26. tc.

Csilla Tuza

RELIGIOUS CONFLICTS IN HUNGARIAN GUILD LIFE IN THE 18TH CENTURY

Religion and charitable activities related with it have been an important part of the guild life in Hungary since the Middle Ages. While Western European guilds were primarily involved in the protection of their settlement, the Hungarian guilds were mainly focused on their social tasks. The Reformation also brought change in this practice: Catholics and Protestant guild members had to resolve their religious conflicts within an organization, so that the guild could continue to play its role in economic life and in the social-charitable life of the settlement. Religious oppositions were intensified in the 18th century. While in the 20s and 30s of the century these were real issues, the religious conflicts of the 1740s and 50s, examined by the Royal Locotential Council were pretenses, and their real goal was to protect the guild economic interests against other guilds and outsider craftsmen. The 1761–64 guild control process eventually led to the declaration that religion had no connection with business, and the decree opened the way for the development of an industry outside the guilds.

Nagy Levente

ROMÁN KÁLVINISTA–PRAVOSZLÁV HITVITÁK A 17. SZÁZADI KATEKIZMUSOK TÜKRÉBEN*

A reformáció románok közti terjedése kapcsán elmondható: a 16. század végére szinte minden készen állt arra, hogy a reformáció a románok körében is sikereket érjen el. A reformátorok által oly kedvelt szövegeket (káté, evangéliumok, zsoltárok, énekeskönyvek) immár románul is lehetett olvasni. Volt erőteljes kálvinista szellemiséget sugalló prédikációskötet. Volt protestáns szellemű *agenda*, melyben először írták le románul a hívek hétköznapi életét is nagymértékben befolyásoló egyházi szertartások (keresztelés, esküvő, temetés, úrvacsora) rendjét. Sőt, volt román reformált püspökség is, melynek első püspökeit név szerint ismerjük (Szentgyörgyi György, Tordasi Pál, Tordasi Mihály), és akiknek tevékenységéről maradtak is fenn adatok. Ennek ellenére mégsem tudott megerősödni a román kálvinista egyházszervezet Erdélyben. Helyette a 17. század folyamán egy jellegzetesen hibrid (transzkulturális) román egyházstruktúra alakult ki, mely egészen a katolikus unióig érvényben maradt. Egyrészt megmaradtak a román kálvinista gyülekezetek, melyek immár nem önálló román püspökségben, hanem a magyar püspökök fennhatósága alatt működtek. Másrészt ezzel párhuzamosan működött tovább az erdélyi görögkeleti egyház is.[1] Ezzel együtt a 17. század közepére a román kálvinista szellemiség annyira megerősödött, hogy az immár provokatívan hatott a görögkeleti ortodoxiára is. Ez az oka annak, hogy épp a 17. század közepén jelentek meg az első reformációellenes román pravoszláv hitvita-iratok. Jelen tanulmányban ezekről lesz szó, külön figyelemben részesítve egy kéziratban maradt és a magyar kutatás számára eddig teljesen ismeretlen kálvinista-ellenes román vitairatot.

*

Egy 1754-ben készült, Lutherről és Kálvinról szóló orosz nyelvű kézirat végén olvasható, hogy a lemásolt szöveget 1642. december 20-án Jászvásárott kinyomtatták. Sajnos ebből a nyomtatványból nem maradt fenn példány, de egy másik 18. századi orosz kézirat közli a szóban forgó ó-egyházi szláv nyomtatvány címét is, amely magyar fordításban így hangzik: „*A pravoszláv hit és a keleti katolikus egyház katekizmusa és hitvallása, mely írattatott a lutheránus Konrald Theodorik hitvallása ellen, és nyomtattatott Moldvában, a lutheráno-kálvinisták ellen összegyűlt*

* A tanulmány az NKFIH (OTKA) 111 871. sz. pályázat támogatásával készült.

1 Minderről részletesebben lásd Juhász István: *A reformáció az erdélyi románok között*. Kolozsvár, [1940], 20–102.; Ana Dumitran: *Religie ortodoxă – Religie reformată. Ipostaze ale identității confesionale a românilor din Transilvania în secolele XVI–XVII*. Cluj-Napoca, 2004, 79–132.; Nagy Levente: *Lehetséges küldetés? Hitek és tévhitek a román reformáció körül.* Budapest, 2013, 41–73.

orosz és görög papok egyetértésével, rövid kérdések és feleletek formájában, azért, hogy bárki, a tanulásra vágyó a keresztények közül egyedül, minden irányítás nélkül, megfelelhessen a fent említett lutheráno-kálvinistáknak."[2] Ha ez a szláv nyomtatvány valóban megjelent, akkor ez az első protestánsellenes pravoszláv vitairat. A címben emlegetett Konrad Theodorik minden bizonnyal Conradus Theodoricus, azaz Dietrich Conrad (1575–1639) ulmi evangélikus püspök lehetett, akinek *Institutiones scatecheticae* című műve 1613-ban jelent meg először. Conrad az *Institutiones*ban Luther nagy kátéját dolgozta át és rövidítette le a teológus hallgatók számára.

Rejtély, hogy a görög és „orosz" (inkább ruszin, ukrán) papok miért éppen ezt a katekizmust választották cáfolatuk tárgyává. Conrad kátéja Magyarországon főleg lutheránus környezetben volt ismert, és a lutheranizmus a 17. század közepén a keleti ortodoxia irányába semmilyen missziós tevékenységet nem folytatott. 1645-ben a soproni Johann Winckler, 1649-ben pedig szintén a soproni Andre Löffel könyvtárában bukkant fel a káté.[3] Korabeli erdélyi könyvesházakból egyelőre nem került elő példány. Minden bizonnyal ismert lehetett a felföldi lutheránusok között is, hiszen tárgyalt korszakunkhoz képest némileg később, 1673-ban Lőcsén, Giovanni Battista Reggiani olasz konventuális ferences magyarországi missziója során megjelentette Conrad művére válaszul katolikus ellenkátéját *Anticatechetica seu errores a Conrado Dieterico in institutionibus catecheticis* címmel.[4] Moldvába valószínűleg lengyel közvetítéssel jutott el Conrad katekizmusa.

Az ószláv nyelvű Conrad-ellenes katekizmus azért lehet érdekes számunkra, mert nagyjából ugyanebben az időben készült, szintén Moldvában, egy szándékában az ószláv protestánsellenes kátéhoz sokban hasonló román vitairat is. Fent olvashattuk, hogy az ószláv káté azért íródott, hogy „*bárki, a tanulásra vágyó a keresztények közül egyedül, minden irányítás nélkül, megfelelhessen a fent említett lutheráno-kálvinistáknak*". Ugyanezt a célt tűzte ki az alább tárgyalandó román nyelvű vitairat is: „*És arra is megtanít minket* [az apostol]*, hogy amikor eljön az idő, meg tudjunk felelni* [a protestánsoknak] *és vitába szállhassunk velük."* Nem kizárt, hogy a román szöveg az ószláv nyelvű Conrad-ellenes katekizmus fordítása vagy átdolgozása. A román vitairat kéziratát egy „Zaránd vidéki hölgy" adta át 1909-ben a folklorista Andrei Bârseanunak. A *Spunerea legiei creștinești cu răspuns* („A keresztény törvény feleletekkel való előadása") című kéziratot tartalmazó kolligátum jelenleg a Bukaresti Akadémiai Könyvtár kézirattárában található. A

[2] Az eredeti orosz címleírást lásd Ion Bianu – Nerva Hodoș – Dan Simonescu (ed.): *Bibliografia Românească Veche 1508–1830*. Vol. IV. București, 1944, 24.

[3] Tibor Grüll – Katalin Keveházi – József László Kovács – István Monok – Péter Ötvös – Katalin G. Szende (Hrsg.): *Lesestoffe in Westungarn.* I. *Sopron (Ödenburg) 1535–1721*. Szeged, 1994, 116., 140.

[4] Reggianiról magyarul legutóbb Bánfi Szilvia: A sztropkói Szent Kereszt plébánia 17. századi, gyónást igazoló űrlapjáról. In: Ekler Péter – Varga Bernadett (szerk.): *„Serpentarius viginti quatuor stellis decoratus". Baráti ajándék Farkas Gábor Farkasnak*. Budapest, 2015, 9–10.

kódex egészét egy bizonyos Mihai pópa másolta 1640 és 1644 között valahol Arad környékén. A szöveg nyelvi sajátosságai viszont azt bizonyítják, hogy az eredeti szerző a moldvai nyelvjárást beszélte.[5] Adódik tehát a következtetés, hogy a *Spunerea legiei* is az 1640-es évek első felében, Moldvában a protestantizmus ellen kibontakozó hitvita-irodalom terméke.

A vitairat szerzője megpróbálta a protestánsok *sola scriptura* elvét szembefordítani annak hirdetőivel, és kizárólag az Újszövetségből vett bő idézetekkel cáfolta az általa protestánsnak hitt tételeket. Egyetlen egyszer sem említette mások (például a szentatyák, pátriárkák) írásait. Péter apostolra és az Apostolok cselekedeteire hivatkozva (2 Péter, 2, 1) figyelmeztet arra a román szerző, hogy jönni fognak hamis próféták, akik farkasokként fognak belopózni a nyáj közé, és az erőtleneket meg a tudatlanokat eltérítik majd a helyes útról. *„És láthatjuk, hogy már mind beteljesedtek ezek a jövendölések, mert felkeltek immár az igaz hit ellenségei, és mindenhonnan, mint vicsorgó farkasok támadnak a keresztényekre, hogy elveszejtsék Krisztus egyházát. Mert kik volnának Krisztus egyházának nagyobb ellenségei, mint a lutheránusok, akik kényük-kedvük szerint csavarják az Írást, hogy megrontsák annak értelmét. Ahogy Péter apostol is mondta: ami tetszik nekik, abban hisznek, ami nem, abban viszont nem. Kívül hisznek, de belül kacagnak magukban, és ahogy a farkasok, úgy ők is csak mások elveszejtésén munkálkodnak. Épp ezért, arra tanít minket az Úr, hogy óvakodjunk az ilyenektől."*[6]

Az alábbi sorok arra engednek következtetni, hogy a reformáció igenis megérintette a románokat, olyannyira, hogy az még a *Spunerea legiei* szerzőjét is megriasztotta: *„Először is arra tanít minket* [az apostol]*, hogy felkelnek majd az eretnekek, ahogyan most is felkeltek a lutheránusok, a szombatosok és az ariánusok, és más hozzájuk hasonlók. Azután, azt mondja* [az apostol]*, hogy közülünk is felkelnek egyesek, akik hamisan fognak szólani, és azért, hogy kívánságaikat a világ javaival lakassák jól, és hogy megszabadulhassanak Krisztus édes igájától, ócsárolják és szidják Krisztus törvényét, és ezért rosszabbak még a születésüktől fogva hitetleneknél is."*[7]

Azért, hogy e hamis tanítóknak az igazi keresztények meg tudjanak felelni, a szerző nyolc részből álló művet írt: az első rész a kereszt tiszteletéről szól, a második a böjtről, a harmadik arról, hogy a papnak csak egy felesége legyen. A negyedikben van szó arról, hogy a vladika (püspök) nőtlen legyen, az ötödik a pravoszláv üdvözülést, a hatodik a szentek tiszteletét, a hetedik a halottak kultuszát, míg a nyolcadik a szentségeket tárgyalja. Mihai pópa sajnos csak az első, a keresztről

[5] Az irat lelőhelye: Biblioteca Academiei Române, Bucureşti (a továbbiakban BAR), ms. 4818, fol. 42r–65v. Alexandru Mareş mutatta ki, hogy a *Spunerea legiei*ben szereplő újszövetségi idézetek leginkább a Moldvában használatos korabeli román kéziratos Újszövetség-másolatokkal mutatnak egyezéseket. Alexandru Mareş: Un text polemic românesc din prima jumătate a secolului al XVII-lea. *Limba Română*, 1971. 6. sz. 589–605., itt 594–595.

[6] BAR, ms. 4818, fol. 44r–44v.

[7] Uo. fol. 47v–48r.

szóló részt másolta le, és azt is csak töredékesen. A Keresztény és Luther dialógusával kezdődő műből lassan kiszorul Luther, és egy idő után már csak a Keresztény téziseit olvashatjuk. Luther (*Liutor*) első ellenvetése a keresztimádással szemben a *Spunerea legiei* szerzője szerint az, hogy nem a kereszt szenvedett s kínoztatott, hanem Krisztus, – miért kell tehát akkor a keresztet tisztelni? A Keresztény, kissé zavarosan, azzal érvel, hogy a kereszt Krisztus halála, és mivel Pál apostol azt írja, hogy „*akik Krisztus Jézusban megkeresztelkedtünk, az ő halálában keresztelkedtünk meg*" (Róm 6, 3), ezért valójában a keresztben keresztelkedtünk meg, így tisztelni kell azt. Luther viszont azt mondja erre, nem a keresztben keresztelkedtünk meg, sőt, Jézus azzal a mondásával, miszerint „*Atyám múljon el tőlem ez a pohár*" (Máté, 26, 42), azt fejezte ki, hogy számára a megfeszítés rossz és utálatos dolog volt. Nem tudni, honnan vette a román szerző azt, hogy a protestánsok közül valaki is így értelmezte volna a szóban forgó igehelyet, mindenesetre ezzel kiválóan cáfolható érvet adott ellenfele szájába. Nem is késik a Keresztény kifejteni azt, hogy Krisztus a gecsemáni kertben mondott imádságával nem a keresztre feszítés elől szeretett volna menekülni. Ebben az igerészben ugyanis arról van szó, hogy Krisztusnak csupán emberi természete félt a kereszttől, ezért azt levetette, és utána vállalta a kereszthalált, hogy bebizonyítsa: nem volt csaló.[8]

Nehezebben megválaszolhatónak tűnik a Keresztény számára Luthernek azon ellenvetése, hogy miért kell a fa előtt térdet hajtani, amikor Isten sehol sem kéri ezt, ráadásul nem a kereszt, hanem Krisztus halála békítette ki Istent az emberrel. A Keresztény szerint a kereszt eszköz volt a megváltás művében. Krisztus a kereszttel, annak segítségével szabadított meg minket az ördög rabságából.[9] Ezek után ismét könnyen cáfolható érveket ad Luther szájába a szerző: ha a zsidók a keresztre feszítést a legszégyenteljesebb halálnak tartották, akkor Jézus vajon miért nem szégyenkezett miatta? Erre a Keresztény válasza: igaz, hogy a zsidók a kereszttel a legbecstelenebb halált szimbolizálták, de Krisztus halála megszentelte azt. A kereszt Krisztusig a régi törvény átkát jelképezte, de az új törvényben Krisztus, aki maga lett átokká, megváltotta az embert ebből az átokból.[10] Azért tiszteljük hát a keresztet, mondja a szerző, itt már a saját és nem a Keresztény nevében, mert „*Krisztus vére a kereszten folyt ki, és a kereszttel békítette össze az eget a földdel* […]. *Ezért, aki megtagadja a keresztet, Krisztus halálát és vérét tagadja meg. És ha mindezért minket ti gúnyoltok, és azt mondjátok, hogy a mi hitünk egy darab fában vagyon, akkor te ezt feleld nekik: mondd csak, ó, Luther, mondd, vajon a császári vagy királyi zászlót miért tisztelitek? Vajon csak a vászonért? Nemde inkább a vászon által képviselt császári hatalom avagy a király győzedelmes fegyvere előtt hajoltok meg? A fegyvert sem a vasért, hanem a benne levő királyi erőért tiszteljük. Ahogy tehát sem*

8 Uo. fol. 51r–52v.
9 Uo. fol. 52v–53v.
10 Uo. fol. 60r–60v.

a zászlót, sem a fegyvert nem önmagáért tiszteljük, úgy a mi hitünk sem a kereszt fájában, hanem az azon szenvedő Krisztusban van."[11]

Sajnos ezen a ponton véget ér az irat a következő érdekfeszítő mondattal: „*Ha pedig nektek, ti román keresztények, azt mondanák a lutheránusok, hogy ilyen alapon minden fát tisztelnetek kellene, hisz egy fából faragott kereszten halt meg Krisztus, akkor ti mondjátok azt…".*[12]

Csak sajnálhatjuk, hogy ebből a fontos iratból mindössze ennyi maradt fenn. A román szerző által képviselt szinekdoché alapú jelelmélet természetesen szoros kapcsolatban áll a szentképek tiszteletéről folytatott vitával. A képrombolással foglalkozó második nikeai zsinat (787) mondta ki azt, hogy a keresztet a rajta szenvedő Krisztus miatt imádás (*latreia*) illeti meg.

A *Spunerea legiei*-vel egyidőben, szintén Moldvában keletkezett a másik román nyelvű kálvinistaellenes vitairat is. Varlaam (1581/1585–1657) moldvai érsek Jászvásárott 1645-ben kiadott, *Carte care se cheamă răspunsul împotriva catihismusului calvinesc* („A kálvinista katekizmus ellen írt válaszadó könyv") című művéről van szó. Varlaam a tanult havasalföldi bojár, Udrişte Năsturel (1596–1659) târgovişteі könyvtárában bukkant rá az Erdélyben megjelent román kálvinista káté egyik példányára (*Carte ce se chiamă catehizmus*, Preszáka, 1642). Belelapozott és azt látta, „*tele van halálos lelki méreggel*",[13] ezért elhatározta, hogy zsinatot hív össze a moldvai és havasalföldi főpapok részvételével. Varlaam művében bőségesen idézett a kálvinista káté szövegéből, így az nagyrészt Varlaam műve alapján rekonstruálható, annak ellenére, hogy a preszákai nyomtatványból eddig nem került elő példány. 1656-ban Gyulafehérvárott Varlaam vitairatára viszontválasz jelent meg *Scutul catichizmuşului cu răpuns din Scriptura Sfântă împotriva răspunsului a două ţări, fără Scriptara Sfântă*, magyarul: *A katekizmus pajzsa, avagy a Szent Írás alapján való választétel a két ország által a Szent Írás mellőzésével kibocsájtott válaszra*. Ebben az 1642. évi káté szövegét teljes terjedelemben újraközölték. Varlaam vitairatában a preszákai káté hosszú címét is közölte, amelyből fontos adatokat tudunk meg a kiadás körülményeire vonatkozóan: a káté I. Rákóczi György parancsára jelent meg. A kiadás költségeit Csulai György, a fejedelem udvari papja fedezte aki egyben a kiadási munkálatokat is felügyelte. A fordító a Karánsebes melletti Székből való György pópa volt, aki Gyulafehérvárott fordította le a szöveget román nyelvre, amelyet Preszáka faluban Dobre mester nyomtatott ki.[14]

Az 1642. évi román káté forrása jól azonosítható. Már Tamás Lajos megállapította, hogy a közvetlen forrás a *Catechismus Religionis Christianae* 1639. évi gyula-

11 Uo. fol. 63v–64r.

12 Uo. fol. 65v.

13 Varlaam szövegét a kritikai kiadás alapján idézem. Varlaam: *Opere. Răspunsul împotriva catihismusului calvinesc*. Ed. de Mirela Teodorescu. Bucureşti, 1984, 186. Lásd még Hunfalvy Pál: Az oláh káté. *Századok*, 1886. 6. sz. 459–489.

14 Dobre mesterről lásd V. Ecsedy Judit: Dobre mester erdélyi nyomdája. *Magyar Könyvszemle*, 1993. 2. sz. 146–166.

fehérvári latin–magyar kétnyelvű kiadása volt. Ez nem más, mint a *Heidelbergi Káté* iskolai használatra szánt kivonata. A káté első latin nyelvű válatozatát, amely 1634-ben Gyulafehérvárott jelent meg, Johann Heinrich Alsted állította össze. 1636-ban jelent meg először latin–magyar kétnyelvű kiadásban, sajnos a magyar fordító nevét nem ismerjük.[15] Tamás Lajos azt is hitelt érdemlően bizonyította, miszerint a román fordító a magyar változatot és nem a latint használta forrásszövegként, jóllehet a Varlaam által közölt címleírásban az áll, hogy latin és szláv nyelvből készült a fordítás

Varlaam válasza jó példa arra, hogy mit és mennyit értett meg egy román főpap a kálvinista tanításokból a 17. század közepén. A kálvinista káté kilencedik kérdésében például arról van szó, hogy a bűnös ember kiengesztelheti-e egymaga Istent. „*9. Eleget tehetünk-é mi magunk által? Semmi részből nem: sőt inkább napról napra adósságunkat öregbítten öregbítjük*" – áll a kálvinista kátéban. Varlaam ezt a rész úgy értelmezte, hogy az arra tanít, miszerint az embernek nem is kell harcolnia a bűnnel, mert úgysem tud ellene tenni semmit. Hosszan értekezett arról, hogy a bűnnek három fázisa van: elsőként a bűn megfogan a szívben és a gondolatban, ennek következtében az emberben megfogan a vágy, hogy bűnt kövessen el, harmadik fázisként pedig el is követi a bűnt. Varlaam szerint csak az első fázis jellemző minden emberre, mert mindenkiben megfoganhat a bűn gondolata, de az igazi keresztény harcol az ellen, így nem születik meg benne a vágy és nem is követi el a bűnt. A bűnös gondolat azonban még nem halálos bűn, azt Isten minden további nélkül megbocsátja, ha nem születik belőle bűnös tett.[16] A magyar–latin kátének ebben a részében azonban nem a bűn elleni harcról van szó, hanem arról, hogy a bűnbeesés következtében az ember saját maga, saját bűnének eltörléséért nem járhat közben Istennél. Ezt csak Jézus Krisztus teheti meg.

Részletesen foglalkozik Varlaam a káté tizedik kérdésével is. „*10. Minemű közbenjárót kell tehát keresnünk, aki által eleget tegyünk? Aki valóságos ember is ugyan és tökéletesen igaz, de egyszermind igaz Isten is légyen. (Ezsaiás 7. 14. Íme egy szűz fogad az ő méhében és szül fiat és nevezd azt Immanuelnek, velönk Istennek.) 10. Kicsoda pedig az a közbenjáró? A mi urunk Jézus Krisztus.*"

Ez Varlaam szerint a kálvinisták számára azt jelenti, hogy „*csak üljünk és ne csináljunk semmit*", mert nekünk „*nem kell semmit fáradozni és semmi kínokat elvi-*

15 Tamás Lajos kételkedett abban, hogy a káté latin nyelvű részének Alsted lett volna az összeállítója. Az első (1634. évi) kiadás végén az Alsted által írt utószó azonban Tamásnak ellentmond. A magyar szakirodalomban is egyhangúlag Alstednek tulajdonítják a latin nyelvű szöveg összeállítását. Lásd Tamás Lajos: *Fogarasi István kátéja. Fejezet a bánsági és hunyadmegyei ruménség művelődéstörténetéből*. Kolozsvár, 1942, 9–10.; V. Ecsedy Judit: A gyulafehérvári fejedelemi nyomda első korszaka (1623–1636). *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1974–1975, 349–421.; Viskolcz Noémi: Johann Heinrich Bisterfeld és a gyulafehérvári tankönyvkiadás a XVII. században. *Magyar Könyvszemle*, 2002. 3. sz. 249–271.

16 George Baritiu: *Catechismulu calvinescu inpusu clerului si poporului romanescu sub domnia principiloru Georgiu Rákoczy I. si II.*. Sibiu, 1879, 35.; Varlaam: i. m. 200–203.

selni", hisz Jézus Krisztus úgyis közbenjár értünk. Varlaam szerint azonban mi magunk lehetünk közbenjárók: bűnbűnatot kell tartanunk, meg kell gyónnunk bűneinket a lelkivezető papunknak, és utána az általa adott utasításokat kell követnünk.[17] Természetesen azért Jézus is a segítségünkre van a közbenjáráskor. Igaz, hogy homályosan, de Varlaam szövegében mégis csak arról van szó, hogy nem csak Krisztus, hanem az egyház is lehet a közbenjárónk Istennél.

A kátéban közölt Hiszekegy szövegében mindössze egy helyütt (látszólag lényegtelen kérdésben) talált kivetnivalót Varlaam. A „*hiszem a közönséges keresztyéni Anyaszentegyházat; a szenteknek egyességét*"-részt György pópa a következőképpen fordította le: „*hiszek egy keresztény Anyaszentegyházat, és a szentek egyességét*" (*crezu o beserecă creștinească, și uniciune sfinților*). Az *o beserecă* kifejezést Varlaam úgy értelmezte, hogy az azt jelenti: egy bármilyen egyházat. Szerinte a helyes szöveg az lett volna, hogy *într-una svântă și apostoleascâ*, azaz „*hiszek egy szent és apostoli egyházban*". Varlaam szerint az első két ökumenikus zsinaton megállapított Hiszekegy szövegéhez sem hozzátenni, sem elvenni nem lehet.[18] Varlaamnak ez a „kötözködése" valójában ürügy volt arra, hogy elmondja kritikai véleményét a protestáns egyházról. Ezekben sok pontatlan és félremagyarázott értesülés is van, de kiválóan jelzik azt, hogy milyen kép élt a Kárpátokon túli román klérus tagjaiban a reformációról.

Varlaam szerint „*az apostolok azt tanítják, hogy a tisztaság előbbre való a házasságnál, de ők* [a kálvinisták] *mindenkit* [sic!] *házasságra kényszerítenek. Az apostolok azt tanítják, hogy a papoknak csak egy feleségük legyen, de ők akár hetet is vesznek maguknak, és még úgy is papok maradhatnak. Az apostolok azt tanítják, hogy ha valaki beteg, akkor hívjanak hozzá papot, hogy az imádkozzon érette, és megkenje olajjal, de erre ők azt mondják: mind csak semmi az. Az apostolok azt tanítják, hogy a jócselekedetek nélkül a hit halott, de ők azt mondják, hogy nem kellenek a jócselekedetek, mert pusztán a hit is elegendő. Az apostolok azt tanítják, hogy a jeles isteni napok környékén imádkozzunk és böjtöljünk, ők erre is azt mondják: csak semmi az. Az apostolok azt tanítják, hogy tartsunk bűnbánatot és gyónjuk, de szerintük az is csak semmi. Az apostolok azt tanítják, hogy a rossz nem Istentől való, de ők azt mondják, hogy a rossz is Istentől ered, ahogy az ember munkája* [szenvedése] *is. Ilyen sötét és Isten előtt utálatos tanításokat még a pogány törökök és tatárok sem vallanak. Nem a szent evangéliumot követik hát a kálvinisták és a lutheránusok, és nem járnak az apostolok útján sem, hanem a Szentírás, a szent evangéliumok és az apostolok ellenségeinek görbe útjain járnak.*"[19]

Túl azon, hogy az apostolok sehol nem tanították azt és úgy, mint amiről Varlaam itt beszél, a moldvai főpap a protestáns tanításokat is jócskán leegyszerűsí-

[17] *Catechismus religionis christianae*. Gyulafehérvár, 1638, 13.; Bariţiu: i.m. 35–36.; Varlaam: i. m. 206–207.

[18] *Catechismus*… 17.; Baritiu: i. m. 36.; Varlaam: i. m. 209.

[19] Varlaam: i. m. 211.

tette (lásd például a rossz eredetéről mondottakat). Az érsek itt nem a Szentírás, hanem a keleti egyház tanításait adta elő, szándékosan sötét képet festve a protestánsokról. Mindaz, ami katolikus és protestáns szemszögből teológiai képzetlenségnek tűnhet, valójában pontosan jelzi azt, hogy a pravoszláv hagyományból érkező Varlaam mit érezhetett idegennek a káté szövegében. A kálvinsta káté negyedik és ötödik kérdése ugyanis így hangzik: *„Mit kéván mitőlünk az Istennek negyedik törvénye? Megtanít minket arra Krisztus urunk egy summában, Szent Máté 2, 2 részében: Szeresd a te Uradot, Istenedet teljes szívedből, teljes lelkedből, teljes gondolatodból és minden erődből. Ez az első és a legnagyobb parancsolat. A második pedig hasonlatos ehhez: szeresd a te felebarátodat, mint tennen magadot. E két parancsoktól függenek mind a törvények s mind a próféták. 5. Megtarthatod-é tökéletesen mind ezeket? Semmiképpen nem, mert természet szerént hajlandó vagyok az Istennek és felebarátomnak gyűlölésére (Ef. 2, 3.). Természet szerént haragnak fiai valánk."*[20]

Varlaamnak az ötödik kérdéssel és felelettel van igazán gondja. Szerinte nem „mi", hanem csak a pogányok a „harag fiai". Krisztus eljöveteléig ugyan mindenki az volt, de utána a keresztények mentesültek ezen átok alól. Éppen ezért a keresztény ember megtarthatja Isten törvényeit. A második parancsolat kapcsán Varlaam terjedelmes részben foglalkozott a szentképek imádásával is. Szerinte különbséget kell tenni a bálvány és az ikon között. A bálványimádók a bálvány anyagát (a jelölőt) imádják, de a szentképek esetében azt, amit a kép jelöl (jelölt). Emellett a szentképeken Krisztusnak az emberi és nem az isteni „képe" (értsd természete) ábrázoltatik, éppen ezért annak ábrázolása nem blaszfémia.

Varlaam a kálvinista káté hetvenhét kérdése közül mindössze héttel foglalkozott. Olyan jelentős, a korban sok vitát kiváltott témák tárgyalását mellőzte, mint az úrvacsora, a szentségek, a Miatyánk, a Hiszekegy. Emellett Varlaam nyelvezete nehézkes, bonyolult bizánci körmondatoktól terhelt. Érződik rajta, hogy a Kárpátokon túl nincs még letisztult, kiforrott egyházi román nyelv. A Moldvai Fejedelemségben ez még csak a harmadik könyv, amely román nyelven jelent meg. Erdélyben azonban már százéves hagyománnyal rendelkezett a román egyházi könyvkiadás, így a Varlaam által bírált katekizmus nyelve is sokkal egyszerűbb és világosabb volt a moldvai érsek stílusánál. És nem csak azért, mert maga a forrásszöveg is a jól érthetőségre törekedett, hanem azért is, mert Erdélyben már kialakult a román egyházi nyelv. Valószínűleg az Erdélyben kiadott könyveknek elsősorban az egyszerű és könnyen érthető nyelvezetük, és nem annyira a bennük fellelhető kálvinista tanítások miatt volt akkora sikerük a román vajdaságokban, hogy Varlaam is elérkezettnek látta az időt, hogy felvegye a harcot *„a lélekölő, tévelygő eretnekség ellen"*.[21]

Mindezek ellenére Varlaam műve eljutott Erdélybe, és valamilyen mértékben hatott is, mert jó tíz évvel annak megjelenése után megszületetett rá az erdélyi

[20] A magyar szöveget az Alsted-féle káté 1643. évi kiadásából idézem, amely teljesen megegyezik az 1639. évi kiadással: *Catechismus*… 10–11. A román szöveget lásd Bariţiu: i. m. 34–35.

[21] Varlaam: i. m. 188.

válasz. A már említett *Scutul*ról van szó, amely egy gyűjteményes kötetben jelent meg. Az utolsó lapon közölt kolofon szerint: *şi s-au tipăritu în citate în Bălgrad. Valet 5170. christova, 1656 iunie 25 dna*, magyarul: *nyomtattatott Gyulafehérvár várában a teremtésnek 5170., Krisztus születésének 1656. évében június 25-én*. Az 5170 nyomdahiba lehet, mert az 1656-os évnek a pravoszláv időszámítás szerint 7164 felelne meg. A káté után egy református agenda következik a keresztelés, az úrvacsora és a házasság kiszolgáltatásának rendjével, valamint néhány imaszöveggel. Az agenda végén lévő kolofon: *Cor*[ector] *Geor*[ghe] *Mol*[doveanul].[22] Valószínű, hogy ez a Gheorghe Moldoveanul azonos a preszákai káté fordítójával, György pópával, valamint azzal a szintén György nevű pappal, akinek 1643-ban Geleji Katona István erdélyi református püspök utasítására Simion Ştefan vladikával és a későbbi máramarosi püspökkel, Mihail Molodeţ-cel együtt a Geleji *jurisdictió*ja alá tartozó román papokat, a Geleji által előírt kondíciók elfogadásáról kellett volna meggyőznie.[23]

Samuel Micu a *Scutul* részeként szereplő agenda címével teljesen megegyező, de önálló nyomtatványról adott tudósítást az 1801-ben írt, de 1995-ig kéziratban maradt művében: *Cinul şi învăţătură pe scurt de sfântele taine cu care trăiesc creştinii în beserică să să ştie cum vor trăi cu iale bine după Scriptura Svântă, cum despre botez, despre cina domnului şi despre svânta căsătorie şi despre despărturile cu o cădire aptă şi de alte lucruri cu carele-su de lipsa creştinilor*. Magyarul: *Az Úrvacsora és rövid tanítás a szent sákramentumokról, melyekkel a keresztyének az egyházban élnek, hogy tudják, miképpen éljenek azzal helyesen a Szentírás szerint: nevezetesen a keresztségről, az úrvacsoráról, a szentháromságról, az igazi okkal való házassági elválasztásról és más, a keresztyéneknek szükséges dolgokról.*[24] A Samuil Micu művét kiadó Ioan Chindriş szerint egy eddig ismeretlen nyomtatványról van szó. Később Eva Mârza is úgy említi ezt a művet mint önálló, eltűnt vagy lappangó kiadványt, amely Micu tudósítása alapján Simion Ştefan vladika patronálásával jelent meg. Eva Mârza nem vette észre, hogy valójában a *Scutul* egyik részéről van szó.[25]

---

[22] Az agenda kolofonjában rövidítve szereplő név feloldása Florian Dudaştól és az őt követő Eva Mârzától származik. (Florin Dudaş: *Vechi cărţi româneşti călătoare*. Bucureşti, 987, 161.; Eva Mârza: *Din istoria tiparului românesc: tipografia de la Alba-Iulia 1577–1702.* Sibiu, 1998, 51.) Bariţiu másként oldotta fel: Cor. Geor. Mor. Lásd Baritiu: i. m. 80. Lásd még Heltai János: *Műfajok és művek a XVII. századi magyarországi könyvkiadásban (1601–1655)*. Budapest, 2008, 198–199.

[23] *„Gondolkodom így is kegyelmes uram, hogy pópa Stefánt, ki már nagyságod kegyelmességéből vladika, bocsássam az én alattam lévők közé vagy egyszer, melléje adván György papot és Molodiczot, aki nélkül senkivel semmit se beszéljen, hanem az oláh papokat mindenik esperesség alatt összehíván, a conditióknak és artikulusoknak bevételére őket intse, mert soha az ő* [azaz a vladika] *híre és engedelme nélkül semmire sem mennek, és hagyja meg nekiek, hogy támadást ne tegyenek az esperesek ellen, mert azok ő vele egyet értenek."* Geleji levele I. Rákóczi Györgynek, Gyulafehérvár, 1643. március 4. Szilágyi Sándor: Geleji Katona István püspök két levele. *Erdélyi Protestáns Közlöny*, 1881. 6–7., itt 6.

[24] Samuil Micu: *Istoria românilor.* II. Ed. de Ioan Chindriş. Bucureşti, 1995, 236.

[25] Mârza: i. m. 53.

A szóban forgó helyen Micu még egy 1656-ban kiadott önálló nyomtatványról is beszámol: *Catechijmușul legii creștinești din Scriptura Sfântă cules, care cuprinde întrebări și răspunsuri despre lucrurile și învățăturile sufletești și întărit cu mărturisiri din Scriptură Sfântă. Și acum a doua oară tipărit din porunca și voia Măriei sale cinstitul și prea luminatul Gheorghie Racoți, din milalui Dumnezeu craiul Ardealului. Tipăritu-s-au în tipografia Mării sale în cetate Belgradului.* („A keresztény vallás katekizmusa, mely a Szent Írásból szedegettetett, és amely a lelki dolgokról és tanításokról való kérdéseket és feleleteket tartalmazza a Szent Írásból vett bizonyítékokkal megerősítve. Most másodszorra nyomtattatott ki őfelsége Rákóczi György, Isten kegyelméből Erdély dicső és fényességes királyának, parancsolatjára, őfelsége gyulafehérvári nyomdájában".) Ez minden bizonnyal a preszákai káté újrakiadása lehetett, de a címe csak részben egyezik a *Scutul*ban lévő címrészlettel. Ezek szerint 1656-ban három külön nyomtatvány jelent meg: 1. az agenda (*Cinul*…); 2. a *Catechijmușul*…; és 3. a *Scutul*… Ez utóbbiba később újból beleköttették az első kettőt, és ellátták a Varlaam vitairatára válaszoló előszóval. Hogy miért adták ki ugyanabban az évben külön-külön, majd mintegy antológiaként is a két, illetve három szöveget, nem lehet megállapítani. Talán komoly és hathatós propagandának szánták, elsősorban a Kárpátokon túlra.

A szövegből kiderül: a szenvedélyes, de ugyanakkor nem sértegető vitairat szerzője jól ismerte a keleti egyház szokásrendszerét. Számtalanszor hivatkozott a Szentírásra vissza nem vezethető egyházi szertartásokra, amelyek szerinte emberi találmányok, ezért nem kell azokat követni. *„Mert a fejeteken nincsen annyi hajszál, mint ahány szokásotok van, a Pál evangéliumán kívül* [azaz a Pál evangéliumától eltérő]*, amint ez a következőkből mutatkozik. Melyik apostol tanította nektek, hogy amikor kereszteltek, köpjetek és leheljetek a vízbe, és hogy viaszpecsétet tegyetek a gyermek fejére s kenjétek meg kenőccsel és forgassátok meg háromszor az asztal körül, lóbáljátok meg a szentkép előtt? Mert Krisztus nekünk másképp tanította a keresztelést.* […] *Melyik apostoltól tanultátok, hogy az úrvacsorában* [össze]*keverjétek a bort vízzel és kenyérrel és* [úgy] *vigyétek azt a betegekhez, kinyitván szájukat fával* [és kanállal adjátok be nekik az úrvacsorát]*?* […] *És melyik apostol tanította a halottak körüli időtöltést (virrasztást), hogy képeket tegyetek hasukra, hogy csókoljátok azokat, és hogy tegyetek viaszkeresztet a kezébe és pénzt, s adjatok nekik 'útravalót' s mossátok meg borral, s hogy a pap kezdje először azok elföldelését?* […] *Ezek sincsenek a Szentírásban megírva, sem a próféták, sem az apostolok, sem az evangélisták nem tanították ezeket, mert ezek vénasszonyos mesék. Miféle Szentírásban találtátok az emberek házasságára nézve, hogy körül kössétek az esketendőket övvel és koszorút tegyetek a fejükre, gyertyát a hátuk mögé s nyalassatok mézet velük."*[26]

A házasság ügyére mint sokakat érintő kérdésre többször is visszatér a *Scutul* szerzője. Az 1569-ben Enyeden tartott első román kálvinista zsinat engedte meg a

[26] A *Scutul* szövegét Mózes András fordításában idézem. A szögletes zárójelben lévő részek az én javításaim. Lásd Mózes András: *A román reformáció kátéirodalma*. Kolozsvár, 1942, 94.

román papoknak a többszöri házasságkötést: *„Jóllehet az előtt, az mely egyházi szolgának, avagy papnak felesége megholt, ha az papságot holtig akarta viselni, annak nem volt szabad másodszor megházasulni. Most enyedi zsinatban így végeztetett, hogy ha jámbornak, tökéletesnek és az szolgálatra elegendő személynek ítéltetik, annak szabad legyen megházasulni, és hogy tanító pap legyen."*[27] A korban még a magyar és a szász protestáns egyházban sem volt egységes szabályozás a házasságról.[28] A románoknál a házassági szabályokat az ún. egyházi szokásjog-gyűjtemények (*pravila*) szabályozták. Fontosságukra mi sem jellemző jobban, mint az, hogy Coresi diakónus már 1562-ben megjelentetett egy román *pravilá*t nyomtatásban, valamint az is, hogy ezeket a *pravilá*kat a Kárpátokon túli kolostorokban is lefordították román nyelvre és másolatokban terjesztették már a 16. század második felében, akkor, amikor a román nyelv használata még egyáltalán nem volt bevett gyakorlat az ottani egyházi életben. Coresi kiadványában az áll, hogy sem a papnak, sem annak feleségének nem illik újraházasodnia. Ha özvegyen maradna valamelyik, akkor legyen szerzetessé. De ha netán mégis újraházasodna bármelyik, akkor két évig tartó böjttel és napi kétszáz földre borulással megbocsáttatik a bűne. Coresi *pravilá*ja volt az egyetlen, amely lehetőséget biztosított a két évi böjtöléssel és a napi kétszáz földre borulással arra, hogy az özvegyen maradt pap vagy papné újraházasodhasson. A román vajdaságokban fennmaradt *pravilá*kban ugyanis még ez a lehetőség sincs meg. Így például az 1652-ben, Târgoviştében megjelent nagy *pravila* (*Îndreptarea legii*) rendelkezése szerint az újraházasuló papokat eretneknek kell tekinteni.[29] Coresi *pravilájá*ban az újraházasodás lehetősége, véleményem szerint, protestáns hatásra kerülhetett be. A keleti egyházban az egyszerű papok házasodhattak csak, a szerzetesek, a püspökök, az érsekek és a pátriárkák nem. Ezt a katolikus egyházi gyakorlathoz képest szelektívnek nevezhető papi nőtlenséget szellemes szillogizmussal gúnyolta ki a *Scutul* szerzője: miközben a keleti egyház a katolikussal egyetemben azt vallja, miszerint a házasság a keresztséghez és az úrvacsorához hasonló szentség, mégsem engedi, hogy mindenki élhessen vele. Márpedig a szentségekkel való éléstől senkit sem szabad eltiltani.[30]

A *Scutul* szerzője az alapvető dogmatikai kérdésekben tisztán és világosan fejtette ki a Varlaammal szembeni ellenvetéseit. A hit és a jócselekedetek kapcsán a válaszadó azzal vágott vissza Varlaamnak, hogy a moldvai érsek nem érti a kálvinista álláspontot. Ugyanis ők nem azt tanítják, hogy nem kell semmit sem tenni,

---

27 Eudoxiu Hurmuzaki: *Documente privitoare la istoria românilor. Acte şi scrisori din arhivele oraşelor ardelene (Bistriţa, Braşov, Sibiu)*. Ed. de Nicolae Iorga. Bucureşti, 1911, vol. XV/1. 625–626.

28 *„A XVI. században majdnem annyiféle protestáns házassági jog volt, ahány külön egyházi hatóság"* – jellemezte a helyzetet Pokoly József. Pokoly József: A magyar protestáns házassági jog rövid története 1786-ig. *Protestáns Szemle*, 1894, 17–29., 112–135., itt 113.

29 *Texte româneşti din secolul al XVI-lea*. Coord. Ion Gheţie. Bucureşti, 1982, 228.; *Îndreptarea legii 1652*. Ed. Andrei Rădulescu. Bucureşti, 1962, 147–148.

30 Mózes: i. m. 93.

csak hinni, hanem azt, hogy a cselekedetek és a hit viszonylatában a hit az első. Előbb van tehát az igazi, élő hit, amelyből szükségszerűen sarjadnak ki a jócselekedetek. Az igaz hit ellenében van a holt hit, a képmutatás, amely jócselekedetek nélkül van, mert az ilyen hitből a bűn sarjad ki.[31] A szentek segítségül hívása a román kálvinista szerző szerint azért felesleges, mert *„a szentek nem tudják és nem látják a mi szükségeinket, hogy használhatnának nekünk, mert senki sem tudja, hogy mi van az emberben, csak az embernek a lelke, mely benne van.* […] *És csak Isten ismeri és tudja a mi gondolatainkat."*[32] A válaszadó nem fogadja el Varlaam hármas bűnfelosztását sem, amint azt sem, hogy a kívánság még nem halálos bűn: *„Ezért a kívánság nemcsak szikrája, hanem anyja is a bűnnek, mert magából bűnt szül."*[33] Az egyház nincs kiváltságos helyzetben a Szentírás értelmezésében, de ugyanakkor az egyháznak kötelessége hirdetni a Szentírást és gondoskodni arról, hogy a Szentírás mindenkihez eljusson. A Szentírást hiába magyarázzák az emberek sokféleképpen, jelentése nem változik, mert a Szentírás saját magát értelmezi: *„világos, hogy az Írásnak az igazsága nem függ emberek sokaságától, hanem a Szentírás egyik helyének a másikkal való összehasonlításától és egyezőségétől, mert a Szentlélek egyes locusoknál éppen, másoknál pedig kevésbé; egyes helyeken nagyon röviden, más helyeken pedig hosszadalmasan szól."*[34]

Szintén az egyház szerepéről szólt a Hiszekegy szövege kapcsán támadt vita is. Mint láttuk, Varlaam azt kifogásolta, hogy a *credo* szövegében ez áll: *hiszek egy keresztyén anyaszentegyházat*. Szerinte a helyes szöveg így hangzana: *hiszek egy keresztyén anyaszentegyházban.* A *Scutul* szerzője szerint Varlaam itt sem érti azt, amit a kálvinisták tanítanak, akik szerint az anyaszentegyház látható és láthatatlan egyházra oszlik. A láthatatlan egyház „*az öröklétre elválasztottak gyülekezete*". Az elválasztottakat azonban csak Isten ismeri, mi nem, ezért amit nem ismerünk, abban nem is tudunk hinni. A látható, „közönséges" egyházba viszont minden keresztény ember beletartozik, de az emberek gyülekezetében nem kell hinnünk, és nem is kell azt segítségül hívnunk, mert egyedül Istenben kell hinni és őt kell segítségül hívni.[35]

Külön fejezetben szólt a *Scutul* szerzője a szentképekről. Istent azért nem lehet ábrázolni – érvelt a *Scutul* írója –, mert nem lehet elképzelni, mivel Istennek nincs se kezdete se vége. A Szentlélek ugyan megmutatkozott tűz és galamb alakjában, de ennek ellenére *„nekünk nem szabad így írnunk, mert parancsunk van, ami kötelez."* Krisztus azonban *„írható ember képében, csak ne imádják a képét, ne is tegyék be a templomba, hogy a tudatlanok úgy imádják, mint az Istent, ne is hívják azt mindenség teremtőjének* [azaz Krisztus képét]." Krisztus emberi képének ábrázolását

31 Uo. 98.
32 Uo. 99.
33 Uo. 100.
34 Uo. 95.
35 Uo. 104.

annak ellenére megengedhetőnek tartja a *Scutul* szerzője, hogy tudja: *„a 7., vagy a nikeai zsinat II. határozatában hangsúlyozottan kimondták, hogy Krisztus képét ne ábrázolják úgy, ahogy azt az ember látná testben, hasonlóképpen Theodosisus és Valentinianus császárok kimondották, hogy semmit se írjanak Krisztus képéről, mi azonban jó meggondolással megengedjük, hogy leírjátok Krisztus szenvedéseit, hogy miként feszítették keresztre, temették el, támadott fel, ment a mennybe, hogy minél jobban dicsérhessük, tisztelhessük, hogy Jézus Krisztus az ő szavaival közöttünk legyen."*[36]

A *Scutul* utolsó bekezdése, amelyben a kereszt imádásáról van szó, véleményem szerint a *Spunerea legiei* fent ismertetett szövegével polemizál: *„de honnan említitek Krisztus keresztjét és tisztelitek, mert Krisztus vére reá ömlött? Nagy bálványozást űztök, Krisztus tiszteletét egy fának adván, mert nem a kereszt váltott meg minket, hanem Krisztus. Ha pedig azt tartjátok a keresztről, hogy életteremtő és olyan erősen tisztelitek, mivel Krisztusnak a nyughelye volt és ráömlött az ő vére, miért nem írjátok fel Judást is, és miért nem tisztelitek és csókoljátok őt is, mert ő adta el Krisztust vérét érettünk és ő volt kiváltképpen Krisztus halálának az oka; és miért nem tisztelitek Pilátust és az összes zsidókat, akik megölték Krisztust? De ha így van a dolog, miért nem írjátok fel a köpést és a sárt is, hogy megcsókoljátok, mert Krisztus ezekkel is csodát tett: Ján, 9, 6. Azt mondjátok, hogy ha nem lett volna a kereszt, nem lett volna az embernek üdvössége. Miért beszéltek a Szentírás ellen, Csel, 4, 12. Nincs az ég alatt másban idvesség, hanem csak Jézus Krisztusban."*[37]

*

A *Scutul* megjelenésével le is zárult a 17. századi pravoszláv–kálvinista hitviták korszaka. Román részről már nem érkezett válasz, és a 17. század második felében a keleti egyház csupán az 1629-ben Kirill Lukarisz, a „kálvinista" pátriárka által kiadott katekizmus elítélésére és kiátkozására hívott össze zsinatot többször is. Ezeken azonban az erdélyi román kálvinisták ügye soha sem került elő.

36 Uo. 108.
37 Uo. 111–112.

Levente Nagy

ROMANIAN CALVINIST-ORTHODOX POLEMICS IN THE LIGHT OF 17TH CENTURY CATECHISMS

In 1642, György Csulai's Romanian translation on the Heidelberg catechism was published with the support of the court preacher of George I Rákóczi, the Transylvanian prince. Varlaam, the archbishop of Moldavia, immediately replied with a polemic. One of the important documents of this debate is the Romanian anti-Calvinist polemic-written in Transylvania between 1640 and 1645 – *Spunerea legiei (The Law)*, which is kept in the manuscript archives of the Bucharest Academy Library, and it is still unpublished. It gives a special significance to the document that it shows what the Romanians did and did not understand of the teachings of Reformation.

Balogh János Mátyás

A KÁVÉHÁZBA JÁRÓ BUDAPESTI KISEMBER (1890–1891)

Írásomban egy napló két évét elemezve arra a megállapításra jutok, hogy 1890–1891-ben, Budapesten a kávéház-látogatás nemcsak a „polgári középosztály", de éppúgy a „kisemberek" (munkások, cselédek, segédek, kishivatalnokok, iparosok) körében is megfigyelhető, rendszeres szabadidős elfoglaltság volt. E napló alapján alaposabban megfigyelhetjük és leírhatjuk egy kávéház egyes törzsvendégeit: számukra (nők és férfiak vegyesen) a kávéház vonzereje minden bizonnyal abban rejlett, hogy az társaséletük kiemelt színtereként, egyfajta délutáni találkozó- és gyülekezőhelyként funkcionált. Feltételezésem szerint a kávéházak világa (nem egybemosva a kávémérésekkel) azonban (ekkor még) egyáltalán nem volt „demokratikus" – a budapesti kisemberek saját kávéházukba jártak.

Kávéház-történetek és történészi optika

A 19. század végi, 20. századi eleji budapesti kávéház-kultúra széles körben ismert, még ha felületesen is. Több mint egy évszázada jelennek meg írások, cikkek, könyvek, albumok és egyéb, nosztalgikus ismertetések erről az alapvetően csillogónak és művészinek vélt világról. A bőséges, de igen vegyes (szak)irodalom áttekintésére nincs mód, ezért csak két nagyon fontos cikket emelek ki, és tanulmányomban a későbbiekben leginkább ezek megközelítéseire, forrásaira és eredményeire reflektálok.

Gyáni Gábor 1996-os írása – *A kávéházba járó polgár* – egy „átlagpolgári" naplót mintaszerűen elemezve tesz megállapításokat az egyedi (naplóírói) kávéházhasználatra, és részben ezek alapján a budapesti kávéházak általános karakterisztikumát is leírja. Megállapítja, hogy a *„budapesti, s egyéb közép-európai kávéházak világáról az a kép rögzült nemegyszer már a kortársak tudatában is, hogy ez azonos az értelmiség, kivált a művészértelmiség társaséletével. Ez a kávéházak szociológiáját illető egyoldalúság főként utólag, a kávéház-történet jóvoltából gyökeresedett evidenciává."* Gyáni rámutat arra, hogy ez az írói/művész szubkultúrára való fogalmi leegyszerűsítés a felhasznált források, az „optika" egyenes következménye, és az ekképpen *„közhellyé merevedő kép módosítása nem is képzelhető el másként, mint a források másfajta megválasztása útján."*[1] Gyáni bizonyos állításait vitatja Saly Noémi, aki 2004-es írásában annak bemutatását tűzte célul maga elé, hogy kik jártak a kávéházakba (valójában: kávéházakba és kávémérésekbe).[2] A hatalmas és szí-

[1] Gyáni Gábor: A kávéházba járó polgár. *Budapesti Negyed*, 1996. 12–13. sz. 57–68.

[2] Saly Noémi: „Ide minden rangú ember és mindkét nem eljöhet…". A pesti kávéház mint a társasélet színtere. *Budapesti Negyed*, 2004. 46. sz. 39–66.

nes forrásanyagot felvonultató tanulmány elsősorban (újság)írók cikkein, könyvrészletein, beszámolóin és visszaemlékezésein, valamint egykori álszociográfiai írásokon alapszik. *Átlagemberek* által írt naplókat azonban nem vizsgált (ő sem – mint ahogy más sem Gyáni Gábor óta).

E két cikk tehát két egészen különböző optikán keresztül vizsgálja a kávéházak világát. És bár tanulmányomban a napló elemzéséhez alapvetően Gyáni forrásválasztását és módszertanát követem, több ponton is eltérő megállapításra jutok, így például arra, hogy a kávéház-látogatás nem csak a „középosztály" attribútuma lehetett: budapesti „kisemberek" már a 19. század végén is jártak kávéházba. És fontos hangsúlyozni: „igazi" kávéházba (is), nem csak kávémérésekbe, kocsmákba vagy éjjeli mulatókba.

Lowetinszky és naplója, az elemzés időköre

Lowetinszky János József (1866, Pest – 1935, Budapest) páratlan művet hagyott maga után. Életének nagy részét Budapesten töltötte, felnőtt fejjel végezte el a polgárit, évekig dolgozott a vasútnál, majd Pest vármegyénél kishivatalnokként. Rövidebb ideig raktáros is volt egy tejkereskedőnél, sőt, 1898-ban két hónapig még kávémérést is üzemeltetett Angyalföldön. Naplóját 16 éves korától haláláig írta, a nap mint nap rendkívül akkurátusan vezetett korpusz 40 vaskos kötetben maradt meg. Ezen – terjedelme, felépítése és szerzője társadalmi státusa miatt – páratlan társadalomtörténeti forrás lehetőséget nyújt arra, hogy általa egészen mély betekintést nyerhessünk a budapesti kisemberek világába.[3]

Lowetinszky természetesen (és szerencsére) nem azért írta naplójában a kávéházzal kapcsolatos sorait, hogy ezáltal tudatosan valamiféle (emlék)képet nyújtson a kávéházak általános karakterisztikájáról és az ő életében betöltött szerepükről – ellentétben sok egykorú (vagy visszatekintő) szépírói szöveggel és, nevezzük így, álszociográfiai írással. Tehát nem ír összegzően a kávéházi szokásairól (sem), nem értékeli azokat, e kérdés rekonstruálását – a napló részben sematikusan ismétlődő, részben elszórtan található adatai alapján kísérelhetjük meg.

1889 szeptemberében új időszak kezdődött a naplóíró életében, ugyanis visszatért Budapestre hároméves morvaországi katonai szolgálat után. Ez az újabb budapesti korszak 1892 legelején szakadt meg, amikor több mint egy évre ismét eltávo-

[3] Életéhez és naplójához bővebb lásd Balogh János Mátyás: Fél évszázad „szerelmi dolgai": Egy altiszti altest önképe és statisztikája. *Aetas,* 2008. 3. sz. 101–127.; Uő: A vasút mint megálló – egy átutazó proletár a vasútnál. In: Bana József – Katona Csaba (szerk.): *„Szigorúan ellenőrzött vonatok": A győri Mediawave Fesztivál keretében 2008. április 29-én megrendezett tudományos konferencia előadásai.* Budapest – Győr, 2009, 11–22.; Uő: Kisemberek kishitelei a 19. század végi Budapesten. *Aetas*, 2010. 2. sz. 118–140. A napló a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban található. (Jelzete: B 0910/209.) A Nemzeti Kulturális Alap támogatásainak köszönhetően a naplóból több év is (így 1890 és 1891 is) olvasható *online – A magyar Švejk. Egy naplóíró kisember mindennapjai a 19–20. századi Budapesten.* (http://magyarsvejk.blog.hu) Szerkesztő: Balogh János Mátyás.

zott, ezúttal Horvátországba. (Az elemzés időszakának kiválasztásához az is hozzájárult, hogy 1892-ből nem maradtak fenn naplók.)

Lowetinszky 1890–1891-ben

Mielőtt Lowetinszky kávéházbeli szokásait és interakcióit tárgyalnánk, fontos bemutatni a naplóíró egyes, 1890-re és 1891-re érvényes „viszonyait". A teljesen vagyontalan, árva, testvérek nélküli, ekkor 25 éves Lowetinszky egyetlen rokona az apai nagynénje és annak férje volt. A katonai szolgálatból visszatérő naplóíró náluk (IV. ker. – a mai Belváros –, Bécsi utca 5.) kapott szállást, 1889 végén azonban a nagybácsi kitette az anyagi gondokkal küszködő naplóíró szűrét a lakásból. Ezután hősünk a kollégájánál, egy bizonyos Nagynál bérelt szobát. Nagyné követelőzése miatt azonban három nap múlva innen is odébb állt, és mivel a nagynéni nem fogadta vissza, Budán, a gyermekkori barátja, Papp Sándor (Sanyi) családjánál (Promontori út 15.) húzta meg magát néhány napig, majd december 23-án Boroséknál (IX. ker., Liliom utca 6.) vett ki egy szobát. Innen 1890 áprilisában költözködött ki – tetemes lakbértartozást hagyva maga után. Júniusig ismét Budán, Sanyiéknál kapott szállást, amikor is a VII. kerületi Verseny utca 22. szám alatt vett ki egy lakást, itt egy bizonyos Ödön is lakótársa volt, Rieker Gyula pedig a felső szomszédja. 1890 novemberében ismét közös háztartásba lépett férjes szeretőjével, Samoday Eszterrel (Esztivel), és beköltöztek a Dohány utca 93–95. szám ház egyik lakásába. Velük lakott többek között egy bizonyos Mari néni is, Eszti rokona. Egy évvel később új barátnőjéhez, később feleségéhez, Marihoz költözött egy Akácfa utca 27. sz. alatti albérletbe, Leopoldékhoz. Általában elmondható, hogy albérleteibe – esetenként csak ágybérleteibe – nem csak hálni tért a naplóíró, de gyakran társasági életet is élt (barátokkal és lakótársak ismerőseivel közös vacsorázás, ivás, beszélgetés).

Idejének legnagyobb részét munkahelyén töltötte a naplóíró: 1890-ben és 1891-ben a MÁV Dunaparti, majd Ferencvárosi pályaudvarán. Előbbi helyén rakfelvigyázó volt 1890 elejéig, az utóbbi helyen állomásfelvigyázóként dolgozott 1890 májusa és 1891 decembere között. Mindkét helyen igen kevés, 1 forint 20 krajcár volt a napi bére (ezért a pénzért egy sovány kacsát lehetett venni), az utóbbi helyen ruhát is kapott juttatásként. 1890 áprilisában altiszti szolgálatra minősítettnek nyilvánították a sikeres vizsgák után. A Ferencvárosi pályaudvaron hamarosan kitanulta a távírász szakmát. A monoton, felelősségteljes munkát többféleképpen is igyekeztek változatossá tenni a naplóíró és kollégái. Ha tehették, éjszaka aludtak, nappal bolondoztak, lányokkal flörtöltek, boroztak, és ha mód volt rá, akkor eztazt el is csentek munkahelyükről. Bár Lowetinszky többször is kapott intést, végül egy majdnem bekövetkezett karambol miatt bocsátották el 1891 decemberében. Ezt követően hamar talált új állást, a szentendrei HÉV-hez került kalauznak (a naplóíró 1891 végén még úgy tudta – és a naplóban is így szerepel –, hogy mozdonyvezető-gyakornoknak veszik fel). Hamarosan, 1892-ben, Horvátországba

került a MÁV, illetve a Déli Vasút alkalmazottjaként, ahonnan csak 1893 tavaszán tért vissza. Ismerősök, barátok tekintetében kevés (viszonylag) fix pont volt Lowetinszky életében ezekben az években. Ilyen volt Anna néni, a pesti nagynéni, még ha gyakran össze is vesztek. Barátnőjével (kitartójával), Esztivel 1891 végén szakított végleg, de addig is számtalanszor megcsalta, noha össze is költöztek. Munkahelyén Fülöppel volt a legjobb viszonyban, gyakran elment hozzájuk, és szívesen játszott a gyerekekkel. Munkatársainak nagyobb részével – nem számítva Fruhbauer Józsefet és Pfliegler Jánost – gyakran összetűzésbe került.

Lowetinszky gyermekkora óta jóban volt (a könyvrajongó szobafestő, egyben amatőr régész és numizmatikus) Papp Sándorral és a zűrös életű, kőműves-tűzoltó Muszil Ferenccel. Előbbivel – bár voltak összetűzéseik – megmaradt a barátság, utóbbival azonban – miután napvilágra kerültek lopási ügyei – 1890 májusa után teljesen megszűnt. A naplóíró pártfogók támogatására szorult; régi családi ismerősök, korábbi főnök mellett gyámja, Borbáth Gáspár (Gazsi) – a magyar futballválogatott első gólszerzőjének apja – az, akit leginkább felkeresett, amikor segítségre, ajánlásra volt szüksége.

Szinte lehetetlen összesíteni, hogy hány nővel került kapcsolatba a naplóíró a vizsgált időszakban (barátnői/barátnő-jelöltjei a társadalom alsóbb rétegeiből kerültek ki, leginkább a kiszolgáló személyzethez tartoztak). Alig van olyan naplóbejegyzés 1890-ből és 1891-ből, ahol nem számol be egy lány (gyakran „kicsike", illetve „nőstvény" szóhasználattal élt a naplóíró) „fixálásáról", „gusztálásáról". Ha tehette, fogdosta és csókolta is ezeket a nőket; csak ebben a két évben több tucatnyi nővel fixált találkát (amelyekre aztán nem mindig ment el). Ahogy említettem már, 1891 végéig Eszti volt Lowetinszky „hivatalos" barátnője, őt Fodor Mari (a későbbi feleség) követte. De rajtuk kívül még a következőkkel is nemi viszonyt létesített ebben a két évben: Odrus Juliska, Mészáros Ilka, Mátyás Anna, Pozsonyiné, Weinberg Irma, Repan Erzsi, Habe Lujza. Nem ritkán egy időben öt-hat nővel is viszonyt folytatott, vagy tervezett kapcsolatot létesíteni. Ugyanakkor Meiler Annát és Weinmannét hiába bódította több mint egy éven át a kávéházban, nem jutott zöldágra velük. Rajtuk kívül prostituáltakkal is érintkezett Lowetinszky – akárcsak barátai –; egykori szállásadója, Borosné zugbordélyos volt. A naplóíró szertelen életmódjának következménye nemi betegség lett, mint ahogy munkatársai és lakótársai közül is került ki szifiliszes/tripperes ezekben az években.

Lowetinszky és a kávéházak

Lowetinszky János József életének fontos színtere volt 1890–1891-ben (is) a kávéház. Nem tudjuk pontosan, hogy mikor kezdett általában kávéházba járni, ugyanis az 1883-tól 1888-ig terjedő időszakban nem vezetett részletes naplót (időnként nagy a hiátus, és olykor egy-egy napról is csak egy-egy sort írt).

Az első kávéházi alkalom, amit Lowetinszky lejegyzett, 17 éves korából származik: „*Österreichernél voltam, új ismeretség egy Stransky Gyulával*", „*az Österreicher-*

nél voltunk reggelig" (1883. 01. 24. és 1883. 02. 08.). Az 1883-as év első felét megörökítő naplóbejegyzésekben a vendéglátó üzletek tekintetében egy kocsma, a Markotányos pince fordul elő leggyakrabban (1883 áprilisától kezdve).

Az 1890-es év első három hetében háromszor volt Lowetinszky kávéházban. Január 5-én „*¾ 4-kor el Wohlmuthoz, a kávé volt az ebédem. ½ 6-kor Esztihez*", három nappal később a születésnapján: „*Ürmösözés ¾ 10-ig, aztán el Schäfferhez, ott kávézás s sörözés, a zenét, amely kitűnő, hallgatva 12-ig, s aztán haza. Röszler pénztárnokunk is nagyban duhajkodott ottan; csinos kis leányka tányérozott, igen gracziőz egy teremtés*". Négy napra rá pedig akkori szállásadója, egy pincér munkahelyét kereste fel: „*9-re értem haza; vacsorázás, beszélgetés, s aztán Borosnét elkísértem férjéhez a Liliom kávéházba, hol komisz zene volt, grogozás, kucséberrel is játszottam. 11-kor haza.*"

Ezek azonban – ahogy az a lentiekben kiderül – nem tipikus kávéházi látogatások voltak a naplóíró számára, sem a helyszín, sem az időpont, sem a fogyasztás tekintetében.

Törzskávéház, törzsvendég

Lowetinszky János Józsefnek, valamint tágabb ismeretségi körének 1890–1891-ben volt egy törzskávéháza, ahol törzsvendégnek számítottak. Gyáni Gábor elemzésében arra mutat rá, hogy a Csorba-féle napló adatai nem igazolják a „törzskávéház" intézményét (miszerint a kávéházak „*kialakult, stabil személyi körből álló közönséggel rendelkeztek, a másik oldalról nézve, tehát a kávéházakat rendszeresen látogatók többnyire egy vagy néhány kedvenc helyüket részesítették előnyben több száz társukkal szemben*").[4] Ezzel szemben a tanulmányomban vizsgált időszakban Lowetinszky számára a kávéház szinte kizárólag egy bizonyos kávéházat jelentett: Wohlmuth Adolf kávéházát.

Wohlmuth Adolf Kerepesi (ma: Rákóczi) út 32. szám alatti kávéháza volt a naplóíró (és baráti körének) törzshelye (ugyanakkor a naplóíró néha-néha más kávéházakban is megfordult). A Wohlmuth-féle kávéházat először 1888 elején említette Lowetinszky, amikor is pár napra Budapestre érkezett szabadságra (1886 és 1889 között, mint említettem, Morvaországban végezte sorkatonai szolgálatát): „*Budáról Muszilékhoz, uzsonnázás, onnan Ferihez, s tőle Wohlmuthoz, ott Sándor s Gyula nagy örömmel fogadtak, sörözés, 7 után el*", „*Wohlmuthoz, ott kávézás s biliárdozás*" (1888. 02. 27. és 1888. 03. 01.). Miután 1889. szeptember végén végleg visszatért Budapestre, az év végéig tizenegy alkalommal tért be ebbe a kávéházba, egy-két hetente egyszer.

A több teremmel rendelkező kávéház igen nagy lehetett – minderre abból is következtethetünk, hogy amikor 1886 nyarán Wohlmuth Adolf átvette a hely üzemeltetését és berendezési tárgyait, akkor a kávéház termeiben több száz széket

[4] Gyáni: i. m. 64.

írtak össze.[5] És a nagy méretekre utal az is, hogy a naplóban többször is írja Lowetinszky, miszerint a kávéház valamelyik szegletében egy-egy ismerős arcot vélt felfedezni, de ő maga rejtve maradhatott.

Nem tudjuk, pontosan mikor és miért kezdtek ide járni Lowetinszkyék, az azonban valószínűnek tűnik, hogy előbb volt a barátai törzshelye, mint az övé; ők már akkor is odajárhattak, amikor ő még katonáskodott Morvaországban, vagyis minden bizonnyal miattuk kezdett odajárni.

A naplóíró közvetlen kapcsolatban volt a kávéház tulajdonosával és személyzetével. Előfordult, hogy csomagot, ruhát hagyott ott megőrzésre. Többször is említi naplójában, hogy beszélgetett Wohlmuth Adolffal vagy annak feleségével (utóbbinak kissé ittasan még udvarolt is).

Lowetinszky számára e kávéház vonzereje olyan erős volt a vizsgált időszakban, hogy olykor még betegen is elvánszorgott ide: „*6 óra volt, mire el bírtam menni* [a munkából]. *Gondoltam, kocsira ülök, olyannyira rosszul éreztem magam, de teljes lehetetlenség volt, bevánszorogtam tehát gyalog a kávéházba, ott nagy nehezen helyet és kávét kaptam, sütemény már nem volt, egy grogot is bevágtam. Gyula is mérgesített még. 7 előtt el, Kopcsek is ott volt*" (1891. 11 .01.). Ha nem találta valamelyik barátját a lakásán, akkor egyből a kávéházban kereste: „*el a kávéházba, Gyulát mentem keresni, lakásban sem, vendéglőben sem találtam*" (1891. 10. 03.).

A kávéház-látogatások dinamikája

De térjünk rá az elemzésünk tárgyául választott 1890–1891-es évek kávéház-látogatási gyakoriságára. E két év 730 napja alatt 380 olyan nap volt, amikor Lowetinszky felkereste Wohlmuth kávéházát (néha előfordult, hogy egy nap – különböző napszakban – többször is). Vagyis átlagosan kétnaponta (sőt, valamivel kevesebb mint kétnaponta) járt Lowetinszky ide. De nemcsak ő – hiszen barátai és más törzsvendégek is rendre ott voltak, és nyilván sokszor azokon a napokon is, amikor ő nem. Nagy szám ez? Gyáni Gábor nagy számnak tartotta tanulmányában, hogy a középosztálybeli, ifjú, gyermektelen házaspár, Csorba Géza és Táncsics Eszter átlagosan hatnaponta keresett fel valamilyen kávéházat (nekik nem volt törzshelyük) az 1873 és 1876 közötti időszak publikált naplóbejegyzései alapján. Mindenesetre 1890-ben és 1891-ben több olyan kisember is volt, akik bizonyosan napi rendszerességgel – naponta, kétnaponta – betértek Wohlmuth kávéházába.

Nem volt olyan hónap ebben a két évben, hogy Lowetinszky legalább tíz alkalommal ne kereste volna fel ezt a kávéházat. 1890. január 20. és 1891. december 31. között mindössze két alkalommal fordult elő, hogy egy hét is eltelt két Wohlmuth-látogatás között, és mindössze öt alkalommal történt meg, hogy hat-hat napig hanyagolta törzshelyét.

[5] Budapest Főváros Levéltára, A jogszolgáltatás területi szervei, Weiser Károly közjegyző iratai (VII. 185), 1886/1408.

1890. január 20-tól kezdett el napi rendszerességgel Wohlmuthoz járni (ebben az évben ezt megelőzően csak egyszer, január 5-én volt itt), és egészen május közepéig – tehát közel négy hónapon át – lényegében mindennap betért a kávéházba. A több mint 100 napból csak 10 olyan nap volt, amikor nem nézett be a Kerepesi út és a Nyár utca sarkára (február 28. és május 11. között egyetlen olyan nap volt, amikor távolmaradt). Május közepén azonban történhetett valami, ettől kezdve ugyanis szabályosan kétnaponta járt a Wohlmuth-féle kávéházba. Az okokat a munkahelyi kötöttségekben kell keresnünk. 1890. január 21. és május közepe között (néhány napot leszámítva) munkanélküli volt Lowetinszky, ekkor szokott a kávéházba teljesen. És ez a „kávéház-függősége" a május 12-i ismételt munkába állását követően is ugyanúgy megmaradt: csak azért nem tudott mindennap menni, mert minden második nap 24 órás műszakban dolgozott a Ferencvárosi pályaudvaron.

1890 szeptemberétől novemberig számszerűleg ritkábban látogatta a kávéházat, átlagosan háromnaponta. Valójában azonban ha járt, akkor továbbra is kétnaponta járt, csak ezekben a hónapokban több olyan négy-öt-hat napos széria is volt, amikor nem ment Wohlmuthoz. Ezt követően ismét ténylegesen kétnaponta járt ide, majd 1891 februárjában és márciusában újból több nagyobb szünetet figyelhetünk meg.

1891 februárjában egyébként éles váltás történt a narratívában: addig úgy írta Lowetinszky, hogy „Wohlmuthoz", ezt követően szinte mindig csak úgy, hogy „a kávéházba" (és ez ugyanúgy Wohlmuth Adolf kávéházát takarta). Korábban, a megelőző több mint egy évben csak háromszor említette naplójában „kávéház"-ként Wohlmuth üzletét.

Az 1891-es év második felében sűrűbb lett a kávéház-látogatások száma, augusztustól minden hónapban volt olyan egy-három hetes periódus, amikor minden nap benézett Wohlmuth Adolfhoz. Mindkét évben itt töltött valamennyi időt december 24-én és 26-án is.

A kétnapos rendszer felbomlása majd (időszakos) visszatérése mögött is a munkahelyi beosztás váltakozásai álltak (volt olyan időszak is, amikor csak minden harmadik délutánja volt szabad), illetve gyakran azért maradt ki a délutáni kávéház-látogatás, mert más elfoglaltsága volt, leggyakrabban randevú vagy valami más elintéznivaló. De arra is többször volt példa, hogy nem volt kedve (pl. éppen haragban volt a teljes baráti körrel) vagy pénze (és persze több olyan alkalom is volt, ahol nem sikerült kiderítenem a távolmaradás okát).

A kávéházi látogatások az esetek túlnyomó részében naponta egyszer, a késő délutáni-kora esti órákra korlátozódtak. Lowetinszky szinte mindig valami ebéd utáni program (pl. séta, találkozó) után, hozzávetőlegesen délután 5 körül érkezett a kávéházba, és általában fél 7-kor vagy valamivel később távozott onnan, tehát másfél-két órát tartózkodott a Wohlmuth-féle kávéházban. Érkezni általában egyedül érkezett, majd onnan leginkább társaságban, ketten-hárman együtt távoztak. A kávéháznak volt tehát egyféle gyülekezőhely-funkciója is.

A kávéház után 1890 első hónapjaiban jellemzően Muszil Ferenchez mentek Lowetinszkyék kártyázni, a jobb idő beköszöntével a Petőfi térre korzózni, majd

nyáron, kávéház utáni programként a városligeti séta lett gyakori körükben a vizsgált időszakban. De végig jellemző maradt, hogy egymásnál (egymás albérleteiben/szobabérleteiben) vacsoráztak, mulattak és aludtak – barátnők nélkül vagy barátnőkkel együtt.

Törzsasztal és törzsszék

A kávéházban három ülőhelyet említ a naplóíró: fülke, kisasztal és (nagy)asztal. A fülke alatt (nyolcszor ír róla a naplóban) feltehetőleg nem valamiféle „boxot" kell értenünk, hanem a kávéháznak egy kisebb alkóv (ablaktalan) helységét (ez a terem megjelenik Wohlmuth bérleti szerződésében is). A „fülkét" feltehetőleg inkább csak kényszerből használta Lowetinszky és köre, ha máshol nem volt hely, vagy ha a szokott asztalnál neki(k) nem tetsző valaki ült: „*az a majom ismét ott ült* [az asztalnál], *a fülkébe ültem, később, hogy Sanyi jött, ültem át* [az asztalhoz]" (1891. 09. 19.). Ugyanígy a kisasztal is csak „pótmegoldás" lehetett: „*az a majompofa ülve asztalunknál, a kisasztalhoz ültem*" (1891. 10. 02.). Wohlmuth Adolf kávézójában volt egy asztal, ahol rendszerint Lowetinszky köre ült. Nemcsak ők használták ezt az asztalt, ismeretlenek is odaülhettek, illetve előfordult az is, hogy nekik (legalábbis nem mindegyikőjüknek) nem is maradt ott hely: „*az asztal el volt foglalva nőstvényekkel, csak az egyedüli Sándor búsongott köztük*" (1891. 08. 30.), „*a club összeült, Kopcsek hiányzott, helyét egy kicsike* [Habe Lujza] *foglalta el, nem szép s nem is csinos, csúnya, kis liaisonra* [viszonyra] *használható; pár szót és meleg pillantást vetettünk, ergó* [pontosabban] *váltottunk*" (1891. 01. 16.), „*eleinte hely nem volt, később szökött* [szokott] *helyünkre ültünk* […]. *Az asztalhoz két nőstényke ült, az egyik* [Zaubek Laura?] *csinos, eleinte ignoráltam, de azután nekimelegedtem, s hamarjában megismerkedtem, szép profilja van. Rendezvoust adott.*" (1890. 11. 03.), „*kimondhatatlan bosszúságomra Lujza is ott volt, és méghozzá ahhoz az asztalhoz ült, amelynél én szoktam*" – (1891. 07. 21., kisnapló).

Ennél az asztalnál a naplóírónak kialakult egy szokott helye; egy évvel azután, hogy rendszeresen elkezdett járni a Wohlmuth-féle kávéházba, így írt: „*ősi helyemet elfoglalva, magam búsongtam*" (1891. 02. 02.). Azonban lehetett egy korábbi fix helye is, erre az 1891. 11. 05-i bejegyzés enged következtetni: „*beültünk régi ablakhelyemre és onnan űztük mókáinkat.*"

Lowetinszky igen nehezményezte, ha helyére mások ültek: „*a helyemet egy öregasszony foglalta el, azt Riekerrel igyekeztünk kifüstölni, de bizony nem ment*" (1890. 04. 09.), „*két donna* [nőszemély] *foglalta el helyemet, kimondhatatlan örömömre*" (1890. 04. 11.), „*roppant mérges voltam,* […] *mert a helyem foglalták el*", (1890. 06. 14.), „*két dög ült a helyemen*" (1890. 07. 18.). Különösen rosszul eshetett neki, ha ehhez az asztalhelyhez az éppen vele haragban levő barátja telepedett: „*Sanyi a helyemet foglalta el, más asztalhoz ültem*" (1890. 07. 22.), „*se köszönés, se semmi; kérdeztem, akarnak-e a helyemre ülni hagyni*" (1890. 07. 26.), „*Sanyi helyemet foglalta el, más asztalhoz ültünk*" (1890. 08. 31.).

Egyéb törzshelyek? Randevú-kávéház, kávémérés és kocsma

A vizsgált időszakban nemcsak a Wohlmuth-féle kávéház volt Lowetinszky „törzshelye". Csak rövid ideig ugyan, de egy kocsmaszerűség és egy kávémérés is ekképpen funkcionált reggelente.

Amikor Lowetinszky a Dunaparti teherpályaudvaron dolgozott rövid ideig (két ízben is: 1889 végén és 1890 februárjában), akkor – és csak ebben az időszakban – a reggelijét mindig egy bizonyos „Gyenesnél" költötte el. Gyenes alatt feltehetőleg Gyenes Gábris kocsmáját értette.

A naplóíró 1890-ban csak két alkalommal emlékezett meg arról a naplójában, hogy felkeresett kávémérést: egy januári délutánon két ismerősével beszélgetett másfél órát „a" kávémérésben, és februárban is megfordult egy kávémérésben. Ezt követően csak 1891 utolsó hónapjaiban emlékezett meg naplójában kávémérés(ek) felkereséséről, összesen nyolc alkalommal. Szinte mindegyik alkalommal reggelizett és olvasott, méghozzá kiemelten újságot olvasott itt. Nagyrészt egy bizonyos Rottenbiller utcai helyre ment be – talán özv. Schreil Jánosnéhez, VI, Rottenbiller utca 62. –, és ezt a kávémérést két alkalommal is az ő törzskávéméréseként említi 1891 decemberében („stamm-kávémérés"-ként).

Sőt, egy időben lehetett egy további/párhuzamos törzskávéháza, de legalábbis törzskávéház-jelöltje a naplóírónak, ahol Weinmannével találkozott diszkrécióban egy-két alkalommal bizonyosan. Minderre két 1891. áprilisi bejegyzésből következtethetünk: „*Ebédelés, fel, öltözés, és azzal el, a körúti rendezvous-kávéházba, ott vártam, s alig 10 percz múlva jött Léni (Weinmanné)*" (1891. 04. 01.); „*el a* [rendezvous-]*kávéházba, V. K. W.* [!] *nem volt ott. Olvasás, ¼ 7-kor el a másik kávéházba* [a Wohlmuth-féle kávéházba]*, ott Sanyival el* [!]*, diskurzió, W. itt sem volt*" (1891. 04. 15.).

Kávéházi fogyasztások

Wohlmuth Adolf kávéházában a Lowetinszky által leggyakrabban fogyasztott kávéházi termék a kávé volt naplója tanúsága szerint. 1890 első nyolc hónapjában átlagosan minden második kávéházi látogatásakor írta le naplójában hogy „kávézás", az ezt követő 16 hónapban viszont már csak egészen elvétve tért ki erre a tevékenységre a kávéházi események naplóbeli bemutatásakor. Itt érdemes kitérni egy fontos módszertani problémára e napló elemzésével kapcsolatban. Éspedig arra, hogy noha szinte „mindent" leírt a naplóíró, az, ha valamit nem rögzített, az természetesen nem feltétlenül jelenti azt, hogy az nem történt volna meg, különösen a sablonos felsorolásai esetében. (A kávéházi látogatásait megörökítő naplórészletei tipikusan a következő szavakkal kezdődtek – és néha végződtek is –: „*el Wolmuthoz, ott olvasás, kávézás, beszélgetés*".) Nem tartom valószínűnek, hogy szívesen látták volna – rövid távon sem – a népszerű, gyakran tömött kávéházban, ha semmit nem fogyaszt, ezért feltételezem, hogy a kávé (feketekávé) alapvetően

akkor is részét képezhette Lowetinszky látogatásainak, ha nem is írta ezt le. Még ha bizonyosan voltak is olyan alkalmak, amikor szó szerint csak benézett – ismerősök után kutatva – Wohlmuth kávéházába. Egyetlen alkalommal írja, hogy „kapuczínert" fogyasztott a kávéházban, bort és teát viszont egyszer sem (noha több otthoni teázásról, valamint vendéglői/kocsmai/szabadtéri/otthoni borozásról is ír ebben az időszakban).

A vizsgált években Lowetinszky ritkán – összesen 11 ilyen esetet jegyzett fel – ivott sört kávéházban; jóval gyakrabban fogyasztotta azt munkahelyén, a MÁV-nál. Wohlmuth Adolf kávéházában leginkább akkor ivott sört, ha Gyula barátja is ott volt, és megkínálta; a naplóíró egyszer dühében kezdett el ott sörözni, ekkor öt flaskát ivott ki. A hidegebb hónapokban (január-február, október-december) grogot – cukros, vízzel hígított forró rumot – is fogyasztott Wohlmuthnál, a két évben összesen tucatnyi alkalommal említi ezt a naplóban. Olykor két pohárral is felhajtott, egyszer pedig hat körig jutott, igaz, ekkor az utolsó poharat már eltörte. A nagy kávéházi ivászat azonban nem volt jellemző Lowetinszkyékre, csak egyszer részegedett le Wohlmuthnál a naplóíró a vizsgált két évben: „*eszünkbe jutott grogot inni, erre aztán kezdtünk melegedni.* […] *azután csúnya ivás kezdődött,* […] *Wohlmuthnénak is csaptam részeges fejjel a szelet, pohártördösés; valami söpredék is került oda, de nem igen tisztességesen bánhattam el vele. Úgy éjfél tájt el. Sanyit hídig kísérni, hogy hol és merre jártunk, hogy búcsúztunk, arra nem emlékszem, de arra igen, hogy döngettem a vas rolókat, hogy valami andrisok* [rendőrök] *megfogtak, én meg torkom csapjait nem kímélve csúnyán ordítoztam. Feljegyeztek, azzal haza, ott fel Riekerhez, az a gazember elpárolgott azzal a nősténnyel, Rézi* [Rieker kedvese] *még fönn volt.* [Stranszky] *Gyulát is felkeltettem, Rézit vigasztaltam s erőnek erejével le akartam fektetni. Végre be, fekvés, de még a szokásos körtáncza fejemnek is elmaradt, mert azonnal elaludtam. Reggel keltegettek, Gyula is, Eszti is, sehogy sem akaródzott kelnem. Gyulát kiküldtem, hogy beteget jelentsen helyettem s tovább aludtam*" (1890. 10. 26–27.).

A két év alatt tíz alkalommal fagylaltozott naplója szerint Lowetinszky, valamennyiszer Wohlmuth kávéházában. Néhány alkalommal konkrét kávéházi sütemény-fogyasztásról is megemlékezik, ilyenkor mindig mákos süteményt ettek, pl.: „*Szentes* [Jenő] [Stranszky] *Gyulával fogadott, hogy az utóbbi nem eszik meg 10 db mákos süteményt, odahozatva, nagy kínnal gyűrt le 7 darabot*" (1890. 03. 01.). Valószínűleg a kávéházi „uzsonnálás" szóhasználat alatt is süteményfogyasztást kell érteni, több mint egy tucatszor írja ezt kávéházbeli időtöltésének rögzítésekor Lowetinszky a vizsgált két év alatt, túlnyomórészt 1890 augusztusának vége és novembere között; néhány alkalommal a Wohlmuthnál elfogyasztott uzsonna a főétkezést is helyettesítette: „*uzsonnálás hatalmas*[an], *egyidejűleg ebéd is volt*" (1890. 04. 13.), „*besüteményeztem, csinálva uzsonnából ebédet is egyszersmind*" (1891.10.14.), „*hatalmasan beuzsonnáltam, mi egyszersmind ebéd is volt és grogoztam*" (1891. 10. 27.). Csak egyszer fordult elő, hogy a naplóíró Wohlmuthnál reggelizett, és éjjel is csak elvétve oltotta itt éhségét: „*éjjel, részegen*

térve be: roppant éhes voltam, kávézás, 3 drb [darab] *süteményt vágtam be nagy hirtelen"* (1891. 10. 03).

Wohlmuth kávéházában feltehetőleg narancsot is lehetett venni, ugyanis Lowetinszkyék kávéházi időtöltésének sajátos eleme volt egy időben (egy hónapon át, míg a kávéház tulajdonosa meg nem elégelte) a narancshéjjal való dobálózás: „*két nősténynek igen dobálózhatnékja volt, sehogy sem hagytak békében. Nevetgélés*" (1890. 12. 24.), „*később narancshéjjal dobálódzásba kezdtünk, megunva, egy egész narancsot vágtam Kopcsek fejéhez*" (1891. 01. 14.). „*Narancshéjjal kezdtünk dobálódzni, sikerült hecc volt, még a legkisebb gyémántom, a kis* [Meiler] *Annuska is dobálódzott*" (1891. 01. 16.), „*dobálódzás narancshéjjal*" (1891. 01. 18.), „*Narancshéjjal dobálódzás volt, míg Wohlmuth bele nem szólt*" (1891. 01. 20.).

Ritkán ugyan, de előfordult, hogy a pénztelen naplóíró hitelre volt kénytelen fogyasztani Wohlmuthnál: „*néztem kis ideig a felkérőket* [a rendelést felvevő pincéreket]*, Wohlmuthot megkérdeztetve, van-e szándéka hitelezni, a válasz igenlő lévén, uzsonnálás*" (1891. 12. 21.), „*Wohlmuthoz, kértem tőle 2 frtot* [forintot]*, de miután megváratott, elmentem*" (1891. 12. 09.). Néha egymásnak fizettek, és Lowetinszky egy-egy kávéházi blicceléséről is megemlékezett naplójában: „*Gyula megszökött, már 12 kávéval adós. Wohlmuth indignálódott* [méltatlankodott]" (1890. 06. 12.).

Egyéb kávéházi szolgáltatások

Wohlmuthnál – ahogy az a naplóból kiderül – volt egyfajta játékterem is biliárddal, (tekeasztallal), Lowetinszky azonban, egyetlen alkalmat leszámítva, nem élt ezzel a kávéházi szórakozási lehetőséggel.

A dohányos Lowetinszky a Wohlmuth-féle kávéházban is hódolt szenvedélyének, ez olykor összetűzéshez vezetett: „*egy öregasszonnyal a dohányfüstölés miatt renkontrem* [összetűzésem] *volt*" (1890. 05. 11.), „*egy ipszét* [ipsét] *összehordtam* [lehordtam]*, mert engedélykérés nélkül vett gyufát az asztalunkról*" (1890. 07. 08.).

Az itteni zenéről csak elvétve emlékezett meg, leginkább, ha nem élvezte: „*ide előre helyezték a zenét* [a zenekart]*, s azt [*azok közül] *is tamburásokat! Olyan vén banya gyülekezet volt itt, hogy még nem fogok ide járni ezentúl sokat*" (1890. 05. 10.), „*ismét vonós zene*[kar] *fog játszani, ezentúl* [délután] *4-től 7-ig, s* [este] *8-tól* [éjjeli] *1-ig a tamburások*" (1890. 07. 30.), „*a Gotterhaltét* [az osztrák császári himnuszt] *megabczugoltam*" (1890. 08. 31.). „*Schramml zenét* [sramli zenét] *hallgattam, bizony sokat nem találtam rajtuk, ergó* [pontosabban*] utálatosnak is tűnt fel ez az úgynevezett »Schan«*" (1891. 07. 19.), „*igen jól mulattam, czigányozás* [cigányzene]" (1891. 12. 01.).

Gyáni Gábor szerint „*nem túlzás kijelenteni: a kávéházak talán fő szolgáltatása a szabad újságolvasásban, e kvázi könyvtári olvasótermi szolgáltatásban rejlett*". A szerző megállapítja, hogy Csorbáék „*szinte mindenkor azzal a határozott szándékkal ültek be egyik vagy másik pesti kávéházba, hogy »lapokat olvassanak«. S ha olykor nem is ez vonzotta őket, akkor sem mulasztották el, hogy közben átfussák az*

újságokat." Gyáni így folytatja: „*a fő vonzerő tehát a kávéházi sajtó böngészése, hozzá képest csekély az itt rendezett baráti összejövetelek szerepe, a csak itt található barátok, ismerősök társaságának keresése vagy az egyéb »szórakozás« iránti vágy, melynek kielégítéséhez a kávéház nyújtaná a nyilvános kereteket.*"[6]

Lowetinszky(ék) esetében ilyen kiemelt szerepe nem volt a kávéházi újságolvasásnak, bár a kávéház-látogatások naplóbeli leírásánál gyakran megjelenik az „olvasás". Fontos megemlíteni, hogy nála az „olvasás" nemcsak kávéházhoz köthető elem volt a vizsgált években. Olvasott ő reggel is, este is, napközben is, otthonában és a munkahelyén is (lényegében minden nap, naponta többször is) – napilapot, hetilapot, folyóiratot és könyvet (magyar és német nyelven). Tehát számára a kávéház nem azért (legalábbis önmagában azért nem) lehetett vonzó, mert ott újságokat olvashatott. Csak néhány alkalommal írta Lowetinszky, hogy konkrétan újságot olvasott Wohlmuthnál, illetve legalább egyszer bizonyosan könyvet (1890. 03. 17.).

A Wohlmuth-féle kávéház vendégköre

Lowetinszky naplójából kitűnik: Wohlmuth Adolf kávéházába kisemberek jártak 1890–1891-ben. (Hogy jártak-e, járhattak-e ide a „felsőbb osztályokból" is, arra még lentebb kitérek.) Nem értek tehát egyet – ahogy Saly Noémi sem[7] – Gyáni Gábor azon megállapításával, miszerint „*kivált a 19. században és századunk első néhány évtizedében* – [tekinthetjük a kávéházat] *igazi polgári intézménynek, mert mindenekelőtt a polgári középosztály adta közönségét*".[8] Gyáni úgy vélte 1996-os írásában, hogy a középosztály alatti rétegek a „polgári kávéházak" idejében ivással egybekötött társaséletük színtereként kávémérésekbe és kocsmákba jártak: „*a kávéházba járó polgár számára közönségük* [a kávémérések közönségének] *rétegösszetétele is elfogadhatatlan volt*", valamint „*a polgárság, a városi középosztály szintje alatt álló társadalmi csoportok tagjai, ivással egybekötött társaséletük színhelyéül a kávéház helyett többnyire a kocsmát választják*".[9] Gyáni szerint valamikor – ennek idejét bővebben nem tárgyalva – a kontinentális európai kávéházak vendégköre „*valamelyest felhígult a betérő kispolgárokkal, vagy* [itt „és" értelemben – B. J. M.] *a szolid polgári életnívó szintje alá süllyedt értelmiséggel*".[10]

Fontos kiemelni, hogy az általam vizsgált naplóban egyszer sem bukkan fel „középosztálybeli" kávéházi vendég (talán egy bizonyos „ékszerészt" leszámítva, aki persze lehetett ékszerészsegéd is). Vagy egyáltalán nem voltak Wohlmuthnál, vagy voltak ugyan, de Lowetinszky olyannyira nem foglalkozott velük, hogy emlí-

6 Gyáni: i. m. 63.
7 Saly: i. m. 24.
8 Gyáni i. m. 58. o.
9 Uo. 66–67. o.
10 Uo. 68. o.

test sem tett róluk (ez szerintem nem valószínű, a naplóírónak voltak befolyásos ismerősei – pl. a volt gyámja –, akikkel érintkezett is), de még az is lehetséges, hogy voltak, csak más időpontban, nem akkor, amikor Lowetinszky. (Hiszen ne feledjük, hogy a naplóíró leginkább csak késő délután és kora este kereste fel ezt a kávéházat.) Ezt azért nem tartom valószínűnek, mert igaz ugyan, hogy nagyon ritkán tért be Wohlmuth Adolfhoz reggel, délben vagy kora délután, de az ezekről megemlékező naplóbejegyzésekben is a késő délutáni – „nem polgári középosztálybeli" – kör jelenik meg.

Ha csak a naplóíróra és legjobb barátjára, Papp Sándorra (Sanyi) tekintenénk, akkor akár még azt is gondolhatnánk, hogy kávéházi viselkedésük (illetve maga a kávéház napi szintű látogatása) a társadalmi pozíciójukhoz képest atipikus volt, hiszen feltehetőleg mind Lowetinszky, mind Sanyi műveltsége kimagaslónak számított környezetükben. Csakhogy rajtuk kívül még számos olyan kisembert említ a naplóban, akikről semmi ilyet nem tudunk és nem is feltételezünk, például a szintén kávéház-törzsvendég – de nem a Lowetinszkyék asztaltársaságához tartozó – Weinmannéról tudjuk, hogy nem tudott írni. A naplóból kiderül egyébként, hogy jártak Wohlmuth Adolf kávéházába idősek és egészen kisgyermekek is (utóbbiakkal néhány alkalommal játszott is a naplóíró).

Wohlmuth kávézója nem „éjjeli kávéház" volt, ha lebujokba akartak menni Lowetinszkyék vacsora után, akkor nem ide mentek. A naplóban nem jelenik meg prostitúció sem e helyhez kötve; ha lett volna, akkor arról írt volna, mivel a kéjhölgyek társaságát ezekben az években még gyakran élvezte a naplóíró.

A kisembereknek más ilyen helyei is voltak? Vagy ez volt az egyetlen hely (vagy kevés helyek egyike), amely kávéházi környezetet és teret biztosított számukra? Nem tartom kizártnak, hogy Wohlmuth Adolf viszonylag olcsó áron nyújtott kávéházi élményt, ez pedig vonzhatta az erre vágyó kisembereket, ez a vendégkör viszont taszíthatta a középosztályt. Maga Lowetinszky – harminc évvel későbbi – visszaemlékezése is egy ilyen társadalmi elkülönülésre utal e hely kapcsán: „*A Nyár utcza és Rákóczy = Kerepesi út sarkán volt a „Wohlmuth"-féle kávéház, melyet a minorum gentium* [itt: alsóbb társadalmi rétegek] *frequentált.*" Ha a feltételezésem igaz, akkor ez azt is jelenti egyben, hogy a „kávéházak demokratikussága" csak az intézmény (mint műfaj), és nem az egyes helyek szintjén érvényesült. A „polgári középosztály" alatti rétegek Budapesten már az 1880-as évek végén jártak kávéházba (nemcsak kávémérésbe), de a saját kávéházuk(aik)ba.

Lowetinszky kávéházi asztaltársasága

„*Kezdődött egy kis sermon* [panaszkodás], *hogy azokkal a »csavargókkal« ülök Wohlmuthnál*" – fakadt ki Eszti 1890. január 26-án. De mi is volt, kikből is állt ez az asztaltársaság, ez a „club"? Kik látogatták a kávéházat, kikkel és miként érintkezett ott Lowetinszky a vizsgált időszakban? Ahogy már egyes fenti idézetekből is kiderült, volt némi dinamika a naplóíró kávéházi asztaltársaságának összetételét

illetően. Volt, hogy összevesztek (illetve teljesen elhidegültek) egymással – nemcsak Lowetinszky – és máshová ültek, illetve hozzájuk (pontosabban az asztalukhoz) is ültek idegenek, újak, akikkel azután akár mélyebb interakció is kialakulhatott.

A naplóíró elsődleges kávéházi (asztal)társaságához alapvetően a következő személyek tartoztak: Papp Sándor (Sanyi) és annak barátja, Szentes Jenő, azután Kopcsek István (Bobcsek, Pista bá', Pista), akivel Lowetinszky igen gyakran „heccelt", tréfálkozott a kávéházban, valamint Stranszky Gyula és Rieker Gyula. Sokszor velük volt a kávéházban Ödön, Valszéky, Lukáts, Habresz, valamint barátnőik/szeretőik: Toncsi, Rézi, Eszti (és olykor Papp Jancsi, Muszil Feri, Franczi, stb. is.) E társaságot többféle szóval is illette Lowetinszky: „compagni", „club", „klubb", „frequenzia", „banda", „bagázsi", „clique" [klikk], „trupp", „gárda", „bandérium".

Mind nagyvárosi kisember: vasutas-távírász (Lowetinszky), kárpitossegéd (Stranszky Gyula), tapétázó (Sanyi), kőműves/tűzoltó (Feri), szobafestő (Szentes), nyomdákban és borkereskedésben dolgozó utcagyerek (Franczi), házfelügyelő (Eszti) és cselédféle (Toncsi, Rézi). Néha olyan személyek is csatlakoztak hozzájuk, akikről lesújtó véleményt fogalmazott meg a naplóíró: „[a kávéházban ott volt] *azonkívül Gyula, Sándor, s még velük valami dáma az utolsó rangból, reájok sem néztem*" (1890. 09. 14.). Egy időben csatlakozott hozzájuk egy Rozsos nevű mechanikus is.

Lowetinszky köre jellemzően 25–30 évesekből állt, facérokból és hellyel-közzel stabil párkapcsolatban élőkből, munkanélküliekből és alkalmi vagy állandó munkából élőkből. Egyeseknek éltek testvérei, szülei a városban (pl. Sanyi), másoknak feltehetőleg nem (Ödön, Franczi). E társaságban volt egy nagyon fontos közös elem, az, hogy gyermektelenek voltak, – igaz, Rézinek, Rieker kedvesének volt egy előző kapcsolatból származó kislánya, de tartóasszonynál helyezte el a gyermeket,

Amikor Lowetinszky beszámol a kávéházi látogatásairól, akkor szinte mindig lejegyzi azt is – sőt, leírásaiban elsősorban erre tér ki –, hogy ki volt ott (és ki nem volt ott) ebből a társaságából, illetve a kávéház őt érdeklő közönségéből, továbbá azok közül, akikkel valamilyen érintkezésbe lépett.

Lakás és kávéház távolsága

Életkoruk, társadalmi helyzetük és foglalkozásuk mellett több Wohlmuth-törzsvendégnek a lakhelyét is ismerjük: vagy magából a napló szövegéből derül ki ez, vagy az ismerősök évente vezetett címjegyzékében rögzítette ezt Lowetinszky.

Nyilván az egyes személyek munkavégzésének helye is érdekes lehet, de erre csak elvétve vannak információim. Ugyanakkor nem tartom valószínűnek, hogy a társaság/vendégkör munkahelye jellemzően a kávéház közelében lett volna, illetve, hogy a Wohlmuth-féle kávéházat csak azért keresték fel a vendégek, mert az már eleve a napi helyváltoztatásaik során útjukba esett volna. Már csak amiatt sem, mert a környéken – Wohlmuth közelében, illetve a lakóhelyek körzetében – szám-

talan kávémérést, illetve kávéházat sorolnak fel budapesti címjegyzékek ezekben az években.

Wohlmuth Adolf kávéházához legközelebb – két percre – Rozsos lakott (VII. Dohány utca 34.), Szentes gyalog 10 perc alatt érhetett haza (VIII. Aggtelek – ma Kiss József – utca 11., 3. sz. ajtó) a kávéházból – persze csak ha éppen egyenesen hazament onnan.

A társaság nagyobb része (azok közül, akinek ismerjük a címét) messzebb, 15–25 percnyi sétára lakott a törzshelytől: Weinmanné 20 percre (VIII. Karpfenstein – ma Karácsony Sándor – utca 7.), Zaubek Laura 25 percre (VI. Izabella utca 71., II. em. 26. sz. ajtó), Habe Lujza és Samoday Eszti 15 percre (előbbi az erzsébetvárosi plébániánál, utóbbi a Szegényház-tér – ma Rózsák tere – közelében), ahogy Muszil Feri is (1890 tavaszától: VIII. Kisfaludy utca 11., 5. sz. ajtó, addig feltehetőleg a belvárosi Bécsi utcában lakott). Maga Lowetinszky albérletei/szobabérletei is leginkább 15–25 percnyi távolságban voltak 1889–1891-ben (IV. Bécsi u. 5. – 17 perc; IX. Liliom utca 6. – 27 perc, VII. Verseny utca 22. /Ödönnel közös albérlet, Rieker szomszédságában/ – 24 perc, VII. Dohány utca 93–95. /Esztivel közös albérlet/ – 15 perc), csak a vizsgált időszak utolsó albérlete volt igazán közel a kávéházhoz (VII. Akácfa utca 4. /közös albérlet Marival/ – 3 perc).

Meilerék messzebb, valahol az Üllői úton laktak, Papp Sanyi (és maga a naplóíró is, amikor napokra, hetekre nála húzta meg magát) pedig valóban távolról, Budáról (Promontori út 15.) járt ide – már amikor nem valamelyik barátjánál hált Pesten.

Bár viszonylag kevés adat áll rendelkezésünkre, mégis talán megállapíthatjuk, hogy a Wohlmuth-féle kávéház (kisemberekből álló) törzsközönségének tagjai mintegy két kilométeres sugarú körön belül, vagyis igen nagy területen, a pesti belső kerületekben éltek Budapesten. Az a tény pedig, hogy ekkora volt a vonzáskörzete, arra is utalhat, miszerint kevés olyan kávéház lehetett akkoriban a fővárosban, amelyet kisemberek látogattak.

Nexusok egy nyilvános térben

A kávéházi kommunikáció nemcsak az asztalnál, de az asztalok, asztaltársaságok között is folyt. Lowetinszky rendes kávéházi teendői közé tartozott a „gusztálás", „fixírozás" és a „kaczérkodás", ezek a kifejezések rendre felbukkannak a kávéházi tevékenységek sablonos felsorolásánál – mint ahogy a „beszélgetés" is (az „olvasás", a „kávézás" és eseteként az „unatkozás" mellett).

A kávéház vendégei közül a lányok és nők érdekelték a párhuzamosan több kapcsolatot is ápoló/építő naplóírót, és igen gyakran ő is érdekelte őket (legalábbis Lowetinszky így gondolta) – álljon itt csak néhány példa: „*egy pár csinos leánykát gusztáltam*" (1890. 02. 09.), „*gusztáltam, s egy pár nősténykével 6-ig igen jól mulattam*" (1890. 02. 23.), „*egy csinos nőt gusztáltam, ő sem igen idegenkedő pillantásokat vetett reám*" (1890. 02. 01.). „*Sándor (a pinczér) azt súgta, hogy egy nőstényke*

ismerkedni óhajtana velem" (1890. 03. 11.), „*az a corpulens* [testes] *termetű nőstényke is, akivel Rieker össze akar boronálni, vettem észre, hogy megfigyelt*" (1890. 04. 23.). Arra is volt példa, hogy Lowetinszky a saját asztaltársaságának egyik tagjánál próbálkozott: „*Habres* [Habresz] *concubinejét* [ágyasát; itt kedvesét] *szorongattam, persze csak asztal alatt, megharagudott, elmenekült. 7-kor Sándorral el, avval kissé gezeirt* [ékes?] *vitát tartottunk, úgy látszik, nem tetszett neki, hogy a menyecskét nyomogattam, szegény tatár*" (1891. 01. 27.).

A már említett özv. Weinmann Frigyesné Weisinger Magdolna a naplóíró egyik kávéházbeli kiszemeltje volt. Lowetinszky több mint másfél évig dolgozott azon (sikertelenül), hogy viszonyt létesítsen a 40 év körüli tejesasszonnyal, akinek akkor volt már egy 18 éves fia, férje korábban majorosként szerepelt a lakcímjegyzékekben, testvéreivel közösen birtokolt egy józsefvárosi házat. Írni nem tudott, a kávéházba nőrokonaival járt. A kávéház nyilvánossága előtt egy másik lánnyal is hosszabb időn keresztül próbálkozott: Meiler Anna, a „kicsike" nem lehetett még 20 éves ekkor, cipész apjával és anyjával járt rendszeresen Wohlmuth kávéházába. Néha előfordult, hogy a naplóíró öt partnere/barátnő(jelölt)je együtt tartózkodott Wohlmuth kávéházában: „*az ördög összehozta Luizát* [Habe Lujzát], *a kicsikét* [Meiler Annát] *és W.-t* [Weinmannét], *kényes helyzet volt, Paulin is ott ült egy sarokban, s könnyen lehet, Eszti is*" (1891. 04. 18.). Habe Lujza azok közé tartozott, akit sikeresen meghódított Lowetinszky a kávéházi vendégkörből, igaz, ennek az lett a következménye, hogy az utcán megverte a lányt a féltékeny Eszti (Valszékyt pedig 1890 januárjában a kávéházban „agyabugyálta el" a felesége); Lujza azonban ezután is – Lowetinszky megdöbbenésére – felbukkant a kávéházban: „*én ha leány volnék, s megesett volna velem az, ami vele, hogy egy férfi miatt kikaptam volna, oda nem tenném be a lábamat, ahol ismerősök meg az illető is jár, különben én közönyösen vettem a dolgot és ignoráltam tökéletesen"* (1891. 07. 21.). Az esetnek persze híre ment: „*ott* [a kávéházban] *az a nő volt, kit egyszer májusban a nagy naplóban említettem, ajánlkoztam elkísérni, szabadkozott, hogy nem akar úgy járni, mint* [Habe] *Lujza. Elment, de én utána. Definíczióm igaznak bizonyult be, a körúton ment, vele mentem, ajánlottam neki a viszonyt, feltételesen bele is egyezett, egyelőre azt mondta, hogy találkozzunk legközelebb, azt hiszem könnyű győzelem lesz; nota bene, az asszony maga szokott otthon lenni, férje csak este jön haza*" (1891. 09. 28., „kisnapló").

A kávéházban tehát nem maradt teljesen titokban, hogy milyen nexusok szövődnek az asztalok között, bár a diszkrécióra igen ügyeltek a felek: „*a tejesasszonynak* [Weinmannénak] *levelet csempésztem a vett gyertyáiba, s midőn ment, kérdeztem tőle, kísérhetem-e?, azt felelte, hogy az feltűnést kelten*[e]" (1890. 03. 31.). „*Nagy nevetés, Meilerékhez is odaültünk, de nem igen beszéltünk velük a külső tekintély megóvása miatt.*" (1891. 03. 30.). Lowetinszky – valószínűleg joggal – úgy érezte, hogy a kávéházban őrszemek és kémek veszik körül: „*el a kávéházba, ott volt Szentes, Sanyi, a kicsike* [Meiler Anna], *Luiza* [Habe Lujza] *és W., egész menagéria, és* [körös-]*körül persze figyelő őrszemek voltak*" (1891. 02. 21.). „*Sanyi megmutatta*

azt a pinczért, ki állítólagosan az én kémem [engem kémlel]" (1890. 12. 29.). Provokációk is rendre érték Lowetinszkyt a kávéházban: „*Rieker meg Esztit kompromittálta, hogy körüllevőktől kérdeztetve, hogy ki vagyok, Esztire mutatva azt felelte: »az asszonyságot kérdezze«, disznó egy nép"* (1890. 03. 28.). „*A kicsike* [Meiler Anna] *is pláne két udvarlóval volt, ostentátióztak* [mutogatták magukat], *természetes, hogy ignoráltam őket. Eszti is itt volt. Elment, megszólít egy asszony, hogy adjam át annak a fiatalasszonynak azt a zsebkendőt, kénytelen voltam összes mimikai tehetségem összeszedni s a legártatlanabb arczcal azt mondani, hogy azt az asszonyt nem ismerem*" (1890. 10. 24.).

A naplóíró többször is kifakadt a néha valóban igen fojtónak tűnő kávéházi közeg miatt: „*tudja az ég, kezdek undorodni ezektől a népektől*" (1890. 12. 07.), „*olyan otromba, más dolgaival törődő, disznó népséget nem láttam még, már kezdek fogyni a türelemből*" (1891. 04. 09.). „*Wohlmuthné igen nagyon megnézte Marit, képzelem, holnap tele lesz vele a kávéház*" (1891. 21. 01.). Azonban hiába volt gyakran haragban barátaival, törzshelyüket ugyanúgy felkereste: „*Jancsi, Rieker, Valszéky s Sándor ültek a fülkében, nem is köszöntem nekik, elfordulva, más asztalhoz ültem*" (1890. 07. 10.).

Konklúzió

Tanulmányomban rámutattam, hogy a budapesti „kisemberek" körében 1890–1891-ben létezett a törzskávéház intézménye. Az írásban vizsgált kör – Lowetinszky János József kávéházi (alapvetően gyermektelen) barátai és ismerősei – napi rendszerességgel látogatta Wohlmuth Adolf kávéházát a mai Rákóczi úton. Úgy tűnik, hogy ez a kávéház elsősorban a kisemberek helye lehetett, ez pedig azt is jelenti, hogy a kávéházak világa nem volt demokratikus, az egyes társadalmi rétegek a kávéház műfaján belül más-más helyeket preferáltak.

A Wohlmuth-féle kávéház ismert (törzs)vendégei mintegy két kilométeres körzetben laktak. Lowetinszky és barátai délutánonként mintegy másfél-két órát itt kávéztak és beszélgettek – más asztaltársaságokkal is interakcióba keveredve –, majd továbbmentek. A kávéház számukra találkozó- és gyülekezőhely lehetett elsősorban, társaséletüket a kávéház után az utcán/korzón/parkban, ritkábban valamilyen éjjeli szórakozóhelyen, majd a minden bizonnyal szűkös és zsúfolt albérleteikben folytatták.

Mennyire volt általános ez? Hány ilyen vendégkörrel rendelkező tényleges kávéház volt Budapesten? Mennyire volt elterjedt a kisemberek körében a kávéház-látogatás (a kávémérések mellett)? Hogyan alakult a kávéházi világ dinamikája az idők során? Megannyi kérdés, amire csak akkor remélhetünk választ, ha hasonló mélységű személyes forrásokat is elemzünk.

János Mátyás Balogh

COFFEE-SHOP CULTURE AND ORDINARY PEOPLE IN BUDAPEST (1890–1891)

In my study, I concluded from analyzing two years' events recorded in a diary of an ordinary man, János József Lowetinszky that visiting coffee shops in 1890–1891 in Budapest was not only typical leisure activity of the bourgeoisie, but of the ordinary people (workers, servants, aides, officials, industrialist). Based on this diary, we can observe and describe some of the typical guests of a coffee shop: for them (both women and men), the attractiveness of the coffee shop was its function as an important place of their social life, the place for their afternoon gatherings. I suppose, however, the world of coffee shops (at this time) was not "democratic" at all – the ordinary people in Budapest went to their own places.

Gali Máté

BERZEVICZY ALBERT – EGY KULTÚRPOLITIKUS MAGÁNÉLETE ÉS MINDENNAPJAI

Az egyik legrégebbi – a 13. századból eredeztetett – magyar nemesi családból származó berzevicei és kakaslomnici Berzeviczy Albert (1853–1936) a 19–20. századi történelmünk méltánytalanul elfeledett alakjai közé tartozik, holott korának politikai, művészeti, tudományos és tudománypolitikai szempontból is meghatározó személyisége volt.

A dualizmus időszakában három évtizedet felölelő parlamenti pályafutása alatt a '67-es közjogi alapon álló kormánypártok (Szabadelvű Párt, Nemzeti Munkapárt) tagjaként foglalt helyet az országgyűlésben, ahol kultuszminiszterként (1903–1905) és képviselőházi elnökként (1910–1911) olykor a politikai élet főszereplői közé tartozott. Parlamenti szerepvállalása mellett számottevő írói és művészettörténészi munkásságot is kifejtett: írt többek között itáliai útikönyveket,[1] életrajzot Aragóniai Beatrix magyar királynéról,[2] valamint az érett olasz reneszánszt bemutató művet.[3] Mindezeken túl a századfordulón, a magyar sport hőskorában, aktív sportvezetői tevékenységet is vállalt: 1895-ben például alapító elnöke lett a Magyar Olimpiai Bizottságnak.

A politikától teljesen a Horthy-korszakban sem távolodott el – hiszen felsőházi tag (1927–1936), illetve az Interparlamentáris Unió Magyar Nemzeti Csoportjának elnöke (1921–1934) volt –, ám ekkor már inkább történetírói és tudományszervezői területen jeleskedett. 1922 és 1937 között négykötetes monográfiát jelentetett meg a neoabszolutizmus időszakáról,[4] míg a Kisfaludy Társaságnak 1923 és 1936 között, a Magyar Tudományos Akadémiának pedig 1905-től 1936-ig volt az elnöke.

Berzeviczy Albert magánéletéről és mindennapjairól számos forrás áll a rendelkezésünkre, melyek segítségével rekonstruálni lehet e fáradhatatlan művelődéspolitikus munkavégzését és szabadidő-kultúráját.

Szabadideje legnagyobb részét gyermekkorától kezdve az alábbi öt tevékenységgel töltötte ki: olvasás, írás, rajzolás, színház-, illetve operalátogatás, utazás. A szülői házban, amely a Sáros vármegyei Berzevicén feküdt, rendelkezésére állt apja, Berzeviczy Tivadar igényesen összeválogatott házi könyvtára, amelynek polcain a korszak szinte minden fontosabb magyar irodalmi alkotása ott volt. A gyűjtemény legféltettebben őrzött darabjának a magyar forradalmi költészet egyik antológiája, a Kertbeny Károly által külhonban szerkesztett, *Hangok a múltból* című munka

[1] Berzeviczy Albert: *Itália. Úti rajzok és tanulmányok.* Budapest, 1899.
[2] Uő: *Beatrix királyné (1457–1508). Történelmi élet- és korrajz.* Budapest, 1908.
[3] Uő: *A cinquecento festészete és szobrászata (Tekintet nélkül Velenczére).* Budapest, 1906.
[4] Uő: *Az absolutismus kora Magyarországon 1849–1865.* I–IV. kötet. Budapest, 1922–1937.

számított.[5] A könyvtár kötetei közül Berzeviczyre a legnagyobb hatást Jósika Miklós: *A hat Uderszki leány* című történelmi regénye gyakorolta.[6] Később, lőcsei gimnazistaként, mikor gyakran látogatta a Szepesgörgőn lakó rokonait, a Görgeyket, elhunyt nagybátyja, Görgey Konstantin családi könyvtárában ismerkedett meg Lord Byron és Ferdinand Freiligrath költeményeivel, valamint e helyütt vette először a kezébe Alphonse de Lamartine *A girondiak története* című művét, Madame de Staël *Corinne* című munkájával egyetemben. Élvezettel olvasta Madách Imrétől *Az ember tragédiáját*, továbbá *A szónokok könyvét* Louis Marie de Lahaye de Cormenin-től. Az irodalom iránti rajongása vezette arra, hogy társaival önképző kört kezdjen szervezni a középiskola falain belül. Az ötlet azonban hamvába holt, mivel az intézmény igazgatója nem támogatta az elképzelésüket.[7]

Lánya, Berzeviczy Edit kiadatlan visszaemlékezése alapján atyja a külföldi írók és költők közül leginkább William Shakespeare, Dante, Goethe és Heinrich Heine műveiért rajongott, míg a hazai alkotók közül elsődlegesen Arany Jánost, Madáchot és Jókai Mórt kedvelte.[8] Az említett szerzők mellett Charles Dickens, valamint a saját munkáiból is gyakran olvasott fel 1880-ban született ikerlányainak, Editnek és Liliannak. Személyesen válogatta ki gyermekei olvasmányait, hiszen a neveltetésükre komoly gondot fordított.[9] Berzeviczy Edit szerint édesapja ősszel, amikor hűvösebbre fordult az idő, vagy „*beállott a felvidéki lassú, hosszú eső*", sokszor ült le gondolkodni vagy olvasni berzevicei kúriájában a kandalló elé. Annak különösen örült, ha a ropogó tűz mellett csészében cukorral összekevert tojássárgáját fogyaszthatott. Mindez a nátha ellen is hatásos orvosság volt.[10]

Az olvasás szeretetéhez hasonlóan az írás is végigkísérte Berzeviczy egész életét. Nyolcesztendős korában Strauch Albert személyében a Szepességből származó szász házi tanítót fogadott mellé az apja, akinek a vezetésével 1862 és 1864 között a Berzeviczy-gyerekek *Próbakő* címmel hetente megjelenő családi gyereklapot szerkesztettek. Az újság ötvözte a tanulást a szórakozással, mivel abban dolgozták fel az addig tanultakat: történelmet, földrajzot, természetismeretet, mindezeket pedig az általuk készített térképekkel és rajzokkal illusztrálták. A *Próbakő* legfrissebb számait általában vasárnap reggelente, a reggeliző asztal mellett vették kezükbe a szülők. A német nyelv gyakorlása céljából néhány hónapon át társat is kapott a *Próbakő*, a szintén a fiatalok által írt *Kleeblatt*[11] című havilapot.[12]

Tizenhét esztendős volt Berzeviczy, amikor az első publicisztikái megjelentek a korabeli ifjúsági lapokban. A legkülönfélébb témák foglalkoztatták. A *Tanulók*

5 Uő: *Régi emlékek 1853–1870*. Budapest, 1907. 21.
6 Uo. 205–206.
7 Uo. 308–310.
8 Berzeviczy Edit: *Berzeviczy Albertről.* Kézirat, é. n. A Szalay-Berzeviczy család tulajdona, 35.
9 Uo. 23.
10 Uo. 2.
11 Lóhere (német).
12 Berzeviczy: *Régi emlékek…* 195.

*Közlönyé*ben például 1870 tavaszán *A veres köpeny* címmel kétrészes, hátborzongató rémtörténetet közölt egy utazóról, akinek egy hideg, viharos őszi éjjelen váratlanul rejtélyes, vörös köpenybe burkolózó útitársa akadt. A titokzatos idegen még azon az éjszakán kioltotta a vándor életét.[13] A nyár folyamán öt egymást követő írásban mutatta be a *Tanuló Ifjúság Lapja* hasábjain a francia forradalom szónokait. Cikkeinek elkészítésében nagy segítségére voltak középiskolai történelmi tanulmányai, valamint Cormenin fentebb említett munkája. Danton, Robespierre, Bertrand Barère és Mirabeau grófja mellett két cikket szentelt Bonaparte Napóleonnak, aki az egyik kedvenc történelmi személyisége volt. Mint vele kapcsolatban fogalmazott: „*Vannak emberek, a kik a népek kormányzására hivatva, születve érzik magokat; az ilyen emberek meghalnak, vagy uralkodnak. És ilyen ember volt Napoleon. Ő nem született, mint Sándor a trón zsámolyán, nem is – mint Caesar – senatori bíborban; de amint kardját kezébe vette, már parancsolt is, és amint parancsolt, már uralkodott is.*"[14]

Magánszorgalomból ez idő tájt próbálkozott meg a próza- és versfordításokkal. Elsősorban németből fordított, Heine és Friedrich Schiller verseit, de kísérletet tett arra is, hogy az angol írónő, Maria Edgeworth *The prussian vase* című alkotását *A porosz virágcsésze* címmel magyar nyelvre ültesse át.[15] Saját költeményeinek papírra vetésével is próbálkozott.

1874-ben Szana Tamás szerkesztő-kritikus *Figyelő* című irodalmi és művészeti lapjában publikálta az első irodalmi alkotását, a *Képzőművészetek, költészet és zene* címet viselő, háromrészes esztétikai témájú cikksorozatát.[16]

Írói ambícióiról azután sem mondott le, hogy 1881-ben a Szabadelvű Párt színeiben az eperjesi kerület országgyűlési képviselőjévé választották. Ugyanis 1882-ben – politikustól már akkor sem megszokott módon – két hosszabb elbeszélést is közölt a *Fővárosi Lapok* című szépirodalmi napilapban. Január–február folyamán *A tombóci fürdőben* címmel írt egy fiktív fürdőhelyen nyaraló fiatal szerelmesekről szóló, tizenkilenc részes novellasorozatot. A korabeli fürdők világát közelről ismerte, mivel kikapcsolódás, valamint egészségmegőrzés céljából gyakran kereste fel a felvidéki fürdőhelyeket. Szülővármegyéje, Sáros, pedig különösen gazdag volt gyógyforrásokban és ásványvizekben. A fürdőélet ábrázolása Jókai Mór, Mikszáth Kálmán és Csáth Géza műveiben is megjelent, sőt Berzeviczyhez hasonlóan Krúdy Gyula is írt olyan elbeszélést (*Asszonyok inspekciója*), ami egy nem létező fürdőben, a Sáros vármegyei Ilonafürdőn játszódott.[17]

---

13 Uő: A veres köpeny. *Tanulók Közlönye*, 1870. március 27. 177–178. és április 3. 189–191.

14 Uő: A francia forradalom szónokai. IV. Bonaparte Napoleon. *Tanuló Ifjúság Lapja*, 1870. augusztus 14. 362–365. és augusztus 31. 378–382. Idézet a 362. oldalon.

15 Berzeviczy Albert prózafordításai, fordítástöredékei és átiratai (1870–1871). Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, V. 5238/12/1–7.

16 Berzeviczy Albert: Képzőművészetek, költészet és zene I–III. *Figyelő*, 1874. 30–32. sz. 353–380.

17 Kósa László: *Fürdőélet a Monarchiában*. Budapest, 1999, 188–232.

A Berzeviczy által elképzelt Tombóc is minden bizonnyal a Felvidéken lehetett, mivel a települést fenyvesekkel és bükkerdőkkel borított meredek hegyoldalak, valamint zöld pázsitú völgyek vették körül. A rendkívül kusza és szövevényes szerelmi hálóval átszőtt történetben megelevenedtek egy hajdanvolt fürdőhely mindennapjai. Csónakversenyek, zongorajátékkal kísért zenés-táncos mulatságok, krokett-játék,[18] illetve a nagy közös erdei séták, kirándulások, míg végül a két főhős, Dombrovsky Marie és Gerenyey Rikhard egymásra talált.[19]

A férfi–nő viszony meghatározó volt Berzeviczy 1882 októberében négy részben közölt, *Eveline* című elbeszélésében is. Eveline egy 18 éves, feltűnően csinos, gesztenyebarna hajú lány volt, aki a történet legelején kikosarazta Jenőt, a nősülési szándékkal érkezett fiatal katonatisztet. Inkább Regéczy Lóránt grófhoz ment feleségül, aki a „versenyek és kaszinó-bálok ünnepelt hőse" volt. A gróf azonban az esküvő után sem szakított káros fiatalkori szenvedélyeivel, továbbra is képtelen volt lemondani a pezsgő, a kártyaasztal és a kasszírnők társaságáról. A szerencsejáték és a balul elsült üzleti befektetései miatt csődbe jutott, házassága pedig tönkrement, miután közös gyermekük pár hónapos korában meghalt. Regéczy titokban hagyta el Eveline-t, levélben tudatva vele a döntését. A lány egy vidéki kisvárosba költözött, ahol a helyiek „a tönkrement grófnő"-ként emlegették. Időközben háború tört ki, Eveline házába pedig sebesülteket szállásoltak el. Itt látta viszont Jenőt, aki halálos sebesüléssel feküdt az ágyban. Ekkor döbbent rá, hogy mindvégig őt szerette. Ám a felismerésével elkésett, mert Jenő nem sokkal később belehalt a seblázba, Eveline pedig boldogtalanul, gyermek nélkül élt tovább.[20]

A két könnyed lektűrt, melyek egy fantáziadús fiatalember komolyabb esztétikai értékkel és filozófiai tartalommal nem rendelkező stílusgyakorlatainak tekinthetők, Berzeviczy Albert képviselősége alatt egészen 1894-ig nem követte újabb (irodalmi) alkotás. A kultusztárca államtitkári pozíciójából távozva, abban az évben jelentette meg a legjelentősebb oktatáspolitikai munkáját, melynek a *Közművelődésünk és a harmadik egyetem* címet adta.[21] Könyvében a már meglévő budapesti és kolozsvári egyetem mellett egy harmadik intézmény felállításának szükségességéről értekezett.

Öt évvel később adta közre először az *Itália: úti rajzok és tanulmányok* című kötetét. Olaszországban elsőként 1890 áprilisában fordult meg. Orvosai javaslatára pihenésképpen utazott oda a feleségével. Memoárjában és a rendszeresen vezetett útinaplóiban nem jegyezte fel, hogy pontosan hol járt, és mit tekintett meg. Ám az egészen bizonyos, hogy első olaszországi útja a „szerelem első látásra" érzésével végződött. Visszaemlékezésében lényegesnek tartotta megemlíteni: „*Ez volt első*

18 Színes fagolyókkal több kapura játszott angol gyeplabdajáték. Nem tévesztendő össze a krikettel.
19 Berzeviczy Albert: A tombóci fürdőben I–VI. *Fővárosi Lapok*, 1882. január 22. – február 14. 113–232.
20 Uő: Eveline I–IV. *Fővárosi Lapok*, 1882. október 18–22. 1483–1507.
21 Uő: *Közművelődésünk és a harmadik egyetem*. Budapest, 1894.

olaszországi utazásom, melyet azután sok más követett s a mely bizonyos tekintetben elhatározóvá lett életemre, különösen irodalmi munkásságomra nézve."[22] Az 1890-es évek második felében tett látogatásain már tudatosan törekedett arra, hogy az ország népéről, valamint a természeti és épített környezetről tett benyomásait írásban is megörökítse. Az olaszországi tájak és városok bemutatásánál döntően az építészeti, szobrászati, irodalmi és festészeti örökség bemutatására törekedett, ellenben az olasz népről és vidékről lényegesen kevesebbet értekezett. Hasonlóan járt el az 1906-ban publikált *A cinquecento festészete és szobrászata* című művében is, melynek ihletét és anyagát ugyancsak az itáliai útjai jelentették. Az *Itáliá*ról Alexander Bernát, a neves filozófus-esztéta lelkendezve írta egy recenziójában: „*Micsoda melegség van ebben a könyvben! Az ember úgy érzi magát, mint júniusban, a nagy hőségek beállta előtt, a tavaszi viharok végleges elbúcsúzása után. Állandó szép, meleg idő. A nap mindig süt, sohasem perzsel. Ha a mi utazóink olvasni szeretnének, mindig magukkal vinnék az olasz útjukra ezt a könyvet.*"[23]

Az Appennini-félszigetre való utazásokat Berzeviczy csak azt követően engedhette meg magának, hogy országgyűlési képviselő, majd államtitkár (1887–1894) lett. Előtte, fiatalabb korában a Felvidék fürdőhelyeit látogatta: Vihnyét, Lublófürdőt, Bártfafürdőt vagy Ótátrafüredet. A 19. század második felében ezeket a helyeket igen színes társadalmi élet jellemezte. A vendégeknek a fürdés és a relaxálás mellett lehetőségük nyílt kirándulásokra, sportra, műkedvelő előadásokra, bálokra, valamint az ismeretségszerzésre. A gyógyulást a felvidéki, magaslati üdülőhelyeken (főleg a Tátrában) a korszerű hideg vizes gyógykezelés mellett a tiszta hegyi levegő is segítette. Kikapcsolódás céljából a divatosabb fürdőhelyeken, a fürdőházakon és gyógytermeken kívül szállodák és családi nyaralók, vendéglők, bazársor, zenepavilonok és színházak is épültek.[24] Országosan ismert politikusként (rendezett anyagi lehetőségeinek köszönhetően) viszont Berzeviczynek már arra is lehetősége volt, hogy külföldi fürdőkbe utazzon. 1884 nyarán például szamárköhögése miatt orvosai tanácsára egy hónapig az ausztriai Graz városa mellett található Eggenberg hideg vizes gyógyfürdőjében tartózkodott. Három évvel később pedig az erős fejfájását a hollandiai Scheveningen tengeri fürdőjében kúrálta ki.[25] Gyakran fordult meg hidegvízű fürdőkben, mert a parlamenti munkával járó stressz és idegi kimerültség ellen az orvosai általában a hideg vizes kúrát javasolták neki. 1893 nyarán, az egyházpolitikai küzdelmektől kimerülve feleségével, illetve Hegedüs Sándor szabadelvű képviselővel és nejével a belgiumi Blankenberge északi-tengeri üdülőjébe utazott. Mivel az egyházpolitikáról még a vakációja alatt sem tudott megfeledkezni, tréfásan azt írta a báró Wlassics Gyulának küldött levelében,

22 Uő: *Berzeviczei házam története. Családi krónika*. Kézirat, é. n. [1920]. A Szalay-Berzeviczy család tulajdona, 88.

23 Alexander Bernát: Berzeviczy Albert. *Magyar Figyelő*, 1912. II. kötet, 474–479.

24 Kósa: i. m. 43–46.

25 Berzeviczy Albert: *Berzeviczei házam története…* 70–79.

hogy „*az egyházpolitikát itt is eszembe juttatják néha – ha mások nem: a papok, a kik reverendásan és breviáriummal a kezükben sétálnak a plageon; – véletlenül rendesen olyankor, a mikor* [a] *legtöbb nő fürdik...* [...] *Szilágyi Dezső majdnem idejött volna a tengerpartra, csak véletlenül beszélte le róla Pázmándy Dénes.*[26] *Valódi szerencse, mert ha idejön, engem okvetlenül elátkozott volna; én t. i. azt mondtam neki, hogy a tengerparton mindig friss a levegő, ezidén pedig minden hája elolvadt volna. Mi lett volna akkor a polgári házasságból?*"[27]

Külhoni tartózkodásai alkalmával Berzeviczy akkurátusan útinaplókat vezetett, melyekben feljegyezte a látottakat, és tételesen elszámolta a költségeit. Ugyanis fiatal korától jellemző volt rá, hogy pedánsan számon tartotta a pénzügyeit. Már húszéves korában, amikor Bécsbe utazott az 1873-as világkiállítás megtekintésére, szüleinek címzett levelében az utolsó forintig beszámolt arról, hogy mennyit költött étkezése, mennyibe kerültek a kiállítások belépői, a színházjegyek vagy az orvosságai.[28] Ezen a szokásán a későbbiekben – amikor anyagi körülményei már jóval meghaladták egy húszéves fiatalemberét – sem változtatott. Útinaplóiból ezért megtudhatjuk, mennyit költött példának okáért Belgiumban cukrászdára, Olaszországban borbélyra, esetleg Görögországban vonatjegyre.

Külföldi útjai során – elsődlegesen amikor német nyelvterületen tartózkodott – Berzeviczy előszeretettel kereste fel a helyi színházakat,valamint operákat, hiszen egész életében lelkesen színházba és operába járó ember volt. Az olasz operák világával még a szülői házban, nővérei (Anna és Róza) zongorajátéka mellett ismerkedett meg. Nagy segítségére volt, hogy közeli rokona, Máriássy János egykori honvéd altábornagy több áriát is eredeti olasz szöveggel tudott elénekelni. A kis Berzeviczy az első igazi operát Kassán látta, amikor édesanyja egy jól sikerült vizsgáját követően jutalomból elvitte Vincenzo Bellini *Az alvajáró* (*La Sonnambula*) című darabjára.[29] Berzeviczy Edit úgy emlékezett vissza, hogy atyja számos író és költő munkáiból tanult meg kívülről részleteket, és amikor például az egyik kedvenc drámaírója, William Shakespeare műveinek színházi feldolgozásában „*a szöveget szándékosan, vagy hanyagságból rosszul mondták el, nagyon elégedetlenkedett.*"[30]

Berzeviczyt már egészen fiatalon vonzotta a színészet, amatőrként számtalan műkedvelő előadásban szerepelt. Nyilvános színielőadásban 1875. január 10-én esett át a „tűzkeresztségen", Eperjesen, Heine *Junge Leiden* (*Ifjúkori szenvedések*) című darabjának főszerepében. A társulat soraiban helyet kapott későbbi felesége,

[26] Pázmándy Dénes (1848–1936), függetlenségi párti országgyűlési képviselő.
[27] Berzeviczy Albert levele Wlassics Gyulához, 1893. augusztus 23. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Wlassics család levéltára, Wlassics I. Gyula báró (a továbbiakban: P 1445), 7. doboz, 26. tétel, fol. 18.
[28] Berzeviczy Albert levele Berzeviczy Tivadarhoz, 1873. június 19. Eperjesi Területi Állami Levéltár (Štátny oblastný archív v Prešove), Rodina Berzeviczy 1209–1567–1943, 69. doboz, 224.
[29] Berzeviczy Albert: *Régi emlékek…* 205–207.
[30] Berzeviczy Edit: i. m. 35.

Kuzmik Zsófia is. Három hónappal később ismét a majdani neje társaságában alakította a *Nevelőnő kerestetik* című francia mű egyik karakterét.[31] Színészi karrierje „csúcsára" 1881. március 26-án jutott. Aznap a Széchenyi-kör nevű eperjesi magyar közművelődési egyesület szervezésében a városi állandó színház ünnepélyes megnyitóján a legendás színésznővel, Prielle Kornéliával[32] együtt lépett fel. Almási Balogh Tihamér *Két év múltán* című vígjátékának egyik szereplőjét formálta meg.[33] Méghozzá a *„hírneves művésznő szerint olyan rátermettséggel, hogy a Nemzeti Színházban is megállná a helyét."*[34]

1881-es parlamenti képviselővé választása után Berzeviczy „kétlaki" életmódot folytatott a családjával. Az országgyűlés ülésszakai alatt a fővárosban tartózkodtak, a parlament nyári szüneteiben viszont hazautaztak Berzevicére. Az ifjú politikus kezdetben a VI. kerületi Dalszínház utcában bérelt lakást. 1887-es államtitkári kinevezése után, jobb anyagi lehetőségeinek köszönhetően költözött át az Oktogonhoz, az Andrássy út 50-be. Berzeviczy személyi titkára, legifjabb Szász Károly szerint az Oktogon téri lakás „boldog családi fészek", „szinte szentélyszerű kedves családi kör" volt. Ő gyakorlatilag mindennapos vendégnek számított ott, mivel főnöke a titkári óráját reggelente, hivatalba menet előtt, az otthonában tartotta. Ilyenkor Szász Berzeviczy dolgozószobájának – melynek egyik falát egy Kuzmik Zsófiát ábrázoló festmény díszítette – íróasztalánál foglalt helyet, és lejegyezte azoknak a leveleknek a tartalmát, melyeket ő fel-alá járkálva diktált le neki. A reggeli órákban gyakran benézett Berzeviczyékhez a háziorvosuk, az eperjesi születésű dr. Elischer Gyula is, aki jó barátja és páciense egészségi állapota felől érdeklődött.[35]

Az Oktogonról Berzeviczy 1897-ben költözött át az Erzsébet körúti New York-palotába, melynek harmadik emeletén egy hatszobás, nagypolgári lakást bérelt élete végéig. Két közeli barátja is az épületben lakott a századelőn, Alexander Bernát, valamint az ismert konzervatív irodalomtörténész-esztéta Beöthy Zsolt. Feljegyzések szerint lakása „főúri eleganciával" volt berendezve,[36] dolgozószobáját antik bútorok és értékes festmények díszítették.[37]

A berzevicei családi uradalom azt követően szállt Berzeviczyre, hogy atyja 1889-ben, anyja pedig egy évvel korábban elhunyt. Édesanyja Szinyei Merse Amália, a híres festő, Szinyei Merse Pál nagynénje volt, a Sárosmegyei Jótékony

31 Berzeviczy Albert: *Berzeviczei házam története…* 51.

32 Prielle Kornélia (1826–1906) volt az első, aki a Nemzeti Színháztól „örökös tag" rangot kapott 1881-ben.

33 Eperjes. *Fővárosi Lapok*, 1881. március 29. 376–377.

34 Dr. Gaál Ferike [Berzeviczy Edit]: Emlékezés Berzeviczy Albertre... *Képes Vasárnap*, 1943. március 30. 204.

35 Szász Károly: Emlékezés Berzeviczy Albertre. *Budapesti Szemle*, 258. kötet, 1940, 753. sz. 64.

36 Lehet-e közeledés a kettészakadt magyar irodalomban? *Prágai Magyar Hírlap*, 1927. február 8. 4.

37 Kornitzer Béla: Tizenhárompróbás zsidóbarát vagyok, – mondja a nyolcvanegyéves Berzeviczy Albert. *Egyenlőség*, 1934. november 24. 9.

Nőegylet elnöke.[38] Szülei halála után fiuk szinte azonnal hozzálátott a kúria átalakításához. 1890-ben az udvarban lévő gyalogutak kavicsburkolatot kaptak, miközben a szilvafákat kivágatta, és a kert végébe gyümölcsöst telepített. Kertészt fogadott, akinek az udvari fatároló és a kocsiszín egy részét lakássá alakíttatta át. Egy évre rá a régi kamrát és a cselédszobát elbonttatta, helyettük a ház északnyugati részéhez három lakószobát, egy fürdőszobát, egy cselédszobát, valamint egy új kamrát építtetett. Az utca felőli kerítés helyére is újat húzatott fel, ami egészen az istállóig ért. A lakóházat immáron minden oldalról kert szegélyezte. A kert végében található méhes helyére üvegházat emeltetett, és egy kisebb szeszfőzdét is üzembe helyezett. A ház belső berendezését 1892-ben cserélte ki. Ekkor több új bútort, kályhát, képet és egy pianínót is vásárolt, átfestette a szobákat, illetve bevezettette az elektromos áramot.[39]

Mivel Sáros vármegye éghajlati- és talajviszonyai nem kedveztek a mezőgazdaságnak, 1891-ben Berzeviczy Albert erdőtelepítésbe fogott a birtokán. A Feketehegyen található legelője erősen lejtős, délkeleti részén több ezer fenyőcsemete ültetésével látott munkához. Uradalma nagyobb részét ugyanakkor bérbe adta, hiszen Berzevicére csak időszakosan utazott fel Budapestről. 1893-ból származó adatok szerint a településen 192 hold szántó, 47 hold rét, 113 hold legelő és 3 hold erdő volt a tulajdonában. A szomszédos Balázsvágáson 10 hold szántóval, 8 hold réttel, 2 hold legelővel és 281 hold erdővel rendelkezett.[40] Jogi ügyeit Berzeviczy Tivadar egykori eperjesi ügyvédje, dr. Propper Adolf intézte. A családi kúriára távollétében a közeli Darócon élő unokabátyja, Berzeviczy Ignác felügyelt. Berzeviczy figyelme azonban a fővárosból is szinte mindenre kiterjedt. Sűrű levelezést folytatott az unokatestvérével, melyben aprólékosan megvitatta az ácsmesterek és kőművesek feladatait, a patakparti fűzfatelepítést, a tehéneladást, vagy, hogy elképzelései alapján a kerti árnyékszéket milyen távolságra állítsák fel a gesztenyefáktól. Levélváltásaikból megismerhetjük azt is, hogy Berzeviczy mennyire a szívén viselte a berzevicei óvoda és a település szegény gyermekeinek sorsát. 1891 augusztusában például 14 darab gyerekruhát küldött Berzeviczy Ignácnak, amit Kuzmik Zsófia és egy barátnője varrtak. Arra kérte őt, hogy a nejével együtt válasszanak ki hét nagyobb, valamint ugyanennyi kisebb gyermeket a legszegényebbek és legrongyosabbak közül, és ajándékozzák nekik a ruhákat. A vasárnapi misét követően ő is elmegy majd megtekinteni a gyerekeket.[41]

---

38 Szinyei Merse Amália két ízben, 1864 és 1865 között, valamint 1879-től a haláláig viselte a Sárosmegyei Jótékony Nőegylet elnöki címét. Ebbéli tevékenységére lásd Horváth Ödön: *A Sárosmegyei Jótékony Nőegylet múltja és jelene.* Eperjes, 1897, 193–327.

39 Berzeviczy Albert: *Berzeviczei házam története…* 89–95.

40 Baross Károly: *Magyarország földbirtokosai. Az összes 100 holdnál többet biró magyar birtokosok névsora, a tulajdonukban lévő földterület mivelési ágak szerinti feltüntetésével.* Budapest, 1893, 545.

41 Berzeviczy Albert és Ignác 1889–1914 közötti levelezését lásd itt: MNL OL, Berzeviczy család berzevicei ága (a továbbiakban: P 52), 11. doboz, 15. tétel.

Vasárnaponként, ha lehetősége nyílt rá, Berzeviczy rendszeresen eljárt az istentiszteletre. A berzevicei templomban ezért neki és a családjának külön ülőpad volt fenntartva.[42] Vallásos ember volt, aki egyházi iskolákban nevelkedett (a kisszebeni katolikus konviktusban, a lőcsei katolikus főgimnáziumban, valamint a pesti piarista nagygimnáziumban), s akire édesanyja tulajdonságai közül az emlékei szerint legjobban a mély vallásossága hatott. Ez „*oly tiszta és erős volt, hogy az emlék, melyet bennem hátrahagyott, mindenkorra ellenszenvessé tette előttem a vallástalan nőket.*"[43] Miniszteri dolgozószobája egyik falát az akkoriban hivatalban lévő pápa, X. Pius arcképe díszítette. Ez a tény a *Népszava* egyik újságíróját annyira felbőszítette, hogy cikkében igaztalanul az alábbiakat állította róla: „*felekezeti miniszter, sötét gondolkozásu, papimádó reakciónárius.*"[44] Tápay-Szabó László író-hírlapíró viszont ekképpen emlékezett vissza halála után Berzeviczyre: „*ha igaz képet akarok róla rajzolni, meg kell említenem, hogy a »díszmagyaros« ünnepségeket kivéve, gróf Apponyi Alberten és Strausz Istvánon*[45] *kívül csak egy politikussal találkoztam a templomban: Berzeviczyvel. Sohasem ment előre, sőt sohasem ült le; feleségével mindig a baloldalon, hátul állt a szegények között, s e látogatásai tisztán és kizárólag Istennek szóltak, senki másnak, semmi másnak.*"[46] Tápay-Szabó nyilvánvalóan túlzott írásában, mert a kortársai közül egészen biztosan nemcsak az általa megnevezett három politikus volt mélyen hívő és gyakorló katolikus, hanem például Teleki Pál is.[47]

A berzevicei nyarak folyamatos vendégjárással teltek Berzeviczy életében. Memoárjában számos alkalommal tett említést arról, hogy kúriájában nagy családi vagy baráti összejövetelt rendezett. 1898. augusztus 18-án például 51 hozzátartozóját és barátját invitálta meg egy nagyszabású kerti mulatságra, melyen kora délutántól másnap reggel hétig eperjesi cigányzenészek húzták a talpalávalót. A büfét a házban rendezték be, az udvaron pedig léggömböt eregettek, lampiont díszítettek, teniszeztek (a házigazda három évvel korábban építtetett teniszpályát a kertjében), táncoltak, valamint megtekintették az esti tűzijátékot.[48]

A Berzeviczyek az ismertebb sárosi és szepesi családok közül többel is rokonságban álltak: a Szmrecsányiakkal, a Máriássyakkal, a Szinyei Mersékkel, a Dobayakkal, a Péchyekkel, a Görgeyekkel, vagy éppen a Dessewffyekkel. Az igen

---

42 Berzeviczy Albert: *Berzeviczei házam története*… 231.

43 Uő: Édes anyám... *Háztartás*, 1929. szeptember 10. 5–6.

44 Felekezeti közoktatás. *Népszava*, 1905. május 12. 5.

45 Strausz István (1865–1940), 1922-től a marcali kerület pártonkívüli országgyűlési képviselője volt, ellenzéki programmal. Az első világháború idején megszervezte és vezette a Mária-kongregációk hadikórházát, valamint a szegény hadbavonult katonacsaládok gyermekeinek napközi otthonát. Komoly szerepet vállalt a Szent Domonkos Rend budapesti zárdájának és templomának megépítésében is. Csernoch János hercegprímás javaslatára XI. Pius pápa a Nagy Szent Gergely Lovagrend parancsnoki keresztjével tüntette ki.

46 Tápay-Szabó László: A márványarcú ember. *Pesti Napló*, 1936. március 24. 4.

47 Ablonczy Balázs: *Teleki Pál.* Budapest, 2005, 356.

48 Berzeviczy Albert: *Berzeviczei házam története*… 123.

összetartó rokonság mellett Berzeviczy több magas rangú személyiséget is vendégül látott falusi otthonában az évek során. Megfordult nála többek között Csáky Albin kultuszminiszter, Fraknói Vilmos katolikus püspök, valamint több alkalommal Hegedüs Sándor is.[49] 1897 nyarán, még a képviselőház alelnökeként, ebédre invitálta magához az Ótátrafüreden pihenő Szilágyi Dezsőt,[50] ám a Ház elnöke minden valószínűség szerint nem fogadta el a meghívást, mert Berzeviczy részletesen vezetett memoárjában nem került említésre a neve a vendégek között. Külön kiemelte viszont az emlékiratában, hogy 1910. július 30-án jó barátját és politikai idolját, Tisza Istvánt fogadta a feleségével Berzevicén. Legnagyobb sajnálatára azonban a grófék másnap délelőtt tovább utaztak István fiuk és Csáky Ilona eljegyzésére a Szepességbe, holott vendéglátójuk pezsgős díszebédet szervezett a tiszteletükre, melyre meghívta a Szmrecsányiakat, a Szinyeieket, valamint az unokatestvérét, Berzeviczy Bélát, aki később Horthy Miklós Nemzeti Hadseregének vezérkari főnöke lett.[51]

Nagyszámú vendége okán Berzeviczy gyakran rendelt Berzevicére – ahol az éghajlati viszonyok nem kedveztek a szőlőtermesztésnek és a borkészítésnek – fehérbort, amit ő maga is előszeretettel fogyasztott. 1894 júliusában például egyenesen 109 litert rendelt a gödöllői királyi uradalom felügyelete alatt álló borászati szövetkezettől.[52] Hosszú éveken át számított Sebestyén Gyula rendszeres vásárlójának is, aki nemcsak neves folklorista, de büszke badacsonyi borosgazda is volt. Tőle elsősorban szintén fehérborokat szerzett be: szerémi zöldet, desszertbornak órizlinget, továbbá a finom és száraz badacsonyi kéknyelűt, amit kimondottan csak Badacsonyban és a Balaton-felvidéken termesztenek.[53]

Barátai és családtagjai társaságában Berzeviczy gyakran járt a birtokához tartozó erdőkbe kirándulni, mert nagyon szerette a fákat. Örömét lelte abban, ha egy kopár hegyoldalt sikerült befásítania, és láthatta felnőni a fenyőket. Legszívesebben a Dluha Dolina nevű völgyben található erdejét kereste fel, amely uradalmai közül a legmesszebb feküdt Berzevicétől, a Szepesség határában. Ide rendszerint lovas kocsival utazott a családjával. Kosárban vitték magukkal a sűrű gulyáslevest, a völgyben pedig krumplit sütöttek és aludttejet ittak. A közös piknikezésekhez a családfő a Dluha Dolinában pihenő- és étkezőhely gyanánt fából készült asztalt és lócákat állíttatott fel.[54]

Kúriája udvarában és kertjében idővel több hársfát és fenyőfát telepíttetett, és a ház mellett álló gesztenyefák lombjai alatt gyakran étkezett a családjával.

---

49 Uo. 138.

50 Berzeviczy Albert levele Szilágyi Dezsőhöz, 1897. augusztus 16. MNL OL, Szilágyi Dezső személyi fondja (a továbbiakban: P 634), 1. csomó, 1. tétel, fol. 102.

51 Berzeviczy Albert: *Berzeviczei házam története…* 181.

52 MNL OL, P 52, 10. doboz, B-1. tétel, fol. 4.

53 Berzeviczy Albert és Sebestyén Gyula levélváltásait lásd Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár, Sebestyén Gyula hagyatéka, EA 13148/B. dosszié, V. csomag, fol. 488–503.

54 Berzeviczy Edit: i. m. 27.

Vasárnaponként, a mise előtt az udvarában gyűltek össze uradalmának szlovák erdőkerülői, telekbérlői és mások, akik egyrészt jelentést tettek neki, másrészt ügyes-bajos dolgaikban kérték ki a tanácsát. Óriási tisztelettel viseltettek a személye iránt, bár néha a furfangos tót atyafiak visszaéltek a jóhiszeműségével. Berzeviczy Edit emlékei alapján atyja „*kitűnően bírta a legcikornyásabb tót nyelvet is és mérhetetlen türelemmel hallgatta a véget nem érő, nehézkes ügyefogyott beszédeket.*"[55]

Lánya megfogalmazása szerint atyja a „*kötelességtudás és kötelességteljesítés fanatikusa volt.*" Fiatal kora óta céltudatosan osztotta be az idejét és a munkáját, így gyermeke kevés dolgot tanult meg hamarabb, mint azt, hogy apja tervszerű, előre meghatározott időbeosztásán változtatni nem lehet. Munkája közben nem zavarta meg szinte semmi, és hiába voltak körülötte családtagjai, gyakorlatilag tudomást sem vett róluk, mialatt dolgozott. Élete alkonyán erősen romló látása miatt már feleségének mondta tollba utolsó írásainak szövegét. Szóban megadott minden írásjelet, és utólag sohasem javította ki magát, mert olyan szabatosan fogalmazott, hogy nyomtatásra kész volt az iromány. Berzeviczy Edit memoárja alapján édesapja 1870-ben kezdett komolyabban naplót vezetni, melyet néhány év kihagyás után 1881-től írt rendszeresen, élete végéig. Kezdetben kis noteszekben jegyzett le mindent, majd a naptár napi margóján, rövid és tömör mondatokban. Év végén aztán ezeket évszámmal ellátva egybefűzte és elrakta. Naplójának írására mindig ugyanabban az időpontban, a reggeli után, a napi posta elintézése előtt került sor.[56]

A kimértség és a szigorú kötelességtudat mellett azonban személyiségének volt egy könnyedebb, már-már gyermeki oldala is. Ennek jeleként minden évben, amikor a Sarlós Boldogasszony napjának (július 2.) környékén a lőcsei búcsúból hazaérkeztek a búcsújárók Berzevicére, és a Berzeviczy-udvarház mellett fordultak be a településre, akkor a ház ura rendre ott állt a kert végében a kerítés mellett, és régi emlékeit felelevenítve figyelte őket. Lánya igencsak mókásnak találta azt is, hogy a hatalmas szellemi munkásságot kifejtő Berzeviczy teljesen gyakorlatiatlannak számított, és egyáltalán nem volt kézügyessége. Ha például egy egyszerű csomagot kellett madzaggal összekötöznie, azt „olyan mulatságosan rosszul" csinálta, hogy ki kellett venni a kezéből. Apja egész életében telve volt humorral és kedvességgel, mindenre talált valami tréfás és szellemes megjegyzést.[57]

Berzeviczy Edithez hasonlóan legifjabb Szász Károly is kiemelte, hogy Berzeviczy Albert jó kedélyű és kötelességtudó ember volt. Szerinte főnöke a feladatait és ígéreteit komolyan vette, a léhaságtól tartózkodott, ám egyáltalán nem volt rideg szívű ember, hiszen „*hosszú ismeretségünk alatt gyakran láttam őt vidám társaságban fölmelegedni, tréfás beszédet is nem egyszer hallottam tőle*".[58] Szász úgy

[55] Uo. 26–29. Idézet a 29. oldalon.
[56] Uo. 20–22.
[57] Uo. 14–24.
[58] Szász: i. m. 65.

vélte, hogy Berzeviczy jellemének megértéséhez mindenekelőtt az 1907-ben publikált, és az élete első tizennyolc évét bemutató *Régi emlékek* című önéletrajzi könyvét kell elolvasni, ami értékelése szerint memoár-irodalmunk egyik legszebb darabja, és benne szerzőjének „*végtelenül gazdag érzelemvilága, felfogásának nemessége, szíve kincsesháza itt tárul igazán az olvasó elé.*"[59]

S bár Berzeviczy könyvével kapcsolatban Szász kissé túlzóan fogalmazott, való igaz, hogy a *Régi emlékek* a szerző egyik leginkább bensőséges, személyes hangvételű műve, melyből az olvasó megismerheti személyiségét és gondolatvilágát. E kötet mellett ugyanakkor bízvást remélhető, hogy tanulmányunk is értékes adalékokkal szolgált egy kiemelkedő politikus és tudós egyéniség arcélének érzékletes megrajzolásához.

Máté Gali

ALBERT BERZEVICZY – THE PRIVATE LIFE AND EVERYDAY LIFE OF A CULTURAL POLITICIAN

Many sources are available in connection with the personal and everyday life of Albert Berzeviczy, the outstanding representative of Hungarian Civic Freedom Party. Based on these documents, we can reconstruct the work and leisure culture of this indefatigable politician. In our study we describe Berzeviczy's leisure activities in detail, taking into account his favorite readings, juvenile publications, his amateur performances, and his trips (mainly to Italy) and their influence on his abilities as a writer and art historian. We present the two-lifestyle living man's home in the capital city and in his family home in Upper Hungary in connection with his financial situation and his network of connections.

[59] Uo. 68–69.

Anka László

UTAZGATÓ GRÓFOK A BOLDOG BÉKEIDŐK KORÁBAN: APPONYI ALBERT LEVELEI KÁROLYI SÁNDORHOZ

A háttér: Apponyi és Károlyi pályafutása dióhéjban

Apponyi Albert gróf (1846–1933) a dualizmus és a Horthy-kori magyar politikai élet egyik legismertebb alakjának számított. Édesapja, gróf Apponyi György[1] a rendi magyar királyság utolsó kancellárjának gyermekeként már huszonévesen a politika közelébe került, egy igen mozgalmas időszakban, az 1860-as évek közepén, amikor a Magyar Királyság politikusai az osztrák császári politika vezető alakjaival annak a módját keresték, hogy miként bontakozzanak ki az abszolutizmusból, és milyen alapokra fektessék az átalakulás törvényi hátterét. Vagyis az 1867-es kiegyezési tárgyalásokat apja környezetéből figyelhette. 1872-től, két rövid időszaktól eltekintve (1875–1877, 1918–1920), végig tagja volt a magyar országgyűlésnek.

Először a Deák Párttal együttműködő és a Sennyey Pál báró körül szerveződő Katholikus Konzervatív Párt színeiben lett képviselőházi tag, majd amikor a Deák Párt 1875-ben fuzionált a Balközéppel és együtt létrehozták a Szabadelvű Pártot, Apponyi a szintén Sennyey báró által vezetett Jobboldali Ellenzékhez csatlakozott. Ez a párt 1878-ban Egyesült Ellenzék elnevezés alatt személyi összetételében és programjában is átalakult, amikor a báró visszavonult az aktív politizálástól és vezéri helyét átengedte Apponyinak, aki a párt irányítását Simonyi Lajos báróval és Szilágyi Dezsővel „társbérletben" tartotta kézben. Az 1881-es választások előtti hónapokban a párt a Mérsékelt Ellenzék nevet vette fel. Simonyi Lajos egészségügyi okokból visszavonult a közéleti szerepléstől, Apponyi ekkor már csak Szilágyival osztozott a vezérségen, ami utóbbinak a pártból való kilépésével zárult le 1886-ban. A vezérségben egyedül maradt Apponyinak az 1889-es ún. Nagy Véderővitában való szereplése révén oroszlánrész jutott a tizenöt évig kormányzó Tisza Kálmán miniszterelnök lemondásában. Az 1892-es választások előtt átszervezte politikai csoportját, amely a Nemzeti Párt nevet vette fel, és egyértelműen letette voksát a közjogi ellenzékiség mellett. E pozícióból nem tudott kormányra kerülni, párttársai belefásultak a több évtizedes ellenzéki munkába, így a Széll

[1] Czinege Szilvia: Gróf Apponyi György a politikus hivatalnok. Kancellár és kancellária a reformkor végén. *Századok*, 2012. 3. sz. 609–652.; Uő: *Gróf Apponyi György közéleti pályája a reformkorban – egy hivatalnok-politikus portré.* Doktori (PhD) értekezés. Debreceni Egyetem BTK, 2013; Uő: Megyei aljegyzőből udvari kancellár – gróf Apponyi György a reformkorban. In: *Szemelvények ötszáz év magyar történelméből.* Szerk. Antos Balázs – Tamás Ágnes. Szeged, 2011. 23–35.

Kálmán miniszterelnökkel kötött megállapodás eredményeképpen a Nemzeti Párt 1899-ben egyesült a kabinetet támogató Szabadelvű Párttal. Széll kormányfősége idején a képviselőház elnöke volt (1901–1903). Tisza István miniszterelnöksége idején előbb a kormánypártból lépett ki, majd az 1905-ös képviselőházi választások előtt tagja lett a negyvennyolcas alapon álló, a kiegyezést elutasító, Ausztriával csak perszonálunióban gondolkodó, Kossuth Ferenc vezette Függetlenségi és 48-as Pártnak.

E párttal 1906-ban újra kormányra került, Wekerle Sándor koalíciós kabinetjében a vallás- és közoktatásügyi minisztériumot irányította. Tárcavezetése idején fogadta el az országgyűlés az 1907-es *Lex Apponyi* néven elhíresült elemi népiskolai törvényeket.[2] Egy évvel később törvénybe iktatta az elemi népoktatás ingyenessé tételét, majd 1909-ben a katolikus kongrua rendezéséről szóló törvényjavaslatát szavazta meg a parlament.

A második Wekerle-kormány bukása után újra ellenzéki évek következtek. Az első világháború kirobbanásakor az egyébként pacifista Apponyi támogatta a háborút, elkötelezett németpártiként agitált a harcban való kitartás mellett, és 1917–1918-ban a kisebbségi Esterházy-, majd a harmadik Wekerle-kormányban ismét elvállalta a kultusztárca vezetését. A háború miatt e poszton már nem tudott semmi érdemlegeset alkotni, bár több törvénytervezetet is előterjesztett. 1918 őszén elfogadta és támogatásáról biztosította Károlyi Mihály miniszterelnökségét, a Tanácsköztársaság vezetőivel is leült tárgyalni a katolikus egyházi vagyon megőrzése érdekében, de végül menekülnie kellett a kommunisták elől.

1919 végén egy új, a hatalomra került keresztény-konzervatív jobboldal által meghatározott kontextusban elvállalta az első világháborút lezáró béketárgyalásokon a magyar küldöttség vezetését.[3] Párizsi szereplése, az 1920. január 16-án elmondott híres „védőbeszéde" miatt Trianon után össznemzeti kultusz alakult ki személye körül, a revizionizmus ideológiája részeként.[4] A „boldog békeidők" évei alatt a klasszikus, elitista liberalizmus eszméit elfogadó, de konzervatív beállítottságú főnemes a Horthy-kor éveiben már egy demokratikusabb politikai és társadalmi rendszer kiépítése érdekében szónokolt a magyar országgyűlésben. Pályafutásának külön érdekessége, hogy 1881-től haláláig Jászberény város választókerületi mandátumának birtokában ült a képviselőház padjaiban. Egyéni tekintélyét és a körülötte kifejlődött revizionista kultusz erejét bizonyítja, hogy 1933 februárjában százezrek vonultak el halotti ravatala előtt, melyet az Országházban

[2] Tarján Tamás: Lex Apponyi. In: *Eszme és történet*. Szerk. Ekert Mária – Molnár Attila Károly. Budapest, 2014, 382–405.

[3] Ablonczy Balázs: *Trianon-legendák*. Jaffa, Budapest, 2010, 45–57.; Gulyás László: *A Horthy-korszak külpolitikája 1. Az első évek 1919–1924.* Máriabesnyő, 2012, 16–26. Vizi László Tamás: *A sérelmi politizálástól a nemzeti összetartásig. Trianon, revízió, határkérdés, nemzetegyesítés (1920–2010)*. Budapest, 2016, 16–35.

[4] Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Kalligram, Pozsony, 2009, 224–225.; Szécsényi András: Apponyi Albert kultusza a két világháború között. *Valóság*, 2013. 9. sz. 40–54.

állítottak fel.[5] Emlékiratainak első kötete még életében, második és harmadik kötete pedig halála után jelent meg.[6]

Károlyi Sándor gróf (1831–1906) közéleti karrierje nem kevésbé színes és gazdag fordulatokban, mint fiatalabb barátja és távoli rokona, Apponyi Albertté. A fóti grófnak nevezett Károlyi István fiaként az egyik leggazdagabb főrendi famíliába született. Édesapja és nagybátyja, Károlyi György, Széchenyi István reformtörekvéseinek legfőbb támogatói voltak.[7] Az ifjú Sándor is ennek szellemében nevelkedett, és az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc idején testvérbátyjával együtt fegyvert is fogott a Habsburgok ellen. A Komárom körüli csatározásokban kitüntette magát,[8] és a várőrséggel együtt tette le a fegyvert, miután Klapka György tábornok amnesztiát alkudott ki Haynautól. A szabadságharc leverése után több évet franciaországi emigrációban töltött, majd hazatérve átvette a családi birtokok egy részének kezelését. Az 1860–1861-es politikai kibontakozási kísérlet őt is magával ragadta: a Teleki László gróf, majd Tisza Kálmán körül csoportosuló Határozati Párttal szimpatizálva lett tagja az összeülő képviselőháznak, szemben a Deák által vezetett Felirati Párttal.[9] A tisztelt Ház eredménytelen szétoszlása után hosszú időre visszavonult a politikától, ami nem jelentett befelé fordulást és elzárkózást. Birtokait igazgatva kapcsolatban maradt a politikai elittel, rokonai aktívak maradtak a közéletben, ő maga pedig több gazdasági társaságban foglalt helyet, illetve felesége közreműködésével komoly karitatív tevékenységet folytatott. Támogatta a katolikus egyház szociális intézményeit, illetve önállóan megalapította a Gróf Károlyi Kórházat Újpesten, a Clarisseum Leánynevelő Intézetet, finanszírozta a Gyermekmenhely Egyesületet, valamint gróf Csáky Károly Emánuel váci püspökkel közösen létrehozták a Stephaneum nevet viselő aggastyán-menedékhelyet. Nagybirtokosként állandó kapcsolatban állt a szegényparaszti rétegekkel. Sorsuk jobbra fordítása érdekében lépett az agráriusok sorába és karolta fel a német gyökerű szövetkezeti mozgalmat az 1880-as évtized hajnalán.

Innentől kezdve jóformán csak az agrárius-tervek megvalósításának szentelte idejét és vagyonát. Az általa nagy lendülettel és eredménnyel szervezett hitelszövetkezeti mozgalmat egy 1898-as törvény alapján „államosították", mire megkezdte a

---

5 Miklós Péter: Gróf Apponyi Albert halála és temetése. *Belvedere Meridionale*, 2008. 3–4. sz. 4–16.

6 Apponyi Albert: *Emlékirataim. Ötven év. Ifjúkorom – huszonöt év az ellenzéken.* Budapest, 1922.; Uő: *Élmények és emlékek.* Budapest, 1933; *Apponyi Albert emlékiratai. 1899–1906.* Budapest, 1934.

7 Buda Attila: *Gróf Károlyi István élete.* Újpest, 1997; Uő (szerk.): *A hallgatag mágnás. Dokumentumok gróf Károlyi István életéhez*. Újpest, 2000; Fazekas Rózsa: A „triumvírek": Károlyi György, Széchenyi István és Wesselényi Miklós barátsága. In: *Thesaurus solemnis.* Szerk. Kujbusné Mecsei Éva. Debrecen – Nyíregyháza. 163–180.

8 *Komáromi Lapok,* 1849. augusztus 10. és 1849. szeptember 25.

9 Károlyi Sándor egy levélfogalmazványában évtizedekkel később el is ismerte Apponyi előtt, hogy Deák felirati javaslata csak a Határozati Pártnak köszönhetően kapott többséget: *„Deák felirata csak azért érvényesült, mert a határozati párt állott mögötte."* Károlyi Sándor levélvázlata Apponyi Alberthez, 1905. január 16. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Károlyi család, Károlyi II. Sándor (a továbbiakban: P 389), 2. doboz, 2. Apponyi Albert, 89.

Hangya szövetkezetek hálózatának kiépítését. Tevékenységéért Ferenc József király az Aranygyapjas Renddel tüntette ki. Bár halála után az agráriusok szobrot emeltek Károlyi tiszteletére a Mezőgazdasági Múzeum kertjében és igyekeztek munkássága körül kultuszt teremteni, emléke hamar kiveszett a magyar nemzeti közemlékezetből.[10]

A levelek

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának iratanyagai között találhatóak gróf Apponyi Albert levelei, melyeket gróf Károlyi Sándorhoz intézett 1885 és 1905 között.[11] Harmincnégy darab levél, amelyek segítségével fel lehet térképezni a kettejük közötti húsz esztendős politikai és magánéleti együttműködést.[12] Ebben a levélcsokorban van elhelyezve Apponyi Albert 1887. július 30-i levele is, melyet Dessewffy Aurél grófhoz intézett, valamint a gyűjtemény része Károlyi Sándor egy levélvázlata. A Dessewffyhez írt levelet és a Károlyihoz intézettek közül harmincegyet 2016-ban kiadtak az *Apponyi Albert válogatott levelezése* című szöveggyűjteményben.[13]

E levélgyűjtemény alapján pontosan bemutatható, hogyan osztotta be a kor híres parlamenti pártvezére a politikai munkarendjét, miként oldotta meg birtokigazgatási feladatait, agg édesapja ápolását, és megtudhatjuk, hogy nyári külföldi vakációit sok esetben összekapcsolta nemzetközi kapcsolatrendszere bővítésével. Elsősorban a szerzője gondolatait, cselekedeteit ismerjük meg belőlük, de mindezekkel együtt Károlyi Sándor öregkori életviteléről, a kettejüket érdeklő országgyűlési témákról (agrárius ügyek, agráriusok nemzetközi kapcsolatépítési kísérletei, 1898-as kongruatörvény, katolikus autonómia, hitelszövetkezeti törvény, kiegyezési kérdések, pártszervezés, pártfinanszírozás, sajtószervezés, választási felkészülés), továbbá a két főúr nézetazonossága vagy véleménykülönbsége felől is tájékozódhatunk az alapján, ahogy Apponyi reflektál barátja felvetéseire, hiszen ezek pontos tartalmát nem ismerjük, csak következtethetünk rájuk.

E levélanyagot az elmúlt évtizedekben több történész is kutatta. Hajdu Tibor Károlyi Mihályról szóló életrajzi műve megírásakor hivatkozott rá, Csík Tibor a Károlyi Sándorról készült disszertációja során találkozott vele, míg Vári András az

[10] Károlyi Sándor élettörténetével többen is foglalkoztak, lásd például Almási Balogh Elemér: *Emlékeim*. Budapest, 1938; Kovalovszky Miklós – Solt Andor: *Gróf Károlyi Sándor élete és alkotásai*. Budapest, 1942, illetve Hajdu Tibor: *Károlyi Mihály. Politikai életrajz*. Budapest, 1978; Csík Tibor: *Károlyi Sándor agrártársadalmi törekvései. Doktori értekezés*. ELTE BTK, 2002; Vári András: *Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon 1821–1898*. Budapest, 2009, 269–277.

[11] MNL OL, P 389, Károlyi II. Sándor, 2. doboz, 2. Apponyi Albert.

[12] A Károlyihoz írt levelek éves bontása, darabonként: 1885: 2, 1886: 2, 1890: 1, 1891: 1, 1894: 7, 1895: 6, 1896: 2, 1897: 3, 1898: 5, 1902: 1, 1903: 1, 1905: 3.

[13] *Apponyi Albert válogatott levelezése*. Szerk. Anka László. Budapest, 2016, 118–126., 171–224.

Urak és gazdászok című nagymonográfiában szentelt a két főrend kapcsolatának külön fejezetet, melyet elsősorban e források felhasználásával vázolt fel.[14]

A levelek lényegesen árnyalják azt a képet, amelyet Apponyi időskori emlékiratiban önmagáról, politikai és magánéletéről, Károlyi Sándorhoz fűződő kapcsolatáról igyekezett bemutatni. De árnyalják azt a kultikus szemléletet is, mellyel az éberhardi birtok utolsó jószágigazgatója, Deme Gyula mutatta be Apponyi magánéletét és birtokgazdálkodását.[15]

Tanulmányom nem forrásközlés, hanem a Károlyi Sándorhoz írt Apponyi-levelek által annak bemutatása, hogyan töltötte utazásokkal a szabadidejét két politizáló magyar arisztokrata, ezt hogyan kommunikálták egymás között, illetve Apponyi mennyiben szorult rá barátja anyagi segítségére a századforduló előtti esztendőkben.

Utazó életforma

A magyar arisztokráciának az a rétege, amely anyagi szempontból megengedhette magának, több laki életmódot folytatott és számos külföldi utazást tett. Ez a fiatal főrendek esetében a világról való tapasztalatgyűjtést, a magyar polgárosodás és modernizáció számára Széchenyi István óta modellnek tekintett nyugat-európai államok társadalmi, gazdasági, politikai berendezkedésével való megismerkedést szolgálta. De korosztálytól függetlenül jelenthette a vakáció eltöltését, vásárlást, vagy éppen a külföldi rokonság meglátogatását. Ha az ország egymástól távol fekvő régióiban, megyéiben rendelkeztek földbirtokkal, vagy vidéki kastélyuk, családi fészkük távol esett a fővárostól, akkor sűrűn ingáztak ezek között.

Apponyi a levelei túlnyomó többségét vidéki családi fészkéből, a Pozsonytól néhány kilométer távolságra, keletre fekvő éberhardi kastélyból küldte. A leveleknek kevesebb mint a harmadát írta Budapestről, és ezek mind az őszi, téli és tavaszi hónapokban keletkeztek, amikor a parlamenti szezon megkövetelte, hogy ideje nagy részét a fővárosban töltse. De télen is megengedett magának egy kis vakációt, ez derül ki abból a leveléből, melyet 1894. december 23-án a horvát tengerparton fekvő Abbáziából küldött barátjának. Nyaranként több alkalommal is külföldi helyszínről jelentkezett Károlyinál. 1891 augusztusában egy közép-franciaországi fürdővárosból, Mont-Dore les Bains-ből keltezte írását, amelyben pontos tájékoztatást ad Svájcban tartózkodó barátjának, hogy miért is látogatott éppen ide, és nem is először teszi ezt: *„Hiszem és reménylem, hogy a svájczi levegő-kura is megteszi a magáét, de Mont-Dore-val nem versenyezhet semmi. Én most 11 hónapi, páratlanul nehéz és fárasztó országgyűlés után, a párizsi és az itteni orvos constatálása szerint jobban vagyok gégémmel mint 3 év előtt voltam, már alig van a régi bajnak némi nyoma. Ez két évi Mont-Dore-nak utóhatása. A levegő itt (3000 láb*

[14] Hajdu: i. m.; Csík: i. m.; Vári: i. m.
[15] Deme Gyula: *Aquarellek gróf Apponyi Albertről és az ő Eberhardjáról.* Bagó, Dombovár, 1933.

magasságban) szintén olyan jó mint bárhol, az Alpesekben."[16] Apponyi tehát azzal töltötte a nyarakat az 1880–1890-es évtized fordulóján, hogy egészségét helyreállítsa. Három esztendővel később, 1894-ben az ausztriai Stájerországban fekvő Markt-Aussee-ből írta meg, hol és mivel tölti a nyári vakációt. *„Én szünidőmet nagyon csendesen töltöm. Előbb pár napig München és Wörishofen közt kóboroltam, azután atyámmal Gasteinba mentem, a hol az öreg úr több erőt remélt találni. De az orvos a téli bajok után korainak – sőt egyenesen veszedelmesnek mondta a fürdő használatát, és így erre a régi kedvencz helyünkre vetődtünk ujra, a hol 14 napig időzünk. Azután atyám haza megy, én talán még egy kis kóborlásra indulok Németországba."*[17] Leveléből azt is megtudjuk, hogy mindeközben Károlyi a szintén stájer földön található Gleichenbergben kúrálta magát és pihent felesége, valamint unokahúga, Károlyi Erzsébet, illetve unokaöccse, Károlyi Mihály társaságában, akik rendszeresen elkísérték külföldi utazásaira, amint a levelekből kiderül. A fiatal Károlyi Mihály idővel Apponyinak is útitársa lett.[18]

Nem csak a jó levegő miatt járt Apponyi külföldre. 1895 nyarán keltezett leveléből kiderül, mennyi időt engedett meg magának utazással elölteni. *„Én aug. 8~~áig~~ itt maradok, azután – utközben itt ott megállva – Brüsszelbe megyek, hol 13 és 16-ika közt fogok időzni a békecongressusnál. Ha már ott vagyok, a tengerpartot is fölkeresem, vagy 8 napra Blankenberge-t, Ostendet, de akár valami franczia vagy angol fürdőt is, ha Titeket ott találtam. Augusztus végén ismét hazajövök. Budapestet September hó előtt nem igen érintem."*[19] Az említett brüsszeli kongresszus alatt a pacifista mozgalom által létrehívott Interparlamentáris Unió aktuális közgyűlését értette a gróf, melynek maga is tagja volt.[20] Blankenberg és Ostende a korszak híres és felkapott belga, illetve holland tengerparti üdülővárosai voltak. De mint az idézetből kiderül, Apponyi a Károlyival való találkozás és a közös vakációzás reményében Angliába is áthajózott volna.

A kor postaviszonyai miatt nem könnyen találták meg egymást a külföldre vagy vidékre utazók. Apponyi ezzel kapcsolatban így tájékoztatta Károlyi Sándor feleségét, akit üzenete közvetítésére kért fel férje irányában, mikor be akart számolni fia születéséről: *„Az örvendetes eseményt mindjárt Budapestre megtáviratoztam Sándornak, és tőle Drezdából, tőled Bécsből kaptam annak a rokoni és baráti rész-*

16 Apponyi Albert levele Károlyi Sándor grófhoz, 1891. augusztus 23. In: *Apponyi Albert válogatott levelezése…* 183. A tüdőbeteg Károlyi is rendszeresen keresett fel levegőkúrára ajánlott helyszíneket, majd utolsó éveiben ideje nagy részét a mai francia–olasz határon elterülő Mentonban, egy Földközi-tenger parti üdülővárosban töltötte. Innen levélben érintkezett politikai szövetségeseivel, agrárius munkatársaival, de az Apponyi-levelekből az is kiderül, többször is meglátogatta egy-egy párttársa, hogy személyesen egyeztessenek fontosabb ügyekről.

17 Apponyi Albert levele Károlyi Sándor grófhoz, 1894. július 29. Uo. 188.

18 Károlyi Mihály: *Egy egész világ ellen*. Gondolat, Budapest, 1965, 53.; Hajdu: i. m. 21.

19 Apponyi Albert levele Károlyi Sándor grófhoz, dátum nélkül. In: *Apponyi Albert válogatott levelezése…* 195.

20 Arday Lajos: *Száz év. Az Interparlamentáris Unió Magyar Nemzeti Csoportjának története.* Budapest, 1996.

vétnek nyilvánítását, melyet senkinél bensőbbnek és igazabbnak nem hiszek mint nálatok. De most ismét nem tudom, hol keresselek, és így Budapestre címezem soraimat, a honnan majd valahogy utánnad küldik, Te pedig kegyes leszel azonnal Sándorral közölni…"[21] A tucatnyi levélből, melyet Károlyihoz írt, nyolcat úgy zárt Apponyi – akár az 1880-as, akár a századfordulón vetette papírra őket –, hogy vagy utóiratban, vagy még az üdvözlő formula előtt megkérte barátját, hová címezze leveleit, hogy előbb kézbe vehesse. *„U. i. Kérlek ne írd a borítékra Eberhard-ot, hanem csak Pozsony, Lőrinczkapu utza 3, amugy minden levél 2 napot késik."*[22]

Egy alkalommal a Bécsben időző Apponyi felvilágosítást kért barátjától, előzetesen tervbe vett közös berlini utazási programjuk részleteiről, időpontjáról. A kért információ mielőbbi megismerése fontos volt a tartózkodási helyét éppen váltani készülő Apponyi számára, ezért így fogalmazott közlendője zárásaként: *„Válaszodat kérem Pozsonyba, Lőrincz kapu utca 3. sz. alá címezni, mert szerdán oda megyek, csak ha kedden itt megkaphatnám, címezd Bécsbe Seilerstrasse 66."*[23] Az is előfordult, hogy egy-egy levélbeli üzenet nem érkezett meg időben a címzetthez, és Apponyi ilyenkor ezt diszkréten szemére vetette Károlyinak. *„Leveled, mert Eberhardra volt címezve, és nem egyszerűen Pozsonyba, kissé elkésve érkezett hozzám, és azért félek, hogy kedves terved már idejét multa."*[24]

Ingázás a családi fészek és a főváros között

Amíg Károlyinak saját egészségügyi problémái miatt kellett az 1890-es évektől különböző levegőkúrákra alkalmas külföldi helyszíneken tartózkodni, illetve ezek és Magyarország között ingázni, addig Apponyinak az édesapja, a kilencvenegy esztendőt megélt Apponyi György egészségi állapotának az 1890-es éveket végigkísérő hullámzása miatt kellett ingázó életmódot folytatni Budapest és Éberhard között. Írásaiból az is kiderül, hogy édesapját nem egy alkalommal külföldi levegő- és/vagy fürdőkúrára is elkísérte. A pártvezéri szerepkör megkövetelte Apponyitól, hogy a képviselőházi ülésszakokat a fővárosban töltse. De innen mindig visszasietett Éberhardra, hogy atyja mellett lehessen, és kivegye részét az ápolásából (*„Tegnap óta az orvosi vélemény biztatóbb, és így szerdán késő este Budapestre érkezem, hogy csütörtökön audienciára mehessek, de már csütörtök d. u. 5 óra 50 perczkor ide vissza kell indulnom."*[25]).[26] Az aggastyán ellátásából a fia távollétében a

21 Apponyi Albert levele gróf Károlyi Sándornéhoz, 1898. július 8. In: *Apponyi Albert válogatott levelezése…* 225.
22 Apponyi Albert levele Károlyi Sándor grófhoz, 1895. szeptember 15. Uo. 196.
23 Apponyi Albert levele Károlyi Sándor grófhoz, 1894. november 1. Uo. 192.
24 Apponyi Albert levele Károlyi Sándor grófhoz, 1895. július 9. Uo. 194.
25 Apponyi Albert levele Károlyi Sándor grófhoz, 1896. június 14. Uo. 203.
26 Apponyi Albert akkor is haldokló édesapja mellett tartózkodott, mikor személyes pályafutása mérföldkőhöz érkezett az 1899-es fúziós tárgyalások idején. E tárgyalás megegyezéssel zárult, és az Apponyi vezette ellenzéki Nemzeti Párt egyesült a kormányzó Szabadelvű Párttal.

rokonság egészen távoli tagjai is kivették a részüket, amikor Apponyi erre megkérte őket.[27]

Édesapja állapota még a fia esküvői előkészületeire is hatással volt, amikor Apponyi Albert ötvenegy esztendős korában, 1897 januárjában megkérte egy bécsi osztrák arisztokrata, Mensdorff-Pouilly-Dietrichstein Klotild grófnő kezét. *„Azt tudod, hogy édes atyám hirtelen és sulyos megbetegedése minő rémületet okozott nekem a mult héten. Most határozott javulásról szólhatok, ugy hogy az öreg úr minden emberi számítás szerint ezt a rohamot is győzelmesen ki fogja állani. Persze ismét egy lépéssel lejjebb lesz a lejtőn, de az élet most így is kedves előtte, mert egy olyan hírrel örvendeztettem meg őt, melyet – bár rövid időre még titok – veled, mint kedves hű jó rokonommal és barátommal szintén közölni kívánok. Az utolsó hetek alatt érlelődött meg bennem az az elhatározás hogy egy minden tekintetben kiváló nőt, a kivel a véletlen, helyesebben a gondviselés különös kegye hozott össze, Mensdorff Clotild grófnőt, ha ő is ugy akarja nőül veszem.* […] *És én éppen apámnak akartam szólni, mikor az ő betegsége közbejött. Hála Istennek a dolog jobbra fordult.* […] *Addig míg atyám egészségi állapotában a javulás még határozottabb alakot nem ölt – a hozzánk legközelebb állókon kívül ne tudjon a dologról senki."*[28] És mivel Károlyi Sándor gróf a levelezésük tizenkettedik évében sem tudta megjegyezni, hogy nem Éberhardra kell az Éberhardra szánt levelet küldeni, a sikeres leánykérésről és Apponyi György egészségi állapotáról szóló tájékoztató végén megkapta a szokásos figyelmeztetést, aláhúzva a lényeget: *„Ha írsz, címezd leveledet Pozsonyba, Lőrinczkapu utcza 3, – nem Eberhardra."*[29]

Károlyi, a nagyvonalú támogató

Az 1890-es években kiadott gazdacímtárak szerint Károlyi Sándor és felesége több mint hatvankétezer katasztrális holdat birtokolt. Ezzel a birtokállománnyal a legvagyonosabb magyar arisztokraták közé lehet sorolni őket, országosan a harmincegyedik helyen álltak. Apponyi és idős édesapja az 1893-as gazdacímtár adatai alapján valamivel több mint tizenkétezer hold földtulajdonnal rendelkezett.[30]

Az 1890-es évtized második felében azonban az Apponyi-família anyagi helyzete romlani kezdett, amint az a Károlyihoz írt levelekből kiderül. Az anyagi gondok és a belőlük való kilábalás módja a Millennium évétől ismételten visszatérő tárgya volt a leveleknek. Sőt ezek a források arra is rávilágítanak, hogy a nyolcvanas-kilencvenes évei fordulóját taposó és folyamatosan betegeskedő Apponyi György

[27] *„Atyám tűrhető állapotban van, csak kissé siket. Különben három öreg nénikét fogsz itt találni, rokonainkat, a kik távollétemben atyámnak kissé gondját viselik, három Tige grófnét. Áldott jó lelkek..."* Apponyi Albert levele Károlyi Sándor grófhoz, 1895. július 9. In: *Apponyi Albert válogatott levelezése*… 194.

[28] Apponyi Albert levele Károlyi Sándor grófhoz, 1897. január 26. Uo. 204.

[29] Uo.

[30] Lőrintei István: *Magyarország nagybirtokosai.* Budapest, 1893. 10., 13.

még döntési pozícióban volt a birtokgazdálkodás terén. „*Szegény atyámat lehetetlen az ő financziális helyzetéhez mért komoly elhatározásokra bírni, csak össze lehet vele veszni e fölött, ha visszajösz, a Te autoritásodra e részben nagy szükségem lesz, hogy családomat a pusztulástól megmentsem.*”[31] – panaszolta fia. Arra is a Károlyihoz írtakból informálódhatunk, honnan eredtek az anyagi gondok. „*Két dologgal igenis küzködöm: egyik két alföldi és egy eberhardi rossz esztendőnek kiheverése, a másik a mi családi budgetünknek összhangba hozatala a csökkent jövedelmekkel.*” A problémát haszonbérlet létesítésével akarta megoldani, amit még ugyanabban a levelében fel is vázolt, de be is akarta magát biztosítani, ezért megpendítette előtte, hogy váratlan gond esetén hozzá fordul: „*A mi apróbb személyes bajaim vannak, azokkal megküzdök nagyobb nehézség nélkül. Ha azonban csakugyan beállana egy nehéz pillanat, akkor egész bizalommal kérném, a lehetőség határai közt, támogatásodat.*”[32]

A család anyagi helyzete 1898 tavaszán ért a mélypontra. Apponyi áprilisban egy hét alatt három levelet küldött Károlyi után külföldre. Április 15-én még csak általánosságban panaszkodott, másnap azonban már őszintén bevallotta, hogy mennyi pénzre van gyorsan szüksége. „*Hogy a pillanat nyugtalanságaitól szabaduljak, és a rendezés munkájához – a meñyiben azt az adott helyzetben egyáltalán el lehet érni – némi időt nyerjek, mostani lebegő terheinkből 36.000 ftot kellene nyugalmasabb alakba hoznom, jövőre coute que coute el akarom érni a pénzügyi egyensulyt, legfölebb egy csekélység leszámításával, erről – ha kegyes vagy meghallgatni – haza érkezésed után beszélünk. Ha tehát hajlandó volnál a fönti összeget nekünk kölcsön adni, azt egy olyan okmány alapján kérném, melyet a mikor jónak látod betábláztathatsz, erre az én egyedüli aláírásom is elég, mert az alföldi birtok ¼ részben enyém, és ez a negyedrész a rajta levő teher levonásával is 150–200 ezer forintot megér. A kamat kikötése természetesen Tőled függ, de legalább annyit kívánok felajánlani, a mennyit neked a mostani elhelyezésében jövedelmez. Nagyon hálás volnék ha ebből a kölcsönből, vagy abból a mit folyósítani hajlandó vagy, e hó vége előtt vehetnék föl 10.000 ftot, mert egy gazdasági számlát ígértem addig kifizetni, mire a pénzt különben ismét a banktól kellene vennem. Nem mondhatom, mennyire hálás vagyok neked édes Sándor, hogy ebben a nehéz helyzetemben magamra nem hagysz.*”[33] Árulkodó a megjegyzés: „*különben ismét a banktól kellene vennem.*” Ebből kitűnik, hogy már korábban is erre kényszerült, tehát akkora mértékűek voltak a gondjai és tartozásai, hogy egyes adósságai rendezését újabb kölcsönökből kellett előteremteni. A jó barát azonnal segítségére sietett, és április 22-én Apponyi már azért ragadott tollat, hogy a megkapott 36 ezer forintos kölcsönt illendő módon megköszönje.

31 Apponyi Albert levele Károlyi Sándor grófhoz, 1898. április 15. Uo. 208.
32 Apponyi Albert levele Károlyi Sándor grófhoz, 1896. június 14. Uo. 203.
33 Apponyi Albert levele Károlyi Sándor grófhoz, 1898. április 16. Uo. 209.

A századforduló éveiben Apponyi a birtokai jelentős részét felparcelláztatta, így tudott gondjaitól megszabadulni: *„…anyagi ügyeimben is a sikerült parcellázás folytán (a melynek több mint fele már befejeztetett) a kibontakozás felé haladok."*[34]

Egy 1905 elején keletkezett levél arról tájékoztat, hogy 1898 októberében a kölcsönkapott 36 ezer forint után először, vagy mindössze egy alkalommal (!) fizetett kamatot, utána még rögtön adott neki Károlyi Sándor újabb 20 ezer forintot. 1905 januárjára ez a tartozás – Apponyi négy százalékos kamattal számolt – 70 ezer forintra emelkedett. A két főrend barátságának mélységéről sokat elárul, milyen biztosítékot nyújtott neki Apponyi a tartozásról: *„…csak egy látogatójegyen adtam elismervényt."*[35] Erre akkor emlékeztette barátját, mikor Károlyi értetlenül állt a hír előtt, hogy neki nem csupán 36 ezer, hanem egy 20 ezer forintos összeggel is tartoznak: *„Kedves Albert* [!] *Leveledre megjegyzem azt, hogy egyáltalában csak is a 36 000 forintos nyugtádat találtam irataim között. A 20,000 ft kölcsönre emlékszem ugyan homályosan, de mint ezen összeg nyugtáját sem találom, úgy képzeltem, hogy ez a 36 000 ft^{os} ügyletben valamiképen beszámítatott. Úgy használjad ezen összeget politicai czélaidra, mint a hogy arra a 36 000 ft^{ra} vonatkozólag is kértelek volt. Ezen összeg kötelezvényét tavasszal fogom átadni. És ezzel egy idejűleg oly írott kijelentésemet is a meg nem található* […] *a 20 000 ftos nyugtát,* […] *kijelenteni fogom, hogy ezen összeg is kiegyenlítetett 's hogy azzal nem tartozol."*[36]

„A pénz készen van, tehát rögtön liquidálható"[37] – tájékoztatta Apponyi barátját és hűséges hitelezőjét 1905 januárjában. Az anyagi problémák ekkorra oldódtak meg. Az 1897-es után 1911-ben adtak ki újabb gazdacímtárat. Míg előbbi idejében apa és fia tulajdonában összesen 6566 katasztrális hold birtokállomány volt,[38] addig 1911-ben Apponyi Albert kezén már csak 2602 hold maradt.[39]

A korban egyáltalán nem volt általános, hogy egy főrend ilyen mértékű vagyonvesztést szenvedjen el, mint Apponyi Albert. Esetében azonban feltételezhető, hogy saját ellenzéki pártjának és pártsajtójának folyamatos finanszírozási problémái is közrejátszottak abban,[40] hogy az 1890-es évek első felében írt, a külföldi kirándulásokról szóló leveleket az anyagi kérdéseket taglaló levelek váltották fel.

---

34 Apponyi Albert levele Károlyi Sándor grófhoz, 1902. december 19. Uo. 216.

35 Apponyi Albert levele Károlyi Sándor grófhoz, 1905. január 30. Uo. 223.

36 Károlyi Sándor levélvázlata Apponyi Alberthez, 1905. január 16. MNL OL, P 389, 2. doboz, 2. Apponyi Albert, 89.

37 Apponyi Albert levele Károlyi Sándor grófhoz, 1905. január 12. *Apponyi Albert válogatott levelezése…* 222.

38 *A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája.* II. kötet. *Gazdacímtár.* Budapest, 1897, 48–49., 324–325.

39 Rubinek Gyula: *Magyarországi gazdacímtár.* Budapest, 1911, 561., 569–570.

40 A pártfinanszírozással kapcsolatos személyes és politikustársai pénzügyeiről lásd Anka László: Gróf Apponyi Albert magánvagyona (1893–1933). In: *XIII. Országos Grastyán Konferencia előadásai.* Szerk. Czeferner Dóra – Mikó Alexandra. Pécs, 2015, 21–22.

László Anka

TRAVELER COUNTS IN THE PERIOD OF DUALISM: ALBERT APPONYI'S LETTERS TO SÁNDOR KÁROLYI

Count Albert Apponyi corresponded with Count Sándor Károlyi for 20 years (1885–1905). Apart from politics, they discussed marriage, financial affairs, farming, and health issues. Apponyi always sent his letters from different post offices and informed his friend when and to where he was going to travel, so Karolyi knew where to send his response. He rebuked him several times for writing wrong addresses on the envelopes, so he received the messages late. These letters tell us how, where, and with who did Apponyi spend his free time. Moreover, inform us that where Karolyi, who suffered from lung disease, stayed and what he was dealing with. The letters to Karolyi reveal which factors influenced on his destinations, and which meetings had to be taken into account, when planning a journey. They also show how the Party leader scheduled his working hours, his estate management duties, his father's care, and they reveal how he organized his summer holidays which were often linked to the expansion of his international relations.

Szakács Annamária

A HADIGONDOZÁS ÚTTÖRŐI ÉS ÖNKÉNTES HŐSEI – IFJ. TELEKI SÁNDOR 1915-ÖS HADIGONDOZÁSI MUNKÁJA NAPLÓJA TÜKRÉBEN

Az első világháború időszakában számos, a hadviseléshez köthető hátországi tevékenységi terület alakult ki, illetve vált professzionálisabbá, modernebbé. Ilyen volt például a propaganda vagy a hadigazdaság, de ide sorolhatjuk a rokkant katonák ellátását szolgáló rendszert is. Ez azonban csak lassan, fokozatosan épült ki, és kezdetben fontos szerep jutott a civilek által létrehozott jótékonysági szervezeteknek és intézményeknek is. A téma kutatása azonban még gyerekcipőben jár.

Tanulmányom az egyik ilyen intézmény vezetésében és működtetésében fontos szerepet vállaló visszavonult politikus, Teleki Sándor,[1] a nagy háború második évében kifejtett munkásságát vizsgálja. Telekinek az első világháború során jelentős szerep jutott a még útját kereső, kialakulatlan hadigondozás terén. Mit csinált pontosan? Milyen keretek között zajlott tevékenysége? Milyen nehézségek adódtak munkája során? Ezekre a kérdésekre keresem a választ.

Ha a hadigondozás első világháborús történetéről szeretnénk információt gyűjteni, átfogó képet kapni, nem vagyunk könnyű helyzetben. Néhány nyomtatásban megjelent korabeli kiadványon[2] túl a témával foglalkozó egy-két tanulmánnyal találkozhatunk csak,[3] de ezeken kívül nagyobb, teljes képet adó mű nem készült a

---

[1] A naplóbejegyzések átírásánál a jelenleg érvényes nyelvtani szabályokat vettem alapul, a zárójelbe tett évszámok a naplóbejegyzés dátumára utalnak. Teleki András kollégám kutatásban nyújtott segítségét ezúttal is külön köszönöm.

[2] Klebelsberg Kuno: *A magyar rokkantügy szervezete*. Budapest, 1916; Petri Pál: *A magyar hadigondozás történetének vázlata*. Budapest, 1917; Teleki Pál: *Socialpolitika és hadigondozás. Gyakorlati tapasztalatok alapján*. Budapest, 1918; Ferenczi Imre: *Hadigondozás és szociálpolitika*. Budapest, 1918; Heller Farkas: *Magyarország szociálpolitikája.* Budapest, 1923; Pettkó-Szandtner Aladár: *A magyar hadigondozás. Visszapillantás és tájékoztató*. Budapest, 1924; Losonczy István: *A hadigondozás kérdésének megoldása*. Gyula, 1925; Kenyeres György: *Hadigondozás-politika egy évtizeddel a háború után*. Budapest, 1928.

[3] A teljesség igénye nélkül: Suba János: Az Országos Hadigondozó Hivatal. *Rendvédelem-történeti Füzetek (Acta Historiae Preasidii Ordinis)*, 2010. 21. sz. 123–139.; Tóth Orsolya: Az Országos Hadisegélyező Bizottság. *Hadtörténeti Múzeum Értesítője,* 2015. 71–94.; Tóth Orsolya: A Hadsegélyező Hivatal tevékenysége a Hadtörténeti Múzeumban őrzött plakátok tükrében. *Hadtörténeti Múzeum Értesítője,* 2011. 167–176.; Rövid áttekintés olvasható a hadigondozás történetéről Sztanó Zsuzsanna és Mihók Sándor tanulmányában: Hadigondozás Magyarországon az I. világháborút követően. *Honvédségi Szemle*, 2014. 3. sz. 132–139.; Szőts Zoltán Oszkár: Hadiárvák, hadiözvegyek, hadirokkantak: A nagy háború harctéri emberveszteségeinek szociális vonzata. *Tempevölgy,* 2014. 4. sz. 75–82.
http://epa.oszk.hu/03000/03099/00024/pdf/EPA03099_tempevolgy_2014_4_075-082.pdf (Utolsó letöltés ideje: 2018. május 25.)

témában. Ennek oka többek között a forráshiány (mind a minisztériumi iratok, mind a Vöröskereszt korabeli iratai megsemmisültek) és a „kuszaság", ami az akkori hadigondozást jellemezte. Ennek értelmében rendeletekre, egykori sajtóhírekre lehet hagyatkozni, esetleg – mint esetünkben is – visszaemlékezésekre, valamint más intézmények e témát érintő, kisebb terjedelmű gyűjteményeire, mint például a HM HIM Hadtörténelmi Levéltár vagy az Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) egykori első világháborús gyűjteményére.[4]

Az „átláthatatlanságot" az okozta, hogy voltak olyan ágai a hadigondozásnak, amelyekkel senki, másokkal viszont párhuzamosan többen is foglalkoztak. Ebből a rendezetlenségből kifolyólag – melyet maga Teleki is többször papírra vetett megemlékezésében – a hadigondozásban még 1917-ben sem létezett egységes rendszer. Az egyes szervezetek (katonai és polgári hatóságok, minisztériumok, Országos Hadigondozó Hivatal, társadalmi szervezetek) hatáskörét sem körvonalazták pontosan. Petri Pál véleményére utalva Heller Farkas megjegyezte, hogy az ország teljesen tanácstalanul állt a sebesültek fogadása előtt, emellett a rokkantak ellátásának gyakorlata is csak több év elteltével alakult ki – úgyszólván mindent a háború alatt kellett megteremteni, és a megfelelő szervezetet akkor kellett kiépíteni.[5]

Éppen ezért igen nehéz az első világháborús hadigondozás helyzetéről árnyalt és átfogó képet alkotni. Ehhez segíthet hozzá ifj. Teleki Sándor naplója, a benne olvasható értékes, bennfentes információkkal.

A napló és írója

Teleki Sándor 1914. december 5. és 1918. július 18. között vezette az öt, egyre hosszabb füzetre tagozódó naplóját, amely az OSZK Kézirattárában található.[6]

Rövid életrajzi áttekintés és néhány naplórészlet már megjelent az *ArchívNet* egyik 2016-os számában e sorok írójától.[7] Emellett Teleki András egy tanulmányban a napló provenienciájával, forrásértékével, a naplóíró személyével, a személyével és munkásságával foglalkozó szakirodalommal, valamint a napló segítségével megrajzolt politikai kapcsolataival foglalkozik részletesen, éppen ezért írásomban nem térek ki ezekre a területekre. Annyit érdemes azonban kiemelni, hogy Teleki Sándor személye nem tartozott a dualista politika élvonalába. Széles látókörű kozmopolitaként tevékenységét inkább a közéleti és jótékonysági szervezetekben fejtette ki.[8]

---

4 Lásd Szőts Zoltán Oszkár: *Az Országos Széchényi Könyvtár egykori első világháborús gyűjteménye*. Budapest, 2014.

5 Heller Farkas: *Magyarország szociálpolitikája*. Budapest, 1923, 169.

6 Jelzete: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Quart. Hung. 2978.

7 Szakács Annamária: „A király meghalt!" – Ifj. Teleki Sándor első világháborús naplója. *ArchívNet,* 2016. 6. sz. http://archivnet.hu/a-kiraly-meghalt-ifj-teleki-sandor-elso-vilaghaborus-naploja (Utolsó letöltés ideje: 2017. augusztus 1.)

8 Teleki András: Széljegyzetek a régi Magyarország utolsó háborújának hátországából – „ifjabbik" Teleki Sándor világháborús naplója. *Tavaszi Szél 2017 / Spring Wide 2017. Tanulmánykötet.*

Naplóbejegyzéseiből nem derül ki pontosan, hogyan került kapcsolatba a hadigondozással, azon belül is a lábadozó sebesülteket elhelyező otthonokkal, a hadifoglyokkal. A témához kapcsolódó első bejegyzését 1914. december 11-én írta.

Ifj. Teleki Sándor első világháborús hadigondozási tevékenysége

Tanulmányomban a naplóírónak a hadigondozás terén végzett munkássága bemutatása 1915-re korlátozódik. Ennek oka egyrészről az, hogy az 1914-ben írt, e témával kapcsolatos jegyzetek csak decemberre, és ebből kifolyólag csak néhány bejegyzésre korlátozódnak, másrészről terjedelmi korlátok miatt most érdemes kizárólag a – hadigondozás szempontjából is – zavaros 1915-ös évre összpontosítanunk.

Teleki Sándor önkéntes alapon vett részt a sebesült katonák ápolásának megszervezésében. Ebben aktív társa volt felesége, Kende Júlia, aki Szikra álnéven korának kedvelt és meghatározó személyiségének számított az irodalmi életben. Szikra többek között azon dolgozott, hogy a beteg és sebesült katonákat kicseréljék, ugyanis a magyarok nagy része Ausztriában, míg a ciszlajtániai területről származók többsége nálunk került kórházba. A Munkácsi utcai hadikórház 500–560 fős állományából például csak 80–100 volt magyar. (1915. január 10-i naplóbejegyzés.) Telekinének közel 10 hónapnyi munkájába került a csere elintézése (1915. június 25.) Ebben a munkában minden segítséget megkapott Tisza István miniszterelnöktől, aki szintén szívén viselte az ügyet. Emellett megszervezte, hogy magyarok önkéntes alapon menjenek ki azokhoz a beteg katonákhoz, akik külföldön maradtak.[9] Ezen felül Teleki grófné, akit naplójában Teleki Sándor Iskának szólít, a Munkácsi utcai hadikórház élelmezési osztályának a vezetője volt. Munkájának elismeréseként a Vöröskereszt II. osztályú tiszteleti jelvényével tüntették ki (1915. augusztus 27.)

Teleki Sándor fő feladata az 1914. szeptember 21-én megalakult *Lábadozó Sebesülteket Elhelyező Bizottság* vezetése volt, melynek az elnöki posztját Josipovich Gézával[10] együtt töltötte be. A bizottság irodáját Budapesten, az Andrássy út 8. szám alatti ház I. emeletén rendezték be. Tisztviselői karral, a többi társadalmi szervezethez hasonlóan, a Lábadozó Sebesülteket Elhelyező Bizottság sem rendelkezett. Csupán tiszteletbeli tisztviselői voltak, ami nehezítette a hatékony munkavégzést. Ezeket a lábadozó otthonokat olyan katonák számára tartották fenn, akiknek az orvosi kezelése már véget ért és további pihenésre, megerősödésre volt szükségük. Emellett munkaközvetítő és elhelyező hivatalt is működtettek, valamint a polgári életbe visszatért rokkantak gondozására Budapesten és országszerte rokkantgyámi szervezetet létesítettek. 1915 októberében, egyéves fennállásuk alkalmából részletes, a kiadásokra is kitérő összegző jelentést adtak ki,

Szerkesztette: Dr. Keresztes Gábor. III. kötet. Budapest, 2017, 516–527. http://www.dosz.hu/dokumentumfile/TSZ_Kotet_III_2017.pdf

9 *Budapesti Hírlap*, 1915. június 9. 159. sz. 10.

10 Josipovich Géza (1857–1934) politikus, az Osztrák–Magyar Bank főtanácsosa, horvát-szlavón-dalmát miniszter.

melynek adatai nagy segítséget nyújtanak a kutatóknak.[11] A bizottság ez alatt az egy év alatt ötven lábadozóotthont létesített, az ott ápolt katonák száma meghaladta a nyolcezret. Az oktatási mérleget nézve, ötven előadó tartott háromszáznál több előadást. Kilenc otthonban gyakorlati foglalkoztatást végeztek béna, amputált és hosszabb kezelést igénylő katonák számára. Számos esetben segítettek a katonák családtagjainak is (háromszáznál több esetben jártak el házbér- és fizetéshalasztási ügyekben). Az otthonok vezetése emellett kétszáz hölgy munkáját is igénybe vette, akik nélkül az otthonok működése elképzelhetetlen lett volna. A hivatalt és az otthonokat dr. Dános Árpád[12] és báró Rudnyánszky Sándor[13] főmegbízott-helyettesek vezették, az orvosi testület vezetője dr. Feleky Hugó[14] egyetemi tanár volt.

Egy félév erejéig Teleki Sándor egy másik hivatal elnöki pozícióját is betöltötte. 1915. március 10-én a Vöröskereszt Egyesület rokkant katonákat és a háborúban elesett harcosok családjait segítő bizottság ülésén gróf Apponyi Albert javaslatára végrehajtó bizottságot alakítottak, melynek feladatául a kórházból kikerült és a katonaságtól már elbocsátott rokkantak gondozását és munkaközvetítését tűzték ki célul. Vezérelvük az volt, hogy a rokkantak részére pénzbeli segélynyújtás helyett megélhetést biztosítsanak. Ennek érdekében a társadalom, kiemelten az iparosok és a kereskedők segítségét kérték, hogy pénzbeli adomány helyett munkalehetőséget kínáljanak számukra.[15] Az így megalakult *Rokkant Katonákat Gyámolító és Elhelyező Hivatal* két vezetője gróf Apponyi Albert elnök és ifj. gróf Teleki Sándor ügyvivő alelnök lett.[16] A Hivatal a Csonkított és Béna Katonákat Gondozó Bizottság[17] működését egészítette ki, pontosan összeállítva a katonaságtól elbocsátott rokkantak névjegyzékét. A következő hetek a hivatal felállításával teltek el, működését március 21-én kezdte meg. Irodájuk – a Lábadozó Sebesülteket Elhelyező Bizottsághoz hasonlóan – az Andrássy út 8. szám alatt, a III. emeleten lett berendezve, ahol felvilágosítást is adtak az érdeklődőknek. A hivatal munkaközvetítésénél alapelvnek az számított, hogy lehetőleg mindenkit

11 A jelentés rövid összefoglalóját lehet olvasni a *Budapesti Hírlap*ban. (1915. október 10. 282. sz. 18.)

12 Dános Árpád (1882–1933) bankigazgató, közgazdasági író, egyetemi tanár.

13 Rudnyánszky Sándor, a Vöröskereszt főmegbízott-helyettese.

14 Feleky Hugó (eredeti nevén Füchl Hugó, 1861–1932) urológus, a húgy- és ivarszervek endoszkópiás diagnosztikájának jeles ismerője. Az ő kezdeményezésére alakult a nemi betegeket ingyen kezelő Teleia Egyesület, melynek főorvosa is volt. Szaklapok szerkesztője, cikkei itthon és külföldön is megjelentek. Orvosi eredményeiért 1910-ben nemességet kapott.

15 *Budapesti Hírlap*, 1915. március 19. 78. sz. 10.

16 *Pesti Hírlap*, 1915. április 2. 11.

17 A hadigondozás szervezetében először a Csonkított és Béna Katonákat Gondozó Bizottság alakult meg 1915. február 13-án, majd a Rokkantügyi Hivatal, amely a tevékenységét 1915. szeptember 15-én kezdte meg. 1917. március 8-án a kormány a hadirokkantakról és családtagjaikról, a hadiözvegyekről, hadiárvákról való gondoskodást nemzeti feladattá nyilvánította, és kimondta, hogy ezt a feladatot az állam az önkormányzati hatóságok és a társadalom közreműködésével köteles teljesíteni. Szakhatóságként az Országos Hadigondozó Hivatalt nevezte meg, amely átvette a Rokkantügyi Hivatal szervezetét és hatáskörét. Suba i. m. 126.

az eredeti foglalkozásában tartsanak meg. (Különösen igaz volt ez a mezőgazdaságban dolgozókra.)[18]

A Rokkant Katonákat Gyámolító és Elhelyező Hivatal vezetése során Telekinek egyre többet kellett foglalkoznia a hivatali ügyekkel, egyre több időt töltött az irodában. *„Egész délelőtt tárgyaltam különböző ügyekben a »Rokkant Hivatal«-ban, úgy látszik a háború meghozta a sok rossz között azt is, hogy Beamter módjára délelőtt, délután irodában üljek."* (1915. május 6.). A munka legnagyobb részét a már meglévő otthonok látogatása, a betegekkel való beszélgetés, az otthonvezetőkkel való kapcsolattartás, valamint a szükséges felszerelések beszerzése tette ki.[19] Emellett rendszeresen járt a Vöröskereszt Dísz téri központjába, megszervezte a munkaközvetítést, valamint tárgyalt a Honvédelmi Minisztériummal, hogy a rokkantak áthelyezését milyen formában vegyék át tőlük. Az Éremkedvelők Egyesülete elnökeként pedig arra is volt ideje, hogy a hadügyminisztériumtól kérje, ha a háború végén hadiemlékérmet készítenek, vegyék számba a magyar éremkészítőket is. (1915. július 26.) Emellett fogolytáborokat látogatott, és fogolygyámolító üléseken is részt vett.[20]

Nagyon sok esetben érződött a fejetlenség, főleg a katonai kórházak adminisztrációjában (például hadifoglyok ügyeinek intézése során), illetve a rendeletek meghozatalában. Nem volt egyszerű a katonasággal való együttműködés sem – Teleki egyenesen a társadalmi munka ellenségének érezte őket. A katonai adminisztráció okozta nehézségek sokszor a rosszakarattal is vegyültek, hol „*kisebb-nagyobb panamácskák játszottak szerepet*". *„Az amputáltak meggyógyulnak, vagy vesznek, vagy nem vesznek műlábra mértéket róluk; heteken-hónapokon át (van olyan, kit októberben mértek meg s eddig nem kapott műlábat) vár, vár, hiába vár s nem szabadságolják még rövid időre sem, nem hogy superarbitrálnák."* (1915. április 11.)

Mindezek mellett problémát jelentett az önkéntes ápolónők hiánya is. Fizetett ápolónőből is nagyon kevés volt, az Auguszta Barakkban 2400 betegre jutott húsz! (1915. július 18.) A megbeszélések sokszor „csepp a tengerben"-megoldásokat hoztak, melyek eredménye igazából jelentéktelennek nevezhető. Mikor 30 000 – 40 000 tüdőbajosról volt szó, arról beszéltek, hol lehet még néhány száz ágyat felállítani.[21] A megoldatlan problémák közé tartozott még a ki nem utalványozott segélyeké, vagy éppen a már említett, el nem készülő művégtagoké. A rosszindulatú pletykák is mindennaposnak számítottak, ami természetesen kedvét szegte az önkénteseknek. Teleki Sándort is leterhelte a sok probléma,[22] az élelmezést, a kór-

18 *Budapesti Hírlap*, 1915. április. 24. 113. sz. 13.

19 1915. augusztus 27.: „*Ma újra lepedőkben, pelenkákban tárgyaltam. Ha soká tart a háború, rövidáru kereskedő összes ismereteit elsajátítom.*"

20 *Budapesti Hírlap*, 1915. március 25. 84. sz. 8.

21 1915. április 10.: „*Ezernyi reumásnál büszkélkedik Klebelsberg, hogy egy pár százat tud megfürösztetni a Lukács-fürdőben!!!*"

22 1915. április 5.: „*Ha meglesz a béke, hónapokig nem lát Budapest, hónapokig nem akarok más bajáról hallani, hónapokig nem akarok »altruista« lenni. Soha többé nem akarok katonaságról hallani, évekig nem akarok kórház hibáiról beszélni...*"

ház- és betegszállítási ügyeket érintő káosz és fejetlenség.[23] Ez leginkább annak tudható be, hogy a felsőbb hatóságok, a katonaság, a minisztérium önállóan, a másiktól függetlenül intézkedett.

Mindezekkel a problémákkal szembesülve, árnyaltabb képet kapunk azokról az állításokról, információkról, amelyeket a korabeli hadigondozás összefoglalóiban lehet olvasni. Teleki Sándor személy szerint nem volt túl jó véleménnyel Klebelsberg Kunóról. A rokkantügyben való széthúzást leginkább a Tisza-féle Klebelsberg-bizottságban látta. Emellett elismerte, hogy eszes ember, *„de jobban állana rajta a reverenda, mint a jacket, s valószínűleg belül is reverendában van a lelke."* (1915. június 28.)

Teleki központi fontosságú célnak tekintette a rokkantügyi ellátás állami kézben történő centralizációját. A naplóíró érzése szerint a rokkant katonák ügyéhez kapcsolódó különböző tárgyalásokon leginkább csak eszmecsere zajlott, tényleges eredményt azonban ritkán hoztak, főleg a rokkantügyet jellemző szervezetlenség miatt. Ha mégis jutottak valamire, arra is csak nehezen. Véleménye szerint *„amíg az egészet egy kalap alá nem veszik, amíg áttekintés nem lesz az összes rokkantak számára való különálló mozgalmak és főleg gyűjtés felett, míg ezt mind nem szabályozzák, rendezik, egymás utánba teszik, míg nem látják, hol van a túl sok és a semmi – addig üres szalmacséplés a sok eszmecsere; a kicserélt eszméket addig nincs mihez kötni!"* (1915. június 14.) Éppen ezért mindent megtett annak érdekében, hogy az ügy egy kézben összpontosuljon, és ne társadalmi, hanem állami irányítás alá kerüljön. Igazi hatalom nélkül ugyanis kárhozatra voltak ítélve ezek a szervezetek. Saját szavait idézve, a meg nem szűnő hibák láncolatával szemben teljesen tehetetlenül állt, megkötött kezekkel nézte az ostobaság és a közöny uralmát. Teleki naplófeljegyzéséből úgy tűnik, Tisza is érezte a helyzet tarthatatlanságát.[24] 1915. április 14-én Apponyi Albert bizalmas megbeszélésre hívta Bárczy Istvánt, Földes Bélát, Chorin Ferencet, Hegedüs Lórándot, Gelléri Mórt, valamint Telekit.[25] Az volt a céljuk, hogy a Rokkantügyi Hivatalhoz hasonló intézmény párhuzamosan ne létesüljön a dolog kárára.

A honvédelmi minisztériummal folytatott rokkantügyi tárgyalások sem kecsegtettek eredménnyel. Az állandó kellemetlenségek közé tartozott Teleki számára

---

[23] A fejetlenségre egy jó példa, hogy Teleki Sándor a Gyermekbarát Egyesület vezetőjeként hosszú idő óta hat-nyolc mázsa lóhúst kért, amit egy alkalommal megtagadtak tőle. Miután kérvényt írt a városi tanácshoz, amelyben nyolc mázsát kért ismételten, kapott hatvan mázsát. 1915. június 3.: *„Valóságos lángelmével van a városi élelmezés vezetve* [...]. *Ami Budapesten e téren folyik, az páratlan az élelmi cikkek történetében."*

[24] 1915. április 11.: *„Tisza azt mondta: Nem tudom, de az bizonyos, hogy az egész élelmezést, aztán a betegek, sebesültek gyógyítását, főleg a sebesültek szállítását ki kell a katonaság kezéből venni!!"*

[25] Bárczy István (1866–1943) Budapest polgármestere (1906–), majd főpolgármestere (1918–). Földes Béla (eredeti nevén Weisz, 1848–1945) közgazdász, a statisztika kiemelkedő alakja. Chorin Ferenc (1842–1925) jogász, üzletember. Egyike a Gyáriparosok Országos Szövetsége megalapítóinak. Hegedűs Lóránd (1872–1943) a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatója, egyetemi tanár, később pénzügyminiszter. Gelléri Mór (eredeti nevén Glück, 1854–1915) közgazdász, a magyar iparfejlesztés kiemelkedő alakja.

Klebelsberg – általa feltételezett – irigykedése és a rokkantak dolgát monopolizáló törekvése. A Rokkant Katonákat Gyámolító és Elhelyező Hivatal elnöki posztján betöltött idő csak még jobban megerősítette Telekit abban a nézetében, hogy a rokkantakat érintő összes ügyet egy kézben kell összefogni, máskülönben a széthúzás megbénítja az eredményes szervezést. (1915. július 5.) Éppen ezért folyamatosan tárgyalt, hogy az állam vegye át a rokkantak elhelyezését. A több hónapnyi munkával eltöltött idő alatt rá kellett jönnie Telekinek, hogy nem tudják olyan sikeresen végezni munkájukat, mint ahogyan azt az elején elképzelte.[26] A Rokkant Katonákat Gyámolító és Elhelyező Hivatal éppen ezért nem is működött sokáig. További, magasabb szinten folyó tárgyalások eredményeképpen állami feladatok közé került a hadigondozás (például csonka katonák művégtaggal való ellátása, gyógyításuk és esetleges oktatásuk). *„Mint állami hivatal, sokkal kevésbé fog a rokkant élet viszonyaihoz simulni, mint mi tettük volna, s ha a cél el is lesz érve, hogy a rokkantügyet egyesítik, nagy kérdés, hogy így – egy ember kezébe kerülve, nem csupán arra való lesz-e, hogy egy ember nimbuszát emelje csak. Azt a szívet-lelket, mit mi beletettünk, azt az állami adminisztrációval nem lehet elérni. Most már mindegy, s csekélységem búcsút vesz a rokkant kérdéstől, és nagy tehertől, gondtól, nagy munkától szabadul meg. El se képzelhető, mily nehéz önzetlenül jót tenni!!! Most az egész személyzet teljes erővel nekiáll a »Lábadozók« fejlesztéséhez – ott legalább érezzük, hogy használunk."* (1915. augusztus 6.)

A Hivatal tehát indulása után hat hónappal befejezte működését. 1915. augusztus 6-án Teleki Sándor átadta a hivatalt és a hozzá tartozó feladatokat a Csonkított és Béna Katonákat Gondozó Bizottságnak, mely 1915 szeptemberétől a miniszterelnökség fennhatósága alatt létrehozott Magyar Királyi Rokkantügyi Hivatalként folytatta munkáját. A Rokkantügyi Hivatal ügyvezető alelnöke Klebelsberg Kuno lett. A feladat átadása, a hivatal vezetésének befejezése nagy megkönnyebbülést jelentett Teleki számára. *„Egyúttal megszakadt »rokkant« működésem is; így mint a társadalom minden hatalmát nélkülöző tagja lehetetlen lett volna Klebelsberg kisajátító és mindent kizárólag saját hatalmi körébe bevonni akaró tendenciájával. Többet láttam az elmúlt hónapokban, mintsem nagy kellemetlenségeknek kitegyem magamat, anélkül, hogy az ideális célunk komolyan használhasson."* (1915. augusztus 24.) A hivatali munka leadása után így csak a lábadozó sebesülteknek tudta szentelni figyelmét, amely tevékenységéről pontos számadást végzett.[27]

---

26 1915. július 16.: *„A rokkantüggyel elejétől fogva peches voltam, s szerencsének kell minősítenem, ha szép szerével szabadulok olyantól, mit a legodaadóbb buzgósággal, áldozatkész munkával, de nem kellő eredménnyel csinálhattam."*

27 1915. augusztus 7-i bejegyzése szerint a 32 otthonban az addig ápolt katonák száma 6501, a betegek aktuális létszáma 1815 volt. Az otthonokban szervezett tanfolyamokon résztvevők száma 900 fő volt. 1915. augusztus 13.: *„A Rokkant Hivatal megszűnt, a munkánk 1900 ággyal (ez naponta változik, néha több van, néha kevesebb) érdekes is, s a Lábadozó hivatalon belül nincs intrika, nincs áskálódás, egyes egész kis dolgokon kívül."*

Fontos kitérni Telekinek a rokkantak oktatására vonatkozó terveire is. Teleki Sándor életében mindig is meghatározó szerepet játszott a művelődés- és oktatásügy. Számos területén tevékenykedett, a Gyermektanulmányi Társaság elnöke volt, de sokat tett a kézimunka tanrendbe való beépítéséért is. Ezért nem meglepő, hogy különösen érdekelte a rokkant katonák oktatásának megszervezése és kivitelezése is. Tisza Istvánnal már 1914 karácsonyán tárgyalt az amputáltak ipari szakoktatásáról, melynek eredményeként szétküldtek egy statisztikai lapot az aktuális helyzet feltérképezése végett. (1915. 1. füzet, 11. o.) 1915. január végén Telekiben égett a tettvágy, már tanított és dolgoztatott volna, azonban Tisza meg akarta várni a kiküldött kérdőívek eredményét a munka elindításához. Ebben Varga Gyula volt a segítségére. Azonban nem olyan ütemben haladtak a dolgok, ahogyan azt Teleki az elején elképzelte, így az oktatás elkezdése az időben mindig kitolódott. 1915. február 9–13. között Bécsben járt, hogy az ottani rokkant és csonkított katonák tanítását tanulmányozza. „*Délután 1 és ½ órát konferáltam Apponyi Alberttel a rokkantakról, ő is kétségbe van esve, hogy nem történik semmi. »Nem értem Tiszát, hogy mindent ő maga akar elvégezni, ha pedig mégis mást bíz meg maga helyett, olyanokat keres, kiknek aránylag annyi dolguk van, mint neki!« Értve ez esetben Klebelsberget és Varga államtitkárokat!! Bíz az a rokkant ügy nem mozdul, és már egész viccsorozat van, hogy az ügy megrokkant.*" (1915. február 24.)

A korszak jótékonysági szervezeteinek életében fontos szereppel bírtak a karitatív céllal szervezett különböző rendezvények, melyek célja a pénzgyűjtés mellett az adott szervezett munkásságának bemutatása is volt. Telekiék az Uránia Színházban rendeztek előadást 1915. április 10-én, 11-én és 12-én.[28] A darab – melyet Teleki Sándorné grófné és dr. Dános Árpád írt *Sursum corda* („Föl a szívekkel!") címmel – a Vöröskereszt Egyesület és a többi társadalmi intézmény háború óta végzett munkásságát mutatta be. „*Tömött színház előtt Iska felolvasása »mi, kik itthon maradtunk« a nők munkájáról – volt koszorú, virág, tojás!! Utána a mozidarab, melyet Dános Árpád állított össze s csak odabiggyesztette társszerzőnek Iskát, főleg a mi »Lábadozó« otthonaink reklámja volt, csupa ismerős alakkal.*" (1915. április 10.) Az előadás egész jövedelmét a Vöröskereszt lábadozó rokkantjainak és sebesültjeinek szánták. Auguszta főhercegnő mellett a magyar Vöröskereszt elnöksége és központi választmánya testületileg jelent meg. Az est első részében *Mi, akik itthon maradtunk* címmel Teleki grófné olvasta föl a nők munkájáról szóló írását. Ezután Dalnoki Viktor operaénekes és Oláh Lajos tárogatóművész kuruc dalokat adtak elő. Az előadás legnagyobb részét az önkéntesek munkásságáról szóló mozielőadás tette ki. Teleki Sándorné és Dános Árpád egy-egy ezüstkoszorút is kaptak tisztelőiktől. Az előadás nevezetes társaságbeli eseménynek számított, a nézőtéren

[28] *Budapesti Hírlap*, 1915. április 4. 94. sz. 19.; *Budapesti Hírlap*, 1915. április 9. 98. sz. 14.; *Budapesti Hírlap*, 1915. április 10. 99. sz. 7.; *Budapesti Hírlap*, 1915. április 11. 100. sz. 16.

ott volt a közélet és a társaság elitje.[29] Az előadás után Sacelláry „Lábadozó" vacsorát rendezett a háromezredik, 1915. június 2-án pedig Teleki Sándor a négyezredik kezelt sebesült tiszteletére.

Munkájuk során Telekiék kiemelt figyelmet fordítottak az ápolt rokkantak kikapcsolódására, ennek érdekében különböző hajós kirándulásokat is szerveztek. (1915. június 18.) Ezenfelül rendszeresen szerveztek lábadozó otthonokba kabaréműsorokat, illetve koncerteket.

Összegzés

A Rokkant Katonákat Gyámolító és Elhelyező Hivatal, valamint a Lábadozó Sebesülteket Elhelyező Bizottság történetének Teleki Sándor naplója és a sajtóforrások alapján bemutatott részletei rávilágítanak mindazon problémákra, melyekkel egy civil irányítás, de katonai ellenőrzés alatt működő karitatív intézménynek szembe kellett néznie az 1915-ös háborús év során. E források betekintést nyújtanak a rokkantellátás fokozatos állami kézbe vételének folyamatába is.

Teleki Sándor szociális érzékenységét jól példázza az a számos feljegyzett megrázó történet, melyek mellett nem tudott elmenni megjegyzés nélkül. A szomorú történetek fájdalmát enyhítette némiképp a társadalom – Teleki szavajárását idézve: a közönség – segítőkészsége, amelyre a bejegyzéseiben többször is felhívja a figyelmet.

Teleki széles látókörű, számos területen jártas, diplomatikus személyisége és töretlen, bár a háború végére kissé alábbhagyó lendülete kulcsfontosságú volt a rokkant katonák és sebesültek lábadozó-otthonainak kialakításában, működtetésében és fenntartásában. A Teleki Sándor gróf munkásságáról alkotott kép egyre teljesebbé válhat a kiadatlan napló feldolgozásának előrehaladtával, valamint az első világháborús rokkantgondozást érintő egyéb kutatások által.

[29] Auguszta főhercegnő mellet többek között Csekonics Endre gróf (a Magyar Vöröskereszt Egyesület elnöke), Jósika Samu báró (a király személye körüli miniszter), Hazai Samu báró (honvédelmi miniszter), a Bissingen grófi család, Josipovich Géza titkos tanácsos, Teleki Sándor gróf, Rudnyánszky Sándor báró, Mikes Árminné grófné, Bárczy István polgármester, Hatvány Károly báró, özvegy Bánffy Dezsőné báróné, Lánczy Leó jelentek meg a legelőkelőbb társaság tagjainak sorából.

Annamária Szakács

PIONEERS AND VOLUNTEER HEROES IN SERVICE FOR WAR VICTIMS AND THEIR FAMILIES – SÁNDOR TELEKI, JR.'S WORK IN 1915 IN THE LIGHT OF HIS DIARY

The figure of Sándor Teleki, Jr. is not well-known, although he did significant and decisive deeds in many fields. Pedagogy was a labour of love for him, he developed it as a chairman of the Association of Children's Studies. He helped the revival of medal and plaque art as the leader of the Hungarian Medal and Plaque Association. As the president of the Hungarian Carpathian Association, he sought to build trails and open shelters for hikers, and disseminate publications that make hiking safer. Apart from his diverse interest, he was the volunteer chairman of the Association of Convalescent and Wounded Soldiers during the First World War. Within the framework of this work, he had to struggle with difficulties day by day. In my study, I examine the first period of emerging military charity from Sándor Teleki, Jr.'s point of view.

Závoczki Adrienn

EGYESÜLETEK TEVÉKENYSÉGE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT AZ OLASZ–MAGYAR BARÁTSÁG JEGYÉBEN

Bevezetés

1927. április 5-én Magyarország és Olaszország örökbarátsági és választott döntőbíráskodási egyezményt írt alá egymással. Ezzel megszűnt Magyarország I. világháborút követő külpolitikai elszigeteltsége, Olaszország pedig fontos kereskedelmi és gazdasági partnerévé vált, amellyel a kapcsolatokat minden téren szorosabbra kívánta fűzni a magyar vezetés. Ennek egyik állomása volt az 1935-ben Rómában aláírt kultúregyezmény; az egyezmény értelmében az olasz fél Budapesten megalapította az Olasz Kultúrintézetet, ezenkívül írásba foglalták az ösztöndíjas hallgatók támogatását és a két ország nyelvének iskolai oktatását. 1937. november 19-én Rómában klíring- és turistaegyezményt kötöttek a két ország közötti árucsere-forgalom fizetésének szabályozására és a Magyarországra utazó olasz turisták vagy utasok részére való pengő-csekkek kibocsátása, illetve beváltása tárgyában. Az Olaszország felé irányuló magyar turistaforgalmat egy néhány hónappal korábban, 1937. augusztus 2-án létrejött egyezmény szabályozta.[1]

Az egymást érő politikai és pénzügyi megállapodásokon túl – ismervén Benito Mussolini testmozgással kapcsolatos nézeteit[2] – a szabadidő-kultúra területén is számos alkalom kínálkozott a diplomáciai kapcsolatok erősítésére és a két nép egymás iránti rokonszenvének alakítására. Különféle baráti körök, egyesületek alakultak, amelyek társasutazásokat, sporteseményeket és előadásokat szerveztek a két állam kulturális és természeti értékeinek kölcsönös megismerésére. Ezek közé tartozott a magyarbarát olaszok köre, az *Amici dell' Ungheria* és a Korvin Mátyás Egyesület is. A jó kapcsolat fenntartására alkalmas intézmény volt egy-egy vállalati sportegyesület is, amelynek rendezvényein nézőként olykor magas rangú diplomaták is részt vettek.

E rövid tanulmány célja, hogy néhány példán keresztül bemutassa a két ország kölcsönös megismertetésére és a baráti viszony elmélyítésére törekvő, két világháború közötti egyesületi tevékenységet.

---

1 Romsics Ignác: *Magyarország története a 20. században*. Budapest, 2010, 237.; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Polgári kori kormányhatósági levéltárak, Külügyminisztériumi Levéltár, Népszövetségi Képviselet és Genfi Főkonzulátus iratai (K 107), 3. cs. 6/1/50.; Uo. 4. cs. 6/1/137.; *1000 év törvényei*: http://www.1000ev.hu (Utolsó letöltés dátuma: 2017. 08. 23.); MNL OL, Gazdasági Levéltár, Magyar–Olasz Bank Rt. Titkársága (Z 77), 21. d. 97. tétel

2 Benito Mussolini: *A fascismus doktrínája*. Firenze, 1935.

A munkaidő utáni sportolás megjelenése Magyarországon

A testnevelés jelentőségét a magyar kormány még az Osztrák–Magyar Monarchia idejében két törvényben – az 1868. évi. XXVIII. törvénycikkben és a 1883. évi. XXX. törvénycikkben – szabályozta, igaz, ekkor még csak az általános (elemi és polgári), valamint a középiskolai diákokra vonatkozólag. A Trianon utáni magyar vezetés azonban – a fasiszta Olaszországot megelőzve – felismerte a testmozgás fontosságát a felnőtt korosztály körében is. Az 1921. évi LIII. tc. már kimondta, hogy a sport támogatása állami feladat, a törvény 7. §-a pedig a következőt írta elő: „*Minden, legalább 1000 munkaerőt alkalmazó kereskedelmi, ipari, mezőgazdasági vagy hatósági üzem (gyár, vállalat stb.) köteles munkásai és egyéb alkalmazottai testnevelési szükségleteinek kielégítéséről (sporttér, fürdőhely, gyakorlóterem stb.) megfelelően gondoskodni. Kisebb üzemek e cél érdekében nagyobb üzemekhez hozzácsatolandók, esetleg több kisebb üzem társítandó.*" A cél az volt, hogy munka után, vagyis olaszul „*dopo lavoro*", az alkalmazottak beosztásuktól függetlenül sportolhassanak. A törvény 10. §-a felállította a vallás- és közoktatásügyi miniszter által a testnevelési szakemberekből, orvosokból, tanférfiakból és sportszövetségekből alakított Országos Testnevelési Tanácsot. Ennek feladatai között szerepelt a testnevelési kérdésekben való véleménynyilvánítás és javaslattevés, ezenkívül a vallás- és közoktatásügyi miniszter által kijelölt ügyekben felügyelő és végrehajtó szervként is működött.[3]

Mivel a trianoni békeszerződés egyrészt Magyarország számára megtiltotta az általános hadkötelezettséget és csak egy 35 ezer fős, önkéntesekből álló hadsereg fenntartását engedélyezte, másrészt pedig magában hordozta egy újabb háború kirobbanásának lehetőségét, a magyar kormánynak szüksége volt egy alternatív megoldásra, hogy a jövőben esetlegesen hadra fogható emberek fizikai erőnlétét fenntartsa. Ezért az 1921. évi LIII. tc. az előreláthatóan hadi eseményeket hordozó jövőre való felkészülésnek is tekinthető. Természetesen ez a rendszer sok tekintetben eltért a néhány évvel később központilag megszerveződött olasz *Opera Nazionale Dopolavoro* intézményétől, amelyhez hasonlót – a Mussolinit példaképének tartó – Gömbös Gyula 1932-es kezdeményezésére vezettek be Magyarországon Nemzeti Munkaközpont elnevezéssel. Az alapgondolat viszont mindegyik esetében ugyanaz volt: szervezett keretek között gondoskodni az aktív dolgozók testi és szellemi felkészültségéről.[4]

---

[3] Ludvig Dénes: *Mussolini és a sport: mit köszönhet a sport a fascizmusnak és mit vár a fascizmus a sporttól.* Budapest, 1928; *1000 év törvényei*: http://www.1000ev.hu (Utolsó letöltés dátuma: 2017. 08. 23.)

[4] Romsics: i. m. 147. ; Az *Opera Nazionale Dopolavoro* (OND) egy 1925 májusában, az olasz kormány által kiadott rendelettörvény nyomán kezdte meg működését. Célja annak előmozdítása volt, hogy a munkások hasznosan töltsék el a szabadidejüket. Tömegsport-rendezvényeket, kirándulásokat, szellemi továbbképzéseket szerveztek a tagok számára, akik szociális segítségnyújtásban is részesülhettek. Az Olasz Királyság területén az OND 9 kerületre tagozódott, és külön kerület irányította tevékenységét az afrikai olasz gyarmatokon. A belépés önkéntes alapú, a szervezet pedig deklaráltan „politikamentes volt", valójában azonban a fasiszta propaganda szolgálatában állt. Czakó István: A Dopolavoro mozgalom szervezete és működése. I. Tanulmányok. *Városi Szemle*, 1936. 814–816.

Magyar vállalati sportegyesületek 1920–1945 között

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL) óbudai épületében őrzött, több mint 17 kilométernyi vállalati iratanyagban megtalálhatóak a jelentősebb ipari üzemek és pénzintézetek alkalmazottainak sportegyesületei. Az MNL OL Gazdasági Levéltára (Z) egyes fondjaiból ezek a következők: Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület Tisztviselőinek Sportegyesülete, Magyar–Olasz Bank Rt. Alkalmazottak Sportegyesülete, Magyar Királyi Postatakarékpénztár Tisztviselők Sportegyesülete, Országos Földhitelintézet Sportegyesülete, a hitelintézeteket tömörítő Magyar Pénzintézeti Sportegyletek Ligája, továbbá a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. Tisztviselőinek Sport Egylete, Magyar Királyi Állami Kőszénbánya Hivatal Komlói Sport Egyesülete, Magyar–Amerikai Olajipar Rt. Sportegyesülete, Lampart Művek Sportköre, Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt. AMPERE Sport Egyesülete, Goldberger Sport Egyesület, valamint a Wolfner Gyula és Társa Rt. Wolfner Sport Egyesület. A felsoroltak közül egyedül a Magyar–Olasz Bank Rt. Alkalmazottak Sportegyesületét és a Magyar Pénzintézeti Sportegyletek Ligáját (Liga vagy Bankliga) mutatom be. Ennek elsődleges oka, hogy e két egyesület révén illusztrálható leginkább, miként járultak hozzá a két ország kapcsolatának elmélyítéséhez a sportegyesületek szabadidős tevékenységei.

A Magyar–Olasz Bank Részvénytársaság 1920-as megalapítását[5] követően több mint tíz évet kellett várni arra, hogy az alkalmazottak számára sportegyesületet hozzon létre a pénzintézet. Az 1931-ben megalapított Magyar–Olasz Bank Rt. és Társvállalatai Tisztviselőinek Sportegyesülete alapszabályát a belügyminiszter fogadta el. Az Egyesület névváltoztatás miatt – az új név: Magyar–Olasz Bank Rt. Tisztviselőinek Sportegyesülete – 1943-ban alapszabály-módosítást hajtott végre. Ebből az 1943-ban keletkezett iratanyagból ismerhető meg az Egyesület szervezeti felépítése, célja és tevékenysége. A székhely és a működési terület Budapest volt, az ügyintézés nyelve pedig magyar. A Sportegyesület több szakosztállyal működött, és céljai között szerepelt, hogy alkalmat biztosítson a tagok számára a testedzés valamennyi ágának rendszeres művelésére, továbbá erősítse a bajtársi összetartozás érzését. Az alapszabályban hangsúlyozták a politika kizárását és a szerencsejáték tiltását. A főbb vezető testületi szervek a Közgyűlés, a Választmány, a Gazdasági Bizottság, valamint a Számvizsgáló Bizottság és a tisztikar voltak. Szerepük és hatáskörük az alapszabályban részletesen rögzítve lett. Az Egyesület rendes tagjai közé nemcsak férfi munkatársak, hanem tisztviselőnők és nyugdíjas tisztviselők is felvételt nyerhettek, amennyiben benyújtották a választmánynak felvételi kérelmüket. Az éves tagdíjat a közgyűlés határozta meg, és a bank Személyzeti Osztálya vonta le az alkalmazottak fizetéséből. A tagok jogai és kötelezettségei közé tarto-

[5] Závoczki Adrienn. A Duce első magyarországi mellszobra. *Magyar Nemzeti Levéltár honlapja, „A hét dokumentuma"*. http://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/a_duce_elso_magyarorszagi_mellszobra (Utolsó letöltés dátuma: 2017. 08. 23.)

zott, hogy részt vehettek az Egyesület által szervezett sportgyakorlatokon és versenyeken, továbbá, hogy az elnök vagy helyettese és a főtitkár vagy annak helyettese együttes írásos engedélyével nevezhettek idegen egyesületek versenyeire. Fontos hangsúlyozni, hogy amatőr versenyzésről volt szó, ugyanis, ha valakiből profi versenyző lett, elveszítette egyesületi tagságát; az utóbbi munkahelyváltással, önkéntes kilépéssel, a versenyszabályok és az egyesület ellen irányuló – fegyelmi büntetéssel járó – vétség elkövetésével szintén megszűnhetett. Az Egyesület bevétele a tagdíjakból és az önkéntes adományokból származott, folyószámláját pedig a Magyar–Olasz Banknál kellett vezetnie. [6]

A Magyar Pénzintézeti Sportegyletek Ligája az 1912-ben alakult Pénzintézeti Tisztviselők Országos Sportszövetségének jogutódjaként működött. A Liga székhelye Budapest volt, hatásköre azonban kiterjedt egész Magyarország területére. Működési engedélyét a Vallás- és Közoktatásügyi minisztertől kapta meg. Feladatai sokrétűek voltak, egyrészt, hogy „*a köz- vagy magántőkével dolgozó bankok és takarékpénztárak tisztviselői körében a sportolást és a sport különböző ágait meghonosítsa és fejlessze, mindezt az egyes országos sportszövetségek irányítása és felügyelete mellett. Más részt pedig, hogy a kötelékébe tartozó egyesületeket irányítsa és gondoskodjon arról, hogy az egyesületek működése a keresztény és nemzeti szellem követelményeivel összhangban álljon, s a honvédelmi nevelés és a helyes jellemnevelés célkitűzéseit érvényre juttassa. Továbbá, hogy céltudatos irányítással a sportkérdéseket egységes irányelvek szerint döntse el, valamint, hogy a pénzintézeti tisztviselők sporttal kapcsolatos társadalmi tevékenységét megszervezze. Tevékenységébe tartozott még, hogy az országos sportszövetségek engedélyével nyílt és nemzetközi mérkőzéseket rendezzen. Nemzetközi sportérintkezést valamely sportágban azonban csak az illető sportszövetség előzetes hozzájárulásával és annak ellenőrzése mellett folytathatott. Nemzetközi versenyeit pedig engedélyezés végett be kellett jelentenie az Országos Sportközpontnak.*”[7] A Bankliga főbb vezető testületi szervei a Közgyűlés, az Igazgatótanács és a Végrehajtó Bizottság voltak. Jövedelme a tagdíjakból, a versenyek bevételeiből, versenyrendezési, kezelési és óvásdíjakból, valamint adományokból származott.

A Liga által szervezett egyik kiemelkedő sportesemény volt az 1929. május 11-én, szombaton délután fél 5-kor, a Margitszigeten megrendezett első Olasz–Magyar banktisztviselők válogatott futball mérkőzése. A rendezvényen a nézők között jelen volt az olasz csapattal érkezett bankigazgatók mellett a budapesti olasz követ, Duroni di Monza gróf is. A találkozó megrendezésével a Bankliga a sporton keresztül kívánt hozzájárulni az egyre erősebbé váló magyar–olasz barátság elmélyítéséhez. A rendezők arra törekedtek, hogy az esemény külsőségeiben is minél

[6] A Magyar Olasz Bank Rt. Tisztviselőinek Sportegyesülete alapszabálya. MNL OL, Magyar–Olasz Bank Rt. Alkalmazottak Sportegyesülete (Z 878), 1. d. 1. tétel.

[7] A Magyar Pénzintézeti Sportegyletek Ligája Működési Szabályzata, 1943. MNL OL, Magyar Királyi Postatakarékpénztár Tisztviselők Sportegyesülete (a továbbiakban: Z 938), 4. d. 16. tétel.

impozánsabb legyen, ezért valamennyi magyar pénzintézet sportegyesületének vezetőjét meghívták az eseményre, illetve az olasz kollégák érkezésének fogadására, május 8-ára. A delegáció a mérkőzést megelőző napokban megtekintette a budai várban a Halászbástyát és a Mátyás templomot, az Olasz–Magyar Bank budafoki borospincéjét, ahol a bank igazgatósága vacsorát adott a tiszteletükre. A mérkőzést 1500 fős nézősereg előtt rendezték meg, eredménye 3:1 lett az olasz bankválogatott javára. A találkozóról a korabeli magyar sajtó is hírt adott. A *Nemzeti Sport* beszámolójából kiderül, hogy bár az idősebb korosztályból álló magyar játékosok sokkal technikásabban játszottak, a második játékrészre kimerültek, ezért a fiatal, lendületesebb olaszok szerezték meg a győzelmet. A végeredményen a magyarok egy góllal szépíteni tudtak. A játékot követően az este folyamán a Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete (TÉBE) elnöksége rendezett fogadást a Gellért szállóban az olasz vendégek tiszteletére, akik a következő nap délutánján utaztak haza.[8]

Példa a Korvin Mátyás Egyesület tevékenységére

A Korvin Mátyás Magyar–Olasz Tudományos, Irodalmi, Művészeti és Társadalmi Egyesület 1920. június 20-án tartotta alakuló közgyűlését a Magyar Tudományos Akadémián. A résztvevők között volt gróf Apponyi Albert, Pekár Gyula, gróf Berzeviczy Albert – az egyesület első elnöke –, gróf Klebersberg Kuno, Fraknói Vilmos, Vittorio Cerutti, Hoyos Wenckheim Fülöpné Borghese Paula hercegnő és Mombelli Medina.[9] A szervezet alapvető feladatai közé tartozott, hogy színházi és tudományos előadásokkal, kiállításokkal, koncertekkel, tanfolyamokkal segítse az olasz nyelv és kultúra megismerését. Ezt a cél szolgálta az egyesület *Corvina* című, olasz nyelvű folyóiratának elindítása is, amelyben nemcsak beszámoltak a tevékenységükről, hanem humántudományi munkákat is közöltek. 1935-ben a Külügyminisztériumon keresztül előfizetési felhívást intéztek az *Amici dell' Ungheria* számára, így feltehetően az olasz partner számára sem maradt ismeretlen a folyóirat.[10]

Az egyesület egyik kiemelkedő rendezvénye volt 1931 nyarán Filippo Tommaso Marinetti (1876–1944) előadása a Magyar Tudományos Akadémián. Az olasz futurizmus megteremtője 1931. június 15-én délelőtt érkezett Budapestre, ahol az

8 MNL OL Z 938, 3. d. 8. tétel; Sportesemények. *Esti Kurir*, 1929, 103. sz., 12.; Olasz bank- válogatott – Magyar bank-válogatott 3:1. *Nemzeti Sport*, 1929. 90. sz. 5–6.; Sport. *8 Órai Ujság*, 1929. 103. sz. 9.; Megérkezett az olasz banktisztviselők válogatott csapata. *Sporthírlap*, 1929. 52. sz. 8.

9 Vittorio Cerutti (1881–1961) olasz diplomata, aki feleségül vette Paulay Ede lányát, Erzsébetet. 1937-től visszavonultan élt családjával észak-olaszországi birtokán; Borghese Paula olasz hercegnő 1899-ben ment hozzá Hoyos Wenckheim Fülöp grófhoz; Medina Mombelli a Magyarországon tartózkodó olasz Mombelli tábornok felesége volt. Szlavikovszky Beáta: *Fejezetek a magyar–olasz kulturális kapcsolatokról 1880–1945*. Budapest, 2009, 76.; Hírek. *Világ*, 1920. 148. sz. 3.

10 Napi Hírek. *Budapesti Hírlap*, 1920. 148. sz. 2.; MNL OL, Római Követség iratai (a továbbiakban: K 99), 55. cs. XII. tétel.

MTA dísztermében megtartotta *A mai Olaszország és a világ futurizmusa* című olasz nyelvű előadását. Marinetti többek között kiemelte: „*A futurizmus nem más, mint erős nemzeti öntudat, amely szakítva a múlttal, a jövőt akarja megteremteni, de úgy, hogy kifejezésre juttatja a fajnak legnemesebb és legsajátosabb tulajdonságait. Más szavakkal: előrevetített erős nacionalizmus.*" Marinetti ezután nyíltan is kijelentette, hogy a futurizmus azt jelenti a művészetben, amit a fasizmus a politikában. A *Budapesti Hírlap* hasábjain megjelent beszámolóból az is kiderül, hogy a közönség soraiban számos előkelő vendég foglalt helyet, többek között Mario Arlotta olasz követ a feleségével, gróf Bethlen Istvánné, Gömöry Laiml László miniszteri tanácsos vagy Pignatteli herceg, a budapesti olasz *fasció* vezetője. A magyar közvéleményt megosztotta Marinetti látogatása: a kormánypárti újságok pozitív kritikákat írtak az előadásról, az ellenzéki lapok tudósítói viszont ironikus hangvétellel számoltak be az eseményről. Kassák Lajos, a hazai avantgárd művészet egyik vezéralakja is negatív véleményt fogalmazott meg róla. Érdekességként említjük, hogy a *Magyarország* című napilapnak adott interjújában Marinetti az olasz konyha reformjáról is beszélt: „*Mi harcolunk a makaróni ellen, mert az új embernek új ételekre van szüksége. Tavaly Milánóban nagy futurista bankettet rendeztünk. Szenzációs új ételek kerültek az asztalra. Soha nem látott összeállítású húslevesek és szószok. Harcolunk a banális konyha ellen. Minden ebéd vagy vacsora legyen művészi élmény. Amellett legyen olcsó. A modern kémia lehetővé teszi, hogy úgyszólván egészen ingyen egészen eredeti ételeket, eredeti ízeket élvezhessünk. A futurista konyha azt akarja, hogy a legszegényebb ember is artisztikus elragadtatást érezzen, amikor meglepő, új, egyéni ételeket eszik.*" A futurista konyha kiáltványa 1930-ban jelent meg, de ezt a magyar közönség a korabeli beszámolók alapján nem vette komolyan, annak ellenére, hogy maga a futurizmus a '20-as évek magyarországi művészetére nagy hatást gyakorolt.[11]

Az Amici dell' Ungheria tagjainak magyarországi látogatása

Nem sokkal az 1927-ben aláírt magyar–olasz barátsági szerződést követően Mussolini támogatásával Milánóban megalakult a magyarbarát olaszok köre, vagyis az *Amici dell' Ungheria*, illetve annak ifjúsági szervezete, amely komolyabb aktivitást 1928-tól kezdett el kifejteni. A szervezet az 1930-as évek során további olasz városokban is terjeszkedni tudott, mint például Genovában, Rómában, Firenzében, Nápolyban, Palermóban és Cataniában. 1940-re már összesen 16 városban működött helyi kirendeltség. Az egyesület a magyar revíziós törekvések propagálása mellett kirándulásokat, társasutazásokat is szervezett. Egyik ilyen esemény volt a római ifjúsági csoport magyarországi látogatása 1934-ben. A MÁV a

[11] *Budapesti Hírlap*, 1931. 133. sz. 10.; Dobó Gábor: A közönség nevet, az elnök komor arccal néz maga elé. F. T. Marinetti előadása a Magyar Tudományos Akadémián. *Helikon-Irodalomtudományi Szemle*, 2010. 3. sz. 438–446.

közel 100 főt számláló olasz fiatal számára szabadjegyeket bocsátott ki, amelyek utazási kedvezményt jelentettek az országon belül. A delegáció a debreceni egyetem nyári tanfolyamára érkezett hazánkba, programjukban szerepelt Budapest, Debrecen, Esztergom és Siófok megtekintése. Erre az alkalomra a Halászbástyát, Vajdahunyad várát, egy magyar bivalyt, valamint a magyar és olasz hősi halottak számára emelt I. világháborús sírkövet ábrázoló, fekete-fehér olasz nyelvű programfüzetet adott ki, amelyből az is megtudható, hogy az egy hónapig tartó látogatásuk célja „a magyar föld megismerése" volt. 1937-ben az egyesület 40 fővel megismételte magyarországi útját, és újból részt vett a Debrecenben a külföldiek számára megrendezett nyári tanfolyamon. Emellett Budapest, Szeged és Sopron városokat is megtekintették. Az olasz egyesület tevékenységéről, magyarországi utazásaikról, valamint előadásaikról a *Pesti Hírlap* és a *Budapesti Hírlap* hasábjain a tudósítók állandó jelleggel beszámoltak.[12]

Összegzés

A két világháború közötti időszakban a különböző típusú egyesületek tevékenysége is hozzájárult ahhoz, hogy a magyar–olasz kapcsolatok barátiak legyenek. Nemcsak magyar részről törekedtek a baráti viszony kialakítására, hanem olasz oldalról is volt akarat és szándék, hogy Magyarországot azok is jobban megismerjék, akiket nem érdekelt a politika. E szervezeteket természetesen propagandisztikus célokra is felhasználták, elsősorban a magyar revíziós törekvések népszerűsítésére. Az *Amici dell' Ungheria* egy ma is létező csoport, amelynek tagjai az *online* közösségi média felületeit és alkalmazásait használják a magyar–olasz kapcsolatok ápolására.

[12] Zeidler Miklós: A Magyar Revíziós Liga. Trianontól Rothermere-ig. *Századok,* 1997. 1. sz. 319.; MNL OL, K 99, 55–61. cs. XII. tétel; *Pesti Hírlap*, 1930. 139. sz. 35., 212. sz. 5.; Uo. 1931. 191. sz. 9., 158. sz. 12.; Uo. 1933. 13. sz. 7., 235. sz. 11.; Uo. 1934. 98. sz. 9., 14., 118. sz. 11.; Uo. 1936. 176. sz. 5., 253. sz. 1., 47. sz. 4.; *Budapesti Hírlap*, 1929. 61. sz. 13.; Uo. 1930. 284. sz. 8., 287. sz. 8.; Uo. 1932. 58. sz. 6.; Uo. 1938. 28. sz. 7.

Adrienn Závoczki

THE ACTIVITIES OF THE ASSOCIATIONS BETWEEN THE TWO WORLD WARS IN THE SPIRIT OF ITALIAN–HUNGARIAN FRIENDSHIP

In the thirties and forties of the twentieth century, there was a lively political, economic, and cultural relationship between Italy and Hungary. In addition to the intergovernmental conventions–knowing Benito Mussolini's views on physical activities–, there were numerous opportunities in the field of leisure culture to strengthen diplomatic relations and to develop mutual sympathy for the two nations. Groups and associations were established, which have organized tours, sport events, and lectures for the mutual understanding of the cultural and natural values of the two states. Due to Act LIII of 1921, companies operating in Hungary created their sport clubs for their employees, which also contributed to the maintenance of a well-established political relationship between the two countries.

Kiss András

„NEM HISSZÜK, HOGY A LAKÓTELEPI DOLGOZÓK CSAK SÖR, VAGY EGYÉB ITAL FOGYASZTÁSÁBAN TALÁLNÁK MEG SZÓRAKOZÁSUKAT" MUNKAVÉGZÉS ÉS SZABADIDŐ-KULTÚRA A CSEPEL AUTÓGYÁRBAN

Bevezetés

A Csepel autógyári munkások a vállalat 1949. évi alapításától kezdve megtalálták a számukra kikapcsolódást jelentő helyszíneket. Mindez azonban nem mindig egyezett a hatalom azon elvárásával, hogy a munkások munkaidejük befejezése után a párt- vagy vállalati kollektíva érdekében végezzenek kulturális és/vagy társadalmi munkát. A vállalat üzemi újságjának, a *Fényszóró*nak a címben szereplő kijelentését olvasva azt gondolhatnánk, hogy az autógyári munkások az 1950-es évek derekán alkoholfogyasztással töltötték szabadidejük egy részét és körükben jelentős volt az alkoholt fogyasztók száma.[1] Ez a feltételezés ebben a formában valószerűtlennek tűnik, jóllehet a statisztikai adatok szerint, országos tendenciáról lévén szó, az egy főre jutó bor, sör és égetett szesz fogyasztása 1950 és 1968 között drámai módon emelkedett.[2] A vállalati és pártbizottsági iratokban azonban mégis nagy számban találhatók utalások a munkások és vezető beosztású alkalmazottak munkahelyen és azon kívüli alkoholfogyasztására. Mindebből természetesen az sem következik, hogy a munkások nagy része szórakozás közben (klubokban, munkahelyi programokon, baráti társaságokban, stb.) kizárólag alkoholtartalmú italt fogyasztott volna. A fenti kijelentés inkább a munkásoknál jelentkező „szocialista morál" csökkenésére hívta fel a figyelmet.

Tanulmányomban Pest megye legnagyobb ipari vállalata, a Csepel Autógyár munkásainak szabadidő-eltöltési lehetőségeit és alkoholfogyasztását veszem szemügyre. Külön figyelmet szentelek annak, hogy mit gondolt a hatalom általában és a vállalat (párt)vezetése a munkások szabadidejének eltöltéséről. Ezzel kapcsolatban nem mehetünk el szó nélkül amellett sem, hogy a gyárban a munkahelyi és azon kívüli munkavégzés, valamint a szabadidő eltöltése nem mindig határolódott el élesen egymástól. Például az 1960-as évektől tendenciózusan megjelenő „fusizás"

[1] Az autóvárosiak szórakozási gondjairól. *Fényszóró,* 1956. május 30.

[2] Borból 1950-ben 33 liter, 1968-ban 34,8 liter, sörből 1950-ben 8,3 liter, 1968-ban pedig már 51,2 liter, míg égetett szeszből 1950-ben 1,5 liter, 1960-ban 2,8 liter, 1968-ban 3,9 liter jutott egy főre. *Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1945–1970.* Budapest, 1970, 268.

és „maszekolás" (a '80-as évektől pedig a gazdasági munkaközösségek) elterjedésével a dolgozók pihenéssel eltöltött ideje is gyökeresen átalakult.

A téma kutatása során számos kérdés fogalmazódott meg bennem, mint például az, hogy az autógyári munkásságon belüli egyes csoportok hol és miként töltötték szabadidejüket. Hogyan változott szabadidejük felhasználása a vállalat alapításától az 1970-es évekig, és ennek melyek voltak a színterei? Milyen okokat fogalmaztak meg a munkások azzal kapcsolatban, hogy nem vesznek részt szabadidős rendezvényeken? Az autógyár művelődési házának 1961. évi átadása hogyan hatott a munkások szórakozási lehetőségeire? Ez utóbbi kérdés azért is fontos, mivel a vállalat művelődési házát nemcsak az autógyári munkások szórakozási igényeire tervezték, hanem később a szűkebb régió, a Csepel-sziget kulturális igazodási pontjává lépett elő.

A tanulmány írása során elsősorban a vállalat pártbizottsága és Szigetszentmiklós nagyközség tanácsi iratait, valamint a munkásokkal készített interjúkat használtam fel.[3] Ezenkívül segítségemre voltak az elmúlt bő tíz évben megjelent általános jellegű vagy a lokális társadalmakat vizsgáló munkáséletmód-történeti publikációk.[4] A téma feldolgozásakor nem lehetett figyelmen kívül hagyni a munkások életmódjával foglalkozó, a hatalom álláspontját tükröző szakirodalmat sem.[5] Üde színfoltot jelentettek azok az 1970-es évektől megjelenő szociológiai írások, melyek jóval pragmatikusabb megközelítésről tanúskodnak.[6] Ezek közül is kiemelendő a *Magyarország felfedezése* című sorozatban megjelent dokumentumszociográfia.[7]

Munkámban eltekintek a vállalat előtörténetének bemutatásától, amelyre csak az egyes összefüggések erejéig hivatkozom.[8] Az autógyári dolgozók szabadidő-

---

[3] Ezúton szeretnék köszönetet mondani Jószai Attilának, aki számos autógyári dolgozóval készített interjút bocsátott rendelkezésemre.

[4] Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Budapest, 2005; R. Nagy József: *Boldog téglafalak között. Munkáskolóniák kulturális antropológiai vizsgálata Északkelet-Magyarországon.* Miskolc, 2010; Várkonyi-Nickel Réka: *A Rimaiak Salgótarjánban. A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. salgótarjáni kolóniájának életmódvizsgálata a két világháború közötti időszakban.* Phd-disszertáció. ELTE, Budapest, 2016.

[5] Lásd Fedor Béla: Mivel töltik szabadidejüket a csepeli munkások? *Politikai Főiskola Közleményei,* 1976. 1. sz. 27–51.; Kozma Ferenc: *Jólét szocialista módon. (A szocialista életmód kérdéséhez.)* Budapest, 1979.

[6] További támpontokat nyújt Kemény István – Kozák Gyula: *A Csepel Vas- és Fémművek munkásai.* Budapest, 1971; Juhász István: *Bejáró munkások a Csepel Autógyárban.* Budapest, 1975; Bőhm Antal – Pál László: *Bejáró munkások. Egy sajátos munkásréteg szociológiai jellemzése.* Budapest, 1979; Andorka Rudolf: A falun élő munkások életkörülményei és életmódja. *Szakszervezeti Szemle,* 1978. 4. sz. 52–59., Gergely Attila: Az ipari munkásság életmódjának szociológiai típusai – a típusalkotási törekvések tipológiájához. Budapest, 1978, 143–249.

[7] Berkovits György: *Világváros határában.* Budapest, 1976. Berkovits a budapesti agglomerációban élő munkások életmódját mutatta be, azonban az autógyári munkások mindennapjairól nem hozott példát.

[8] Bővebben lásd Kiss András: A Csepel Autógyár történetéről. *Múltunk,* 2007. 2. sz. 50–65.; Uő: *A Csepel Autógyár a tervgazdaság rendszerében (1948–1953).* PhD-disszertáció. ELTE, Budapest, 2015.

eltöltését két színtérre, a munkavégzés és a munkahelyen kívüli helyszínre lehet osztani.[9] Az előbbi csoportba olyanok sorolhatók, mint a gyártelepen tartott programokon (pl. sportrendezvényeken, klubdélutánon), társadalmi munkában való részvétel; a másik csoportba pedig a vállalati üdülő, kirándulási lehetőségek igénybevétele, baráti találkozások, kocsmázás, háztáji, kiskerti gazdálkodás vagy a művelődési ház szolgáltatásainak igénybevétele tartoznak. A fenti kategóriák között számos átfedés figyelhető meg. A művelődési ház programjain való részvétel valójában a munkaidőn túli szabadidő-tevékenységhez sorolható, azonban a vállalat kulturális tervéhez igazodott, ezért tekinthetjük a munkavégzés helyéhez tartozónak is.

A munkavégzés és a szabadidő a vállalat alapítását követő időszakban és az esetek egy részében szorosan összekapcsolódott. Az eddigi társadalomtörténeti kutatások és a dolgozói visszaemlékezések is bizonyítják, hogy a munkások művelődésének, szabadidejének „hasznos" eltöltését leginkább a bejáró életmód befolyásolta hátrányosan. A lakóhely és a munkahely közötti napi ingázás a munkások életmódjára és kulturális fogyasztási szokásaira negatívan hatott.

A vállalat 1949. novemberi alapítását követően az első feladatok között a gyártás megindítása állt, a munkások kikapcsolódását segítő helyszínek kialakítása sokadrangú szempont volt. Kezdetben az alapvető kiszolgáló egységek is hiányoztak, mint például az öltözők, zuhanyzók, de a rendezvények és klubdélutánok megtartására alkalmas helyszínek sem álltak rendelkezésre. A funkciójuknak nem mindig megfelelő helyiségeket sok esetben a rendezvény idejére külön kellett igényelni. A gyártelepet sújtó 1944. áprilisi bombázások az épületek nagy részét megsemmisítették, a felújítások 1952-ig elhúzódtak, ami hozzájárult a helyiségek hiányához.

A munkavégzés helyéhez kötött szabadidő

Az alapítástól az '50-es évek derekáig a munkások szabadidejének kulturált eltöltésére kevés lehetőség adódott. Az első ötéves terv beruházásaiból kulturális célra igen elenyésző forrásokat biztosított a hatalom. Hiányoztak a művelődés és kikapcsolódás intézményesült feltételei, jóllehet a vállalat már az 1950-es években kiváltságos helyzetben volt, mivel országszerte öt üdülőépülettel rendelkezett. A kulturális területen dolgozó pártfunkcionáriusok pedig – főképpen a politikai átképzés lassúsága miatt – kevesen voltak.

A forrásokban kezdetben kevés alkalommal találkozunk a munkásokat érintő kulturális kérdésekkel, mivel az iratok jelentős része a termeléssel kapcsolatos. B. T., aki 1952-től függetlenített kultúrfelelős volt, munkáját a következőképpen látta: *„Kultúrfelelőst keresett a gyár 1951-ben. Ekkor már megvolt a járműgyár, hajtómű-*

[9] A szabadidős tevékenységek vizsgálatakor hasonló tipizálást használ Czoma László (szerk.): *Alkohol az életmódban. (Egy szegénytelep élete).* Budapest, 1985, 122–127.

[10] Interjú B. T.-vel. Szigetszentmiklós, 2011. Készítette: Jószai Attila.

gyár, motorgyár, és építették az igazgatósági épületet is. Volt ott valami miklósi fiú, Hellebrandt Jenő, akik [!] *valamit sikkasztottak, és a helyükre kerestek embert. Engem csak a személyzetire vettek fel. 1952 áprilisától lettem a Szakszervezeti Bizottság függetlenített felelőse. Rettenetesen sok szemináriumot szerveztünk, a termelési dolgokról, szakszervezeti mozgalomról. Soha nem hiányzott senki, nem kellett őket oda behajtani, egy frászt, jöttek maguktól, jó buli volt."*[10] A dolgozók körében közismert volt, hogy a kultúrmunka a szabadidő egy részének feláldozásával jár. B. T. elmondása ennek épp az ellenkezőjére mutat rá, ugyanis kultúrmunkáját egyfajta hobbitevékenységként írta le. Hozzá kell tennünk, hogy függetlenített kultúrfelelősként B. T. más munkát nem végzett, propagandaszemináriumokat, kulturális esteket, előadásokat szervezett, és adminisztratív területen dolgozott. Az 1950-es évek „kultúrbrigádjainak" feladata alapvetően a szórakoztatás lett volna, azonban amikor a munkásoknak a saját problémáikat bemutató műsorokat szerveztek, miközben azok inkább felejteni kívánták volna mindazt, úgy tűnt, mintha célt tévesztettek volna. A pártdirektívákat végrehajtó „kultúrbrigádok" tehát mégis politikai és termelési témájú szórakoztatást adtak a munkásoknak.

A hatalom mindent elkövetett, hogy a szocializmus alapjainak lerakása időszakában az elvárt „szocialista életmód" kialakuljon a munkásokban. A párt nem titkolt célja az volt, hogy minél többeket nyerjen meg a rendszer számára tanulással, szórakozással, ahogy erről a *Fényszóró* 1950. október 1-i száma is beszámolt.[11] Egy évtizeddel később ugyanezt mutatja az autógyári kultúrbizottság 1960-ra megfogalmazott terve: *„Legfőbb kulturális feladatunk, hogy a tudatformálás változatos eszközeivel, oktatás, ismeretterjesztés, könyvtármunka, közönségszervezés, művészeti munka, rendezvényeken keresztül* [!] *művészi élmények megrázó hatásával elérjük, hogy az új társadalmi viszonyoknak megfelelő látásmód és érzelemvilág alakuljon ki a gyár összes dolgozóiban."*[12] A fenti eszközök a hozzájuk tartozó színterekkel alapvetően a munkahelyhez kötődtek, a munkást arra ösztönözték, hogy szabadidejét a gyárban és a gyár által szervezett programokon töltse el. Ennélfogva egyrészt akkor is indokoltnak tűnik a munkahelyi szabadidő-felhasználásról beszélni, ha az a vállalattól távol történt. A kérdésnek azonban van egy másik értelmezése, amely a Kádár-rendszerbeli „marxista szociológia" életmódfelfogáshoz kötődik. Eszerint az életmódkutatás középpontjában a munkatevékenységnek kell(ett) állnia. Képviselőinek álláspontja az volt, hogy az életmódot elsősorban a munkával lehet jellemezni, melyből a munkás gyáron belüli munkája nem hagyható ki, azaz nem korlátozható a magánéletére, az önművelődésére és a termelésen kívüli helyszínekre sem.[13]

---

11 *Fényszóró,* 1950. október 1.

12 Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL PML), Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Csepel Autógyári Bizottsága (Szigetszentmiklós) és alsóbb szervei, szervezetei iratai (a továbbiakban: XXXV. 79), 8. doboz.

13 Bőhm Antal – Pál László: i. m. 174.

Az első ötéves terv 1951. évi módosítását követően a hónap végi rohammunkák a Csepel Autógyárban rendkívüli méreteket öltöttek. Ezt látva, a VASAS szakszervezet is vizsgálódott az autógyárban, érdeklődésük középpontjában a kifizetett túlóra és a munkavédelem kérdései álltak. A vizsgálat jelentőségét mutatta, hogy arról Kossa István[14] kohó- és gépipari minisztert tájékoztatták, és nem a közvetlen irányító szervet, az Autó- és Traktoripari Trösztöt. A jelentés megállapította, hogy a harmadik dekádban, tehát a hónap végén, a rohammunka általános jelenség volt a munkásoknál. A Motorgyár 10. műhelyében például Hatvani János, a 8. műhelyben Gajdácsi István 24 órát dolgoztak. A levél további dolgozókat is megemlített, köztük a Hajtóműgyárban Panyi János szerelőt, Nagy Ágnes munkásnőt, akik a „B" műhelyben 36 órát dolgoztak „egyfolytában". A legsúlyosabbnak az alkatrészműhelyben dolgozó munkás, Lakatos István esetét tekintették, aki állítólag kedd reggel ment be dolgozni, és péntek estig egyfolytában bent volt.[15] Hasonló az előbbiekhez Sz. A. interjúalanyom esete is, aki szerelőként dolgozott a vállalatnál, és elmondása szerint a tervteljesítés szükségessége miatt csak *„öt-hat órát aludtam az egyik sarokban."*[16] Az ő esetében a munkája miatt a hétköznapi szabadidő eltöltése fel sem merült, arra inkább a hétvégén adódott lehetőség.

A fentieket alátámasztja a D. I.-vel készült interjúm is, amelyben az interjúalany a vasárnap déli ebédet jelenítette meg szabadidejének „csúcspontjaként": *„Amikor a gyárba mentünk, ott letettek bennünket és aztán nekünk megszűnt a külvilág. Nekünk csak a munka volt a munkahelyen. Akkor nem volt még szabad szombat.* […] *Vasárnap kellett megcsinálni a mosást, a takarítást és mindent. Emlékszem, hogy az a megállapodás volt közöttünk Imrével* [a férjével – K. A.] *hogy vasárnap délben senki nem ülhetett le ebédelni, amíg mindent el nem végeztünk közösen. Akkor leültünk szépen ebédelni. Nem volt szabad szombat. Ez megint egy jó dolog volt, amikor behozták.* […] *Nagyon boldogok voltunk és örültünk, nagyon sokat jelentett az életünkben a szabad szombat. Hát olyanok voltunk, mint a rabszolgák. Mert tiszta ruha kellett, enni kellett."*[17] D. I. az '50-es években adminisztratív területen dolgozott az autógyárban, és azok közé tartozott, akik szabadidejüket inkább a családjukkal kívánták eltölteni, mint a vállalat által szervezett kultúresten, programokon. Férje, a Rákosi Mátyás Vas- és Fémművekben dolgozott,[18] ő pedig kez-

---

14 Kossa István (1904–1965) kommunista politikus, 1945-ben a Szakszervezeti Tanács főtitkára. 1948 és 1949 között nehézipari, majd ezt követően pénzügyminiszter. 1952-ben kohó- és gépipari, majd általános gépipari miniszterré nevezik ki.

15 MNL OL, Magyar Dolgozók Pártja KV Ipari és Közlekedési Osztály iratai (a továbbiakban: M KS-276. f. 95. cs.), 27. ő. e. A VASAS Szakszervezet levele Kossa István részére, 1952. augusztus 6. A teljes dokumentumot közli Kiss András: Egy szocialista nagyüzem, a Csepel Autógyár első lépései. *ArchívNet,* 13. 2013. 6. sz. http://www.archivnet.hu/gazdasag/egy_szocialista_nagyuzem_a_csepel_autogyar_elso_lepesei.html (Utolsó letöltés ideje: 2017. szeptember 16.).

16 Interjú Sz. A.-val. Budapest, 2015. Készítette: Kiss András.

17 Interjú D. I.-vel. Budapest, 2006. Készítette: Kiss András.

18 Később Csepel Vas- és Fémművek.

detben Pesterzsébetről ingázott a Pest megyei Szigetszentmiklós-Gyártelepre, majd az '50-es évek közepén az ingázó életmódot feladva, egy budapesti üzemben helyezkedett el. D. I. esete mindazonáltal nem igazolja, hogy az autógyári munkavállalók azért nem művelődtek az autógyár által szervezett programokon, mert távol éltek munkahelyüktől. Az ő esetében inkább a munkaidő mennyisége volt az, ami hátráltató tényezőt jelentett.

Azon munkavállalóknak, akik a gyárteleptől távol laktak, a Csepel-szigeten belüli távolság nyilvánvalóan problémát jelentett. A vállalati pártbizottság iratai között található olyan levél, amely egy Ráckevén élő volt autógyári nyugdíjas dolgozónak szólt, elismerve benne a távolság okozta akadályt. 1959-re már elkészültek az autógyár művelődési házának tervei, a helyben eltöltött szabadidő igénye azonban már korábban megmutatkozott. *„A Kultúrházunk*[19] *felépítése után külön helyiséget mi is tudunk biztosítani a nyugdíjasok számára, csak ez azonban még nem Csepel, és ide valószínűleg nem fognak eljárni délelőttönként kártyázni és elbeszélgetni Ráckevéről a nyugdíjasaink. Ennyivel előnyösebb helyzetben vannak a csepeli elvtársak."*[20] A levél írója elismerte, hogy Csepel és „kulturális-szórakoztatóipara" már csak közlekedése révén is előnyösebb elhelyezkedésű, mint Szigetszentmiklós-Gyártelepé. A Csepel Autógyár esetében a problémát egyrészt az elhelyezkedése jelentette, hiszen Csepeltől 15 kilométerre volt, másrészt az, hogy a munkások nagy része a sziget távolabbi pontjairól ingázott a központi telephelyre.[21]

A fenti esetek alapján látható, hogy voltak dolgozók, akik a munkahelyükön töltötték szabadidejüket is. Extrém esetként tekinthető azon munkások helyzete, akik 24 óránál is többet tartózkodtak a gyárban. Hatékonyságuk, munkaintenzitásuk erősen megkérdőjelezhető, ami miatt a szakszervezet 1952-ben vizsgálatot indított. Számuk feltehetően egy szűk csoportra koncentrálódott, és többen voltak közöttük sztahanovisták is. A túlhajszolt munkavégzésnek két oka is volt. Egyrészt a havi terv teljesítését csak a hónap végi rohammunkákkal lehetett teljesíteni. Másrészt, ahogy erre interjúalanyom is utalt, igen fontos tényezőt jelentett a túlmunkáért kapott bér. Sz. A. 1950. januártól dolgozott a vállalatnál. Elmondása szerint volt olyan hét, amikor 110 órát dolgozott, és ezért 1100 forint heti fizetést vitt haza, ami igen jelentős összegnek számított az '50-es évek első felében.[22] Az autógyári munkásoknak pihenőidő jutott, akár több órára is, amikor nyersanyag- vagy alkatrészhiány miatt kényszerültek megállni. 1951 júniusában 14 ezer óra állásidőt számoltak el, melyet

[19] A „központi" művelődési ház felépüléséig az autógyár kultúrterme az igazgatósági épületében volt.

[20] MNL PML XXXV.79. (8. doboz). 1959. január 13.

[21] A területi összefüggéseket vizsgálja: Jószai Attila: *A szuburbanizáció történeti előzményeinek vizsgálata a Csepel-sziget északi részén.* PhD-disszertáció. PTE Közgazdaságtudományi Kar, Pécs, 2016.

[22] Interjú Sz. A.-val. Budapest, 2015. Az interjút készítette: Kiss András. Bíró Ferencné vezérigazgató havi fizetése 1951-ben 3000 Ft + prémium, a főosztályvezetőké pedig 2400 Ft + prémium volt.

a vállalatnak akkor is ki kellett fizetni, ha termelés egyáltalán nem volt. Ez a szám 1952. júniusban már 26 ezer óra volt, amely rendkívülinek mondaható.[23]

A munkások szabadidejüket a vállalati sportszakosztályok programjain is eltölthették. Az 1950-es évek *Munkára, Harcra Kész!* mozgalmát leszámítva, talán ez volt az a terület, amely kevésbé volt politikával telítve. Előfordult azonban olyan eset is, amikor a sportolóknak a sportszemináriumot az edzésen tartották meg. A vállalat az alapításától kezdve különböző sportszakosztályokat (labdarúgó, röplabda, kézilabda, asztalitenisz, motor, úszó stb.) hívott életre, melyek a munkások munkaidőn kívüli időtöltését szolgálták.[24] A szakosztályokon kívül számos szakkör (pl. sakk, fotó) állt rendelkezésre, melyekhez a munkások csatlakozhattak. A sportélet, a szórakozás és a pihenés különböző formái nem mást szolgáltak, mint a munkások megnyerését a szocializmus eszméinek.[25] Az 1950-es évek „kultúrbrigádjanak" tevékenysége végletekig túlpolitizált volt, ez csak az évtized végére enyhült. A brigádok 1950. októberi versenyfelhívásának programjában például hetente kétszeri, csasztuskával egybekötött műsor, pártnap, szakszervezeti nap és falujáró műsor szerepelt.

A dolgozók szabadidejének kontrollját szolgálta a hatalom által elvárt különböző társadalmi munkák és kommunista szombatok szervezése, amelyek elvben önkéntes alapúak voltak.[26] Ha a vállalat felhívást intézett a munkásokhoz, akkor a feladat elvégzéséhez illendő volt bizonyos számú munkást „kiállítani". Az amúgy ingyen elvégzett munkát a vállalatok éves beszámolóikban forintosítva is közölték, feltüntetve a ráfordított időt és anyagmennyiséget. Az autógyári munkások jelentős mennyiségű társadalmi munkát végeztek, munkájuk kvázi szabadidős tevékenységként értelmezhető, miközben szabadidejüket feláldozva a vállalat érdekében dolgoztak. A kommunista szombatokra B. T. úgy emlékezett vissza, hogy munkájukat az állam javára végezték. Elmondásában úgy ábrázolta a társadalmi munkát, mint ami mentalitásának szerves része volt: *„Nem éreztük kényszernek, az első időkben biztosan nem. Mentünk szívvel-lélekkel, jókat hülyéskedtünk közben,*

---

23 Kiss: *A Csepel Autógyár a tervgazdaság rendszerében (1948–1953)…* 227., 283. A magyar munkásokat egy jóval későbbi, Dobray György által 1970-ben készített dokumentumfilm úgy mutatja be, mint akik szabadidejükben, munkahelyükön pihennek. Ebben a munkások őszintén beszélnek a munkaidő betartásáról, a munkához fűződő érdekeltségi rendszerről és arról, hogy valóban munkával töltik-e az időt. https://www.youtube.com/watch?v=2mOlNcaEzpI (Utolsó letöltés időpontja: 2017. szeptember 16.).

24 MNL PML XXXV. 11. (5. doboz), 1/3. Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Ráckevei Járási Bizottsága és alapszervezetei iratai (1948–1956). 1950. szeptember 1.

25 1950. szeptemberben megalakult az autógyár zenekara is.

26 A társadalmi munka fogalma napjainkra jelentősen átalakult és az önkéntességgel definiálható, tartalma azonban változatlan: önként, szabad elhatározásból, nem kötelező jelleggel végzett munka. Bővebben: Fényes Hajnalka–Kiss Gabriella: *Az önkéntesség szociológiája.* http://campuslet.unideb.hu/dokumentumok/tanulmanyok1/Munka/Onkentes_munkarol/FenyesH_KissG_Az_onkentesseg_szociologiaja_KEK.pdf (Utolsó letöltés időpontja: 2017. szeptember 19.).

hisz fiatalok voltunk. Úgy éreztük, hogy olyat teszünk, amivel azért dolgozunk, hogy több legyen az államnak. És ez nagyon jó érzés volt."[27]

Munkahelyen kívüli szabadidő

Az autógyár első öt esztendejét bemutató propagandakönyv a vállalati jóléti-szociális politika eredményeit és a munkások kikapcsolódásának lehetőségeit elnagyoltan mutatta be: *„jó szociális ellátás – fél egészség. Levegős, világos otthon, üdülési lehetőség, üzemi egészségvédelem, bölcsőde, sporttelep, strand…"* – fogalmazott a kiadvány, amely egy idealisztikus munkáséletmód ábrázolása is egyben. Ennek az életmódnak elvben mindent tartalmaznia kellett, amire a munkásnak a hatalom szerint szüksége volt.[28] Az 1950-es években a vállalat öt üdülővel rendelkezett, melyeket 1950–1951-től elsősorban azok a munkások és családjaik vettek igénybe, akik kiemelkedő teljesítményt mutattak fel a termelésben. Az egyik vállalati üdülő Balatonfüreden volt, erről úgy írtak, mint amit a gazdagoktól vett el a néphatalom: *„Mágnások luxusüdülője tárta ki kapuit az autógyáriak előtt, a harmincas évek úrimurija, Anna-báljai helyén talált nyári otthont az üzemek népe."*[29] 1952-től bővítették az üdülőt, ezt követően pedig Balatonmáriafürdőn indult meg az autógyári munkások gyermekeinek üdültetése. Az üdülő egy turnus alatt 35 gyermeket fogadott. Az üdülőhöz a leírások szerint ekkor kétholdas gyümölcsös is tartozott, mely ritkaságnak számított; feltételezhető, hogy a területet egy kuláknak minősített gazdagparaszttól vették el.

A vállalat harmadik, üdülésre alkalmas objektuma Szigetszentmártonban volt. Ezt 1953-ban a vállalat szűkös lakáshelyzete miatt munkásszállóvá alakították. Az épületben könyvtár, zenegép is működött, valamint társasjátékok is rendelkezésre álltak. A vállalat másik két pihenőotthona Leányfalun és Balatonszemesen volt, azonban működésükről és arról, hogy a leányfalui üdülővilla pontosan hogyan került a vállalat tulajdonába – feltételezhetően szintén elkobzás útján – nem találtunk forrásokat.[30] Mindent összevetve úgy tűnik, hogy a Csepel Autógyár üdülőellátottsága tekintetében kiváló helyzetben volt. Az üdülők azonban egyszerre csak kisebb csoportokat tudtak fogadni. A főszezon, amikor a munkások szívesen kivették volna szabadságukat, nem bizonyult elegendőnek ahhoz, hogy az üdültetés tömegessé válhasson. Javított a helyzeten a vállalat vonyarcvashegyi üdülőjének a megnyitása 1977-ben.

27 Interjú B. T.-vel. Szigetszentmiklós, 2013. Készítette: Jószai Attila.
28 *A húszezredik. A Csepel Autógyár öt esztendeje*. Budapest, 1954, 95.
29 Uo. 95.
30 Az 1959. évi források szerint a leányfalui üdülőben családi üdülést biztosított a vállalat, a balatonszemesi nyaralóban pedig 1958-ban hat turnusban 180 gyermeket üdültettek.

Mindennapi szórakozás – a „Kéktó"

A kezdetleges munkás-szabadidőközpont, a Kéktó története korántsem volt olyan fényes, mint ahogy azt a korszakban leírták. A vállalat és a szigetszentmiklósi tanács egy idő után nem tudta felügyelet alatt tartani a munkások szabadidejének eltöltését. A Csepel autógyári dolgozók részére kezdetben alig állt lehetőség a szabadidő „szervezett" és kulturált körülmények közötti eltöltésére. A munkások, ahogy tudták, „maguk között" oldották és szervezték meg programjukat, feltéve, ha erre a gyakori túlórázások engedték őket. Erre utal a B. T.-vel készített interjú, aki szerint ameddig nem volt az autógyár közvetlen közelében kulturális program és lehetőség, addig Csepelre jártak szórakozni.[31]

Az említett propagandakönyv idealista képet festett a Kéktóról és arról, ahogy a munkások és a környékbeli települések lakói a szabadidejüket töltik. Ebben például egyáltalán nem esett szó a vállalati művelődési ház vagy a községi kultúrház hiányáról, az óvoda- és bölcsődehelyek vagy a lakások hiányáról. A vállalat művelődési házának felépítése hosszabb időre eltolódott, ezért a szabadidő leszűkült az ismert helyszínek (pl. Kéktó, kocsmák, baráti társaságok, stb.) látogatására. A könyv szerint az 1950-es évek derekán pezsgő szabadidőélet volt strandfürdővel, zártkörű vidámparkkal, szabadtéri filmvetítéssel és sporteseményekkel: *„E Kék-tó már nevével is a János vitéz Iluskáját visszaadó tündérországi tengerszemet idézi elénk, amelyből az »Élet vize árad…« Hát, ha az élet vize nem is, de jókedvet, vidámságot lehet itt találni eleget."*[32] A Csepel Autógyárral párhuzamosan fejlesztett Szigetszentmiklós nagyközségben épült új, és a szocialista iparosítás sikereit hirdetni hivatott lakótelep[33] szomszédságában működött az a régi kavicsbánya, melyet a helyiek a víz tisztasága miatt Kéktóként neveztek el.[34] A vízügyi problémák, mint például a tó iszaposodása és hínárosodása azonban már a második világháborút megelőzően megindult. B. T. az interjúban úgy fogalmazott: *„Ez még igazi kék tó volt, de nagyon hínárosodott, ezt minden évben egymillió forintért kapartatta ki a gyár. Örökké pénzbe került. Még jegenyesort is ültetett az Autógyár, pedig sok fa volt ott előtte, foltokban elszórva."*[35]

---

31 Interjú B. T.-vel. Szigetszentmiklós, 2011. Készítette: Jószai Attila.

32 *A húszezredik…* 96.

33 A szigetszentmiklósi lakótelepet az 1950-es évek elején Autóvárosként emlegették. A lakótelep később a József Attila lakótelep nevet vette fel. A szigetszentmiklósi lakásberuházásokhoz vö. Kiss: *A Csepel Autógyár történetéről…* 56–58.; Uő: *A Csepel Autógyár a tervgazdaság rendszerében (1948–1953)…* 151–152.

34 1918-ban a Melocco Cementgyár tulajdonosan a településen kavicsbányászatot indított, ezt követően napi 20–30 vagon kavicsot szállítottak a fővárosi építkezésekhez. 1926-tól Pfandler Mihály kőműves mester folytatta a kavicskitermelést, melynek helyén az 1940-es évek elején Tárnok Ferenc helyi vállalkozó strandfürdőt nyitott. 1946. július 27-én a Szociáldemokrata Párt (SZDP) sport- és kulturális délután tartott, melyen politikai beszédek is elhangzottak. Arról, hogy a tó miként került a Csepel Autógyár tulajdonába, nem rendelkezünk forrással. Vöő Imre: *Az egyletek működése Szigetszentmiklóson 1872–1949.* Szigetszentmiklós, 2010, 50., 66.

35 Interjú B. T.-vel. Szigetszentmiklós, 2011. Készítette: Jószai Attila.

A vállalat alapítását követően a munkások egyre nagyobb számban jártak szórakozni a Kéktóra, a gyár ezért igyekezett intézményesen megszervezni a szórakoztatás feltételeit. Az autógyárhoz tartozó terület rendbetételét társadalmi munkában, szabadidejüket felhasználva végezték el a munkások.[36] A gyár 1954-ig 700 ezer forintot költött a környezet rendbetételére. „*Hetijegyért megyek – jelszóval a férfiak is levonulnak, persze nem csak a HÉV-állomásra,*[37] *hanem a Kéktó büféjéhez is, egy pohár sörre*"[38] – fogalmazott egy évvel később a munkások és a helyi lakosok vasárnap délelőtti programjáról az üzemi újság. A program délutánonként a következőképpen folytatódott: „*Négy órakor a Kék Tón áll a nagyüzem. Előbb csak a gyerekek jönnek le szaladgálni, majd mind több felnőtt is megjelenik. Fürdőruha- és short-kiállítás. Vidám zsibongással hűtik magukat az emberek a kékesen csillogó vízben. A kényelmesebb emberek azonban már újra szomjasak. Szerencsére nem kell messze menni, elég néhány lépcsőfokon felsétálni, és már a gesztenyefák árnyékában le is lehet ülni*."[39] Ekkor kártyapaklik, rexasztal és sakktábla állt a munkások rendelkezésére. Általános volt, hogy az esték közeledtével a családok helyét a fiatalok vették át: „*Az állomás és a Kék Tó közti réten egész korzó alakul ki. Itt sétálgatnak a hetedikes, nyolcadikos nagylányok; piruló arcok, bátortalan, rövidnadrágos udvarlók mutatják, hogy itt ébredezni kezd a szerelem…*"[40] Fontos kiemelni, hogy a Szigetszentmiklós területén elhelyezkedő Kéktó nemcsak a munkások – akik nagy számban az új lakótelepen laktak – pihenésének a helyszínéül szolgált. Azok a helyi lakosok, akik nem az Autógyárban, hanem a termelőszövetkezetben vállaltak munkát és paraszti gyökerekkel rendelkeztek, szintén itt találták meg szórakozásukat. A források szerint a Csepel-sziget számos településéről, Tökölről, Makádról és Taksonyból is jártak ide szórakozni.

Művelődési ház és más szórakozási lehetőségek híján a Csepel Autógyár számára adódott az alkalom, hogy az 1950-es évek közepén a szigetszentmiklósi Kéktót a szabadidő színterévé alakítsa. A vállalat szociális- és művelődési elképzelésébe ekkor még beleillett a terület fejlesztése. Hozzá kell tenni, erre valós igény is jelentkezett a lakótelepen élők részéről is, hiszen Csepel – tényleges közelsége ellenére – többeknek távolinak tűnt. A terület ekkor már zárt helyiséggel is rendelkezett, melyet 1954-ben közel 200 fő befogadására tettek alkalmassá.[41] Az élőzenés programok szombaton és vasárnap rendszeressé váltak, hétfőtől péntekig a környékbeliek esténként vették igénybe a tavat. A *Fényszóró* tudósításai szerint Szigetszent-

36 *Fényszóró,* 1954. szeptember 15.

37 A Csepel Autógyár központi telephelyét, Szigetszentmiklós-Gyártelepet és a Csepel-sziget számos települését a Budapest-Közvágóhídtól induló HÉV-vel lehetett elérni.

38 *Fényszóró,* 1954. július 28. Egy üveg sör a helyszínen 6 forintba került, az italboltban viszont 3 forint 50 fillérért lehetett megvásárolni.

39 Uo.

40 Uo.

41 MNL PML Szigetszentmiklósi Községi Tanács iratai (a továbbiakban: XXIII-833-b), VB-ülés jegyzőkönyve, 1956. január 5.

mártonból és Taksonyból érkeztek zenészek a Kéktóhoz, akik sváb- és cigányzenét játszottak. Mákos János szigetszentmiklósi cigányzenész így emlékezett vissza erre az időszakra: „*Keringőket, csárdásokat és foxtrottot játszottak többnyire, de igény volt a magyar nótákra is. Amikor felkerültem ide vidékről, csak Budapesten kívülre volt érvényes zenészvizsgám. Lementem hát a Kéktóra, mert a prímást már ismertem. Na, ez odaszólt a Miksának, a vak harmonikásnak, hogy ez itt egy jó prímás.* […] *Az épület teraszán volt a tánctér, ott voltunk mi is zenészek, szabadtéren. A bulik szombatonként pirkadatig tartottak.*"[42]

Az 1950-es évek közepén már egyre többen látogattak el a Kéktóra szórakozási célból, ebből nemegyszer társadalmi feszültség is keletkezett. Azok a mezőgazdasági munkát végző fiatalok, akiknek nem volt lehetőségük Csepelre bejutni, szintén a Kéktóra jártak szórakozni. Kőrősi József és D. Török Pál vb-tagok az 1955. március 8-i tanácstestületi ülésen szóvá tették azt, hogy a Kéktó helyiségeibe a parasztfiatalokat nem engedték be, csak az autógyár dolgozóit. A tanácsülésen a felszólalók azzal vádolták meg a járműipari vállalatot, hogy hozzáállásukkal „*nem fog a munkás-paraszt szövetség elmélyülni*".[43] B. T., aki 1952. áprilisban lett a Csepel Autógyár Szakszervezeti Bizottságának függetlenített kultúrfelelőse, úgy emlékezett vissza, hogy a Kéktóra a Csepel-sziget több településéről is jártak szórakozni: „*Sajnos késeltek is. A tököliek csizmában jártak,*[44] *és ide, ennek a szárába volt bedugva a kés. Rettentő sok balhé volt egy idő után, verekedés, meg miegymás, a rendőrök állandóan ott voltak.*"[45]

A rendbontások miatt a táncrendezvények lebonyolítása előtt egy hónappal az autógyári szervezőknek engedélyt kellett kérniük a rendőrségtől, a tűzoltóságtól és a helyi tanácstól is. B. T. hangsúlyozta, hogy a rendzavarások miatt – melyeket általában a résztvevők ittassága okozott – erős kézre volt szükség a rendfenntartásban, amit egy dunaharaszti illetőségű rendőr biztosított sajátos módszerekkel: „*Volt egy rendőr Dunaharasztiról, az aztán mindig megverte a balhézókat. Volt egy szoba alul, amolyan fél pince, na, ez oda bevitte őket, elvette a késüket, és rettenetesen megverte őket. Akit oda levitt, az többé nem cirkuszolt.*"[46] A Kéktó körüli konfliktusokról a *Fényszóró* már 1956-ban tudósított és úgy mutatta be a területet, mint ahova egyre több jampec[47] járt szórakozni, és a verekedések miatt a helyszín veszített

---

42 *Fényszóró,* 1954. szeptember 15.

43 MNL PML XXIII-833-b-5. kötet, 1955. március 8.

44 Ebből arra következtethetünk, hogy a tököli Kéktó-látogatók munkájuk és hagyományos paraszti életformájuk miatt is ragaszkodtak a falusi ruhaviselethez.

45 Interjú B. T.-vel. Szigetszentmiklós, 2011. Készítette: Jószai Attila.

46 Uo.

47 Jampec jelentése: léha, feltűnően öltözködő és viselkedő fiatal. A jampec alakja elsősorban az utcai gengszterek világához és különösen a divathoz kötődik. A szocialista társadalmi normákat figyelmen kívül hagyó csoportok helyzetéről lásd Horváth Sándor: Gumibot és razzia. A szocialista rendőrség és a szegénység felügyelete. *Belügyi Szemle,* 2012. 7–8. sz. 128–142.; Uő: A Késdobáló és a jampecek. Szubkultúrák Sztálinvárosban. *Korall,* 2000. 1. sz. 119–136.; Uő: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros.* Budapest, 2004.

vonzerejéből.[48] Egyik interjúalanyom, aki az 1950-es években fiatal munkásként járt a Kéktóra szórakozni, a verekedésekről mindössze annyit mondott: „*Az akkori fiatalság tisztán verekedett* [t. i. *fair play* módon – K. A.], *akkor is voltak lányok.*"[49]

Az autógyár a terület látogatásának szigorításáról döntött, ami azt jelentette, hogy a vállalat csak a saját dolgozóinak és a klubtagoknak biztosított szórakozási lehetőséget a hétvégeken, számukra is négy forintos belépőjegy ellenében. Az 1950-es évek közepére ugyanis a Kéktó látogatói közül feltehetően már többen voltak azok, akik a rendbontás és az alkoholfogyasztás miatt látogatták a területet, mint azok, akik kulturált módon kívánták eltölteni szabadidejüket. Ez abból következtethető, hogy a Csepel Autógyár vezetőségének egyik javaslata szerint azokról is gondoskodni kívántak, akik „csak" sörözni szerettek volna, de nem akartak részt venni kulturális programokon. Számukra egy alkalmi kimérőt nyitottak a terület kapujánál. Ez az intézkedés azonban a munkások tiltakozását váltotta ki, mivel úgy érezték, kizárták őket a kéktói szórakozási lehetőségekből. A vállalatvezetés értetlenségének adott hangot, amiért szerintük a munkások csak alkoholos italok fogyasztásában lelték örömüket: „*Nem hisszük, hogy a lakótelepi dolgozók csak sör, vagy egyéb ital fogyasztásában találnák meg szórakozásukat.*"[50]

Nem található adat arról, hogy az autógyári dolgozók közül hány főt sorolt a hatalom a jampecok közé. A forrásokban arra sincs utalás, hogy a jampecok fő találkozási helye a Kéktó lett volna, jóllehet a *Fényszóró* ide vonatkozó cikke ezt közölte. Abból kiindulva, hogy a jampec alakja inkább városi munkásfigurának számított, mint vidékinek, számuk csekélynek feltételezhető. Létüknek és életfelfogásuknak az autógyár környezetének falusias jellege alapvetően nem kedvezett, jóllehet a jampec-szellemiség és a tinédzserekből álló bandák tagadhatatlanul a munkásfiatalokhoz kötődtek. Feltételezhető, hogy a különcséget és a hivatalos normákkal szembeni életmódot képviselő fiatalok Csepelről és Budapest déli kerületeiből érkezhettek szórakozni.[51]

1953-ban, a Nagy Imre miniszterelnök nevével jelzett gazdaságpolitikai irányváltás során számos nehézipari beruházást állítottak le. A források átcsoportosítása korántsem az oktatási és kulturális szférában csapódott le, hanem elsősorban a mezőgazdasági beruházásokban, a fogyasztás és az életszínvonal emelkedésében jelentkezett.[52] Mindez azért is fontos, mivel 1953 után a Csepel Autógyárban is

---

48 *Fényszóró,* 1956. május 31. A Kéktó kriminalizálódásáról és a tiltott szerencsejátékokról a szigetszentmiklósi tanácsnál is tudtak, azonban tehetetlennek bizonyultak, a terület ugyanis a Csepel Autógyár tulajdonában volt.

49 Interjúalanyom nem járult hozzá nevének és monogramjának közléséhez.

50 *Fényszóró,* 1956. május 31.

51 Sztálinvárosban különös módon éppen a Bartók Béla Művelődési Ház vált a jampecok egyik fő találkozási helyévé, melyet hétvégenként „szálltak meg", és az alkalomra a legújabb „jampecdivat" szerint öltözködtek. Horváth: *A kapu és a határ…* 181.

52 Az 1953. évi beruházási állomány közel 15%-át állították le. Az ipar az 1953. évi beruházásoknak még 46,3%-át, 1954-ben viszont már csak 35,2%-át tette ki, a mezőgazdaság 1953. évi 13,7%-os beruházási arányát viszont 1954-re 24%-ra emelték. Pető Iván – Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985.* I. Budapest, 1985, 248–249.

számos nagyberuházást leállítottak, és ehhez eleve hozzárendelték a szociális és kulturális jellegű fejlesztéseket.

A vállalat kultúrbizottsága több javaslatot is megfogalmazott egy új művelődési házra, amit akkor még a Kéktó helyén képzeltek el. A B. T. által vezetett kultúrbizottság javaslatai azonban nem valósultak meg, a művelődési házat a Csepel Autógyár közvetlen közelében nyitották meg 1961-ben. Ez utóbbi terv megvalósulásában szerepet játszhatott, hogy a Csepel-szigetet, azon belül is a legsúlyosabban Dunaharasztit 1956-ban sújtó földrengés tönkretette az 1954-ben felújított kéktói klubhelyiséget.[53] Hozzájárult a döntéshez az is, hogy az autógyár a központi telephelyétől 5 km-re fekvő helyszínt nem tudta felügyelete alatt tartani, és egyszerűen távolinak gondolta. A terület tulajdonjoga csak 1959-ben került újra Szigetszentmiklóshoz. Az átadást megelőző vizsgálóbizottsági jegyzőkönyv feltérképezte a helyzetet és a felek álláspontját: „*A Csepel Autógyárnak igen nagy összegbe került a Kéktó szórakozóhely létrehozása, azonban az Autógyár nem tudta olyan színvonalra emelni, amilyen szükséges lett volna. Ezért lassan a Kéktót a dolgozók becsületes része késdobálónak nevezi, és nem tartja alkalmasnak arra, hogy ott kulturált körülmények között szórakozni lehessen*”.[54] A tó utóéletéhez tartozik, hogy Szigetszentmiklósnak sem forrása, sem pedig szándéka nem volt a terület fejlesztésére, jóllehet 1963-ban felsőbb szerveknél informálódtak egy községi kultúrház felépítésének lehetőségéről. Az 1963. évi községfejlesztési tervben a Kéktó helyén kultúrpark és fürdőhely kialakítását tervezték, a tanács azonban nem tudott forrásokat biztosítani a fejlesztésekhez.[55] A tó maradványait, melyeket az idők során benőtt a nádas, 1968-ban egy hét alatt feltöltötték az Autógyár Hajtóműgyára mögött található homokbuckák földjével.

A Kéktó marginalizálódása, annak ellenére, hogy a munkások kikapcsolódásának elsőszámú színtere volt, két fontos tényezőre vezethető vissza. Egyrészt az 1950-es évek közepétől hatványozottabban jelentkező rendbontásokra és az ezekkel együtt járó kriminalizálódásra, másrészt arra az igényre, hogy a közel tízezer főt foglalkoztató járműipari vállalatnak saját, közelben lévő művelődési háza legyen. A kocsmák és a fiatalok szubkulturális közösségei a Csepel Autógyár környezetében is létrejöttek. A Kéktó tehát a nagyközség és az autógyár egyik informális központjává vált, nemcsak azért, mert itt szórakoztak és ittak a munkások, hanem mert sokszor itt étkeztek és találkozhattak barátaikkal, ismerőseikkel.

---

53 Az 1956. január 12-i földrengésről lásd Györgyi Csaba: Az 1956. évi Pest megyei földrengés. In: *Tanulmányok Pest megye múltjából.* V. Budapest, 2014, 47–68.; Németh Szandra: A 20. század legnagyobb magyarországi földrengése. http://www.historia.hu/userfiles/files/2011-04/Nemeth.pdf (Utolsó letöltés ideje: 2017. szeptember 13.).

54 MNL PML XXIII-833-b-9. kötet, 1959. május 12. 1950 és 1959 között a Csepel Autógyár közel 1,5 millió forintot fordított a Kéktó környezetének rendbetételére.

55 MNL PML XXIII-888-b-1. kötet, Községfejlesztési Állandó Bizottság ülése.

Művelődés bonyodalmakkal

Az 1956-os forradalmat és szabadságharcot követően számos pártdirektíva foglalkozott a munkásság helyzetével.[56] Az autógyár Járműgyárában alakult brigádok például a dolgozók üzemekben való meglátogatásával végeztek közvélemény-kutatást. Ennek során a Járműgyárban a munkások 65–70%-át tudták megkérdezni a legkülönfélébb témákban (általános bérrendezés, a fizetések emelése, az életszínvonal kérdése, nyugdíjtörvény, lakáselosztás, stb.). Külön rangsorolták a megkérdezett járműgyári munkások problémáit, amelyek aktuálisan a munkásságot foglalkoztatták. Az elhangzott javaslatok között több, szórakozással és művelődéssel kapcsolatos felvetés is szerepelt, például, hogy hétköznap délutánonként és a kora esti órákban több szórakoztató, könnyűzenei és színházi műsort kívánnak hallgatni a rádióban, továbbá nyugati filmeket szeretnének megtekinteni a moziban.[57]

A vállalati közönségszervezők munkájával kapcsolatban a munkások kiemelték, *„hogy a színházjegyek elosztását tudatosítsák a dolgozókkal, mert most haver-rendszer van a jó jegyek elosztásánál”*[58] A munkások tisztán akartak látni a (film)színházjegyek elosztásának kérdésében, ugyanis sérelmezték azt a helyzetet, hogy egyes társaik kapcsolataik útján jobb ülőhelyekhez vagy jegyhez jutnak. A vállalat üzembiztonsági osztályán széleskörű vizsgálatot folytattak le, ennek során kiderült, hogy a lakótelepi jegyek megvételéhez szükséges hivatalos iratokat a kultúrosztályról ellopott pecsétekkel és igazolással szerezték Budapesten. A különbség azonban az volt, hogy a filmszínházi jegyek nem rózsaszínűek, hanem fehérek voltak, melyeket a Nyomtatványellátó Vállalattól vásároltak ezer-kétezer darabos tételben. A jegyértékesítéssel megbízott pénztáros és a mozigépész, hogy fizetésüket kiegészítsék, trükkhöz folyamodtak. A jegynyomtatványokat úgy vágták el, hogy azokat kétszeresen tudták értékesíteni, az ebből befolyt közel 30 ezer forintnyi összeget tartozásaik rendezésére kívánták fordítani.[59] A trükköző kultúrmunkások azzal buktak le, hogy a moziteremben látványosan többen voltak, mint amennyi hivatalos jegy kiadásra került. Ebből arra következtethetünk, hogy az igény jóval nagyobb volt, mint amit a jegyek eladásából biztosítani lehetett. Nem véletlen, hogy az 1959-ben kirobbant botrány kapcsán a munkások is óvatos célzásokat tettek, és a vállalat vezetőségén erősödött a nyomás egy központi művelődési ház felépítése végett. A megkérdezett munkások álláspontja a következő volt: egy *„ilyen nagy gyárnak, amely egyébként ipari gócpont, ezen a mezőgazdasági területen szükséges lenne egy*

[56] 1957 után a fokozatosan megszilárduló kádári hatalom mindent elkövetett annak érdekében, hogy elejét vegye a munkások elégedetlenségének.

[57] A József Attila lakótelepen filmszínház (mozi) működött, ahova a gyári munkások szabadidejükben járhattak.

[58] MNL PML XXXV. 79. (3. doboz). 1958. június 11.

[59] Az 1950-es években egy tízalkalmas mozibérlethez kedvezményesen 4 forintért lehetett hozzájutni. A matinékra eladott jegyek árát a MOKÉP 1 forint 50 fillérben, a „rendes” mozielőadásokra 2 forint 50 fillérben állapította meg.

megfelelő színvonalú kultúrterem, ahol a környékbeli dolgozók munkaidő után szórakozhatnának."[60]

A művelődési ház tervezésére a Művelődésügyi Minisztérium és a vállalat Borsa Gábor és Szabó István építőművészeket kérte fel.[61] A tervek elkészülése után azonban a kivitelezés ütközött akadályba. 1960. február 17-én a vállalat beruházási osztálya arról értesítette Pálfi Kálmánt, a Csepel Autógyár MSZMP Pártbizottságának titkárát, hogy a Kohó- és Gépipari Minisztérium (KGM) az építéshez szükséges vasanyagot nem tudja biztosítani, az Építésügyi Minisztérium 1. sz. Igazgatósága pedig még ki sem jelölte az építési alvállalkozókat. A kezdeti lelkesedés, hogy a vállalat központi művelődési háza már 1961-ben átadásra kerül, megcsappant. A beruházási osztály ezért mindent latba vetve, a következőket írta: „*elsősorban az anyagkeret biztosítása okozza a legsúlyosabb gondot és ebben a kérdésben megítélésünk szerint Zsofinyecz*[62] *miniszterhelyettes elvtársig fog kelleni elmenni.*[63] A művelődési ház alapkövét végül 1960-ban tették le – a területet B. T. beszámolója szerint akkor még erdő vette körül – és 1961. augusztus 20-án adták át.[64]

A központ egyik előnye a munkások számára kétségkívül az volt, hogy egy helyen tudták igénybe venni az otthon szolgáltatásait, köztük a nyelvtanfolyamokat, a kihelyezett továbbképzéseket, a könyvtárat, az éttermet és még számos más programot. A művelődési ház első évét összegző jelentés kiemelte, hogy látogatottsága a munkavállalók és a térség lakói részéről jelentős volt. A havi átlagos látogatottság 12–15 ezer fő volt, 1962-ben a szakkörök és művészeti csoportok létszáma elérte a 769 főt.[65] Egy év alatt a művelődési házban játszott színdarabokat 8345 fő látta. A mozi látogatóinak száma, akik között a szigethalmiak törzsközönségnek számítottak, azonban a jelentés szerint kedvezőtlenül alakult, jóllehet 1962. augusztusig 26 864 fő tekintett meg valamilyen filmet a Gyártelepen. A látogatottság visszaesése Joó István, a Szakszervezeti Bizottság titkára szerint azért történt, mivel a mozi csak három hónapos utánjátszással, azaz késéssel kapott filmet.[66] A művelődési házat legnagyobb létszámban az autógyári dolgozók látogatták, ezen-

60 MNL PML XXXV. 79. (3. doboz). 1958. június 11.

61 A kultúrház előtti szoborcsoport elkészítésével Kerényi Jenő (1908–1975) Kossuth-díjas szobrászművészt bízták meg. Csergő János kohó- és gépipari miniszter a beruházási programot 1959. június 1-jén hagyta jóvá.

62 Zsofinyecz Mihály (1906–1986) kommunista politikus. 1949. június és 1950. december között kohó- és gépipari, majd 1952 és 1953 között középgépipari miniszter. 1954-től 1957-ig miniszterhelyettesi rangban a Rákosi Mátyás Vas- és Fémművek vezérigazgatója. 1957 és 1962 között kohó- és gépipari miniszterhelyettes.

63 MNL PML, Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Csepel Autógyári Bizottsága és alapszervezetei iratai (a továbbiakban: XXXV. 18), 9. doboz, 9. 1960. február 17. Az Építésügyi Minisztériumon keresztül a vállalat Apró Antaltól, a Minisztertanács elnökhelyettesétől kért segítséget.

64 *Fényszóró,* 1961. augusztus 20.

65 MNL OL XXXV. 18. 2/b. ő. e. 1962. augusztus 22.

66 A budapesti mozik előnyben voltak, ezért a vidéki művelődési házak később kaphatták meg a filmeket. Emiatt a dolgozók feltehetően inkább Budapestre utaztak, és nem várták meg a három hónapot.

kívül 10%-ot tettek ki a Pestvidéki Gépgyár dolgozói és 20–30%-ot a Csepel-sziget településeinek lakossága, amit a jelentés nem részletezett.

A központ 1976. évi működéséről készült beszámoló az MSZMP KB 1974. márciusi határozata szellemében a következőképpen foglalta össze célkitűzését: *„közművelődési programunk segítse elő a munkásművelődést, az egyéniség kibontakoztatását, a szocialista demokrácia erősítését, a termelési kultúra emelését, az általános műveltség növelését és a szabadidő hasznos eltöltését.*[67] Az 1970-es évekre megfigyelhető a központ szolgáltatásainak kiszélesedése, mellyel az intézmény ténylegesen is a Csepel-sziget kulturális gócpontjává vált. B. T., aki felelős pozíciókat töltött be a művelődési házban, büszkeséggel emlékezett arra, hogy a *„nagy-nagy színészek, aki létezik,* [!] *az mind járt itt."*[68] Az intézmény 1977-ben harmadik alkalommal nyerte el a „Kiváló Művelődési Otthon" címet.[69] Kínálatában megtalálhatóak voltak a komoly- és könnyűzenei koncertek is, az ötszáz fő befogadására alkalmas színházteremben fellépett például a Beatrice zenekar is, ami viszont B. T.-ben rossz emlékeket idézett fel: *„Volt itt a Beatrice is, majdnem lezavartuk őket a színpadról, mert tönkretették a világítást, meg levetkőztek a színpadon".*[70] Visszaemlékezéséből kitűnik, hogy az együttes szereplése jócskán túllépte a szocialista kultúra és erkölcs kereteit. Ennek oka azonban nemcsak az volt, hogy dalaikban nyíltan támadták a kommunista hatalmi berendezkedést, hanem az, hogy értékrendjük, öltözködési és viselkedési kultúrájuk szalonképtelenné tette őket a rendszer számára.

Alkoholfogyasztás a Csepel Autógyárban

Balázs Géza szerint a „pálinkázó magyarról" kialakított kép összetett. Ezzel arra kívánt utalni, hogy a magyar nép bor- és pálinkafogyasztása alapvetően tradicionális természetű.[71] A Csepel Autógyár dolgozóinak eseteit vizsgálva hasonlóan összetett képet kaphatunk. Abból a kérdésből kiindulva, hogy miért (volt) fontos az alkohol az ember életében, Balázs Géza összesen hét szempontot sorolt fel. Ezek a következők: a) értékmentés (mint csereeszköz); b) értékteremtés; c) szervesen illeszkedett a munkarendbe (paraszti és ingázó munkásokéba); d) beépült a mindennapi és az ünnepnapi szokásrendbe; e) hagyomány; f) gyógyszer; g) közösségi élmény. A levéltári források alapján megállapítható, hogy az autógyári munkásközösségekben (is)

67 Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (a továbbiakban: PSZL), Vas-, Fém- és Villamosipari Dolgozók Szakszervezete iratai, 47. f. 9494. ő. e. Beszámoló a Csepel Autógyár Művelődési Központ 1976. évi tevékenységéről.

68 Interjú B. T.-vel. Szigetszentmiklós, 2011. Készítette: Jószai Attila. B. T. a következő személyeket említette: Bessenyei Ferenc, Törőcsik Mária, Tolnay Klára, Iglódi István, Mensáros László, Záray Márta és Vámosi János. Elmondása szerint a Záray – Vámosi kettősnek mindig hoztak pogácsát Szigethalomról.

69 *Fényszóró,* 1977. április 4.

70 Interjú B. T.-vel. Szigetszentmiklós, 2011. Készítette: Jószai Attila.

71 Balázs Géza: Pálinkázás munka közben. In: *Munkástörténet-munkásantropológia. Tanulmányok.* Budapest, 2003, 53.

nagy volt az alkohol jelentősége.[72] A munkavállalók alkoholfogyasztása az esetek nagy számában konfliktusokat, egymás közti feljelentéseket eredményezett gyárkapun belül és kívül egyaránt. 1959-ben például névtelen dolgozói levél érkezett a *Fényszóró* szerkesztőségébe, melyben egy autógyári munkás a felettesét jelentette fel. A levélíró a szerkesztőséget is megfenyegette azzal, hogy a levelet a „minisztériumnak"[73] és a *Népszabadság*nak is megküldi. A dolgozó – feltehetően tendenciózus – sérelme leginkább az volt, hogy ha felettesei munkaidőben alkoholt fogyaszthatnak, akkor ő miért nem teheti. *„Nem tudom, miért van az, ha egy melós italosan jön be, hazaküldik és fegyelmit indítanak ellene, de viszont gyár-, vagy osztályvezetők, ha éjjel jönnek ellenőrizni, bűzlik az ital belőlük."* Majd hozzátette: *„Tudtommal a góréknak példát kellene mutatni, nem pedig vizet prédikálni és bort inni."*[74]

Ha elfogadjuk azt az állítást, hogy az alkoholfogyasztás minden társadalmi réteg, csoport életmódjának szerves része és az adott személy egész élettevékenységére hatást gyakorol, akkor az autógyári munkásság mentalitását is ez alapján lehet vizsgálnunk.[75] Az üzemi mindennapokban jól megfigyelhető a magán- és társas élet gyárfalakon belüli automatikus kialakulása és változása. Kezdetben a gyárvezetés nem volt felkészülve a munkások magánéletéből, szociális helyzetéből vagy alkoholfogyasztásából eredő problémáik kezelésére. Az alkoholfogyasztás és a napi munkavégzés szervesen összekapcsolódott a Csepel Autógyárban, és az üzemi élet részévé vált. A fennmaradt vizuális források arról tanúskodnak, hogy a vezetői megbeszélések alapvető kelléke volt az alkohol és a cigaretta, azonban vállalati dolgozókat a műhelyeikben készült fényképeken nem láthatunk alkoholt fogyasztva. Cselekményüket minden bizonnyal fegyelmi vizsgálat követte volna.[76] Előfordult és bevett szokásként tartották számon, hogy egyes autógyári vezetők rendszeresen fogyasztottak alkoholt a vállalatnál, de még a pártbizottsági üléseken is. Ezt egy vezető beosztású munkavállaló is elismerte. H. E. szerint például *„F. G. egy betyár ember volt. Egymás mellett ültünk a pártbizottsági ülésen. Pertuban voltam vele, leült mellénk a Z. és majd kiment egy kicsit, aztán szólt, hogy vigyázzunk, mert a hosszú ülést »túl akarja élni«, betett az asztal alá egy kis bort. Mondja F., hogy az már nincs ott. Mire visszaért, már megitták a kollégák."*[77]

---

72 Az első jelentős, a kubikusok körére jellemző szeszfogyasztási szokásleíráshoz lásd Katona Imre: Szeszfogyasztás, kocsmázás, mulatozások kubikmunkán. *Néprajzi Közlemények,* 1963. 1–2. sz. 378–411. A műszakot a Rimamurány-salgótarjáni munkások fél deci pálinka elfogyasztásával kezdték. Vö. Nagy Péter: *A Rima vonzásában. Az ózdi helyi és gyári társadalom a késő dualizmustól az államosításig.* Budapest, 2016, 225.

73 A vállalat felettes hatósága a KGM volt, a vizsgálat szerint az ismeretlen levélíró azonban egyik helyre sem küldte meg levelét.

74 MNL PML XXXV. 79. (8. doboz), 210/1959.

75 Czoma: i. m. 97.

76 A munkások vizuális ábrázolásához lásd Kiscsatári Marianna: Fénnyel írott munkásmúlt. A munkásság fényképes megörökítése a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében. *Múltunk,* 2017. 2. sz. 53–70.

77 Interjú H. E.-vel. Szigetszentmiklós, 2011. Készítette: Jószai Attila.

Az alkohol munkakezdet előtt vagy munkaidőben való fogyasztását általában a munkahelyeken sem nézték jó szemmel, a kihágásokat pedig nem kezelték egységesen. Az autógyári vezetőség nyilvánvalóan tudott a gyáron (munkaidőn) belüli alkoholfogyasztás problémájáról és a belső szabályzatok alapján próbált eljárni, vagy „házon belül" kezelte az eseteket.[78] Gyárfás Sándor munkavédelmi előadó például 1960. május 13-i jelentésében beszámolt arról, hogy a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ) esti klubdélutánjára, melyre a Sortex gyár[79] KISZ-fiataljait is meghívták, négyszáz üveg sört engedélyeztek, miközben a résztvevők maximum negyvenen lehettek. Az ellenőrzés megállapította, hogy a fenti mennyiség mellett még tíz üveg palackozott bort is a klubdélutánra hoztak. Az alkohol java részét azonban nem a „kommunista ifjúság" fogyasztotta el, hanem a második műszakban dolgozó munkások, akik az üvegekért folyamatosan bejártak a klubdélutánra. A jelentés arról tanúskodik, hogy az üzemen belüli alkoholfogyasztás teljesen bevett dolog volt az autógyárban. Feltételezhető, hogy a négyszáz üveg sör elfogyasztásának a klubdélután volt a „fedőeseménye", hiszen a beszállítást engedélyezték. A sör és a bor egy részét a Normáliagyár műszakvezető diszpécsere és egy munkás vitte el az üzembe, de más üzemekből is hoztak vissza üres üvegeket. A munkavédelmi ellenőrzés során Gyárfás Sándor felelősségre vonta a gyár KISZ-titkárát, aki bevallotta, hogy nem adtak engedélyt a bor behozatalára. A klubdélutánt csak azért nem zárták be, mivel egy másik vállalat KISZ-fiataljai is részt vettek az eseményen. Az ügy zárásaként a vállalat munkavédelmi előadója attól való jogos félelmében, hogy a szeszesital fogyasztása balesethez vezet az üzemben, javasolta a KISZ-szervezetek számára a klubdélutánok gyárterületen kívüli megrendezését.[80]

A levéltári források alapján szembetűnő, hogy a dolgozó alkoholizmusa vagy antialkoholizmusa a vállalati informális kommunikációs csatornákon keresztül „ajánlólevélnek" minősült. Különösen érdekesek azok a források, amelyek egy-egy személynek az 1956-os eseményekben való részvételét emelik ki, megemlítve alkoholfogyasztásukat és ezzel szoros kontextusban „züllésüket" is. B. T. függetlenített kultúrfelelős egyik feljegyzésében például kiemelte, hogy B. A, aki az 1950-es években a Kéktó szórakozóhely gondnoka és az Ifjúsági Ház vezetője is volt *„állandóan csak lejjebb süllyedt, különösen akkor, amikor elkezdte az alkohol fogyasztását, amivel teljesen lejáratta magát."*[81] Hozzá kell tenni, hogy B. T. a feljegyzését feltehetően nem írta volna meg, ha nem kellett volna adatokat szolgáltatnia a járási pártbi-

78 Az 1984-ben készült *Munkába menet* című munkavédelmi oktatófilm például kiemelte, hogy a vidékről bejáró dolgozók közül sokan a korán nyitó büfékbe tértek be egy féldecire vagy egy üveg sörre, és csak ezután mentek be az üzembe. https://www.youtube.com/watch?v=FAZj5Y5iLU8 (Utolsó letöltés ideje: 2017. szeptember 20.).

79 Soroksári Textilgyár.

80 MNL PML XXXV.18. 12. ő. e. A Csepel Autógyár Üzembiztonsági Osztályának jelentése, 1960. május 13. A gyárterületen kívül javasolt helyszín az ifjúsági ház, valamint a Munkaerőtartalékok Hivatala (MTH) kultúrhelyisége voltak.

81 MNL PML XXXV. 18. 20. ő. e. 1961. január 4.

zottságnak B. A. 1956-os múltjáról. Ebben viszont kiemelt szerepet kap B. A. deklasszáltságának bizonyítása, ellentétben B. K.-val, aki a férjével kapcsolatban, annak egy fegyelmi ügye miatt, 1960 májusában ennek épp az ellenkezőjét kívánta bizonyítani: […] *„de azzal az emberrel, aki 40 éves korára elérte a 25 éves jubilálást, többszörösen kitüntetett sztahanovista, kiváló dolgozó, hadseregünknek tartalékos tisztje, ki rendezett családi életet él, szakmájában teljesen alkoholmentes, becsületes ember, érdemes foglalkozni."*[82] A fegyelmi ügyek irataiban rendre megfigyelhetők a munkások alkoholfogyasztására tett utalások, különösképpen, ha az alkohol volt a cselekmény kiváltó oka.

Konklúzió

A szabadidő eltöltése szempontjából az autógyári munkásság egyáltalán nem képezett homogén tömeget, már csak azért sem, mert a gyári munkásság a származását, motivációját és életmódját tekintve erősen differenciált volt. Mindez természetesen nem jelentette azt, hogy a munkások a művelődési ház megnyitásáig vagy azt követően nem találták volna meg szabadidejük eltöltésének színtereit, és nem építették ki széles, informális kapcsolatrendszerüket, melyet a gyárkapun kívül is ápoltak. A szigetszentmiklósi Kéktó lényegében a privát élet színtere volt, ahol az autógyári munkások, a környékbeli községek mezőgazdasági munkát végző lakói és a jampecok is megtalálhatták szórakozási lehetőségüket. Ebben kétségkívül fontos szerepet töltött be a közös társasági együttlét és az alkoholfogyasztás. Fontos hangsúlyozni, hogy nemcsak a lakótelepen élő munkások „találták meg szórakozásukat" a szeszesital fogyasztásában, ahogy ezt az autógyár vezetősége vélte, hanem lényegében minden vállalaton belüli társadalmi csoport. Az autógyári munkások mentalitásának és életmódjának szerves részét alkotta a munkahelyen és a szabadidőben való alkoholfogyasztás. A vállalat művelődési házának átadása hozzájárult ahhoz, hogy a dolgozók rendezett körülmények között tölthessék el szabadidejüket. Jelentősége abban mutatkozott, hogy a központ nemcsak a „munkásoké" volt, ahogy ezt a propaganda hirdette, hanem a Csepel-sziget falvainak egyik fontos kulturális igazodási pontjává lépett elő.

[82] MNL PML XXXV. 18. 27. ő. e. Dolgozói levelek, 1960. május 9.

András Kiss

"WE DO NOT BELIEVE THAT THE WORKERS FROM THE MICRORAION WOULD ONLY FIND THEIR ENTERTAINMENT IN CONSUMING BEER OR OTHER DRINKS" WORK AND LEISURE CULTURE AT THE CSEPEL AUTOMOBILE FACTORY

The purpose of this study is to draw attention to the work circumstances of the workers of the Csepel Automobile Factory and examine how they spent their free time. Since the foundation of the company, the employees have found informal possibilities for recreation. These were not always consistent with the expectation of the authority, according to which they should have pursue social work or other individual leisure activities for the party and the company after their working hours. In the 1950s, the development of the social, welfare and cultural institutions of the factory hardly kept pace with the growth of lorry production. The investment program of the company's cultural center was only approved in 1959 and the center was inaugurated in 1961. The opening of the culture house contributed to the fact that the workers could spend their free time in tidy conditions. Its significance was that the center was not only for the "workers", as advertised by the propaganda, but became one of the important cultural alignment points of the villages of Csepel Island.

Czeferner Dóra

A NEW YORK-I SCHWIMMER RÓZSA-HAGYATÉK JELENTŐSÉGE[1]

„Alig várom, hogy találkozzunk és azt is, hogy végre megtudjam, miként jutott át Ellis Islanden. A tegnapi nap folyamán 200 dollárt küldtem Önnek, így ha kedve tartja, kicsit tovább maradhat a keleti parton. Az utazás drága, egyhamar úgysem lesz rá lehetősége. […] *Azt kívánom, bár ott lehetnék a dokknál, de sajnos nem tudok."*[2] E sorokkal kezdte Lola Maverick Lloyd (1875–1944),[3] az amerikai egyesült államokbeli pacifista mozgalom fontos személyisége 1921. augusztus 24-én Schwimmer Rózsának (1877–1948), a magyarországi polgári feminista mozgalom egyik alapítójához írott levelét, aki az első világháború utáni politikai események hatására hazája végleges elhagyása mellett döntött.

A történészek mostanáig igen kevés figyelmet szenteltek a modern magyar nőmozgalom 1918 előtti élharcosának, a világ első női nagykövetének, s a Nobel-díjra jelölt békeaktivistának. Éppen ezért a következő kérdések mindmáig megválaszolatlanok: miként vált a temesvári zsidó kereskedő családból származó tisztviselőnőből a Nők Választójogi Világszövetségének (*International Woman Suffrage Alliance*, *IWSA*) sajtótitkára? Milyen nehézségek eredményeként lehetett egy vidéki nőből az 1900-as évek kezdetén olyan publicista, aki nemcsak a hazai, hanem a nemzetközi sajtóban is rendszeresen közölt cikkeket és aki teljes egészében képes volt megélni újságírói honoráriumából?[4] Mely elvek szerint kezdték megjelentetni az első magyar feminista periodikát, *A Nő és a Társadalma*t 1907-ben, és milyen feltételeknek kellett eleget tennie Schwimmernek, aki 1913-ig a lap szerkesztője maradt?[5]

---

[1] A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-3-IV. kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

[2] Rosika Schwimmer Papers, Manuscript and Archives Division, The New York Public Library. MssCol 6398. I. Correspondence and Mailbooks Box 130 (a továbbiakban: RSP).

[3] Lloyd életével és az USA-beli békemozgalomban betöltött szerepére lásd bővebben: Lola Maverick Lloyd Papers, Manuscripts and Archives Division, The New York Public Library. MssCol 6233.

[4] A teljesség igénye nélkül sorolok fel néhány osztrák és német lapot, amelyekben Schwimmer már az 1900-as évek kezdetétől cikkeket közölt: *Die Zeit*, *Wiener Mode*, *Arbeiterinnen-Zeitung*, *Neues Frauenleben*, *Illustrierte Frauen-Rundschau*, *Etische Kultur*, *Dokumente der Frauen*, *Dokumente des Fortschritts*. RSP I. Box 1-9.

[5] A Nő és a Társadalom Lapkiadó Társaság évi 2000 koronára rúgó fizetés biztosítása mellett alkalmazta Schwimmert a lap szerkesztői állására. A szerződés aláírásával többek között kötelezte magát arra, hogy minden számban publikál egy-egy cikket, s gondoskodik a hirdetések megjelentetéséről is. Susan Zimmermann 1999-es, a magyarországi nőmozgalmak történetéről közzétett kötetében utal arra, hogy Schwimmer kapta meg a szerkesztői állást, ám fizetése pontos összegét nem közli, sőt azt sem, hogy feladatai közé tartozott a megfelelő szerkesztőségi helyszín felkutatása és az ezzel járó költségek viselése. (Susan Zimmermann: *Die bessere Hälfte? Frauenbewegung und Frauenbestrebungen im Ungarn der Hasburgmonarchie 1848–1918*. Wien,

Többek között e kérdésekre kaphat igen részletes válaszokat az a kutató, aki az Amerikai Egyesült Államok második – és a világ negyedik – leggazdagabb gyűjteménnyel rendelkező könyvtárának, a *New York Public Library*nak a kézirattárában őrzött, 48,8 iratfolyóméterből (szűkebb értelemben véve 600 dobozból álló)[6] Schwimer-hagyatékának (*Rosika Schwimmer Papers, 1890–1983*) feldolgozásába kezd. Sietve szeretném leszögezni, hogy bár több – a hazai és nyugat-európai feminista mozgalmak fejlődési sajátosságaival foglalkozó – történész már végzett kutatásokat az archívumban, ezek közül csupán doktori disszertációm témavezetőjének, Szapor Juditnak a vizsgálódásai tekinthetők szisztematikus feltárásoknak.[7] Én magam a Balassi Intézet Klebelsberg Kunó Ösztöndíjának köszönhetően 2017. október–novemberében kezdhettem a New York-i anyag tanulmányozásába, amelyből mintegy 150 doboznyit sikerült áttekintenem.

A kutatás témája és relevanciája

A New York-i Klebelsberg-pályázatom elsődleges célja a készülő doktori dolgozatomhoz való anyaggyűjtés volt.[8] PhD-kutatásom homlokterében egy osztrák és egy magyar polgári feminista egyesület sajtótevékenysége áll: az Auguste Fickert (1955–1910) által 1892/1893-ban, Bécsben alapított *Allgemeiner Österreichischer Frauenverein* (Általános Osztrák Nőegylet), valamint a Budapesten, 1904-ben életre hívott Feministák Egyesülete, amelynek vezetésében Glücklich Vilma (1872–1927) mellett Schwimmer Rózsa is oroszlánrészt vállalt.[9] Az utókor méltánytala-

1999, 59.) Zimmermann nem közli a szerződés záradékát sem: *„Ezen szerződési ajánlatunk 2, azaz kettő évre terjed. Ezen időn belül másfél év letelte után 6 havi felmondási időt biztosítunk ugy magunknak, mint Önnek. Két év múlva új szerződés kötendő."* RSP I. Box 553. Bár Schwimmer 1913-ig a szerkesztői pozícióban maradt, a megújított megbízást nem találtam meg az iratok között.

6 Ehhez kapcsolódnak Schwimmer családtagjainak, titkárának, mecénásainak irathagyatékai, amelyekre e tanulmányban még kitérek.

7 Utóbbira lásd például: Judith Szapor: The Women's Debating Club of Countess Károlyi; Hungarian Women's Revolutionary and Counter-Revolutionary Activism in 1918/19. *L'Homme*, 2004. 2. sz. 63–71.; Uő: 'Good Hungarian Women' vs. 'Radicals, Feminists, and Jewish Intellectuals': Rosika Schwimmer and the Hungarian Women's Debating Club in 1918–1919. *Women's History Review*, *Agency, Activism and Organization, Special Issue*, 2017. 6. sz. 1–19.; Uő: *Hungarian Women's Activism in the Wake of the First World War; From Rights to Revanche.* London, 2018. A Schwimmer-anyagban végeztek még kutatásokat: Zimmermann i. m.; Kereszty Orsolya: *„A Nő és a Társadalom" a nők művelődéséért (1907–1913)*. Budapest, 2011; Dagmar Wernitznig: Out of her Time? Rosika Schwimmer's Transnational Activism after the First World War. *Women's History Review*, 2017. 2. sz. 262–279.; Uő: Between Front Lines: The Militant Pacifist Rosika Schwimmer (1877–1948) and her Total Peace Effort. In *Reconsidering Peace and Patriotism during the First World War*. Ed.: Justin Quinn Olmstead. New York, 2017.

8 Munkacím: *A polgári liberális, feminista sajtó az Osztrák–Magyar Monarchiában. Folyóiratok, publicisták, olvasóközönség és a női munkavégzésről alkotott nézetek átalakulása*.

9 Glücklich Vilma több – 1904/1905 fordulóján, közvetlenül a Feministák Egyesületének megalakulása előtt írt – levelében kifejti, hogy *„az ügyvezetésre alkalmatlannak tartom magamat*".

nul feledkezett meg a három nőről. Auguste Fickertnek a bécsi *Wienbibliothek im Rathaus*ban és az *Österreichische Nationalbibliothek* kézirattárában őrzött rendkívül gazdag irathagyatékában előttem csupán Hanna Hacker végzett elmélyültebb kutatásokat.[10] Különösen meglepő mindez azért, mivel Fickert személye a császárváros kultúrtörténete szempontjából is kulcsfontosságú: Bécs első szociális lakótelepének (*Heimhof*) felállítása mellett komoly munkát végzett a társadalmi felelősségvállalás, a népoktatás és a művészetpártolás jegyében.

Schwimmer Rózsáról, a világháborús békemozgalom egyik legnagyobb hatású figurájáról, hazánk első külföldi (svájci) nagykövetéről és Glücklich Vilmáról – aki a nők békepártjában szerzett elévülhetetlen érdemeket – szintén keveset tudunk. A társadalomtörténészek mindezidáig megfeledkeztek a három szervezet sajtótevékenységének pontos rekonstruálásáról, illetve csak felületesen használták fel kutatásaikhoz (egy-egy témához illusztrációként) az egyesületek által publikált folyóiratokat.[11] A munka során éppen ezért az egyesületekhez köthető lapok szisztematikus elemzésére és nemzetközi kontextusba helyezésére vállalkoztam.

E periodikák a következők: *Neues Frauenleben* (Bécs, 1902–1918), *A Nő és a Társadalom* (Budapest, 1907–1913) és *A Nő. Feminista folyóirat* (Budapest,

1905. január (?). (Glücklich Vilma levele Schwimmer Rózsának RSP I. Box 6.) Ennek ellenére – Schwimmer közbenjárásával – Glücklichet választották az egyesület ügyvezető elnökévé, viszont a későbbi levelezések egyértelműen bizonyítják, hogy folyamatosan konzultált Schwimmerrel az egyesület vezetésében felmerülő kihívásokról. A külföldi IWSA-vezetők – elsősorban Carrie Chapman Catt (1859–1947) – meglepődését fejezte ki, amiért nem Schwimmer lett a szervezet elnöke: *„Nagyon örülök annak, hogy a Magyarországi Feministák Egyesülete csatlakozik a nemzetközi szervezethez. Mihamarabb válaszolnom kell a levélre, amit az ügyvezető elnöktől kaptam. Egy dolog azonban rejtély számomra. A levél tetején Glücklich Vilma neve szerepel, aki a sorok végén az egyesület elnökeként búcsúzik. Kíváncsi vagyok, hogy ennek mi lehet a magyarázata."* Carrie Chapman Catt Schwimmer Rózsának. 1905. április 22. RSP Box 7. (Ford.: Cz. D.)

10 Hacker két rövidebb, ám igen fontos tanulmányt publikált Fickertnek az *Allgemeiner Österreichischer Frauenverein*on belül kiépített „egyeduralmáról", a halála után bekövetkező „hatalmi harcok"-ról, valamint az egyesületen belüli (esetenként leszbikus) viselkedési normákról. (Hanna Hacker: Wer beginnt? Wer verliert? Wer tritt aus dem Schatten? Machtkämpfe und Beziehungsstrukturen nach dem Tod der „großen Feministin" Auguste Fickert [1910]. *L'Homme*, 1996. 1. sz. 97–106.; Hanna Hacker: Zeremonien der Verdrängung: Konfliktsmuster in der bürgerlichen Frauenbewegung um 1900. In: *Die Frauen der Wiener Moderne*. Wien, 1997.) A *Wienbibliothek im Rathaus*ban őrzött forrásokkal kapcsolatos útmutatását és hasznos tanácsait ezúton is köszönöm.

11 Néhány példa a teljesség igénye nélkül: Kéri Katalin: *Hölgyek napernyővel: nők a dualizmus kori Magyarországon 1867–1914*. Pécs, 2008; Acsády Judit – Mészáros Zsolt: Feminizmus a fővárosban és vidéken a múlt századelőn. In: Pap József – Tóth Árpád – Valuch Tibor (szerk.): *Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon*. Budapest, 2016, 486–502.; Kereszty: i. m. Bár utóbbi kötetben Kereszty *A Nő és a Társadalom* tartalmi elemzését ígéri az olvasónak, ennek ellenére a cikkek szisztematikus, előre kidolgozott rendszer szerinti elemzése kissé elsikkad, a lapban publikált cikkek többnyire a nők által elfoglalt terek illusztrációiként jelennek meg. Gyáni Gábor egy 2006-os cikkében gyűjti össze azon irányvonalakat, amelyeket a sajtótörténettel foglalkozó kutatóknak követniük kellene: Gyáni Gábor: Sajtótörténet a társadalomtörténész szempontjából. *Médiakutató*, 2006. 1. sz. 57–64.

1914–1928).[12] Fontosnak tartom kiemelni, hogy a lapok szerkesztőségének vezetői (Auguste Fickert, Adele Gerber, Leopoldine Kulka, Christine Touaillon, illetőleg magyar részről Schwimmer Rózsa, Glücklich Vilma és Pogány Paula), valamint a mögöttük álló egyesületek[13] folyamatosan nyomon követték egymás munkáját, így viszonylag szoros kapcsolatban álltak egymással, valamint több nyugat-európai és tengerentúli nőszervezettel, lapjaik profilja pedig rendkívül hasonló volt. Mindezt a disszertációm mellékleteként elkészített cikkrepertórium is egyértelműen bizonyítja.[14] A doktori dolgozatom egyik legfontosabb mellékleteként összeállítom továbbá a lapokban leggyakrabban publikáló szerzők – akik általában az említett egyesületek tagjai voltak – prozopográfiai adattárát. Így közelebbi képet nyújthatok arról, hogy pontosan kik voltak az egyesületek tagjai, mely társadalmi rétegekből kerültek ki, milyen munkát végeztek az egyesületi feladataik mellett, meg tudtak-e élni az újságírásból, milyen volt a családi állapotuk stb.

A cikkek specifikus, témák szerinti elemzése mellett a dolgozatban nagy hangsúlyt kap a nők munkavállalásával kapcsolatos nézetek – 1914 és 1918 közötti rohamos – átalakulása, az osztrák és a magyar egyesületek háborúhoz való hozzáállása. Eddigi kutatásaim szerint az osztrákok esetében ez többnyire elméleti síkon maradt, a magyarok sokkal gyakorlatiasabbak voltak. Ennek bizonyítására rekonstruálni igyekszem azon levéltári forrásokat, amelyek az egyesületek állásközvetítő tevékenységét, valamint az osztrák szervezet jogsegélyszolgálatának működését dokumentálják. Továbbá az IWSA kútfőinek feltárásával rekonstruálom az egyesületek nyugat-európai és tengerentúli kapcsolatait egy olyan korszakban, amikor mind az osztrák, mind pedig a magyar nőmozgalom leginkább megközelítette a nyugati országok szervezkedésének szintjét.

A fentiekből jól látható, hogy a doktori kutatáshoz több különböző forráscsoportra támaszkodom. Munkámat a kezdeti szakaszban jelentős mértékben megkönnyítették azon elektronikus archívumok – *AstriaN Newspaper Online*, *Magyar Társadalomtudományok Digitális Archívuma* –, amelyeken az osztrák lap, valamint *A Nő és a Társadalom*, illetve *A Nő* példányainak többsége *online* is elérhető.[15] A vizsgálatba bevont további magyar nyelvű periodikák – *Nőtisztviselők Lapja* (1915–1919), *Nők Lapja* (1916–1919), a *Nőmunkás* – 1915 és 1918 között megjelent, elő-

[12] A *Neues Frauenleben* utolsó lapszáma 1918 májusában került az olvasókhoz, míg *A Nő* megjelenése az 1918-as év után egyre rendszertelenebbé vált.

[13] A magyar lapoknál e tekintetben meg kell említenünk az 1896-ban szerveződött Nőtisztviselők Országos Egyesületét is, hiszen 1915-ig a Feministák Egyesületével közösen publikálták *A Nő és a Társadalma*t, valamint *A Nő*t.

[14] Az Excel táblázatokba a cikkek szerzői, műfajuk és témái (kulcsszavak) mellett azok tartalma, helyszíneik és az adott lapban elfoglalt helyük is bekerült. Bízom abban, hogy az ilyen típusú – Nyugat-Európában és Németországban elterjedtnek számító – adatbázis a téma jövőbeli kutatóinak segítséget jelent majd.

[15] *AustriaN Newspaper Online*: http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno-plus?aid=frl (Utolsó letöltés ideje: 2018. 01. 05.); *Magyar Társadalomtudományok Digitális Archívuma*: http://www.mtda.hu/NET.html (Utolsó letöltés ideje: 2018. 01. 05.)

zetesen szelektált számait – az Országos Széchényi Könyvtár mikrofilmolvasójában és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban tekintettem át. A levéltári kutatások helyszínei a következők voltak: Budapest (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára), Bécs (*Österreichische Nationalbibliothek – Musiksammlung, Sammlung von Handschriften und alten Drucken, Wienbibliothek im Rathaus*), New York (*New York Public Library*), Lipcse (*Deutsche Bücherei, Louise Otto-Peters Archiv*) és Manchester (*The John Rylands Library – Women's Suffrage Movement Archives*).

A fenti intézményekben vizsgált anyagok többsége személyi hagyaték, amelyek közül e helyütt csupán a New York-i Schwimmer-anyaggal foglalkozom részletesen, a többire pedig csak a kontextus megteremtéséhez szükséges pontokon utalok.[16] E túlnyomórészt levelezésekből és naplójegyzetekből álló hagyaték ugyanis kulcsfontosságú a fent említett magyar lapok működési gyakorlatának megismeréséhez. A forrásokból kibontakozik továbbá Schwimmer rendkívül széles hazai és nemzetközi kapcsolati hálója: a 462 dobozba rendezett levelezésben nőmozgalmi vezetők (Anita Augspurg, Lida Gustava Heymann, Aletta Jacobs), vezető politikusok (Wodroow Wilson, Károlyi Mihály, Lloyd George) és művészek (Thomas Mann, Kodály Zoltán, Ady Endre) leveleit is megtaláljuk például. Az éles szemű kutató figyelmét nem kerülik el továbbá pl. a Sztálinnal, Karl Liebknechttel vagy a Sylvia Pankhursttel váltott levelek sem.

Az osztrák–magyar nőmozgalom közötti kapcsolatrendszer feltárása szempontjából is igen fontos a hagyaték. Többek között egyértelműen kiderül belőle, hogy Schwimmer az *Allgemeiner Österreichischer Frauenverein* (valamint az osztrák esernyő-egyesület, a *Bund Österreichischer Frauenvereine* [Osztrák Nőegyletek Szövetsége]) tagjai közül szoros kapcsolatban állt (1908-as konfliktusukig) Auguste Fickerttel, és az 1920-as évekig viszonylag intenzíven levelezett az osztrák feminizmus más prominens személyiségeivel, például Marianne Hainisch-sal, Marie Langgal, Leopoldine Kulkával és Adele Gerberrel is. A lapkiadással kapcsolatos feladatok mellett megvitatták egymással a nőmozgalom legfontosabb kihívásait, sőt Schwimmer az 1900-as évek kezdetén gyakran kért útmutatást (pl. a női munkavállaláshoz köthető kérdésekben) osztrák „kolléganőitől".

A New York-i és a korábbi kutatásaim jellegéből adódóan hosszabb távú célom túlmutat a doktori értekezés elkészítésén. Távlati terveim között szerepel ugyanis egy Schwimmer-életrajz megírása, amelyet a hazai történetírás fontos adósságának tartok. A feldolgozott forrásanyag segítségével rekonstruálhatóvá válik többek között az első női nagykövet munkássága, Schwimmer kapcsolata a magyar politi-

[16] Saját kutatásaim szempontjából az említett Fickert-anyag a legfontosabb, illetve meg kell még említenem Leopoldine Kulka, valamint Rosa Mayreder hagyatékát, akik az egyesület működésének bizonyos időszakaiban szintén fontos szerepet játszottak az *Allgemeiner Österreichischer Frauenverein* vezetésében. Egy IWSA-n belüli konfliktus miatt lényeges Käthe Schirmacher német nőmozgalmi aktivista hagyatéka, amelynek feldolgozását a bécsi egyetemen Johanna Gehmacher és kutatói teamje végzi jelenleg. Az analógiákkal és a forráskezeléssel kapcsolatos útmutatást ezúton is köszönöm neki.

kai elittel (többek között Károlyi Mihállyal, akivel már a világháború éveiben folyamatos levelezésben állt), illetve érdekes adalékok derülhetnek ki a Tanácsköztársaság kezdetén Bécsbe menekülő magyarok helyzetéről, akik közül Schwimmer többekkel szoros kapcsolatot alakított ki. Ezzel párhuzamosan Hanna Hacker évek óta bátorít arra, hogy – a Schwimmer-hagyaték minél teljesebb körű feldolgozása után – készítsek el egy összehasonlító elemzést a vizsgált osztrák és magyar egyesületről, illetőleg vezetőik tevékenységéről.

A New York-i Schwimmer-hagyaték és jelentősége

Bizonyára sokakban felmerül a kérdés, hogy miként kerül egy magyar származású publicista és politikai aktivista életének szinte minden pillanatát dokumentáló irathagyatéka a második legnagyobb USA-beli közgyűjteménybe?[17] Ahogy a fentiekben már utaltam rá, az 1918 novembere és 1919 márciusa között svájci nagyköveti posztot betöltő Schwimmer a Tanácsköztársaság kikiáltását követően hazája elhagyására kényszerült. 1920 januárjában a család egy, a forrásokban nem megnevezett barátjának segítségével, Kovács Ilona néven jutott el Bécsbe, ahova rövid idő elteltével húga, Franciska (1880–1963) is követte.[18] Itt a következő év augusztusáig maradtak, ekkor Lola Maverick Lloyd támogatásával az Amerikai Egyesült Államokba emigráltak.[19] A testvérpár először Chicagóban, majd New York-ban élt, egészen 1944-ig – Lola haláláig – élvezve a Lloyd család anyagi támogatását. Rózsa amerikai állampolgárságért 1924-ben benyújtott kérelmét viszont megingathatatlan pacifista elvei miatt elutasították. Így a testvérek életük végéig „hontalan"-ként, azaz „állampolgárság nélküliként" éltek az USA területén.[20] Rózsa a New York-i évek során továbbra is széles körű publikációs tevékenységet folytatott: a gyermekmeséktől a házastársi szerepek témaköréig számos témát lefedő irodalmi hagyatékának feldolgozására – a magyar nyelvű iratok figyelembe vétele nélkül – legutóbb Dagmar Wernitznig vállalkozott doktori disszertációjában.[21]

---

17 A hagyaték rendkívül sokrétű forrásanyagot foglal magába: iskolai füzeteket, Schwimmer rajzait, karikatúráit, a fiatalkori öngyilkos hajlamairól árulkodó rajzokat, amelyeken részleteibe menően tervezte meg saját síremlékét, lakáskulcsokat, híres fekete ridiküljét, könyvtári olvasójegyeket, határidőnaplókat (egy évben sokszor hármat-négyet is vezetett párhuzamosan) stb.

18 Franciska, aki eredetileg zongoratanárként dolgozott, 1963-ben bekövetkezett haláláig Edith Wynnerrel közösen jelentős szerepet vállalt a Schwimmer-hagyaték kezelésében. Edith Wynner Papers, Manuscripts and Archives Division The New York Public Library. MssCol 17917 (a továbbiakban: EWP).

19 Természetesen Schwimmer hamis útlevelei és az emigrációval kapcsolatos hivatalos iratok is a hagyaték részét képezik. RSP X. Box 554, 555.

20 Igazolványaiban kivétel nélkül szerepel a „*stateless*" megjelölés. Uo. 1921 után már csak néhányszor tértek vissza Európába rövid gyógykezelések céljából, illetve azért, hogy különböző nő- vagy békekongresszusokon vegyenek részt.

21 A disszertáció egyelőre csak kéziratban érhető el, célkitűzéseit és a hagyaték kutatásával kapcsolatos jövőbeli terveit Wernitznig e tanulmányban jelölte meg: „It is a Strange Thing not to Belong to any Country, as is my Case Now." Fascism, Refugees, Statelessness, and Rosika Schwimmer (1877–1948). *DEP: Deportate, esuli, profughe,* 2015. 1. sz. 102–108.

1935-ben Schwimmer Mary Ritter Beard (1876–1958) amerikai történésszel és feministával közösen egy nőmozgalmi archívum (World Center for Women's Archives, WCWA) felállításához fogott.[22] Noha a kezdeményezés 1940-re megbukott, példaként szolgált más intézmények hasonló profilú gyűjteményeinek. Vélhetőleg e kudarc is szerepet játszhatott Schwimmer és Lola Maverick Lloyd 1944-es döntésében, melynek értelmében saját maguk és családjuk irathagyatékát a *New York Public Library* gondozására bízták. A Schwimmer család tagjai közül a szintén (újság)íróként tevékenykedő nagybácsinak, Leopold Katschernek (Kácser Lipót, 1853–1939) és feleségének az anyaga a leggazdagabb, de viszonylag részletes forrásanyag áll a kutatók rendelkezésére a Schwimmer-szülőkről és Franciskáról is.[23] Hosszú időn keresztül e források képezték a *Schwimmer–Lloyd Collection* [Schwimmer–Lloyd Gyűjtemény] gerincét, amely egységes archívumként 22 kisebb-nagyobb sorozatból állt. Végül 2007-ben végezték el a teljes anyag újrarendszerezését, amikor is a Schwimmer-hagyaték részben kikerült a Schwimmer–Lloyd Gyűjtemény égisze alól, és jelenleg önálló anyagként áll a történészek rendelkezésére.

A Schwimmer-hagyaték keletkezéstörténetével kapcsolatban két érdekességet kell még említenem. Bár Schwimmer Rózsa – fiatal éveiben kialakuló, majd egyre súlyosbodó cukorbetegsége következtében – 1948 augusztusában elhunyt, a róla szóló források nem szakadnak meg ezzel az évvel. Mindez a szintén magyar származású, majd az Egyesült Államokba emigráló Edith Wynnernek (szül. Weiner, 1915–2003) köszönhető, aki Schwimmer személyi asszisztenseként az 1990-es évek kezdetéig az anyag szaktanácsadójaként is tevékenykedett, és gyűjtötte a róla megjelent írásokat, cikkeket.[24] Wynner lelkiismeretes gyűjtő- és rendszerező munkájára egyébként a mai kutató is hálával gondolhat, hiszen neki köszönhetően több nehezen olvasható, erősen roncsolódott irat kivonatai gépelt formában, angol nyelven is rendelkezésre állnak. Mindez óriási segítség azon történészeknek, akik nem beszélnek magyarul, vagy nehézkesen boldogulnak a 20. század eleji német nyelvű szövegek olvasásával.

A Schwimmer-hagyaték részei

A tíz sorozatba rendezett hagyaték tehát Schwimmer mindennapjainak szinte valamennyi percét dokumentálja. Az összesen 462 dobozba gyűjtött levelezés (I. sorozat) az 1890-es évektől, fiatalkori baráti levélváltásaitól kezdve szinte a halála pilla-

22 Relph, Kimbell Repph: The World Center for Women's Archives, 1935–1940. *Signs*, 1979. 4. sz. 597–603.

23 Leopold and Berta Katscher Papers, 1866–1939. Manuscrips and Achives Division, The New York Public Library. MssCol 6318.; Schwimmer Family Papers. Manuscripts and Archives Division, The New York Public Library. MssCol 17921.

24 EWP I.

natáig enged bepillantást személyes és szakmai életének részleteibe.[25] A kutató e helyütt legnagyobb örömére nem csupán a beérkező levelekben, képeslapokban, vizitkártyákban mélyedhet el, hanem a kimenő postába is bepillantást nyerhet a levelekhez csatolt másolatok formájában. Különösen jól reprezentáltak az alábbi témakörök: a Nőtisztviselők Országos Egyesületének korai működése (amelyben Schwimmer az egyesület alapítása után rövid időn belül szintén vezető szerepet kapott), a Feministák Egyesületének nemzetközi kapcsolatrendszere, *A Nő és a Társadalom* szerkesztésével kapcsolatos feladatok, az 1913-as budapesti nőkongresszus szervezése, Schwimmer 1915-ös egyesült államokbeli előadókörútja, valamint a Ford békehajó története.

Olyan prominens személyiségek leveleire bukkanhatunk az anyagban, mint pl. Albert Einstein, Herbert Hoover, Bertha von Suttner, Emmeline Pethick-Lawrence, Margaret Sanger, Lily Braun vagy éppen Giesswein Sándor, Ottokar Czernin és Kéthly Anna.[26] A magánlevelezés gerincét a következő személyek alkotják: Rózsa szülei, húga, Franciska, illetve harmadik testvérük, Béla, akinek 1914–1918 közötti, frontvonalról írt levelei is fennmaradtak. A korai időszakból számos levél íródott az imént említett Kubicsek Irma, egy temesvári barátnő tollából, aki végigkövette Schwimmer fiatal, lelkileg erősen instabilnak mondható éveit. Természetesen meg kell említenünk a Lola Maverick Lloyddal és az Edith Wynnerrel való gyakori levélváltásokat is.

Az anyag gazdagsága ellenére a tapasztaltabb kutatóknak szinte azonnal feltűnik, hogy mi hiányzik a levelezésből: semmi sem maradt fent Schwimmer férjétől, az újságíró Bédy Bélától. Az igen rövid ideig tartó házasság 1911-ben köttetett, de semmilyen bizonyíték nincs arra, hogy Bédy a következő év folyamán esetleg elhunyt volna, vagy, hogy a pár a válás mellett döntött.[27]

---

25 Álljon itt néhány, korábban kevéssé ismert részlet Schwimmer magánéletéből: egy fiatalkori barátnő, Kubicsek Irma utalásaiból kiderül többek között, hogy Schwimmer fiatal éveiben lelkileg labilis, búskomorságra hajlamos személyiség volt, aki élete minden területén elismerésre szomjazott. Megtudjuk azt is, hogy néhányszor az alkohollal is közelebbi kapcsolatba került: „[…] *és remélem, hogy egészséged ma már teljesen helyre van állítva, különben még egy igazi részeges csapodár válik belőled, ha még tovább folytatod az ivást. Kár volna érted."* Kubicsek Irma levele Schwimmernek, 1894. 05. 09. RSP I. Box 1.; Egy másik, igen bensőséges hangulatú levélben Aletta Jacobs (1854–1929) Schwimmer morfiumfüggőségére reflektál. (Aletta Lacobs levele Schwimmernek, 1905. 02. 16. RSP Box 7.) Jacobs egy másik levelében Schwimmer szexuális orientációja a téma: *„Örülnék annak, ha egy napon arról számolnál majd be, hogy egy jó barátot találtál, és csak ez után kell majd megmondanod, hogy szexuális értelemben normális vagy abnormális vagy. A házasságra még hosszú ideig nem kell gondolnod, de szeretőd lehet és kellene is, hogy legyen."* Aletta Jacobs Schwimmernek, 1905. 04. 20. RSP I. Box 7. (Ford.: Cz. D.)

26 Azon történészek dolgát, akik az 1921-es amerikai emigráció utáni anyagokat kívánják tanulmányozni, megkönnyítik azok a „levélkönyvek", amelyeket Schwimmer napi rendszerességgel vezetett, és amelyekben minden egyes beérkező és kimenő levél regisztrálásra került. (Hasonló regisztert vezetett a telefonbeszélgetéseiről is 1927 után.) RSP I.B. Box 463–465.

27 Bizonyos mindenesetre az, hogy a házassága vége után Rózsa kerülte a „Bédy-Schwimmer" név használatát, a „Madam Schwimmer" megszólítást részesítette előnyben. Vö. Aletta Jacobs kár-

A levelek alapján képet kaphatunk Schwimmer politikai és társadalmi problémákkal kapcsolatos nézeteiről, illetve arról, hogy milyen stratégiákat alkalmazott terveinek, aktuális projektjeinek megvalósítására. Részletekbe menő leírások olvashatók barátairól, kollégáiról és ellenségeiről, ezek némelyike már-már a pletykálkodás határait súrolja. Ennél viszont sokkal lényegesebb az, hogy a levelek alapján rekonstruálató a korai magyarországi civil szerveződések története, fejlődési sajátosságai, illetve az, hogy ezen egyesületek milyen nehézségekkel szembesültek az első világháború kirobbanásakor, valamint a Monarchiától való elszakadást követően.

Fontos tisztázni azt, hogy Schwimmer – néhány fiatalkori kísérlettől eltekintve – sosem vezetett a klasszikus értelemben vett naplót. Ezzel szemben dátummal ellátott jegyzetpapírok hada maradt ránk a levelek között, amelyekre általában aktuális napi tennivalóit, találkozóit vagy éppen elintéznivalóit, bevásárlólistáit jegyezte fel. A svájci hónapokban esetenként apró papírdarabokra feljegyezve szerepelnek az adósságai,[28] cukorbetegsége súlyosbodásával pedig napi öt-hat étkezésre bontott étrendje, kímélő receptjei.

A II., IV., V., VI., és VIII. sorozat anyagaira csak röviden térek ki, mivel ezekben (a kutatási téma jellege és az idő rövidsége miatt) kevéssé mélyedtem el. Az anyag jelentős része Schwimmer 1896 és 1948 között tartott beszédeinek piszkozatait, valamint cikkeit tartalmazza.[29] A pacifista mozgalmak történetét rekonstruálni kívánó kutatók számára a Ford békehajó és az 1915-ös hágai békekongresszus történetével foglalkozó források jelentik az igazi kincsesbányát. Külön sorozatba gyűjtötték továbbá azon iratokat, amelyek Schwimmer amerikai állampolgárságért benyújtott kérelméhez és annak hivatalos visszautasításához, valamint az ezt követő perhez kapcsolódnak. Létezik a fentiek mellett egy közel 50 doboznyi anyag, amelyben azok a cikkek szerepelnek, amelyek Schwimmer több évtizedes nőmozgalmi és pacifista tevékenységéről láttak napvilágot.

Alig kétdoboznyi irat dokumentálja Schwimmer néhány hónapos svájci nagyköveti munkásságát. E források közül a legérdekesebb talán az a több évtizeden keresztül folytatott levelezés, amelyet Rózsa, majd halála után Franciska folytatott többek között Károlyi Mihállyal, Ágoston Péterrel, Kun Bélával és Kemény

tyájával, aki már 1904-ben feltette a kérdést: *„Hogy lehet az, hogy Téged Bédy-Schwimmernek hívnak?"* Aletta Jacobs Schwimernek, 1904. 04. 26. RSP I. Box 5.; Vö. *A Nő* 1914 után kiadott háborús számaival, amelyekben ismét a „Bédy-Schwimmer" név szerepel.

28 Schwimmer rokonaitól és magyarországi ismerőseitől, elsősorban Leopold Katschertől és Teleki Sándornétől (és férjétől) volt kénytelen több alkalommal is kölcsön kérni svájci munkavégzése során, mivel a magyar állam nem folyósította fizetését. Az ezzel kapcsolatos részletekre a későbbiekben még kitérek. RSP III. Box 484, 485.

29 Schwimmer szinte a halála pillanatáig írt, amit 1948. június 21-i naplófeljegyzés is bizonyít: *„Sokkal hasznosabb lenne, ha a cikket írnám* [az egészségi állapotommal kapcsolatos feljegyzések helyett – Cz. D.]. *Mindenki olvas cikkeket, de ezeket senki nem fogja."* RSP X. Box 586.

Györggyel arról az 1918. novemberi árfolyamon 20 000 svájci frankot kitevő adósságról, amellyel az állam diplomáciai szolgálataiért tartozott.[30]

Külön sorozatba kerültek az 1913-as budapesti IWSA-kongresszus rendezéséhez kötődő források. A rendkívül széleskörű külföldi levelezés részleteinek ismertetése szétfeszítené az írás kereteit, viszont egy dolgot mindenképp le kell szögezni. A közel 3000 vendég fogadásával járó esemény megszervezése óriási kihívás elé állította a Feministák Egyesületét, a rendezvény eredményes lebonyolítása pedig egyértelműen bizonyította, hogy a hazai feminista mozgalom fejlettségi szintje megközelítette a nyugati országok hasonló profilú szervezeteiét.

Talán a Schwimmer pénzügyeit és egészségi állapotát dokumentáló források áttekintésekor válik a leginkább szembetűnővé az, hogy egy olyan személyiség állhat előttünk, aki tudatosan jegyezte fel életének minden apró mozzanatát. Banki kimutatások, blokkok, számlák mellett többek között névjegykártyák és vizitkártyák tömegére, valamint olyan listákra bukkanunk, amelyek az általa megvásárolt és/vagy elolvasott könyveket tartalmazzák. Feltehetnénk a kérdést: vajon mennyire lehetett tudatos tevékenység Schwimmer részéről, hogy minden percét lejegyezte, és minden apró-cseprő iratot megőrzött? Egy rendszerező mániás gyűjtőszenvedélyével állunk szemben vagy egy olyan személlyel, aki már életében egy majdan róla készülő biográfiához kívánt rendszerezett anyagot biztosítani? Az 1914 utáni feljegyzései, az egészségi állapotát dokumentáló füzetek sorozata, az 1927 után vezetett, telefonbeszélgetéseket rögzítő kötetek az utóbbi feltételezést erősítik, már csak azért is, hiszen szinte kivétel nélkül angol nyelven íródtak.

A forrásokkal kapcsolatos kihívások

Két hónapos New York-i ösztöndíjamat követően meggyőződésem, hogy a *New York Public Library* kézirattára az egyik leginkább kutatóbarát archívum azok közül, amelyekben eddig jártam. Összesen 5500 gyűjteményt, mintegy 8839 iratfolyóméternyi anyagot őriznek itt. Az *online* elérhető segédletek és az olvasóteremben elhelyezett kártyakatalógusok mellett a levéltár munkatársai is készségesen segítik a történészek munkáját.[31] Az érvényes (bárki számára térítésmentesen igényelhető) olvasójeggyel rendelkezőknek előzetesen regisztrálniuk kell a könyvtár *online* felületén, megjelölve szűkebb kutatási területüket, illetve természetesen azt, hogy mely anyagokat kívánják áttekinteni. Egyszerre maximum öt doboz áll rendelkezésre (a napi maximálisan kiadható dobozok száma nincs meghatározva), és nagy segítség az is, hogy az iratok egy része (30%) szabadon fotózható.

Néhány évvel ezelőtt bizonyos történészi körökben röppent fel a hír, mely szerint megkezdődött a Schwimmer-hagyaték digitalizálása, és az anyag rövid időn

[30] A magyar külügyminisztérium Franciska megismételt kérelmét 1948. november 15-én végül elutasította. RSP III. Box 485.

[31] E helyütt szeretném megköszönni referensem, Cara Dellatte orientációját és hasznos tanácsait.

belül elérhetővé válhat a *New York Public Library online* felületén. Ez azonban sajnálatos módon a források jellege és az iratanyag gazdagsága miatt egyelőre teljes mértékben elképzelhetetlen – az ilyen irányú munka első lépésében ugyanis azt a több ezer cédulából álló katalógust kellene digitalizálni, amely azon személyek neveit tünteti fel, akikkel Schwimmer az 1890-es évek kezdetétől haláláig levelezett. A levelezőpartnerek neveit tartalmazó *online*, kulcsszavas keresővel ellátott katalógus hiánya egyébként már csak azért is fájó pont a kutatónak, mivel a cédulakatalógus nem nyújt pontos felvilágosítást arra vonatkozóan, hogy adott személy mikor váltott levelet Schwimmerrel. A levélírók évekre lebontott kimutatása csupán részleges segítség a kutatónak, hiszen egy-egy évkörhöz gyakran 15–20 doboz is kapcsolható. Meg kell említenem még azt is, hogy a katalógus készítője fontos személyeket felejtett ki a listából (a legszembetűnőbb számomra Auguste Fickert nevének hiánya volt), a magyar és német nevek között pedig több is hibásan szerepel.

Ugyanakkor a könyvtár munkatársai ténylegesen elérhetővé tettek közel 800 fotót, amelyek többsége az első világháború előtti nemzetközi nőmozgalmi összejöveteleken (Amszterdam, London, Stockholm) készült. Különösen érdekesek azok a képek, amelyek a Feministák Egyesülete által szervezett 1913. júniusi budapesti nőkongresszusról maradtak ránk, és amelyek a tanácskozáson kívül a bizottságok szabadidős programjainak, tanácstermeken kívüli összejöveteleinek is emléket állítanak.

Szó sincs tehát a teljes gyűjtemény digitalizálásáról, így annak a történésznek, aki közelebbről kívánja megismerni a Schwimmer életének és a modern magyarországi feminizmus megszületésének szinte minden pillanatát dokumentáló forrásanyagot, mindenképpen hosszabb időt kell eltöltenie a New York-i közkönyvtárban.

A távolságon és az anyag terjedelmén kívül még egy fontos tényezőt is ki kell emelnünk, ami a témában született publikációkon végigtekintve több kutató dolgát is megnehezítette: a források jelentős része ugyanis a magyar és az angol mellett németül és franciául, kisebb részük olaszul és hollandul íródott. Kérdéses például az, hogy Dagmar Wernitznig – aki a *Women's History Journal* hasábjain legújabban megjelent tanulmányában egy Schwimmer-életrajz elkészítését jelöli meg jövőbeli céljaként – miként dolgozhatná fel a neves magyar feminista életét a magyar nyelv ismeretének hiányában?[32]

[32] Wernitznig: i. m. 262–279. A cikk hivatkozásaiból és a szerző néhány korábbi írásából egyértelműen kiderül, hogy Wernitznig csupán az angolul és németül íródott leveleket és sajtóforrásokat dolgozta fel műveiben. Éppen ezért, amint azt saját kutatásaim bizonyították, az első világháború kirobbanását követően mindenképpen hibásan ítéli meg Schwimmer Rózsa pozícióját a magyar nőmozgalomban. Véleménye szerint már 1914 után elszigetelődött a hazai feminista mozgalmon belül, amit csak tovább erősített 1920-as emigrációja. A Glücklich Vilma, Pogány Paula és Spády Adél tollából származó levelek, amelyek valóban megritkultak ezekben az években, de távolról sem maradtak el, ennek éppen az ellenkezőjét bizonyítják, hiszen 1914 után is meleg, szeretetteljes, néhol aggódó hangvételűek. Többségük részletes beszámolókat tartalmaz a Feministák Egyesületének háborús munkájáról, rendszeresen kikérve Schwimmer véleményét a

Suzan Zimmermann a magyarországi nőmozgalom 1848 és 1918 közötti történetéről közreadott – a korábbiakban már többször említett – munkájában Schwimmer Rózsa 1890–1914 közötti levelezéséből dolgozott fel bizonyos részleteket, amelyek jobbára a Feministák Egyesületének korai működésére (programok, lap indulása), valamint a szociáldemokrata nőmozgalommal kialakult ellentétekre fókuszálnak.[33] Zimmermann emellett betekintett azon sajtóforrásokba is, amelyek Schwimmer publicisztikai tevékenységére vonatkoznak.[34] Kereszty Orsolya a Feministák Egyesületének és *A Nő és a Társadalom*nak a nők informális oktatásában betöltött szerepéről publikált 2011-es kötetében[35] részben az egyesületi iratokat tartalmazó háromdoboznyi anyagot hasznosított.[36] Ezen kívül – Zimmermannhoz, doktori disszertációja témavezetőjéhez hasonlóan – mintegy 14 doboznyi (többnyire magyar nyelvű) anyagot dolgozott fel a Schwimmer-levelezésből 1910-ig. A feltárt anyag többsége *A Nő és a Társadalom* indulására vonatkozik. Kereszty röviden tér azonban csak ki a Feministák nemzetközi kapcsolatrendszerére, és e tekintetben is a nyugat-európai és az angolszász vonal dominanciáját (valamint néhány egzotikusnak mondható ázsiai és óceánon túli ország szerepét) hangsúlyozza.[37]

Az imént említett munkákkal kapcsolatban leginkább azt kívántam érzékeltetni, hogy az ilyen típusú tallózó kutatások nem elegendőek ahhoz, hogy Schwimmer életéről és a hazai feminizmus korai történetéről részletgazdag képet kapjunk. Bízom tehát abban, hogy a későbbiekben lesz még lehetőségem arra, hogy a New York-i anyagban kutathassak, és tovább árnyalhassam a hazai és külföldi történészek e témakörhöz köthető ismereteit.

---

vitás kérdésekben. (RSP I. Box 86–97.) Azt, hogy a tengerentúli előadókörúton lévő, valamint a háborús békemozgalomban vezető szerepet vállaló Schwimmert mennyire várták haza a társnői, mi sem bizonyítja jobban, mint *A Nő* című folyóirat egyik 1916-os száma, melyben a szerkesztők már-már túlcsorduló örömüket fejezik ki azon alkalomból, hogy vezetőjük hazalátogat a (később betiltott) feminista kongresszusra. (*A Nő*, 1916. 6. 87.; Lásd még Szapor: i. m. 2–3. fejezet, 35–85.) A nemzetközi nőmozgalomban kiépített kapcsolatok tekintetében az látszik kirajzolódni, hogy bár Schwimmer és Aletta Jacobs közeli baráti kapcsolata 1914 után kiüresedett és a levelek megritkultak, Schwimmer élete végéig levelezésben állt Carrie Chapman Catt-tel, aki többek között az amerikai állampolgárságért folytatott küzdelemben is praktikus és fontos tanácsokkal látta el korábbi társnőjét. Erre lásd még: *Politics and Friendship. Letters from the International Women Suffrage Alliance,*1990.

33 Zimmermann: i. m.

34 E tekintetben saját munkámat is segítette kutatási eredményeivel. (Zimmermann munkájában e források „M Series"-ként szerepelnek, az anyag újrarendezését követő jelzetük: Rosika Schwimmer Papers, Series VIII. Personal Press Clippings. Box 503–550.

35 Kereszty: i. m.

36 Rosika Schwimmer Papers VII. Box 497–499.

37 Az osztrák nőmozgalommal kiépült kapcsolatot csak futólag, az 1913-as budapesti kongresszus és a bécsi előkonferencia kapcsán érinti. Kereszty: i. m. 104–120.

Dóra Czeferner

THE SIGNIFICANCE OF THE ROSIKA SCHWIMMER PAPERS IN NEW YORK

How did a female clerk, Rosika Schwimmer (or Bédy-Schwimmer/Schwimmer Rózsa as she is better-known in the Hungarian historiography; 1877, Budapest–1948, New York) coming from a Jewish family become the secretary of the International Woman Suffrage Alliance (1904, Berlin)? What kind of difficulties did she as a provincial woman had to face with so that she would be able to become a well-known journalist in the Hungarian and in the international press during the first decade of the 20th century, when this profession was still highly dominated by male publicists? Why was it unique that she as a determined feminist and peace activist managed to make a living from her journalistic honorary and from the large sums of money she earned during her extended lecture tours around the old continent and in the United States? Along which principles did they start the publication of the first national feminist journal titled *The Woman and the Society* [*A Nő és a Társadalom*] in 1907?

In the paper, I seek answers to these questions on the bases of the newly-researched sources of the Rosika Schwimmer Papers (592 boxes, 160 linear feet, almost 50 linear meter), preserved in the New York Public Library.

Papp Barbara

KUTATÁS A LONDONI FREUD MUSEUM LEVÉLTÁRÁBAN

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történeti Intézetének keretein belül működő Gazdaság- és Társadalomtörténet Tanszék tudományos munkatársa vagyok, történész-pszichológus. 2016 augusztusára–szeptemberére pályáztam Klebelsberg Kuno kutatói ösztöndíjat Londonba, amelyet végül 2017 májusára, egy hónapos időtartamra nyertem el.

A Külgazdasági és Külügyminisztérium Klebelsberg-ösztöndíjával alapvetően hungarika-kutatásokat támogatnak, és erről nem csupán a pályázónak szükséges nyilatkoznia – t. i. hogy valóban hungarikáról van szó –, hanem a beadásra szánt munkaterv alapján az illetékes magyar közgyűjteménynek, vagyis a Magyar Nemzeti Levéltárnak, az Országos Széchényi Könyvtárnak vagy a Magyar Nemzeti Múzeumnak is írásba kell adnia a véleményét.*

„*A magyar pszichoanalitikus örökség feltárása Londonban*" volt kutatásom munkacíme. Ennek keretein belül elsődlegesen a magyar vagy magyar származású pszichoanalitikusok londoni, a Freud Museumban őrzött anyagainak (kéziratok, levelek stb.) feltárását terveztem. A pszichoanalízis az Osztrák–Magyar Monarchiában született, jeles képviselői között számos magyar orvost, illetve egyéb alapképzettségű analitikust találunk. Közülük is kiemelkedő jelentőségű dr. Ferenczi Sándor munkássága. Tevékenysége nemzetközi szinten is nagy érdeklődésre tart számot – ezt mi sem bizonyítja jobban, hogy a londoni Freud Museum igen nagy eredménynek tartja, hogy néhány évvel ezelőtt megszerezte Ferenczi anyagainak egy részét. Ebben a *corpus*ban – és a Freud Museum egyéb fondjaiban – nem csupán a Ferenczitől és levelezőpartnereitől származó források találhatók, de későbbi magyar származású analitikusok iratai is, természetesen főként az emigrációba kényszerülőké. Ezt az anyagot kívántam tehát feltérképezni, ezeket lehetőség szerint kiegészítettem volna *oral history*-anyagokkal, az 1956-os forradalmat követő időszakban kivándorolt pszichoanalitikusokkal készített interjúkkal. A kutatás hasznát a következőkben láttam: a magyar pszichoanalitikus örökség londoni számbavétele, Ferenczi Sándor és köre anyagainak a hazai és nemzetközi közvélemény számára hozzáférhetővé tétele, 1956 hatásának elemzése a magyar pszichoanalitikus közösségre és a brit emigrációra nézve.

Mivel a megpályázott 2 hónap helyett csak 1 hónapra kaptam ösztöndíjat, a munkatervet jelentős mértékben módosítanom kellett. „*Az írott forrásokat lehetőség szerint kiegészíteném oral history-anyagokkal*" – írtam a pályázatra leadott tervezetben. A kényszerűségből megfelezett kutatási idő azzal járt, hogy az oral history-anyagokat egyszerűen nem volt lehetőségem gyűjteni.

* A tanulmány az NKFIH 2016. PD_121103. sz. projektjének támogatásával valósult meg.

Kutatómunkámat tehát legnagyobbrészt a londoni Freud Museumban folytattam, melyet a pszichoanalízis „atyjának" egykori kertvárosi (hampsteadi) házából alakítottak át múzeummá. A család 1938-ban, Bécs náci megszállása után költözött Londonba, és a ház egészen 1982-ig, Freud legfiatalabb lányának, Annának a haláláig volt a tulajdonukban. Azóta múzeumként működik (az alapítás hivatalos dátuma: 1986). Alapvetően tehát Sigmund Freud és a gyermekanalitikus Anna személyes tárgyai képezik a múzeum anyagának alapját. Természetesen ezek bizonyos szempontból jóval többet jelentenek egyszerű személyes tárgyaknál, és most nem elsősorban arra kell gondolni, hogy impozáns a könyvtár, az egyiptomi és görög tárgyak gyűjteményét pedig bizonyára bármely, ókorral foglalkozó múzeum szívesen fogadná. Vagyis Sigmund Freud személyes tárgyai korántsem tekinthetők átlagosnak, bár jól árulkodnak a 19–20. század fordulóján, a 20. század első felében élő bécsi nagypolgár széles körű műveltségéről. A tárgyi anyag azonban ennél is sokkal többet jelez és jelent. Freudnak a pszichoanalízis történetéhez szorosan kötődő íróasztala, fotelje, de legfőképpen a keleti szőnyegekkel körülvett díványa – ahol a tulajdonképpeni kezelés zajlott: a páciens itt feküdt, itt indulhattak el a szabad asszociációi, amelyeket a „Mester" a dívány mögött ülve hallgatott és értelmezett – szimbolikus jelentőséggel bírnak az analitikusok, az analízist kutatók és tulajdonképpen bárki számára, akit érdekel a pszichoanalízis elmélete és módszere. A helyi muzeológusok elmondása szerint olykor katartikusnak tűnő jelenetek zajlanak le a kiállítótérben, a pszichoanalízishez személyes élménnyel kapcsolódók közül többen könnyekben törtek ki a nevezetes díványt megpillantva (természetesen a kéziratos források látványa kevéssé hívja elő az érzelmi kitöréseket).

Az intézmény Sigmund Freud és lánya, Anna személyes tárgyain, könyvtárán kívül az említettek írásos örökségét is őrzi, vagyis jelentősnek mondható levéltári anyaggal rendelkezik. A pszichoanalízis magyarországi úttörőjének, Ferenczi Sándornak a kéziratai – legalábbis azok egy része – 2013-ban kerültek az intézménybe az addigi kezelő, Judith Dupont pszichoanalitikus ajándékaként.

A fő profil mégsem a kutatók, hanem a múzeumi látogatók fogadása, vezetése – és a „genius loci" megőrzése. A Freud Museum iskolai, egyetemi csoportok oktatását, turistacsoportok vezetését vállalja, különböző – a pszichoanalízishez nem minden esetben kötődő – kiállításoknak, konferenciáknak ad otthont, de a hangulatos kerthelyiséggel rendelkező villa személyes célokra is bérelhető. Az intézmény rendkívül jó márkanév, „húzónév", ebből adódóan nem csupán a freudos ajándéktárgyakért, de az önkéntesség lehetőségéért is tódulnak a látogatók: a múzeumbarátok igazi közösséget alkotnak, láthatóan megbecsülik őket az állandó munkatársak. Természetesen a gyűjtemény egyszerű látogatóit, kutatóit is örömmel fogadják, és mindent megtesznek azért, hogy a lehető legteljesebb képet nyerjenek a menekült Freud világáról, arról a légkörről, ami a pszichoanalízis atyját körülvette. A kiállított tárgyak elrendezése egyszerre figyelemfelkeltő és hiteles, a „moziszobában" a 20. század első felének Bécsét bemutató ismeretterjesztő film magával ragadó, a gondozott kertecske padjai csendes elmélkedésre hívnak – de arra is, hogy a

barátok jól érezhessék magukat egymás társaságában (néha a látogatók csupán ebédjüket elfogyasztani is betérnek a kis ligetbe).

A tudományos kutató számos segítséget kap munkájához: a gyűjtemény legnagyobb része megfelelően rendezett és feltárt anyag, nem kérnek kutatóhelyi támogató nyilatkozatot, a fényképezés megengedett és ingyenes, a kutatási céllal érkezőnek múzeumi belépőjegyet sem kell vásárolnia (és néha kávéval is megkínálják). A családiasság mindenképpen jellemző: a kért anyagról levéltári kérőlapot sem kell kitölteni, elég a jelzetet közölni a referenssel, és az vagy azonnal, vagy a következő kutatási napra szállítja, ami azt jelenti, hogy a nagy munkaterem közepét elfoglaló négyszemélyes asztalra teszi. Az asztal körül, a fal mentén pedig végig a személyzet munkaállomásai foglalnak helyet. Amilyen mértékben előny ez a családias légkör, éppannyira hátrányt is jelent. Nevezetesen: az intézmény arra van berendezkedve, hogy a kutató egy vagy két napot tölt az említett íróasztal mellett, tulajdonképpen addig, amíg lefényképezi az őt érdeklő dokumentumot vagy tárgyat – a folyamatos kutatói jövés-menés, vagy akár több kutató együttes fogadása nem vállalható számukra, hiszen a tényleges intézményi háttérmunka is jelentős részben ebben a helyiségben folyik. Természetesen rendelkeztem befogadó nyilatkozattal az ösztöndíj időtartamára – hiszen ez volt a pályázat leadásának feltétele –, azonban mégis meglepetéssel fogadták, hogy én nap nap után valóban szeretnék bejárni a gyűjteménybe, és tényleg az összes magyar vonatkozású anyagot szeretném átnézni. Az egyhónapos időtartam alatt két alkalommal kértek arra, hogy most néhány napig ne menjek be, mert egy másik kutató jelentkezett fényképezésre, és nem lesz szabad a kutatói asztal, illetve mert éppen végstádiumba ért egy rendezvény megszervezése, és az összes munkatárs ezzel foglalkozik. Ez tehát hátráltatta a munkát, ám a referens volt olyan kedves, hogy az egyik dokumentumot digitalizált formában (ami egyébként a külsősök számára nem hozzáférhető) a rendelkezésemre bocsátotta, hogy a megfelelő ütemben tudjak haladni.

A Ferenczi-anyag a gyűjtemény külön kezelt része, bár ez az elkülönítés inkább formális, tulajdonképpen egyetlen fondról van szó. Az anyag német, magyar és angol nyelvű, és nem túl régen került az intézményhez, talán ebből adódóan sem kellően rendezett (az intézményben magyarul senki sem beszél, de németül is kevesen): a középszintű rendezés ugyan megtörtént, de a darabszintű még várat magára. Ami különösnek tűnt számomra: az egy állagon, sőt egy sorozaton belüli anyagok sem azonos dobozban foglalnak helyet, az iratok összetartozásánál sokkal fontosabbnak mutatkozott a méret az egy dobozba kerülésnél (vagyis különféle méretű levéltári dobozokat használnak, amelyek egyébként kitűnő minőségűek, állagmegőrzésre jól alkalmazhatók). A Ferenczi-fond eredeti és fénymásolt anyagokat egyaránt tartalmaz, ezek nincsenek egymástól elkülönítve. Fényképek, recepttömbre írott feljegyzések, karikatúrák, anyakönyvi kivonatok másolatai, könyvek is szerepelnek a levelek, egyéb kéziratok mellett. Az anyag nem csupán formai, de tartalmi szempontból is igen vegyes: egy része közismert, magyar nyelven is kiadott (például a Freud–Ferenczi levelezés vagy a *Klinikai napló*), más

részének létezése ismert ugyan a kutatók számára, de a kiadása nem történt meg (pl. Ferenczi versei későbbi feleségéhez), és vannak olyan kéziratok is, melyekről eddig nem volt tudomásunk.

A többi magyar vonatkozású dokumentum a fő gyűjteményrészhez tartozik, sajnos ez igen csekély mennyiség.

A Freud Museum mellett a Brit Nemzeti Könyvtárba (*British Library*, 96 Euston Road London, NW1 2DB) is több alkalommal ellátogattam. A különben impozáns méretű és felszereltségű, rendkívüli mértékben felhasználóbarát könyvtárban sajnos nem találtam a témám szempontjából lényeges kéziratokat, csak kiegészítő információkat szereztem a magyar származású pszichoanalitikusokról, illetve a Freud Museumhoz kapcsolódó publikációkról, forrásközlésekről.

A londoni *Archives of the British Psychoanalytical Society* (112a Shirland Road London W9 2BT) magyar vonatkozású anyagairól is képet nyerhettem. A British Psychoanalytical Society természetesen nem történeti, hanem pszichoterápiás szakmai szervezet, bár lényeges tevékenységüknek tartják a pszichoanalitikus örökség dokumentumainak megőrzését: többek között Ernest Jones- és Bálint Mihály-kéziratokkal is rendelkeznek, vagyis a Társaság – egyben az egyetemes pszichoanalízis – nevezetes képviselőinek dokumentumaival.

A gyűjteményben *online* katalógus segítségével kereshetünk, ami ugyan nagy segítség, de fontos tudni, hogy a kutatók számára csak rendkívül korlátozottan, szigorú keretek között hozzáférhető az archívum. Egy levéltáros és egy tiszteletbeli gyűjteményes dolgozik az intézményben, ám kutatószolgálat tulajdonképpen nincs, pontosabban csak előzetes időpont- és témaegyeztetés után lehetséges a látogatás. Ennek elég komoly anyagi vonzata is van: a napi belépőjegy 12 font (éves belépő 150 font); a dokumentumokat csak a személyzet fényképezheti, szkennelheti (25 penny/A4-es oldal, illetve 7 font/A4-es oldal + 1,5 font/CD).

Annyit kiderítettem a katalógusból, hogy bizonyos magyar vonatkozású anyagok fellelhetők a gyűjteményben, nevezetesen a diktatúrák elől menekülő pszichoanalitikusok megsegítését célzó *Ernest Jones Rehabilitation Fund Hungarian Action*-fondjában (P33-B). Különösen érdekesnek tűntek a P33-B-06: *Correspondence with Kata Levy, regarding relief parcels sent to Hungary*, és a P33-B-07: *Grants – Correspondence regarding grants made during this period, to Ivan Fónagy, Dr & Mrs (Kata) Levy and Lilla Veszy-Wagner* csomók. Az említett anyagokról végül mégsem kértem másolatot, mivel megtudtam, hogy egy magyar kutató, Dr. Mészáros Judit pszichoanalitikus már megkapta az említett iratokat digitalizált formában, és kérésemre rendelkezésemre is bocsátotta azokat – ezzel egy kutatási együttműködés vette kezdetét közöttünk.

Összességében igen sokat nyertem az úttal, nagyon hálás vagyok a lehetőségért. A kutatóknak a legmelegebben ajánlom, hogy pályázzanak a hungarika-kutatást támogató ösztöndíjakra.

Melléklet

A Freud Museumban átnézett anyagok listája

FER: Papers of Sándor Ferenczi

FER/1: Correspondence between Sándor Ferenczi and Sigmund Freud (1908–1933)
FER/1/1: Correspondence 1908 (1908 January 18 – December 15)
FER/1/2: Correspondence 1909 (1909 January 1 – December 28)
FER/1/3: Correspondence 1910 (1910 January 1 – December 31)
FER/1/4: Correspondence 1911 (1911 January 3 – December 30)
FER/1/5: Correspondence 1912 (1912 January 1 – December 30)
FER/1/6: Correspondence 1913 (1913 January 3 – December 21)
FER/1/7: Correspondence 1914 (1914 January 3 – December 31)
FER/1/8: Correspondence 1915 (1915 January 1– December 31)
FER/1/9: Correspondence 1916 (1916 January 3 – December 28)
FER/1/10: Correspondence 1917 (1917 January 1 – December 27)
FER/1/11: Correspondence 1918 (1918 January 15 – December 26)
FER/1/12: Correspondence 1919 (1919 January 1 – December 18)
FER/1/13: Correspondence 1920 (1920 January 1 – December 25)
FER/1/14: Correspondence 1921 (1921 January 6 – December 26)
FER/1/15: Correspondence 1922 (1922 January 25 – December 24)
FER/1/16: Correspondence 1923 (1923 January 22 – December 20)
FER/1/17: Correspondence 1924 (1924 January 20 – December 25)
FER/1/18: Correspondence 1925 (1925 January 7 – December 30)
FER/1/19: Correspondence 1926 (1926 January 3 – December 13)
FER/1/20: Correspondence 1927 (1927 January 2 – December 20)
FER/1/21: Correspondence 1928 (1928 January 1 – December 5)
FER/1/22: Correspondence 1929 (1929 January 2 – December 31)
FER/1/23: Correspondence 1930 (1930 January 5 – November 30)
FER/1/24: Correspondence 1931 (1931 February 20 – December 27)
FER/1/25: Correspondence 1932 (1932 January 24 – December 14)
FER/1/26: Correspondence 1933 (1933 January 10 – May 4)
FER/2: Correspondence between Sándor Ferenczi and colleagues (other than Sigmund F... (1899 – 1933)
FER/2/1: Letters from Dr Spitzer to Sándor Ferenczi (1899 November 16–27)
FER/2/2: Letters from Carl Jung to Sándor Ferenczi (1907 October 1 – 1914 April 20)
FER/2/3: Correspondence between Sándor Ferenczi and James J. Putnam (1909 October 22 – 1914 June 19)

FER/2/4: Letters from Emma Jung to Sándor Ferenczi (1910 October 30–31)
FER/2/5: Letter from Sándor Radó to Sándor Ferenczi (1911 July 23)
FER/2/6: Letter from Karl Krall to an unknown recipient (1912 June 22)
FER/2/7: Letters from Alphonse Maeder to Sándor Ferenczi (1913 April 30 – May 30)
FER/2/8: Letters from Lou Andreas-Salomé to Sándor Ferenczi (1913 September 25, nd)
FER/2/9: Letter from Karl Abraham to Sándor Ferenczi (1914 June 16)
FER/2/10: Correspondence between Sándor Ferenczi and Ernest Jones (1914 July 26 – 1933 March 22)
FER/2/11: Circulars from Sándor Ferenczi to members of the 'Secret Committee' (1920 September 20 – 1933 April 9)
FER/2/12: Letters from Sándor and Gizella Ferenczi to Vilma Kovács (1921 July 21 – 1931 October 10)
FER/2/13: Letter from Sándor Ferenczi to Stefan Hollós (1921 August 28)
FER/2/14: Letter from Robert Berény to Sándor Ferenczi (1925 July)
FER/3: Correspondence between people other than Sándor Ferenczi (1909–1940)
FER/3/1: Letters and papers of Sigmund Freud (1909 August 2 – 1939 April 28)
FER/3/2: Letters from Otto Rank to Sigmund Freud (1911 April 20 – 1926 May 23)
FER/3/3: Letters from Géza Róheim to Vilma Kovács (1929 January 3 – 1931 February 15)
FER/3/4: Letters from Anna Freud to Vilma Kovács (1937 May 13 – 1940 January 13)
FER/4: Professional papers (1820–1933)
FER/4/1: Pre-analytic articles by Sándor Ferenczi (1899 – 1929 December 29)
FER/4/2: 'Über Infantile Sexualtheorien' by Sigmund Freud (1908 December)
FER/4/3: Manuscripts of 'Psychoanalyse und Paedagogik' by Sándor Ferenczi (1908, nd)
FER/4/4: 'Weiteres zur Homosexualität' by Sándor Ferenczi (1909)
FER/4/5: 'Ancient Pagan and Modern Christian Symbolism' by Thomas Inman (1820)
FER/4/6: Case notes of Mr Békés (1910 October 6)
FER/4/7: Notebook belonging to Sándor Ferenczi (c1910)
FER/4/8: Publication papers (1913–1922)
FER/4/9: 'Introjektion und Übertragung' by Sándor Ferenczi (1910)
FER/4/10: 'Hysterie und Pathoneurosen' by Sándor Ferenczi (1919)
FER/4/11: Papers related to Sándor Ferenczi's appointment as university professor (1919 January 28 – 1920 October)
FER/4/12: Two manuscripts by Sándor Ferenczi (nd [c1920])
FER/4/13: Theoretical notes by Sándor Ferenczi (1920)
FER/4/14: 'Zur Psychoanalyse der Paralytischen Geistesstörung' by Stefan Hollós and S... (nd [c1921])

FER/4/15: Manuscripts of 'Present-day Problems in Psychoanalysis' by Sándor Ferenczi (1926)
FER/4/16: 'Psychoanalytische Betrachtungen über Sekundäre und Tertiäre Geschlechtsunt... (1927–1930)
FER/4/17: Letters and documents related to a 1928 conference in Madrid (1928)
FER/4/18: Berliner Psychoanalytisches Institut lecture programme (1928–1929)
FER/4/19: Notes and drawings (nd [1920–1933])
FER/4/20: Notes and fragments (1930–1932)
FER/4/21: Sándor Ferenczi's clinical diary (1932 January 7 – 1932 October 2)
FER/4/22: Letter, visiting card and notes (1908 – c1921)
FER/4/23: 'Zophia: Eine Psychoanalytische Traumstudie' (c1910)
FER/4/24: 'Einfluss angenehmer Empfindungen auf die Atmungsorgane' by Sándor Ferenczi (1897)
FER/5: Personal and family papers (1890–1967)
FER/5/1: Papers related to Sándor Ferenczi's parents and siblings (1920 December 16 – 1967 November 24)
FER/5/2: Papers related to Sándor and Gizella Ferenczi (1929 – 1949 March 21)
FER/5/3: Papers related to Elma Laurvik and Magda Ferenczi (1919 February 10 – 1957 August)
FER/5/4: Sándor Ferenczi's love poems to Gizella Ferenczi (nd [c1900])
FER/5/5: Recollections of Sándor Ferenczi by members of the Ferenczi family (1967 – 1969 October 8)
FER/6: Photographs (nd [c1890 – c1976])
FER/6/1: Reproductions of photographs and paintings (nd [c1890 – c1976])
FER/7: Posthumous papers and publications (c1933–1991)
FER/7/1: Papers related to Sándor Ferenczi's literary estate (1933–1985)
FER/7/1/1: Papers related to the preparation of Sándor Ferenczi's works for publicatio... (1936 February 16 – 1985 January 29)
FER/7/1/2: Correspondence between Michael Balint and Elma Laurvik (1955 January 23 – 1969 June 2)
FER/7/1/3: Papers related to the preparation of the Freud-Ferenczi correspondence for ... (nd [1933–1970])
FER/7/1/4: Correspondence about the damage of volumes III and IV of Ferenczi's 'Bauste... (1960 October 24–1962 May 16)
FER/7/2: Secondary publications related to Sándor Ferenczi (1966–1991)
FER/7/2/1: '65 Caricatures de Quelques Ancêtres de la Psychanalyse' by Robert Bereny a... (nd [c1981])
FER/7/2/2: 'Sándor Ferenczi: Pioneer of Pioneers, 1873–1933' by Sandor Lorand (1966)
FER/7/2/3: 'Sándor Ferenczi's Technical Experiments' by Michael Balint (1967)
FER/7/2/4: 'Mes Adieux de la Maison Jaune' by István Hollós (1986)
AF: Papers of Anna Freud

AF/03 /02/029 Letter from Anna Freud to Lou Andreas-Salomé (1 Jan. 1926)
AF/03/02/035 Letter from Anna Freud to Lou Andreas-Salomé (19 August 1926)
AF/03/02/037 Letter from Anna Freud to Lou Andreas-Salomé (29 November 1926)
AF/03/02/073 Letter from Anna Freud to Lou Andreas-Salomé (29 November 1931)
AF/03/03/112 Letter from Dorothy Burlingham to Anna Freud (7 Febr. 1940)
AF/03/06/025 Balint, Michael: Condolence letter following the death of Sigmund Freud (24 September 1939)

Barbara Papp

RESEARCH IN THE ARCHIVES OF THE FREUD MUSEUM LONDON

The report describes a one-month long research in London. The research, titled „*Exploring the Hungarian Psychoanalytic Heritage in London"* was provided by the Kuno Klebelsberg Scholarship of the Ministry of Foreign Affairs and Trade. The main venue for the work was the Freud Museum London, which focus on the exhibitions and visitors, but its manuscript material is also significant. The Hungarian-related documents are mainly found in the collection of Sándor Ferenczi archive, which was entrusted to the museum in 2013. These documents are particularly important for both the Hungarian and the universal psychoanalysis-history, lifestyle and the history of mentality.

Bariczné Fenyő Noémi

A SCHWAN-BOVIER CSALÁD NYOMÁBAN – ÖTLETEK KEZDŐ GENEALÓGUSOKNAK

Bevezetés

Új kutatásom ötlete 2016 júliusában körvonalazódott. Testvérem indítványozta, hogy gyűjtsünk össze minden családfát, amit eddig a hozzátartozóink készítettek, hogy nekünk is meglegyenek. Mikor megszereztünk és lefénymásoltunk mindent, amit megkaptunk, rá kellett döbbennünk, hogy három nagyszülőnk ága szépen ki van dolgozva, azonban anyai nagyapánk, Schwan Lőrinc részéről nincs semmi.

Bántott ez a kihagyás, és eldöntöttem, hogy elkészítem a családfáját, így egyedül az ő ágával foglalkoztam. Feltérképeztem édesapjának (Schwan András, 1910–1998) és édesanyjának (Bovier Katalin, 1915–2001) a rokonságát is. A kutatás elején azonban nem volt nagy célom: csak az ükszüleim összes leszármazottját szerettem volna megismerni a még élő rokonok segítségével. Ősszel bővítettem ki a kutatást, immár az összes fellelhető őst szerettem volna megtalálni, itt oldalágakkal már nem foglalkoztam. A kutatás középpontjában tehát ükszüleim álltak: Schwan Lőrinc és Werner Barbara (más források szerint Borbála), illetve Bovier Jakab és Deutschle Veronika.

Mielőtt azonban rátérnék a módszertanra, szeretném röviden ismertetni a család történetét. Nagyapám ősei német területekről költöztek be Magyarország délvidéki falvaiba a 18. század folyamán, mikor fontos volt a háborúk következtében elnéptelenedet helységek betelepítése. Az én rokonaim leginkább a Bácskában található Brestowatz és Filipowa nevű falvakba költöztek, ezeknek a magyar neve Szilberek és Szentfülöp. Eredetileg az utóbbi településre sokkal többen mentek, ám a következő években házasság és költözések útján többnyire mindannyian átkerültek a szomszédos Szilberekbe, a 20. század eleje már itt találta őket – legalábbis közvetlen felmenőim nagy részét.

A többnyire mezőgazdaságból élő népesség életében az 1913-as esztendő hozott változást: a kalocsai érsek meghívta őket, hogy műveljék a Hartakékespusztán (egyéb nevei: Érsekharta, Nagyharta) lévő földjeiket.[1] A bérlet eredetileg húsz esztendőre szólt, később azonban még tíz évvel meghosszabbították. Körülbelül ötven család költözött a két faluból a kissé mocsaras helyre, melyet újnak számító mező-

[1] A terület térképeit Kuczy Károly gyűjtötte össze és rendszerezte tanulmányában. Lásd Kuczy Károly: A kalocsai érsekség gazdasági levéltár kéziratos térképeinek kartográfiai névtára. I. Érsek-Harta és Szentkirály puszták térképeinek vizsgálata. In: *Bács-Kiskun megye múltjából 11.* Kecskemét, 1992, 383–464.

gazdasági technikáikkal kezdték felvirágoztatni. Egyre inkább függetlenedtek a szomszédos Hartától, 1936-ban például saját temetőt jelölt ki számukra az érsekség.[2] 1943-ban lejárt a bérlet, a „svábok" pedig elköltöztek, mindenki oda, ahol épp sikerült földet szereznie a háború végi viszonyok alatt. Az én családom például Vaskút és Gara környékén telepedett le.

A kutatás menete

Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár

Nagyapám ősei Brestowatz és Filipowa területén éltek. Tekintve, hogy ez a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár illetékességi körébe tartozik, kutatásomat is ott kezdtem.

Eleinte személyesen mentem oda, bár lehetőség van *online* kutatásra is. Azonban hatalmas élmény volt a több száz éves iratok olvasása, így több napot töltöttem el ott. Születési, házassági és halálozási anyakönyveket vizsgáltam.

A levéltár munkatársai segítőkészek voltak, egyedül egy dolog okozott számomra problémát: a kutatási korlátozások. Ugyanis törvény mondja ki, hogy a személyiségi jogok védelme érdekében bizonyos számú évnek el kell telnie ahhoz, hogy az adatok kiadhatók legyenek: születéseknél ez kilencven, házasságnál hatvan, halálozás esetén pedig harminc év. Elméletileg ez feloldható személyes érintettség esetén, nekem azonban nem sikerült engedélyt szereznem. Ráadásul nem is adott évtől számoltak vissza: 1920, 1950 és 1980 volt a határ, aminél tovább nem mehettem.[3] Maga a szabály teljes mértékben érthető, de egy kutatónak ez nagyon zavaró tudott lenni.

A másik problémám a kalocsai anyaggal az volt, hogy nem dolgoz fel akkora időintervallumot, amekkorát át akartam tekinteni: 1826-tól vannak anyagaik, én pedig a régebbi időkre is kíváncsi voltam.

Viszont ami megvan, annak a minősége vitathatatlan. Egy kis szobában van lehetőség a kutatásra, ahova egy mikrofilmolvasót is elhelyeztek: az anyagok egy része azon van meg.[4] Ez könnyen kezelhető, jól lehet olvasni rajta, a kép élességét is be lehet állítani. Egyedül az lassítja a folyamatot, hogy nem lehet azonnal egy több évvel későbbi adathoz ugrani, hanem végig kell tekerni mindent: ha például az 1873-as születéseket olvassa az ember, akkor nehézkes átugrani az 1850-es házasságokhoz. Hogy ne kelljen sokat vesződnöm a mikrofilmek fűzésével, inkább egyéb módon szereztem adatokat.

---

[2] Lásd Kustár Rozália: Bácskai németek Érsekhartán. In: Kothencz Kelemen (szerk.): *Sarjadó sorsok. A VIII. Duna–Tisza közi nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia (Baja, 2011. július 14–15.) előadásai*. Baja – Kecskemét, 2012, 149–156.

[3] http://archivum.asztrik.hu/?q=oldal/a-leveltari-anyag-kutathatosaga-11-13-pont (Utolsó letöltés dátuma: 2017. 08. 15.)

[4] Ezen mikrofilmek a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában is rendelkezésre állnak.

Én személy szerint a másodpéldányokat forgattam legszívesebben: ezek a plébániák évente rögzített anyakönyvi összeírásainak a másolatai. Egy elzárt területen őrzik őket, ahova a kutató nem mehet be, mindig meg kell adni a levéltárosnak, hogy mely településről milyen anyakönyveket és mely éveket kéri. Ez adta a levéltári kutatás legboldogabb pillanatait: felemelő érzés volt a régi iratok lapozgatása.

Az itteni kutatás menetét egyébként úgy építettem fel, hogy ha tudtam egy születési időt, ott meg voltak adva a szülők nevei. Megnéztem az előtte lévő évek esküvőit, ahonnan már (jó esetben) tudtam, hány évesek, majd a születési anyakönyveiket, és így lehetett folytatni a sort. A halálozásokat néztem utoljára, hiszen az sokkal kiszámíthatatlanabb, és tulajdonképp minden évet át kell lapozni, nem lehet szelektálni.

Egy idő után egyszerűbbnek gondoltam az *online* kutatásra való átállást. Több lehetőség van erre, attól függően, hogy mennyi időre szeretne hozzáférést az illető: van 15 napos, negyedéves és egy éves is. Mindegyikért bizonyos összeget kell fizetni, majd a levéltár honlapján[5] egy regisztrációt követően kezdhetjük a kutatást. Az ott dolgozók egyik legnagyobb projektje volt az utóbbi években, hogy minden egyes adatot, amely másodpéldányokon, mikrofilmeken rendelkezésükre állt, digitalizáltak: így az *online* és a helyi adatok teljes mértékben fedik egymást.

A program felülete könnyen kezelhető. Kiválasztjuk a keresett települést és azt, hogy milyen anyakönyveket szeretnénk, majd az évek között lapozhatunk. A betöltött oldalak teljes mértékben olvashatók, hiszen rájuk lehet nagyítani – ennyiben többet nyújtanak, mint a másodpéldányok, ahol legfeljebb nagyító lehet segítségünkre ilyen esetekben. Az *online* kutatás jelentősen felgyorsította a munkámat. Külön örömet jelentett az, hogy bizonyos számú oldalt le is menthettem magamnak.

Problémát egyedül az okozhat, ha az ember járatlan a régies írásmódokban. Ha ugyanis a plébánosnak kevésbé volt rendezett az írásképe, az megnehezíthette például egyes családnevek kibetűzését, vagy bizonyos keresztnevek rövidítésének a feloldása is időt igényelhetett. Ilyenkor célszerű megnézni, hogy az adott plébános hol használt még olyan betűket, amelyeket viszont ki lehetett következtetni.

Deutschle Jakab

A családfám készítésének azért kezdtem neki, mert úgy tudtam, nagyapámmal még senki nem foglalkozott. Egy rokonomtól azonban megtudtam, hogy ez nem teljesen igaz: az 1980-as évek közepén feldolgozták az ő anyai nagyanyjának, Deutschle Veronikának a rokonságát. A kutató neve Jakob Deutschle, és a családnak a második világháború után Németországba vándorolt ágához tartozott. Dédanyámnak elsőfokú unokatestvére volt, néhány évvel ezelőtt hunyt el. Erről nagyapám egyik sógornője értesített, aki rendelkezésemre is bocsátotta az ő példányát.

[5] www.archiv.asztrik.hu

Deutschle Jakab hihetetlen munkát végzett annak ellenére, hogy harminc évvel ezelőtt a kutatási lehetőségei sokkal szűkösebbek voltak, mint jelenleg nekem. Feltérképezte, hogy melyik őse vándorolt át Szilberekbe az 1840-es években, ahol mészárosként dolgozott. Az összes leszármazottját felkutatta (neki egyedül tizenhárom gyermeke volt), illetve visszavezette az ő őseit egészen az 1630-ban született Christoph Teuschlinig (a vezetéknév írásmódja az évek folyamán változott). Munkája végén nyolc oldalas családtörténetet is írt.

Deutschle feldolgozása nagyon sokat segített nekem, azonban nem elégítette ki minden igényemet. Az egyik gondom az volt vele, hogy a nevek mellett csak születési időket adott meg, míg engem a helyszín és a halálozás is érdekelt. Ráadásul, mint kiderült, azok közül is több hibásan volt megadva. Nem jelezte azt sem, amit a levéltárban derítettem ki: egyik rokonom törvénytelen gyermek volt, anyja későbbi férje vette a nevére – ha erről nem tudok, jelentős gondokkal szembesültem volna. Másik problémám az volt, hogy az ősöket tekintve egyedül a Deutschle vezetéknevűekkel foglalkozott, azokkal nem, akik beházasodtak a családba. Munkája nagyon jó alapot adott a család kutatásához, azonban emiatt sok kiegészítésre is szükség volt.

Időközben kezembe került Kustár Rozália *Bácskai németek Érsekhartán* című tanulmánya.[6] Meglepődve vettem észre, hogy Deutschle Jakabra hivatkozik benne. Mint kiderült, a német kutató a családfa elkészítése mellett egy olyan írást is hátrahagyott, amelyben a szilbereki németek Érsekhartán töltött idejét elemezte családi (és saját) visszaemlékezések, valamint egyéb iratok nyomán. Deutschle a kéziratnak a *Chronik* címet adta, és a Hartai Polgármesteri Hivatal irattárának ajándékozta. Az egyedülálló forrást természetesen el akartam olvasni, azonban megdöbbenéssel vettem tudomásul, hogy az irattár kiselejtezte azt. Tartalmát így csak másodkézből ismerhetjük, Kustár Rozália feldolgozásából.

Myheritage

A www.myheritage.com weboldal maga a családfakészítő program, amelyet munkám során használtam. Pozitívuma, hogy nem csak a saját adataim felvitelére és kezelésére alkalmas, hanem belenézhetünk mások kutatásába is. Ez azonban akkor használható ki leginkább, ha előfizetünk, így egy nagyobb összegért szabadon böngészhetünk az adatbázisban egy évig.

Ha nem fizetünk, akkor körülményesebb úton juthatunk csak információhoz. Nekem csak úgy sikerült, ha már beírtam egy nevet a saját családfámba néhány adattal, akkor a *Smart Match*-re kattintva megnézhettem, hogy más családfáknál talál-e egyezést, és ha biztos voltam benne, hogy ugyanarról a személyről van szó, akkor kiegészíthettem az új adatokkal. Az ingyenes verzió továbbá csak maximum 250 személyről készít biztonsági másolatot.

6 Kustár: i. m.

Egy idő után érdemesnek tartottam előfizetni, utólag pedig azt tudom mondani, hogy megérte. Adatbázisuk óriási, és akkor sincs nagy gond, ha más családfákkal éppen nincs egyezés, mert bizonyos számú anyakönyv is a kutatók rendelkezésére áll. A fizetős funkció arra is feljogosít, hogy levelezzünk más családfák működtetőivel.

A *myheritage* egyébként lehetővé teszi a hagyományos születési-házassági-halálozási adatok mellett például fényképek, végzettség, idézetek, különféle elérhetőségek megadását. Többféle elrendezésben szemlélhetjük a diagramokat, térképet is készíthetünk, illetve statisztikai adatokat is láthatunk a munkánkról.

Egy dolog miatt azonban elégedetlen voltam a programmal: rengeteg extrát kínálnak ugyan, de a feltöltött fényképek egy idő után (volt, hogy pár nap, máskor hetek alatt) rendszeresen törlődtek, és ha az ember több száz képpel dolgozik, akkor ez igen kellemetlen tud lenni. A hiba egyébként azért is érthetetlen, mert a program mindig készít biztonsági másolatot, amit feltölt a weboldalra.

Német kiadványok

Harmad-unokatestvérem, Heffner Hedvig hívta fel a figyelmem arra, hogy a dunai svábok leszármazottai már foglalkoztak anyakönyveik számbavételével. Minden délvidéki sváb településről készült egy kiadvány a múlt század utolsó éveiben, az én esetemben ugyebár Brestowatz[7] és Filipowa[8] volt jelentős. Ő is használta ezeket, a Schwan-családfát is elkezdte már kutatni, és nagyon sok hasznos ötletet adott, ám ezek közül a legfontosabbak ezek a bizonyos könyvek voltak.

A levéltárak anyagával ellentétben, ezek más séma alapján vannak rendszerezve: nem évenként és anyakönyvenként, hanem személyenként. Ez nagymértékben megkönnyítette az átláthatóságot: láttam az illető születési, házassági, halálozási adatait, gyermekeinek és szüleinek nevét. Továbbá nem csak 1826-tól szerepeltek benne az adatok, hanem ameddig vissza tudták vezetni, általában a betelepülésig. A második világháború végéig dolgozták fel őket, hiszen ekkor kellett a németeknek elköltözniük. Minden kötetet másvalaki szerkesztett, többféle névmutatókat tartalmaznak, a brestowatziban például rendszerezik azt is, hogy mely család honnan települt be.

A köteteket igen nehéz fellelni, az internet sem volt ebben segítségemre. Véleményem szerint inkább Németországban lehetnek belőlük példányok, de kereskedelmi forgalomban már nem lehet elérni őket. Pedig a családfakutatóknak ez a segítség felbecsülhetetlen, megérné digitalizálni és szabadon felhasználhatóvá tenni a köteteket az interneten, hiszen nagyon rövid idő alatt óriási haladást lehet

[7] Stephan Werni: *Ortssippenbuch Brestowatz in der Batschka*. Heimatausschuss Batsch-Brestowatz. Stein bei Pforzheim, 1986.

[8] Johann Pertschi: *Ortschippenbuch Filipowa in der Batschka*. Ortsgemeinschaft der Filipowaer. Winnenden – Leutenbach, 1989.

elérni velük. A filipowait megtaláltam ilyen formában,[9] ám a többit is érdemes lenne.

Internetes adatbázisok

Ezen oldalakra inkább kutatásom végén találtam rá, noha kezdettől igyekeztem keresni őket. Ami állítólag világszinten a legnagyobb, a www.familysearch.com számomra nem hozott sikert, maximum olyan adatokat sikerült találnom, amelyeket már régóta tudtam. Inkább az Amerikai Egyesült Államok lakosai szerepelnek benne, hiszen mormonok készítik az oldalt. Ugyanez volt a probléma a www.accessgenealogy.com weboldallal is.

Volt viszont egy oldal, amin megdöbbentően részletes és viszonylag naprakész adatokat találtam, kifejezetten a dunai svábokról: még édesanyám születése is szerepelt rajta, bár az oldal elkészültekor még élők keresztnevét a személyiségi jogok védelme miatt eltakarták egy egyszerű *Living* felirattal. Ez az oldal a www.rootsweb.ancestry.com. Minden eddig listázott eszközöm közül ennek a legegyszerűbb a kezelése: mutatja a születési, házassági, halálozási helyet és időt, a szülőket, a házastársakat, a gyermekeket, a személyekre pedig rá lehet kattintani, így tulajdonképpen mindenkinek van egy saját oldala, ahol az ő adatai, közeli rokonai szerepelnek.

Oral history és fényképgyűjtés

Egy családfakutatásnál véleményem szerint elengedhetetlen, hogy a még élő rokonok felelevenítsék emlékeiket, hiszen megélték az eseményeket, így többnyire hiteles (bár esetenként szubjektív) képet kaphatunk őseinkről. Nekem ebben nagyapám korosztálya volt segítségemre, leginkább nővére, Bischof Antalné Schwan Katalin. 1932-ben született, tehát még emlékszik az érsekhartai évekre, a világháborúra és az azt követő időkre. Memóriája hibátlan, napra pontos adatokat mondott, és elmesélte, milyen emberként emlékszik nagyszüleire, milyen volt az akkori divat, mik voltak a szokások, ki mivel foglalkozott.

Nagy segítséget kaptam az ő unokatestvéreitől is, Werni Annától és Katalintól, illetve Kühn Erzsébettől. A szóbeli elbeszéléseken kívül rengeteg fényképpel gazdagodtam, hiszen minden személyről igyekeztem fotót tenni a családfába. A legrégebbiek 1910 körül készültek, de nagyon érdekes az 1931-es duplaesküvőn készült csoportkép is, melyen dédszüleim és dédapám húga házasodott, és amely nyomtatásban is megjelent.[10]

[9] http://filipowa.at/ortssippenbuch.html (Utolsó letöltés dátuma: 2017. 04. 10.)
[10] Monika Ambach (Hg.): *Blickpunkt – Fotografieren wir uns!* Budapest, 2016, 67.

Néhány eredmény

Mivel e tanulmány a módszertant hivatott előtérbe helyezni, a konkrét eredmények közül csak néhány dolgot emelnék ki. Schwan Lőrinc családfáján 616 személy szerepel, közülük 441 elhunyt és 173 élő személy, összesen 16 generáció. A legrégebbi ismert dátum 1620, és a még 1800 előtt születettek száma 257.

Mikor végeztem munkámmal, készítettem két táblázatot, melyekben eredményeim alapján feltüntettem, melyik család honnan költözött be, mely településre, és körülbelül mikor. Ha egy rovatban két családnév szerepel, akkor ott még a költözés előtt összeházasodtak. Az első táblázatban néhány sor dőlten szerepel: ennek oka, hogy ők Bovier-ágon is rokonok.

1. Schwan Lorenz és Werner Borbála ősei

Család neve	Származási hely	Átköltözés becsült ideje	Új lakóhely
Schwan	Rimlingen bei Merzig	1775–1799	Miletitsch, Brestowatz
Kaufmann	Hochheim am Main	1777–1791	Miletitsch, majd Brestowatz
Niederkorn	?	1774–1797	Brestowatz
Mattes (és Rack)	*Dürbheim bei Speichingen*	*1755–1776*	*Filipowa*
Elmauer	Heinrichstal	1757–1788	Brestowatz
Bayer	*?*	*1711–1759*	*Filipowa*
Stadler	?	1750–1771	Filipowa
Werni	*Liptingen*	*1749–1776*	*Filipowa*
Müller	*Liptingen*	*1749–1776*	*Filipowa*
Weckerle	*Wald-Sentenhart (Schwaben)*	*1758–1776*	*Filipowa*
Lepold (és Högert)	*Mähren*	*1747–1765*	*Filipowa*
Teiger	Reich	?–1753	Filipowa
Kopschitz	Troppau (Szilézia)	1725–1768	Filipowa
Bayer	Nádudvar(Pest megye)	1732–1770	Filipowa
Held	?	1751–1770	Filipowa

Család neve	Származási hely	Átköltözés becsült ideje	Új lakóhely
Held	?	1751–1770	Filipowa
Sebeditsch	?	1773–1816	Filipowa
Werner (és Bader)	Ruppertsberg	1755–1776	Filipowa
Edmayer (és Scherer)	Bechtolsheim és Abenheim	1758–1776	Filipowa
Unterreiner	Weckersweiler (Lotharingia)	1734–1781	Filipowa
Kapp	Dürbheim	1774–1800	Brestowatz
Affolder	(Lotharingia)	1780–1800	Brestowatz
Bachert	?	1794–1836	Brestowatz
Link (és Kraus)	Marlen (Schwarzwald)	1746–1773	Hódság, Miletitsch, Brestowatz
Schäfer	Schuttertal-Kambach, (Schwarzwald)	1735–1776	Hódság, Miletitsch
Faber	Riesweiler; Walschbronn, (Lotharingia)	1753–1776	Filipowa
Hipp	Fridingen, Tuttlingen	1736–1771	Filipowa
Kühn	Acsa	1751–1773	Filipowa
Doser	?	1747–1773	Filipowa, Brestowatz

2. Bovier Jakab és Deautschle Veronika ősei

Család neve	Származási hely	Átköltözés becsült ideje	Új lakóhely
Gausz (és Gruber)	Felldorf	1757–1779	Filipowa
Milla	Bohunov; Porici-Alt-Biela Bezirkshauptmannschaft Mistek (Csehország)	1753–1783	Filipowa
Jermer	Bauer	1780–1798	Filipowa
Täuber	?	1782–1804	Filipowa
Scherer	Abenheim (Hessen)	1728–1755	Apatin
Braunstein	Schutterwald	1737–1764	Filipowa
Hoog	Geinsheim (Rheinland-Pfalz)	1700–1759	Filipowa
Kremer	?	1739–1767	Filipowa
Leh (és Nolt)	Rittershofen (Elsaß)	1737–1767	Filipowa
Prucker/Brugger és Horus/Horiss	Dürbheim	1748–1767	Filipowa
Wituschek és Janda	Mähren	1753–1786	Filipowa
Deutschle	Bieringen	1840-es	Brestowatz
(Pfeffer	Frommerhausen	1721–1750	-)
(Ziegler	Burladingen	1754–1782	-)
(Lezgus és Schmeckenbecker	Schwaldorf (Schwandorf?)	1785–1815	-)[11]
Vogl	Apatin	1761–1775	Filipowa, Brestowatz

[11] Utóbbi három sor zárójelben van: ők még a betelepülés előtt beházasodtak a Deautschle család-

Család neve	Származási hely	Átköltözés becsült ideje	Új lakóhely
Kupferschmidt és Jager	Liptingen	1753–1776	Filipowa
Gillich	?	1756 előtt	Filipowa, Brestowatz
Haas	Bukin/Dunabökény	1759–1780	Filipowa
Boos	Halberstung-Sinzheim, (Schwarzwald)	1791–1802	Miletitsch, Brestowatz
Ernst	?	1746–1776	Miletitsch
Keller	Nürnberg környéke	1735–1760	Apatin
Pertschi és Mergl	Weigheim; Frittlingen	1752–1808	Filipowa
Haumann és Steiger	Reich	1756–1774	Filipowa
Brenner	Reichenau, Mähren	1760–1779	Filipowa
Krebs és Merkler	Doroslo	1779–1796	Brestowatz

Ha térképen szeretnénk ábrázolni a táblázatban lévő településeket, akkor azt vehetjük észre, hogy majdnem mindannyian a mai Németország délnyugati részéről érkeztek, többnyire Frankfurt és a Fekete-erdő környékéről, de előfordul Lotaringia, Elzász és a mai Csehország területe is. A két táblázat egyébként majdhogynem le is fedi a két falu jellemző vezetékneveit, hiszen kis települések voltak, általában egymással házasodtak.

A táblázatban nem szerepelnek a Bovierek. Ennek az az oka, hogy ők nem voltak németek: kutatásaim alapján Joseph Bouvier volt az, aki beköltözött a 18. század utolsó éveiben Brestowatzba, a francia forradalom időszakában. Feltehetően egy másik honfitársával érkezett, hiszen nagyjából ugyanakkor jelent meg a faluban egy Moullion nevezetű személy is. Nem sikerült megtudnom, hogy pontosan honnan jöttek, a svábok csak a németek adatait jegyezték fel. A két család később egyesült, de mivel sváb falvakról beszélünk, ők is elnémetesedtek, dédanyám például már Bowierként írta a nevét. A *bovier* szó egyébként tehénpásztort jelent franciául: tehát minden bizonnyal őseim közt is lehetett ilyen foglalkozású ember.

Összegzés

Családfakutatásom kilenc hónapig tartott. A felsorolt források közül a német anyakönyvi kiadványok és a *rootsweb* volt a leghasznosabb: miután felfedeztem őket, pár nap alatt megtaláltam mindent, amit lehetett. Kijelenthetem, hogy ha ezek már a kutatásom elején rendelkezésemre állnak, néhány nap alatt elvégeztem volna a közel egyéves munkát – ha nem számítjuk a most is élők és a fényképek felkutatását, amire ebben a tanulmányban nem tértem ki részletesen. Ezekhez képest a *myheritage* adatbázisa és a levéltár nem kecsegtetett olyan sok eredménnyel. Előbbi problémáiról már szóltam, utóbbi pedig egyébként igen hasznos, az *online* kutatás pedig már gyors is, ám célja természetesen nem az, hogy személyek szerint rendszerezzék a múltat – emiatt gyorsabbak az előbb említett eszközök.

Mégsem tanácsolom azoknak, akik családfakutatásba kezdenek, hogy elkerüljék a levéltárat, hiszen nagyon érdekes adatokra lehet bukkanni. Például arra, hogy ki miben halt meg, az egyes években miként változott a népesség összetétele, kinek mi volt a foglalkozása, vagy akár az is kiderülhet egyik ősünkről, hogy törvénytelen gyermek volt, ami szintén új kérdéseket vet fel. Emellett nem elhanyagolható az az élmény sem, amikor a több száz éves iratokat fogja kézbe az ember, és próbálja kisilabizálni a régen halott emberek jegyzeteit.

Noémi Bariczné Fenyő

FOLLOWING THE TRACES OF THE SCHWAN-BOVIER FAMILY – IDEAS FOR BEGINNER GENEALOGISTS

In 2016, I started researching the origins of my Swabian grandfather from Délvidék. In 1913, his relatives moved from Szilberek and from Szentfülöp to Érsekharta to cultivate the lands of the Archbishop of Kalocsa. I have followed back his ancestors from every branch of the family tree as far back in time as I could, the oldest known date is 1620. This study presents primarily the methodology of my work, giving useful ideas to prospective genealogists. I describe the great work of my relative, which has been already used by other researchers. I examine the local and online versions of archival research, internet databases, and German publications. By comparison, I present the advantages and disadvantages of all the sources I used. One of the interesting addition of the study is a table, which analyzes that which family, when and from which German area migrated to which Hungarian area.

Makó Imre

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚS VESZTESÉGKUTATÁS FORRÁSAI A TERÜLETI LEVÉLTÁRAKBAN

Bevezető

A háború kezdetétől elszenvedett súlyos veszteségek nyomán természetes igényként jelentkezett a hősi halottak emlékének megörökítése, annál is inkább, mivel többségüket idegen földben, jeltelen tömegsírba temették el. Kecskemét város kezdeményezésére 1914–1915 fordulóján az ország törvényhatóságai sorra kinyilvánították, hogy „a béke helyreállítása" után megörökítik az elesett katonák emlékét.[1] A társadalmi alapon 1914-ben szerveződött Hősök Emlékét Megörökítő Országos Bizottság (HEMOB) felvállalta az adatok folyamatos összegyűjtését, amelyhez a közigazgatási hatóságok közreműködését kérte. Fő célkitűzése arra irányult, hogy a háború után az ország településein emlékműveket emeltessen a harctéren szerzett sebesülésük vagy betegségük folytán elhalt hősöknek. A belügyminiszter 1915 nyarán ezt körrendeletben is propagálta.[2]

A társadalmi kezdeményezéseket az 1917. évi, „a most dúló háborúban a hazáért küzdő hősök emlékének megörökítéséről" szóló VIII. törvénycikk emelte hivatalos szintre. Ez kimondta, hogy azok nevét, „*akik életükkel adóztak a veszélyben forgó haza védelmében*", minden helység anyagi erejének megfelelő, méltó módon örökítse meg. A végrehajtási utasítás ennek legalkalmasabb módját a nevek bevésésére létesítendő, művészi kivitelű emlékműben jelölte meg, hangsúlyozva azonban, hogy a megvalósítás ideje a háború befejeztével érkezik el.[3]

Az összeomlás, az 1918–1919. évi forradalmi események, az idegen megszállás, majd a Trianonnal bekövetkező állapotok átmenetileg háttérbe szorították az ügyet. „A hősök emlékének megörökítéséről" 1922-ben kiadott rendelkezés – tekintettel az ország súlyos gazdasági helyzetére – elsősorban még az eszme felkarolását és az erőforrások gyűjtését szorgalmazta,[4] később azonban, de még a két világháború közötti években, a legtöbb község felállította hősi emlékművét vagy emléktáblát állított. A nagyobb lélekszámú városokban ugyanakkor – rendszerint a hatalmas névanyag elhelyezésének technikai akadályaira hivatkozva – elmaradt a nevek felvésése,

[1] Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára Hódmezővásárhelyi Fióklevéltár (a továbbiakban: MNL CSML HF), Hódmezővásárhely Város Törvényhatósági Bizottsága, Közgyűlési jegyzőkönyvek (a továbbiakban: IV. B. 1402a), 6/1915. közgy. sz.; MNL CSML HF, Hódmezővásárhely Város Tanácsa, iratok (a továbbiakban: IV. B. 1405b), II. 4421/1917.

[2] 18.987/1915. B. M. eln. sz. körrendelet. *Belügyi Közlöny*, 1915. 668.

[3] 14.730/1917. B. M. eln. sz. rendelet. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1917. 1913.

[4] 20.331/1922. B. M. sz. körrendelet. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1922. 230.

de hiányosok maradtak a felkerült névsorok is. Az egyes helységek tényleges háborús veszteségéről általában nem készült átfogó, hivatalos felmérés. Az esetenként elvégzett adatgyűjtések többnyire a lakosság bejelentéseire hagyatkoztak, ezeknek objektív és szubjektív okok sora szabott korlátot: a név megörökítésében érdekelt hozzátartozók hiánya (különösen a nem helybeli illetőségű, egyedülálló segédek, gazdasági cselédek esetében), máskor az évek múlásával sem halványuló reménykedés az eltűnt visszatérésében, legalábbis a róla való végső lemondás fel nem vállalása. Nem hagyható figyelmen kívül a hatalmas véráldozatot végső soron értelmetlenül hozó társadalom kiábrándultsága sem, ami az egyre súlyosabb háborús nélkülözésekkel kezdődött, és amelyet a háborút követően hadigondozásra szoruló tömegek esetében még fokozott a kellőképpen meg nem oldott állami gondoskodás.

Hódmezővásárhelyen, miután a város összveszteségéről csak becsült és egymástól lényegesen eltérő adatok álltak rendelkezésre, a készülő helytörténeti monográfia kapcsán, még az 1980-as évek végén, személyre lemenő adatgyűjtés indult. A direkt és indirekt módon elvégzett, teljes körű forrásfeltárásra törekvő kutatás révén mintegy háromezer, a háborúban, hadifogságban vagy ott szerzett betegségében később elhalt itteni lakos és innen elszármazott személy neve vált ismertté. (A helyi veszteséghányad megállapításakor az utóbbiakkal természetesen nem számoltunk.) A forradalmak és a román megszállás áldozataira is kiterjedő adatfeltárás további közel száz áldozatot regisztrált; ők kisebb részben vöröskatonák, többségükben pedig polgári áldozatok voltak.

A gyűjtőmunka tapasztalatait összegezve, e dolgozat a területi levéltárakban elérhető forrásokat igyekszik számba venni. Elsősorban tehát az elsőfokú közigazgatási hatóságoknál keletkezett iratokat, ahol az ügyet indították, érdemben intézték, és végül irattározták. A konkrét példákat a források keletkezése idején önálló törvényhatósági joggal rendelkező, az 1910. évi népszámlálás adatai szerint 62 ezer lakossal bíró Hódmezővásárhely esetéből vettük.

A kutatás során az ügykörök és iratfajták felől közelítettünk az iratképzőkhöz, az egyes ügyiratok, nyilvántartások levéltári rendszeren belül elfoglalt helyéhez, miután a hatás- és feladatkörök helyi leosztása a közigazgatás azonos szintjén álló hatóságok esetében is eltérő lehetett. A módszer mellett szólt még, hogy a rendszerint több példányban készülő iratok – rendeltetésüknek megfelelően – elvileg több szerv irattárában is megtalálhatók. A feladatkörök mindenkor magasabb jogszabályokon alapultak, ezért utalunk a törvényi háttérre, az iratok keletkezését meghatározó rendeletekre, utasításokra.

A kutatás szempontjából elsődlegesnek tekintett levéltári jellegű forrásokat hasznosan egészíthetik ki az egyéb adatbázisok, mint a hősi emlékművek, temetői nyilvántartások, fejfák, helyi kiadványok adatai, a családoknál fennmaradt dokumentumok. Kiemelten fontos szerepe volt a helyi jellegű sajtónak, amely – mint a korabeli tömegtájékoztatás egyetlen eszköze – a Magyar Vöröskereszt Egylet Tudósító Irodájának a hadügyminiszter által rendelkezésre bocsátott, illetve a rajta keresztül folytatott tábori- és hadifogoly-levelezésből nyert információkat megosz-

totta a társadalommal. A hatósági eljárás keretében, így annak korlátaitól is behatároltan keletkezett levéltári forrásokat a sajtó közlései nem csupán kiegészíthetik, de pótolhatják is. Elsősorban a még egyedülálló, vagyontalan eltűntek esetében, akiknek vissza nem térése szükségszerűen nem vont maga után hivatali eljárást.

Katonai nyilvántartás

A katonai hadkiegészítő hatóságok mellett a közigazgatási hatóságoknak is nem kis szerep jutott a közös hadsereg és a honvédség kiegészítésében, különösen az előkészítés és adminisztrálás terén. A feladatokat a vizsgált időszakra vonatkozóan a véderőről szóló 1912. évi XXX. tc. és a honvédségről szóló, szintén 1912-ben elfogadott XXXI. tc. és végrehajtási utasításaik határozták meg. Az újoncállítás az általános hadkötelezettség alapján községenként (városonként), illetve körjegyzőségi csoportok szerint történt. A megyét sorozójárásokra osztották fel, ezek egybeestek a közigazgatási járásokkal. A törvényhatósági jogú városok és általában a rendezett tanácsú városok önálló sorozójárást képeztek. Az állításkötelesek összeírása – három évvel a sorozást megelőzően – a felekezeti anyakönyvvezetők által kiállított anyakönyvi kivonatok, az állításkötelesek személyes jelentkezése és a községi elöljárók nyomozása alapján történt. A katonaügyi előadó, illetve ügyosztály készítette el az összeírási és az állítási (sorozási) lajstromokat.

Az összeírási lajstrom az ábécé betűi szerint, a születési idő sorrendjében szerepelteti az állításköteles nevét, lakását, születésének helyét és pontos idejét, továbbá vallását, iskolai végzettségét és foglalkozását. Az *észrevétel* rovatban utólag tüntették fel a sorozás helyét, napját, az alkalmasságot, a honvédségbe vagy a hadseregbe történő beosztást, alkalmatlanság esetén pedig a fogyatkozás megnevezését. Hivatalos értesítés alapján ide jegyezték be az alkalmatlanná válás és az elhalálozás tényét, ez utóbbi helyét és idejét. Az állítási lajstrom utal az összeírási lajstrom folyószámára, tartalmazza a születési helyet és évet, a foglalkozást, a szülők nevét, a tartózkodási helyet (lakást), továbbá a sorozás helyét, idejét és eredményét, valamint az esetleges elhalálozás adatait.

A mozgósításból kifolyólag a háború alatt évenként összeírták a 19. életévükbe, tehát népfelkelésre kötelezett korba lépő ifjakat. Az erről készült névlajstromok főbb rovataikban az összeírási lajstromot követik. A békebeli sorozásnak megfelelő népfelkelői bemutató szemlére állítottakat bemutató lajstromban vették nyilvántartásba. A háború elhúzódásával, 1915-ben a népfelkelésnél a korábbi 19–42 évről 18-tól 50 éves korig tolták ki a hadkötelezettség korhatárát (1915. II. tc.). Ekkor összeírták és bemutató szemlére rendelték a mozgósítás által nem érintett, korábban katonai szolgálatot nem teljesített B) alosztályú népfelkelőket és az A) alosztályú, vagyis katonai kiképzésben részesült népfelkelők idősebb korosztályait is. Az egészségügyi követelmények állandó leszállításával a férfilakosságot újabb és újabb pótszemlének vetették alá, melyekről szintén készült bemutató lajstrom. Hódmezővásárhely esetében ismert, hogy 1921-ben a rendelkezésre álló korábbi

nyilvántartásokat vették alapul az 1895–1896. évben születettek újabb katonai összeírásához. A hozzátartozók közlése alapján feljegyezték itt az illető háború alatti csapatbeosztását, rendfokozatát, és természetesen kitértek sorsára, esetleges eltűnésére, elhalálozásra is.

A közigazgatási hatóságoknak a háborút megelőzően nyilvántartást kellett vezetniük a nem tényleges (tartalékos és póttartalékos) közös hadseregbeli és honvéd legénységről. Ez – folyamatosan karbantartva – tartalmazza a csapat megnevezését, a sorozási évfolyamot, a rendfokozatot, a nyilvántartási községet, a szolgálatra vonatkozó adatokat, a fogyatékba vétel okát (elhalálozás, fogságba esés, stb.) és a mindenkori lakcímet. Törzskönyvi lapszámot is megadnak, ez tartalmazhatta az azonosításhoz elengedhetetlenül szükséges személyi adatokat. (A hódmezővásárhelyi tanács katonai ügyosztályának fennmaradt iratanyagában ez nem található.) A nyilvántartáshoz készült speciális névmutató szintén jelöli a csapatot, rendfokozatot és a fogyaték módját, továbbá a bekövetkezett változás vonatkozó iktatószámát. A mozgósítással bevonult közös hadseregbeli legénység Hódmezővásárhelyen szerkesztett külön névjegyzéke személyi adatként egyedül a sorozás évét adja meg, katonai adatai viszont kiegészülnek a bevonulás (póttest) helyével és a csapat századszintű megjelölésével.

A közigazgatásban keletkezett katonaügyi iktatott iratok – a katonai és polgári hatóságokkal folytatott, a háború alatt különösen kiterjedt levelezés a személyi adategyeztetésektől a felmentéseken, szökéseken át – az ügyfajták rendkívül széles skáláját kínálja, egészen a konkrét veszteségekről történt értesítésekig. Iratok híján a segédkönyvek is önállóan értelmezhető információkkal szolgálhatnak. Az eltűnteket kereső beadványok intézése, az elhaltakról érkezett újabb értesítések, hagyatékuk megküldése és a hadigondozási ügyek révén az iratok a későbbiekben is haszonnal forgathatók.

Felmentésük lejártával, illetve megszüntetésével – különösen a veszteségek pótlása érdekében a felmentések 1917-ben elrendelt revíziója után – a korábban kedvezményezettek is a háború potenciális áldozataivá lettek. Az adatokban gazdag felmentési javaslatokkal és az előterjesztett kérelmek alapján szerkesztett, végül a miniszter határozatával ellátott névjegyzékekkel – hatás- és feladatköréből adódóan – a főispán iratanyagában is találkozhatnunk.

Halotti anyakönyvezés

A katonai egyének anyakönyvezését a háborút megelőzően szabályozó kormányrendelet a mozgósítás esetén követendő eljárásra is kitért. A katonai hatóságok által hivatalból kiállított adatokat eszerint a belügyminiszter küldi meg annak az anyakönyvvezetőnek, akinek kerületében a haláleset történt.[5] Az általános szabályoktól eltérő eljárás részleteit a belügyminiszter 1914. augusztus 17-én, a mozgó-

[5] 2.700/1906. M. E. sz. rendelet. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1906. 1740.

sított fegyveres erőhöz (közös hadsereg, haditengerészet, honvédség, felhívott népfelkelés, csendőrség) tartozó egyénekre vonatkozó anyakönyvi bejelentések tárgyában kiadott körrendelete határozta meg.[6] A különleges rendelkezések kiterjedtek a katonai kötelékbe nem tartozó, de a mozgósított fegyveres erőt követő és katonai igazolványi lappal ellátott polgári egyének, tehát a hadiszolgáltatásokról szóló törvénycikk által igénybe vett hadimunkások, civilkocsisok, stb. halotti anyakönyvezésére is. Ez volt irányadó az átvonulás közben betegség vagy baleset miatt történt, és akár katonai vagy polgári egészségügyi intézetben, akár magánháznál elfordult haláleseteknél is. Számolva a nyilvántartásra hivatott katonai hatóságok hadiállapot miatti akadályoztatásával, az anyakönyvi nyilvántartás teljessége érdekében utasították az anyakönyvvezetőket a kerületükben előfordult és tudomásukra jutott katonai halálesetek rögzítésére. Erre az Anyakönyvi Utasításban[7] előírt bejegyzés elhalasztásáról vezetett nyilvántartás szolgált.

A hadban bekövetkezett halálesetek anyakönyvezését kiterjesztették a hadifogságban elhaltakra is. A bejegyzésre a kerületileg illetékes anyakönyvvezető volt jogosult. Amennyiben a haláleset külföldön (elcsatolt területen) történt, akkor a lakhely szerint illetékes anyakönyvvezető, amennyiben pedig a lakhely nem volt megállapítható, a községi illetőség volt az irányadó. Ha ez sem volt megállapítható, vagy az illető külföldi illetőségű volt, a születési helyén lehetett anyakönyvezni. Az ismeretlen lakhelyű vagy külföldön született egyének anyakönyvezésére Budapest székesfőváros V. kerületi állami anyakönyvvezetőjét jelölték ki. Az anyakönyv *megjegyzések* rovatában kellett feltüntetni a vonatkozó miniszteri közlés számát és a „hősi önfeláldozást" méltánylandó, „a hazáért hősi halált halt" megkülönböztetett megjelölést. A katonai nyilvántartás sajátosságából eredően az anyakönyvvezetők az elhaltak születési évét kapták meg a hónap és a nap nélkül, az anyakönyv ugyanakkor *életkor* rovatot tartalmazott. Ilyenkor a születési évszámnak az elhalálozásiból történt kivonása után nyert évszámból egy évet még le kellett vonni.[8]

A korabeli halotti anyakönyvek a folyószámot, a bejegyzés idejét, az elhalt nevét, állását (foglalkozását), lakhelyét, vallását, életkorát, házastársának nevét, szüleinek nevét, az elhalálozás helyét és a halál okát közlik. Katonáknál a név alatt szerepel még a rendfokozat, az állománytest és zárójelben a polgári foglalkozás. A német nyelvű katonai és kórházi nyilvántartások meglehetősen pontatlannak bizonyultak a kézírásos nevek átírásakor. Bizonytalansági tényező volt a név fordítása is. (A vásárhelyi Imre Bálintot például Valentin Imreként anyakönyvezték.) Az idegen földrajzi nevek pontos névalakjának meghatározásához egykori térképek és a hadtörténeti munkák leírásai, térképvázlatai hívhatók segítségül.

A gyakran hiányos vagy pontatlan adatokkal történt bejegyzések kiigazítására lehetőség nyílott az érdekelt hozzátartozók kérelmére vagy hivatalból megindított

6 151.917/1914. B. M. sz. körrendelet. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1914. 1554.
7 80.000/1906. B. M. sz. rendelet. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1906. 1778.
8 151.917/1914. B. M. sz. körrendelet. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1914. 1554.

eljárás keretében. Az anyakönyvvezető által elkészített tervezetet első fokon az anyakönyvezés közvetlen felügyelője, a közigazgatási hatóság vezetője hagyta jóvá. A vonatkozó iratok általában évenként megújuló alapszámon találhatók meg.

Az anyakönyvi bejegyzések a megyei levéltárakban őrzött anyakönyvi másodpéldányokból is kutathatók, de névmutató rendszerint csak az anyakönyvi hivatalban őrzött első példányhoz áll rendelkezésre. Ezek és a bejegyzések alapjául szolgáló alapiratok, amelyek irattári jelzete az anyakönyv jelöléséből (esetünkben: halotti) és a bejegyzés folyószámából tevődik össze, külön engedéllyel kutathatók. Az utólagos bejegyzések (UB) itt közvetlenül megjelennek anyakönyvi bejegyzésként, míg a másodpéldány általában csak az UB-jegyzék folyószámát közli. A halotti anyakönyvek közelebbi adatokkal szolgálnak a rokkantságuk folytán a haderő kötelékéből még a háború folyamán elbocsátott, valamint a háborút végigküzdő vagy hadifogságból hazatért, majd háborús eredetű betegségükben elhaltakról is.

Holtnak nyilvánítás

Család- és vagyonjogi érdekektől (új házasság kötése, örökösödés, stb.) sürgetve, az igazságügyminiszter 1919-ben rendeletet bocsátott ki a háborúban 1917 előtt eltűntek holtnak nyilvánításáról. Az eljárást a bíróságnál a házastárs, az örökös és rajtuk kívül bárki kezdeményezhette, aki jogilag érdekelve volt az eltűnt halálának megállapításában. A kérelemben közölni kellett az illető személyi és katonai adatait s lehetőség szerint azt a hadieseményt, amelynek folytán nyoma veszett. Amennyiben utoljára kórházban volt, azt meg kellett nevezni. Csatolni kellett az általa írt leveleket, és elő kellett adni a róla utoljára érkezett híreket, közöttük a katonai hatóságtól s a Vöröskereszttől származó értesüléseket. A bíróság az előbbi adatokkal hirdetményt bocsátott ki, amelyet a bejelentésre megszabott 60 napra ki kellett függeszteni, és a hivatalos lapban (*Budapesti Közlöny*) közre kellett adni. A hirdetményt megküldték a Vöröskereszt Egyletnek, amely köteles volt sürgősen közölni az eltűntről a nyilvántartásaiban rendelkezésre álló adatokat. Ezt a szerepet a későbbiekben a honvédelmi minisztérium 36. osztálya, majd a Felszámoló Hivatal háborúban elesetteket, eltűnteket és hadifoglyokat nyilvántartó alosztálya, később a belügyminisztérium III. osztályának háborús veszteségeket és hadisírokat nyilvántartó csoportja, 1945 után pedig ismét a honvédelmi minisztérium töltötte be.

A bíróság a halál idejéül az eljárás adatai alapján valószínűsíthető időpontot állapította meg, ilyen adatok hiányában ez 1917. december 31. napja volt. Az évek előrehaladtával az igazságügyminiszter fokozatosan kiterjesztette a rendelet hatályát.[9] Az 1920 előtt eltűnteknél a vélelmezhető időpont 1920. december 31., az

[9] 28.000/1919. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1919. 1132.; 27.613/1923. *Magyarországi Rendeletek Tára,* 1920. 880.; 30.000/1922. *Igazságügyi Közlöny*, 1922. 211.; 63.848/1922. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1922. 320.; 44.200/1925. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1925. 487.; *Igazságügyi Közlöny*, 1925. 151.; I. M. sz. rendeletek és a 12.200/1948. (XII. 4.). Korm. sz. rendelet. *Magyar Közlöny*, 1948. 2492.

1920 után eltűnteknél pedig 1921. december 31. napja lett. A második világháborúban eltűntek holtnak nyilvánítását szabályozó rendelet közelebbi adat híján az eltűnést követő hónap 15. napjában jelölte ki a halál megállapítandó idejét. Az első háborúban eltűnteknél érvényben maradtak a korábbi rendelkezések, azonban egyes bíróságok esetükben is az új eljárást alkalmazták. A holtnak nyilvánítás természetesen nem zárta ki annak bizonyítását, hogy az eltűnt előbb vagy később halt meg, illetve, hogy életben van.

Konkrétabb adatokat igénylő eljárás volt a halál tényének bírói megállapítása, amikor az elhalálozás közokirattal nem igazolható tényét más módon, például a Vöröskereszt által kiállított okirattal megnyugtatóan bizonyították a kérelmezők. A bíróság ekkor mellőzte a hirdetmény kibocsátását és a halál idejét állapította meg, vagy azt a napot, amelyen az eltűnt már kétségtelenül nem élt.

A végzéseknek tartalmazniuk kellett a meghalt állását (foglalkozását), lakóhelyét, vallását, életkorát, élő, elhunyt vagy elvált házastársának nevét, szülei nevét, továbbá a halál helyét és okát. A jogerőre emelkedett határozatot közölték a hagyatéki bírósággal, valamint a halotti anyakönyvezésnél már meghatározott illetékes anyakönyvvezetővel. Az anyakönyvi irattárakban ezeket az anyakönyvi bejegyzés alapirataként, a bejegyzés folyószámán irattározták. A hősi halottakról általában külön névmutató is készült, de célszerűbb magukat az anyakönyveket átnézni, amelyek egyúttal mutatják a kiegészítő, helyesbítő vagy hatályon kívül helyező esetleges rendelkezéseket is.

Az elsőfokú hagyatéki bíróság szerepét 1950 előtt az árvaszékek töltötték be. Terjedelmes iratanyagukban a kutatást meglehetősen körülményesé teszi az előrehaladó alapszámos irattári rendszer. Az iktató- vagy mutatókönyvekből nyert iktatószámok alapján az ügyek az irattári sorkönyvek révén követhetők végig, a keresett irat olykor a jogutód tanács gyámügyi szakigazgatási szervének anyagából került elő. Némi könnyítésül szolgál, hogy a hősi halottakat a gyámhatósági iratokban is megkülönböztetett megjelöléssel kellett ellátni, és ez a segédkönyvre is vonatkozott.[10] Az árvaszéki anyag használata mellett szól, hogy itt elvileg a holtnak nyilvánító végzésnél rendszerint több információt tartalmazó hirdetmények is megtalálhatók. Az eljárás iratai ügyindító darabokként általában az egyes gyámhatósági akták legalján találhatók, a külsejéről is jól felismerhető haláleset-felvételi ívbe helyezve.

Haláleset-felvétel

Az örökösödési eljárás keretében a községekben a községi, illetve körjegyzők, a városokban pedig az erre rendelt szakközegek (leltárbiztos stb.) a halottkém jelentése, illetve az anyakönyvezett halálesetekről készített havi kimutatása alapján haláleset-felvételi ívet töltöttek ki. A haderő kötelékében elhalálozott személyek esetében erre általában a katonai hatóságok kimutatása alapján került sor. Holtnak

[10] 11.439/1914. B. M. eln. sz. körrendelet. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1915. 194.

nyilvánításkor vagy az elhalálozás tényének bírói megállapításakor ezt csak a hagyatéki bíróság rendeletére kellett elkészíteni.

A veszteségkutatás szempontjából a formanyomtatvány első, a személyi és családi viszonyokat ismertető része lehet lényeges. A katonahalottaknál a *polgári foglalkozás* rovatban szerepel a rendfokozat és a csapattest. Feltüntették még a családi állapotot, a házastárs és a leszármazók nevét, ez utóbbiak születési dátumát, az elhalt életkorát vagy születési évét, vallását, születési helyét, utolsó lakcímét, illetőségi községét és természetesen az elhalálozás helyét és idejét.

A haláleset-felvételt rendeltetésénél fogva az elhunyt lakóhelye vagy vagyona szerint illetékes hagyatéki bíróságnak (árvaszék) bocsátották rendelkezésére. Hézagpótló szerepe a nem helyben, általában hadikórházban elhalt, így a helyi anyakönyvekben nem rögzített, továbbá a más község illetőségébe tartozó, de ingatlan vagyona, így többnyire származása révén is az eljáró hagyatéki bíróság székhelyéhez kötődő személyek esetében lehet. A szülők, testvérek, stb. elhalálozásakor a háborúban eltűnt törvényes örökösökre történő utalások közvetett módon segíthetik a kutatást.

Hadisegélyezés

A mozgósítással a jórészt máról holnapra élő munkástömegek általában a legteljesebb bizonytalanságban kényszerültek hátrahagyni hozzátartozóikat. Hasonló fenyegetettséggel került szembe számos iparos család is, miután a már két éve tartó gazdasági válság ipari viszonyai többnyire felemésztették tartalékaikat. A halaszthatatlan segélyezés szükségességét felismerve, a helyi hatóságok pénzbeli és természetbeni adományozásra szólították fel a társadalmat.

Az intézményesített állami segélyezést a mozgósításkor behívottak „gyámol nélküli családjainak" segélyezéséről szóló 1882. évi XI. tc. (kiegészítése, ill. módosítása: 1914. XLV. tc.) és a hadiszolgáltatásokról szóló 1912. évi LXVIII. tc. alapján az 1914. augusztus 8-án kiadott belügyminiszteri körrendelet[11] indította el. Hadisegélyre a vagyonuk jövedelméből és keresetükből megélni képtelen, a bevonult által eltartott hozzátartozók tarthattak igényt. A jogosultság elbírálására – átruházott hatáskörben – a városokban a polgármestert, a járásokban a főszolgabírót, Budapest székesfővárosban pedig a kerületi elöljárókat hatalmazták fel. A rendeletileg megszabott segélyösszeget az illetékes pénzügyigazgatóságok állapították meg.

A felhívásra jelentkező családtagokról a felvett adatokat rögzítő jegyzőkönyvi kérelmek alapján a községi elöljáróságok, a városokban pedig a polgármester által megbízott tisztviselők két példányban összeírást készítettek, amelynek egyik példányát a pénzügyigazgatósághoz továbbították. A rovatok a megadott minta szerint tartalmazták a bevonult nevét, katonai minőségét, állományilletékes csapat-

11 148.000/1914. B. M. sz. körrendelet. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1914. 1539.

testét (ahová bevonult), bevonulásának napját, polgári foglalkozását és a segélyre igényt tartó családtagokat. A helyi hatóságoknak nyilvántartást kellett vezetniük a bekövetkezett változásokról, ami legtöbbször a bevonult elhalálozása volt.[12]

Hadigondozás

A család segélyezését be kellett szüntetni a rokkanttá vált bevonult hazaérkezésével, valamint az eltűnést vagy az elhalálozást követő hat hónap után. A korábbi törvények alapján katonai ellátásban kellett ugyan részesíteni a hozzátartozókat, ennek összege azonban rendszerint alacsonyabb volt a segélyénél. A nehéz megélhetési viszonyokra tekintettel a pénzügyminiszter 1915-ben a katonai ellátás mellett a háború idejére és az azt követő féléven át a rászoruló családok részére rendkívüli segélyt állapított meg.[13]

A hadigondozottak ellátási díjait 1922-ben kormányrendelettel szabályozták.[14] Az elsőfokú hadigondozó hatóságoknál ekkor egyéni lapot, valamint összeírási és ellátás-megállapítási ívet állítottak ki a felhívásra jelentkező hadirokkantakról, hadiözvegyekről, hadiárvákról, továbbá a felmenő ágbeli rokonokról és a „szülőtlen" testvérekről. A formanyomtatványok érthetően az ellátásra jelentkezők személyi adatait részletezik, azonban a házasságkötés és a gyermekek születési idejének ismeretében a megfelelő felekezeti vagy állami anyakönyvekben rá lehet keresni az elhalt vagy eltűnt családfő személyi adataira. Róluk közvetlenül rendfokozatukat, csapattestüket, polgári foglalkozásukat és tömören ismertetett sorsukat lehet megtudni. A hadirokkantaknál a születési adataikon túl szerepel még a rokkantság utáni foglalkozás, a kórokok rövid leírása és a keresetképtelenség foka. Nyilvántartási lapot állítottak ki valamennyi ellátásra jelentkezőről, így az elutasítottakról is. A személyi és ellátási adatokban bekövetkezett változásokat, mint például a hadirokkantak időközben bekövetkezett elhalálozását, az 1920-as évek végéig keresztülvezették ezeken. A rokkantak elhalálozására a járadékok kifizetéséről vezetett, a hadigondozó hatóságnál vagy a házipénztári tisztségnél irattározott számlakönyvek is felhívhatják a figyelmet.

Az elsőfokú közigazgatási hatóságoknál személyi dossziékban kezelték a hadigondozottak ellátási igényeire vonatkozó tárgyalási iratokat és a régi igazoló okmányokat. Ezekben mindenkor megtalálható az illetékes országos hatáskörű szerv számvevősége által kiállított kimutatás vagy táblázat az ellátásra jogosultak igényeinek megállapításáról. Az ellátási adatok mellett itt feltüntették az elhalálozás időpontját, az igazoló okirat számát és keltét, a rendfokozatot, csapattestet, polgári foglalkozást, az özvegy és a gyermekek nevét és születési adataikat. Az iratgyűjtőkben

12 A részletes végrehajtási utasítás: 100.000/1914. P. Ü. M. sz. rendelet. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1914. 2985.

13 70.000/1915. P. Ü. M. sz. rendelet. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1915. 1320.

14 2.700/1922. M. E. sz. rendelet. A *Magyarországi Rendeletek Tárá*ban nem jelent meg.

általában megtalálhatók még az elhaltra és családjára vonatkozó anyakönyvi kivonatok, az anyakönyvek alapján kiállított családi értesítők, a hadigondozási igazolvány (az egyéni lap adataival), a megküldött halotti bizonyítvány, az eltűntek esetében pedig a harctérről vagy hadifogságból érkezett utolsó levelezőlapok.

Az eltűntek végellátásáért folyamodó feleségeivel a hadigondozó hatóságnál sorra felvett jegyzőkönyvek a férj bevonulásának évét, csapattestét és a róla érkezett híradás idejét tartalmazzák. Ezek azt követően keletkeztek, hogy a pénzügyminiszter 1921. szeptember 1-jével beszüntette hadisegélyezésüket. A hadigondozási igénybejelentő lapokat 1939-ben állították ki, miután a korábban végkielégített hadiözvegyek újból igényelhették az ellátást. A formanyomtatványon szerepel a férj polgári foglalkozása, születési helye és ideje, az elhalálozás ideje és helye, katonai rendfokozata és utolsó csapatteste. A hadirokkantak dossziéiban a volt állománytest által kiállított felülvizsgálati táblázat tartalmazza a fontosabb személyi és szolgálati adatokat, a sebesülés, megbetegedés és gyógykezelés adatait, a felülvizsgáló bizottság leletét és indítványát, végül a katonai hatóság határozatát a rokkantság mértékéről.

A magyar törvényhozás – „*megemlékezvén fiainak a világháború során teljesített önfeláldozó szolgálatairól*" – hálája lerovásául 1933-ban önálló törvényt alkotott a hadirokkantak és más hadigondozottak ellátásáról. Az 1933. évi VII. tc., amely bevezető részében sokat sejtetően utalt az ország súlyos gazdasági helyzetére, előbbre lépést inkább szervezeti téren hozott. Az igényjogosultság elbírálására minden járásban, törvényhatósági jogú városban és Budapest közigazgatási kerületeiben hadigondozó bizottságot kellett alakítani. Ennek tagjai voltak a közigazgatási hatóság hadigondozás-ügyi előadója, a honvédelmi miniszter által kirendelt, lehetőleg hadirokkant, de legalább hadviselt orvosszakértő, és a hadigondozottak helybeli érdekképviseleti szervének meghallgatásával kijelölt két hadirokkant, elnöke pedig a vezető közigazgatási tisztviselő. A háborút követően az első fokon eljáró hadigondozó bizottság elnöke a polgármester által megbízott tisztviselő lett. A másodfokú hatáskör gyakorlására a közigazgatási bizottság keretében hadigondozó albizottságot kellett alakítani, amelynek előadója a szociális felügyelő.[15]

A hadigondozó igazgatás 1949. évi rendezésével megszüntették a hadigondozó bizottságokat.[16] Az 1950. évi első tanácstörvény (I. tv.) alapján, a végrehajtó bizottságok megalakulásával az elsőfokú közegészségügyi hatóság feladatkörét a tanácsok egészségügyi szakigazgatási szerve vette át, amelynek hatásköre a szociálpolitikai feladatok ellátásával is bővült. 1951-ben a feladatkör az igazgatási osztály keretében felállított szociálpolitikai csoporthoz került, amely az 1954. évi második tanácstörvény (X. tv.) alapján 1955-ben ismét az egészségügyi osztály csoportja lett. A két világháború hadigondozási nyilvántartásai, köztük a személyi dossziék – melyekből sajnálatos módon rendszerint csak az „élő" ügyeket őrizték meg – általában innen kerültek be a levéltárakba.

15 8980/1946. M. E. sz. rendelet. *Magyar Közlöny,* 1946. 175. sz. 2.
16 4.333/1949. M. T. sz. rendelet. *Magyar Közlöny,* 1949. 2027. Közigazgatási rendszám: 3.440.

Hadisírok gondozása, nyilvántartása

A háborús évektől jogszabályok sora foglalkozott a hősi és hadifogolysírok, temetők gondozásával. Karbantartásuk kiterjedt a volt szövetséges és ellenséges államok itt eltemetett katonáira is, amit azután a trianoni békeszerződés szintén előírt. A belügyminiszter már 1916-ban az egyes katonai parancsnokságok kebelében külön osztály (Hadisírok Felügyelősége) szervezéséről rendelkezett, és ezen katonai hatóságok munkájához – miképp a későbbiekben is – a közigazgatási hatóságok legmesszemenőbb támogatását kérte. A katonai temetők gondozási költségei a honvédelmi tárcát, a többi sírok esetében a települést, illetve az egyházat terhelték. A községi temetőkben lévő hősi sírok gondozásának irányítását és ellenőrzését az állami népgondozó kirendeltségek feladatkörébe utalták.

Az ügy 1921-től nyert új lendületet, miután a honvédelmi miniszter a részletes végrehajtással megbízta a vármegyei katonai parancsnokokat. A Csongrád vármegyei parancsnok így 1921 nyarán leiratban kérte Hódmezővásárhely város tanácsát, hogy a statisztikai hivatal vezetőivel együttműködve, temetői vázrajz csatolásával sürgősen terjessze fel a területén eltemetett összes, magyar és idegen nemzetiségű hősi halott névjegyzékét, csapattestük és rendfokozatuk megjelölésével. Egyúttal a jövőre nézve is igényelte, hogy esetenként küldjék meg a világháború következményeképp elhalt és eltemetett hősök névjegyzékét. A tanács az egyházaktól bekért kimutatások és vázrajzok alapján eleget tett a felhívásnak.[17] A hódmezővárosi levéltárban őrzött, a hősi és hadifogolysírokról füzet formájában elkészített kimutatást[18] 1923-ban vette használatba a polgármester megbízásából a városi népgondozási hivatal. A katonai ügyosztály sajtóban is közreadott felhívása révén összeállításához már a lakosság bejelentéseit is felhasználták.[19]

A hősi halottak összeírása

Népszámlálás

Az 1920. évi népszámlálás alkalmával a m. kir. Központi Statisztikai Hivatal a házigyűjtőíveken a világháborúban meghaltak (holtnak nyilvánítottak), eltűntek vagy hadifogságban levők adatait is tudakolta. Az egyéni adatok felvételére szolgáló számlálólap 27. rovata ugyanakkor a világháborúban való részvételre, a sebesülésre, rokkantságra és a hadifogságra vonatkozóan tartalmazott kérdéseket. A felvétel a foglalkozásra, a születési évre és a vallásfelekezethez való tartozásra is kiterjedt. A hivatal – miután a belügy- és a honvédelmi minisztérium a hadisírok rendezésével

17 2015/eln. 36II.1921. H. M. sz. rendelet. MNL CSML HF IV. B. 1405b. II. 2834/1921.

18 MNL CSML HF, A világháborúk hódmezővásárhelyi katonáira és áldozataira vonatkozó iratok gyűjteménye.

19 *Friss Hírek* (Hódmezővásárhely), 1923. jan. 24. 3.

kapcsolatban a háborús veszteségek kérdését is rendezni kívánta, és rendelkezésre bocsátotta a feldolgozási költségeket – az 1920-as évek derekára a törvényhatóságok szintjére lemenően feldolgoztatta a trianoni ország veszteségi adatait.

A felmérés sajnos nem tekinthető teljesnek. A házi-gyűjtőíveken az adatok felvétele házanként, illetve lakásonként történt, és így kimaradtak azok, akiknek bejelentésre kötelezett hozzátartozói nem voltak, vagy a felvétel idején (1920. december 30.) már nem tartózkodtak a trianoni országterületen. Feltételezhető az is, hogy a nagyobb terjedelmű gyűjtőív minden részét, már az ellenőrzés lehetőségének hiánya miatt is, nem töltötték ki olyan gondosan, mint az egyéni számlálólapokat.[20]

A népszámlálásokat gyakorlatilag ekkor is a közigazgatási hatóságok végezték el. Iratanyagukban maradhattak fenn ilyen gyűjtőívek.

Hősök ligetének (kertjének) létesítése

A kormányzó 1928-ban, a gyönki (Tolna megye) hősök emlékszobrának leleplezésekor fölvetette annak gondolatát, hogy az ország községeiben a hozzátartozók ültessenek emlékfát minden egyes hősi halott emlékére. A kormányzói kabinetiroda a további intézkedéssel a törvényhatóságok főispánjait bízta meg. A szükséges területet a községek ingyenesen rendre át is engedték, hirdetményt bocsátották ki és összeírták a jelentkezőket, akiknek a száma általában elenyésző volt a nagyszámú hősi halotthoz képest.[21]

1932-ben a honvédelmi miniszter rendelte el, hogy a közép- és szakiskolai tanulók egy alkalmas napon a temetőben vagy más, előzetesen megállapított helyen ültessenek el megfelelő számú díszfacsemetét, hogy ezeket a hozzátartozók azután elláthassák fából faragott kis táblával, rajta a helységből származó, idegen földben nyugvó egy-egy elesett hős nevével. Minden fa tehát jelképes sír, a hősök ligete pedig jelképes temető lett volna. Az egyes katonai parancsnokságok ezúttal is a közigazgatási hatóságokat keresték meg, hogy állapítsák meg és közöljék a szóba jöhető hősök nevét, lakását, ezredét, valamint elhalálozási és eltemetési helyüket.[22]

A háborúból haza nem tértek 1930. évi összeírása

A katonai halálesetekre vonatkozó adatok központi feldolgozása már a befejezéséhez közeledett, amikor a belügyminiszter – tekintettel a még nagy számban anyakönyvezetlen, különösen orosz hadifogságban bekövetkezett elhalálozásra – 1929-ben elrendelte a világháborúból vissza nem tértek összeírását. A jegyzéken szere-

20 *Magyar Statisztikai Szemle*, 1927. 7. sz. 623., 629.

21 Hódmezővásárhelyen erre csak 1931-ben került sor. A többszöri felhívásra alig 160-an jelentkeztek, összesen 178 emlékfára. A fennmaradt összeírás a jelentkezők nevét, lakását és a megnevezett elhalthoz fűződő rokoni kapcsolatot rögzítette. A Hősök kertje itt végül nem valósult meg, miképp a következő kezdeményezés sem. MNL CSML HF IV. B. 1405b. II. 7222/1928.

22 Uo. 63.185/1932. H. M. sz. rendelet (Az ügy aktájában.)

peltetni kellett azokat is, akiknek hozzátartozói nem jelentkeztek, de az anyakönyvvezetőnek a nyilvántartásai alapján tudomása volt a halálesetről.[23]

Az összeírás a csatolt minta szerint, házilag előállított összeírási íven történt. Rovatai a következők voltak: név, rendfokozat, volt állományilletékes csapattest, születési hely és év, a hadbavonulás idején való lakcím, foglalkozás, a házastárs és a szülők neve, az eltűnés ideje és helye, valamint a hozzátartozók ismeretei az illető sorsáról.

Hódmezővásárhelyen az öt héten át végzett összeírás során a határidő lejártáig 856 eltűnt adatait jegyezték fel. Az adatközlő kedv és a megfelelő tájékoztatás hiányát egyaránt mutatja, hogy ez a szám közel lefedi az addig lefolytatott holtnak nyilvánítási eljárásokat, amelyekről az anyakönyvvezetőknek hivatalból is tudniuk kellett. A „B" jelzésű, kardoskúti anyakönyvi kerületnél egyáltalán nem történt bejelentés, holott az ott még 1926-ban felállított emlékműre a vásárhelyi Puszta 73 hősi halottjának vésték fel a nevét. Az elkészült íveket, amelyekről sajnos nem készült másolati példány, a város nyomban felterjesztette a belügyminisztériumhoz.[24] Érdeklődésünkre az ezredfordulón azt a választ kaptuk, hogy ezek nem maradtak fenn.

Összeírás egy 1942. évi rendelet nyomán

1942 tavaszán, a 2. magyar hadsereg frontra szállításának megkezdésével egy időben, a belügyminiszter a törvényhatóságok első tisztviselőin keresztül az 1938 óta folyó hadműveletekben hősi halált halt honvédek nevének haladéktalan megörökítésére hívta fel a községeket és a városokat. Ezt az első világháborús emlékműveken kellett megvalósítani, ezért ahol az 1917. évi törvénycikk ellenére az emlékmű még nem készült volna el, ott azt a legsürgősebben fel kellett állítani.[25]

Hódmezővásárhelyen, miután a város 1938-ban emelt hősi emlékművére, a Pásztor János által alkotott lovas szobor talapzatára nem kerültek fel nevek, a polgármester júniusban utasította hivatala katonai ügyosztályát, hogy folyamatosan vegye nyilvántartásba az újabb hősi halottakat, ugyanakkor 30 napon belül „kutassa fel" az elmúlt világháborúban elhaltakat. A sajtón keresztül, a nevek megörökítéséhez bekért adatokból összeállított jegyzéket az ügyosztály többszöri sürgetés után, október közepén adta le. A polgármester ezt még visszaadta pótlásra azzal, hogy „*Vásárhelyen jóval többen haltak el*". A fennmaradt két kimutatás egyikén 606 személy szerepel, a másik már 947 nevet tartalmaz. A házilag szerkesztett névjegyzékek az elhalt nevét, utolsó lakcímét, születésének évét, anyja nevét, a csapat-

23 B. M. sz. körrendelet. *Belügyi Közlöny,* 1930. 663.

24 *Vásárhelyi Reggeli Újság*, 1930. okt. 26. 7.; MNL CSML HL, Hódmezővásárhely város polgármesterének, 1930-tól Polgármesteri Hivatalának iratai, Elnöki iratok (a továbbiakban: IV. B. 1406a), II. 772/1930.

25 28.282/1942. B. M. sz. rendelet. *Belügyi Közlöny,* 1942. 791.

testet, esetenként az elhalálozás (eltűnés) helyét és idejét, továbbá az igazoló okirat általános megnevezését tartalmazzák.[26] A nevek felvésésére a felgyorsult történelmi események miatt már nem kerülhetett sor. Az összeírás azonban – erősen hiányos volta mellett is – sok új, a további kutatáshoz kiindulásul szolgáló információval szolgál.

Befejezés

A katonai igazgatás – a társadalmi elvárásnak is igyekezvén eleget tenni – a világháború folyamán nagy súlyt helyezett a veszteségek nyilvántartására. A Monarchia haderejének egészére kiterjedően, a csapatok harctéri veszteségeiről beérkező adatokat központilag feldolgozva, a bécsi közös hadügyminisztérium (*K. u. k. Kriegsministerium*) folyamatosan közreadta az elesettek, meghaltak, megsebesültek és hadifogságba esettek jegyzékét.[27] Bár az összeállított veszteségkimutatások – elsősorban a harcok intenzitásától függően – többé-kevésbé hiányosak maradtak és sok pontatlanságot tartalmaztak, a háborút követően mégis ezek a hivatalos nyilvántartások szolgálhattak alapul a Monarchia, illetve Magyarország veszteségének a megállapításához. E lajstromok érthetően nem adhattak számot a fogyatékba kerültek, a sebesültként, eltűntként vagy hadifogolyként feltüntetett személyek további sorsáról, e téren a háborús tapasztalatokon alapuló becslésekre kellett hagyatkozni. Nem regisztrálhatták a háborús eredetű betegségükben később elhaltakat sem. Az ország mai területére az 1920. évi népszámlálás alapján megállapított háborús veszteség is legfeljebb az arányok érzékeltetésére alkalmas, abszolút számaiban már lényegesen alábecsült képet mutat.

A valóságot leginkább megközelítő adatokat, a rendelkezésre álló sokrétű forrásanyag felhasználásával, megítélésünk szerint először az egyes helységek szintjén lehet meghatározni. Az ilyen adatbázisok azután elvezethetnek az összveszteség megállapítására szolgáló statisztikai módszerek, kombinatív számítások finomításához is. A legkevesebb, hogy hozzájárulnak a szűkebb lakóhely múltjának alaposabb megismeréséhez, a gazdasági, társadalmi folyamatok jobb megértéséhez. Kegyeleti célt is szolgálnak, amikor a feledéstől mentik meg azok nevét, akik tudatos kötelességvállalásból vagy csupán a parancsnak engedelmeskedve, hazájukért egykor az életüket áldozták.

---

26 MNL CSML HF, Hódmezővásárhely város polgármesterének, 1930-tól Polgármesteri Hivatalának iratai, V. (főjegyzői) ügyosztály iratai (a továbbiakban: IV. B. 1406f), 316/1943. kat. üo.

27 „Veszteség lajstrom" (*Verlustliste*). A nyomtatásban megjelent füzetek szoros ábécében haladva elöl a tiszti, majd a legénységi állomány veszteségi adatait közlik. – „Hírek a sebesültek és betegekről" (*Nachrichten über Verwundete und Kranke*). E füzeteket a kórházak jelentéseit feldolgozó bécsi Központi Tudósító Iroda adta közre a háború elejétől.

Imre Makó

SOURCES IN TERRITORIAL ARCHIVES FOR THE RESEARCH ON THE CASUALTIES OF THE FIRST WORLD WAR

The study presents the available sources for examining the casualties of WWI in relation to certain territories and settlements, and for collecting personal data. The author shares the experiences of the research on Hódmezővásárhely, a town with 62 000 inhabitants. In case of archival records considered as primary sources, the essay presents the different types of cases and documents were generated in the different levels of public administration, examine their contents, including the census, war memorials, the aid for the relatives of the soldiers, the registers of the martyrs and the missing persons declared dead, aid for the relatives of the casualties of the war, and the subsequent attempts to list the heroic dead and the maintenance of the war graves. It also draws attention to other supplementary databases, which sometimes replace the archival sources, such as local press releases, heroic memorials, cemetery records, etc.

Garadnai Zoltán

A FRANCIAORSZÁG KELETI POLITIKÁJÁNAK TÖRTÉNETÉRE VONATKOZÓ LEVÉLTÁRI IRATOK KUTATÁSÁNAK MÓDSZERTANI KÉRDÉSEI

Bevezetés és kitekintés

A francia külügyi hivatal megszervezése a középkor végén kezdődött:[1] először 1509-ben Bécsben, majd 1521-ben Londonban nyílt meg az első francia nagykövetség. IV. Henrik Louis de Revol személyében nevezte ki az első francia külügyminisztert, aki 1589. január 1. és 1594. szeptember 17. között töltötte be hivatalát.[2] A magyar–francia kapcsolatok is a középkor időszakába nyúlnak vissza. A francia származású II. Szilveszter (Gerbert d'Aurillac) adta a koronát Szent István királynak, III. Istvánnak VII. Lajos francia király volt a keresztapja, és III. Béla király két alkalommal is a francia arisztokrácia soraiból választott magának feleséget. A 12. században érkeztek a Magyar Királyság területére a francia premontrei szerzetesrend képviselői, akik a francia kultúra első „követeivé" váltak. A francia kapcsolat erősödését mutatja, hogy a magyarországi ciszterci rend is ekkor erősödött meg III. Béla francia származású feleségének, Châtillon Annának köszönhetően. A történelem során azonban a két ország kapcsolatai egészen az 1992-es barátsági szerződés megkötéséig[3] nem jutottak arra a szintre, hogy szövetségi kapcsolat alakuljon ki közöttük. A Rákóczi-szabadságharc rövid időszakát leszámítva (II. Rákóczi Ferenc a felesége nagynénje révén rokoni kapcsolatba került XIV. Lajossal), a két ország lényegében ellentétes oldalon állt a nagy európai hatalmi-diplomáciai játszmákban, és az első francia államfői látogatásra is csak 1867-ben kerül sor, amikor III. Napóleon találkozott Ferenc Józseffel. Ugyanakkor nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy a francia kultúra milyen hatást gyakorolt Magyarországra a 18–19. században, illetve arról, hogyan hatott a felvilágosodás a magyar polgári fejlődésre. Az első világháború utáni békerendezés, a francia diplomáciának abban játszott, a magyarok érdekeit sértő szerepe, majd a második világháború utáni helyzet és a hidegháború azonban nem segítette a két nemzet közötti ellentmondásos helyzet feloldását.

---

1 *Histoire de la diplomatie française.* (Présentation de Dominique de Villepin.) Perrin, 2005, 1050.

2 Lucien Bély – Laurent Theis – Georges-Henri Soutou – Maurice Vaïsse (szerk.): *Dictionnaire des ministres des Affaires étrangères*. Fayard, 2005, 3–5.

3 Franciaország az összes volt szocialista országgal barátsági és együttműködési szerződést kötött a kilencvenes évek elején.

Az 1944–1947-es rövid időszak után, amikor a francia külpolitika igyekezett felülvizsgálni az addigi irányvonalat,[4] a hidegháború realitásai határozták meg a frankofón és a kelet-közép-európai világ kapcsolatát, ami a „klasszikus" hidegháború után sajátos formában megmaradt, és egyfajta alternatív lehetőséget jelentett a nyugati kapcsolatok megtartása tekintetében.[5] Párizsban az első komolyabb számvetést 1952-ben végezték el a kelet-európai országokban szolgálatot teljesítő misszióvezetők értekezletén. A követi konferencia megszervezése közvetlen összefüggésben volt a németkérdéssel és Sztálin politikájával. A követi konferenciára való felkészülést szolgáló elemzési szempontok jól mutatják, hogy a francia diplomácia igyekezett összegyűjteni a térségre vonatkozó legfontosabb információkat. A követi konferenciák dokumentációja elsődleges forrásbázisként szolgálhat számunkra ahhoz, hogy megértsük azokat a szempontokat, amelyek alapján térségünk eseményeit az itt szolgálatot teljesítő francia nagykövetek értékelték.[6]

Az 1963 és 1968 közötti de Gaulle-i keleti nyitási politika az általános francia Európa-politikába illeszkedett, és Pompidou alatt is folytatódott a helsinki folyamattal. A helsinki záróokmány aláírásával az európai államok és a szuperhatalmak kapcsolatai a hidegháború logikája mentén új alapokra helyeződtek. Vezető magyar politikus az enyhülés időszakában, 1978-ban járt először hivatalos látogatáson Párizsban. Az országot akkor már 22 éve vezető Kádár János első titkár hivatalos programja mellett találkozott az ellenzék vezetőjével, François Mitterrand-al is. Francia államfő 1867 után csak 1982-ben látogatott Magyarországra. A két vezető között sajátos viszony alakult ki, ami közvetlen hatással volt a két ország kapcsolataira is. Ebből a szempontból nézve ugyancsak fontos az Antall József és François Mitterrand közötti együttműködés (1990–1993), amely két egyenrangú, demokratikusan megválasztott vezető érezhetően kölcsönös tiszteletén alapult. Göncz Árpád és François Mitterrand kapcsolatában a közvetlenséget és a baráti hangnemet érdemes kihangsúlyozni. Ez utóbbit – számos tárgyalási jegyzőkönyv áttekintése után – mindenféleképpen ki kell emelnünk.

1979 után a nemzetközi feszültség kiéleződése ismét a kelet–nyugati együttműködés ellen hatott, miközben 1981 és 1985 között a magyar diplomácia addig nem tapasztalt relatív mozgásteret „szerzett" magának, s ebben a „francia kapcsolatnak" sajátos szerep jutott. Ez a tendencia még inkább felerősödött 1985 után, Gorbacsov pártfőtitkár hatalomra jutásával – akinek első nyugat-európai útja Párizsba vezetett –, majd 1988 után a francia külpolitika újrafogalmazta igényét arra, hogy térségünkben stabil pozíciókat szerezzen. Ez az időszak a mitterrandi külpolitika utolsó

4 A teljes szakirodalmat nem kívánjuk felsorolni, ehhez segítséget jelent Kecskés D. Gusztáv: *Magyar–francia kapcsolatok, 1945–1990. Források*. Budapest, 2013. A kötetben közölt 1. számú dokumentum (149–158.) jól mutatja, hogy a francia diplomácia igyekezett felülbírálni a korábbi vonalvezetést, bár a hidegháborús feszültséget előre nem láthatták.

5 Gergely Fejérdy: *L'Europe francophone et la Hongrie au début de la Guerre Froide. Les relations diplomatiques et culturelles entre les pays francophones de l'Europe occidentale et la Hongrie de 1944 à 1956.* Paris, 2014, 607.

szakaszába vezet el bennünket, és a V4-országok euroatlanti integrációjának elindulásával, Mitterrand második elnöki időszakának befejeződésével zárul. Ennek a korszaknak a folytatását jelentette Jacques Chirac Kelet-Európa-politikája, amelynek egyik legfontosabb elemét a gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok fejlesztésének igénye, továbbá a V4-ek és Szlovénia 2004-es euroatlanti integrációjának kiteljesedése jelentette, ami történészi szempontból korszakhatárként értékelhető.[7]

Dolgozatunkkal elsődleges célunk az, hogy bemutassuk azt a komplex forrásbázist, amelyre alapozva mértéktartó értékelést lehet megfogalmazni a francia külpolitikáról. Igyekszünk számba venni a francia külpolitika főbb jellegzetességeit, a politikai-kulturális és a történelmi sajátosságokat, valamint a földrajzi tényezőket.[8] Fontos hangsúlyoznunk, hogy kutatásaink során a 20. század második felére koncentráltunk, és az V. Köztársaság és Kelet–Európa kapcsolatait vizsgáltuk.[9] A franciaországi kutatásokat a Hungarika-feltárások keretében értelmezzük,[10] azokat a történész-levéltáros kutató szemszögén keresztül értékeljük, és hangsúlyozottan a politikai és a diplomáciai kapcsolatok történetére vonatkozó legfontosabb forrástípusok bemutatására törekszünk.[11]

A szakirodalom és a publikált levéltári források

A francia elnökök külpolitikájával kapcsolatban jelentős szakirodalom áll a kutatók rendelkezésére.[12] Sajnálatos módon a francia keleti politikát illetően azonban viszonylag szerény francia nyelvű szakirodalommal találkozhatunk, így ennek a területnek a feltárása további alapkutatásokat tesz szükségessé. Általánosságban megállapítható, hogy a francia külpolitikát Kelet-Európa irányába alapvetően az alábbi szempontok határozták meg: 1) Franciaország és a németkérdés, vagyis az NSZK/Németország viszonya a kelet-közép-európai országokhoz. Ezt a politikát

6 A későbbiekben többször (pl. 1963-ban, 1968-ban, 1976-ban, 1980-ban, 1988-ban, majd 1991-ben kétszer, egyszer a németekkel közösen) tartottak nagyköveti konferenciát a Kelet-Európában diplomáciai szolgálatot teljesítő misszióvezetők számára.

7 Christopher Pichonnier: *La France et la Hongrie (1989–2004)*. Thèse de doctorat en Histoire contemporaine. Sous la direction des professeurs Bernard Lachaise et István Majoros. Bordeaux, 2017. Kézirat.

8 Franciaország külpolitikájának megértéséhez először a francia geopolitikai gondolkodást kell megismernünk, vagyis azt, ami a földrajzi teret (*espace*) és a politikát (*politique)* összekapcsolta. Napjainkban ennek Yves Lacoste a legfontosabb képviselője. Magyar nyelven ezzel kapcsolatban lásd Csizmadia Sándor – Molnár Gusztáv – Pataki Gábor Zsolt (szerk.): *Geopolitikai szöveggyűjtemény*. III. *Francia geopolitikai iskola*. Budapest, 1999, 351–535.

9 Garadnai Zoltán: Franciaország és a keleti biztonság. A magyar–francia kapcsolatok változásai (1981–1995). Klebelsberg Kunó ösztöndíj, Kutatási beszámoló, 2016. Kézirat. In: *Hungarika gyűjtemény, MNL OL HJ – 00269,* 80.

10 Fazekas István: Mi a hungarika? A magyar vonatkozású levéltári iratok, különös tekintettel a hajdani Monarchiára. *Levéltári Szemle,* 2013. 3. sz. 5–23.

11 Ezzel kapcsolatban lásd Garadnai Zoltán: A magyarországi rendszerváltozás dokumentumai a francia Külügyminisztérium levéltárában. *Levéltári Szemle*, 2009. 1. sz. 3–12.

francia részről mindig figyelemmel kísérték, és a levéltári források alapján úgy értékeljük, hogy a látszat ellenére szorosabb volt a két ország közötti összhang, mint ahogy a nyilvánosság erről tudhatott. 2) A térség és a Szovjetunió (Oroszország) kapcsolata, illetve a francia–orosz kapcsolatok, amelyek hivatalos formában 1717-ben kezdődtek Nagy Péter franciaországi utazásával. 3) A régió és a többi nyugat-európai ország kapcsolata, különös tekintettel az Amerikai Egyesült Államok kelet-európai politikájára.

Ennek a bonyolult, több reláció együttes vizsgálatával értelmezhető kapcsolatrendszernek az áttekintéséhez először a szakirodalom lehető legteljesebb feltárását kell elvégezni. Franciaországban a francia történészek munkái mellett nagy súlyt helyeznek arra, hogy a francia diplomáciával foglalkozó nemzetközi szakirodalmat (elsődlegesen az angolszászt és a németet) lefordítsák. Ez beleilleszkedik abba a tudományos együttműködésbe, amely 1963 után szervezett formában alakult ki az érintett országok között. Egy-egy elnök külpolitikájának feldolgozására számosan és többféle módszertani szempontból vállalkoztak/vállalkoznak. A történeti szakirodalom mellett a politológia, a közgazdaságtudomány és a jog területei jelenthetnek olyan szempontokat, amelyeket az elemzésünk során figyelembe kell vennünk, vagyis a multidiszciplináris elemzési mód a nemzetközi kapcsolatok történetének értelmezéséhez elengedhetetlenül szükséges.[13] Sajnos a Franciaország külpolitikájára vonatkozó magyar nyelvű történeti szakirodalom meglehetősen hiányos, a hetvenes-nyolcvanas évek megértéséhez még alapkutatásokat kell elvégezni. A párizsi magyar nagykövetségi jelentésekre alapozó szintézis sem teszi lehetővé a francia külpolitika megértését.[14] Ebben az esetben ugyanis nem a francia diplomácia elemzéséről, hanem csak a francia diplomácia magyar szemszögű értelmezéséről beszélhetünk, ami inkább a magyar diplomácia franciafóbiáját tükrözi, és nem ad számunkra valós képet a francia külpolitika összetevőiről.

A francia elnökök visszaemlékezései, beszédei, illetve a francia politikusok emlékiratai szintén fontos forrásbázist jelentenek. Ugyancsak jelentősek a francia diplomaták írott és szóbeli visszaemlékezései. Az utóbbiakat 1981-től szervezett formában gyűjtik, és a visszaemlékezéseket írott formában is rögzítik. Ezek a források – a forráskritikai szempontok figyelembevételével – jelentősen segítik a kutatókat abban, hogy a közel és a régmúlt eseményeit emberi oldalról is megközelítsék, ráadásul az elnökök szinte minden megnyilvánulását rögzítették, arról feljegyzést készítettek. Mitterrand időszakában Pierre Favier és Michel Martin-Roland

---

12 Lásd uő: *Franciaország keleti nyitási politikája és a magyar–francia kapcsolatok története*. Budapest, 2013, 337–354.; az 1944–1990 közötti korszak tanulmányozásához alapvető fontosságú Kecskés D.: *Magyar–francia kapcsolatok…* 777–808.

13 A francia nyelvű tudományos folyóiratok közül az alábbiakat kell kiemelni: *Revue d'histoire diplomatique, Annuaire français de relations internationales, Relations internationales et statégiques, Ramsès, Politiques étrangères, Relations internationales, Politique internationale.*

14 Lásd Garadnai Zoltán recenzióját Kecskés D. Gusztáv 2013-ban megjelent, fentebb már említett művére. *Századok,* 2015. 5. sz. 1309–1311.

újságírók az Elysée-palota „hivatalos" újságírói voltak, és közvetlenül részt vettek az események dokumentálásában, az elnöki döntések kommunikálásában. Hangsúlyozni kell, hogy pl. Charles de Gaulle az emlékiratai révén egyrészt saját maga ad betekintést politikai gondolkodásába, másrészt a *Discours et Messages*, illetve a *Lettre, Notes, Carnets* kötetei a beszédeit, üzeneteit és sajtókonferenciáinak szövegeit tartalmazzák, míg Mitterrand a hatalomra jutása előtt – egyedüliként a francia elnökök sorában – több mint tíz kötetet publikált, amelyekben összefoglalta politikai hitvallását.

Franciaországban a diplomáciatörténet-írásnak komoly hagyományai vannak, és a Francia Külügyminisztérium új levéltári épületében *(La Courneuve)* intenzív szakmai feldolgozómunka és forráskiadás zajlik történészek és levéltárosok együttműködésével. A *Documents Diplomatiques Français* (DDF) kötetei a francia diplomácia megértéséhez elengedhetetlenül fontos publikált forrásbázist jelentenek. Az 1945 utáni korszakra az 1944–1954-es sorozat 1949-ig megjelent kötetei, illetve az 1954-től induló újabb sorozat (jelenleg 1972-nél tartanak) számít alapvető forrásnak a francia külpolitikával foglalkozó kutatók számára. A kötetek értelemszerűen nemcsak a Kelet-Európára vonatkozó forrásokat közlik, hanem tematikus rendben haladnak az általános nemzetközi kérdésektől és a multilaterális diplomáciától a Kelet–Nyugat viszonyán keresztül Franciaország nemzetközi kapcsolatainak összességéhez, az egyes földrajzi területek sorrendjében (Európa, Ázsia, Közel-Kelet, Távol-Kelet, Amerika, Ausztrália). A szisztematikusan közölt források lehetőséget adnak arra, hogy a francia külpolitikáról, Franciaország nemzetközi szerepvállalásáról mértéktartó véleményt formálhassunk.

Ehhez a sorozathoz kapcsolódnak és szintén alapvető forrásbázist jelentenek az *Annuaire Diplomatique et Consulaire* kötetei. Ez utóbbiak az archontológia szempontjából fontosak, mivel segítségükkel a francia nagykövetek szakmai életútját nyomon lehet követni, és bár a nagyköveti kinevezésekre vonatkozó döntések okait (legalábbis az 1945 utáni időszakra vonatkozóan) ebből nem tudhatjuk meg, arra ráirányítják a figyelmet, hogy a karrierdiplomaták – az egyes, egymástól eltérő politikai irányultságú elnökök és kormányok alatt is – elsődlegesen Franciaország érdekeit képviselték/képviselik.[15]

A francia külpolitika szereplői, a döntéshozatali szintek és a levéltári források

Franciaország nemzetközi kapcsolatainak számos résztvevőjét kell figyelembe venni akkor, ha teljes képet kívánunk kapni a nemzetközi kapcsolatok, és azon belül a diplomácia minden szereplőjéről.[16] A hatvanas évek óta a nemzetközi kap-

[15] Lásd Jean Baillou: *Les affaires étrangères et le corps diplomatique français.* Tome I–II. Paris, 1984, 1018. A második kötet 1870-től a nyolcvanas évek elejéig foglalja össze a Quai d'Orsay hivataltörténetét.

[16] Lásd Robert Frank (szerk.) *Pour l'histoire des relations internationales.* Paris, 2012, 756.

csolatok szereplői megsokszorozódtak, és a hagyományos állami szereplők mellett újak (pl. városok, régiók, vállalatok, nem kormányzati szervezetek) jelentek meg, de nem feledkezhetünk meg a diplomáciai újságírókról sem, akik kötetlenebb formában tudtak nemzetközi tevékenységet végezni, és sokszor hatással voltak a francia diplomáciai döntéshozókra is. Dolgozatunkban elsődlegesen a hagyományos szereplők számbavételére vállalkozunk.[17]

Az V. Köztársaság alatt a francia külpolitikát az 1958-as alkotmány értelmében az *Élysée-palota,* vagyis a mindenkori elnök személye határozza meg, amit a *domaine réservé* fogalmával lehet kifejezni. Ez eredetileg az algériai ügyekre vonatkozott, de 1959-ben Bordeaux-ban Jacques Chaban-Delmas az elnöki feladatkörök (*secteur présidentiel*) kiterjesztését javasolta, s ettől kezdve a *domaine réservé* azt a területet jelenti, amely teljesen az elnök hatáskörébe tartozik (pl. az afrikai ügyek,[18] a külpolitika és a védelmi ügyek). Ez egészül ki a *domaine surveillé* területtel, amelyet az elnök a mindenkori miniszterelnökkel közösen felügyel (gazdasági- és pénzügyek), illetve a *domaine délégué,* amely alacsonyabb (az elnök által leadott) szintet jelent. Természetesen az elnök munkáját egy adminisztráció, *(maison du Président*) segíti.[19] Ezek közül az első szereplő a főtitkár[20] (*Secrétaire général)*, aki az Elnöki Főtitkárság vezetőjeként a politikai-adminisztrációs kérdésekkel foglalkozik, és az elnök után a második embert jelenti a hierarchiában. Munkáját technikai tanácsadók *(conseillers techniques)* segítik, akik diplomáciai, gazdasági, pénzügyi, szociális és oktatási ügyekkel foglalkoznak és a szakterületeikre vonatkozóan feljegyzéseket (*Note pour le Président de la République)* készítenek. A főtitkár mellett a hadsereg által delegált parancsnok *(état-major particulier)* intézi a katonai kérdéseket

Az elnök mellett a diplomáciai csapat *(cellule diplomatique)* foglalkozik a diplomáciai kérdésekkel egy diplomáciai tanácsadó *(conseiller diplomatique)* vezetésével, aki a főtitkár mellett a külügyminiszterrel együtt intézi a nemzetközi ügyeket. Feladata nagyrészt adminisztrációs, de személye abból a szempontból fontos, hogy ő válogatja ki azokat a jelentéseket, táviratokat, amelyek az elnök asztalára kerülnek, és azokból ő készít összefoglalókat.[21] De Gaulle és Pompidou alatt a diplomáciai csapat mindvégig a háttérbe húzódva végezte a reá bízott és jól körülhatárolt

17 Marie-Christine Kessler: *La politique étrangère de la France. Acteurs et processus.* Paris, 1999, 21–37.

18 De Gaulle, Pompidou és Valéry Giscard d'Estaing alatt afrikai ügyekkel egy titkár foglalkozott Jacques Foccart személyében, akit *Monsieur Afrique*-nak is neveztek.

19 Az elnök környezetét (*entourage*) is fontos figyelembe venni. De Gaulle esetében az elnöki csapat katonákból, illetve a Szabad Franciaország egykori tagjaiból, vagyis De Gaulle közvetlen bizalmi embereiből állt. Az elnöki adminisztrációba nem vettek fel gyakornokokat, katonai fegyelemmel működött, és hölgyek sem dolgozhattak De Gaulle közvetlen környezetében.

20 A főtitkárok szinte kivétel nélkül karrierdiplomaták, Mitterrand volt az első, aki Pierre Bérégovoy személyében politikust nevezett ki a főtitkári posztra.

21 A Quai d'Orsay által előállított nagy mennyiségű diplomáciai anyagból egy-két oldalas összefoglalókat készít. Lásd Garadnai Zoltán: *Iratok a magyar–francia kapcsolatok történetéhez (1963–1968)*. Budapest, 2008, 67. számú dokumentum, 225.

adminisztratív feladatokat. D'Estaing elnöksége alatt a diplomáciai tanácsadók (Gabriel Robin és Jean François-Poncet) nagyon aktívan tevékenykedtek, és érdemi hatással voltak az elnök külpolitikájára. 1981 után a helyzet megváltozott, Mitterrand kézi vezérléssel irányította a külpolitikát, és gyakran egy feladatot több, eltérő szakterülettel foglalkozó tanácsadónak is kiadott, illetve azok csak egy-egy részfeladatot végezhettek el az elnök számára. Mitterrand alatt az elnöki adminisztráció működése *(entourage)* bonyolultabbá, ügyintézési szempontból nézve átláthatatlanná vált. Elsősorban a tisztviselők és az elnök személyes viszonyát kell figyelembe vennünk a diplomáciai döntéshozatal megértéséhez. A hagyományos struktúra mellett új szereplőként jelent meg az ún. *sherpa* Jacques Attali személyében, aki a nemzetközi találkozók előkészítésével foglalkozott. Az elnöki levéltárakban található feljegyzések, összefoglalók, tárgyalási jegyzőkönyvek gyakorlatilag teljes betekintést nyújtanak a kutató számára a francia elnök(ök) gondolkodásába, a körülöttük dolgozó tanácsadók munkájába, így elsődleges forrásbázisként használhatók. Láthatjuk, hogy a geopolitikai realitások mellett egy-egy elnöki ciklus idején (*septennat*) a francia külpolitika iránya eltérő lehetett, a hangsúlyok változhattak, azokat szubjektív tényezők (vagyis az elnöki csapat tagjai) is befolyásolták, és ezért vezet(het) minket tévútra, ha a kelet-európai országok irányába kifejtett francia diplomáciai tevékenységet kiszakítjuk a francia külpolitika általános nemzetközi kontextusából. Ennek pregnáns példája pl. a François Mitterrand két elnöki ciklusa közötti eltérés, amikor 1988-tól egy intenzív keleti nyitási politika zajlott, de láthatjuk, hogy De Gaulle és Pompidou keleti politikája is eltért egymástól. De Gaulle realista-pragmatista alapon viszonyult a kommunista országokhoz, az őt követő Pompidou elnök jobban figyelembe vette az ideológiai korlátokat, miközben D'Estaing alatt a hangsúly az európai integrációra és az afrikai politikára helyeződött.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy az elnöki levéltárak *(Archives Présidentielles)* elsődleges forrásbázist jelentenek, és az engedélyek megszerzése után lehetőségünk van arra, hogy a Chirac elnöki ciklusának végéig (2007) keletkezett dokumentumokat kutathassuk.[22] A lényeget tekintve a mindenkori elnök és csapata, a közvetlen bizalmi ember és a tanácsadók feladata a külpolitikai koncepció megfogalmazása, egy-egy régió és ország irányába kifejtett diplomáciai tevékenység súlypontjainak meghatározása és a nemzetközi kommunikáció. Ezekre vonatkozó levéltári források az ún. *Cellule Diplomatique*-ban és a tanácsadók levéltári anyagában találhatók. Érdemes a kutatást a *Cellule Diplomatique*-al kezdeni, mivel az ott található elnöki dossziékban *(Dossier du Président)* lelhetők fel az elnök részére készített feljegyzések *(Note pour le Président de la République)*, amelyeken gyakran az elnök megjegyzése, utasítása (maximum egy-két mondatban) is olvasható. Ez alapvető forrásbázist jelent egy-egy reláció megértéséhez, és a „külpolitika-csinálás" legbelsőbb köreibe

22 Az elnöki levéltárak a francia forradalomtól napjainkig terjedő ún. 5/AG, sorozatban találhatók, ez Franciaország vezetőinek a levéltári iratait tartalmazza.

enged bepillantást még úgy is, hogy bizonyos anyagok állambiztonsági vagy személyi adatok védelme okán nem kutathatók. Ezen a vezetői szinten születtek tehát a stratégiai döntések, láthatjuk a folyamatokat, elolvashatjuk a tárgyalásokról készült szó szerinti jegyzőkönyveket vagy összefoglalókat (*compte-rendu*).

Az elnöki adminisztráció munkája ugyanakkor nem vonatkoztatható el a belpolitikától, a miniszterelnök tevékenységétől. De Gaulle idején a miniszterelnök feladata elsődlegesen a belpolitikára és a nemzetközi gazdasági kapcsolatokra korlátozódott, de a feladatok és hatáskörök értelemszerűen változtak, a bel- és külpolitika ezen a területen is összemosódott.[23] Franciaországban a mindenkori miniszterelnök az 1959. január 7-ei rendelkezés értelmében részt vesz a nemzetközi kapcsolatokban, a védelmi politikában; a védelmi tárca és a titkosszolgálatok képviselőivel együtt alkotják a diplomáciai információs hálót, valamint a miniszterelnök vezeti a Miniszterközi Információs Bizottságot. A miniszterelnök jogi értelemben biztosítja az elnök diplomáciájának gyakorlati végrehajtását, és közvetlenül koordinálja a szakminisztériumok munkáját, az európai ügyekkel foglalkozó minisztériumközi bizottságot (SGCI), illetve a védelmi kérdésekkel foglalkozó titkárságot (SGDN). Az elnöki levéltár mellett tehát a *Miniszterelnökség* levéltárát *(Archives des Premiers Ministres*) is szükséges kutatni. Ez általában kiegészíti az elnöki anyagot, bizonyos esetekben (pl. *cohabitation* idején 1986 és 1988, illetve 1993 és 1995 között) ráirányítja figyelmünket az eltérő hatalmi központok közötti rivalizálásra, a kettős diplomáciára. E tekintetben tehát nem hagyhatjuk figyelmen kívül Jacques Chirac és Eduard Balladur levéltári iratait sem, de fontos hangsúlyozni, hogy a belpolitikai konfliktusok ellenére a francia diplomácia döntéshozatali súlypontja továbbra is az Élysée-palota maradt. A harmadik *cohabitation* alatt, 1997 és 2002 között a konzervatív elnök és a szocialista miniszterelnök közötti kapcsolat jóval kiegyensúlyozottabb volt, miközben a miniszterelnök nemzetközi tevékenysége visszafogott maradt.

A miniszterelnök munkáját egyrészt a miniszterelnöki kabinet *(cabinet du Premier Ministre)*, másrészt a Kormányzati Főtitkár *(secrétaire général du gouvernement)* segíti. A működésük során keletkezett levéltári iratok szintén a Francia Nemzeti Levéltárban találhatók, kutatásuk feltételeit ugyancsak a 2008. július 15-ei levéltári törvény szabályozza, és 2002-ig kutathatók. A miniszterelnök ugyanakkor a legérzékenyebb biztonsági kérdésekkel is foglalkozik, így a katonai-biztonsági vonatkozású levéltári anyagok kutatása, a katonai levéltári anyagokhoz hasonlóan, szigorú korlátokhoz kötött.

A francia külpolitika történetével foglalkozó kutatók számára a legértékesebb források a Külügyminisztérium Levéltárában találhatók. 1945 után a Külügyminisztérium hivatali szerkezete lényegesen megváltozott, és a korábbi egy igazgatósághoz képest már négy, a földrajzi egységeknek megfelelő igazgatóságot szerveztek, ami kiegészült a gazdasági, technikai, pénzügyi, kulturális, adminisztrációs és

[23] Kessler: i. m. 39–49.

szociális igazgatósággal, illetve öt szolgálattal: személyi, protokoll, kódfejtő, levéltári, jogi, valamint a nagykövetségek és konzulátusok működését ellenőrző, illetve egy belbiztonsági szolgálattal. A külügyi források tehát kiemelt fontosságúak számunkra. Jean-Baptiste Duroselle diplomáciatörténész szerint ezekről az alábbiakat lehet megállapítani:

1. A külpolitikai dokumentumok széles képet nyújtanak egy ország külpolitikájáról, és annak minden aspektusát (gazdaság, kereskedelem, pénzügy) meg kell vizsgálni.
2. A diplomáciatörténeti források a mindennapi élet kronológiáját is megmutatják a kutatónak.
3. Ezek a dokumentumok (jelentések, táviratok, stb.) ugyanakkor nem feltétlenül kapcsolják össze a nemzetközi események minden elemét.
4. Ebből következően a diplomáciai források nem mutatják meg a nemzetközi kapcsolatok minden területét, ehhez más levéltárak forrásait és a szakirodalmat is figyelembe kell venni.
4. Nagyon fontos hangsúlyozni azt is, hogy a politika és a külpolitika „csinálói", résztvevői is szubjektív tényezők.
6. A történelem ok-okozati összefüggései lehetőséget adnak a jövő modellezésére is.[24]

1958 óta a francia külpolitikát egyaránt jellemzi az állandóság, vagyis az, hogy a mindenkori elnök képviseli és továbbviszi a De Gaulle által megfogalmazott francia külpolitikai érdekeket, illetve a fejlődés, ami az intézményi szerkezetben, valamint az egyes külpolitikát alakító hivatalok belső működésében mutatható ki, és összefüggésben van a nemzetközi kapcsolatok változó körülményeivel, a technikai haladáshoz való alkalmazkodással. A francia külügyminiszterek szerepe és jelentősége kiemelkedő. Ennek komoly hagyományai voltak, de tevékenységüket nem lehet elvonatkoztatni attól a francia diplomáciai szolgálattól, amely a leghosszabb történelmi tapasztalattal rendelkezik, és még napjainkban is a második legnagyobb hálózatot jelenti az Amerikai Egyesült Államok diplomáciai szolgálata után.

Az V. Köztársaság idején az elnök mellett a mindenkori külügyminiszter tölt be vezető szerepet a francia külpolitika irányításában. De Gaulle mellett Maurice Couve de Murville (1958 és 1968 között), Mitterrand alatt pedig Roland Dumas személye volt kiemelkedő. Ez jól mutatja, hogy a konzervatív és a baloldali elnök számára egyaránt fontos volt a külügyminiszter személye, és a közöttük meglévő összhang alapvető hatással volt a francia külpolitikai érdekek érvényesítésére. A külügyminiszter szerepe először 1981 és 1986 között változott, amikor – a francia forradalom hagyományait követve – a külügyminiszter *(ministre des Affaires*

24 *Documents Diplomatiques Français (DDF) 1954. (21 juillet – 31 Décembre, 1954). Introduction générale*, XI–XIII., XV–XVII.

étrangères) megnevezés külkapcsolati miniszterre *(ministre des Relations extérieures)* változott. A külügyminiszter képviseli a francia államot a nemzetközi kapcsolatokban, nemzetközi tárgyalásokat folyat, felelős a francia Külügyminisztérium működéséért, a sajtókapcsolatokért és a kommunikációért. Politikai értelemben a külügyminiszter a felelőse a francia külpolitikai irányvonalnak, vagyis a külpolitikai stratégiának a diplomáciai gyakorlatban történő megvalósításáért. Ez a magyarázata annak, hogy az V. Köztársaság alatt a külügyminiszterek elsősorban magas rangú, diplomáciai karriert befutott hivatalnokok voltak.[25] A Francia Külügyi Levéltárban a külügyminiszterek levéltári iratai rendezettek, a nyolcvanas–kilencvenes évek külügyminiszteri iratai engedéllyel kutathatók. A külügyminiszter irataiban a Külügyminisztérium működésére vonatkozó adminisztratív iratok mellett természetesen a francia külpolitika egészére vonatkozóan találhatunk forrásokat, amelyek kiegészülnek a bilaterális és a multilaterális forrásokkal, illetve a szakminisztériumi és a titkosszolgálati iratokkal. A gyűjtemény legfontosabb része az országokra (ABC-rendben) vonatkozó gyűjtemény, amely a politikai-gazdasági és kulturális kapcsolatok szerint tartalmazza a bilaterális viszonyra vonatkozó forrásokat, a külügyminiszteri tárgyalások dokumentációját, a diplomáciai üzeneteket *(messages*). A külügyminiszteri iratokban van a követi konferenciák előkészítő anyaga, itt találhatóak a jegyzőkönyvek és a nagykövetek részére megszabott utasítások, iránymutatók. A külügyminiszter tehát az elnök után a második legfontosabb szereplő a nemzetközi kapcsolatok területén, személye a francia diplomácia tevékenységének megértéséhez nélkülözhetetlen. A Külügyminiszter Kabinetjében *(Cabinet du Ministre)* kutatható források kiegészítik az elnöki adminisztrációban találhatóakat, elsődleges források, és segítségükkel jobban megértjük az ok-okozati összefüggéseket. Nagyon fontos azonban, hogy a személyi kapcsolatokkal, az ellentétekkel és vonzásokkal is tisztában legyük, ami az elnök és külügyminisztere közötti kapcsolatokat is befolyásolhatta.

A nagykövetek (*ambassadeurs*) és a diplomaták (*corps diplomatique*) szerepe a diplomáciai munka megértése szempontjából szintén jelentős. Egy-egy nagykövet személyes véleménye, a fogadó országhoz való viszonya, az arról készített jelentései, összefoglalói alapvető források az adott ország bel- és külpolitikai viszonyainak megértéséhez. A nagykövetek feladata összetett: egyrészt a nagykövetség mindennapi munkáját és a Központtal való kapcsolatot intézik, másrészt a fogadó országban kapcsolatot tartanak a politikai, a társadalmi-kulturális és gazdasági élet szereplőivel, továbbá minden megengedhető eszközzel információt gyűjtenek. A francia diplomácia sajátossága, hogy a nagykövet autonóm szereplőként, teljes felelősséggel végzi a munkáját, koordinálja a nagykövetség tevékenységét és tartja a kapcsolatot a fogadó ország képviselőivel. Munkájáról rendszeresen beszámol, s az így készült feljegyzések *(notes)* alapvető forrást jelentenek a kutató számára.[26]

[25] Kessler: i. m. 78–88.
[26] Uo. 111–120.

A nagykövet működése során keletkezett források a Francia Külügyminisztérium központi levéltárában *(La Courneuve),* illetve a nagykövetségek és konzulátusok levéltárában *(Nantes)* találhatók, így a két intézmény levéltári iratai kiegészítik egymást. A Nantes-i Levéltárban *(Centre des Archives Diplomatiques de Nantes)* a nagykövetségek levéltári iratai vannak elhelyezve. A rendszerváltozás időszakáig a francia diplomáciai struktúrában a legnagyobb presztízse a washingtoni és a londoni nagykövetségnek volt, de Kelet-Közép-Európa szemszögéből a moszkvai és a bonni nagykövetség szerepe is kiemelkedő. A moszkvai francia nagykövetség levéltára nemcsak a szovjetunióbeli (és oroszországi) események elemzése, hanem a szatellit-államok bel- és külpolitikai folyamatainak megértése szempontjából is kiemelkedő forrásbázist jelent, mivel a francia diplomácia az orosz kapcsolatot hagyományosan kiemelten kezelte, és oroszbarátságát nem változtatta meg az a tény sem, hogy az oroszok 1917-ben és 1939-ben egyaránt a francia érdekekkel szembeni politikát folytattak.[27] A bonni nagykövetség szerepe különleges volt, a presztízse folyamatosan növekedett, és az ottani nagykövet ügyköre kiegészült a németkérdés feladataival, a francia katonai megszállás ügyeivel, a német politika, és azon belül az *Ostpolitique* szoros nyomon követésével.[28] Egy-egy nagykövet működése során a legfontosabb források: 1. táviratok (*télégramme*), amelyek a napi működésről, a diplomaták megbeszéléseiről vallanak. A fontosabb táviratokat *(circulaire)* tájékoztatás céljából szétküldték a többi diplomáciai misszió vezetőinek, így azokat több országnál meg lehet találni. 2. Feljegyzések *(notes, fiche)*. 3. Tárgyalási jegyzőkönyvek *(compte-rendu)*. 4. Nagyköveti végső beszámolók (*rapport de fin de mission*).

A kutató számára szintén fontosak az 1974-ben létrehozott CAP *(Centre d'analyse et prévison)* által készített elemzések. A kutatóközpont feladata, hogy vizsgálja a nemzetközi kapcsolatok változásait, megjósolja a lehetséges eseményeket, folyamatokat és javaslatokat tegyen a külügyi vezetés számára.[29] A kutatóközpont külső szakértőket is felkért a folyamatok elemzésére, így a munkatársak között François Fejto, Thomas Schreiber nevével találkozhatunk.[30] A 1970-es évek végétől 1992-ig a Kelet-Európára és a kommunista mozgalomra vonatkozó iratokat külön gyűjteményben (*Pays satellites et questions communistes)* helyezték el. Ebben a gyűjteményben a kelet–nyugati kapcsolatok összes területére, a NATO és

---

27 A moszkvai francia nagykövetség levéltári anyaga a francia–szovjet bilaterális kapcsolatok mellett az összes kelet-közép-európai szocialista ország iratanyagát tartalmazza másolatban. Ezek közül a legfontosabbak a moszkvai francia nagykövet jelentései a Szovjetunió és a szatellit-államok viszonyáról.

28 Matthieu Osmont: *Les ambassadeurs de France à Bonn (1955–1999).* Thèse, Paris Sience PO, 2011, 522.

29 2013-ban Laurant Fabius külügyminiszter átszervezte és létrehozta a CAPS-ot (Centre d'analyse, de prévision et de stratégie), amelynek élére Justin Vaïsse történész-politológus került.

30 Kecskés D. Gusztáv: *Fejtő Ferenc, Közép-Európa közvetítője Franciaországban.* In: Lukács István – Majoros István (szerk.): *Közép-Európai Arcképcsarnok. 20. század.* Budapest, 2018, 210–211.

a Varsói Szerződés szervezetére, a KGST-re és a gazdasági kérdésekre, a kommunista mozgalomra és a kelet-európai rendszerváltozásokra vonatkozóan lehet forrásokat találni. A nemzetközi szervezetekben *(Organisations internationales)* való francia jelenlét,[31] a gazdasági diplomácia, a nemzetközi fejlesztések,[32] a kulturális diplomácia,[33] illetve Franciaország kapcsolatai a frankofón világgal mind-mind a francia külpolitika önálló területeit jelentik.[34] A Külügyminisztérium Levéltárában ezek önálló igazgatóság kezelésében vannak, mint ahogy az európai integráció történetére *(Communautés européennes, Conseil de l'Europe)* vonatkozó dokumentumok is.

A Franciaország keleti politikájával és a magyar–francia kapcsolatok történetével foglalkozó kutatók elsődlegesen az Európai Igazgatóság Kelet-Európai Aligazgatóságának *(Direction d'Europe. Sous Direction de l'Europe orientale)* anyagával találkozhatnak. A francia külpolitika önálló területét jelentette az Európapolitika.[35] A francia diplomácia keleti irányát ennek kontextusában lehet értelmezni. Az Európai Igazgatóságon az országok ABC-sorrendben találhatók.

A bilaterális kapcsolatokra vonatkozó dokumentumok bemutatásához a Magyarországra vonatkozó iratokat vettük példaként a legfontosabb forrástípusok kiemelésével, ez a felosztás minden ország esetében megegyezik.[36]

Représentation diplomatique, protocolle (diplomáciai jelenlét, protokoll)

A nagykövetek, követek és a diplomáciai szolgálatban lévő kulturális, katonai attasék kinevezésére vonatkozó dokumentumok itt találhatók. Fontos forrást jelentenek a nagykövetek kinevezésére vonatkozó dokumentumok, a felkészítő értekezletekről készült feljegyzések. A külügyminisztérium és a szakminisztériumok felkészítő anyagokat állítottak össze a kiküldendő nagykövet számára, így itt megtalálhatók a legfontosabb politikai-diplomáciai kérdésekre, szakdiplomáciai elképzelésekre vonatkozó dokumentumok. A nagykövetek számára előírták a követendő politikát, a legfontosabb kérdéseket és azt a stílust, követendő hangnemet (l*anguage de tenir*), amivel a francia politikát a fogadó országban képviselhetik. Ugyancsak itt találhatók a nagykövetek beszámolói (*rapport de fin de mission*) is, amelyekben a nagykövetek diplomáciai szolgálatuk végén összefoglalták tapasztalataikat, megvonták három-

31 Kessler: i. m. 439–479.
32 Uo. 247–367.
33 Uo. 369–438.
34 1945 után, főképpen De Gaulle elnökségétől kezdve Franciaország elsősorban Európával a hátában akart újra világhatalom lenni, ezért kezdetben elhanyagolta a frankofón hátországot. A Frankofóniát 1986-ban Versaillesben alapították meg.
35 Kessler: i. m. 189–246.
36 A kétoldalú kapcsolatok iratai az alábbi kronológiai sorrendben találhatók: 1944–1949, 1949–1955, 1956–1960, 1961–1970, 1971–1975, 1976–1980, 1981–1985, 1986–1990, 1991–1995. A jegyzékek a segédlet-teremben nyomtatott formában találhatók. Az interneten az ún. ADEL-rendszeren keresztül, illetve a 20. század második felére vonatkozóan beiratkozás után, jelszó birtokában, az intraneten keresztül lehet őket megtekinteni.

vagy négyéves működésük mérlegét, és javaslatokat tettek a további követendő külpolitikára vonatkozóan. Ebben részben találhatók szintén a francia diplomáciai missziók működésére vonatkozó dokumentumok is, amelyek kiegészülnek a nagykövetségek és konzulátusok levéltári forrásaival. Ezek a források a diplomaták mindennapi életébe engednek bepillantást és a nagykövetség működésével, a mindennapi munkával kapcsolatos kérdéseket tartalmazzák, így általuk könnyebben megérthetjük a francia diplomáciai hivatal üzemszerű működésének összefüggéseit. Fontos ugyanakkor hangsúlyozni, hogy a nyolcvanas-kilencvenes évekre vonatkozóan a személyi vonatkozású iratokat derogációs engedély ellenére sem lehet kutatni, és ez a megszorítás vonatkozik a katonai attasék jelentéseire is.

État de politique intérieure (belpolitika)

Itt a magyar belpolitikára vonatkozóan találhatók jelentések. A francia diplomaták folyamatosan követték a fogadó ország belpolitikai változásait. Ez a hatvanas-hetvenes években elsősorban a pártfunkcionáriusok megnyilatkozásait, a moszkvai központtal való kapcsolatukat és a párton belüli erőviszonyok kérdését (Kádár hatalmi pozíciója és az esetleges utód személye) jelentették. Fontos kihangsúlyozni, hogy a hivatalos szervek mellett a titkosszolgálatok is aktív tevékenységet folytattak, így a kommunista vezetők „hivatalos" és a francia titkosszolgálat által összeállított „valós" életrajzainak tanulmányozása meglehetősen érdekes összehasonlító munka lehet. A rendszerváltozás és az 1991 és 1995 közötti időszak magyar belpolitikájának francia szemszögű értékelése a magyarországi demokrácia születése, illetve a magyar politikai elit euroatlanti elkötelezettségének értelmezése szempontjából fontos és hasznos forrásbázis, de természetesen a francia diplomaták folyamatosan figyelték a magyar belpolitikai élet változásait. Ebből a szempontból nézve nagyon fontosak azok a személyek, akik a francia diplomatákkal kapcsolatot tartottak, és véleményükkel, helyzetértékelésükkel befolyásolták a diplomáciai jelentést készítőket. Ezek a vélemények közvetlenül kihatottak a magyar politikusok személyének (pl. Antall József) és a magyar belpolitikai helyzet változásainak értékelésére.

Presse-information (sajtó és tájékoztatás)

A magyar írott és elektronikus sajtó működése szintén a figyelem középpontjában állt. A francia diplomaták folyamatosan követték a magyar újságok cikkeit, a fontosabbakat lefordították, a jelentések végén található összegzésekből megismerhetjük a francia diplomaták helyzetértékelését. 1991 és 1995 között a sajtószabadság kérdése, a belpolitikai viták és a privatizáció került a figyelem középpontjába.

Affaires militaires (katonai ügyek)

A katonai attasék jelentései a hetvenes évek közepéig kutathatók. Ezek elsődlegesen a magyarországi szovjet katonai jelenlétre vonatkoztak, illetve a magyar–szovjet kapcsolatokon keresztül értelmezték a történéseket. A hetvenes évek végén és a

nyolcvanas évek közepén a katonai együttműködés szélesebb lett. Francia részről elsődlegesen katonai használatból kivont számítástechnikai technológiát adtak el Magyarországnak, amit a magyarok pl. a VIDEOTON-termékek gyártásához használtak fel.

Situation religieuse (egyházak helyzete)

A magyar egyházak és a rendszer viszonya folyamatosan a figyelem középpontjában állt. Francia részről a nyolcvanas évek elejétől fokozottan figyelték a magyar katolikus egyház tevékenységét, azt a lengyel egyházéval hasonlították össze, és a rendszerváltozással összefüggésben megállapították, hogy abban a magyar katolikus egyház nem kíván a lengyeléhez hasonló szerepet játszani. Az 1991-es pápalátogatás után az egyház szerepe Magyarországon változni kezdett, és ez a francia diplomácia figyelmét is felkeltette.

Affaires culturelles et scientifique, sportive. Relations avec la France. Relations avec les autres pays (kulturális és sportügyek, kapcsolatok Franciaországgal és más országokkal)

A kulturális, tudományos és sportkapcsolatokra vonatkozó dokumentumok találhatók itt. A magyar–francia kulturális kapcsolatok a két ország viszonyában egy sajátos és különleges helyet foglaltak el, s ezeket az 1966-ban Budapesten aláírt kétoldalú kulturális egyezmény szabályozza. Magyarországon nagyon fontos pozíciót foglalt el a Budapesti Francia Intézet, amelynek új épületéről az 1982-es budapesti Mitterrand-látogatás kapcsán született döntés, de az új épület csak 1992-ben nyitotta meg kapuit. A magyarországi francia kulturális jelenlét, a francia vonzerő terjesztése a rendszerváltozás időszakában és a kilencvenes években egyaránt kiemelt jelentőségű volt, s azt a francia kulturális diplomácia kontextusában lehet értelmezni.

Affaires sociales (szociális ügyek)

Párizsban komoly figyelem övezte a magyar társadalom szociális változásait, a népességfogyást, a kommunista rendszer szociálpolitikáját és a társadalmi stabilitás érdekében kifejtett tevékenységét. A rendszerváltozás után a kapitalizmusba való átmenet (például a munkanélküliség) kérdései kerültek a figyelem középpontjába.

L'économie. Relations économiques avec la France. Relations avec les autres pays. Échanges et visites (gazdasági kapcsolatok Franciaországgal és más országokkal)

A magyar–francia gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok a francia gazdasági diplomácia keretein belül értelmezhetők, és beilleszkednek Franciaország keleti gazdasági kapcsolatainak rendszerébe. A kétoldalú gazdasági kapcsolatok a kilencvenes évekig nem fejlődtek, s bár magyar részről többször hangoztatták ezek fontosságát, francia részről kritikaként fogalmazták meg a francia vállalatokkal szembeni hátrányos megkülönböztetést a német és osztrák cégek javára. A kereskedelmi attasék

jelentései, a francia nagykövetség kereskedelmi kirendeltségének összefoglalói, a gazdasági vegyes bizottság iratai és a kétoldalú megbeszélések dokumentációi mind forrásbázisként szolgálhatnak a francia–magyar gazdasági kapcsolatok történetének megértéséhez.

Budget, finances publiques (költségvetés és pénzügyek)

Transport, télécommunication (közlekedés és kommunikáció)

Politique étrangère de la Hongrie (Magyarország külpolitikája)

Itt a magyar külpolitika értékelésére vonatkozó elemzések, feljegyzések és táviratok, valamint a magyar külpolitika általános jellemzőinek francia szemszögű értékelését olvashatjuk. Párizsban 1966-ban hoztak döntés arra vonatkozóan, hogy a kelet-európai országok külpolitikáját milyen szempontok alapján – a politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatok szintjén – elemzik. Ennek főbb területei: a) A szocialista országok nyugati nyitási politikája. b) A szocialista országok belpolitikájának változásai, egymáshoz való viszonyuk, kapcsolatuk a Szovjetunióhoz és a kommunista mozgalom. c) A szocialista országok és a harmadik világ kapcsolatai. d) A kétoldalú kapcsolatok és a Franciaországhoz való viszony.

Relations politiques avec la France-visites bilaterales (magyar–francia kétoldalú kapcsolatok)

A kétoldalú látogatások dokumentációi, a külügyminiszteri, miniszterelnöki és elnöki kétoldalú találkozók dokumentumai a két ország kapcsolatainak teljességét magukban foglalják. A miniszter számára készített feljegyzések egy dossziéban vannak összegyűjtve. Ezek kutatása alapvető, mivel nemcsak a Külügyminisztérium, hanem a szakminisztériumok összefoglaló feljegyzései, tárgyalási javaslatai is itt találhatók, mint ahogy a külügyminiszter számára meghatározott tárgyalási stratégia is.

Affaires administratives et judiciaires (adminisztratív és jogi ügyek)
Documentation (dokumentáció)

A két ország kapcsolatainak dokumentációja, az események kronológiai összefoglalója található ebben a részben. A kutatási korlátozás alatt lévő dokumentumok *(documents réservés)* a gyűjtemény végén találhatók, a kutatási korlát időpontjának feltüntetésével.

Összegzés

Dolgozatunkban igyekeztünk bemutatni a francia diplomácia működésének mechanizmusát és a levéltári források jellegzetességeit, a Francia Nemzeti Levéltár és a Külügyi Levéltár iratanyagán keresztül. Láthatjuk a döntéshozatali mechanizmus bonyolultságát, a nemzetközi kapcsolatok francia művelőinek sokszínűségét.

A francia külpolitika megértése korántsem egyszerű feladat, hiszen a nagyszámú szereplő, a döntéshozatali szintek bonyolultsága, az eltérő szakterületek specifikus érdekei, a belpolitikai és a külpolitikai célok összetettsége mind-mind arra késztet minket, hogy értékelésünket a lehető legteljesebb forrásbázisra és szakirodalmi ismeretre alapozzuk. Franciaország külpolitikájának megértéséhez ugyanakkor szükséges a diplomáciai szereplők és döntéshozók ismerete, hiszen szerepük és befolyásuk összetett, tevékenységük pedig meghatározza a francia diplomácia működését.

Reményeink szerint a tanulmány segítséget nyújt ahhoz, hogy a francia külpolitika működését jobban megértsük, arról tárgyilagos véleményt formáljunk.

Zoltán Garadnai

QUESTIONS OF METHODOLOGY IN THE RESEARCH OF ARCHIVAL RECORDS CONNECT TO THE HISTORY OF FRANCE'S EASTERN POLICY

The article presents the mechanisms of French diplomacy and the features of archival sources through the records of the French National Archives and the Foreign Ministry Archives. We study the complexity of the decision-making mechanism and the diversity of French representatives of foreign affairs. Understanding French foreign policy is difficult, because of the large number of actors, the complexity of decision-making levels, the specific interests of the different disciplines, and the complexity of internal and foreign policy. This all motivate us to base our assessment on the most extensive level of sources and academic literature. However, in order to understand the foreign policy of France, we have to know the diplomatic actors and decision-makers, their complex role and influence which determine the functioning of French diplomacy.

Schmidt Anikó

A LEPANTÓI CSATA ÉRTÉKELÉSE KORTÁRS BESZÁMOLÓK ALAPJÁN

Kortárs beszámolók az ütközetről

1571. október 7-én a Velence, a pápai állam és Spanyolország szövetségében létrejött Szent Liga flottája komoly vereséget mért Lepantónál az oszmán hajóhadra. Az ütközetet követően a törökök legyőzhetetlenségének mintegy 200 éves mítosza semmisült meg egyik pillanatról a másikra. A hír futótűzként terjedt el Európában: alig egy hónap után már a keresztény világ minden szegletében tudták, sőt ez idő alatt még a kételkedők is meggyőződhettek a hír valódiságáról. A csatában résztvevők az ütközet után alig néhány nappal elküldték beszámolóikat az otthoniaknak: Don Juan de Austria (1547–1578), a Szent Liga hajóhadának főparancsnoka[1] és Sebastiano Veniero (1491–1578), a velencei kontingens vezetője között ebből konfliktus is adódott, ugyanis Veniero Don Juan engedélye nélkül, őt megelőzve küldött győzelmi hírnököt Velencébe.[2] Onorato Caetani október 9-én számolt be a győzelemről, de levelezése tájékoztat minket a keresztény hajóhad visszaútjáról is: eszerint a flotta október 26-án még Korfun volt, és november 1-jén érkezett Messinába.[3]

Zrínyi György (1549–1603) tárnokmester 1571. október 28-án ekként adta tudtul sógorának, Batthyány Boldizsárnak (1535–1590) a történteket: „*az velencés urak az terrek császár vízen való erejével megvíttanak, az Istennek segétsége által győzedelmessé lettenek az ős ellenségeken. Tekegyelmed nyilván megérti: egyéb hírem, se újságom mostan ennél nincsen.*”[4] V. Pius 1571 novemberében erősítette meg a hírt Lotharingiai Krisztina (1521–1590) hercegnének: „*a nagy és dicsőséges győzelem a mindenható Isten akaratából a Korinthoszi-öböl előtt a kereszténység*

[1] A Szent Liga 1571. május 20-án jött létre a török hódító törekvések megfékezésére. Kiváltó oka az Oszmán Birodalom Ciprus ellen intézett támadása, mely ekkor velencei birtok volt. Minderről bővebben lásd Schmidt Anikó: Egy elszigetelt győzelem: Lepanto, 1571. *Keletkutatás*, 2010 tavasz, 77–92.

[2] Forgách Ferenc: Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt. Borzsák István fordításában. In: *Humanista történetírók.* Sajtó alá rendezte Kulcsár Péter. Budapest, 1977, 1012.

[3] Di Onorato Caetani a Gianfrancesco Peranda; Di Onorato Caetani al Cardinal di Sermoneta. In: *Lettere di Onorato Caetani capitan generale delle fanterie pontificie nella battaglia di Lepanto*. Publicate Da G. B. Carinci. Roma, coi Tipi Del Salviucci. 1870, 61–62.

[4] Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Batthyány család levéltára, Missiles, 1527–1944 (a továbbiakban: P 1314) – No. 53580. Zrínyi György levele Batthyány Boldizsárnak, 1571. október 28. (201. d.)

vezetőinek adatott a hatalmas törökökkel szemben, ami korábban még sosem történt […] *valóban csodálatos isteni jóság és irgalom.*"[5] Visszafogottabban méltatta az eseményt november 6-án Hans Fugger (1531–1598) Lajos württembergi hercegnek (1554–1593): „*Ez valóban nagy győzelem, amely a keresztények oldaláról sem ment végbe kár és nagy vérontás nélkül.*"[6]

Az általános örömmámorból még a Ligától ilyen-olyan okok miatt távol maradó hatalmak sem vonhatták ki magukat: IX. Károly francia király (1560–1574) elrendelte a *Te Deum*ot, és – Angliához hasonlóan – országszerte ünnepségeket tartott a győzelem tiszteletére.[7] Velencében a kézművesek és kereskedők társaságai a város különböző negyedeiben pompás játékokat és látványosságokat rendeztek. Messinában Don Juan káprázatos győzelmi felvonulást tartott, V. Pius pápa, valamint a római szenátus és a nép, hosszú idő óta először Marcantonio Colonnának (1535–1584), a pápai flotta parancsnokának diadalmenetet szavazott meg, aki így az ókori hagyományoknak megfelelően vonulhatott be Rómába.[8] A határozat szerint a felvonulást december 4-én tartották, és a Porta San Sebastianótól (az egykori Porta Capena) indult.[9]

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára is őriz egy részletes beszámolót a lepantói ütközetről. A tájékoztatást Miklós deák küldte Bécsből Sibrik Mátyásnak 1571. október 25-én.[10] A levél elején írója mentegetőzik, hogy csupán ilyen későn számol be az eseményekről, de meg akarta várni, hogy a Mediterráneumból biztos híreket kapjon. Értesülései, ha nem is minden esetben pontosak, meglepően részletesek. Tudomása volt például a keresztény seregben uralkodó megosztottságról: „*Az keresztények tanácsa három részre oszla. Egyik részének e tetszik vala, hogy mostan, mivel hogy az idő változó volna, az tenger is alhatatlan volna, haladna esztendőre az ütközés alkalmatosabb időre. Az másik rész azt mondá volt, hogy ne haladna hanem először megkémlelik jól az töröknek minden erejét és azután végeznének vala. A harmadik résznek penig kiben mind az fő nép volt, a tetszett, hogy nagy gyalázatokra ne haladna se más esztendőre se ne kémleljenek hanem mindjárt az istennek nevében rá menjenek az törökre, valahol*

[5] Österreichische Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA HHStA), Urkundenreihen, Siegelabguß- und Typarsammlungen, Staatsverträge Abschriften und Drucke (816. 02. 05 – 1918. 09. 14.) Lothringische Urkunden (1170 (ca.) –1753) 220. Papst Pius V. verständigt die Herzogin Christina von Lothringen von dem Seesieg bei Lepanto, 1571. 11. 02.

[6] Hans Fugger levele Lajos württembergi hercegnek, 1571. november 6. Idézi Regina Dauscher: *Informationskultur und Beziehungwissen: das Korrespondeznetz Hans Fuggers (1531–1598).* Berlin, 2008, 213.

[7] Dorothy M. Vaughan: *Europe and the Turk. A Pattern of Alliances 1350–1700*. Liverpool, 1954, 162. A hatalmas diadalmenetekkel tarkított ünnepségsorozatra lásd még Ernst Gombrich: Celebrations in Venice of the Holy Legaue and of the Victory of Lepanto. In: *Studies in Renaissance and Baroque Art presented to Anthony Blunt.* London – New York, 1967, 62–88.

[8] Forgách: i. m. 1014.

[9] Feste decretate dal Senato e Popolo Romano ai vincitori di Lepanto. Caetani: i. m. 63.

[10] MNL OL P 1314 – No. 31226. Miklós deák levele Sibrik Mátyáshoz. 1571. október 25. (117. d.)

találnák. Ez utolsó tanács Austriai don Jánosnak is (ki generál volt, Karol császárnak ág kívül való fia) teccék, és ehhez ragaszkodik."[11] Tudott a változékony szélirányról, amely végül a kereszténynek volt segítségére: „*A szél is azon közben feltámadván is mégis töröknek szolgála. Az török elbízván magát mindjár azt az viadalnak állának olyan hamar és meg fordula a szél az keresztények mente. Maradtak volt hátra az nagy temérdek gályák kiket nem eveznek, hanem csak a szél hordoz. Ezeken volt Andrea Doria ezek az jól szélnek, mondjam inkább Istennek segítségéből csak ott teremnek* […] *az török gályák köziben.*" A keresztény balszárny vezetőjének, Agostino Barbarigo (1516–1571) haláláról, a török balszárny parancsnokának, az ütközet során mindvégig roppant eredményesen harcoló Ulucs Ali[12] megmeneküléséről, és a nagy zsákmányról is tudott. Pontatlan a csata időpontjának megadásában: szerinte hajnali négytől estig harcoltak, pedig valójában csak délelőtt 9.30 körül kezdődött, és alig néhány óráig tartott. A török veszteségét totálisnak ábrázolja, a keresztényekét pedig elbagatellizálja: „*az kereszténynek csak négy gályájuk veszett el és egy főhadnagy, Barbarigus. Az törökökben penig veszett, akiket megöltek húszezer, elevenen fogtak kétezert. Ki előttük fő volt, azt is megölték. Hét szandzsákot és harminc hadnagyot öltek meg azoktól megvallva kiknek még úgymint ilyen hamar nem mehettek végére. Tizennégyezer körösztén rab szabadult meg. Továbbá nyertek ép jó gályákat kiken semmi szakadás avagy lövés nincsen, száz harminc sok egyéb hajókkal egyetemben tűz mellett égtek meg negyvenöt gálya, süllyedett harmincöt.*" Annak alapján, amilyen pozitív szerepet tulajdonít Miklós deák a keresztény jobbszárny parancsnokának, a genovai Andrea Doriának, Ulucs Ali megfutamításában, úgy tűnik, a mediterráneumi informátor genovai, esetleg spanyol lehetett, mivel rajtuk kívül senki sem volt elégedett a hadvezér magatartásával. Doria ugyanis – II. Fülöp spanyol király utasításával összhangban – mindvégig ellenezte az ütközetet, igyekezett lehűteni Don Juan harci kedvét, emellett a csata kezdetén vitatható manővert hajtott végre: eltávolodott az Ulucs Ali vezette török balszárnyat követve a harcoló kontingensek mellől, amivel az általa vezetett keresztény jobbszárnyat órákra kivonta a hadieseményekből. Ezzel szemben Miklós deák a hadvezér helytállását hangsúlyozza: „*Az viadal közt Uchali basa harminc gályával futam*[od]*ik el. Andrea Dore könnyű vékony fákon utána sietvén eléri. Az basa egy kis hajón elszalad. De mind az harminc gályát elnyeri és vissza-*

11 Don Juan de Austria (1547–1578) V. Károly német-római császár törvénytelen fia volt. A lepantói csatavállalás kérdése valóban megosztotta a kontingensek vezetőit, így végül ő döntött hatalmi szóval.

12 Ulucs Ali (1519–1587) pasa hajózási ismereteit még kalózként szerezte, később a szultáni flottához állt. Olyannyira elismert hadvezérnek számított, hogy muszlim létére II. Fülöp 1569-ben spanyol főnemességet és Tunisz birtoklását is felajánlotta neki, amennyiben átáll az ő oldalára. Mindeközben Spanyolországban minden erővel igyekeztek elfojtani a vallási korlátozások következtében kitört mór lázadást. Hugh Bicheno: *Crescent and Cross: The Battle of Lepanto 1571*. London, 2003, 179. Ali nem élt a lehetőséggel, Tuniszt a spanyol ajánlat után néhány hónappal maga is megszerezte. Az esély, hogy az Oszmán Birodalom végül megsegíti a spanyolok ellen fellázadt mórokat, az egész felkelés alatt fennállt, ám végül nem következett be.

hozta. Élést azon gályákon annyit leltek, hogy öt hónapig bőséggel az körösztének vízi ereje beéri vele. Pénzt is sokat nyertek." A levél legérdekesebb része az a néhány sor, amelyben a győzelem magyarországi kihatását fejtegeti: „*Ím Horvát országból és azon dologból uramnak ő H. Ghyczy Farkas uram mit írjon ezt bekötött cédulából megérti kegyelmed. Ha az frigy nem volna soha jobb alkalmasságba nem volna fejedelmünknek török ellen hadat indítani nincs mostan. Kiért az pápa követe is választ törekszik, de hitet szegni (mily) veszedelmes legyen, megtanít az Várnánál való nagy veszedelem.*"[13] A levélben foglaltak a bécsi udvar álláspontját tükrözik, Miksa ugyanis a Velencének nyújtott minimális segítség ellenére kimaradt a háborúból.[14] A Habsburgok által a Signoriának küldött kisebb katonai kontingenst a törökök sem értékelték szerződésszegésnek – noha a Porta 1572 nyarán Balassi János jóvoltából értesült erről –, így a magyarországi végeken nem lángoltak fel a harcok.[15]

---

13 Utalás az 1444. június 12-én kötött drinápolyi béke egyoldalú, magyar részről történő megszegése nyomán bekövetkezett, a keresztény szövetséges hadseregre nézve katasztrofális vereséggel végződő várnai csatára (1444. november 10.).

14 Miksa számára az 1572. év legfontosabb célkitűzése az volt, hogy a magyar rendekkel elfogadtassa fiának, Rudolf főhercegnek az utódlását. Ezért még 1571 második felében visszahívta fiát Fülöp udvarából, és 1571. november 11-ére kihirdette a magyar országgyűlést. A tomboló járványok miatt azonban a határnapot a következő év január 6-ára, majd február 2-ára tűzte ki. A halogatáshoz a lepantói csata is hozzájárult: miután felmerült a törökök elleni nagy hadjárat terve, Miksa az első hetekben várakozó álláspontra helyezkedett, hogy kiderítse, van-e ennek bármilyen realitása, és módosítson-e az országgyűlésre tervezett témákon. Minderről bővebben: *Magyar országgyűlési emlékek*. 5. kötet. Fraknói Vilmos szerkesztésében, 1564–1572. Budapest, 1877, 279–280. A győzelem után Pius, Fülöp és Velence is Miksához küldték követeiket, megpróbálva rábeszélni őt a Ligához való csatlakozásra. A császár azonban mindenre következetesen nemet mondott, ami Istvánffy szerint a történtek fényében bölcs döntés volt: „ [Miksa] *vagy a törökkel való hadakozást megunván, melyet nagy nehéz veszedelemnek szenvedett volna, vagy hogy az velencéseknek a spanyolokkal való frigyét nem sokáig tartónak lenni ítélvén, kiket nem sok idővel azelőtt megértett vala, hogy társok híre nélkül Szelimmel az békességszerzés felől nagy titkos tanácsokat forgatna, szándékában megmarada, s inkább akart néző, hogy semmint társ avagy segítő lenni. S nem sok idővel azután a velencések, jóllehet győzedelmesek volnának, alávaló tanácsokkal élvén a pápa híre nélkül s a spanyol király sem intvén meg felőle, az egymással való frigykötéstől elhasonlanának, és Szelimmel együtt titkon a békességet megújíták, úgyhogy a császár tanácsát, hogy az frigyesekkel nem társolkodott volna, semmiképpen nem bánná, akiktől kevés idővel azután elhagyattatván, a törökök fegyverét s erejét csak egyedül maga ellen könnyen kihíhatta volna.*" *Istvánffy Miklós Magyarok dolgairól írt históriája*. Tállyai Pál XVII. századi magyar fordításában. I/2. 13–24. könyv. Sajtó alá rendezte Benits Péter. Budapest, 2003, 465.

15 Balassi János 1572 nyarán azt jelentette a törököknek, hogy Miksa katonákkal támogatja Velencét. A segítségnyújtásról Forgách Ferenc is beszámolt a Liga kisebb támadásai kapcsán, amelyeket a török fennhatóság alatt álló dalmát városok ellen intézett: „*Mivel pedig az olasz lovasok és gyalogosok az efféle portyázó-dúló hadviseléshez nem értenek, az ilyen harci feladatok ellátására Miksa engedélyével mintegy kétszáz felső- magyarországi lovaszsoldost irányítottak ide Sarmasághy Miklós kapitánysága alatt.*" Forgách: i. m. 1021. A Habsburg uralkodó a minimális segítségnyújtás ellenére továbbra is kimaradt az eseményekből, és a töröknek sem állt érdekében az ügy békeszegésként való értékelése. A Balassi János jelentésére válaszul érkezett szultáni levél teljes szövegét közli Dávid Géza: Balassi János török kapcsolatai. *Századok*, 1998. 4. sz. 911., 914–915.

Miklós deák beszámolójánál jóval szűkszavúbb az az ismeretlen keltezésű és szerzőjű levél, amelyet a budai beglerbégnek küldtek el másolatban. A keresztény kéz által írt híradás a csata mozzanatairól meglehetősen nagy pontossággal számolt be: „*hat nagy gályát küldtünk előre, melyek ágyúikkal szabad utat és bejáratot vágtak az armadának a támadáshoz. Don Juan de Austria és ezredesünk gályája rögtön megütközött a basa hajójával és a többi török hajóval, azután mondott basa, és valamennyi ellenség, vagyis mintegy 300 hajó egyszerre megütközött a mieinkkel, a török hajók közül 40 vagy 50 odalett, egy része fogságba esett, egy része leégett. Sok elsüllyedt, tönkrement*." Itt már helyesen szerepel a csata időtartalma (négy óra), és külön figyelemreméltó a keresztény veszteségek leírása, ugyanis csupán a magasabb posztokat betöltő nemesek haláleseteit/sérüléseit számítja közéjük: „*a mieink közül Barbarigo tábornagyot egy nyíllal szemen lőtték, a főemberek és vezérek közül a parasztokat és közkatonákat nem számítva 15 személy halt meg, ezredesünket nyíllal sebesítették meg.*" A török veszteséget totálisnak írta le: „*valamennyi előkelő és hadban járatos embere, főleg pedig Caracoza aga*[16] *halt meg, és senki sem menekült meg, csak egyedül Luzali.*"[17]

A lepantói csata elsődleges forrásainak tekinthetőek a benne résztvettek memorandumai, amelyek igyekeztek minél több tényt és adatot megosztani olvasóikkal. A leírások természetesen szubjektívek: egyaránt befolyásolta őket szerzőjük nemzetisége, a harcban betöltött helye, hiszen eszerint domborították ki a saját (és országuk) erényeit és marasztalták el szövetségeseiket. Mivel az íróknak a küzdelem egészére nem, csupán szűkebb környezetükre volt rálátásuk, az információk ott biztosabbak, ahol vélhetően saját tapasztalataikat, és nem az utólagos adatgyűjtésből származó értesüléseiket jegyzik le. A beszámolók között a számadatok tekintetében olykor egészen komoly eltérést tapasztalhatunk. Gerolamo Diedo (1535–1615) szerint például Ulucs Ali a máltaiak legyőzése után 40 hajóval menekült el, míg 224 török hajó odaveszett, ebből 94 elégett, 130-at a szövetségesek osztottak fel maguk között. Az ellenség ágyúi, azaz 117 nagy és 256 kiságyú, ugyancsak szétosztásra kerültek. 15 ezer keresztény foglyot szabadítottak fel, és 3468 foglyot ejtettek.[18] Gianpietro Contarininál a számok részben egyeznek a Diedo által megadott adatokkal. *Historia*jában ő is azt írta, hogy Ulucs Ali 40 hajóval távozott, az odaveszett török hajók száma is csak 14-el kevesebb (210), mint Diedonál. Egyezés van

16 Helyesen: Kara Hodzsa, Avlonja (ma Vlora, Albánia) bégje, hírhedt kalózvezér. Az ütközetben valóban életét vesztette.

17 Azaz Ulucs Ali. A budai beglerbégnek átküldött levél másolata: ÖStA HHStA Türkei I. Karton 28. Konv. 1. 1571. X–XII. 17–18. Tuza Csillának ezúton is köszönöm a fordításban nyújtott segítségét.

18 *Lettera del clarissimo s. Girolamo Diedo nobile venitiano, all'illustrissimo signor Marc'Antonio Barbaro, allhora dignissimo bailo in Costantinopoli, & hora meritissimo procurator di S. Marco: nella quale, così fedelmente, come particolarmente, & à pieno si descriue la gran battaglia nauale seguita l'anno 1571. a' Curzolari.* Presso gli heredi di Francesco Ziletti, Venetia, 1588. 26–27.; *La battaglia di Lepanto descritta da Gerolamo Diedo e la dispersione della invincibile armada di Filippo II illustrata da documenti sincroni*. Milano G. Daelli e Comp. Editori MDCCC LXIII. (1863.) 43. Utóbbiban részletesen beszámol a keresztény és török veszteségekről is. Uo. 41–42.

abban, hogy ebből a keresztények 130-at zsákmányoltak, ám Contarini szerint „csupán" 80-at semmisítettek meg (Diedonál 94-et). Török foglyokból Contarini többet, 3846-ot számolt (Diedo adata szerint 3468). A *Historia* további adatokat is megad: eszerint a törökök 29 990 embert vesztettek (ideértve a foglyokat is), míg keresztény oldalon 7656 halottat számoltak össze. A legnagyobb veszteséget a velenceiek szenvedték el (4856 halott), a spanyol flottából kétezren, a pápaiból pedig nyolcszázan vesztették életüket.[19]

Hasonló, de mégis más számadatokat közöl a külpolitikai ügyekben rendkívül tájékozott Forgách Ferenc (1530–1577) emlékiratában, amelyet nem sokkal az ütközet után zárt le. A leírás szerint 190 hajót fogtak el a keresztények, húszat felgyújtottak, huszonötnél többet pedig elsüllyesztettek. Forgách 15 ezer keresztény rabszolga felszabadításáról és hét keresztény hajó tönkretételéről ír. Tudott róla, hogy Sebastiano Venierót a térdén érte nyíllövés, Barbarigót pedig a szemén, és hogy utóbbi ebbe belehalt. Az egész hajóhadból 4000-en haltak meg, és körülbelül ugyanennyire teszi a sebesültek számát. 117 hajót már nem volt érdemes újjáépíteni, 3496 foglyot ejtettek, a legtöbbet közülük a katonák és a vezérek kapták. A keresztény világ győzelem utáni eufóriája is jól tükröződik munkáján: „*Lelkesedésem most annak a híres tengeri ütközetnek az előadására ragad, amelyet századunkban az első dicséretes, sőt magasztalandó eseménynek mondhatunk.*" „*A különben szomorú háborút örvendetes vég koronázta be*." A csata részletezésébe olykor hibák csúsztak: Müezzinzáde Alit (?–1571), az oszmán flotta parancsnokát és a tengeri erők élére kinevezett Pertev második vezírt (?–1572) például következetesen összekeverte, és a hajóhad vezetőjévé Pertevet tette meg. Ulucs Ali manővereit majd megmenekülését – a törökökkel ellentétben – nem sikernek, hanem megfutamodásnak értékelte: „*Mivel a győzelem már nem volt kétes, az ausztriai egy darabig üldözte ugyan őket, de a kedvező szelek jóvoltából sikerült dagadó vitorlákkal elmenekülniük.*"[20]

Az eseményekről érezhető büszkeséggel és lelkesedéssel írt Istvánffy Miklós (1538–1615) alnádor, humanista történetíró is. Az 1590-es években papírra vetett *Magyarok dolgairól*... c. művében hangsúlyozta, hogy témaválasztása miatt Lepantóról nem kívánt bővebben írni, kivált, hogy az olaszok már úgyis részletesen beszámoltak róla. „*Mindazonáltal el nem hagyhatom, hogy ennek a* [ti. a ciprusi] *hadakozásnak az lött légyen a vége, hogy midőn a velencések elvesztvén Cyprust, megfélemlvén, az V. Pius pápának segítségéből óvéle s az spanyol királlyal frigyet kötöttenek, és három fejedelmeknek három-három rendbéli vízi erejek együvé szerkesztettenek volna, az Corinthus-tenger szakadásában levő Echina szigetinél igen nagy, jeles, minden időben megemlékezendő győzedelmet nyertenek, megbírván s rész szerint a mélységben elmerítvén, s rész szerint elfogván az ellenség vízi hajóit, s levágatván annak hadnagyi, s felette igen kevesen elszaladván bennek, úgyhogy az elveszett hajóknak s lövőszerszámoknak sokaságú számok s nagy vízi erőnek kára felett*

19 Contarini: i. m. 53–54.
20 Forgách: i. m. 1000–1012.

30 ezer töröknél többen vesztek légyen. Mintegy 14 ezer keresztények, kik különbféle nemzetségekből az gályák deszkáihoz láncolva szörnyű rabságban szolgálnak vala, Istennek kiváltképpen való segítségéből megszabadulván, kiknek nagy része különbféle esetekben elfogattatott magyarországiakból vala, kik a spanyol s olasz győzedelmes vitézektől hazabocsáttatván örvendetesen, mintegy újonnan löttek, megjövének."[21] A bő két évtized után az eseményekre már némi rálátással bíró Istvánffy az ütközettel kapcsolatos számokkal már óvatosabban bánik elődeinél. Valószínűleg ő maga is több, egymástól eltérő adatot közlő beszámolót olvasott a történtekről.

A forrásokat áttekintve megállapítható, hogy pontos számokat nem, csupán hozzávetőleges adatokat nyerhetünk a lepantói csatára vonatkozóan a rendelkezésünkre álló kútfőkből. Bizonyos, hogy az ütközet alig néhány óra leforgása alatt végbement, amelynek során a török flotta körülbelül 200 hajót vesztett. A beszámolók 4000–7000 közé teszik a keresztény halottak számát, és ennek mintegy négy-ötszörösére a török veszteségeket. A Liga résztvevői több ezer foglyot ejtettek, és ugyancsak több ezer keresztényt szabadítottak fel. A csata a benne résztvevő hadak méretei miatt grandiózus volt, a győzelem pedig a zsákmányolt javakat tekintve és pénzben kifejezve is jelentős. Ugyanakkor, tekintettel a hadjárat költségeire (a rengeteg ember mozgósítása, élelmezése, fegyverekkel való ellátása, a hajóhad felszerelése), vélhetően a győztes fél sem tett szert komoly anyagi nyereségre. Pszichológiailag viszont a kereszténységre rendkívüli hatást gyakorolt a törökök legyőzése csakúgy, mint az összes forrásban tízezres nagyságrenddel szereplő keresztény fogoly felszabadítása, amit mindenütt kiemelt helyen említenek.

A keresztényeknek korántsem sikerült azonban az ütközetben részt vevő összes rabot felszabadítaniuk. A továbbra is török fogságban maradtak közül név szerint is ismerünk két magyart: Erdélyi Pétert és Domonyi Jakabot. Az egri védők a hódoltsági békeidő egyik portyája alkalmával, 1560 körül estek török rabságba. Az 1575. április 18-án a Magyar Kamarához írt levél alapján tudjuk, hogy a két egri 15 éves rabságuk alatt elsősorban Rodoszon dolgozott, de gályarabként részt vettek Ciprus elfoglalásában és a lepantói ütközetben is, amelynek során a Dardanelláknál teljesítettek evezőszolgálatot a szultáni flotta hajóján. A keresztény győzelmet nem sikerült a maguk javára fordítani, ezt követően még Goletta ostrománál is jelen voltak, majd végül, amikor szálfa vágására küldték őket, hogy a többi rabbal hajót ácsoljanak, sikerült megszökniük. A levélben pénzt kértek, és szerettek volna ezután a saját hazájuk oldalán harcolni. Sajnos további sorsukról nem tudunk, de a levélen az szerepel, hogy „*válaszukat megkapták*".[22] A lepantói ütközetben több magyar is

21 Istvánffy: i. m. 464.

22 MNL OL Litterae ad cameram exaratae 1575/101. Az irat a szakirodalom előtt sem ismeretlen. A forrás latin és magyar nyelvű fordításának publikálásra is vállalkozott Kárffy Ödön: Magyarok a lepantói csatában 1571-ben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1912. 13. sz. 308–309. Rövid magyar nyelvű ismertetést követően a latin nyelvű dokumentum szövegét közölte Maksay Ferenc: Egri magyar rabok a török flotta földközi-tengeri hadműveleteiben. *Archivum*, 1978. 7. sz. A Heves Megyei Levéltár Közleményei. 78–79.

harcolhatott török oldalon: Contarini két „*Magar*" melléknevű hajóparancsnokról tesz említést: a középső hadosztályban harcoló Magar Aliról és a balszárnyon az Ulucs Ali felügyelete alá tartozó Magar Ferhátról.[23] Tudunk olyan régiókról is, amelyek lakói mindkét oldalon képviseltették magukat a csatában: a fent említett Ulucs Ali például calabriai származású volt, az ellene harcoló velencei gályákon pedig ugyancsak erős calabriai-korzikai kontingens vett részt az ütközetben.[24]

A csata számos, az eseményt dicsőítő röpirat, festmény,[25] zenemű, történeti és irodalmi munka témájául szolgált, különösen a spanyol-portugál térség íróira-költőire volt nagy hatással. Fray Miguel Ferrer *Sepa se por todo el mundo/la victoria y alegria* című balladája, amelyet a csata után egy évvel, 1572-ben jelentettek meg Barcelonában, egyike a legkorábbi spanyol balladáknak. 1573-ban Juan Timoneda a témában több balladát is közzétett a *Rosa espaňola* c. műben, míg 1588-ban Juan de Medaňho *Primera parte de la Sylva de Varios Romances* c. munkáját három, Lepantóról szóló balladával nyitotta meg. A Lepanto utáni pár évben csupán az Ibériai-félszigeten 500-nál is több nyolcszótagos (oktoszillabikus) verset írtak a csatáról, nem szólva az egyéb költeményekről.[26]

E sorba illeszkedik Zsámboki János (1531–1584) filológus, történetíró, irodalmár munkája, az *Arcus aliquot triumphalis*, melyet Don Juan de Austriának ajánlott. A számos külföldi egyetemen megfordult Zsámboki ekkor már évek óta Bécsben élt és Miksa udvari történésze volt, noha filológiai munkásságát – elsősorban görög klaszszikusok latinra fordítását – jelentősebbnek tartják. A lepantói csatát dicsőítő latin nyelvű könyvét 1572-ben adták ki Antwerpenben, és az vegyesen tartalmaz prózai és verses elemeket. Soraiból jól kiolvasható a győzelmet követő időszak eufóriája: „*az egész keleti hajóhad öt óra alatt, forgószél gyorsaságával megsemmisült, a Földközi-tenger mindkét partja engedelmes lett. Ahaliust levágták, az Égei-szigetek elöljáróit csaknem összes fiaikkal egyetemben szolgaság kötelére fűzték, alig maradt túlélő, hogy megvigye a vész hírét Szelimnek. Október hó 9-én* [valójában október 7-én] *a gyors hadiszerencsének emlékezetül, kiszabadítottak százezer foglyot, lekaszaboltak és rabul ejtettek százezernyi ellenséget. Általában tönkretették a kártékony hajóhadat az 1571. keresztény esztendőben*." Ahogyan a kortársak közül sokan, Zsámboki is nagy reményeket fűzött Don Juan további pályájához: „*Ausztria ifjú sarja, vitéze csak Adria árján / küzdve arat diadalt? / Még mire képes? Az éveiben gyarapodva, jöven-*

23 Contarini: i. m. 44–47. Magar Ali talán a pályafutását kalózként kezdő, az utókor számára azonban későbbi, térképészeti munkássága révén ismertté váló Madzsar Alival azonos.

24 Bicheno: i. m. 56.

25 A lepantói csatát ábrázoló képekről bővebben pl. R. M. Dawkins: A Picture of the Battle of Lepanto. *The Journal of Hellenic Studies*. 1930. Vol. 50. 1–3.; Friedrich Sarre – Ottfried Neubecker: Die Seeschlacht von Lepanto. Ein unbekanntes Bild aus derk Werkstatt Tintoretto. Mit einem Anhang über seine historische Bedeutung von Ottfried Neubecker. In: *Jahrbuch der Peuszischen Kunstsammlungen. Published by Staatliche Museen zu Berlin-Preußischer Kulturbesitz*. 3 H. 59 Bd. 1938. 233–246.

26 Manuel da Costa Fontes: The Batlha de Lepanto in the Portuguese Oral Tradition. *Hispanic Review*. 1979. 4 Autumn, 487–489.

dőn / mily csoda műre merész?". A közvéleményt átható optimizmus, amellyel a lepantói csata után küszöbönállónak gondolták az addig verhetetlennek tekintett ellenség teljes legyőzését, Zsámboki soraiból is kicseng: „*a mi elbeszélésünk révén is az utódok valamikor majd tiszteletben tartják, ha majd a keresztény névre tátongó örvényt és annak veszedelmét teljesen megsemmisítitek* [ti. Don Juan]."[27]

A lepantói csata leghíresebb résztvevője a neves spanyol író, Miguel Cervantes volt.[28] Számára olyan meghatározó élmény jelentett ez az esemény, hogy gyakran választotta azt művei témájául. Vélhetően a lepantói ütközetről szólhatott a *Tengeri csata* (*Comedia de la Battala Naval*) című színdarabja is, amelyet azonban nem ismerünk, létezéséről csupán a *Nyolc komédia és nyolc új közjáték* (*Ocho Comedias y Ocho Entremeses Nuevos*) c. műve előszavából tudunk. A győzelem jelentőségét legteljesebben a *Don Quijoté*ban fejti ki: „*S azon a napon, mely a kereszténységnek oly nagy dicsőségére vált, mert a világ és minden népek szeméről hályog esett le: láthatták, hogy a törökök nem legyőzhetetlenek a tengeren* […] *az ottomán dac és kevélység megtört."*

Lepantóról, ha az európaiaknál szerényebb mértékben is, de oszmán részről is maradtak fenn beszámolók. A török krónikaírók, Ibrahim Pecsevi (1572–1650), Musztafa Szelániki (megh. 1600), Gelibolulu Ali (1541–1600) és Kátib Cselebi (1609–1657) az események elbeszélésekor szívesen időznek el a számukra is kedvező fordulatoknál. Lepanto során nem sok ilyen volt, de viszonylag részletesen írnak az ütközetet megelőző sikeres portyázásokról, az ütközet során Ulucs Ali helytállásáról, majd a vereséget követően a török flotta gyors újjáépüléséről. A kudarccal kapcsolatban elemzik annak okait, mindannyian a török főparancsnok, Müezzinzáde Ali tengeri hadjáratokban való tapasztalatlanságában és vakmerőségében lelve meg a legfőbb magyarázatot, aki figyelmen kívül hagyta a török flotta hiányosságait és a hajóhad többi vezetőjének óvatosságra intő tanácsait. Szelániki és Kátib Cselebi szerint a vereség szörnyű hírére az udvar teljes apátiába és szomorúságba esett. A helyzet súlyosságát Pecsevi így érzékeltette: „*Ilyen áldatlan háború*

[27] Zsámboki János: *Egynémely diadalív és magasztalás a tengeri győzelem emlékezetéül az igencsak legyőzhetetlen és legnevezetesebb Don Juan de Austriának, a megpihenni nem szándékozó győztesnek a tiszteletére.* Antwerpen, 1572. Zimányi Vera közlésében.

[28] Cervantes a Marquesa hajóján utazott a velencei kontingensbe, kapitánya Francisco de Santo Pietro volt. Ellentmondásos információk maradtak fent arról, hogy pontosan mit is csinált az ütközetben. Egyes leírások szerint a spanyol író a hajó fedélzetén harcolt a törökökkel, mások szerint a hajó oldalához csatolt egyik kis csónakban helyezkedett el, és 12 embert rendeltek a parancsnoksága alá. Ez esetben Cervantes az elsők között lehetett, amikor át kellett ugrani a megcsáklyázott hajókra. Az sem világos, pontosan melyik kontingens ellen harcoltak: a *Don Quijoté*ban az író Ulucs Aliról közölt egy hosszas és igazán élményszerű beszámolót, noha ennek több pontja is nyilvánvaló fikció. Könnyen lehet, hogy a leírást ezúttal nem személyes élmények ihlették, hanem a kalózvezér kalandos megmenekülése, ám az is elképzelhető, hogy a La Marquesa valóban az Ulucs Ali által megtámadott máltaiak megsegítésére indult. Ugyanakkor vannak olyan vélemények, hogy a hajó Mehmed Sirocco alexandriai beglerbéggel harcolt, sőt, egyes Cervantes-életrajzírók egyenesen a Marquesának tulajdonítják az alexandiai beglerbég hajójának megcsáklyázását. Minderről bővebben lásd Sós Endre: *Cervantes*. Budapest, 1955, 31–32.

nemcsak a muszlimok országában nem volt soha, de talán a tiszteletreméltó Noé próféta – legyen áldás rajta – hajójának megalkotása óta nem esett a tengereken."[29] A neves török történész, Feridun Emecen által idézett történet szerint a vereség megmagyarázására egy tudós embert (álimot), Taskentli Szejjid Muhterem efendit kérték fel, aki azt állította, hogy Allah ily módon akarta okítani és meginteni a muszlimokat, a károk helyreállítását pedig csak egy bölcs vezír tudja elvégezni. A szultán a szavaktól állítólag megvigasztalódott, és megértve az álim célzását, a vereséggel kezdettől fogva számoló, tehát bölcsnek bizonyuló Szokollu Mehmed nagyvezírre (1505–1579, nagyvezír 1565–1579) bízta az előállt helyzet megoldását.[30] Attól függetlenül, hogy II. Szelim uralkodása alatt az érdemi államigazgatási feladatokat eddig is nagyvezíre végezte, így nincs okunk feltételezni, hogy a szultán éppen egy válságos helyzetben kívánt volna intenzívebben bekapcsolódni az ügymenetbe, vagy, hogy ebben a szituációban sokan szívesen átvették volna Szokollutól ezt a felelősséget, önmagában egy efféle tanácsadás nem elképzelhetetlen. Ha valóban megtörtént, akkor Taskentli Szejjid Muhterrem Szokolluval nyilvánvalóan előre egyeztetett arról, milyen vigasztaló szavakat mond majd a szultánnak, ily módon is erősítve a nagyvezír befolyását. A második vezírnek, Pertev pasának 1571. október 28-án küldött utasítás csupán egyetlen mondattal emlékezik meg Lepantóról: „*Egy csatát meg lehet nyerni és el is lehet veszíteni; minden úgy történik, ahogyan azt Allah elrendeli.*"[31] Hasonlóan fogalmaz Szelániki is, aki szerint Allah az iszlám népét az „*az alávaló hitetlenek kezével megbüntette*".[32]

A lepantói ütközetet meg sem említi a Ciprus elfoglalásáról hírt adó oszmán győzelmi híradás: a flottával kapcsolatban csak a sikeres adriai és görög-szigeteki hadműveletekre tér ki. Így megtudhatjuk belőle, hogy a hajóhaddal tengerre küldött Pertev pasa Kréta, Kefalónia, Kythera (Cerigo) és Zante szigetén számos várat és erősséget elfoglalt és jelentős hadizsákmányt szerzett, a védőket pedig vagy kardélre hányta, vagy foglyul ejtette. A győzelmek hosszú sora itt nem ért véget: a háború kezdetén még velencei kézen lévő Sopoto várát alig egy nap alatt elfoglalta. A velenceieknek segíteni szándékozó, lázongó albánokat Ahmed pasa fékezte meg, aki emellett elfoglalta Ülkünt, Bart és további három várat, és mindezeket a birodalomhoz csatolta. A szövegben hangsúlyosan szerepel még Szokollu Mehmed rokona, Ferhád klisszai bég, aki számos hajót zsákmányolt és több várat is elfoglalt, melyek templomait dzsámivá és medreszévé alakította.[33] Az események ilyen

[29] Selânikî Mustafa Efendi: *Tarih-i Selânikî (971–1003/1563–1595)*. Ankara, 1999, 84.; İbrahim Peçevi: *Peçevî Tarihi*. I. Cilt. İstanbul, 1968, 260.; Kâtib çelebi: *Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr*. Ankara, 2008. 114. s. Saját fordításomban.

[30] Feridun Emecen: Selim II. (ö. 982/1574). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 36. İstanbul, 2009, 417.

[31] dézi Halil İnalcık: Lepanto in the Ottoman Documents. In: Gino Benzoni (ed.): *Il Mediterraneo nella seconda metà del'500 alla luce di Lepanto*. Firenze, 1974, 190.

[32] Selânikî: i. m. 85. Saját fordításomban.

[33] Emin Aysan: *Kıbrıs Seferi (1570–1571)*. Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, III/3. Ankara, 1971, 169.

módon történő interpretálása mindenképpen a nagyvezír taktikai érzékét dicséri, aki a birodalmi propagandában a lepantói kudarcot elhallgatta, a ciprusi hadjáratot győzelemre vivő riválisait pedig háttérbe szorította.

Az ütközet oszmán résztvevői közül a leghíresebb beszámoló a *Sergüzeştname-i Hindî Mahmûd* c. verses munka, melyben szerzője, Hindi Mahmúd feldolgozta a lepantói csatát, majd az azt követő négy évnyi keresztény fogságot, amelyből végül III. Murád segítségével szabadult ki.[34] A Messina, Nápoly és Róma börtöneit is megjárt Mahmúd – aki Müezzinzáde Ali flottájához 60 évesen csatlakozott – munkája érdekes kortörténeti forrás a Mediterráneum világáról. A szerző beszámolt a ciprusi győzelemről, dicsérve Lala Musztafa pasa bátorságát, és ezután tér rá a lepantói eseményekre, előzményként megemlítve, hogy a betegségek és az elhúzódó hadiidény miatt az oszmán katonák egy része megszökött. Részletesen írt magának a csatának a lefolyásáról, ám elsősorban nem a hadmozdulatokra helyezte a hangsúlyt, hanem az ott tapasztalt elszánt harcokra. Kiemelte a nagy vérontást, amelyből a törökök is kivették a részüket és számos kereszténytnek megöltek, ám ugyanakkor nem hallgatta el a törökök veszteségeit sem. Természetesen – a török krónikaírókhoz hasonlóan – ő is hangsúlyozta az oszmánokkal kapcsolatos egyetlen dicsőséges momentumot: Ulucs Ali helytállását és az általa szerzett zsákmány nagyságát. Fogságba esése után megtapasztalta a keresztény világban lezajló ünnepségsorozatot, de ír V. Pius haláláról és az új pápáról, XIII. Gergelyről is. A jól követhető kronológia mellett a munka legérdekesebb részét a szerző keresztény világban tett megfigyeléseiről szóló párversek (*bejt*) adják: a *Sergüzeştname* például helytálló ismertetést ad az eucharisztiáról.[35] Néhány évvel később, 1579-ben írta meg a *Kısas-ı Enbiyâ* című, ugyancsak verses művét. Miután ebben említést tesz a *Sergüzeştname*ről, innen tudjuk, hogy eredetileg 8000 bejtből állt, ma azonban csupán ennek töredékét, 1300 párverset ismerünk belőle.[36]

A kortárs reakciók lehetséges magyarázatai

Közkeletű vélekedés, hogy a lepantói csatának elsősorban a pszichológiai hatása volt jelentős, hadászati szempontból jelentős események azonban nem követték, így a keresztények a csatát kiaknázatlanul hagyták.[37]

---

34 Hindi Mahmúd 1513–14 körül született Afjonban, és középszintű hivatalnokként legalább négy szultán (I. Szelim, Szülejmán, II. Szelim és III. Murád) alatt szolgált. Ahmet Karataş: Bir İnebahtı Gâzisinin Esâret Hâtıraları: Sergüzeştnâme-i Hindî Mahmûd. *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies,* 2011. Vol. 37. 18.

35 839–840. bejt. Uo. 34.

36 *Kısas-ı Enbiyâ,* 39. bejt. Uo. 34.

37 A pszichológiai hatásban látja legfőbb jelentőségét többek között Lord Kinross: *The Ottoman Centuries. The Rise and Fall of the Turkish Empire.* New York, 1977, 273.; İbrahim Etem Çakır: İnebahtı (Lepanto) Savaşı ve Osmanlı Donanmasının Yeniden İnşası Üzerine Bazı Bilgiler. *Turkish Studies,* 2009. Vol. 4. 517–518.; William H. McNeill: *Venice. The Hinge of Europe 1081–1797.* Chicago – London, 1974, 141.; Dorothy M. Vaughan: *Europe and the Turk. A Pattern of*

A maga nemében egyedülálló lepantói győzelem váratlansága folytán (is) megrészegítette az embereket, és a mindig józan Forgách Ferenc szavaival élve „*azt, amit mindenki oly nagyon áhított, könnyen el is hitték; azonkívül ily hatalmas uralkodók szövetségkötése nyomán és a nemrégi győzelem utáni reménykedésben – ami máskor sohasem történt meg – szentül meg voltak róla győződve, hogy most már minden lehetséges, és amit akarnak, valóra is válik. Az emberek már a Dardanellákról és Bizáncról álmodoztak, hangoztatták és írásban terjesztették, hogy az ellenség, ha egyszer ott látja a keresztény zászlókat, Európát elhagyván rögtön siet vissza Ázsiába.*”[38] Az extatikus állapot főképpen azoknak a széles körben elterjedt próféciáknak volt köszönhető, melyek nagyban meghatározták a kor világszemléletét. A jövendölések a történelmi eseményeket és személyeket egyaránt isteni jelként értelmezték, amelyek a végítélet felé mutatnak.[39] Már a 15. század közepén felbukkant az a vélekedés, miszerint a török Isten büntetése a keresztények erkölcsi eltévelyedéseiért, így amíg nem tisztulnak meg, nem is arathatnak győzelmet a csatatéren.[40] Ez a gondolkodásmód a csapásokat a kiválasztottság bizonyítékaként értékelte, amivel Isten megmutatja a szándékát és jó útra tereli a híveit.[41]

Alliances 1350–1700. Liverpool, 1954, 163.; Paul Herre: *Weltgeschichte am Mittelmeer*. Wildpark – Potsdam, 1930, 253–254.; Zimányi Vera: *Lepanto, 1571*. Budapest, 1983, 217.; J. F. C. Fuller: *The Decisive Battles of the Western World and Their Influence Upon History.* I. *From the Earliest Times to the Battle of Lepanto*. London, 1954, 578.; Donald Edgar Pitcher: *An Historical Geography of the Ottoman Empire from Earliest Times to the End of the Sixteenth Century*. Leiden, 1972, 118.; Özlem Kumrular: *Yeni Belgeler Işığında Osmanlı–Habsburg Düellosu*. İstanbul, 2011, 85. Braudel éppen a következmények nélküliséget tekinti eredménynek, hiszen egy török győzelemnek feltétlenül lettek volna káros kihatásai a keresztényekre nézve: szerinte az oszmánok talán Nápolyra és/vagy Szicíliára támadnak, az algíriaiak pedig esetleg megpróbálják fellázítani a mórokat (Fernand Braudel: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában.* III. Budapest, 1996, 1175.). Onur Yıldırım egyetért Braudel felfogásával, csupán a feltételezhető oszmán terjeszkedés irányát vitatja: szerinte ha Lepantónál a törökök nyernek, az elkövetkezendő években fokozottabb figyelmet szenteltek volna az Indiai-óceánnak, ahol Jemen és Áden stabilizálásával megpróbálták volna visszaszorítani a portugálokat (Onur Yıldırım: The Battle of Lepanto and It's Impact on Ottoman History and Historiography. In: *Mediterraneo in Armi*. Ed. R. Cancila, Palermo, 2007, 544.). Ágoston Gábor is az utóbbi két történész véleményét osztja, kiemelve, hogy a Portának sok időbe telt, mire a Lepantónál elesett, tapasztalt katonáit és tengerészeit pótolta, és a vereséggel megmenekültek Velence további birtokai és a Földközi-tenger nyugati medencéje. Ágoston Gábor: Lepanto. In: Jeremy Black (szerk.): *Hetven döntő csata az ókortól napjainkig*. Budapest, 2006, 117.

38 Forgách: i. m. 1018.

39 Az ezzel kapcsolatos próféciákról bővebben lásd Kruppa Tamás: *Tradíció és propaganda keresztútján. Fejezetek Báthory Zsigmond udvarának kultúrájából*. Budapest, 2015, 163–170.; Bene Sándor: Közvélemény-történet és toposzkutatás. *Jel-Kép. Kommunikáció, közvélemény, média*, 1996. 2. sz. 82.

40 „*nem az ellenséges katonaság, hanem az isteni ítélet csapásai alatt szenvedtünk és csupán tulajdon bűneink miatt kerekedhettek felül a barbárok*” – írták a várnai csatáról. Vitéz János levelei. In: *Magyar humanisták levelei.* Válogatta, bevezette és jegyzetekkel ellátta V. Kovács Sándor. Budapest, 1971, 64. A példát említi Fodor Pál: Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája. A török a 15–16. századi magyar közvéleményben. *Történelmi Szemle,* 1997. 1. sz. 25.

41 Mindez felvetett olyan gondolatokat is, hogy miután a török csupán eszköz Isten kezében a kereszténység megfegyelmezése végett, talán nem is érdemes vele harcolni. Mások (jellemzően

Giovanni Battista Nazari 1570-ben Velencében írt *Discorso della futura et sperata vittoria* című munkája szerint Isten a törökökön keresztül igyekszik a velenceieket kereszténybb életmódra ösztönözni. A szerző apokaliptikus jövendölések felhasználásával jósolta meg az oszmánok közelgő vesztét, éppen akkor, amikor a ciprusi hadjárattal az oszmán fenyegetés ismét kézzelfoghatóvá vált a Signoria számára.[42] Dávid Ferenc (1520–1579) unitárius püspök *Rövid Magyarázat* című, 1567-es munkájában Krisztus visszatérését 1570-re jövendölte.

A közeli világvégébe vetett hit népszerűsége is hozzájárulhatott Karácsony György († 1570) 1569–1570-ben zajló tiszántúli felkeléséhez. Karácsony úgy vélte, pusztán erkölcsi alapon, bűntelen, „szent" sereggel fegyverek nélkül is legyőzheti a törököket. Forgách Ferenc inkább a zűrzavaros helyzetben látta a mozgalom indítékát: „*Az emberek között a Ciprust ostromló hajóhad, sőt a* [török] *seregek elpusztulásáról is mendemondák kaptak szárnyra, de arról is beszéltek, hogy Miksa sereget fog küldeni Magyarországra. Mindez a híresztelés kapóra jött bizonyos tudatlan és felforgató szándékú embereknek. Egy közönséges származású, vakmerő és ravasz nagybányai ember – az úgynevezett fekete ember – először holmi isteni szellemtől megvilágosított személynek tettette magát, és ezt méltóságos fellépésével, elvonulásaival és megfelelő beszédeivel el is hitette némelyekkel.*"[43] Karácsony György felkelése abban kétségkívül elüt a többi parasztmozgalomtól, hogy sokkal erősebben jelentkeztek benne a vallási elemek. Magáról Karácsonyról például azt híresztelték, hogy „*csillag jár le hozzája*", és úgy vélte, Mihály arkangyaltól kapja a sugallatokat.[44] Forgách hajlamos benne csupán szemfényvesztőt látni: „*Mikor éjszaka – az ő tudtával – török kémek jöttek és a tábort végigvizsgálták, reggel a nyomaikat követvén azt prédikálta a gyülekezet előtt, hogy imái folytán isteni jótéteményként az itt látott ellenségek, mintha őrjöngés vett volna rajtuk erőt, szétfutottak; ő fegyverek és éjjelnappali őrségek nélkül kellőképpen meg fogja védelmezni híveit.*"[45] Istvánffy sem volt róla különösebben jó véleménnyel, bár hangsúlyozta, hogy aszketikus és erkölcsös életet hirdetett híveinek abban a reményben, hogy egy tisztalelkű haddal legyőzhető lesz a török rabság.[46] A csodavárás ekkor már évek óta izgalomban tar-

protestánsok, mint például Georg Erasmus Tschernembl) a törökökkel való szövetséget sürgették, hogy ily módon segítsék elő megtérésüket, és aztán együttes erővel fordulhassanak a pápa ellen. László Anikó: *Apokaliptikus államelmélet és világszemlélet a XVII. században*. Doktori értekezés. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelemtudományi Doktori Iskola Eszmetörténeti Műhely. 2015, 172.; Őze Sándor: Bűneiért bünteti Isten a magyar népet. *Magyar Tudomány,* 1993. 10. sz. 1231–1235.

42 Giovanni Battista Nazari: *Discorso della futura et sperata vittoria contra il Turco: estratto da i sacri Profeti, et da altre profetie, prodigij, & pronostici, & di nuouo dato in luce*. Venetia, M. D. LXX (1570), 20.

43 Forgách: i. m. 975–976.

44 Révész Imre: Debrecen lelki válsága 1561–1571. III. Az antitrinitárizmus és a rajongás további kísérletei Debrecenben. *Századok*, 1936. 4–6. sz. 165., 189.

45 Forgách: i. m. 977.

46 Miután sem Balaszentmiklóst nem sikerült fegyverek nélkül bevenniük, sem pedig Szolnok falai nem dőltek le a paraszthad puszta megjelenésétől, a hívek szétszéledtek. Istvánffy: i. m. 479–481.

totta Erdélyt is, és a szélesebb néprétegekre a reformtanokból elsősorban az Új Jeruzsálem eljövetele volt nagy hatással. A passzív várakozással szemben egyre inkább előtérbe kerültek azok a nézetek, miszerint Krisztus országában csak azok lesznek boldogok, akik nemcsak tűrtek, de hadakoztak is érte, és ebben a harcban még a bukás is győzelem.[47]

Mások a világvégét későbbi időpontra tették. Johann Hilten († 1500 k.) ferences rendi szerzetes jóslata szerint a törökök egész Európát leigázzák, és uralmuknak 1600-ban, de legkésőbb 1606-ban vet véget Krisztus második eljövetele. Az 1600-as évtől a kortársak vallási különbségektől függetlenül, komoly fordulatot vártak: Luther utolsó éveiben úgy vélte, hogy 1600-ban a török elpusztítja a német birodalmat.[48] David Herlitz teológus azt állította, Isten csak ezer éves uralmat szánt a törököknek. Kiszámolta, hogy Mohammed 597-ben született, ezért azt jósolta, az Oszmán Birodalom legkésőbb 1597-ben lehanyatlik.[49] Nemcsak a keresztények között élt a babonás félelem: egy török jövendölés is azt jósolta, hogy a törökök legfeljebb 150 évig tartják ellenőrzésük alatt Konstantinápolyt.[50] A *kızıl elma* prófécia, amelyben az aranyalma (szó szerinti török fordításban vörös alma) azt a végcélt jelentette, amelynek megszerzésével az oszmánok uralma zenitjéhez ér, majd összeomlik, eredetileg Konstantinápolyra vonatkozott, a bizánci főváros megszerzésével azonban újabb és újabb célokat (és kızıl elmákat) jelöltek ki, hogy elodázzák végzetüket.[51]

A muszlimok előtt sem ismeretlen a Messiásvárás. Bár a Koránban a Megváltó (Mahdi/Mehdi) második eljöveteléről nem esik szó, néhány hadíszban azonban olvashatunk róla. Eszerint eljövetelét éppolyan káosz előzi meg, ahogyan az a zsidó és keresztény vallásban is szerepel, azonban Mehdi természetesen az igaz muszli-

47 Révész: i. m. 184–190.

48 Őze Sándor: Török fenyegetettség és protestáns apokaliptika a 16. század végi Európában és Magyarországon, különös tekintettel Bornemissza Péter kései prédikációira. In: *A Kelet ritka nyugalma*. VII. *Nemzetközi Vámbéry konferencia*. Dobrovits Mihály összeállításában. Dunaszerdahely, 2010, 400.

49 A kálvini apokaliptika ezzel szemben tiltotta a végítélet tér- és időhatárainak kutatását és szereplőinek megfeleltetését a kortársakkal, az apokalipszist csupán az egyén szintjére vonatkoztatta: ezek a tanok azonban a tárgyalt időszakban még nem voltak olyan elterjedtek. Őze Sándor: *A határ és a határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél*. Budapest, 2006, 203.

50 Thomas Kaufmann: 1600 – Deutungen der Jahrhundertwende im deitschen Luthertum In: Manfred Jakubowski-Tiessen – Hartmut Lehmann – Johannes Schilling – Reinhart Staats (hrsg): *Jahrhundertwenden, Endzeit und Zukunftvorstellungen vom 15. bis zum 20. Jahrhundert*. Göttingen. 1999, 103.

51 Konstantinápoly után újabb végcélt sokáig meg sem határoztak, végül a 17. század második felében Rómát kezdték aranyalmának tekinteni, nyilvánvalóan azért, mert ekkor már ennek meghódítása teljességgel irreális volt. Fodor Pál: Az apokaliptikus hagyomány és az „*aranyalma*" legendája. A török a 15–16. századi magyar közvéleményben. *Történelmi Szemle*, 1997. 1. sz. 42–43. A *kızıl elma* gondolatkör bizánci eredetére és az oszmán hódító ideológiába való beillesztésére bővebben lásd Uő: A terjeszkedés ideológiái az Oszmán Birodalomban. *Világtörténet*, 1994. 1–2. sz. 28.

mok mellé áll, és színrelépésével beköszönt az igazságosság és az aranykor.[52] Ugyanakkor az iszlám szunnita ágával (ahová az oszmán-törökök is tartoztak) a Messiásvárás nem volt összeegyeztethető, így ezek a hiedelmek nem terjedtek el olyan széles körben az Oszmán Birodalomban, mint a keresztény világban. Európában azonban a lepantói győzelem tökéletesen beleillett abba az apokrif művek nyomán kialakult keresztény elképzelésbe, miszerint elérkezik egy szabadító, aki alatt egyesülnek a megosztott keresztény országok, és sikerrel vezeti csapatait Konstantinápoly ellen, felszabadítva a Szentföldet a muszlim uralom alól.[53]

A csodaváró hiedelmek befolyásolhatták a közhangulatot, ám a térség két vezető nagyhatalmának irányítóira kevéssé voltak hatással. II. Fülöp spanyol király a közvetlen veszély elhárultával fontosabbnak érezte apai örökségének, Németalföldnek a megtartását, semmint, hogy a széthúzó keresztény szövetségesekkel egy még mindig nagyon erős ellenféllel háborúzzon. A harci kedv török részről is megcsappant, ezt azonban véleményem szerint nem lehet csupán Lepanto számlájára írni: egy kudarc, legyen bármilyen súlyos is, önmagában kevés lett volna ahhoz, hogy ennyire minimalizálja a Mediterráneum térségének meghódítására irányuló oszmán törekvéseket. Az ebbéli igyekezet mérséklődésének legalább ilyen fontos oka, hogy a következő évtizedekben sem rátermett szultán, sem pedig tehetséges nagyvezír nem került huzamosabb időre az államigazgatás élére. Nem volt olyan személy, aki sikerrel lehetett volna úrrá a birodalom belső problémáin, és reális eséllyel tervezhetett volna komoly és eredményes hadjáratot a keresztény Európában úgy tengeren, mint szárazföldön. Mindezt kiválóan illusztrálja az 1591–1606 között zajló tizenöt éves háború, amelyet a törökök nagy erőkkel, ám kevés eredménnyel vívtak. Az Oszmán Birodalom hanyatlását az asszonyok szultánságának nevezett időszak[54] után majd csak 1656-ban sikerült átmenetileg meg-

[52] Lásd például Muhammed bin İsa Tirmizi (824–893) hadíszaiból No. 2331–2334. *Sünen-i Tirmizi Tercemesi,* Hadis No*:* 2331–2334*,* Mütercim*:* Osman Zeki Mollamahmutoğlu*,* Cilt 4*,*Yunus Emre Yayınları. 1975, 91–93. A Mahdi/Mehdire vonatkozó próféciák az iszlám gyakorlatilag minden irányzatában megjelentek, sőt számos politikus is felhasználta azokat hatalmi ambíciói megvalósításához. Minderről bővebben Ethem Ruhi Fığlalı: Mesih ve Mehdi Inanci Üzerine. (Mezhepler Tarihi Açısından bir Bakış). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (AÜIFD), 1981. 179–214. Online elérhető: http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/771/9812.pdf (Utolsó letöltés ideje: 2017. 01. 02.)

[53] A jövendölések szerint a Messiás a világ vége előtt fog uralkodni egy rövid ideig, majd egy utolsó harcban összecsapnak Góg és Magóg seregei (ti. a törökök) Isten erejével. A témáról bővebben lásd László: i. m. 58–76., különösen 65.; Kruppa: i. m. 163–170.

[54] A szultánák hatalma Hürremmel (1534–1558) uralkodása idején erősödött meg, és egészen 1656-ig, Turhán Hatidzse haláláig tartott. Az időszak jellegzetessége, hogy a regnáló szultán családjának nőtagjai (elsősorban az anyja és az ágyasa, illetve a reménybeli trónörökösöket szült ágyasok) egymással ádáz harcot vívtak a hatalom megszerzéséért, és a cél elérése érdekében különféle klikkekbe tömörültek koruk befolyásos oszmán politikusaival, akik aztán nemegyszer konspirációk áldozatául estek. A hatalmi intrikák következtében a gyorsan váltakozó vezetőség kevesebb figyelmet szentelt az államügyeknek, ez pedig a birodalomban komoly belső válságot idézett elő, amelyet az uralkodói réteg pazarló életmódja még tovább mélyített. A rendszer negatív hozadékai II. Szelim regnálásával

fékeznie az első igazán tehetséges és erőskezű nagyvezírnek, Köprülü Mehmednek (1656–1661) és fiának, Ahmednek (1661–1676).

A lepantói győzelem egy olyan lélektani pillanatban valósult meg, amikor a véletlenek játéka folytán minden feltétel adott volt a sikeres csatához: egy készséges spanyol főparancsnok, egy nagyobb spanyol flotta, amelynek létrehozását a németalföldi helyzet átmeneti konszolidálódása tette lehetővé, egy, az előző évnél határozottabban támadáspárti velencei és pápai kontingens, valamint a hadi idény végére már jelentősen elfáradt török flotta. Ezeket a feltételeket azonban később már nem lehetett biztosítani, így a folytatás eleve kudarcra volt ítélve. A keresztények 1571. október 7-én váratlanul „túlnyerték" magukat, az előállt helyzet pedig éppolyan váratlanul érte őket, mint a törököket. A két nagyhatalom döntésének következtében a Földközi-tenger keresztény régiójára hosszú békeidőszak köszöntött, a frontvonal felszabadulásával pedig az egykori ellenfeleknek lehetőségük nyílt erőiket más hadszínterekre csoportosítani.[55] Erre annál is nagyobb szükségük volt, mert a 16. században a hadügyi forradalom vívmányai ugyancsak megemelték a hadakozás költségeit. A tűzfegyverek fejlődése komolyabb, tüzérekkel védett erődítésrendszereket eredményezett, amelyek bevételéhez hosszabb ostromok és nagyobb hadseregek szükségeltettek. A nagyhatalmak korábban soha nem látott tömegeket tartottak fegyverben különböző hadszíntereken, felszerelésük, ellátásuk biztosítása pedig erős központi hatalmat, komoly szervezést és anyagi hátteret igényelt.[56]

Annak ellenére, hogy az elsöprő győzelemnek nem lett látványos folytatása, Lepanto mégis dicsőséges eseményként maradt meg a keresztények emlékezetében, és a későbbiekben is számos irodalmi és képzőművészeti munka ihletője volt, elég csak Gilbert Keith Chesterton (1874–1936) angol költő *Lepanto* című költeményére gondolnunk.[57] Noha térségünk kevésbé volt érintett az eseményekben, a csata emléke itt is megmaradt a köztudatban. A Markovits család például még az 1980-as években is őrizte emlékezetében, hogy „*A Perastba (Cattarói-öböl) távo-*

kezdtek nyilvánvalóvá válni, és a 17. század első felében váltak igazán súlyossá. Minderről bővebben lásd pl. Leslie P. Peirce: *The Imperial Harem. Women and Sovereignty in the Ottoman Empire.* New York – Oxford. 1993; Ahmet Refik Altınay: *Kadınlar Saltanatı.* Ankara, 2005.

55 A törökök 1576 és 1606 között felváltva háborúztak a perzsákkal keleten és az osztrák Habsburgokkal nyugaton (lásd Halil İnalcık: *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300–1600*. London, 1973, 42.). Fülöp pedig uralma alá vonta az egész Ibériai-félszigetet, megtámadta Angliát és folytatta kimerítő hadjáratát Németalföldön.

56 Geoffrey Parker: A hadügyi forradalom védelmében. In: Veszprémy László (szerk.): *A korai stratégiai gondolkodás. Tanulmányok*. Budapest, 2005, 62–71.

57 „*Hajóján harcol Don Juan, mely vértől részegen / olyan, akár kalóznaszád a vérhabos vizen; / skarlát vérszínnel öntözi, mi ott ezüst, arany, / feltépi a fedélzetet s a hajóűrbe rohan! / Felcsődül mind a sok ezer, a tenger rabjai, öröm-sápadtak, fény-vakok, a szabadság ittasai. / Vivat Hispania! / Domino gloria! / Don Juan d'Austria / jött szabadítani!*". Gilbert Keith Chesterton: *Lepanto*. Keresztury Dezső fordításában. A teljes vers elolvasható: http://www.magyarulbabelben.net/works/en/Chesterton,_Gilbert_Keith/Lepanto/hu/31826-Lepanto?tr_id=1922 (Utolsó letöltés dátuma: 2016. 05. 10.)

zott ág egyik tagja – Markovich Péter – a Lepanto-i tengeri csatában (1571. október 7.) az egyesült keresztény flotta vezéradmirálisának, Don Juan d'Austriának vezérhajóján főkormányos volt. Ez volt az a tengeri csata, mely véglegesen és örökre összezúzta a török–arab Földközi-tengeri hegemóniát."[58]

Anikó Schmidt

EVALUATION OF THE BATTLE OF LEPANTO BASED ON CONTEMPORARY REPORTS

The data-rich and detailed memorandums of the participants of the battle of Lepanto can be considered as primary sources. The other important group of sources are the letters that show what kind of information were available about the battle for the contemporaries. The third group of sources are the chronicles, which were written after the events, so at the same time they evaluate the events.

By examining the sources, it can be stated that they do not give exact numbers, but only approximate data for the battle. Although the victory in the battle was significant in terms of the amount of plundered goods, but taking into account the costs of the campaign, the winning party did not gain any significant financial advantages. The outcome of the battle of Lepanto was perfectly matched to the Christian concept based on the apocryphal works according to which a liberator comes to unite the divided Christian states and successfully lead their troops to Constantinople, and liberate the Holy Land from the Muslim rule. These widespread prophecies raised unrealistic expectations, and the lack of glorious continuation caused great disappointment.

58 MNL OL Markovits család (1870–1949) (P 495) – 21. tétel, Szemelvények a VII-ik századig visszanyúló –avar eredetű – Markovits család történetéből, 8. (7. d.). Az információ helytálló: a szakirodalom is beszámol arról, hogy a perastiak kivették részüket a lepantói ütközetből, Don Juan de Austria zászlóshajójának (vagyis a *Real*nak) a kormányosa pedig a szintén perasti születésű Peter Stjcpanovid-Markovic (horvát névváltozata: Petar Stjepković Marković) volt. Minderről bővebben lásd Giuseppe Gelcich: *Storia documentata della Marinerezza bocchese.* Ragusa, 1889, 32., 52.; Michael Huxley: *The Geographical Magazine,* 1935. Vol 1. May–October. 369.; I. Stjepčević – R. Kovijanić: *Jeronim Bizanti, junak od Lepanta.* (Po podacima iz Državnog arhiva u Kotoru.) Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, god. 3, (odg. urednik: Ignjatije Zloković). Kotor. 1955, 32.

Deák Ágnes

VONZÁSOK ÉS TASZÍTÁSOK – DESSEWFFY EMIL KONZILIÁRIUSI SZEREPBEN, 1859–1860

Dessewffy Emilnek az 1859 augusztusa és 1861 augusztusa közötti, politikai fordulatokban gazdag időszakban játszott szerepéről sok információt ismerünk számos forrásközlésnek köszönhetően.[1] Ezek alapján készítette el az első összefoglalót a konzervatív csoport 1850–1860-as évtized fordulóján kifejtett tevékenységéről Berzeviczy Albert.[2] Hosszú évtizedek múlva, 1967-ben látott napvilágot Szabad György monográfiája az októberi diploma kibocsátása és az 1861. évi országgyűlés feloszlatása közötti időszakról, melyben szólt a konzervatívok terveiről és működéséről is.[3] Mindennek ellenére megállapíthatjuk, hogy Dessewffy tevékenységéről ezen évtizedfordulóra koncentrálva még nem született önálló összefoglalás.

A történész szerencséjére Dessewffy tudatosan törekedett arra, hogy az általa írt levelek tekintélyes részét összegyűjtse.[4] Két ízben is felszólította például Szécsen Antal grófot, hogy a hozzá írt levelet majd juttassa vissza hozzá, ezt 1860 késő nyarán azzal indokolva, hogy „*ilyen dolgok visszatekintve nagy értékkel bírnak*", másodjára már ennél konkrétabban fogalmazva: „*Minden, amit Neked írok, autobiográfiámhoz tartozik. Érdekes lesz, persze majd idővel.*"[5] Ennek köszönhetően

[1] *Deák Ferencz beszédei*. Budapest, 1903, 2. kiadás, 2–3. kötet; *Emléklapok vajai Báró Vay Miklós életéből. Lévay József bevezetésével.* Budapest, 1899; *Idősb Szőgyény-Marich László országbíró emlékiratai*. Második kötet: 1849–1859. Harmadik kötet: 1860–1861. Budapest, 1913; Kecskeméthy Aurel: *Vázlatok egy év történetéből*. Pest, 1862; [Ludasi Mór]: *Drei Jahre Verfassungsstreit. Beiträge zur jüngsten Geschichte Oesterreichs. Von einem Ungar*. Leipzig, 1864; *Török János emlékirata s azon nemzeti petitiók, melyek az octoberi diplomát megelőzték*. Pest, 1864. Dessewffyről jellemzést lásd Beksics Gusztáv: I. Ferencz József és kora. In: Márki Sándor – Beksics Gusztáv: *A modern Magyarország (1848–1896).* Budapest, 1898 /A magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi Sándor. 10. kötet/, 462–465.

[2] Berzeviczy Albert: *Az absolutismus kora Magyarországon*. 2–3. kötet. Budapest, é. n. [1926, 1932]. A konzervatív csoport, s benne Dessewffy 1849 utáni politikai tevékenységének történeti feldolgozását Wertheimer Ede kezdte meg, de az ő publikációi a forradalom és szabadságharc időszakára, illetve az azt követő évtized első éveire vonatkoztak. Dessewffyhez kapcsolható forrásokat bőségesen megjelentetett Andics Erzsébet többkötetes forráskiadványában (*A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben*), de az sem tért ki az általunk tárgyalt időszakra.

[3] Szabad György: *Forradalom és kiegyezés válaszútján (1860–81).* Budapest, 1967. Lásd még Susan Sylvia Medgyesi-Mitschang: *The Influence of the Hungarian Aristocracy upon Franz Joeph from 1851 to 1861*. Ph.D. Dissertation, St. Louis University, 1971, 151–183.; Dénes Iván Zoltán: *Conservative Ideology in the Making*. Budapest, 2009, 181–186.

[4] Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Dessewffy család levéltára (a továbbiakban: P 90), 3. cs., 5/d, Dessewffy Emil levelei, 5/e, Dessewffy Emilhez címzett levelek.

[5] Dessewffy levelei Szécsenhez, Szentmihály, 1860. aug. 28., Pozsony, 1861. dec. 20. (Német nyelvűek.) MNL OL P 90 5/d. A német nyelvű idézeteket saját fordításomban közlöm, a forrás nyelvét

hagyatéka igen gazdag az általa írott levelekben is. Igyekezett őszintén kifejteni álláspontját leveleiben, ennek megfelelően persze nem is postai kézbesítésre bízta azokat, hanem mindig személyes megbízott (valamely barátja, fia angoltanára, felesége, politikus társa) útján juttatta el azokat a címzettekhez, s a választ is ugyanúgy kérte, vagy hivatalos iratok közé rejtve a magánlevelet. Ha ilyen megbízható út nem adódott, kiélezett helyzetekben inkább hallgatott.[6] Intenzív levelezést folytatott az általunk tárgyalt időszakban a végrendelete záradékában 1854-ben legszorosabb barátaiként megnevezett Jósika Samu báró egykori erdélyi udvari kancellárral és Apponyi György gróffal, az 1848 áprilisa előtti magyar udvari kancellárral (érdekes módon a harmadikként említett Ürményi Józseffel nem maradt fenn levelezése),[7] továbbá Szécsen Antal gróffal, valamint Szőgyény Lászlóval, az 1848 előtti magyar alkancellárral, 1851 és 1861 között az uralkodó tanácsadó testületének, a birodalmi tanácsnak a tagjával; kevésbé rendszeresen Vay Miklós báróval, Sennyey Pál báróval és Mailáth Györggyel. Ennek köszönhetően elképzeléseit egy-egy különösen fontos időpontban több változatban is ismerjük.

Program a neoabszolutizmus politikai rendszerének lebontására

Az 1859-es év alapjaiban megrendítette a neoabszolutizmus kormányzati rendszerét, nyilvánvalóvá vált, hogy lényeges politikai irányváltásra van szükség. A magyar konzervatívok több ismert személyiségével is tárgyalt a kormányzat ügyeinek vezetésére az uralkodó által újonnan kiszemelt Johann Bernhard Rechberg und Rothenlöwen gróf 1859 nyarán.[8] Természetesen Dessewffy is észlelte a válság és a tanácstalanság jeleit, s kezdeményezőként a színre lépett – ha kicsit megkésve

csak akkor jelzem, ha idézem; visszakért levélre további példaként lásd Dessewffy levele Apponyihoz, Szécsenhez és Mailáthhoz. Szentmihály, 1860. szept. 3. MNL OL P 90 5/d.

6 Vö. Dessewffy levele Jósikához, 1859. febr. 4., Dessewffy levele Szécsenhez, Szentmihály, 1860. aug. 28., Dessewffy levele Apponyihoz, Szécsenhez és Mailáthhoz, Szentmihály, 1860. szept. 3., Dessewffy levele Szécsenhez és Mailáthhoz, Pest, 1860. okt. 10., Dessewffy levele Szécsenhez, 1861. ápr. 21., Dessewffy levele „LieberAlter" megszólítással [Szécsenhez], Pest, 1861. júl. 13., MNL OL P 90 5/d; hivatalos iratok közé kéri iktatni a választ: Dessewffy levele Jósikához, Pozsony, 1859. szept. 2. Közli: *Deák Ferencz beszédei…* II. 447., Dessewffy levele Szécsenhez, Pozsony, 1860. dec. 31. MNL OL P 90 5/d; Lónyay Menyhért 1866-ban úgy nyilatkozott a hozzá intézett – sajnos általunk nem ismert – levelek alapján, hogy Dessewffy *„levelekben mindig tartózkodó volt elmondani nézeteit – csakis magántársalgás alkalmával közölte ritkábban nézeteit és reményeit…"*, de a Dessewffy hagyatékában fennmaradt levelek nem erre vallanak. Lónyay sorait idézi Dénes Iván Zoltán: Lónyay Menyhért visszaemlékezése Dessewffy Emilre. *Magyar Tudomány*, 1983. 322.

7 „[Legyenek meggyőződve] *barátim, Aponyi György, Jozsika Sámuel, Ürményi József, hogy büszke voltam ily jellemek barátságára…"*. Dessewffy Emil végrendeletének záradéka. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár (a továbbiakban: MTA KIK Kt), Ms 5446/14. A magyar nyelvű levéltári forrásokat – a személynevek kivételével – modernizált helyesírással közlöm.

8 Vö. Berzeviczy: i. m. II. 217., 220., 238–240.; forrása: *Idősb Szőgyény-Marich László emlékiratai…* II. 124–126., 132–138.

is. Július vége és augusztus 20. között lezajlottak ugyanis azok a bizalmas tárgyalások Bécsben, melyek az új kormányprogramot voltak hivatva kialakítani, Dessewffy pedig augusztus közepén fordult levélben Rechberg grófhoz, egy még július közepén papírra vetett merész tervet vázolva fel.

A politikai erőviszonyokat helyesen felmérve, az uralkodót állította programja tengelyébe –„*államcsíny rohamosságával és ellenállhatatlanságával*" 1859 szeptembere és 1860 januárja között „dictatori módon" végrehajtandó átfogó fordulatot javasolt, szakítást a korlátlan uralkodói abszolutizmussal, korlátozott alkotmányos kormányzatot, melyben a külügyek és hadügyek (az újoncállítás ügyeit kivéve), valamint a végrehajtó államapparátus irányítása uralkodói felségjog marad. Programja tartalmazta az uralkodó szűk körű tanácsadó testületeként funkcionáló birodalmi tanács feloszlatását, új, a politikai képviselet bizonyos ismérveivel és jogköreivel felruházott testület létrehozását, mely évente legfeljebb három hónapon keresztül tanácskozna a császár „*alkotmányos, rendi, törvényhozó és pénzügyi tanácsa*"-ként. A testület elnökét és húsz tagját három évre az uralkodó nevezné ki, 120 tagot pedig a tartományok újra életre hívott országgyűlései delegálnának saját soraikból a népességszám, az adómennyiség és „*egyébkénti fontosság*" szerint. A testület törvényhozási és törvénykezdeményezési joggal rendelkezne, de kizárólag az adóügyi törvények, a vám-, pénz- és bankügyek, valamint az újoncozás vonatkozásában, ülései a nyilvánosság előtt zajlanának. Minden más kérdésben (a külügyeket és hadügyeket kivéve) mint országos ügyekben az országgyűlések lennének illetékesek, a következő megoszlás szerint: Csehország országgyűlése, összevont országgyűlés Morvaország, Szilézia, Felső- és Alsó-Ausztria, Salzburg, Stájerország, Krajna és Karintia részére, egy további Galícia és Bukovina részére, egy harmadik Dalmácia és a Tengermellék számára, Velence tartomány országgyűlése, végül egy közös országgyűlés Tirol és Vorarlberg részére. (A terv külön nem érinti a magyar korona országait, de Dessewffy magyar, erdélyi és horvát alkotmány visszaállításáról ír.) Ezen országgyűlések részletes jogköréről nem szól, „*március előtti rendi alkotmányok*" módosított, a polgári és a paraszt elem képviseletével kiegészített változatát említi. Nem rögzíti, hogy ezek a testületek is rendelkeznek-e törvényalkotó, illetve -kezdeményező jogkörrel, sőt az 1848. március előtti állapotok említése inkább az ellenkezőjére enged következtetni. Eszerint az alkotmányosság csak a birodalmiaknak minősülő ügyekre terjedt volna ki a magyar korona országain kívül.

Terve ugyanakkor nagyon határozottan előirányozta a birodalmi centralizáció leépítését: pusztán három birodalmi minisztérium maradt volna fenn: külügy-, pénzügy- (a kereskedelemügyek vitelével is megbízva), valamint hadügyminisztérium. Három csoportba osztva történt volna a tartományok közigazgatásának birodalmi felügyelete három udvari kancellária (magyar, erdélyi, egyesített kancellária – nyilvánvalóan a magyar kancellária alá kívánta volna sorolni Horvátország-Szlavóniát is) útján. A minisztertanácsot mint legfőbb politikai vezető szervet a

három miniszter, a három udvari kancellár, valamint 3–6 államminiszter alkotta volna.[9]

Dessewffy terve határozott lökéssel kimozdította volna a kátyúból a tehetetlenségi nyomatéka folytán továbbforgó, de előre nem haladó államgépezetet, belecsempészve az alkotmányosság elemét az alapvetően továbbra is az uralkodó által dominált szervezetbe. Az alkotmányos átalakításnál sokkal markánsabban van kifejtve tervében a föderatív típusú szervezet kiépítésére törekvő irány. Berzeviczy Albert kifogásolta, hogy „*államcsíny*"-nek nevezte tervét, Dessewffy azonban ezt azzal magyarázta, hogy az uralkodónak államcsínyre van szüksége, „*nem a jog, nem a népek ellenében, hanem a bürokrácia túlburjánzó hatalma ellenében, amely a korona és alattvalói közé bekúszott, hogy mindkettőt megbénítsa*". Az átmenet, tette hozzá, kezdetben diktatórikus, majd „*konzervatív reformer*" jellegű lesz.[10]

A kapcsolatfelvételt augusztus 15-én Rechberggel, majd 19-én Rechberggel és Alexander Hübner báró rendőrminiszterrel való találkozó követte Bécsben, összesen tizenegy órán keresztül. Rechberg azonban Dessewffy tervét „*ábrándos*"-nak minősítette, s Dessewffy maga is érzékelte, hogy a Rechberg-kormány első intézkedései nem az általa javasolt irányba mutatnak, s visszavonulót fújt. A tárgyalásokról értesítette elvbarátait („*magyar Fronde*"-nak nevezte őket Lónyay Menyhért); Szőgyény László, a birodalmi tanács tagja nagyon lelkesen, ha némi szkepticizmussal is fogadta a hírt: „*Ha Téged hallgatnak, a Jobbak legjobbikát hallgatják. Nincs köztünk, ki ezt el ne ismérje. Csak egytől tartok. Miszerint t. i. eszméid és terveid tulajdon eszednek nagyszerű mérveiben lévén fogantatva, ezek felfogására, méltánylására és kivitelére a mindennapiasság színvonalán felül nem emelkedő tehetségek nem képesek; sőt ha elvontan helyeslik is azokat, a kivitel nehézségeitől visszariadnak. Ezek teszik pedig az emberek hasonlíthatlan többségét, még pedig gyakran éppen ott, hol a dolgok eldöntetnek.*"[11]

Ezt Dessewffy sem látta másként, szeptember végén elutasította, hogy további tanácskozásokon vegyen részt Bécsben, de októberben mégis engedett Hübner báró invitálásának, s október 7–18. között Jósika Samuval, Szécsen Antallal, valamint Mailáth Györggyel együtt megbeszéléseket folytatott Rechberggel és Hübnerrel. Ez utóbbi ugyan jóval fogékonyabbnak bizonyult Dessewffy és társai érveire, s magára vállalta azok képviseletét az uralkodó és minisztertársai előtt, de

---

9 „*Tervezete egy hadjáratnak Ausztria belsejében, hogy az 1859. évi szerencsétlen háború következéseinek eleje vétessék és tartós erőhöz lehessen jutni*". Közli: *Deák Ferencz beszédei…* II. 426–449., idézetek: 425., 428., 435., 434., lásd még ehhez Dessewffy kísérő levelét Rechberghez, Bécs, 1859. aug. 12. Uo. 416–426.; a tervet ismerteti és értékeli Berzeviczy: i. m. II. 240–244.; Szabad: i. m. 9–10.

10 Uo. III. 118.; Dessewffy levele Alfred zu Windischgrätz herceghez, Pozsony, 1860. febr. 22. (Német nyelvű, másolat.) MNL OL P 90 5/d.

11 Dessewffy levelei Szőgyényhez, Pest, 1859. aug. 22., szept. 14. Közli: *Idősb Szőgyény-Marich László országbíró emlékiratai…* II. 237–242.; Szőgyény levele Dessewffyhez, Csór, 1859. aug. 31. (Magyar nyelvű.) MNL OL P 90 5/e; lásd még *Idősb Szőgyény-Marich László országbíró emlékiratai…* II. 145.; Lónyay 1866-ban papírra vetett szavait közli: Dénes: *Lónyay Menyhért visszaemlékezése Dessewffy Emilre…* 314.; vö. Dessewffy levele Jósikához, Pozsony, 1859. szept. 2. Közli: *Deák Ferencz beszédei…* II. 440–449.

akcióját gyors menesztése követte.[12] Dessewffy csalódottan figyelte a bécsi politikai színtért, a Schiller-ünnepségek kapcsán igen csak kiábrándultan nyilatkozott.[13]

Az ausztriai sajtó Hübner távozása kapcsán támadásokat intézett a magyar konzervatívok ellen, mindenekelőtt azt hányva szemükre, hogy semmiféle politikai támogatottsággal nem rendelkeznek Magyarországon. A konzervatívok, ahogy azt Sennyey Pál Szőgyény Lászlóhoz intézett levele is jelzi, november elején igényelték, hogy magyar liberális személyiségek kiálljanak közvetítő törekvéseik mellett, hogy demonstrálják: a gyökeres változás a birodalom kormányzati elveiben általános kívánság Magyarországon. Ezt láthatóan Deák Ferenc és köre respektálandónak tartotta, mivel a *Pesti Napló* november 5-én vezércikkben nyilvánította ki: „*…ha az emlitett magyar urak egy vagy más alkalommal kivánatokról beszéltek, nem valamely conservativ párt, hanem az összes nemzet kivánatait tolmácsolhatták*", sőt azt is fejtegette a cikk, hogy az 1848 előtt Magyarországon létezett pártok „*azon nagy átalakulás következtében, melyet hazánk szenvedett, elenyésztek; s jelenleg minden nemzeti fontosságu közkérdések körül lényegileg teljes egyértelműség uralkodik, alárendelt részletek lehetvén csupán, a mikre nézve eltérések mutatkozhatnak.*" Az egység érzetét erősíthette az 1859. október 27-én Pesten, majd az ország számos pontján tartott Kazinczy-emlékünnepségek sora, a Kazinczy-alap ügyei, a magánúton folytatott gyűjtőakció az Akadémia felépítendő palotájára, végezetül pedig a Protestáns Pátens elleni küzdelem. Mindez utóbb megalapozatlannak bizonyult reményeket ébresztett vagy megerősített a konzervatív vezetőkben arra vonatkozóan, hogy politikai elképzeléseik mögé felsorakoztatható lesz majd siker esetén az ország közvéleménye és politikai elitje, konzervatív és liberális érzelműek egyaránt.[14]

Új kísérlet az uralkodó megnyerésére

A birodalmi kormány és az uralkodó politikáját továbbra is az iránykeresés bizonytalansága hatotta át, a politikai válsághelyzet pedig, mindenekelőtt a Protestáns Pátens 1859. szeptember 1-jei kibocsátása nyomán, Magyarországon látványosan eszkalálódott. Nem csoda, ha Dessewffy úgy ítélte meg, az első kudarc

---

12 Dessewffy levele Jósikához, Szentmihály, 1859. aug. 28. (Másolat.) MNL OL P 90 5/d; Dessewffy levele Hübner báróhoz, Kőrösladány, 1859. szept. 23. Közli: *Deák Ferencz beszédei…* II. 450–451.; Dessewffy levele Windischgrätz herceghez, Pozsony, 1860. febr. 22. (Másolat.) MNL OL P 90 5/d; vö. *Idősb Szőgyény-Marich László országbíró emlékiratai…* II. 146–147.

13 Dessewffy levele *„Kedves barátom!"* megszólítással ismeretlen személyhez, Pozsony, 1859. nov. 22. MNL OL P 90 5/d.

14 Sennyey levelei Dessewffyhez, Bécs, 1859. okt. 31., nov. 3. MNL OL P 90 5/e; „Pest, november 4." (Vezércikk.) *Pesti Napló* (a továbbiakban: PN), 10. évf. 252–2919. sz. 1859. nov. 5. Közli: *Deák Ferencz beszédei…* II. 454.; erősíthette illúzióikat az is, hogy Deák 1859. júliusi bécsi látogatása alkalmával Szőgyény Lászlónak ugyan kijelentette, hogy közjogi rendezésre csak az 1848. évi törvények szerint összehívott és választott magyar országgyűlés lehet hivatott, de állítólag azt is hozzátette, „talán" az 1848-as törvényeket megelőző állapot is képezhetné a kiindulási alapot. *Idősb Szőgyény-Marich László országbíró emlékiratai…* II. 140–141.

ellenére folytatnia kell erőfeszítéseit. S hogy ne lehessen magányos fantasztaként legyinteni programjára Bécsben, 1860 elején nyilatkozattervezetet készített, mely elítélte a megelőző évtized politikai kurzusát, s a magyar alkotmányosság visszaállítását követelte. A szöveg említette ugyan az 1848. áprilisi törvényeket, de kizárólag a rendiséget felszámoló intézkedéseit, a cenzúra eltörlését, valamint a városi önkormányzatok szabályozását. Feltehetőleg ez volt Dessewffy számára az áprilisi törvények vállalható része ekkoriban. Azt tervezte, hogy „*ezer tekintélyes magyar ember*" aláírása hitelesítse az iratot, mégpedig pártkülönbség nélkül. Deák Ferenc azonban nem támogatta a tervet, így Dessewffy kénytelen volt lemondani arról.[15]

Maradt tehát a szokott út a befolyásos birodalmi vezető személyiségek fogadótermein keresztül. Alfred zu Windischgrätz herceg az évtized elején létrejött bürokratikus centralizált abszolutizmust kezdettől nagy idegenkedéssel szemlélte. A hírre, hogy az uralkodó január végén Szőgyény Lászlót magához kérette, s a magyarországi önkormányzati megyerendszer visszaállítására vonatkozó javaslat benyújtásával bízta meg, a herceg felvette a kapcsolatot Szőgyénnyel. Dessewffy a maga tervezetét Jósika Samu közvetítésével juttatta el a herceghez, tájékoztatva erről Szécsent és Szőgyényt is. Az utóbbi szintén készségesen, bár nem túl bizakodón, vállalta a közvetítést, az uralkodóhoz benyújtott irata a szűken vett feladat mellett ugyancsak érvelt az alkotmányosság elvének korlátozott alkalmazása mellett.[16] Március 1-jén Windischgrätz fogadta Szőgyényt, Dessewffyt és Jósikát, s abban állapodtak meg, hogy a herceg közli a tanácskozás tényét az uralkodóval, s ismerteti Dessewffynek a memorandum kíséretében hozzá intézett levelét, s ha az uralkodó kijelentené, hogy kívánja ismerni a memorandum tartalmát, azt átadja neki.[17]

Az uralkodó tanácsadóinak köreiben eközben lázasan folyt az útkeresés, ami a Protestáns Pátens kötelező érvényének visszavételén túl április közepén Albrecht főherceg magyarországi főkormányzó visszahívásához és Benedek Lajos táborszernagy kormányzói kinevezéséhez, a magyarországi államszervezet részleges átalakítása tervének a deklarálásához, valamint még március 5-én az ún. megerősített birodalmi tanács felállításához vezetett. A miniszteri konferencia már 1860. január végén tárgyalt a tervről, de csak lassan haladt előre, mivel a miniszterek egy része kezdetben még azt sem támogatta, hogy az uralkodó legalább annak tagjai egy részét az országgyűlések jelöltjeiből nevezze ki.[18]

---

15 Dessewffy tervezetét közli: *Deák Ferencz beszédei…* II. 454–461.; vö. Beksics: i. m. 548–549.

16 Dessewffy levele Windischgrätzhez, Pozsony, 1860. febr. 22. (Másolat.) Dessewffy levele Jósikához, Pozsony, 1860. febr. 23. MNL OL P 90 5/d; *Idősb Szőgyény-Marich László országbíró emlékiratai…* II. 148–151., 242–347., III. 8–10.

17 Dessewffy ragaszkodott hozzá, hogy a herceg csak az uralkodó kifejezett „parancsára" mutassa meg magát a memorandumot Ferenc Józsefnek. Dessewffy levele Jósikához, Pozsony, 1860. febr. 23. MNL OL P 90 5/d; *Idősb Szőgyény-Marich László országbíró emlékiratai…* III. 7–10.

18 A miniszteri konferencia üléseinek jegyzőkönyve, 1860. jan. 23., 24., 26. In: *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. Abteilung IV: Das Ministerium Rechberg.* Bd. 1. 19 Mai 1859 – 2/3. März 1860. Bearbeitet und eingeleitet von Stefan Malfèr. Wien, 2003, 386–391.

Dessewffy február végi akciója még így is ismét elkésett, hiszen március elejére az uralkodó már döntést hozott.

Az új birodalmi tanács legfeljebb nevében emlékeztetett a Dessewffy tervében vázolt testületre: nem jelentette ugyanis az uralkodói tanácsadó testület, az állandó birodalmi tanács megszüntetését, csakis annak ideiglenes birodalmi tanácsosokkal való kiegészítését. Továbbá tagjait kizárólag az uralkodó nevezte ki, kizárva bármiféle politikai képviseleti elvet (bár a tagok tartományuk képviselőinek számítottak, de míg Magyarországnak 6 képviselői hely jutott, a kis Tirolnak is 3, Horvátországnak 2). Tanácskozásai kizárólag pénzügyi és gazdasági kérdésekre terjedhettek ki, törvényalkotói, valamint kezdeményezési jogkör nélkül. Pusztán ajánlásokat fogadhattak el az uralkodó számára az általa kért témákban, a nyilvánosság kizárásával.[19]

Dessewffy a megerősített birodalmi tanácsról szóló pátens kibocsátása után azonnal visszakérte Windischgrätztől memorandumát, mondván, csak a visszavonulás maradt, megvárni a kormányzati akció kudarcát, „*mi tervkoholók és intrigánsok nem vagyunk*".[20] Windischgrätz egyébként teljesítette a vállaltakat, Dessewffy levelét átadta Ferenc Józsefnek, a memorandumot nem – Ferenc József nem tartott arra igényt. A császár úgy nyilatkozott, hogy sok jó gondolat van a levélben, de kerülni kell mindent, ami még nagyobb komplikációkhoz vezethet.[21] Ekkor még láthatóan nem állt készen arra, hogy a magyar konzervatívokat lehetséges politikai együttműködő, mi több, fontos kormányzati döntések meghozatalában résztvevő félnek tekintse.

A birodalmi tanács átalakításának tervét Dessewffy halva született gyermeknek, a bürokrácia utolsó próbálkozásának ítélte, s hazaárulásnak minősítette a testületben való részvételt.[22] A politika színpadáról való teljes lelépést fontolgatta, kizárólag az Akadémiával (április elejétől a pénzgyűjtő akción túl a Széchenyi gyászünnepély szervezésével foglalkozott), a tervezett Magyar Földhitelintézet és a Tiszavölgyi Társulat ügyeivel kívánt foglalkozni. Kijelentette, tanácsadói szerepet nem vállal, ne hívják, nem megy Bécsbe – az 1848-ban papírra vetett, a magyar forradalom vezetőivel kíméletlen leszámolást hirdető, magabiztos memorandumai után 1849 tavasza óta viaskodott a dilemmával: szabad-e, érdemes-e tanácsadói szerepben összekötnie magát a kormányzattal, hiszen míg nem hallgatnak rá, a közvélemény előtt kompromittálódik, majd kifacsart citromként félre hajíthatják.[23] De ahogy korábban, majd később is, most is hagy egy kiskaput félig nyitva maga után: ha tervének kivitelét mégiscsak megpróbálnák, írja Szőgyénynek április végén, készen áll: „*Azonban a létező bonyodalmak kiegyenlítését elvállalni, a*

19 „Császári nyilt parancs 1860-diki márczius 5-ikéről". PN, 11. évf. 55–3020. sz. 1860. márc. 7.

20 Dessewffy levele „*Kedves barátom*" megszólítással [Szőgyényhez], Pest, 1860. márc. 6. (Magyar nyelvű.) MNL OL P 90 5/d.

21 Jósika levele Dessewffyhez, Bécs, 1860. márc. 12. MNL OL P 90 5/d.

22 Dessewffy levele Jósikához, Pozsony, 1860. márc. 14. MNL OL P 90 5/d.

23 Vö. Dessewffy levelei Jósikához, Pozsony, 1851. ápr. 22., [?] márc. 20. MNL OL P 90 5/d.

magyar ügyeket kezembe venni, ha a szükséges felhatalmazással bírnék, az általam kijelölendő minőségben, ma is kész vagyok. […] *És mindenekelőtt túl merésznek vagy praefidensnek igen, de bolondnak még se tartsad régi hívedet…*"[24] Május elején megismétli: „*az általam meghatározandó minőségben és a kellő felhatalmazások mellett a dolgot kezembe venni, a felelősséget vállalni, és tenni kész volnék. Azonban konzultálni akkor sem fognék, hanem a magam feje szerint cselekedni. Ezekből látod konok makacsságomat, önfejűségemet és így használhatlan voltomat. Nekem bárminemű hivataloskodás iránt olyan averzióm van, miszerint kis ujjamat sem vagyok képes megmozdítani miatta. Csupán azon esetben, ha a véletlen úgy hozná magával, hogy a hatalmat tányéron hoznák elém, nyujtanám ki utána kezemet és próbálnám eszméimet megvalósítani.*"[25] Ennek ellenére áprilisban, még a Magyarországot érintő jelentős változtatásokra vonatkozó uralkodói döntés előtt Dessewffy Szőgyény közvetítésével Agenor Goluchowski belügyminisztert is igyekezett megnyerni átalakítási programjának. Szőgyény egyébként örömmel konstatálta, hogy az időleges visszavonulás ellenére Dessewffy készül a jövőre: „*…azokon kívül, mit a nagy eseményekről mindenki lát és hall, én sem tudok sokkal többet, miután a konyhának titkaiba, hol a sokféle elixírek főzetnek, beavatva nem vagyok. Kik voltak az utóbbinál a főszakácsok, kik a kukták, nehéz megtudni. Annyi bizonyos, hogy kófic lett belőle, s kivált a tálalásnál nagyon elsózták a levet, mely általános csömört fog okozni. Én most is százszor elmondott »ego autemcenseom«-hoz ragaszkodom, miszerint t. i. míg magyar szakácsokat nem hívnak, sem jó bográcsost, sem hajdúkáposztát, miket a magyar gyomor kíván, előállítani nem lesznek képesek.* […] *e végre legbensőbb meggyőződésem szerint egyedül Te lennél a leghivatottabb Chef de cuisine…*"[26]

Szabad György szerint Dessewffy visszavonulási szándékában tetten érhető „*talán némi sértődöttség*" is, mivel maga nem volt az új testületbe kinevezettek sorában, ám Dessewffy fent idézett sorai még jóval a kinevezések előtt születtek, kezdettől nem kívánt a testület működésében részt venni, s a hozzá fordulók előtt nem rejtette véka alá véleményét, bár, amint maga írta, nem sietett senkit lebeszélni a kinevezés elfogadásáról.[27] A részvétel kérdése megosztotta a konzervatív elv-

[24] *Idősb Szőgyény-Marich László országbíró emlékiratai…* III. 26.; Dessewffy levele Szőgyényhez, Pozsony, 1860. ápr. 23. Uo. 182–184., idézet: 183–184.

[25] Dessewffy levelei Szőgyényhez, Pozsony, 1860. ápr. 23., máj. 3. Közli: *Idősb Szőgyény-Marich László országbíró emlékiratai…* III. 184–188., idézet: 187.; Dessewffy 1851 tavaszán, a birodalmi tanács felállításakor is elutasította, hogy ideiglenes tanácsosként részt vegyen a testület működésében, belépését két feltételhez kötötte: ha a politikai irányvonal a konzervatívok elveinek megfelelő irányba fordul, s ha pozitív ígéretet kap, hogy az uralkodó kinevezi majd a birodalmi tanács állandó tagjává. Ezek egyikére sem volt kilátás. Dessewffy levele Jósikához, Pozsony, 1851. ápr. 22. MNL OL P 90 5/d.

[26] Szőgyény levelei Dessewffyhez, Bécs, 1860. ápr. 17., ápr. 27. (Magyar nyelvűek.) MNL OL P 90 5/e; *Idősb Szőgyény-Marich László országbíró emlékiratai…* III. 23.

[27] Dessewffy levele Szőgyényhez, 1860. máj. 3. Közli: *Idősb Szőgyény-Marich László országbíró emlékiratai…* III. 187.; vö. uo. III. 32.; Szabad: i. m. 31.

barátokat. Jósika Samu akkor már távozott az élők sorából, Szécsen számára nem jelentett kérdést a császári megbízás elfogadása, Vay és Somssich Pál (a liberális Eötvös József társaságában) tisztelettudó, de kategorikus nemet mondott, Apponyi György is kérte felmenteni magát, de az uralkodó megfontolásra szólította fel, mire végül Apponyi nehéz szívvel, de belépett a testületbe. Mailáth György és Barkóczy János gróf Apponyi döntésétől tették függővé sajátjukat, így végül meghajoltak a császári akarat előtt. Apponyi május végén értesítette döntéséről Dessewffyt, s kérte, tanácsaival segítse továbbra is őket. A fennmaradt levelezésben azonban nincs nyoma annak, hogy Dessewffy a következő hónapok folyamán ezt megtette volna – a megerősített birodalmi tanács működésének hónapjaiból feltűnően hiányoznak oda s vissza is a levelek.[28]

A siker csak résnyire kinyílt kapujában

A magyar tanácsosok kezdettől fogva nagy energiákkal törekedtek a megerősített birodalmi tanács jogkörének tágítására és jellegének átalakítására. Apponyi és Barkóczy kérték, hogy a leteendő hivatali esküben ne kelljen a testület ügyrendjének megtartására is esküdni, azaz fenn akarták tartani a jogot az ügyrend módosítására – s az uralkodó engedélyezte; majd a testület első ülésén Apponyi kinyilvánította, hogy csak személyes véleményét képviselheti, mivel nincs mandátuma – ami igen merész állítás volt, hiszen azt foglalta magában, hogy az uralkodói kinevezést önmagában nem tekinti elégséges politikai felhatalmazásnak.[29] A testület működésében a magyar tanácsosok magukhoz ragadták a kezdeményezést, a pénzügypolitikai kérdések tárgyalása alkalmat nyújtott számukra az általános politikai irányvonal bírálatára. Közben az egyre inkább bizonytalankodó uralkodót Benedek kormányzó is igyekezett befolyásolni, s immáron a miniszterek közül is néhányan úgy látták, Magyarországon elkerülhetetlen a korlátozott jogkörű alkotmányos intézmények bevezetése, hogy el lehessen kerülni azok bevezetését a birodalom központjában, illetve a Magyarországon kívül eső tartományokban. Az erről folyó vitában mintegy közvetítő javaslatként indítványozta Leo Thun gróf vallás- és oktatásügyi miniszter, hogy mindkettőt elkerülendő, inkább a megerősített birodalmi tanácsot lássák el némi alkotmányos színezettel, s nyilvánítsa ki az uralkodó, hogy költségvetési és adóügyekben a testület „beleegyezése" („*Zustimmung*") szükséges a törvényalkotáshoz, új adók kivetéséhez, adóemeléshez, új államhitelek felvételéhez. Ferenc József, miközben kijelentette, hogy alkotmány

[28] Apponyi levele Dessewffyhez, Bécs, 1860. máj. 17., meg nem nevezett személy [Vay] levele Dessewffyhez, 1860. máj. 21. MNL OL P 90 5/e; vö. *Idősb Szőgyény-Marich László országbíró emlékiratai*, III. 34.

[29] Vö. a miniszteri konferencia üléseinek jegyzőkönyve, 1860. máj. 29., 1860. jún. 2. In: *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. Abteilung IV: Das Ministerium Rechberg.* Bd. 2. 6 März 1860 – 16. Oktober 1860. Bearbeitet und eingeleitet von Stefan Malfèr. Wien, 2007, 216., 229., vö. Berzeviczy: i. m. III. 100–117.

bevezetéséről szó sem lehet a Lajta egyik oldalán sem, kapott a javaslaton, s – bár két hónappal korábban még egész biztosan hallani sem akart volna róla – beleegyezett a birodalmi tanács hatáskörének bővítésébe, ami az első botorkáló lépésnek bizonyult az uralkodói szuverenitás korlátozásának útján.[30]

Az 1862. évi költségvetési előirányzat felülvizsgálata kapcsán a megerősített birodalmi tanács által választott ún. huszonegyes bizottság munkálatait a pénzügyi bajok politikai forrásvidékének vizsgálatára is kiterjesztette. A bizottságban sikerült a magyar tagoknak a többséget maguk mellé állítani, s jelentésükben felvetni programként a tartományok belügyei autonóm intézésének jogát, történeti-politikai hagyományaik tiszteletben tartásának szükségességét, a helyhatósági autonómia elvének elismerését. Augusztus elején a sajtóban is megjelent a bizottsági többségi javaslat.[31]

A bécsi tanácskozások árnyékában nyáron folytatódott Magyarországon a kulturális ünnepségek, társasági összejövetelek sora. Dessewffy is részt vett például július elején a sárospataki kollégium háromszázados ünnepén Vay Miklóssal együtt, a díszebéden beszédet is mondott más, markánsan ellenzéki szónokok társaságában.[32]

Dessewffy minden bizonnyal pontosan tudta, hogy Bécsben az üléstermi viták paravánja mögött az uralkodóval már bizalmas eszmecsere indult, amiben Szécsen Antalnak volt döntő szerepe, akinek értékvilága és politikai nézetei leginkább megfeleltek Ferenc József feltétlen lojalitást váró maximáinak és az egységes, erős birodalom célkitűzéseinek. Szécsen az ideális személy volt arra, hogy a bizalmatlanság falát az uralkodó lelkében legalábbis megkezdje lebontani. Augusztus 25–26-án Ferenc József elnökletével külön konferencia tárgyalta a magyarországi teendőket a magyar birodalmi tanácsosok, Rechberg, Nádasdy Ferenc gróf igazságügyminiszter, valamint Gołuchowski részvételével. Ekkorra már láthatóan kezdett az uralkodó megbarátkozni azzal, hogy a magyar történeti alkotmányt, nem beleértve persze az 1848. áprilisi törvényeket, módosításokkal újra érvényesnek ismerje el. Leginkább az érdekelte, hogy legfőbb hadúri jogát a történeti alkotmány elismerie, s Szécsen e tekintetben megnyugtathatta.[33]

Dessewffy a távolból figyelte az eseményeket, természetesen nem akart puszta szemlélője lenni a tervezett nagy fordulatnak, kész volt terve: a 21-es bizottságbeli siker után következzen a birodalmi tanács plénumának vitája, azután a tanács elnapolása vagy feloszlatása, majd pedig két-három hét alatt egyszerre véghez lehet vinni az „*államcsínyt*". Augusztus végén Apponyi előzetesen megbeszélt fedőszö-

30 A miniszteri konferencia ülésének jegyzőkönyve, 1860. júl. 5. In: *Ministerratsprotokolle…* IV/2. 301–304.

31 „A birodalmi tanács többségének és kevesebbségének javaslata." PN, 11. évf. 201–3166. sz. 1860. aug. 31.

32 B. Podmaniczky Frigyes: *Naplótöredékek 1824–1887*. 3. kötet. Budapest, 1888, 100.

33 Az 1860. augusztus 25–26-i konferencia üléseinek jegyzőkönyve. In: *Ministerratsprotokolle…* IV/2. 473–492.

veggel táviratban értesítette: a dolgok „*fordulati ponton*" állnak, a császár felszólította őket az ügyek átvételére, s Dessewffy azonnal jöjjön „*iromány*yával" együtt Bécsbe. Dessewffyt éppen súlyos köszvény gyötörte, augusztus 28-án válaszolt: félmegoldást nem tart elfogadhatónak, s olyanban nem kíván egyáltalán részt venni. Feltételeket szabott és bizonytalankodott Szécsenhez intézett bizalmas levelében is augusztus 29-én: meg van győződve arról, hogy csak teljes fordulat esetén van esély a sikerre, de 1859-hez képest, írja, még több előzetes garanciára van szükség. Biztos akart lenni, hogy a császár őszintén, hátsó gondolat nélkül kész az általa javallott fordulatra, s erre Apponyi táviratában nem látott megkérdőjelezhetetlen biztosítékot – joggal. Nem akarta megismételni az 1859. augusztusi és októberi fiaskót, inkább elvbarátaira bízta volna a tárgyalásokat. Másrészt viszont érezte magatartásának ellentmondásosságát: „*Végül kérdem magamtól, az országban betöltött állásomban, az én előéletemmel, Hozzátok fűződő viszonyom folytán és az ügyhöz kapcsolt nagy felelősséggel megférne-e* karakteremmel*, hogy a kulisszák mögött maradjak, a szuflőr szerepét játsszam, és abban az ügyben, amelynek megfogalmazásában oly nagy szerepem van, a tettekben a felelősséget a ma és a holnap világa előtt ne vegyem* nyíltan *magamra? Ismét csak* nemmel *kell felelnem.*" [Kiemelések az eredetiben – D. Á.] Kijelentette ezek után, hogy ha bécsi barátai elengedhetetlennek tartják részvételét a tárgyalásokban, de csakis az uralkodó kifejezett hívására hajlandó oda utazni, személyéről azonban ekkor sem rendelkezhetnek, nem várhatják, hogy hivatali posztot vállaljon. Mindenekelőtt azt kívánta tesztelni, hogy az uralkodó szemében „*persona grata*", vagy legalábbis elfogadható személy-e. Ha nem, feltétlenül háttérben kíván maradni. Levelének átadóját arra utasította, hogy néhány napig Bécsben várjon a válaszra.[34] Szécsen válasza méltán értetlenkedő volt: Dessewffy nem akar a kulisszák mögött maradni, ez jól van; azt kívánja, hogy az uralkodó maga hívja tárgyalásra, rendben van. De azután mi legyen, milyen pozíciót szán magának – „*dirigáló miniszter hivatalos jelleg nélkül*"? Egy nappal később Apponyi is reagált: szükségük van Dessewffyre, jöjjön, válasszon olyan szerepet magának, amilyet akar. Az uralkodó viszont nem rendelheti őt Bécsbe, hiszen azzal már elkötelezné magát a fordulatra, ehhez tehát ne ragaszkodjon.[35]

Dessewffy rá jellemző módon válaszolt: felvázolta lépésről lépésre az általa elképzelt „*dráma*" forgatókönyvét: a 21-es bizottság javaslatát fogadja el vagy utasítsa el a birodalmi tanács; ha az uralkodó hívatja ezután a magyar férfiakat, jelentsék ki: az abszolutizmus tarthatatlan, s a minisztereket le kell váltani (a pénzügyminiszter Ignaz Plener, illetve Rechberg kivételével, aki a külügyek vitele mellett azonban ne avatkozzon a belügyekbe; külön hangsúlyozza, hogy Thunt, Nádasdyt,

[34] „Csarada" aláírással távirat Eduard Honsenhez Nyíregyházára [hátoldalán Dessewffy ceruzás jegyzete a távirat valódi értelméről és küldőjéről], MNL OL P 90 d/e, Dessewffy levele Szécsenhez, Szentmihály, 1860. aug. 28. (Német nyelvű.) Uo. 5/d.

[35] Szécsen levele Dessewffyhez, [Bécs] 1860. aug. 31. (Német nyelvű), Apponyi levele Dessewffyhez, Bécs, 1860. szept. 1. MNL OL P 90 5/e.

valamint Adolph Thierry báró rendőrminisztert, akik neve leginkább összekapcsolódott a megszüntetni kívánt kormányzati vonallal, minden elismerés, kitüntetés nélkül egyszerűen kell elbocsátania az uralkodónak); ezután jelentsék ki, hogy programjuk „*alapvetően*" megegyezik az 1859 augusztusában és októberében Jósika, Szécsen, Mailáth és Dessewffy képviselte programmal, majd az uralkodó nevezzen ki négy államminisztert Szécsen, Apponyi, Mailáth és Heinrich Jaroslav Clam-Martinic gróf személyében (később egy ötödiket, aki legyen polgári származású). Ezután az uralkodó napolja el a birodalmi tanács ülését, s ugyanazon nap délutánján hozzák nyilvánosságra az öt új miniszteri kinevezést. (Eddig tartana a dráma előjátéka.) Tíz-tizennégy nappal később történne maga az államcsíny, a birodalom alkotmányos átalakítása. Dessewffy ez alkalommal is nyomatékosan kijelenti: ő csakis ennek a teljes forgatókönyvnek a megvalósításában vehet részt, félmegoldásokban nem. Barátai miniszteri kineveztetésük után, ha úgy látják, elengedhetetlen az ő jelenléte, kérjék az uralkodótól Bécsbe hívását. Még azt is megtervezte, hogy mit is kellene mondaniuk: „*Dessewffy nélkülözhetetlen a számunkra, óhajtjuk behívását. Tudjuk, hogy ő kizárólag akkor jön, ha a császár* kifejezetten *hívja; hogy akar-e majd hivatalos állást vállalni, nem tudjuk, de az mellékes dolog* – szükségünk *van rá* itt." [Kiemelés az eredetiben – D. Á.] Azt is hozzátette, nem kell a császár orrára kötni, hogy Dessewffy nem fog hivatali posztot vállalni, de barátainak ezt már most tudniuk kell. Egyébként készenlétben áll, személyes küldött útján huszonöt óra alatt, távirati úton pedig két óra alatt elér hozzá bármi hír, üzenet. Távolmaradását a politikai küzdelmek fő színteréről persze indokolnia kellett: nem ő a legalkalmasabb személy arra, hogy az uralkodót megnyerje az alkotmányos eszmének, mivel „*hangomnak és állásomnak előtte nincs tekintélye*", a megerősített tanácsbeli érdemeik alapján erre a többiek sokkal alkalmasabbak. Ismét Szécsen lelkére köti: „*…isten szerelmére ne bocsátkozzatok* semmibe*, semmiféle tanácsadásokba, melyek eredménye csak* fél *intézkedés és* teljes *fiaskó kell legyen!*" [Kiemelések az eredetiben – D. Á.] Neki egyébként külön is válaszolt a levél végén: távol áll tőle, hogy dirigáló miniszter akarjon lenni: „*Én nem akarok Washington, de Cincinnatus szerepében sem tetszelegni. Ellenkezőleg, alkalmatlannak tartom magam arra, hogy akár a jó ügy érdekében is feláldozzam függetlenségemet, szokásaimat, házias kényelmességemet. Egyáltalán nem akarom szépíteni magam. Ha tényleg szükség van rám, akkor úgy kell elfogadni engem, ahogy vagyok. Túl öreg és megrögzött lévén ahhoz, hogy még változzam.*" Ugyanebben a levélben listaszerű összegzését is adja annak, miért is alkalmatlan a hivatalvállalásra: képtelen engedelmeskedni, szokásai „*gazdálkodóvá, vadásszá, lótenyésztővé, azaz* vidéki úriemberré" teszik, s egészségi állapota sem engedi az ülő életmódot, különösképp nem városban.[36] [Kiemelés az eredetiben – D. Á.]

[36] Dessewffy levele Apponyihoz, Szécsenhez és Mailáthhoz, Szentmihály, 1860. szept. 3. (Német nyelvű.) MNL OL P 90 5/d.

Apponyi sietett újra csillapítani kétségeit: tudósította, hogy a császártól kérni fogja, hogy döntse el, velük vagy nélkülük kíván tovább kísérletezni, s ha nem sikerül még a birodalmi tanács plenáris ülései előtt döntésre vinni a dolgot, nem marad más, mint a kilépés a birodalmi tanácsból. Ha viszont sikerül az áttörés, „*szigorúan a Te nézeteidet követjük. Semmi kedélyeskedés, semmi tágítás!*" Mindemellett határozottan bírálta Dessewffy álláspontját saját részvétele, illetve egyelőre részt nem vétele tekintetében: „*Nem nélkülözhetjük tervezetedet és további együttműködésedet. Ments fel bennünket legalább az alól, hogy a császárnak megmondjuk, hogy Te csak az intézkedések megfogalmazásában és előterjesztésében akarsz részt venni.*" Újra kérte, tekintsen el attól, hogy maga az uralkodó hívja Bécsbe, s ne döntse el előre, hogy a továbbiakban is kooperál-e aktívan velük, ezt hagyja a jövőre, s minél előbb siessen Bécsbe.[37] Dessewffy azonban nem mozdult.

A 21-es bizottság többségi javaslatát s a birodalmi centralizációhoz és abszolutizmushoz ragaszkodó kisebbségi indítványt, illetve az azokról folytatott vitát szeptemberben teljes terjedelemben ismertette a sajtó, így a magyarországi lapok is, s a magyar konzervatívoknak sikerült megszerezniük a többség támogatását. Szeptember 29-én az uralkodó berekesztette a birodalmi tanács ülésszakát. Mindennek fényében Dessewffy készségesen revideálta véleményét a megerősített birodalmi tanácsban való részvételt illetően, mint leveleiben írta, belátta, hogy így el lehetett mondani kendőzetlenül a problémákat, s nagyon jó véleménnyel volt barátai ottani fellépéseiről.[38]

Mindeközben pedig otthoni magányában emelte a tétet. Függeléket készített az egy évvel korábban papírra vetett memorandumához, melybe a terv fő vonalainak felismerhető állandósága mellett lényeges új elemeket is beiktatott – mindenekelőtt az átalakulás egész birodalomra kiterjedő alkotmányos jellegének erőteljesebb hangsúlyozását. Ismét csak részletes forgatókönyvvel van dolgunk. Most öt hónapra, az 1860. szeptember – 1861. január közötti időszakra tervezett. Megtartotta a koronától kiinduló „*államcsíny*" fogalmát, de már nem „*pátens*", hanem „*a pragmatica sanctiót megerősítő és kiegészítő cs. kir. diploma*" formájában kívánta azt bejelenteni, amit kiegészít az annak megtartására teendő „*császári eskü*" követelményével. A következő kötelezvény kibocsátását javasolta az uralkodónak: „*…a létező törvények megszüntetésének, megváltoztatásának vagy magyarázatának, valamint uj törvények alkotásának joga… jog egyenes vagy közvetett uj adók kivetésére vagy a létezők megváltoztatására, a beviteli, átviteli és kiviteli vámoknak, a díjaknak és illetékeknek, a só árának és a dohány-egyedáruság tárgyainak megállapí-*

37 „G." aláírással [Apponyi] levél Dessewffyhez, Bécs, 1860. szept. 6. (Német nyelvű.) MNL OL P 90 5/e.

38 A birodalmi tanács üléseiről beszámolók: PN, 12. évf. 1861. szept. 13 – okt. 3.; *Idősb Szőgyény-Marich László országbíró emlékiratai…* III. 56., vö. Dessewffy levele Szőgyényhez, Szentmihály, 1860. okt. 3. Uo. 211.; Dessewffy levele Szécsenhez, Szentmihály, 1860. szept. 27., Dessewffy levele Apponyihoz, Szentmihály, 1860. szept. 30. MNL OL P 90 5/d. A beszédeket ismerteti: Berzeviczy: i. m. III. 111–115.

tására, szóval a megadóztatás és alattvalóink igénybevételének joga az állami szükségek fedezésére…, valamint az államkölcsönök kötésének joga jövőre ne többé [!] *kizárólag és egyoldalúlag Általunk vagy törvényes utódaink által gyakoroltassék."* A külügyek és hadügyek irányítását (kivéve az újoncállítást), valamint a végrehajtó államhatalom irányítását azonban továbbra is az uralkodó kezében hagyta volna.

Az erőteljes alkotmányos jelleg átalakította javaslatában az általa tervezett birodalmi tanács szerkezetét, pontosabban szólva, már nem birodalmi tanácsról, hanem „*az országgyűlések delegatiójából alakult birodalmi parlament*"-ről beszélt (amivel egyidejűleg természetesen megszűnne az uralkodói tanácsadói testületként működő szűkebb birodalmi tanács), amelyet áprilisban mindig köteles összehívni az uralkodó, időtartamát viszont szabadon meghatározhatná. Kizárólag az országgyűlések által delegált százhúsz képviselő alkotná a testületet, mely saját maga határozná meg ügyrendjét a nyilvánosság, az egyéni szavazati jog és a nyílt szavazás előre rögzített elvének tiszteletben tartásával, s maga választaná meg elnökét és további tisztségviselőit. A képviselői helyek tartományok szerinti megoszlása némileg módosult korábbi javaslatához képest, amennyiben a népességszám és az adómennyiség mellől eltűnt az „*egyébkénti fontosság*" (ami eredetileg nyilvánvalóan a központi kormányzat számára segítette volna politikai preferenciák érvényesítését), viszont megjelent a terjedelem, ami a nagy földrajzi kiterjedésű Magyarországnak kedvezett volna a többi tartománnyal szemben. A testület jogkörében lényeges változtatásokat az egy évvel korábbi tervezethez képest nem mutathatunk ki – egy nagyon lényeges új elemet azonban beépített Dessewffy: hangsúlyozta, hogy bár az adóügyek egységes birodalmi intézést igényelnek, emellett biztosítani kell a tartományok számára az „*önmegadóztatás*" jogát, amivel lényegében az állam pénzügyeit birodalmi és tartományi pénzügyekre bontotta szét, s a tartományok pénzügyi erőforrásai egy része feletti rendelkezési jogot a tartományi törvényhozó testületek számára igényelte.

Az országos ügyekben immáron egyértelműen törvényhozó kompetenciával rendelkező, évente decemberben összehívandó országgyűléseket irányozott elő, korábbi javaslatához képest csekély módosításokkal: Felső- és Alsó-Ausztria részére egy külön összevont országgyűlést indítványozott, míg egy másikat Morvaország, Szilézia, Stájerország, Krajna és Karintia részére; továbbá a felsorolásából eltűnt Dalmácia és a Tengermellék – nem világos, hogy puszta feledékenység áll-e emögött, vagy a kimondatlan igény, hogy ezeket a területeket Horvátországon keresztül a magyar korona országainak kötelékébe kívánja tagolni. Ez a terv sem tárgyalja külön a magyar korona törvényhozó testületeit, de feltehetőleg továbbra is három testülettel számolt. A választójoggal csak Magyarországot illetően foglalkozott, mondván, „*egyelőre mellőzni kell az 1848-diki választási törvényt*", új, az uralkodó által oktrojált választójogi rendelkezések alapján kell megválasztani az országgyűlés alsóházának tagjait.

A végrehajtó hatalom, ahogy azt már említettük, e terv szerint is mindenféle korlátozás nélkül az uralkodót illette volna. Meglehetősen bonyolult, több testület-

ből álló birodalmi hatalmi központot irányzott elő. Megmaradt a korábban javasolt keretek között a minisztertanács: a három központi minisztérium: külügy-, hadügy-, pénzügy vezetői, 3-6 államminiszter, ám immáron csak két kancellárról (s persze két kancelláriáról) beszélt, az egyesített kancellária élén (egy-egy alosztállyal Észak-Itália, illetve Galícia részére) álló kancellárról és a magyar kancellárról (eltűnt tehát a külön erdélyi kancellári poszt!). E testület mellett számolt egy császári titkos kabinettel, egy államminisztériummal, egy „*állam- és konferenciaminiszterekből*" álló testülettel, valamint egy „*speciális magyar ügyekre nézve szűkebb tanács*"-csal, némileg más összetétellel. A terv e része meglehetősen bonyolult, világosan magán viseli az 1848 előtt működött Államtanács, Állam- és Konferenciatanács reminiszcenciáinak nyomát. Új elem tervében annak hangsúlyozása, hogy az államcsíny minden lényeges elemét egyetlen napon kell deklarálni, azzal egyidejűleg kinevezni a tartományi kormányzókat, Magyarországon a főispánokat, kiadni a főispáni utasításokat.[39]

Dessewffy tervét Kónyi Manó, majd Szabad György is úgy értékelte, mint amely lényegében az 1859-ben megfogalmazott terv enyhén módosított változata, Szécsen Antal azonban egészen biztosan nem így látta, hiszem 1860. október 10-i levelében egyenesen arról beszélt, hogy Dessewffy küldeménye „*bizonyos fokig megrémítette*", javaslatai olyannyira túlmennek azokon a terveken, amelyekről az uralkodó, Szécsen és a tárgyalásokba addig bevont birodalmi politikusok tárgyaltak.[40] Maga Dessewffy is úgy nyilatkozott szeptember végén, hogy „*némelyeknek másképp, még mélyebbre hatolóan*" kell végbemenniük, mint ahogyan azt korábban gondolta, s most „*itt elkerülhetetlen egy bátor ugrás*".[41] 1859-es tervében Dessewffy az alkotmányos viszonyok bevezetését Magyarországra korlátozhatónak sejtette, most nagyon határozottan az egész birodalom államberendezkedésének alkotmányos alapra helyezését indítványozta. Joggal értelmezhette át az októberi diplomára visszatekintve 1861 nyarán az „*államcsíny*" fogalom értelmezését: „*Az Oct. 20iki Diploma szinte* [azaz szintén – D. Á.] *megemlíti a* Machtvollkommenheitot. *Az egy Staatsstreichja volt az Absolutismusnak. De ki ellen?* ***Ő*** maga ellen" – jegyezte fel 1861 nyarán.[42] Láttuk, nem Dessewffy volt az egyetlen, aki az alkotmányos átalakítást lehetséges kivezető útként javasolta a birodalmi kormányzat nyilvánvaló zsákutcájából, hiszen a birodalom miniszterei között is voltak, akik felvetettek hasonló alternatívát, de jobbára két rossz lehetőség közül (a magyar korona országainak alkotmányossága vagy a birodalom egészének alkotmányossága) inkább a kisebbik

---

39 „*Az átalakítás formulázása részleteiben, a javasolt rendszabályok életbe léptetése időpontjának megjelölésével*" című irat. Közli: *Deák Ferencz beszédei*… II. 462–488., idézetek: 474., 464–465., 469.; vö. Berzeviczy: i. m. 118–119.; Szabad: i. m. 69–70.

40 Szécsen levele Apponyihoz és Dessewffyhez, Bécs, 1860. okt. 10. (Német nyelvű.) MNL OL P 90 5/d; vö. *Deák Ferencz beszédei*… II. 489.

41 Dessewffy levele Apponyihoz, Szentmihály, 1860. szept. 30. (Német nyelvű.) MNL OL P 90 5/d.

42 Dessewffy feljegyzése „*Pragmatica Sanctio*" címmel [Ceruzával rávezetve: 1861. jún. 1.] MNL OL P 90 5. tétel: Dessewffy Emil politikai iratai, 1845–1862.

rossz, az előbbi elfogadására sarkallva Ferenc Józsefet. Elvétve akadtak olyanok is (például Plener pénzügyminiszter), akik egyetértettek azzal, hogy az alkotmányos elvet a birodalom egészének államszervezetében alkalmazni kell – ha lényeges korlátozásokkal is –, de hangjuk egyelőre még kevéssé talált utat az uralkodóhoz.

Amikor Ferenc József szeptember 29-én búcsúlátogatáson fogadta a megerősített birodalmi tanács tagjait, azzal búcsúzott tőlük, hogy a „*legrövidebb idő alatt*" kibocsátja legfelsőbb elhatározatásait.[43] Ekkor pörögtek fel nagy fordulatszámra az események – úgy tűnhetett, a Dessewffy tervezte forgatókönyv következő állomása következhet.

Az októberi diploma – siker vagy kudarc?

A végül 1860. október 20-án kibocsátott uralkodói diploma meghozta a régen várt fordulatot, s ebben az uralkodó a magyar konzervatívokra, ám elsősorban nem Dessewffyre, hanem Szécsenre támaszkodott. A diploma születésének közvetlen előtörténetét Kónyi Manó részletesen felvázolta.[44] Láttuk, már augusztustól komoly tárgyalásokat folytatott Szécsen. Dessewffy a maga tervét október 7–9. között ismertette Pesten elvbarátaival, Andrássy György gróffal, Apponyival és Sennyeyvel, azután küldte azt el Szécsennek Bécsbe, aki azonban kijelentette, hogy „*egész kiterjedésökben kivihetetlenek*" a javaslatok, s az idő is szorít, ennek ellenére Bécsbe hívta tanácskozásra barátait.[45]

Közben október 12–13-án Pesten az Akadémia Széchenyi emlékének szentelt ülésére került sor, amely Dessewffy ünnepélyes megnyitójával kezdődött, és Széchenyi István örökségére figyelmeztetett: a nemzetiség iránti hűségre.[46] Az eseményre Apponyi is Pestre látogatott,[47] minden bizonnyal részletesen beszámolt Dessewffynek a bécsi tárgyalások állásáról.

Október 13-án táviratban újra Bécsbe szólította őket Szécsen, Dessewffy végre engedett a hívó szónak, s 14–15-én intenzív megbeszéléseket folytattak egymással Szécsennek az uralkodóval már egyeztetett tervéről. Szécsen úgy nyilatkozott, azok „*már végleg el vannak határozva*", ami nem sok teret engedett Dessewffynek. Ennek ellenére maradt Bécsben, október 15-én Dessewffy és Szécsen külön is tárgyalt. Október 16-án tovább folyt a konferencia, majd este Rechberg is bekapcsolódott. A résztvevők többsége nem támogatta a saját terve mellett tovább érvelő Dessewffyt, annyit mindenesetre sikerült elérnie, hogy az uralkodói iratot ne pátensnek, azaz törvényerejű uralkodói rendeletnek minősítsék, hanem diplomá-

43 „*A birodalmi tanács ülései*" c. rovat. PN, 11. évf. 228–3193. sz. 1860. okt. 3.

44 *Deák Ferencz beszédei*… II. 488–492.; lásd még Berzeviczy: i. m. III. 119–121.; Szabad: i. m. 70–75.

45 Dessewffy levele Szécsenhez és Mailáthhoz, Pest, 1860. okt. 10., *Szécsen levele Apponyihoz és Dessewffyhez*", keltezés nélkül [ceruzával rávezetve: 1860. okt. 10.] MNL OL P 90 5/d. (Szécsen levelét Kónyi tévesen keltezte október 10-re.)

46 „*Magyar tudományos Akademia.*" PN, 11. évf. 237–3202. sz. 1860. okt. 13.

47 Apponyi levele Dessewffyhez, Bécs, 1860. okt. 1. MNL OL P 90 5/e.

nak. 1860. október 16-án Apponyi, Szécsen és Mailáth először tárgyalt több miniszterrel a tervről. Itt Plener érvelt a leghatározottabban az alkotmányos átalakulás mellett a nyugati tartományokban is, a magyar politikusok támogatták, de az uralkodó ellenállt. Dessewffynek egyre kevesebb reménye lehetett, hogy félmegoldásnál többet sikerül elérni.

Az uralkodó által jóváhagyott alapelvek ugyanis lényeges pontokon eltértek javaslataitól: az alkotmányos átalakulás kontúrjai elmosódtak, pontosabban szólva a magyar korona országaira vonatkozóan azok érzékelhetők maradtak, a birodalom többi tartománya számára azonban belső ügyeikben csak a tartománygyűlések „*közreműködését*" (*Mitwirkung*) irányozta elő Szécsen javaslata, nem a törvényhozás jogát. Ráadásul a diploma tartalmazta, hogy a nyugati birodalmi fél tartományainak egyesített tanácskozó testületét is létrehozzák (az ún. szűkebb birodalmi tanácsot), ami tovább gyengítette a tartománygyűléseket. Továbbra is „*birodalmi tanács*" maradt a közös ügyek tárgyalásának testülete, de felépítésére (a száz fős létszámon kívül), működési elveire, pontos jogkörére vonatkozóan semmit sem tartalmazott a diploma, ahogy azt sem, hogy ezzel a korábbi szűkebb birodalmi tanács megszűnik. A hozzárendelt ügyek köre mindenképpen szélesebb volt a Dessewffy által javasoltnál: a pénzügyek, vám- és kereskedelemügyek mellett a vasútügyek, posta- és távirdaügyeket is oda rendelte az uralkodó, s szó sem volt a tartományok önadóztatási jogáról. Elmaradt a tartományi törvényhozó testületekre vonatkozó rendszabályok és a birodalmi tanács statútumának diplomával egyidejű kibocsátása is. Dessewffy utódvédharcokat folytatott annak érdekében, hogy mondják ki, a szűkebb birodalmi tanács létrehozása csak kivételes, ideiglenes intézkedés, a birodalmi tanács ülései nyilvánosak legyenek, az kizárólag az országgyűlések által delegált tagokból álljon, ügyrendjét a testület maga határozhassa meg, ahogy elnökét is. Dessewffynek is látnia kellett, hogy a tervezett diploma mind az alkotmányos elv, mind a centralizáció helyett a föderalizmus felé való elmozdulás tekintetében csak kezdeti lépéseket tartalmazott. Október 18-án hosszú audiencián próbálta Dessewffy megnyerni az uralkodót, s bár Szőgyény szerint Ferenc József köszönetet mondott, tudván, hogy a fő eszmék tőle erednek, de kézzel fogható eredmény nélkül ért véget a találkozó. Szembe kellett néznie Dessewffynek azzal, hogy hibás volt a helyzetfelmérése, amikor maga is elhitte, hogy az uralkodót pusztán korábbi rossz tanácsadói vezetik félre, s azért ragaszkodik az abszolút uralkodó jogköréhez. Október 19-én Ferenc József, Rechberg és Szécsen megállapodtak a diploma végleges szövegében, este a kefelenyomatok javításában és a magyar nyelvű szövegváltozat elkészítésében részt vett Dessewffy is.[48]

Súlyos dilemma elé állíthatta (volna) a diploma kibocsátása Dessewffyt. Egyrészt el kellett döntenie, milyen mértékben tekinti azt saját szülöttének – a

[48] *Deák Ferencz beszédei*… II. 488–491; lásd még Berzeviczy: i. m. III. 119–121., Szabad: i. m. 70–75.; a miniszteri konferencia ülésének jegyzőkönyve, 1860. okt. 16. In: *Ministerratsprotokolle*… IV/2. 461–470.

súlyos fogyatékosságok ellenére. Nem lehetett könnyű helyzete. Memorandumainak intenzív, érzelmektől átfűtött nyelvezete mindig drámai helyzetértékelésről tanúskodott. Dessewffy sohasem a higgadt, hidegfejű elemző szemével szólt a politikai helyzetről, hanem drámai szituációkat vázolt fel.[49] Drámai felütés, kiélezett, a végveszélyt előrevetítő diagnózis jellemezte mindig programjait, amire csak drámai és radikális lehet a megoldás. Szerinte mindig csak egyetlen megoldás létezett – amit ő javasolt, tervei soha sem tartalmaztak alternatívát. Megoldási javaslataiban nem pusztán alapelveket rögzített, hanem mindig kész forgatókönyveket vázolt fel. Mindent a leggondosabban eltervezett, mi, mikor és hogyan történjen, amivel persze mindent a leggondosabban elő is írt volna a dráma valamennyi szereplője számára, beleértve az uralkodót is.[50] Találóan jellemezte 1860. szeptemberi tervét a család krónikása, Dessewffy Sándor: „*részleteiben annyira iróasztal munka volt, szinte kedvtelés, vagy bábjáték ezernyi zsinórral, hogy azt kezelni legfeljebb ő maga tudta volna…*"[51] Ráadásul, mint láttuk, mindig hangsúlyozta, hogy félmegoldások elfogadhatatlanok számára – s eddig, 1859 őszén, majd 1860 tavaszán is, észlelve a fogadókészség hiányát, visszahúzódott a háttérbe, elvbarátai lehetséges kompromisszumkötéseit megengedve, de tőlük ez esetben elhatárolódva.[52] Most mégis segédkezett a félmegoldás tető alá hozásában. Viszonyulása érthetően ambivalens volt, többször is saját szülötteként beszélt a diplomáról, bár az – nem az ő hibájából – nem az lett, amit ő elképzelt.[53] Ugyanakkor nem tekintette lezártnak a történetet, úgy vélte, van lehetőség programja további elemeinek a megvalósítására az elkövetkező hónapokban, ami átsegíthette a dilemmákon.

[49] Lásd például Dessewffy levele Szécsenhez, Szentmihály, 1860. szept. 27. MNL OL P 90 5/d.

[50] A pontos forgatókönyvírás korábban is jellemezte politikai memorandumait és terveit, vö. például Dessewffy levele Szécsenhez, Pozsony, 1849. jan. 24. Közli: Wertheimer Ede: Új adatok a magyar ó-conservativok történetéhez. *Történeti Szemle*, 1915. 558.

[51] Dessewffy Sándor dr.: *A Dessewffy nemzetség közéleti szerepe a Habsbug korszakban*. H. n., é. n. 28.

[52] Vö. Dessewffy levele Jósikához, Pozsony, 1859. szept. 2. Közli: *Deák Ferencz beszédei…* II. 445.; Dessewffy levele „*Kedves barátom!*" megszólítással [Szőgyényhez?], Pest, 1860. febr. 3. MNL OL P 90 5/d.

[53] Vö. Dessewffy levele Apponyihoz, Pest, 1861. júl. 11. MNL OL P 90 5/d; Sennyey levele „*Mein theurer Freund!*" megszólítással, Pest, 1860. nov. 7. Uo. 5/e.

Ágnes Deák

ATTRACTIONS AND REPULSIONS – EMIL DESSEWFFY AS A CONSULTANT, 1859–1860

It has been known for a long time that Count Emil Dessewffy, in the summer of 1859, developed a program for the reform of the system of neo-absolutism, to create a limited constitutional, federal-type imperial state structure. The manuscript of his correspondence with his friends reveals his motives in detail as well as changes in his views, so it is possible to analyze the sharp differences between Dessewffy's ideas and the concept of the October Diploma, published in 1860. Dessewffy, as a prescient politician and thinker, was disillusioned with office positions, furthermore he had to see that the Diploma contained only initial steps with regard to both the constitutional principle and the move to federalism, and although he hoped it could be further developed, the attempt to the agreement between the ruler and the Hungarian political elite ended with failure in the late summer of 1861, which was his personal failure as well.These letters, however, represent the political and private portraits of this significant personality of the Hungarian Conservative Party.

Ordasi Ágnes

A KIEGYEZÉS HATÁSA FIUME TÁRSADALMI ÉS POLITIKAI FEJLŐDÉSÉRE

Az osztrák–magyar kiegyezés nemcsak a parlamentarizmus szerint működő alkotmányos kormányzati berendezkedés megteremtését tette lehetővé, hanem a modern polgári államokra jellemző jogszabályi környezet kiépítését is. Ez a Habsburg Birodalom egészét alapjaiban érintő államjogi aktus mégsem tekinthető pusztán egy lezárt, a két fél minden rugalmasságot nélkülöző jogi szerződésének, hiszen egyfelől a korábbi rendszerek hagyományain és tapasztalatain alapult, másfelől pedig számos problémát az egész korszakban megoldatlanul hagyott.[1]

Ennek megfelelően a kiegyezés sokkal inkább értékelhető egy olyan modernizációs kísérletként és felzárkózási törekvésként, amely párhuzamosan azzal, hogy a birodalom különböző és meglehetősen eltérő adottságokkal rendelkező részei egységesítésére törekedett, a rendi típusú önkormányzatok felszámolását, valamint a központ abszolút felsőbbségét hirdette. Mindazonáltal az új politikai struktúra kiépülése számos akadályba ütközött, melyek közül elég csak a birodalmat alkotó területek eltérő jogállására, azoknak az uralkodóházhoz fűződő különböző viszonyára, vagy éppen a megszülető állam területén élő népek és népcsoportok másmás kulturális, társadalmi fejlettségére és azok esetenkénti érdekellentéteire utalni.

Noha egy évvel később, a horvát–magyar kiegyezéssel kísérlet történt a nemzetiségek közti konfliktusok rendezésére, a harmonikus kapcsolat megteremtése a nagy Fiume-kérdés[2] miatt nem valósulhatott meg, hiszen a kikötővárost a magyarok és a horvátok is maguknak követelték.[3] A disszonanciát végül két ízben is az uralkodó oldotta meg: 1868-ban a horvátok utólagos tájékoztatásával, a magyar igényeket jobban kiszolgáló törvényjavaslatot szentesítette, majd a „fiumei foltként" a köztudatba került eljárás miatt elégedetlen horvátok indulatait ideiglenesen a fiumei Provizórium 1870-es kihirdetésével kívánta csillapítani.[4] Ennek értelmében Fiume a horvát, magyar és fiumei feleket kielégítő újabb rendezésig magyar

[1] Részletesebben lásd pl.: Pieter M. Jadson: *The Habsburg Empire. A New History*. Cambridge, 2016.

[2] Tanulmányomban a „Fiume" kifejezést összefoglalóan használom magára Fiume városára és a szintén a *Corpus Separatum*hoz tartozó Plasse, Cosala és Drenova alközségekre.

[3] A horvátok jogigényüket Mária Terézia 1776-ban kiadott diplomájára, az 1777. november 7-i udvari leiratára, Ferenc József 1852-es birodalmi oklevelére és az 1861. július 23-án tartott tartománygyűlésen elfogadott, a három egy királyság integritását kimondó 42. törvénycikkelyre alapozták. Ezzel szemben a magyarok Mária Terézia 1779-es oklevelére, valamint a 1807. évi IV., valamint az 1848. évi V. törvénycikkre hivatkoztak.

[4] A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Általános iratok (a továbbiakban K 150), 71. cs. 1. tétel. 1870. II. kútfője a vármegyék Fiume és kerületének Magyarországhoz való csatlakozásának hozzáállásához szolgál némi adalékul.

közigazgatás alá került,[5] azonban ezen az állapoton már csak az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása változtatott.[6]

Az újonnan kiépült keretek Fiume életében számottevő változásokat eredményeztek, azonban felmerül a kérdés, hogy mindez mennyiben tekinthető a már megindult fejlődési folyamat újabb stádiumának, és mennyiben egy korábbi mintákat nélkülöző új szisztémának. Ugyancsak elgondolkodtató, hogy vajon az „anyaországtól" távol fekvő, attól eltérő társadalmi berendezkedésű, jogszokású, mentalitású, nyelvű és kultúrájú várost milyen eszközök segítségével lehetett kormányozni, és a modernizáció, valamint a liberalizmus jelszavait hangoztatva a lehető legszorosabb módon a központhoz csatolni. Különösen, ha az a magyarországinál jóval polgárosultabb struktúrával rendelkezett. Vajon Fiume mikor és mennyiben volt érdekelt a dualizmus rendszerének létrejöttében és fenntartásában? Hogyan viszonyult egy alapvetően uniformizáló, a közigazgatási különállások és előjogok korlátozására, sőt felszámolására irányuló hatalomhoz, vagyis a modern államhoz? Az új politikai berendezkedés milyen előnyökkel járt és milyen veszélyeket rejtegetett magában a kiváltságait „féltékenyen őrző" kikötőváros számára? A dualista keretek között hogyan jelent meg és formálódott át a Fiumében élő, elsősorban olasz, horvát és magyar nyelvű lakosság egymáshoz való viszonya, és a különböző érdekellentétek vagy szolidaritások milyen esetekben és milyen kérdésekben nyilatkoztak meg? A megindult beruházások és fejlesztések hogyan alakították át a fiumei társadalom alapszerkezetét, és vajon hogyan módosult a különböző nemzetiségek, társadalmi rétegek számaránya? A korszak oktatáspolitikája nyomán a műveltség és az általános iskolázottság növekedése, valamint a magyar nyelv mind tudatosabb előtérbe helyezése miként befolyásolta a munkamegoszlást és a közfelfogást? A kül-

[5] A provizórium létrejöttéhez vezető útról és Fiume közjogi helyzetéről részletesebben, a teljesség igénye nélkül: Soós István: Fiume inkorporációja a Magyar Királyságba, 1776–1827. In: *Szorosadtól Rijekáig. Tanulmányok Bősze Sándor emlékére.* Szerk. Mayer László – Tilcsik György. Budapest, 2015, 83–91.; Kapitány Kálmán: *Egy támadásról Fiume államjogi kapcsolata ellen.* Budapest, 1916; Král Vilmos – Szántó Andor: *Fiume államjogi helyzete.* Budapest, 1901; Silvino Gigante: *Storia del Comune di Fiume*. Firenze, 1928; Szalay László: *Fiume a Magyar Országgyűlésen.* Pest, 1861; *Le deputazioni regnicolari nella Questione di Fiume negli anni 1868–1869 e 1883–1884.* Fiume, 1898; Edoardo Susmel: *Fiume attraverso la storia dalle origini fino ai nostri giorni.* Milánó, 1919; Giovanni Kobler: *Memorie per la storia della liburnica città di Fiume.* I–III. kötet. Fiume, 1896; Radich Ákos: *Fiume közjogi helyzete.* Budapest, 1883; *Vecchio fiumano [Niccolo Gelletich]: L'Autonomia di Fiume.* Fiume, 1901; Fest Aladár: *Báró Eötvös József és a fiumei kérdés.* Budapest, 1932; Ljubinka Toševa Karpowicz: *Riječki corpus separatum 1868–1924.* Doktori disszertáció. Rijeka, 1986; Ress Imre: Fiume jogállásának ellentmondásai. *História*, 2011. 5–6. sz. 46–51., 54–57.; *A horvát–magyar együttélés fordulópontjai.* Szerk. Sokcsevics Dénes – Fodor Pál. Budapest, 2015; Franjo Rački: *Rieka prama Hrvatskoj.* Zagabria, 1867; Emidio Mohovich: *Fiume negli anni 1867 e 1868.* Fiume, 1869; Vincenzo Tomsich: *Notizie storiche sulla città di Fiume*. Fiume, 1886.

[6] Kiemelendő, hogy Fiume közjogi helyzetének átmeneti rendezése, és mindennek következtében autonómiájának elmaradt törvénybe foglalása a kikötőváros lakosságát folyamatos aggodalommal töltötte el. Az ebből származó bizonytalanság és türelmetlenség az egyre élesebben megnyilvánuló kormánykritika egyik fő oka lett.

földről érkező eszmék milyen formában és milyen módon gyökeresedtek meg, és miképp formálták át a városnak az Osztrák–Magyar Monarchiával szemben támasztott igényeit? Kik voltak a változások nyertesei és vesztesei, és mindezek hogyan hatottak a helyi és országos politikára? A fiumei képviselő-testület részéről gyakran emlegetett „*nihil nobis sine nobis*" (azaz *semmit rólunk nélkülünk*) jelmondat hogyan jelent meg egyfelől a városon belül, másfelől az országgyűlésen, s az eltérő értelmezések milyen következményeket vontak maguk után? Illetve fordítva: Fiume mennyiben és milyen módon vette ki a szerepét az állam modernizálásából, valamint az Osztrák–Magyar Monarchia egészét nézve, a legfelsőbb birodalmi célok megvalósításából? Vajon a rendi társadalom viszonyain alapuló, évszázadokon áthagyományozott jogok és egy kivételesen széles municipális autonómia lehettek-e a polgárosodás és a modernizáció motorjai? És végül, egy magát szabadelvűnek és liberálisnak tartó kormány milyen narratívába helyezte saját korlátozó intézkedéseit? Milyen jelszavak és elvek hangoztatásával legitimálta önnön lépéseit?

A válaszok nagy részének kifejtésére jelen tanulmány keretei között nincsen lehetőség, azonban nemcsak a szűkös terjedelem miatt, hanem a Fiumére irányuló társadalom- és politikatörténeti kutatások kezdetlegessége okán is. Ezért munkámat csupán a jelzett, korántsem teljes kérdéssor három fő kategóriájára korlátozom: a dualista közigazgatási rendszer jogi kiépülésére és annak társadalmi, valamint politikai hatásaira.

Mint a fentiekből kiderült, az 1868-as magyar–horvát kiegyezés Fiume közjogi viszonyait kizárólag közvetetten érintette, azonban a lebomló társadalmi, gazdasági és jogi korlátok a kikötőváros egészére kihatottak. A birodalmival „félig" közös pénzügyigazgatás, az iparfejlesztő adókedvezmények és támogatások, a meginduló infrastrukturális fejlesztések és beruházások, jelesül a déli vasút kiépítése és a Baross Gábor nevével fémjelzett kikötőfejlesztések, valamint a közös vámterület létrehozása megteremtették a mezőgazdasági áru, és legfőképpen a tőke szabad áramlásának azt a lehetőségét,[7] aminek segítségével az 1860-as években a Trieszt árnyékában alig látható kis halászfaluból az 1910-es évekre Európa egyik legforgalmasabb kikötője lett.[8] Mindazonáltal Fiume dualizmus kori története mégsem egyszerűsíthető le egy pusztán gazdasági jelenségre, és még kevésbé írható meg egy megszakítás nélküli, lineárisan felfele ívelő sikertörténetként. A vitorláshajózásról a gőzhajózásra való áttérés, a kikötő forgalmának hirtelen megsokszorozódása,[9] a részvénytársaságok megjelenése és konkurenciaharca, az egyre inkább a fővárosból irányított nagyvállalkozások helyi érdekeket figyelmen kívül hagyó eljárásai, a tízévente megújítandó gazdasági kiegyezéssel járó kompromisszumok, valamint más

[7] Igor Karaman: Fiume gazdasági fejlődése. *Századok*, 1974. 1. sz. 193–211.

[8] Rocco Babich: *La concorrenza tra Trieste e Fiume nell'anteguerra. Tesi di laurea.* Premiate officine, Grafiche C. Ferrari. 1923.

[9] Zsigmond Gábor: A fiumei magyar tengeri kereskedelmi gőzhajózás kialakulása. In: *KÚT*, 2007. 1–2. sz. 56–74.

hasonló jelenségek nem hagyták érintetlenül Fiume lakosságát, és elsősorban a kis- és középegzisztenciák lecsúszásához vezettek, vagy legalábbis annak lehetőségével fenyegettek.[10]

A megváltozott körülményekhez való alkalmazkodás szüksége ezen rétegektől egy új életpálya és/vagy -stratégia választását, vagy legalábbis a korábbi átértékelését követelte meg. Erre nyilvánvaló módon ösztönzőleg hatott a dualista államszervezet megnövekedett bürokratikus igénye, valamint az egyes értelmiségi állások betöltésével járó formális és informális lehetőségek elérése. Ezt jelzi a korábban főleg kereskedelemből és hajózásból élő patríciusok – például az Adamichok, Vernedák és Gaussok – fokozatos elszegényedése és kényszerűnek ható hivatalvállalása is.[11] Helyüket a társadalmi befolyás tekintetében mindinkább a tőkés átalakuláshoz jobban alkalmazkodni tudó – és az állami támogatásokért sorban álló – vállalkozók és bankárok, valamint a vitás ügyeknél nélkülözhetetlen ügyvédek és jogászok vették át.[12] A kutatás jelen szakaszában úgy tűnik, az első kategória tipikus példái közt a Corossacz, Meynier és Ossoinack családokat, míg a második csoport képviselőiként a Vio- és Thierry-„dinasztiát" érdemes megemlíteni.

Kiemelendő, hogy mindeközben nemcsak a hivatalnoki és értelmiségi pályát választók számaránya nőtt, de a kormány iparfejlesztő politikájának hatására az iparban dolgozók aránya is ütemesen emelkedett.[13] Ennek megfelelően a város kereskedelmi és (főleg) ipari jellege továbbra sem szűnt meg, jóllehet a társadalom differencializálódása megkérdőjelezhetetlen. E változás látszik kidomborodni a városi önkormányzat *(Municipio)*, valamint a városi képviselő-testület *(Rappresentanza)* foglalkoztatási megoszlásának módosulásából is, noha a konkrét következtetések levonását még számos alapkutatásnak kell megelőznie.

Többek közt a mind bonyolultabbá és költségesebbé váló állami közigazgatás „hivatalnokéhsége", a bankfiókok fiumei megjelenése, az állami iskolahálózat bővítése és a MÁV vonalainak fejlesztése tette lehetővé a magyarság számarányának emelkedését is.[14] Ez egyfelől egy tudatos, a „nemzetépítés" és a „*Tengerre magyar*!" jelmondataival meghirdetett program egyik eszköze és célja volt, másfelől pedig a karrierre, előrelépésre vágyó és egzisztenciális viszonyain javítani kívánó mobilis réteg racionális megfontolásainak következménye. Mindennek ismeretében nem lehet meglepő, hogy a magyarság az 1880-as népszámláláskor megállapított 1,8%-os aránya az 1910-es évekre 13%-ra módosult, mindennek ellenére a magyarság mégis csak nehezen tudott gyökeret ereszteni.[15]

---

10 Gli effetti del monopolio. *La Difesa*, 1899. június 25.
11 A fiumei olaszság pusztulása. *Magyar Tengerpart,* 1902. július 24.
12 Reflexiók. A magyar közgazdaság és Fiume hivatása. *Magyar Tengerpart,* 1904. január 13.
13 Fest Aladár: Fiume népesedési mozgalma Magyarországhoz való visszacsatolása óta. *Földrajzi Közlemények különlenyomata*. XL. kötet, VII. füzet. Budapest, 1912.
14 Fest: *Fiume népesedési*… 10.
15 Fest: *Fiume népesedési*… 9.

Az árnyaltabb kép kedvéért azonban mindenféleképpen jelezni kell, hogy Fiumében az állami közigazgatás különböző szintjein nemcsak magyarokat, de magukat horvátnak vagy olasznak tekintőket is foglalkoztattak. A helyek betöltésénél – a személyes kapcsolatokon kívül – az erkölcsi és szakismereti kvalitások, valamint a nyelvi kompetenciák (a stabil olasz nyelvismeret) bizonyultak mérvadónak.[16] Mindez a városi önkormányzat esetében már jóval korlátozottabb módon érvényesült: a *Municipió*ban mindenekelőtt a helyi olasz vagy a horvát és olasz identitást érdekeinek megfelelően váltogató lakosság találhatta meg számításait. Ez utóbbi, ellentmondásosnak tűnő állapot a lokális identitásban, a *fiumano-tudat*ban oldódott fel.[17] Jó példa erre a horvátnak született és nevelt, később magyar országgyűlési képviselővé, majd *podestá*vá (polgármesterré) választott ifj. Antonio Vio esete,[18] akit aktív közéleti tevékenysége végpontján Fiume első olasz *sindacó*jának (szintén polgármester) is kineveztek.[19] Hasonló jelenség figyelhető meg a városi képviselő-testületben is, amelyben még a helyi kormányzat minden erőfeszítése ellenére is, néhány horváton és egy-két magyaron kívül kizárólag a helyi olasz nyelvű lakosság képviseltette magát. E tekintetben a kormányzó és az őt támogató kormánypárti erők legnagyobb sikerét az 1915-ös községi választások során érte el, mikor hosszas előkészületei és informális megállapodásai eredményeképpen az 56 fős *Rappresentanzá*ba 12 magyar városatyát választottak be.[20] A beavatkozást a választás folyamatába a fiumeiek Olaszország felé megnyilvánuló szimpátiája s a központi hatalom növekvő bizalmatlansága indokolta.

Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a különböző nemzetközi befektetések, valamint a jelentős állami beruházásokkal egymás után épülő gyárak és a létesülő hajótársaságok által nyújtott megélhetési feltételek az 1880-as évektől mind nagyobb vonzerőt gyakoroltak a környező vidékeken élő, mindenekelőtt olasz nyelvű lakosság Fiumébe költözésére. A jelenség a város demográfiai viszonyainak ez irányú változása mellett két további fontos következménnyel járt: az olasz etnikum egyre erősödő térnyerésével és a magyar helyett az osztrák vagy olasz állampolgársággal rendelkező lakosság számának hirtelen megugrásával.[21] Az állampol-

16 Részletesebben: Ordasi Ágnes: *A fiumei állami alkalmazottak helyzete az első világháború után.* Kézirat.

17 MNL OL, Miniszterelnökség. Központilag iktatott és irattározott iratok (a továbbiakban K 26), 395. cs. 329. tétel. I. rész. 1897. 2787. a. sz.; Carlo de Lanzarich: *Fiume. Fiat Lux*. Fiume. 1897.

18 Državni arhiv u Rijeci (a továbbiakban: DAR), Kormányzósági iratok (a továbbiakban: JU 5), Elnöki iratok (a továbbiakban Eln. ir.), 1470.eln./1915.

19 Il dott. Vio nominato sindaco. *Il Giornale*. 1918. október 30., MNL OL, Egan Lajos fiumei kormányzó-helyettes iratai (a továbbiakban P 2256), Egan Lajos naplója (a továbbiakban: No. 20.), 1918. december 18., MNL OL, P 2256, No. 20., 1919. október 19. A forrás a közeljövőben jelenik meg nyomtatásban: *Egan Lajos, Fiume utolsó kormányzó-helyettese naplója (1918–1920).* Szerk., s. a. r,: Ordasi Ágnes. Kézirat.

20 Jelölés a képviselőtestületben. *A Tengerpart.* 1915. július 21.; A képviselőtestületi jelölések. *A Tengerpart.* 1915. július 22.

21 Fest: *Fiume népesedési…* 13.

gárssággal nem bírók tekintélyes arányaiból adódó aggodalmakat még az 1900-es években bevezetett szigorító intézkedések, így a határrendőrség Fiumében való felállítása,[22] majd a városi rendőrség államosítása[23] is csak részben csökkentették. A fiumei olasz etnikum számaránya az 1880-as évektől 1910-ig 4,7%-kal emelkedett, s a korszak végére a lakosság csaknem felét tette ki.[24]

Ugyanakkor az is megjegyezendő, hogy bár az olasz és magyar etnikum térnyerése szükségszerűen a horvátok 11,3%-os visszaszorulását eredményezte.[25] Ugyanakkor a közeli településeken élő, de a városban vagy annak valamely alkörségében foglalkoztatott, többnyire horvát származású munkások növekvő aránya egyre nyomasztóbban hatott a fiumei közéletre. Ahogy Khuen-Héderváry Károly horvát–dalmát–szlavón tárca nélküli miniszterként egy 1911-es parlamenti felszólalásában kifejtette: Fiume köré nem húzhat falat a horvátok ellen.[26]

Fiume gazdasági–társadalmi fejlődése a fizikai térben és a városrendezésben is leképeződött. Ennek következtében nemcsak a főkikötő méretei váltak mind tekintélyesebbé, de számos, a Monarchiában divatos stílusjegyeit magán viselő középület és bérpalota is épült. Ezek közül a legismertebbek a Kormányzói palota, a Törvényszéki palota, az Adria Rt. épülete, a vasúti pályaudvar és József főherceg villája, amely jelenleg a Rijekai Állami Levéltárnak ad otthont. A térfoglalás[27] azonban nemcsak mint a hatalmi reprezentáció vagy mint a politikai diskurzus egyik szembetűnő formája határozta meg a dualizmus kori Fiume mindennapjait, hanem sokszor kimondottan gyakorlati szempontok is ösztönözték a horvátok, a városi önkormányzat, valamint a magyar kormány képviselőinek telkekért folyó versengését.[28] Ezek közül az egyik legismertebb a Delta-terület és a Baross-kikötő hovatartozásának kérdése, mely problémát lényegében csupán 1947-ben sikerült elrendezni.[29]

A társadalmi változások és az azokból fakadó gondok azonban önmagukban aligha értelmezhetőek, különösen, mivel Fiumében a központi hatalom nagyszabású célokkal, de azok megvalósításához már annál kevesebb eszközzel rendelkezett. Az elképzelések és lehetőségek közötti különbségeket mindenekelőtt a kir. belügyminiszter által jóváhagyott fiumei statútum testesítette meg. Egyfelől azért, mert a fiumei autonómia törvényi meghatározása – éppen a fentebb jelzett horvát–magyar kiegyezés problematikus volta miatt – mindvégig elmaradt. Másfelől pedig azért, mert az állam és Fiume közt a statútum elfogadásával létrejött „szerződéses

22 1903. évi V. tc.; B. M. 1913. évi 38.0/V-a. sz. körrendelete.
23 1916. évi XXXVII. tc., B. M. 37000/1917. sz.
24 Fest: *Fiume népesedési…* 9.
25 Fest: *Fiume népesedési…* 9.
26 131. Országos ülés. 1911. március 30. In: *Az 1910. évi június 21-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója, kötet. VI. Képviselőházi Napló.*
27 Megjegyzendő, hogy nem csak az állam, de cégek és a város is reprezentált új épületek emelésével.
28 DAR, JU 5, Eln. ir., 406.eln./1907.
29 Ordasi Ágnes: Delta, Fiume folyton terebélyesedő problémája. *Újkor.hu – A velünk élő történelem,* 2017. 08. 05. http://ujkor.hu/content/delta-fiume-folyton-terebelyesedo-problemaja (Utolsó letöltés időpontja: 2017. szeptember 26.).

viszony" egy olyan sajátos „másság" és különállási tudatot eredményezett, amely a korszak folyamán egyre jelentősebb identitásformáló jelentőséggel is rendelkezett. A modern kori *fiumano-tudat* kialakulása, alakulása majd átalakulása új tartalommal való feltöltődése enélkül aligha érthető meg.[30]

Noha a statútum a városi autonómia legfőbb dokumentuma lett, az abban garantált jogok eredetéről már a korszakban is megoszlottak a vélemények. Egyesek azokat a feudális időszakban szerzett kiváltságokra vezették vissza,[31] míg mások, így például Nicolo Gelletich fiumei városatya és királyi közjegyző,[32] a magyar kormány nagylelkű adományának tekintette. Az eltérő autonómia-értelmezések már az 1870-es években súrlódásokat eredményeztek a közéletben. Mindazonáltal két dologhoz mégsem férhet kétség: a város alapszabályzatát valóban a kor szabadelvű szellemében újonnan hozták létre, azonban az 1851-es trieszti statútum elemeinek átültetésével és a korábbi kiváltságlevelek, valamint az azokból származó önkormányzati jogkörök esetenkénti megőrzésével.[33] Ez a megoldás természetesen nem tekinthető kimondottan fiumei sajátosságnak. Ahogy Kajtár István is rámutat, az önkormányzati jogoknak a modernizáció és a polgárosodás jegyében meghirdetett 1870–1872. évi újraszabályozása nem feltétlen járt együtt a korábbi kiváltságok teljes eltörlésével. Olyan, az ország egészére kiterjedő hatalompolitikai megfontolások is szerepet játszottak, amelyek a magyar alkotmány számára biztosítékot jelentettek az osztrák törekvésekkel szemben. Ezen joggyakorlási lehetőségek pedig olykor több évszázados múlttal rendelkeztek.[34]

Míg korábban Fiumét a feudális úr által kinevezett kapitány (a 18. század második felétől helytartó, 1776-tól kormányzó, majd az 1850-es években főispánok)[35] és a különböző, örökletes módon összeálló patriotikus tanácsok élén álló két főbíró *(giudice rettore)*,[36] az abszolutizmus éveiben pedig „*borgomastro*"-k,[37] majd 1871-ig a község elnöke *(presidente del municipio)* irányította,[38] addig az 1872-es statútum némileg átalakította a város közigazgatását. Egyfelől kivételesen széles municipális autonómiát biztosított Fiume számára, másfelől számos új elemet is meg-

30 A kérdéssel egy készülő tanulmányomban foglalkozom – OÁ.

31 Gasparo Matcovich: *Bisogni e voti della cittá di Fiume.* Fiume, 1861. Lásd még: a *La Difesa* és a *La Voce del Popolo* számait.

32 DAR, JU 5, Eln. ir., 47.eln./1907.

33 Vecchio fiumano: i. m. 42.

34 Kajtár István: A polgári modernizáció közigazgatási autonómiáinak jogtörténeti keretei. In: *Autonómiák Magyarországon, 1848–1998.* Szerk. Strausz Péter – Zachar Péter Krisztián. Budapest, 2004, 25–39.

35 Természetesen ezen a ponton nem hagyhatók figyelmen sem kívül a Tengermellék közigazgatását, sem az egész birodalom egészét érintő közigazgatási átszervezések.

36 Giovanni Kobler: *Memorie per la storia della liburnica cittá di Fiume.* I–III. kötet. Fiume, 1896; Silvino Gigante: *Storia del Comune di Fiume.* Firenze, 1928.

37 *Almanacco fiumano.* 1856; *Almanacco fiumano.* 1858, 21.; *Almanacco fiumano.* 1860, 14.; *Almanacco. Guida scematica di Fiume*. 1880, 80.

38 Congregazione municipale. *Il Giornale di Fiume,* 1870. december 22.

honosított. Miután Fiumét és kerületét gyakorlatilag is elválasztották a Horvátországhoz tartozó Modrus-Fiume vármegyétől, igazgatására sajátos hatalommegosztási dualizmust hoztak létre. A magyar államot a királyi kormányzó képviselte, aki egyben a m. kir. Tengerészeti Hatóság elnöki tisztségét is betöltötte. Jogkörei a főispáni méltósághoz hasonlóan, számos területre kiterjedtek, és valódi másodfokú hatóságként közvetített a város és a kormány között. Igaz, ellentétben a város „rendes" országgyűlési képviselőjével, a kormányzó nem a képviselőházban, hanem a parlament felsőházában foglalt helyet.[39]

A statútum rendelkezéseinek megfelelően, innentől kezdve a kormányzó mellett a mindennapi élet megszervezéséért egy 1848-as alapokon szerveződő, demokratikus elveket figyelembe vevő, a nagykorú férfilakosság által választott 50+6 fős képviselő-testület felelt, amely a polgármester *(podestá)* elnöklete alatt ülésezett, aki egyben a tanács végrehajtó szervét *(Magistrato Civico)* is felügyelte.[40] Ezen a ponton érdemes megemlíteni, hogy míg a *Rappresentanza* (vagy *Consiglio municipale*) néven ülésező testület még 1862-ben[41] a horvát „Utasításnak" *(Naputak)*[42] megfelelően jött létre, a *podestá*i intézmény és megnevezés egyelőre fel nem tárt körülmények között, csupán az 1870–1872-es rendezés során született meg. A rendszerváltást, vagyis a *Naputak*ról az 1872-es statútumra való áttérést szükségszerűen egy községi választás tette teljessé, amelynek során Ernesto Vernedát Fiume (első) *podestá*jává választották meg.[43] Az új megnevezés – akárcsak 1918 októberében a *podestá* méltóság s*indaco*ra cserélése esetében – tartalmi és közjogi változásra is utalt. A konkrét különbségek meghatározása,[44] valamint a *podestá*i és a hagyományos polgármesteri, vagy éppen a budapesti főpolgármesteri és főispáni méltóság közötti differenciák feltárása további kutatásokat igényel.[45]

Ahogy az 1872-es statútumból is kiderül, bár a *podestá* kivételesen széles befolyást élvezett, jogköreinek nagy részét kizárólag a képviselő-testület jóváhagyásával gyakorolhatta. Így például a *Rappresentanza* felügyelete alá tartoztak a városi iskolák, az egyházi alapok, a karhatalmi szervek, és mindemellett saját költségvetéssel,[46] Fiume városa és kerülete pedig 1891-ig szabadkikötői státusszal, *de facto* saját vámterülettel rendelkezett.[47] Úgyszintén hangsúlyozni kell, hogy Fiumében a virilizmus rendszere sosem lépett életbe, ami újabb kérdéseket vet fel.

39 Radich Ákos: *Fiume közjogi helyzete.* Budapest, 1883.
40 *Statuto della cittá di Fiume e del suo distretto. Edizione ufficiale.* Fiume, 1908.
41 Giovanni Stelli: *Storia di Fiume. Dalle origini ai giorni nostri.* 2017, 130.
42 Vecchio fiumano: i. m. 40.; *Elezioni: le cessate Rappresentanze.*
43 Vidéki rövid hírek Fiuméban. *Fővárosi Lapok,* 1872. október 16.
44 Az olasz nyelv *borgomastro*, *podestá* és *sindaco* szavai különböző, és korszakonként tartalmilag változó „polgármester" fogalmakat jelölnek.
45 DAR, JU 5, Eln. ir., 320.eln./1906.
46 *Statuto della cittá di Fiume e del suo distretto…* i. m.
47 Borovszky Samu – Sziklay János: *Fiume kereskedelme.* http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0007/22.html (Utolsó letöltés dátuma: 2017. szeptember 20.)

Mindebből következik, hogy a kiegyezés(ek) megkötésével és a Provizórium elrendelésével egy merőben más, modernebb alapokra helyezett közigazgatási rendszer épült ki, amely Fiume változatlanul tisztázatlan közjogi helyzetéből adódóan egy sajátos garanciát is magában foglalt. Ezt elsősorban a város átmeneti közjogi viszonyai tettek szükségessé. A statútum 127. §-a kimondta, hogy a fennálló alapszabály kizárólag a *Rappresentanza* beleegyezésével alakítható át vagy módosítható,[48] és így nemcsak a horvát báni kormányzattal, de a magyar kormánnyal szemben is időtállónak bizonyult. A horvát, magyar és fiumei regnikoláris bizottság (1883–1884) azon elhatározása, mely a mindenkori kormányzatnak a Fiumében is bevezetni kívánt törvények előtt a városi képviselő-testület véleményének kikérését javasolja *(voto consultativo)*, látszólag ugyancsak ezt a garanciát és a „*nihil nobis, sine nobis*" elvét erősítette.[49]

Amint az a kereskedelmi és iparkamarák vagy az egyetemek esetében is megállapítható, bizonyos szintű autonómiák engedélyezése még a magyar kormánytól sem állt távol. De a modernizáció és a gyorsabb, hatékonyabb állami adminisztráció és kormányzás egyre nagyobb fokú központosítást követelt meg. Az állam befolyásának kiterjesztését új, korszerűbb intézmények bevezetésével kívánta megvalósítani, amelyek azonban nem minden esetben feleltek meg a Fiumében alkalmazott közigazgatási modellnek, és számos alkalommal vagy a *podestá*, vagy az egész *Rappresentanza* egyes jogköreinek átvételére irányultak. Ezek közül a közigazgatási bizottság, majd az azt rövid időn belől felváltó kormányzói tanács létrehozása, illetve a közigazgatási bíróság, az esküdtszékek felállítására, a határrendőrség megszervezése, továbbá a rendőrség államosítására, valamint a magyar nyelv hivatalos nyelvként való bevezetésére tett kísérletek igényelnek kiemelt figyelmet.[50]

Az államnak a város önkormányzati jogkörei korlátozására irányuló törekvései értelemszerűen megosztották a helyi közéletet, ami mindenekelőtt a községi és az országgyűlési választásokon, valamint a sajtóorgánumok által biztosított fórumokon mutatkozott meg. Bár eltérő irányultságú, de mindenekelőtt az autonómia felfogása szerint összeálló csoportosulások már 1870-től akadtak, a Liberális Párt dominanciája 1897-ig megingathatatlannak bizonyult.[51] Ez a hosszú, országosan is viszonylag stabilnak mondható időszak észrevehetően összefüggött Tisza

48 *Statuto della cittá di Fiume e del suo distretto. Edizione ufficiale.* Fiume, 1908.

49 Ordasi Ágnes: Batthyány Tivadar és Fiume kapcsolata. *Köztes-Európa. Társadalomtudományi Folyóirat*, 2014. 2–3. sz. 13–23.

50 Erre nézve: részletesebben lásd: Ordasi Ágnes: *Modellváltások a fiumei kormányzóság feladat- és hatásköreinek meghatározásában. Centralizációs stratégiák Fiumében.* Bevezető tanulmány az MNL Somogy Megyei Levéltára kiadásában megjelenő fiumei kormányzóság repertóriumához. Kézirat.

51 Ordasi Ágnes: Pártviszonyok és az 1901-es országgyűlési képviselőválasztás Fiume városában. *Köztes-Európa. Társadalomtudományi Folyóirat,* 2014. 2–3. sz. 23–35.; Uő: A magyar kormány Fiume-politikája a XIX–XX. század fordulóján. In: *Natio semper reformanda est. Tanulmányok a 70 éves Gergely András tiszteletére.* Szerk. Anka László – Kovács Kálmán Árpád – Ligeti Dávid – Schwarczwölder Ádám. Budapest, 2016, 335–348.

Kálmán rendszerének csúcspontjával, és így a szó szerinti pártoskodás is csak viszonylag későn kezdődhetett meg. Helyette az országos trendeknek megfelelően és a belügyminisztérium nemzetiségi törekvésekkel szembeni elővigyázatosságának köszönhetően, inkább csak kulturális és szabadidős jellegű egyesületek alakultak.[52] Fiume esetében a belügyminiszter aggodalmaskodása mégsem nélkülözhetett minden alapot, hiszen a Fiumei Olvasókör *(Circolo Letterario),* a zene- és színműkedvelők egyesülete *(Societá Filarmonico–Drammatica)* és a Fiumei alpesi klub *(Club alpino fiumano)* gyakorlatilag mind az 1896 végén megszülető Autonóm Párt *alma matere*inek tekinthetőek. Kiemelendő, hogy az autonomisták jelentős része ekkor még elzárkózott a szeparatisztikus törekvések elől, és a város jövőjét továbbra is az Osztrák–Magyar Monarchián belül, a Magyar Királyság részeként képzelte el. Törekvésük központjában municipális autonómiájuk sértetlen megőrzése állt, és a fiumei közmeggyőződés úgy tartotta, hogy fejlődésüket,[53] valamint olasz kultúrájuk és nyelvük megőrzését kizárólag a magyar kormány és a fennálló rendszer szavatolhatja a horvát terjeszkedéssel szemben.[54] Ez a jelenség természetesen nem fogható fel fiumei sajátosságként, hiszen hasonló, jóllehet kisebb volumenű mozgalmak az ország egész területén előfordultak. Így a volt szabad királyi városok közül például Debrecenben, vagy a jászkun, esetleg a szász kiváltságok felszámolása, vagy éppen a főváros önkormányzati struktúrájának átszervezése során. Feltétlen említést érdemel, összevetve a már leírtakkal, hogy Fiume, mint láthattuk, alapjában véve sikerrel őrizte meg kiváltságait, szemben például a Hajdúkerülettel[55] vagy a Hármaskerülettel.[56]

Ennek megfelelően, a fiumei autonomisták mozgalma inkább rokonítható a Dalmáciában szerveződő hasonló kezdeményezésekkel, mintsem a Trento és a Venezia–Giulia területein fellángoló, egyértelműen Habsburg- és Monarchia-ellenes áramlattal.[57] Mindazonáltal a kikötőváros nem maradt mentes a külföldi hatásoktól, amelyek nyomán a századforduló még intenzívebb politikai változásokat eredményezett Fiumében: 1903-ban létrejött a Budapesten székelő szocialista párt

52 Gyáni Gábor: Individualizálódás és civil társadalom – történeti megfontolások. In: *Helyismereti könyvtárosok X. országos tanácskozása: 2003. július 16–18.* Szerk. Kiss Bori. Budapest, 2003, 43–49.

53 Sullo stesso argomento. *Il Giornale di Fiume,* 1870. december 30.

54 Nazionalitá. *La Difesa,* 1899. június 4.

55 Irinyi Károly: *A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben. 1867–1918.* Debrecen, 2002; Nyakas Miklós: Hajdú Vármegye megszervezése 1876–77-ben. In: *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve*, 7. Debrecen, 1980. 5–18. http://hbml.archivportal.hu/data/files/144621814.pdf (Utolsó letöltés dátuma: 2017. szeptember 20.)

56 Pap József: Egy eltűnt autonómia nyomában, a Jászkun Kerület története. *Aetas,* 1998. 2–3. sz. http://www.aetas.hu/1998_2-3/98_2-3-15.htm (Utolsó letöltés dátuma: 2017. szeptember 19.)

57 Giovanni Stelli: *Storia di Fiume. Dalle origini ai giorni nostri.* Pordenone, 2017. Vö. Dominique Kirchner Reill: *Nationalists Who Feared the Nation: Adriatic Multi-Nationalism in Habsburg Dalmatia, Trieste and Venice.* Stanford, 2012.

fiumei filiáléja,[58] 1905-ben pedig a *Giovine Fiume* irredenta szervezet,[59] míg 1910-ben a regnáló kormányzó, Wickenburg István támogatására az Autonóm Párt mérsékeltebb tagjai *Lega Autonoma* néven egy új pártszervezetben tömörültek a központi kormányzattal megteremteni kívánt *modus vivendi* érdekében.[60]

A disszonancia azonban nem pusztán a Magyar Királyság és Fiume viszonyrendszerében bírt jelentőséggel, hanem mindkét entitás a Habsburg Birodalmon belüli helyzetére is reflektált. A jelenség legjellemzőbben a gazdasági kiegyezések újratárgyalásánál, a fiumei és trieszti szabadkikötői státus felszámolásánál, az Ogulin–Bihać vasútvonalról szóló tárgyalásoknál, a véderővitáknál, valamint az általános, titkos választójog bevezetéséről szóló nézeteltérések során merült fel, amit a Koalíció programjával induló autonomista Riccardo Zanella 1905-ös parlamenti képviselővé választása is bizonyít.[61] Hasonló következtetésre lehet jutni a birodalom szövetségi politikájával kapcsolatban, különösen Bosznia-Hercegovina okkupálásánál, majd annektálásánál, vagy éppen a Hármasszövetség fenntartása érdekében meghozott kompromisszumokkal kapcsolatban is.[62]

Mindazonáltal a kikötőváros mégiscsak a '67-es alapokhoz tartotta magát, a Magyar Királyság más vidékeihez hasonlóan azonban, bizonyos szempontból mégis felemás módon viszonyult a Habsburg Birodalom, s így a kiegyezés rendszeréhez. Ezt a város címerébe foglalt, mindkét fejét keletre fordító Habsburg-sas is jól szimbolizálta.[63] Annak ellenére, hogy Fiume elfogadta a fennálló dualista kereteket, és ez szimbolikus szinten a Habsburg-dinasztia felé hangoztatott örök lojalitásban is kifejeződést nyert, a város magát mégis a Magyar Királyság különálló és/de[64] csatolt testeként definiálta,[65] amely élethalál harcot vív a nagy konkurenssel, a császári Triesszttel, valamint a fejlődő dalmáciai Spalatóval (ma Split).[66] Így nem meglepő, hogy a kikötővárosban Ferenc József jubileumaira[67] és látogatásai-

58 Ivan Jeličić: Sulle tracce di una biografia perduta: Samuele Mayländer (1866–1925). *Quaderni. Centro di Ricerche Storiche Rovigno*, 26. Rovigno/Rovinj, 2015. 248.

59 DAR, JU 2 Magisztrátusi iratok, Egyletek nyilvántartásai, F-16/1905. Giovine Fiume.

60 DAR, JU 5, Eln. ir., 177.eln./1914.

61 A tegnapi választás. *Magyar Tengerpart,* 1905. január 31.; Az autonom párt jelölése. *Fiumei Szemle,* 1905. január 22.; In Ungheria. Il dualismo nel partito dell'Indipendenza. *La Bilancia*, 1909. november 15.

62 La Triplice in crisi. *La Bilancia,* 1908. november 20.; Le questioni balcaniche. Trattative fra interessi. *La Bilancia,* 1908. december 24.; La Triplice sará rinnovata? *La Bilancia,* 1909. április 10.

63 A Monarchia reprezentációját pl. Eszik Veronika vizsgálja: Eszik Veronika: A magyar–horvát tengermellék mint nemzetiesített táj. Adalék az intézményesülő földrajztudomány és a nemzetépítés kapcsolatához. *Korall*, 2015. 62. sz. 75–96.

64 A hangsúly mindig az aktuális politikai viszonyok függvénye szerint hol az egyik, hol a másik kötőszóra esett.

65 Dall'Esilio. *La Difesa,* 1898. szeptember 25.; La pace a Fiume. *La Difesa,* 1901. február 1.

66 MNL OL, P 1083 Magyarországi Symbolikus Nagypáholy iratai, I. sorozat. Iratok eredeti irattári rendben, 38. tétel. LXVI – Sirius-páholy. 1916. Fiume szállítási forgalmának előmozdítása.

67 Il Giubileo e l'autonomia di Fiume. *La Difesa,* 1898. november 27.

ra[68] legalább annyira készültek, mint a március 15-ei, április 11-i ünnepségekre, vagy éppen Rákóczi Ferenc hamvainak esetleges Fiumén keresztül való hazaszállítására,[69] a lakosság nagy része pedig sokáig a vértanú Batthyány Lajos unokáját, Batthyány Lajost tartotta az egyik legnépszerűbb kormányzójának.[70] E szempontból is fontos információkat nyújtanak a korabeli helyi sajtó tudósításai, amelyek azonban nemcsak az uralkodói családot vagy a magyar kormány egyes tagjait érintő fontosabb híreknek szenteltek figyelmet, de bizonyos időközönként a Mária Terézia-féle rendelkezésektől kezdve, a korábbi fiumei statútumok pontjain át a regnikoláris bizottságok jelentéseit is előszeretettel leközölték.[71] A Fiume közjogi állására vonatkozó dokumentumok megjelentetése nyíltan kettős célt szolgált. Egyfelől a fiumei kiváltságok széleskörű ismertetését, másfelől a lakosság figyelmének felkeltését és a lokális öntudat erősítését a magyar kormány intézkedéseivel szemben.

Fiume a magyar államhoz és a Monarchiához fűződő kapcsolata látszólag az első világháború alatt sem változott, jóllehet a felszín alatt a politikai életben egy éles cezúra és elitváltozás következett be, amely nem lehetett független a korábbi szövetséges Olaszország hadba lépésétől. A kivételes helyzetre és a speciális közbiztonsági szempontokra hivatkozva, már a háború elején számos olasz származású egyént az ország belső részeibe internáltak,[72] a hadsereg zavartalan ellátása érdekében meghozott gazdasági, jogi és katonai intézkedések pedig a lakosság egészét egzisztenciájában érintették.[73] Mindennek ismeretében szinte természetesnek tűnik, hogy az egykori Giovine Fiume irredenta társaság több tagja, így például Riccardo Gigante vagy a Baccich-testvérek már 1915-ben önkéntesként jelentkeztek az olasz hadseregbe.[74]

A viszontagságos háborús évek, majd az Osztrák–Magyar Monarchia hirtelen összeomlása és az ezzel járó kül- és belpolitikai veszélyek betetőzték azt a teljes mentális eltávolodási folyamatot, amelynek következtében az addig többé-kevésbé felszín alatt rejtőző szélsőséges politikai nézetek utat törhettek maguknak. Ennek

68 DAR, JU 5, Eln. ir., 76.eln./1875.

69 A városi képviselőtestület ülése. Egy elmaradt bejelentés. *Magyar Tengerpart,* 1904. december 11.; Rákóczi hazahozatala Fiumén át. A városi képviselőtestület ülése. *Magyar Tengerpart,* 1905. február 12.

70 I due candidati. *La Bilancia,* 1901. szeptember 28.; L'elezione del deputato di Fiume al Parlamenti ungarico. *La Bilancia*, 1901. október 7.; Il XIII. Governatore di Fiume. *La Difesa,* 1899. április 16.

71 Többek közt lásd: a *La Difesa* számai, valamint: *Le deputazioni regnicolari nel la questione di Fiume negli anni 1868–1869 e 1883–1884. Pubblicato per cura del Municipio.* Fiume, 1898.

72 Végső István: Olasz áldozatok Halason? In: *A Nagy háború írásban és képekben.* http://nagyhaboru.blog.hu/2015/11/11/olasz_aldozatok_halason (Utolsó letöltés dátuma: 2017. szeptember 19.)

73 Részletesebben lásd: Ordasi Ágnes: Áldozat vagy sem? A fiumei autonómia kérdése F. G. Corossacz polgármestersége alatt (1914-–1915). *Urbs,* . Budapest, 2017. 145–167.

74 Salvatore Samani: *Dizionario biografico fiumano.* Dolo-Venezia, 1975; Giovanni Stelli: Volontari e internati fiumani nella Grande Guerra: Autonomisti e Giovine Fiume. In: *Atti e Memorie della Sicietá dalmata di storia patria*. N. 4. 3. serie. Vol. XXXVII. Róma, 2015, 176.

eredménye a Fiumei Olasz Nemzeti Tanácsban és annak önrendelkezési kiáltványában öltött testet, amelyben Fiumének Olaszországhoz csatolását követelték,[75] és magukat a „demokrácia anyja", az Egyesült Államok védnöksége alá helyezték.[76]

Noha a Monarchia felbomlásával Fiume történelme új szakaszába lépett, a „magyar korszak" a későbbiekben is fontos viszonyítási pontként jött számításba. Az 1918–1920-as impériumváltások során a hatalom éppen aktuális letéteményesei az Osztrák–Magyar Monarchiát mint a „népek börtönét", a magyar kormányzatot pedig antagonisztikus és despotikus rendszerként kárhoztatták,[77] és magukat a hátrahagyott dohánykészletek, a kor elvárásainak megfelelően kiépített és felszerelt kikötő és gyárak, valamint minden más jellegű anyagi javak jogos örököseinek tekintették.[78] Ez a trianoni Magyarországgal szemben is megnyilvánuló ellenséges hozzáállás alapvetően csak az 1920-as évek közepétől alakult át,[79] jórészt Benito Mussolini balkáni politikájának köszönhetően. Ennek egyik fontos elemeként megkezdődött az olasz–magyar kapcsolatok újragondolása, szorosabbra fűzése, valamint a közös kapcsolódási pontok programszerű kiemelése és hangoztatása.[80]

*

Összességében elmondható, hogy a kiegyezéssel és Fiumének a Magyar Királysághoz való csatolásával megteremtődtek mindazon feltételek, amelyek a város társadalmi és politikai életének fejlődéséhez elengedhetetlennek bizonyultak. A korábbi jogi akadályok lebomlása, a tudatos beruházási programok, az infrastrukturális fejlesztések, a koncentrált állami támogatások és a Monarchia egészében lezajló modernizációs és polgárosodási folyamatok, jóllehet a korszakban eltérő módon és intenzivitással, de kétségtelenül ösztönzően hatottak e folyamatra. E megállapítást meggyőzően alátámasztják a kikötőváros forgalmi és népesedési rátái, igaz, a nagyarányú társadalmi átalakulásoknak ez alkalommal is megvoltak a nyertesei és vesztesei. Mindazonáltal a dualista rendszer alapdilemmái már a kezdetektől érezhették hatásukat. Így például a nemzetiségi érdekellentétek feloldatlansága (a nacionalizmus minden etnikumnál növekvő súlya mellett), vagy éppen a mind nagyobb befolyásra és felügyeletre törekvő központnak a perifériákra nehe-

75 Lásd pl.: Juhász Balázs: *Trianon és az olasz diplomácia. Dokumentumok a békeszerződés előkészítéséről, 1919–1920*. Budapest, 2018. (Trianon-dokumentumok és tanulmányok, 1.), 15–16., 28–33.

76 *I verbali del Consiglio Nazionale Italiano di Fiume e del Comitato Direttivo (1918–1920).* Szerk. Danilo Massagrande. Roma, 2014, 13., 19., 48., 53.

77 MNL OL, P 2256, No. 20., 1919. március 23., 1920. március 19.

78 MNL OL, P 2256, No. 20., 1919. február 21., 1919. május 21., 1919. június 14., 1919. augusztus 12.

79 A közeledés a fiumei napi sajtóban is jól tetten érhető. Pl. L'esposizione Internazionale d'Arte. *La Vedetta d'Italia*, 1927. július 20.; Il destino di Fiume. *La Vedetta d'Italia*, 1927. augusztus 12.; S. E. Mussolini e il conte Bethlen rispondono al saluto di Fiume. *La Vedetta d'Italia*, 1927. augusztus 17.; Lettere da Budapest. *La Vedetta d'Italia*, 1927. szeptember 11.; Fiume e l'Ungheria. *La Vedetta d'Italia,* 1927. szeptember 25.

80 Ormos Mária: *Mussolini.* Budapest, 1987; Hornyák Árpád*: Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok, 1918–1927*. Novi Sad/Újvidék, 2004.

zedő súlya. A nemzet- és birodalomépítés jegyében meghirdetett centralizációs célok eredendően szembeállították egymással a különböző jogállású területeket, amelyek közül azonban egészen a korszak végéig Fiume példátlan sikerrel őrizte meg kiváltságai jó részét. Ezt elsősorban a Provizórium és a kikötőváros rendezetlen közjogi állása tette lehetővé, amely olyan patt-helyzetet hozott létre, hogy végleges megoldására még az uralkodó sem lehetett képes. Ennek következtében a horvát, magyar és fiumei felek folyamatosan egymás ellenőrzésére kényszerültek, és állandó feszültségben tartották magukat és egymást. A politikai élet legfőbb rendezőelvei így érthető módon nem is a kiegyezés elfogadása vagy elutasítása, hanem sokkal inkább Fiume hovatartozásának kérdése, illetve az ezzel szorosan összefüggő különböző autonómia-értelmezések lettek. Így például szinte természetesen hat, hogy amikor a fiumeiek a magyar kormány egyes intézkedéseiben autonómiájuk megsértését vélték felfedezni, a képviselő-testületben két országgyűlési képviselőnek a zágrábi száborba való küldéséről tárgyaltak.[81] Noha a városatyák végül nem szavazták meg az indítványt, az eset jól példázza, hogy válsághelyzetben még az „ősi ellenséggel" való szövetkezés, vagy legalábbis az ezzel való fenyegetőzés is megengedettnek bizonyult.

Jelen írás mindössze egy alapvető kutatási programterv kívánt lenni, amelynek megvalósításához elengedhetetlen a hiányzó alapkutatások pótlása. Látható, hogy a felvetett részkérdések kisebb-nagyobb átfedésekkel komplex problémaláncolatot formálnak. Mindez azonban nemcsak Fiume (hely)történetére igaz, mivel e kérdések – kontextualizálva és léptéket váltva – az egész Osztrák–Magyar Monarchia mint modern és központosító állam nemzetiségi konfliktusait, hatalomgyakorlási stratégiáit és polgárosodási mozzanatait érintik.

81 DAR, JU 5, Eln. ir., 129.eln./1897.; Il diritto di veto di Fiume. *La Bilancia*, 1897. augusztus 30.

Ágnes Ordasi

IMPACTS OF THE AUSTRO-HUNGARIAN COMPROMISE ON THE SOCIAL AND POLITICAL DEVELOPMENT OF FIUME

It has now become accepted that the Austro-Hungarian Compromise cannot be interpreted as a simple and single act of constitutional law and cannot be considered merely as a sealed, non-flexible legal contract. On the one hand, the establishment of the modern state is a lengthy process in which public law affects the entire Monarchy and has had consequences not only in the political sphere. On the other hand, nonetheless, many issues remained open question throughout the era.One of them was the "great" or "small" "concept of Fiume". The Croatian-Hungarian Compromise and the nation-building Hungarian elite supported the idea of "small Fiume", opposing the elite of Fiume defending its autonomy and the idea of "great Fiume".From this point, this paper describes, through the example of Fiume, the social, political, and mentality-forming consequences of the development of the dualist system, and tries to provide examples to understand the ethnic conflicts, power-management strategies, and civic aspects of the Austro-Hungarian Monarchy.

Gecsényi Lajos

DOKUMENTUMOK HABSBURG OTTÓ ÉS A MAGYAR NEMZETI BIZOTTMÁNY KAPCSOLATÁHOZ (1948–1950)

A második világháborút követő években Európában, fokozatosan az Egyesült Államokban otthonra talált sokszínű magyar emigráció önszerveződése a magyarországi kommunista hatalomátvétel visszafordíthatatlanságának fényében kapott erőre. Jelentős szerepet játszott ebben, hogy 1947 nyarától mind nagyobb számban kényszerült hazája elhagyására az ország demokratikus pártjainak vezető rétege, az 1945-ben szabadon választott parlament számos képviselője.[1] Néhányan – közülük is elsőként Nagy Ferenc lemondatott miniszterelnök – rövid várakozás után eljutottak a tengerentúlra, ahol az amerikai demokrata párti adminisztráció az erősödő nagyhatalmi ellentétek hatására egyre határozottabban támogatta (a többi kelet-közép-európai emigrációhoz hasonlóan) az önszerveződésre irányuló szándékaikat. Ez egyben jelzés is volt az ekkor még zömében Európában tartózkodó, ún. '45-ös emigránsoknak, akiknek a meghatározó vezető rétegét a két háború közötti Magyarország törvényhozásának, kormányzatának, hadseregének elitje alkotta. Ők, abban a hitben, hogy a Hitler elleni koalíció szétesése, az amerikai és szovjet szembenállás kialakulása rövid idő alatt visszaállítja a régi hatalmi viszonyokat és „helyzetbe hozza" őket, ugyancsak kísérletet tettek soraik rendezésére. A bajorországi Altöttingenben 1947. augusztus 20-án tartott „országgyűlésen" kormányt alakítottak, melynek élére a Szálasi-kormány idején is aktív szolgálatot teljesített kisbarnaki Farkas Ferenc volt vezérezredest, az első emigráns szervezet, a Magyar Szabadság Mozgalom alapító vezetőjét állították államfői hatalmat „gyakorló" miniszterelnökként. Az amerikai megszálló hatóságok figyelmeztetése azonban hamarosan világossá tette a múltban ragadtak számára, hogy a megszállt területen sem országgyűlés tartására, sem kormány alakítására nincsen lehetőség.

Mindennek a fényében az is nyilvánvalóvá lett, hogy az emigráció vezető szervének a megalakítására – miként ezzel valamennyi reálisan gondolkodó menekült egyetértett – az Egyesült Államokban kerülhet sor,[2] ahol – bármily furcsán hangzik – a beutazási korlátozások szelektív érvényesítésével biztosítani lehetett egy demokratikus többségű testület létrejöttét. Az viszont itt sem volt kétséges, hogy a

[1] Az emigráció történetének megkerülhetetlen alapmunkája Borbándi Gyula: *A magyar emigráció életrajza 1945–1985* (Bern, 1985) című monográfiája. Az általános történeti kérdések felvázolásánál e munkára támaszkodtam.

[2] Az 1948 januárjában végzett reprezentatív felmérés alkalmával az emigráció legkülönbözőbb képviselői egyetértően nyilatkoztak erről, annak hangsúlyozásával, hogy Európában (elsősorban Párizsban) „alközpontokat" kell létrehozni. Vö. Gecsényi Lajos: Emigrációs útkeresések. A Magyar Nemzeti Bizottmány előtörténetéhez. *Századok,* 2015. 6. 1487–1502.

széles politikai spektrumot képező vezető réteg még oly gyenge egységét is csak az 1941-ben emigrált, a legitimizmussal rokonszenvező, hajdani fajvédő Eckhardt Tibortól, az egykori '39-es konzervatív parlamenti képviselőktől és felsőházi tagoktól, a nácizmussal és annak együttműködő híveivel szemben álló politikusoktól (Közi Horváth József, Fábián Béla) és diplomatáktól kezdve a '45-ös nemzetgyűlés kisgazdáinak, egykori parasztpártiaknak, kereszténypártiaknak, konzervatív polgároknak és szociáldemokratáknak a csoportjaiig terjedően lehet megvalósítani. Az egyetlen meghatározó kizáró okot kezdettől fogva a kommunista és a nyilaskeresztes párttagság és aktív együttműködés jelentette, például a Törvényhozók Nemzeti Szövetségében (a nyilas korszak országgyűlésében) való részvétel.

A kelet-közép-európai demokratikus változások egyre halványuló esélye ellenére a politikai aktivitás és támogathatóság szempontjából az 1945 utáni változásokban szerepet játszott, vezető állami és párttisztséget betöltött Nagy Ferenc, Varga Béla, Pfeiffer Zoltán, rövid ideig Sulyok Dezső, majd Peyer Károly, Auer Pál kerültek az élvonalba. A politikai felkészültséget és az Európára kiterjedő kapcsolati hálót tekintve viszont a szervezők megkerülhetetlen magját kétségkívül Eckhardt Tibor és az egykori diplomaták, báró Kornfeld Móric nagyiparos-bankár veje: Szegedy Maszák Aladár volt washingtoni, báró Bakách-Bessenyey György volt berni követ, az ún. követi bizottság tagja és egykori kollégáik, barátaik (mint báró Apor Gábor volt szentszéki követ) jelentették.

Ebben a tarka világban különleges helyet foglalt el Habsburg Ottó, aki a világháború éveiben több ízben kísérletet tett arra, hogy közvetítsen a szövetségesek és a magyar kormány között, és ennek során folyamatosan összeköttetésben állt Eckhardt Tiborral.[3] Minden bizonnyal erre alapozva újult meg a kapcsolatuk, amikor 1947 nyarától mind erőteljesebben merült fel egy emigráns vezető szerv létrehozásának gondolata.[4] Annál is inkább, mert Eckhardt meghatározó szerepe ebben eléggé egyértelműnek tűnt.[5] A főherceg ettől fogva mind fokozottabb figye-

[3] Dokumentumok a Lisszaboni Magyar Követség titkos levéltárából. Közli: Urbán Károly és Vida István. *Kritika,* 1985. 3. 23–34. https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/MTA_Kritika_1985/?query=Holl%C3%A1n%20S%C3%A1ndor%20k%C3%B6vets%C3%A9gi%20tan%C3%A1csos&pg=109&layout=s (Utolsó letöltés ideje: 2017. július 4.); Kádár-Lynn Katalin: *Eckhardt Tibor amerikai évei 1941–1972*. Budapest, 2006, 150–153.

[4] Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Bakach-Bessenyey György iratai (a továbbiakban: P 2066), 41. dosszié, Bakách-Bessenyey György levele Eckhardt Tibornak. Párizs, 1947. július 14. *„Jó forrásból hallottam, hogy Nagy Ferenc egy Komité alakításán fáradozik."* Uo. Bakách-Bessenyey György levele Bátor Viktornak. Párizs, 1947. december 15. *„… kizárólag amerikai barátainktól függ, hogy elérkezettnek látják-e az időt egy Comité megalakítására."*

[5] Uo. 41. dosszié, Bátor Viktor amerikai könyvkiadó, szerkesztő levele Bakách-Bessenyey Györgyhöz, 1947. november 26.; Bakách-Bessenyey György levele Bátor Viktornak. Párizs, 1947. december 15. *„Semmi kétségem nincs és soha nem is volt Eckhardt Tibor vezető szerepe tekintetében, és meg voltam győződve, hogy kisebb-nagyobb habozás után a többi menekült vezér is ezt el fogja ismerni."*

lemmel kísérte a magyar emigráció útkeresését.[6] Ez kétségtelenül számottevő segítséget jelentett a kapcsolatok kialakításához, hiszen vitathatatlan tekintélynek örvendett Európa és az Egyesült Államok számos politikusa részéről. Utazásai során éppúgy találkozott Franco tábornokkal, a portugál diktátorral, Antonió Oliveira Salazarral, mint Winston Churchillel, francia, olasz, portugál svájci, amerikai kormánytisztviselőkkel, és fogadta őt XII. Pius pápa. Konzervativizmusa határozta meg világnézetét, de ez nem akadályozta meg abban, hogy az egység megteremtése, majd fenntartása érdekében, rendszeres amerikai útjai alkalmával párbeszédet folytasson a '47-es emigránsok vezetőivel: Nagy Ferenccel, Varga Bélával, Pfeiffer Zoltánnal, vagy éppen Peyer Károllyal. Miként fogadta kisbarnaki Farkas Ferenc szkv. vezérezredest is.[7] Miután a negyvenes évek végén újból és újból felvetődött a Szovjetunió elleni háború közeli kitörése, és ebben fontosnak tartotta a külföldre került honvédségből szervezett hadsereg részvételét, nem zárkózott el a szélsőségesen militáns Zákó András vezette Magyar Harcosok Bajtársi Szövetségével való kapcsolatoktól sem, abban a reményben, hogy mérsékletre tudja őket inteni.[8] Talán azért is tette ezt, hogy ezzel csökkentse az önkéntes portugáliai „száműzetésbe" vonult Horthy Miklós befolyását, aki a katonákkal szemben töretlenül magának igyekezett fenntartani a „legfelső hadúr" valójában virtuálissá vált jogkörét.[9] Ahogyan Szegedy Maszák Aladár írta emlékirataiban: „*Lehet,*

---

[6] Borbándi Gyula idézett művében ezzel szemben azt írja, hogy a főhercegnek „*magyar hívei számára kevés ideje maradt* […] *ausztriai helyzetének tisztázása előtt nyilvánvalóan nem akart a magyar emigrációban szerepet vállalni.*" (Borbándi: i. m. 55.) A megállapítást éppen a közölt dokumentumok cáfolják.

[7] Ottó főherceg első ízben 1948 júniusa végén Párizsban találkozott Farkassal, aki ekkor a Kopjás mozgalom céljairól tájékoztatta. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) 3.2.5. O–8-2001/31. 22. Korponay Miklós szkv. vk. százados feljegyzései, az 1948. június 28-ai és július 4-ei bejegyzések.

[8] Ottó főherceg 1948 júliusában tájékoztatást kért Zákótól a tisztek szervezkedéséről. Zákó egy augusztus 14-én kelt, „Királyi Fenség!" megszólítású levelében sürgette a kapcsolatok erősítését, kérte segítségét az Eckhardt Tiborral való összeköttetés ügyében és egy „összekötő tiszt" kijelölését Ottó és a „Kopjás mozgalom" között. ÁBTL 3.2.5 O-8-2001/30. köt. 156. lap; Uo. 31. köt. 22. lap. Decemberben Párizsban személyesen is találkoztak. Uo. 31. köt. 24. lap.

[9] Horthy és az MHBK kapcsolatáról lásd Gosztonyi Péter: *A Kormányzó Horthy Miklós és az emigráció*. Budapest, 1992, 144–145., 149. Hennyey Gusztáv volt külügyminiszter, Horthy bizalmasa kitartóan azon fáradozott, hogy szorgalmazza Ottó és Horthy kapcsolatainak rendezését, elismertesse a Kormányzó „legfelső hadúri" jogait. Erre kifejezetten felhívta Ottó figyelmét az 1949 decemberében, Münchenben sorra került találkozójukon (Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, Ms. 10980. Hennyey Gusztáv levele Horthy Miklóshoz. München, 1949. december 6.), majd 1950 augusztusában, amikor hosszabb levelet írt a trónörökösnek. (Ungarisches Institut München – Universität Regensburg, Bibliothek, Sondersammlungen, Nachlass Hennyey, Kt. 2. Hennyey Gusztáv előterjesztése Habsburg Ottóhoz, 1950. augusztus 15.). Köszönöm K. Lengyel Zsolt barátomnak és Baumgartner Bernadette kolléganőnek a kutatáshoz nyújtott segítséget. Bakách-Bessenyey György Radvánszky Antal és Spányi Márió közreműködésével viszont már 1948 szeptemberében levélváltást kezdeményezett Ottó és Horthy között, amelyben a volt Kormányzó kijelenti, hogy reményei szerint az ország felszabadulása után a főherceg trónra lép, Ottó pedig, méltatva Horthy érdemeit, megerősíti szándékát „ősei trónjának" elfoglalására. MNL

hogy úgy érezte, hogy minden magyarral szóba kell állnia, mert minden magyar királya akart lenni."[10]

Mint a Bakách-Bessenyey Györggyel[11] folytatott levelezéséből kiderül, 1948 nyarán, a Nemzeti Bizottmány megalakulásakor maga is javaslatot tett a „parlament-pótló szerv" elnevezéssel illetett testület összetételére, mi több, a Végrehajtó Bizottság tagjait és két szakértőjét személy szerint is megnevezte.[12] (A kezdettől fogva tapasztalható személyi ellentétek elhárítása érdekében táviratban kérte Sulyok Dezsőt, hogy megjelenés előtt álló emlékirataiban „enyhítse" a Nagy Ferencre vonatkozó megjegyzéseket.)[13] Előrelátóan hívta fel a figyelmet arra, hogy megkerülhetetlen a „szélsőjobbnak" (valójában konzervatívnak) tekintett irányzat képviselőjének a bevonása, miután megítélése szerint az Európában lévő emigrációnak a 75%-a oda tartozott. Mi sem mutatja jobban, mennyire ismerte az amerikai politika irányultságát és az emigráción belüli helyzetet, mint az, hogy az általa javasolt személyek valamennyien helyet kaptak a Nemzeti Bizottmány Végrehajtó Bizottságában.[14]

Mivel Varga Bélának a Bizottmány megalakításáról hírt adó körlevele egyértelműen a Köztársaság kikiáltásáról szóló 1946. évi I. törvényt jelölte meg a szerveződés közjogi alapjának, az alkotmányos kérdéseket (azaz az államformát) továbbra is nyílt kérdésként kell kezelni. Miközben, mint erre utaltunk, fenntartotta a magyar trónra vonatkozó igényét, túllépett hívei aggodalmán és leszögezte: *„ne csináljunk ebből casust,*[15] *hanem tisztázva saját felfogásunkat, vegyünk részt a parlament és a bizottság munkájában."*[16] Nyilvánvalóan azonban ez is indokolta, hogy

---

OL P 2066, 29. dosszié. Bakách-Bessenyey György levele Apor Gáborhoz. Párizs, 1948. szeptember 13. A levélváltásról lásd Catherine Horel: *Horthy*. Budapest, 2017, 299.

10 Szegedy Maszák Aladár: *Bezáruló körök – füstbement remények 1947 március – június*. Kézirat. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, 483. fond, Szegedy Maszák gyűjtemény, 6. doboz, 27. dosszié, 82. lap. Köszönöm Katona Ferenc barátomnak. hogy felhívta a figyelmem a kéziratra és Csorba László professzornak, a gyűjtemény kurátorának, hogy a felhasználást engedélyezte.

11 Bakách-Bessenyey György báró (1892–1959) jogász, diplomata. Követségi titkár Rómában és Bécsben, a Külügyminisztérium politikai osztályának helyettes vezetője, majd vezetője (1934–1938). Követ Belgrádban (1938–1941), a vichy-i kormány mellett (1941–1943), Bernben (1943–1944). A német megszálláskor lemondott az állásáról. A „követi bizottságban" tömörült náciellenes diplomaták egyik vezetője. A háború után nem tért haza, Párizsban, majd 1948-tól az Egyesült Államokban élt. A Magyar Nemzeti Bizottmány Végrehajtó Bizottságának tagja, a külügyi bizottság elnöke.

12 Lásd az 1. számú dokumentumot.

13 MNL OL P 2066, 64. dosszié. Radvánszky Antal levele Bakách-Bessenyey Györgyhöz. Párizs, 1948. február 11.

14 A Magyar Nemzeti Bizottmányról újabban lásd Katalin Kádár Lynn: The Hungarian National Council/Hungarian National Committee/Magyar Nemzeti Bizottmány/Magyar Nemzeti Bizottság 1947–1972 In: *The Inauguration of Organized Political Warfare. Cold War Organizations sponsored by the National Committee for a Free Europe/Free Europe Committee*. Edited by Katalin Kádár Lynn. HHP, 2013, 237–252.

15 Azaz ügyet.

16 Lásd a 2. számú dokumentumot.

a „baloldali" túlsúly kialakulásának és Eckhardt Tibor esetleges visszavonulásának, illetve a más irányból érkező vélt vagy valós egységbontó kísérletek megakadályozásának szándéka folyamatosan visszatért Habsburg Ottó leveleiben. 1951-ben kapcsolataik rendezésének feltételeként így szólította fel nyilatkozattételre Habsburg József főherceget, tábornagyot, hogy határolja el magát a szélsőjobboldali (nyilas) mozgalomtól, ne avatkozzék a Magyar Harcosok Bajtársi Szövetségének ügyeibe, ne támadja a Magyar Nemzeti Bizottmányt, és támogassa az egyetemes magyar érdekek érvényesítését.[17]

Visszatérően sürgette a Nemzeti Bizottmány elismerésének szorgalmazását az amerikai kormánynál, amit egy háborús helyzet esetén tartott különösen fontosnak, miként – kétségtelen nagy naivitással – támogatta Eckhardt Tibornak, a Nemzeti Bizottmány honvédelmi bizottsága elnökének – Horthy személyét figyelmen kívül hagyó – elképzeléseit egy emigráns hadsereg-főparancsnok kinevezéséről. A kiemelt témák mellett nem kerülte el a figyelmét a Bizottmány külföldi képviselete (a madridi és lisszaboni képviselők ügyében maga járt el a spanyol és portugál vezetőknél), a menekültek segítése (támogatta a magyar menekültek bevonását a Nemzetközi Menekültügyi Szervezet hatáskörébe),[18] a legitimista *Krónika* című lap működése, valamint az angol politikai körök állítólagos szándéka egy ellen-nemzeti bizottmány létrehozására.

Kapcsolataiban lehetőség szerint kerülte a nyilvánosságot, a feltűnést. A Magyar Korona iránti igényét változatlanul fenntartó trónörökös minden bizonnyal nem akarta „kompromittálni" még legitimista híveit sem. Tudta, hogy rálátását, befolyását csak ily módon őrizheti meg az emigráció bonyolult világában. Így volt ez a másik oldalon is, amit mi sem bizonyított jobban, mint a főherceg 1951-ben Nancy-ban tartott esküvőjére szóló meghívás elhárítása. „*…mint tagja a Magyar Nemzeti Bizottmány Végrehajtó Bizottságának, melyben néhány kollégámmal együtt azt a felelősségteljes megbízást vállaltuk, hogy a Magyar Szent Koronának Felségedben megszemélyesített érdekeit és jogait képviseljük, arra is tekintettel kell lennem, hogy megjelenésem nem árthat-e éppen azoknak az érdekeknek, melyeket legjobban szívünkön viselünk?... Mindent összefoglalva, mint Felséged híve, a jelenlegi helyzetben nem merem vállalni a politikai felelősséget az utazásért*" – írta Bakách-Bessenyey György.[19]

*

[17] MNL OL P 2066, 25. dosszié. Esterházy Károly levele Bakách-Bessenyey Györgyhöz. 1951. január 18. (Mellékletében a nyilatkozat tervezete.)

[18] Hennyey Gusztáv feljegyzése az 1947-ben Ottó főherceggel Párisban folytatott megbeszéléséről. (1973. december 3.) Ungarisches Institut München – Universität Regensburg, Bibliothek, Sondersammlungen, Nachlass Hennyey, Kt. 6.

[19] MNL OL P 2066, 25. dosszié. Bakách-Bessenyey György levele Habsburg Ottóhoz. New York, 1951. március 18. Egy másik levelében ugyanakkor tudatta Ottóval, hogy az esküvő napján szentmisét celebráltatnak a tiszteletére.

Valamennyi itt közölt irat a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára P 2066 Bakách-Bessenyey György gyűjteménye című fondjának 25. dossziéjában található. A levelek stílusát változatlanul hagytuk, az elírásokat, a nagybetűk következetlen használatát és a központozást javítottuk. Egyes esetekben a [!] jelzéssel utaltunk a változatlanul hagyott szóhasználati és fogalmazásbeli sajátosságokra. A pontos lapszámot az irat végén közöljük. A dokumentumokban említett személyek közül a közismert politikusok nevéhez nem fűztünk életrajzi jegyzetet.

A levélváltásról a *Habsburg Ottó és öröksége. Kiállítás a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára dokumentumaiból dr. Habsburg Ottó születésének 100. évfordulója alkalmából (Budapest, 2012)* című kiállítási katalógus 11–12. lapjain olvashatunk további tájékoztatást.[20]

Dokumentumok

1.
Habsburg Ottó javaslata[21] a magyar emigráció egységes képviseleti szervének összetételére

Párizs, 1948. június 13.

Szigorúan bizalmas!

Alapelvek a magyar emigráns-képviselet létrehozásához.

A nemzetközi helyzet és a magyar emigrációban kezdődő szétesési jelenségek alapján célszerűnek mutatkozik hozzákezdeni egy egységes magyar képviselet létrehozásához. Jelenleg ugyan nem szabad számítani ennek a képviseletnek az elismerésére, ámde a jövendő magyar emigráns-kormány alapjának kell tekinteni.

A szerteágazó megbeszélések alapján a következő javaslatot tesszük ennek a képviseletnek a megteremtésére:

Parlamentpótló szerv

Ezt Monsignore Varga Béla mint a magyar parlament elnöke hívhatná össze. Az első összehívás alkalmával a következő kategóriákat kell tekintetbe venni:

A volt magyar Felsőház azon tagjai, akik sem a Nemzeti Szövetségnek, sem a Nyilaskeresztes Pártnak, sem a Kommunista Pártnak nem voltak tagjai, és nem vettek részt aktívan sem a Szálasi-, sem a Dinnyés-kormányban.

A magyar parlamentnek azok a tagjai és volt tagjai, akik nem esnek az a) pontban megjelölt kizáró okok alá.

---

20 http://mnl.gov.hu/mnl/ol/virtualis_kiallitas/habsburg_otto_es_oroksege (Utolsó letöltés ideje: 2017. június 27.)

21 A dokumentumot Bakách-Bessenyey György 1948. július 28-án kelt levele alapján tudjuk Habsburg Ottó személyéhez kötni. (3. sz.)

A diplomáciai missziók főnökei (követek), akik sem a Szálasi-, sem a Dinnyés-kormányt nem szolgálták.

Egy későbbi időpontban a Parlamentpótló szerv fenntartja magának annak a lehetőségét, hogy az összehívás szabályaiban változtatásokat eszközöljön.

Ennek a testületnek az ülését nem szükséges már most összehívni. Fontos csak az volna, hogy legalább elvben létrehozzák, hogy előre nem látható politikai események esetén készen álljon.

A Bizottság

Ezt lehetne mielőbb összehívni, mivel ténylegesen, ha még nem is nyilvánosan, a jövendő emigráns-kormányt jelenti. Ez okból nem is szabad túl nagynak lennie. Az összetételt illetően arra kell figyelni, hogy lehetőleg reprezentatívan alakuljon, tekintettel az otthoni helyzetre, az emigráció nagy rétegeire, azoknak a hatalmaknak a hangulatára, amelyektől annak idején egy emigráns-kormány elismerése függ.

A Bizottság nyolc tagból és két technikai munkatársból áll.

A tagokat illetően a következő a javaslat: Monsignore Varga Béla viseli az elnöki tisztet. Négy tag él Amerikában, négy Európában. Amerikai tagként javasoljuk Monsignore Varga Bélát, Dr. Eckhardt Tibort, Pfeiffer Zoltánt és Nagy Ferencet. A négy európai tagnak javasoljuk Dr. Sulyok Dezsőt, Peyer Károlyt, Monsignore Közi Horváth Józsefet[22] és még egy urat. A két technikai munkatársnak javasoljuk báró Bakách-Bessenyey követet a külügyekhez és dr. Baranyay Lipótot[23] a pénzügyi kérdésekhez.

Közi Horváthot, mint a Kállay irányultságú ó-konzervatívok[24] képviselőjét javasoljuk. A még meg nem nevezett nyolcadik úrnak a szélsőjobb képviselőjeként kell belépni. Ez jogos azon tény következtében, hogy az európai magyar emigrációnak legalább a 75%-a ehhez az irányhoz tartozik, és képviselőjük hiányában a Bizottság ellen foglalnának állást. A szélsőjobbal erről a kérdésről folytatandó tárgyalásokon a következő elveket kell figyelembe venni: a képviselőnek nem szabad az első pont a) bekezdésében megnevezett kizáró okok alá esni. Ezen felül nem lehet katona sem.

A végső döntés ezekben a kérdésekben és a Bizottság megalakulása ezen irányelvek szerint július közepe előtt megkerülhetetlen.

111. Német nyelven géppel írt másodlat fordítása, aláírás nélkül.

---

22 Közi Horváth József (1903–1988) római katolikus pap (1927), teológiai doktor. A keresztényszocialista mozgalom résztvevője, az Actio Catholica főtitkára (1935), országgyűlési képviselő (1939–1944). A második világháborút követően 1948-ban emigrációba kényszerült. A Magyar Keresztény Népmozgalom megalapítója és vezetője, a Magyar Nemzeti Bizottmány Végrehajtó Bizottságának tagja, a Belügyi és Menekültügyi Bizottság elnöke.

23 Baranyai Lipót (1894–1970) pénzügyi szakember, politikus. A Magyar Nemzeti Bank elnöke (1938–1943), a Felsőház tagja (1939–1943), az Amerikai–Magyar Társaság elnöke (1945–1947). 1948-ban emigrált, több éven át Londonban, később New Yorkban, majd Frankfurt a. M.-ban élt. A Magyar Nemzeti Bizottmány tagja, rövid ideig angliai képviselője.

24 A Kállay Miklós volt miniszterelnökhöz köthető „ó-konzervatív" csoportot nem tudtuk azonosítani.

2.

Habsburg Ottó levele Bakách-Bessenyey Györgyhöz a magyar emigráció egységes képviseleti szervének megalakításával kapcsolatos kérdésekről

Dafundo, 1948. július 25.

Villa Bela
Rua Joseph Bleck No 1.
Dafundo, Portugal

Kedves Bessenyey báró!

Köszönettel vettem f. hó 22-én kelt levelét[25] és Varga Bélának címzett levelének másolatát.[26]

Ami a volt követek státuszát illeti, annak idején mi ezt már megbeszéltük. Aggályaira való tekintettel az a döntés történt, hogy a volt követeket majd a törvényhozók behívják úgy, ahogy ez p. o. annak idején az erdélyi és felvidéki képviselők[27] számára történt. Ezt a formulát én kielégítőnek tartottam, és ennek közjogi fogalmazását legalább is történelmileg igazoltnak tartottam. Így adtam Eckhardtnak hozzájárulásomat. Így úgy vélem, hogy ezen aggályai el lesznek hárulva.

Elvileg én nagyon is azt kívánom, hogy a volt követek teljes törvényhozói joggal vegyenek részt a parlamentpótló bizottság munkájában. Ők ugyanis egy konstruktív és pártpolitika-mentes vezetésnek segíthetnek. Másrészt egy tisztán politikusokból összeállított parlament bizonyára csinál majd sajnálatos hibákat.

25 A levél nem található a gyűjteményben.

26 A levél nem található a gyűjteményben.

27 Az 1938. évi XXXIV. törvénycikket *a Magyar Szent Koronához visszacsatolt felvidéki területnek az országgal egyesítéséről* címmel 1938. november 13-án hirdették ki. Ennek 2. §-a intézkedett a Felvidék országgyűlési képviseletéről. *„2. §. A visszacsatolt felvidéki területek lakossága által szenátorokká, nemzetgyűlési vagy tartománygyűlési képviselőkké megválasztottak közül a jelen törvény erejénél fogva mint országgyűlési képviselők az 1935. évi április havának 27. napjára egybehívott magyar országgyűlés képviselőházának tagjai lesznek azok, akiket a magyar királyi miniszterelnök indítványára az országgyűlés, mindkét házának határozatával az országgyűlés képviselőházába meghív.”*; Az 1940. évi XXVI. törvénycikket *a román uralom alól felszabadult keleti és erdélyi országrésznek a Magyar Szent Koronához visszacsatolásáról és az országgal való egyesítéséről* címmel hirdették ki. Ennek ugyancsak a 2. § -a intézkedett az erdélyi területek képviseletéről. *„2. §. A jelen törvény erejénél fogva a visszacsatolt keleti és erdélyi terület lakosai közül – mindaddig, amíg e terület választópolgárai rendes úton országgyűlési képviselőket választhatnak – mint országgyűlési képviselők az 1939. évi június havának 10. napjára egybehívott magyar országgyűlés képviselőházának tagjai lesznek azok, akiket a magyar királyi miniszterelnök indítványára az országgyűlés – mindkét házának határozatával – az országgyűlés képviselőházába meghív. Az így meghívottak száma legfeljebb hatvanhárom lehet.”*

Ami aggályait az „értesítéssel”[28] szemben illeti, úgy ezeket én is osztom, azonban úgy vélem, hogy most, amidőn a hiba megtörtént, ne csináljunk ebből casust, hanem tisztázva saját felfogásunkat, vegyünk részt a parlament és a bizottság munkájában, annál is inkább, mert Eckhardt nekem azt írta, hogy ezentúl ilyen hibák már nem fognak történni.

Így tehát helyeselve az Ön aggályait, mégis arra kérném, vegyen részt a bizottság munkájában, mert az Ön kinevezése úgyis teljesen az én kérelmemre történt, és mivel attól kell tartani, hogy amennyire Ön azt nem fogadná el, oly valaki más jutna az Ön helyére, aki ott ügyünkkel ellentétes politikát folytatna.

Hálás lennék, ha Ön nekem azonnal erre vonatkozó feleletét még ide Lisboába[29] küldhetné.

Fogadja meleg üdvözletemet

Ottó s. k.

140. Géppel írt eredeti.

3.

Bakách-Bessenyey György levele Habsburg Ottóhoz a Magyar Nemzeti Bizottmány megalakításával kapcsolatos kérdésekről

Párizs, 1948. július 29.

Felséges Uram!

Sietek válaszolni Felséged július 25-én kelt kegyes soraira:

Volt követek. Az emigrációs magyar politikának sok egymással szemben álló tényezővel kell számolnia, és az idők folyamán még számos változásnak lesz alávetve. Törekvésem az volt, hogy a magyar diplomáciai szolgálat kívül maradjon ezen ellentéteken és pártatlanságát megőrizze. Szomorú példát adott az ezzel ellenkező felfogás következményeire az új régime gyakorlata, ahol szoc[iál]dem[okrata] és kom[munista] titkárok ellenőrizték kisgazda követeiket és viceversa. Ha a követek most részt vesznek a Nemzeti Bizottmányban, kénytelenek lesznek konkrét politikai kérdésekben ide- vagy oda szavazni, szóval bekövetkezik az, amit elkerülni óhajtottam volna.

Fenn marad azon kívül azon már jelentett aggályom is, hogy a követek nem voltak törvényhozók és így nincs helyük egy törvényhozó testületben. Mindazonáltal Felségednek a felvidéki és erdélyi képviselők behívására vonatkozó

[28] „Értesítés” címmel Varga Béla, „a magyar nemzetgyűlés elnöke” aláírással 1948. június 10-én az 1946. évi I. törvénycikkre (*Magyarország államformájáról* – azaz a köztársasági államformáról) hivatkozva körlevelet küldött „*a szabad választások alapján összeült parlament szabad földön élő tagjainak*”, melyben bejelentette a Magyar Nemzeti Bizottmány megalakításának szándékát. MNL OL P 2066, 90. sz. dosszié.

[29] Azaz Lisszabonba.

analógiája előtt meghajlok, és – fenti aggályaim kegyes tudomásul vételét és megfontolását kérve – kijelentem, hogy a követek részvételét a Nemzeti Bizottmány munkálataiban többé nem fogom ellenezni.

Értesítés. Ma megkaptam Apor[30] erre vonatkozó levelét, melyben közli, hogy a szöveg neki „nagyon nem tetszik", amin nem tudok csodálkozni. Mindazonáltal opportunitási okokból arra a konklúzióra jutott, hogy ígérjük meg „támogatásunkat", hozzátéve, hogy *„ez nem jelenti részemről a megszálló csapatok nyomása alatt létesült köztársaság elismerését, sőt ellenkezőleg, aláhúzottan kijelentem, hogy az alkotmányt nyílt kérdésnek tekintem, melyet a nemzet lesz hivatva eldönteni szabad akaratnyilvánítás alapján."*[31]

Apor kéri, hogy fentieket jelentsem Felségednek és közöljem Közi Horváth-tal (ki azonban még nincs itt). Apor semmi esetre sem ad választ Vargának, míg hármunk véleményét nem ismeri. Hálás volnék, ha Felséged velem (és talán közvetlenül Aporral, Palazzo Colonna, Piazza Santi Apostoli, Róma) kegyes volna közölni, hogy fenti formulázást elfogadja-e? Közben én is megkérdezem Aportól, hogy az általa használt „támogatás" szó alatt mit ért, részvételt a bizottságban, megbízás elfogadását, vagy egyszerű támogatást kívülről?

Jelentenem kell azt is, hogy az Értesítés szövege, mely lassanként szélesebb körökben is ismertté válik, súlyos aggályokat vált ki egyébként higgadt és inkább középen álló személyiségeknél (Peyer, Fábián,[32] Radvánszky stb,[33]) a jobboldalról nem is beszélve.

Nagyon kívánatosnak tartanám ezért, hogy a végső döntés fenntartassék addig, amíg Felséged augusztus 10. körül ide visszatér, és alkalma lesz úgy engem, mint másokat e tárgyban kihallgatáson fogadni.

Felséged bizonyára átértette (!), hogy én az Értesítés szövegét a Felséged magas személye által képviselt eszme szempontjából tartottam elsősorban sérelmesnek, és ezért kértem Vargától biztosítékot.

---

30 Apor Gábor báró (1889–1966) diplomata. A Külügyminisztérium politikai osztályának vezetője (1927–1934), bécsi követ (1934–1935), a külügyminiszter állandó helyettese (1935-1938), szentszéki követ (1938–1945). A háborút követően nem tért haza. Az emigrációban a magyar keresztény népmozgalom egyik szervezője.

31 MNL OL P 2066, 29. dosszié. Apor Gábor levele Bakách-Bessenyey Györgyhöz. Róma, 1948. július 25.

32 Fábián Béla (1889–1966) ügyvéd, politikus, publicista. 1922-től 1939-ig képviselő a Nemzeti Demokrata Párt, ill. az Egyesült Szabadelvű és Demokrata Ellenzék programjával. Műveiben szélsőségesen keveredtek a polgári demokrata és liberális nézetek az éles kommunista- és szovjetellenességgel. A német megszállás idején letartóztatták és koncentrációs táborba hurcolták. Szabadulása után nem tért haza, emigrált. A Magyar Nemzeti Bizottmány Végrehajtó Bizottságának tagja, a Társadalompolitikai Bizottság elnöke.

33 Radvánszky Antal báró (barátainak Tompus) (1908–1996) jogász, közíró, történész. 1944-től Svájcban, majd Franciaországban élt, a *Hungária* c. lap főmunkatársa 1949–1953 között. Tevékenyen részt vett az emigráció munkájában.

Ha azonban nem sikerül Felségedet szóbeli jelentéstételem alkalmával felfogásom helyességéről meggyőzni, akkor ebben a kérdésben is alá fogom magam vetni Felséged legmagasabb döntésének.

Külügyi Bizottság Elnöksége. Szegedy Maszáktól[34] július 24-i dátummal levelet kaptam, melyben közli, hogy ő van kijelölve a helyettesemnek, és kérdezi, hogy elfogadom-e ebben a minőségben? Erre a kérdésre csak igenlőleg válaszolhattam, feltéve természetesen, hogy a Külügyi Bizottság tiszte tényleg nekem jut-e osztályrészül.

Szegedy egyúttal kérdezi, hogy megkaptam-e a Nemzeti Bizottmány és a Végrehajtó Bizottság megalakulásáról szóló értesítéseket? Utóbbit sajnos nem kaptam meg, vagyis nem tudom, hogy a Végrehajtó Bizottság kikből áll, nevezetesen, hogy összetétele megfelel-e Felséged június 13-án kelt szigorúan bizalmas feljegyzésének. Peyer egy héttel ezelőtt azt mondta nekem, hogy ő csak akkor vehet részt, ha rajta kívül még két más szociáldemokrata is benn lesz a bizottságban. Nincs tudomásom arról, hogy Közi Horváth és a tervbe vett jobboldali úr benne vannake a Végrehajtó Bizottságban. Természetes, hogy az én szempontomból a Végrehajtó Bizottság összetételének nagy jelentősége van.

Szabadjon Felséged emlékezetébe idéznem, hogy amikor e tárgyról utoljára jelentettem, nyolc meghatározott tagról volt szó, akik mellett Baranyay Lipót, mint pénzügyi, és csekélységem, mint külügyi szaktanácsadó működött volna. Ebből a szempontból is kívánatosnak látszik Felséged augusztusi idejövetelét megvárni, mert addigra a Végrehajtó Bizottság összetétele és Baranyay Lipót felfogása is ismeretes lesz.

Szabadjon végül újból is megemlítenem, amint azt akkor is tettem, hogy Apor személyét erre a tisztre a magaménál alkalmasabbnak tartom.

Felséged magas utasítását várva maradok legmélyebb hódolattal
alázatos híve
[aláírás nélkül]

139–140. Géppel írt másodlat.

34 Szegedy–Maszák Aladár (1903–1988) diplomata, berlini követségi titkár (1937–1942), a Külügyminisztérium politikai osztályának vezetője (1942–1944), washingtoni rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter (1945–1947). Posztjáról 1947. június 5-én visszalépett és emigrált. Részt vett a Magyar Nemzeti Bizottmány megalakításának előkészítésében, kezdetben a külügyi bizottság alelnöke, majd a Bizottmány képviselője Washingtonban. Az Amerika Hangja Rádió magyar osztályának munkatársa, majd helyettes vezetője (1950–1969).

4.

Habsburg Ottó levele Bakách-Bessenyey Györgyhöz a Magyar Nemzeti Bizottmány megalakításával kapcsolatos kérdésekről

Dafundo, 1948. július 31.

Kedves báró Bessenyey!

Hálás köszönettel vettem f. hó 29-én kelt levelét.

Egyes pontjaira csak rövidesen akarok ma válaszolni, mivel úgyis augusztus 10-én Párizsban leszek, és akkor majd bőven beszélhetünk.

Pont 1.: felfogását köszönettel tudomásul vettem.

Pont 2.: Úgy vélem, hogy Apor formulája elsőrangú. Én is úgy érzem, hogy az elvi alkotmányos kérdést azonnal kell tisztázni, nehogy az a benyomás keletkezhessen, hogy a köztársaságot par défaut[35] elfogadtuk.

Pont 3.: A Végrehajtó Bizottság hiteles összetételét én sem ismerem. Van egy verzióm, amit Eckhardt írt, van egy másik, melyet Varga küldött. A kettő nem egyezik meg, azonban alapelvben még az én memorandumomra bazíroz. Ami Peyer kérelmét illeti, úgy ezt abszurdnak tartom, mert egy kis bizottságban három szocialista messze túlmenne a párt igazi erejének [!] az országban. Azonban ez már Varga problémája. Mindenesetre jó lesz erről is Eckhardtot informálni.

Párizsban augusztus 10-én este leszek, és kérném, hogy amennyire e napon még ott lenne, legyen szíves és hívjon engem föl aug. 11-én kora reggel. Aznap szeretnék Önnel beszélni. Időközben kérem, írjon Eckhardtnak és Apornak is, közölve neki [!] felfogásomat.

Fogadja szíves üdvözletemet

Ottó s. k.

138. Géppel írt eredeti.

5.

Habsburg Ottó levele Bakách-Bessenyey Györgyhöz a londoni magyar emigrációról és a menekültügy irányításáról

London, 1948. augusztus 27.

Kedves Bessenyey báró,

Köszönettel vettem 25-én kelt levelét.[36]

Megbeszéléseim itt Londonban arra engednek következtetni, hogy Anglia egy amerikai elismerés esetén azonnal maga is elismerné a Magyar Exil-kormányt [!].

35 Par défaut (fr.) = alapértelmezésként.

36 A hivatkozott levélben Bakách-Bessenyey az MNB lehetséges londoni képviselőjéről és a Portugália által a magyar menekültek számára kilátásba helyzett vízumokról írt. Lásd MNL OL P 2066, 25. dosszié, 135. lap.

Angol iniciatívára azonban nem számíthatunk ezen ügyben. Főleg Churchill nagy szimpátiát és érdeklődést mutatott. A lengyelekkel folytatott megbeszéléseim érdekesek és eredményesek voltak. Úgy látom, hogy a londoni lengyel kormány június óta erősebb lett. Belső és külső pozíciója javult.

Ami az itteni magyarokat illeti, hogy tegnap óta bizonyos mértékben egységesítés történt egy bizottság formájában, amely humanitárius néven működve mégis a magyar nemzeti bizottság elveit vallja és annak politikáját itt alátámasztani óhajtja. E bizottság élén Baranyay Lipót áll, és mellette tevékenyen részt vesz Kruchina báró ezredes,[37] Sztankovics Viktor[38] és Békeffi László[39] etc. E bizottság jó lépés előre.

Eckhardt Tibortól levelet kaptam. Több más érdekes tények mellett talán a következő a legérdekesebb: Sulyok Dezső teljesen átvette a Bizottság keretében a menekültügyeket. Ennek folytán az IRO-ügyek,[40] a németországi magyarság ügye és más ilyenfajta kérdések ezentúl őáltala lesznek irányítva. Ő majd tárgyal az amerikai hatóságokkal is. Ezt már meg is tette, és Mr. Warren[41] megígérte, hogy európai tartózkodása alatt rendezi majd a magyarság IRO-ügyét. Sulyok arra kéreti Bartheldyt,[42] vegye föl az összeköttetést Warrennal. Ha netalán Hennyeynak írna, kérem, mondja meg neki ezen helyzetet. Ezek után minden IRO-ügy – tehát Sulyokhoz küldendő. Eckhardt azon kívül azt üzeni, hogy október vagy november folyamán Európába jön.

A portugáliai ügyben érthető, hogy a követnél még nincsenek meg a vízumok. A portugáliai belső rendelet értelmében ezen vízumok csak veszély esetén lesznek kiutalva, mert máskülönben két hónap múlva lejárnak. Tehát ma a lista csak Lisszabonban a külügyben fekszik, és a követség csak veszély esetén kapja meg sürgönyileg. Másrészt Lisszabonból azon értesítést kaptam, hogy ott minden rendben van, úgyhogy mindenki meg lehet nyugtatva.

Fogadja szíves üdvözletemet.

Ottó s. k.

134.Géppel írt eredeti.

---

37 Kruchina Viktor (1905–1978) ezredes. Részt vett az antifasiszta ellenáállási mozgalomban. 1945 után a Szociáldemokrata Párt delegáltjaként a HM Katonapolitikai Osztály helyettes vezetője. 1947-ben a kommunisták merényletet ksíéreltek meg ellene, akkor elmenekült az országból. 1948 júniusától Angliában élt.

38 Sztankovich Viktor (1908–1988) újságíró, szerkesztő. 1945 után Londonban a BBC, majd Münchenben a Szabad Európa Rádió munkatársa.

39 Békeffi László (1891–1962) komikus, konferanszié. Kritikus, antifasiszta szövegeiért a háború utolsó hónapjaiban letartóztatták és a dachaui koncentrációs táborba vitték. Szabadulása után nem tért haza, hanem Angliában, az Egyesült Államokban, majd Svájcban élt haláláig.

40 IRO = International Refugee Organization, az ENSZ menekültügyi szervezete 1946–1952 között

41 Személyét nem tudtuk azonosítani.

42 Bartheldy Tibor dr. (1894–1969) diplomata. 1938-ban a Külügyminisztérium elnöki osztályának munkatársa, 1940-től kabinetfőnök, 1941–1944 között a Külügyminisztérium elnöki osztályának vezetője, rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter. 1946-ban emigrált. A Magyar Nemzeti Bizottmány lisszaboni képviselője 1949-től.

6.

Bakách-Bessenyey György levele Habsburg Ottóhoz a Máltai Lovagrend által kiadott menekült-igazolványokról és a Magyar Nemzeti Bizottmány helyzetéről

New York, 1949. július 3.

14 East 60. Str. N. Y.City.

Felséges Uram!

Felséged egy, a párizsi máltai követtel folytatott beszélgetés után utasított, hogy az állítólagos máltai menekült útlevelekre vonatkozólag intézzek kérdést Barcza[43] követhez. Ezt még Párizsból meg is tettem, és most megkaptam Barcza válaszát, mely szerint a helyzet a következő:

„Schuman külügyminiszter direkt kérésére a Rend kiadott útlevél formájában igen csinos igazoló személyazonossági könyvecskéket, a franciaországi és a németországi zónák DP-jei[44] számára volnának használhatók, persze azok számára, akiknek más igazolványuk (IRO vagy VÖR. KER.)[45] nincs. Tehát az ineligibleknek.[46] Ez az útlevél csak a tartózkodásra és egyszeri kivándorlásra érvényes, nem ide-oda utazgatásokra. Megírtam Rómába, hogy Ő. F.[47] óhaja az, hogy megfelelő számú ilyen könyvecskét rezerváljanak a magyar menekültek számára. (5–10 ezer darabot.) Ebben kértem, hogy a rend párizsi követe egy magyar tanácsadót vegyen maga mellé, kinek referenciája alapján adják majd ezeket az útleveleket a magyar DP-éknek, mert hiszen nekik fogalmuk sem lehet, hogy ki érdemli meg azt. Volt nácinak és mai kommunistának nem szabad adni. Óva intettem őket, hogy a legszigorúbban kezeljék ezt a dolgot, mert nagy visszaélésekre adhatna alkalmat. Egy máltai útlevél nagy attrakció, és ebből nagy pénzeket lehet csinálni, ha egy svindler beleavatkoznék. Most újabb válaszokat várok e tárgyban, és amint megkapom, megírom. Kérlek, jelentsd fentieket és hódolatomat Ő. F.-nek."

Amennyiben Felséged időnyerés céljából közvetlenül parancsolna írni Barczának, cime: La Tour de Peilz, Hotel Rive Reine, Vaud, Suisse.

Marosy[48] jelentett a portugáliai helyzetről és így tudom, hogy a követség és Bartheldy beutazásának ügye Felséged lisszaboni tárgyalásainak eredményétől

---

43 Barcza György (1888–1961) diplomata, a Külügyminisztérium politikai osztályának vezetője (1925–1927), szentszéki (1927–1938), majd londoni (1938–1941) követ. Ezt követően nyugdíjba vonult. 1943-tól Svájcban élt, az ún. Követi Bizottság vezetője. 1952-ben áttelepült Ausztráliába, ahol többek között a Magyar Nemzeti Bizottmány képviselőjeként vett részt az emigráció munkájában.

44 Displaced person (ang.) = menekült.

45 Vöröskereszt.

46 Azaz a nem megfelelőknek.

47 Ő. F. = Őfelsége, azaz Habsburg Ottó.

48 Marosy (Mengele) Ferenc diplomata, zágrábi, majd helsinki követ. A világháborút követően nem tért haza, Spanyolországba emigrált, ahol 1949-től a „m. kir. követség" vezetője 1969-ig, egyben a Magyar Nemzeti Bizottmány madridi képviselője.

függ. Nagyon hálás volnék Felségednek, ha az eredményről, bármilyen legyen is az, engem Esterházy[49] útján sürgősen tájékoztatni kegyes volna.

A Bizottmánnyal kapcsolatban sikerült elérni, hogy minden hívást elhalasztottak addigra, míg K. Horváth és Peyer is itt lesznek. Állíthatom, hogy úgy Varga, mint Eckhardt el vannak határozva, hogy a B[izottmány] úgy maradjon meg, ahogyan eredetileg alakult, tehát sem balra, sem jobbra ne tolódjék el. Azt hiszem tehát, hogy kívánatos volna, ha a jobboldal legalább a sajtóban ne támadná ez alatt az átmeneti stádium alatt a Biz[ottmány]t, mert komolyan lehet tartani attól, hogy támadásaikkal a 2 fenti urat is elkedvetlenítik, és akkor ki marad, akire számítani lehet? A Sulyok-ügy miatt a Biz[ottmány] helyzete amúgy is nehéz, engem is támadnak, szóval azt hiszem, egy kis szélcsend jó lenne.

Amerikai részről a helyzet erősen javult. Elsejétől kezdve adnak egy egész tisztességes kis összeget, amivel legalább meg lehet indulni, és ami a Biz[ottmány] tekintélyét biztosan emelni fogja.

Holnap utazom Washingtonba, és remélem, ott majd hallok valami érdekeset, amit majd bátor leszek jelenteni.,

Fogadja Felséged legmélyebb hódolatom kifejezését.

[aláírás nélkül]

132. Géppel írt másodlat.

7.

Habsburg Ottó levele Varga Bélához a Magyar Nemzeti Bizottmány elnökéhez a Bizottmány összetételéről és Auer Pál, a Bizottmány párizsi képviselőjének tevékenységéről

Párizs, 1949. szeptember 1.

16 Rue de l'Elysée,
Paris 8-e.

Kedves Monsignore Varga,

Két sürgős és nagyon komoly dologról szeretnék írni ma, amelyekre minél előbbi feleletét kérem. Nagyon hálás volnék, ha Önön kívül csak Eckhardtnak és Bessenyeynek volna tudomása az 1. számú ügyről.

1. Ahogy tudja, én a múltban mindig elleneztem azt az elgondolást, hogy egy úgynevezett konzervatív, vagy jobboldali csoport létesüljön az emigrációban.

[49] Esterházy Károly gróf (1902–1973) marcaltői földbirtokos, huszártiszt. A világháború végén elhagyta az országot. Az emigrációban Habsburg Ottó mellett szervezési feladatokat látott el. (Köszönöm Gudenus János szíves segítségét az azonosításban.)

Együtt voltunk abban a reményben, [hogy] Közi Horváth József lehessen az az ember, aki kibékíti a jobboldali urakat a Nemzeti Bizottmánnyal, sajnos nem sikerült. Ezért a felelősség nem terheli egyedül a jobboldaliakat. Később a Liberális Párt szerepéről írtam, és ezt próbáltam előtérbe hozni. Sajnos ez sem sikerült. Azonban a tény az, hogy a jobboldali csoportosulás mind jobban kikristályosodott, annál is inkább, mivel itt Európában egy kifejezett jobboldali eltolódás észlelhető. Franciaország jobbra mozdul, Belgiumban és Németországban jobb felé szavaztak, Angliában a szocialista kormány legyöngült. Mindennek az lett az eredménye, hogy az itteni jobboldali honfitársaink egy külön csoportba tömörülnek, amelyben nemcsak 39-ek, 45-ök, sőt 47-ek is részt vesznek. Még mindig nem tartottam volna e csoport relációját a Nemzeti Bizottmánnyal sürgősen rendezendőnek, ha nem tapasztaltam volna, hogy egyes hatalmi erők felhasználják e magyar kettéhasadást saját érdekeikre. A nagy nehézség mindmáig a távolságból ered, mivel levélben ilyen dolgok csak nehezen elintézendőek. Személyi megbeszélésre volna szükség, éspedig sürgősen. Mindmáig az anyagi kérdés nehezítette meg ezen megoldást. Tudniillik mindig az volt a felfogásom, hogy tárgyalások csak úgy lehetségesek, ha az innsbrucki parlamenti bizottság[50] megbízottjai megjelennek a Nemzeti Bizottmány előtt. A Bizottmány képviselőinek tárgyalásai itt Európában sokkal nehezebbek lettek volna. Most váratlanul arra van kilátásunk, hogy egy ilyen megbeszélésre elegendő anyagiakat kapunk, hogy 2 innsbrucki delegátus New York-i útját finanszírozhassuk. Én persze személyem szerint ez ügyben nem akarnék megjelenni, így tehát a finanszírozást is úgy rendezném, hogy evvel nevem összeköttetésbe nem jöhet. Már most a tervem a következő: e hét végén úgyis ide jönnek Teleki Béla[51] és Marjaffy[52] képviselők. Én tekintélyem latba vetésével, azt fogom próbálni tőlük elérni, hogy amennyire lehet, az Ön elgondolásait magukévá tegyék. Ezek után úgyis átjövök Amerikába és számítok arra, hogy szeptember 14-én délután találkozunk majd, és az itteni megbeszélés eredményéről informálhatom Önt. Azt szeretném, hogy szeptember 20-a körül Teleki és Marjaffy jöjjenek át New Yorkba, hogy ott mindent a Nemzeti Bizottmánnyal tisztázzanak. Én tehát a két úr utazását úgy akarom tempírozni, hogy akkor érkeznének New Yorkba, amikor én már nem leszek ott, mivel nyíltan semmi esetre sem akarok kapcsolatban lenni a tárgyalásokkal. Ön azt érezhetné talán, hogy én az ügy megoldását elhamarkodot-

50 Minden valószínűség szerint a volt '39-es parlamenti képviselők Unió elnevezéssel 1949 elején Innsbruck székhellyel létrejött csoportja, melynek vezetői Teleki Béla és Máriaffi Lajos voltak.

51 Teleki Béla (1899–1990) erdélyi földbirtokos, jogász, politikus. A magyar országgyűlés 1940-ben behívott tagja, 1941 tavaszától az Erdélyi Párt elnöke. 1944 végén a szovjet hatóságok letartóztatták, 1945 októberében került szabadlábra. 1947-ben emigrált. Éveken át Ausztriában élt, tevékenyen részt vett az emigráció mozgalmaiban. Az ötvenes években az Egyesült Államokba költözött. A Magyar Nemzeti Bizottmány tagja.

52 Marjaffy – helyesen Máriaffi Lajos (1894–1971) erdélyi földbirtokos, a magyar országgyűlés felsőházának 1940-ben behívott tagja. Ausztriába emigrált, ahol tevékenyen részt vett az emigráció szervezeteinek munkájában, az ún. Unio csoport egyik vezetője.

tan keresztül akarom vinni: sajnos nem merem a postán megírni azon információkat, amelyek alapján oly erősen sürgetem az ügyet. De elhiheti nekem, igen komolyak az okok. Hálás volnék, ha postafordultával tudomásomra adhatná elgondolásait ez ügyben.

2. Egy egészen más ügy az Auer féle helyzet. Mindjárt azt akarom mondani, hogy a tavasz óta nem láttam Auer Pált. Azonban itt van az Auer-levél[53] hatása. Ez nemcsak kedvezőtlenül feltűnt a Nagyhatalmaknál, ahogy azt már régebbi leveleimben jeleztem, hanem azonkívül az a tény, hogy Auer Mikolajcsikkal[54] [!] és Ripkával[55] együtt aláírta ezt a levelet, nagy elkeseredést váltott ki úgy a londoni lengyel körökben, mint szlovák barátaink között. Azonkívül azt hallom, hogy Auer külön tárgyalásokat folytat a csehekkel, nevezetesen Ripkával, és hogy érintkezik a szerb királlyal és más jugoszláv tényezőkkel. Közeledése a csehekhez annyira megy, hogy a közelmúltban tiltakozott az ellen, hogy a Nyugati Hírnök foglalkozzon a felvidéki magyarirtással. Mindez véleményem szerint nem lenne baj, ha Auer magánszemély lenne, azonban ha akarja Auer úr, vagy nem, az ő tagsága a Nemzeti Bizottmányban úgy értékelje itt [!], hogy tevékenységéért felelőssé teszi a Nemzeti Bizottmányt és ennek folytán az összmagyarságot. Szükséges lenne, hogy Auer mielőtt iniciativakat[56] tesz, informálja a Nemzeti Bizottmányt, és annak jóváhagyását kérje. Azt gondolnám, hogy esetleg jó lenne, ha a Bizottmány Auer urat tapintatos formában figyelmeztetné, hogy eljövendő tevékenységében és nyilvános lépéseiben ne felejtse el ama felelősséget, amely a Nemzeti Bizottmány tagságával jár.

Már pár napja írtam Eckhardt Tibornak, hogy én innét elindulok szeptember 13-án este, és hogy szeptember 14-én dél tájt New Yorkban leszek. A francia Air France repülőgéppel jövök, a menetrend szerint e repülőgép Idlewilde repülőterén

---

53 Auer Pál (1885–1973) ügyvéd, politikus, országgyűlési képviselő (1945–1947), rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter, a párizsi követség vezetője (1946–1947). Posztjáról 1947. június 6-án lemondott és emigrált. A Magyar Nemzeti Bizottmány Végrehajtó Bizottságának tagja, később alelnöke, párizsi képviselője, a francia rádió magyar adásának egyik vezetője, az európai föderációs mozgalom egyik szervezője. Auer ebben a levélben az Európa Tanács első, 1949. augusztus 10-én, Strasbourgban megnyílt közgyűlése kapcsán két kelet-közép-európai emigráns politikussal együtt, arra kérte a nyugat-európai vezetőket, tegyék lehetővé, hogy a közgyűlésen hivatalosan is részt vehessenek a vasfüggöny mögötti népek emigráns képviselői. A kezdeményezést Winston Churchill és Georges Bidault is támogatták, de konkrét lépés az ügyben nem történt. A nyugati hatalmak az Európai Mozgalom keretében próbálták leszerelni az emigráció vezetőit. Köszönöm Fejérdy Gergely kolléga szíves közlését.

54 Stanislaw Mikolajczyk (1901–1966) lengyel politikus, a Parasztpárt vezetője, a londoni emigráns kormány miniszterelnök-helyettese (1942–1943), majd miniszterelnöke (1943–1944). Hazatérése után az ideiglenes kormányban földművelésügyi miniszter és miniszterelnök-helyettes. 1947-ben emigrált. Angliában, majd az Egyesült Államokban élt, tevékenyen részt vett az emigráció mozgalmaiban.

55 Hubert Ripka (1895–1958) csehszlovák újságíró, politikus. A német megszállás elől Párizsba, majd Londonba menekült, ahol a csehszlovák emigráns kormány külügyminisztere lett. 1945-ben hazatért és kereskedelmi miniszterré nevezték ki. 1948-ban, a kommunista hatalomátvétel után ismét elhagyta az országot. Tevékenyen részt vett az emigráció mozgalmaiban.

56 Azaz kezdeményezéseket.

leszáll 12 óra 5 perckor. Megszállok a Great Northern Hotelben. Arra kértem Eckhardt-ot, hogy informálja Önt és Bessenyeyt e tényről, és rendezze úgy, hogy még aznap délután találkozhassunk. Mivel azonban a Transatlantic repülőgépek nem mindíg pontosak, kértem Eckhardt Tibort, hogy adja meg nekem a telefonszámát, hogy megérkezésem után azonnal felhívhassam. Mivel azonban leveleimre az utolsó időben megint feleletet nem kaptam, attól tartok, hogy Eckhardt netalán távol van New Yorkból. Ennek folytán arra kérem Önt, legyen szíves nekem megírni, Eckhardt ott van-e New Yorkban, azonkívül sürgősen megküldeni nekem úgy az Ön, mint Eckhardt telefonszámát. Önöket aztán érkezésemkor azonnal fel fogom hívni.

Tegnap Pálffy József grófot[57] írt egy sürgős levelet Bessenyeynek a magyar javak ügyében, amelyek ma Ausztriában hevernek.[58] Amennyire lehet, arra kérném a Bizottmányt, hogy Pálffynak ez ügyben sürgősen megadja a meghatalmazást a tárgyalásokra. Ugyanis az osztrák kormány maga választotta meg őt mint tárgyaló felet, ő azonban ezt csak akkor hajlandó vállalni, ha erre a Bizottmány felhatalmazását megkapja. Ismervén Krauland miniszter[59] és Figl kancellár[60] makacsságát, azt gondolom, hogy ők csak Pállfyval akarnak tárgyalni, ami elvégre nagyon jó. Persze nem tudom, hogy a tárgyalások sikeresen végződnek, vagy sem. Hanem azt javasolnám a legkomolyabban, hogyha lehet, azonnal adják meg Pálffynak a felhatalmazást.

Minél előbbi válaszát várva küldöm Önnek, kedves Monsignor Varga, legszívélyesebb üdvözletemet.

Ottó s. k.

148–149. Géppel írt eredeti.

---

57 Pálffy József gróf (1904–1988) Győr megyei földbirtokos, politikus. A Magyar Élet Pártjának országgyűlési képviselője (1939–1944), a német megszállás után lemondott mandátumáról. A Kereszténydemokrata Néppárt ideiglenes elnöke (1944 október – 1945 május). 1947-ben elhagyta az országot és Ausztriában telepedett le. Az emigrációban 1949-től a konzervatív '39-es képviselők Unió néven működött csoportjának tagja.

58 Az 1945 első hónapjaiban a nyugat felé vonuló magyar hadsereg eszközállománya és a Szálasi-kormány által elrendelt kitelepítés során elhurcolt közlekedési eszközök, gyárberendezések Ausztria és Németország területén a szövetséges hadseregek birtokába kerültek. Egy idő után az amerikai és az angol hatóságok a rendelkezési jogot átadták az osztrák, illetve a német kormánynak. A magyar kormányzat mindent megtett a hatalmas értéket képviselő javak visszaszerzéséért, de az emigrációban is alakult egy bizottság, amely az egykori tulajdonosok érdekeit képviselte a helyi hatóságoknál.

59 Peter Krauland (1903–1985) osztrák ügyvéd, néppárti politikus. A szövetségi kormányban vagyonbiztosítási és gazdasági miniszter (1945–1949). Hivatali visszaélések miatt leváltották, ezt követően visszavonult a politikai tevékenységtől.

60 Leopold Figl (1902–1965) osztrák agrármérnök, néppárti politikus. Szövetségi kancellár (1945–1953), külügyminiszter (1953–1959), a parlament elnöke (1959–1962), alsó-ausztriai tartományfőnök (1962–1965).

8.

Habsburg Ottó levele Bakách-Bessenyey Györgyhöz a Magyar Nemzeti Bizottmány emigráns kormányként történő esetleges elismeréséről

Florida, 1950. január 24.

Gibson Hotel, Apalachicola, Florida

Kedves Bessenyey báró!

Washingtonban azt hallottam, hogy nincs kizárva, hogy a Vögeler-per[61] és a várható ítélet alkalmából az Egyesült Államok kormánya megszakíthatná a diplomáciai viszonyt a budapesti rendszerrel. Ez a hír komoly forrásból jön – legalább a lépés konzideráció[62] tárgya. Úgy érzem, hogy evvel úgy az MNB-nek [Magyar Nemzeti Bizottmánynak], mint a Free Europe Committee-nek[63] minél előbb kell foglalkoznia.

Meg kellene próbálni, hogy valamilyen formájú elismerést kapjunk ez alkalommal a MNB számára. És ha ez nem lenne lehetséges azt kellene elérni, hogy az amerikai kormány legalább valamilyen formában a Bizottsággal szemben elismerje, hogy distinkciót[64] csinál a nemzet és a rendszer között. Mindenesetre az MNB-nek most minden erővel kellene megmozdulnia. Ez minden tag feladata.

Azt tartanám helyesnek, ha Ön minél előbb Washingtonba menne, hogy a helyzetet tanulmányozza, és az elismerés érdekében hasson. Úgy érzem, hogy eljött egy sorsdöntő pillanat a MNB életében.

Címem Mexikóban: c/o Banco Interamericana, Avenida Juarez 64, Mexico, D.F.

Szíves üdvözlettel

Ottó s. k.

130. A szálloda levélpapírján géppel írt eredeti.

61 A magyar hatóságok szabotázs és kémkedés vádjával 1949 novemberében őrizetbe vették Robert Vogelert, az amerikai Standard Electric és ITT vállalatok igazgató-helyettesét, akit a perben 15 évi börtönbüntetésre ítéltek. Ennek nyomán a magyar–amerikai kapcsolatok mélypontra süllyedtek, de a diplomáciai kapcsolat megmaradt.

62 Azaz mérlegelés.

63 A Free Europe Comittee (Szabad Európa Bizottság) 1949. június elsején alakult (eredetileg National Comittee for a Free Europe néven) nonprofit társaságként a Kelet-Közép-Európából menekült demokratikus politikusok támogatására. Lásd Borbándi: i. m. 96–97.

64 Azaz megkülönböztetést.

9.
Bakách-Bessenyey György levele Habsburg Ottóhoz a Magyar Nemzeti Bizottmányban folyó vitákról

New York, 1950. január 27.

Felséges Uram!

Éppen akartam írni Felségednek, mikor megkaptam január 24-én kelt floridai levelét. Tudomásom van arról, hogy már régebben foglalkoznak azzal a gondolattal, hogy próbaképpen valamelyik satellita[65] állammal megszakítsák a dipl[omáciai] összeköttetést, csak még az bizonytalan, hogy ez Bulgáriával vagy mivelünk történjék-e. A kérdést mindenesetre figyelemmel fogom kísérni, és teljes mértékben egyetértek azzal, hogy az MNB minden tagjának most minden erejét latba kellene vetnie.

Sajnos azonban éppen most megy át a VB[66] legsúlyosabb krízisén, mivel E. T. [Eckhardt Tibor] saját közlése szerint ki akar abból vonulni, és levelet szándékozik írni Felségednek, melyben ehhez való hozzájárulását kéri. Azt hiszem, nem illojális részemről E. T.-vel szemben, ha arra kérem Felségedet, hogy ezt a hozzájárulást egyelőre ne adja meg, és idevaló visszajövetele után hasson oda, hogy E. T. a Bizottságban megmaradjon. Nagyon kérem Felségedet, hogy visszaérkezésének időpontjáról engem mielőbb tájékoztatni, és E. T.-vel együtt, vagy külön-külön, kihallgatásra rendelni méltóztassék. Ez annál fontosabb az én szempontomból, mert E. T. kiválása a Bizottságból annak struktúráját annyira megváltoztatná, hogy abban én sem maradhatnék meg. Viszont a mi kiválásunkkal a Bizottság teljesen eltolódnék nem kívánatos irányba, de ennek dacára tovább élvezné azt az anyagi és erkölcsi támogatást, melyet jelenleg W-ből[67] kap.

Mexikóban Hollán Sándor[68] volt követségi tanácsos képviseli a Bizottmányt (Isabella La Cattolica 41. Desp. 4. tel. Eric 12.17.47 és Mex. 35.06.72 Mexico D.F.). Hollán, akinek kitűnő spanyol-mexikói családból származó felesége van, nekem megbízható barátom és utasítva van, hogy Felségednek rendelkezésére álljon.

Fogadja Felséged legmélyebb hódolatom kifejezését.

[aláírás nélkül]

129. Géppel írt másodlat.

65 Szatellit, azaz csatlós.
66 Végrehajtó Bizottság.
67 Washington D. C. – azaz az amerikai kormánytól.
68 Hollán Sándor (1902–?) diplomata, volt követségi tanácsos, a Magyar Nemzeti Bizottmány képviselője Mexikóban.

10.

Habsburg Ottó levele Bakách-Bessenyey Györgyhöz a Magyar Nemzeti Bizottmány Végrehajtó Bizottságában felmerült személyi problémákról

Mexikóváros, 1950. január 30.

Kedves Bessenyey báró!

Köszönettel nyugtázom a Hollán által átadott, e hó 27-én kelt levelét.

Őszinte sajnálattal hallottam az új válság hírét. Én csak hat hét múlva lehetek Washingtonban, addig előadásaim visszatartanak. Ha Eckhardt ír, én semmi esetre sem adom meg hozzájárulásomat a kilépéséhez.

Amennyiben távollétem alatt válság törne ki, én ezennel felhatalmazom Önt a következők közlésére: a Magyar Nemzeti Bizottmány ma az a Fórum , amelynek keretében a magyar emigráció szolgálhatja a Nemzet érdekét. Ezen változtatni nem lehetséges. Mint a nemzeti érdekek őre én Önöket – azaz Önt, Vargát és Eckhardtot – annak idején felkértem, hogy a MNB Végrehajtó Bizottságának tagságát vállalják. Azonkívül mindhármuk ígéretét kaptam, hogy hozzájárulásom nélkül a tisztségükről nem fognak lemondani. Minden argumentumuk[69] dacára véleményem szerint a helyzet alapvetőleg nem változott, és egy kilépés mérhetetlen kárt okozhat a nemzetnek. Az Önök helye a V. B. keretében van, bármilyen személyi áldozatok árán is. Ennek folytán ígéretükre hivatkozva kijelentem, hogy kilépésre vonatkozó hozzájárulást nem vagyok hajlandó adni, és számítok arra, hogy mindhárman ígéretüket híven be fogják tartani.

Felhatalmazom Önt, hogy szükség esetén a levelemet megmutassa a többi két úrnak. Kérem nyugtázza a levelem vételét ide, mexikói címemre.

Legszívesebb üdvözlettel

Ottó s. k.

127. Kézzel írt eredeti a Banco Interamericano S. A. Mexico D. F. levélpapírján.

11.

Habsburg Ottó levele Bakách-Bessenyey Györgyhöz a Magyar Nemzeti Bizottmány elismerésének esélyeiről

1950. február 25.

Kedves Bessenyey báró!

A lapokból látom, hogy a szakadás a B[uda]pesti rendszerrel várható.

Ha lehet, ez [az] a pillanat, hogy a MNB elismerését elérjük.

69 Azaz érvük.

De ha ez nem lenne lehetséges, legalább azt kellene elérni, hogy levélváltás legyen a MNB és a State Department[70] között. A MNB mint a nemzeti akarat képviselője dissociálja[71] a nemzetet a mostani rendszertől. Ha lehet el kellene érnünk, hogy a State Department viszontválaszában kijelentse, hogy a szakadásért nem a nemzet felelős, hanem a külföldi nyomás által ráerőszakolt rendszer. Szóval Amerika nem szakít a magyarsággal, hanem csak a budapesti uzurpátorokkal.[72] Ez pro futuro[73] igen fontos lenne, és jogbázist adna egy háborús elismerésre.

Remélem, hogy Dégenfeld gróf[74] már informálta Önt washingtoni tartózkodásom napjairól, Önt azonnal szeretném látni.

Fogadja legszívesebb üdvözletemet

Ottó s. k.

125. Kézzel írt eredeti az American Airlines levélpapírján.

12.

Habsburg Ottó levele Bakách-Bessenyey Györgyhöz a „Krónika" c. lappal kapcsolatos kérdésekről, az európai politikai viszonyokról és egy „ellen-bizottmány" megalakításának lehetőségéről

Párizs, 1950. június 26.

Kedves Bessenyey báró:

Hálás köszönettel vettem e hó 14-én kelt érdekes levelét.[75] Csak most tudtam rá felelni, mivel csak e percben tértem vissza Svájcból, ahol 10 napig voltam.

Nagyon örültem a hírnek, hogy a németországi és londoni képviselet kérdése rendeződött. Ellenben nagyon sajnálom a madridi nehézségeket, annál is inkább, mivel V. Béla nekem még New Yorkban mondotta, hogy reméli, hogy nemsokára meglesz egy dispositions fondja[76], amiből azután utalhat bizonyos szükséges összegeket.

70 State Department, az Amerikai Egyesült Államok külügyminisztériuma.
71 Azaz elválasztja.
72 Azaz bitorlókkal.
73 Pro futuro (lat.) = a jövőre nézve.
74 Dr. Heinrich von Degenfeld-Schonburg gróf (1890–1978) Habsburg Ottó nevelője, majd állandó munkatársa, „főudvarmestere".
75 A hivatkozott levélben Bakách-Bessenyey tájékoztatta a főherceget az MNB németországi, angliai és spanyolországi képviselőivel kapcsolatos kérdésekről, a *Krónika* című újsággal kapcsolatos problémákról és Varga Béla tervezett európai útjáról.
76 Azaz rendelkezési alapja.

Ami a „Krónika" baklövését illeti, én erről csak most tudomást szereztem, [!] mivel őszintén szólva, a „Krónikát" nem olvasom.[77] Ezek az emberek minden jóakaratuk dacára, inkább ártanak az ügynek, mint használnak, és azonkívül tevékenységük merő ellentétben van direkt utasításaimmal. Én úgy gondolom, hogy levelet írok Father Dávidnak[78] és Vargát kérem, hogy e levelet adja át Father Dávidnak. Azonkívül semmi esetre se fogok adni a „Krónikának" Szent István napi nyilatkozatot. Ha ezen levélnek nem lesz eredménye, akkor esetleg megjön az idő, amikor hivatalos kommunique[79] formájában is dezavuálni[80] kell az embereket. Igen hálás vagyok azért, hogy Ön mindent próbál a kedélyek megnyugtatására, főleg Nagy Ferenccel szemben.

Ha jónak látja azt a tényt, hogy nem lesz Szent István napi nyilatkozat a „Krónikában", már most is közölheti úgy Vargával, mint, ha szükséges, Nagy Ferenccel is.

Nagyon kívánatosnak látszik továbbra is Varga utazása.[81] Végtelenül jól hatna a kedélyekre, főleg ha az összes ideges helyeket meglátogathatná. Kérem, hasson továbbra is ezen irányban.

Római utamról kérem, hogy persze ezt a legnagyobb titoktartással kezelje. [!] Ugyanis nem szeretném, ha idő előtt nyilvánossá válna tervem, annál is inkább, mert az idő elég rövidre lesz szabva.

Svájci tapasztalataim érdekesek voltak. Bizalmasan közölhetem, hogy az ország vezető katonáival és politikusaival beszéltem. Azonkívül több vezető osztrákkal is találkoztam. A svájciak, akik jól vannak informálva, a legnagyobb mértékben készülnek a katonai eseményekre. Majdnem azt lehetne mondani, hogy a svájci hadsereg máris mozgósítva van. Habár az idén még nem várják az eseményeket, mégis lázasan készülnek, éspedig oly tempóban, hogy ezt a svájci gazdasági élet maximálisan három évig bírhatja. Szóval három éven belül várják a döntést. Általában ott nagyon éles a kritika az amerikaiakkal szemben, mivel senki se bízik Amerika harci készségében.

Itt Franciaországban a Schuman-terv[82] igen lényegesen járult hozzá a francia–amerikai közeledéshez. Ellenben a kritika Anglia ellen nagy mértékben növekszik.

---

77 A *Krónika* című, New Yorkban megjelenő lap a legitimistákhoz állt közel (vö. Borbándi: i. m. 56.), Habsburg Ottó is több alkalommal adott nyilatkozatot és cikket a lap számára. A hivatkozott „baklövés" egy Nagy Ferencet bíráló cikk közlése volt.

78 Dávid Ferenc (1874–1960) ferences szerzetes. 1925-től élt az Egyesült Államokban, a *Krónika* című lap kiadója, főszerkesztője 1942–1960 között.

79 Azaz közlemény.

80 Azaz megcáfolni.

81 Varga Béla európai útjára végül 1951. június–augusztusban került sor.

82 Schuman-terv: a nyugat-európai nehézipar egyesítésének terve az újabb német fegyverkezés megakadályozására. Jean Monnet közgazdász javaslata alapján Robert Schuman francia külügyminiszter 1950. május 9-én terjesztette a nemzetgyűlés elé a tervét, melyben azt javasolta, hogy Franciaország, Nyugat-Németország, Olaszország, Hollandia, Belgium és Luxemburg szén- és acéltermelésüket rendeljék egy közös főhatóság, az Európai Szén- és Acélközösség (Montánunió) alá. Ez lett az első nemzetek feletti európai intézmény.

A mi ügyeinkben is ez a tény előnyösen észlelhető, főleg most, Caffery[83] elküldése óta, az amerikai nagykövetség lényegesen jobbra tolódott. Bruce nagykövet[84] jobboldali, sőt az itteni politikában de Gaulle-t is támogatni látszik. Mindenesetre az RPF-nek[85] most újra pénze van, és azt mondják, hogy a pénz Amerikából jött.

Július 9-én Németországba megyek, és ott két hétig maradok. Azután rövid látogatásom lesz Angliában, de mivel Londonba nem is megyek, jobb lesz, ha Reviczky-Ullein[86] [!] erről nem is tud. Augusztus 2-től augusztus 14-ig a Cote d' Azur-ön leszek. Címem ott a következő: P. adr. Mrs. Henry Clews, Chateau de la Napoule, la Napoule, Alpes Maritimes. Augusztus 17-én Luxemburgban leszek az ottani házasságra,[87] aztán onnét egyenest Rómába.

Itt rengeteg dolgom van. E héten még látom Schumant, azonkívül a többi helyi nagyságot is. Zákó[88] most éppen itt van, még nem láttam, csak holnap jön hozzám. Auert a hét végén látom. Sokat utazik mindenféle európai kongresszusokra. Igen örül mostani szerepének. Azonban azt érzem, hogy általában itt gradatim[89] megnyugszik a magyar társaság. Mégis megértik, hogy lehetetlen az MNB ellen ágálni. Az egyetlen igen kellemetlen pont most Belgium, ahol a szerencsétlen Pálffy József destruktíve[90] hatott.

Ami nekem kellemetlen, az a Brit Inteligence Service[91] munkája a magyar emigráció keretében. Londoni inspirációra azon fáradozik, hogy egy angol vezetés alatt álló ellen-Bizottmányt létesítsen. A fő elgondolás az, hogy ezen ellenkormány

83 Jefferson Caffery (1886–1974) amerikai diplomata, az Egyesült Államok nagykövete Párizsban 1944–1949 között.

84 David K. E. Bruce (1898–1977) amerikai diplomata, az Egyesült Államok nagykövete Párizsban 1949–1952 között.

85 RPF = Rassemblement du peuple français (a Francia Nép Gyülekezete). Francia politikai párt, amelyet Charles de Gaulle alapított 1947-ben. Rövid fennállása alatt (1955. szeptemberben szűnt meg) az egyik fő ellenzéki mozgalom volt a IV. Köztársasággal szemben. A gaullizmus történetének egyetlen olyan mozgalma, amelyet maga De Gaulle alapított és elnökölt, és amely minden gaullistát egyesített. https://fr.wikipedia.org/wiki/Rassemblement_du_peuple_fran%C3%A7ais (Az utolsó letöltés ideje 2018. március 26.) Köszönöm Kecskés D. Gusztáv kolléga szíves közlését.

86 Ullein-Reviczky Antal (1894–1955) diplomata, stockholmi követ, később egyetemi tanár. 1944-től emigrációban élt. A Magyar Nemzeti Bizottmány londoni képviselője.

87 Nem tudtuk azonosítani az eseményt.

88 Zákó András (1898–1968) szkv. vezérőrnagy, hírszerző tiszt, a Hadiakadémia tanára, hadosztályparancsnok, 1944 október 16-tól a VKF 2. osztályának (hírszerzés és kémelhárítás) vezetője, a szovjet hadsereggel szembeni földalatti ellenállás: a „Kopjás mozgalom" szervezője. 1945-ben Ausztriában maradt, ahol a menekült tisztek egyesületének, a Magyar Harcosok Bajtársi Szövetségének megalapítója (1949. január 1.) és vezetője. Már 1948 augusztusában „Királyi Fenség!" megszólítású levéllel fordult Habsburg Ottóhoz, melyben kérte, hogy jelöljön ki egy katonatisztet, aki állandó kapcsolatot tart a mozgalmukkal. ÁBTL 3.2.5 O–8-2001/30. kötet, 156.

89 Gradatim (lat.) = itt: fokozatosan.

90 Azaz rombolóan.

91 Azaz a brit hírszerző szolgálat.

négy emberen legyen megalapozva: Bán,[92] Sulyok, Barankovics[93] és Teleki Béla. Tudom, hogy Teleki denegálja[94] a tényt, de azt is tudom, hogy ha sokáig váratják még New Yorkban, hallgatni fog az angol suggestiókra.[95] Nagyon kérem Önt, hívja fel az urak figyelmét erre a tényre, mert mégis csak nagyon diszkreditálná a mi ügyünket, ha egy ilyen, mégis súlyos nevekkel rendelkező Bizottmány létesülne.

Fogadja szíves üdvözletemet

Ottó s. k.

118–119. Géppel írt eredeti.

13.

Habsburg Ottó levele Eckhardt Tiborhoz az emigrációban szervezendő magyar hadsereg főparancsnokának kinevezéséről és az emigráció belső vitáiról

München, 1950. július 17.

Kedves Eckhardt:

Hálával nyugtázom e hó 10-én kelt levelét.[96] Erre a következőkben rövidesen felelek.

Itt tartózkodásom alatt mindenkivel érintkeztem, így Farkas Ferenccel[97] is. Általában Farkas egy végleg kijátszott kártya, diszkreditálva van. Ő maga is elég deprimált, leszállt a fehér lóról. Viszonya Zákóval a lehető legrosszabb, hívei otthagyták, és most Zákó táborában találhatóak. Zákó utálja őt. Izolált öregúr lett Farkas. A Zákó–MHBK nagytalálkozón[98] is megjelentem, beszéltem a tisztekhez.

---

92 Bán Antal (1903–1951) szociáldemokrata politikus, országgyűlési képviselő, 1945–1947 között az SZDP főtitkár-helyettese, iparügyi miniszter. 1948 elején elhagyta az országot. Az emigrációban a Magyarországi Szociáldemokrata Párt főtitkára, a Peyer Károllyal szemben álló csoport egyik vezetője.

93 Barankovics István (1906–1974) publicista, országgyűlési képviselő, a Demokrata Néppárt alapítója és vezetője. 1949 februárjában elhagyta az országot. Az emigrációban kezdetben a salzburgi menekültügyi iroda vezetője, majd 1951-ben kivándorolt az Egyesült Államokba. A Magyar Nemzeti Bizottmány Vallás- és Közoktatásügyi Bizottságának elnöke, a Közép-Európai Kereszténydemokrata Unió elnöke.

94 Azaz kétségbe vonja.

95 Azaz sugalmazásokra.

96 A levél nincs az iratok között.

97 Farkas Ferenc, kisbarnaki (1892–1980) szkv. vezérezredes. A Szálasi-kormány idején folytatta szolgálatát. A háború végén hadifogságba került, elbocsájtását követően nem tért haza. Távollétében életfogytiglani fegyházra ítélték (1950). Az emigrációban a Magyar Szabadság Mozgalom megalapítója és vezetője, az ún. altöttingeni „kormány" miniszterelnöke (1947–1949).

98 A Magyar Harcosok Bajtársi Közössége csoportvezetőinek találkozójára 1950. július 15-én került sor Münchenben.

Hangulat elsőrangú. Javaslata szerint eljártam, azaz nem szólítottam fel Zákót, hogy ismerje el a MNB-t, csak annyit mondtam a tiszti gyűlésen, hogy az MNB igen értékes munkát végez, jó eredményeket ért el a politika terén. Felszólítottam őket a politikamentességre, a pártoktól való tartózkodásra. A nehézség a terv szempontjából, melyek[et] Zákó elfogad, csak abban rejlik, hogy Hennyey,[99] Spányi Mario,[100] Lengyel Béla[101] és Hardy[102] itt folyton új meg új főparancsnoksági tervekkel házalnak. Az ön tervére még nem jöttek rá, de azért folyton kavarják a vizeket. Én persze nem mondhattam nekik semmit, mert máshogyan elárultam volna a tervet. Az egyetlen pozitívum ebben az: két héttel ezelőtt Horthy, aki most megint az MNB ellen dühöng, ki akart nevezni egy főparancsnokságot, mivel ő a legfelsőbb hadúr. Ezt Hennyeyvel közölte, aki rögtön visszaírt, hogy egy ilyen gesztus bajra vezetne. Erre felelve Horthy Hennyeynek megigérte, hogy semmi lépést nem fog tenni a jövőben ez irányban anélkül, hogy Hennyey előzetesen hozzájárult volna.

Az Ön terve ügyében az a felfogásom, hogy e tervet Horthy fecsegése folytán csak akkor szabad keresztülvinni, amikor már akut háborús veszéllyel számíthatunk (!). Ezért nem gondoltam azt, hogy Varga most utazása végén egyszerűen elmenjen velem együtt Portugáliába. Én a lépést a mostani őszben még korainak tekinteném, és ezért azt javasolnám Vargának, hogy ez alkalommal útiterveit úgy rendezze be, hogy ne kelljen Portugáliába mennie. Ha majd közeli a veszély, egy külön utazást is megér e terv keresztülvitele. De kérem ez csak mostani ex abrupto[103] véleményem, és e szempontból Önök odaát biztosan jobban ítélhetnek. Tehát várom az Önök felfogását ez ügyben. Az én véleményem e tekintetben: túl korai lenne még a dolog: oly jó a terv, hogy csak bölcs tempírozással lehet keresztülvinni. Én még nem látom az időt elérkezettnek, és nem látok nagyobb veszélyt abban, ha a döntő megbeszélést az öregúrral[104] kitoljuk.

Ellenben igenis rendkívül szükségesnek tartanám, ha ön minél előbb előkészítené az írásbeli megállapodások szövegét vagy szövegeit. Kérem ezt tehát minél

[99] Hennyey Gusztáv (1888–1977) szkv. vezérezredes, külügyminiszter (1944. augusztus – október). A németek, majd a nyilasok letartóztatták. A háború végén nem tért haza. Németországban élt emigrációban, a müncheni Magyar Iroda vezetője, a Magyar Nemzeti Bizottmány Belügyi és Menekültügyi Bizottságának alelnöke, az MNB németországi képviselője.

[100] Spányi (Spányik) Márió (1895–?) szkv. vk. százados, hírszerző tiszt, 1935–1940 között a gráci konzulátus tisztviselője, majd 1941–1944 között prágai főkonzul. 1945-ben emigrált és Németországban telepedett le.

[101] Lengyel Béla (1897–1988) nyugállományú altábornagy, varsói katonai attasé (1934–1939), hadtestparancsnok (1944). A háború befejezését követően letartóztatásban volt (1945–1947), majd Ausztriában élt emigrációban. Tevékenyen részt vett a különböző emigráns szervezetek tevékenységében.

[102] Hardy Kálmán dr. (1892–1980) tengerész vezérfőkapitány. A folyami erők parancsnoka (1942–1944). A Szálasi-kormány idején letartóztatták, „hűtlenség" vádjával bíróság elé állították és elítélték. A háborút követően nem tért haza, Németországban és az Egyesült Államokban élt emigrációban.

[103] Ex abrupto (lat.) = hirtelen.

[104] Minden bizonnyal Horthy Miklós.

előbb keresztülvinni és velem közölni. Az ügyrend tekintetében csak az lenne a javaslatom, hogy véleménykülönbség esetében a többség döntsön. A székhely szempontjából nem látok ma igazi lehetőséget a megállapításra, mivel ez a hadi eseményektől fog függni. Esetleg nem lenne székhelye a dolognak. De ebben is várom javaslatát.

Ami Közi Horváthot illeti: a tervezetet[105] nem ő készítette, hanem Kray báró,[106] és ezen még lesznek sok javítások. Már láttam K. H.-t. Nem jó benyomást tesz, bent van nyakig apró groteszk pártmunkákban, és nagyon is elfelejti a menekültek ügyét. Ezért itt igen dühösek rá az emberek, annál is inkább, mivel a menekültügyi posztok kitöltésénél [!] egyedül pártszempontok vezetik. Főleg az érdekli, hogyan tud végezni Nagy Ferenccel és Peyerrel, és ezen munkájában tisztán egy apró fiatal klikk kezébe került. Most éppen egy frontális támadást készít a szocdemek ellen: hiába kértem, hogy hagyja a dolgot. Az egész dolog nem igen tetszik nekem, és azt bizonnyal várom, hogy K. H. rövidesen lejáratja magát. Már Barankoviccsal is többé-kevésbé szakítanak.

Az angol ügyben, ahogy ezt majd bővebben megírom Vargának, én is politikai okokból kifolyólag osztom az Ön véleményét. Az ő tevékenységük a magyar ügyben igen káros, sőt ellenkezik minden egyes amerikai tervvel. Erről sokat tapasztaltam az utolsó időkben, és majd írok Vargának.

Kérem, közölje levelem tartalmát Bessenyeyvel és Mgre Vargával.

Ami Közit illeti, majd még egyszer beszélek vele, anélkül persze, hogy ő tudhatna a tervről.

Még egyszer hálásan köszönve levelét, és várva Párizsba írandó feleletét e levelemre, küldöm Önnek legszívesebb üdvözletemet.

Ottó s. k.

Ps. Levelemet Párizsba küldöm feladás végett. *[Kézzel írt betoldás.]*

143–144. Géppel írt eredeti.

[105] Nem tudtuk azonosítani, hogy milyen tervezetről van szó.

[106] Kray István báró (1887–1967) IV. Károly király titkára 1918-ig, országgyűlési képviselő (1926–1934). Az emigrációban a Keresztény Népmozgalom tagja, a szervezet főtitkára.

14.

Eckhardt Tibor levele[107] Habsburg Ottóhoz a majdani hadsereg-főparancsnokságról, az MNB Végrehajtó Bizottságának átszervezéséről, az MNB kibővítéséről

1950. július 24.

Felséges Uram:

Hálásan köszönöm Felséges Uram júl[ius] 17-ikéről kelt kegyes sorait, és azokkal kapcsolatban bátor vagyok az alábbiakat jelenteni.

1) Nem csak zavart keltene, de a hármas megoldás tervét esetleg lehetetlenné tenné az, ha az Öreg Úr elhamarkodva, egyedül a saját nevében eszközölne kinevezéseket. Miután soha sem lehet tudni, hogy az Öreg Úr mikor, mire szánja el magát és kinek a tanácsára cselekszik, – kérem Felséges Uram felhatalmazását, ahhoz, hogy mindössze annyit írhassak az Öreg Úrnak, hogy a FP[108] kardinális kérdés lévén, abban az ő előzetes megkérdezése nélkül semmit csinálni nem fogok, de kérem, hogy feltétlenül tartózkodjék ez idő szerint minden egyéni elhatározástól, mert a talajt először itt kell előkészíteni, és gondosan ügyelni kell arra, hogy semmi olyan lépés ne történjék, ami a jövőt veszélyeztetné, mely az előre látható európai tragédia után még monopolisztikusabb helyzetet fog biztosítani Amerikának, mint eddig. Egyben arra kérem Felséges Uramat, hogy valami hasonló információt és instrukciót kegyeskedjék Hennyeynek, Spányinak, Lengyelnek és Hardynak is adni, – a legutóbbira azonban kegyeskedjék rendkívül ügyelni, mert noha egyénileg tisztességes ember, mindent megír Szegedy-Maszáknak és elsősorban az ő tanácsára hallgat.

Felséges Uram döntésének vételéig egyébként ebben a kérdésben semmit nem csinálok, eltekintve az írásbeli megállapodások szövegének a megfogalmazásától és ennek a szövegnek Vargával és Bessenyeyvel való letárgyalásától.

2) A koreai balsikerek az orosz támadás veszélyét rendkívül megnövelték és meggyorsították. Legújabb értesülések szerint (megbízható magyar katonai hír) nem lehetetlen, hogy már augusztus végén vagy szeptember elején megindul az offenzíva Jugoszlávia ellen, amelybe szükség esetén orosz csapatok is nyíltan részt vennének. A főparancsnokság kérdése tehát sürgősebbnek látszik ma, mint néhány héttel ezelőtt. És én megpróbálom Varga Bélát rávenni arra, hogy minél előbb utazzék át Európába, mert kérdéses vajon, Szent István napja után lehetséges lesz-e még Európába átmenni? Egyébként is az a véleményem, hogy az Öreg Úrral Felséged és V. B.[109] személyes jelenlétében nyomban a találkozás során lehet legin-

[107] A levélen nincs aláírás, az első oldalon ceruzával írt „Eckhardt" név alapján azonosítottuk. Minden bizonnyal tájékoztatásul megküldték Bakách-Bessenyeynek is.
[108] Főparancsnokság.
[109] Varga Béla.

kább megállapodni, mert nem lehet tudni, hogy levelezés esetén kinek a tanácsára hallgatna, és hogy nem állana-e be pótolhatatlan időveszteség a meddő viták során. Egyébként is ezt a kérdést a fennálló cenzúrák miatt csak személyesen lehet letárgyalni vele.

3) Be kell számolnom Felséges Uramnak egy igen súlyos incidensről, mely a Nemzeti Bizottmányt és annak Végrehajtó Bizottságát komoly belső válsággal fenyegeti: a vonatkozó iratokat: a) Nagy Ferenc javaslatát a Végrehajtó Bizottság újjászervezéséről és b) ellenjavaslatomat ide mellékelten bemutatom Felséges Uramnak.[110] Engem a Nagy F[erenc] féle javaslat teljesen váratlanul ért, arról előzetes tudomásom nem volt, az napirendre nem lett kitűzve, és azt tárgyalni ilyen módon nem is lett volna szabad. Bevégzett helyzet előtt álltam, s az adott helyzetben nem volt más módom, mint megtenni az ellenjavaslatomat. Nem tudom, minő fordulatok jönnek még, én feltétlenül ki fogok álláspontom mellett tartani, és abból egy hajszálnyit nem engedek. Kérem Felséges uramat, kegyeskedjék Közi Horváthnál nyomatékosan fellépni, a helyes megoldás érdekében, a hozzá intézett levelem másolatát, mely az egész ügyet megmagyarázza, szintén mellékelten bemutatom.[111] Az egész ügyhöz magyarázatul csak annyit fűzök még hozzá, hogy Nagy Ferenc meggondolatlan javaslatát abból az alkalomból tette meg, hogy a Free Europe Committee a Végrehajtó Bizottságtól a múlt évi munkájáról részletes beszámolót kért. Jelentem, még azt is, hogy Nagy Ferenc Kovács Imrét,[112] Peyer Károly pedig Pisky Schmidt-et[113] óhajtja behozni a Végrehajtó Bizottságba, és hogy Barankovicsot csak azért vették fel, hogy ezzel Közi Horváth szavazatát megnyerjék. A Végrehajtó Bizottságban Nagy Ferencnek 3, és az én javaslatom mellett is három szavazat volt várható, és Varga Béla kellett volna, hogy eldöntse a kérdést. Ő azonban úgy döntött, hogy kikéri Közi Horváth szavazatát, így a távollévő Közi Horváth fogja ezt a kérdést eldönteni.

4) Ebből az alkalomból végre Teleki Béláék ügyét is rendezni kellene. Itteni hivatalos helyre érkezett jelentés szerint N. F. rendkívül népszerűtlen a magyar emigrációban, és azzal is tisztában vannak már, hogy az ő patronátusa alatt hadsereget szervezni nem lehet. A legutolsó Végrehajtó Bizottsági ülésen kínos meglepetésben részesültem, midőn a Nagy Ferenc–Peyer paktum[114] értelmében utóbbi til-

[110] Nem volt a levél mellett.

[111] Nem volt a levél mellett.

[112] Kovács Imre (1913–1980) író, szociográfus, politikus, országgyűlési képviselő. A Nemzeti Parasztpárt egyik alapítója, főtitkára (1945), egyik alelnöke (1946). 1947 őszén elhagyta az országot és Svájcban, majd az Egyesült Államokban élt emigrációban. Megszakításokkal a Szabad Európa Bizottság munkatársa. A Magyar Nemzeti Bizottmány tagja, az Igazságügyi és Tájékoztatási Bizottság alelnöke.

[113] Pisky Schmidt Frigyes (1920–1973) szakszervezeti funkcionárius. 1947-ben a Peyer Károly ellen indított perben hűtlenséggel és kémkedéssel vádolták, egy évvel később távollétében 10 évi kényszermunkára ítélték. Az emigrációban az Egyesült Államokban élt, ahol a Magyar Szociáldemokrata Párt főtitkári tisztét töltötte be.

[114] Nem ismerjük.

takozott az ellen, hogy a felszabadító magyar hadsereg politikamentes legyen, és azt követelte, hogy „demokratikus magyar hadsereget" kell szervezni. Ezt természetesen nem fogadtam el, mert az rövid időn belül politrukok[115] bekapcsolására vezetne a hadseregben. Nagy Ferenc és Peyer Károly rendkívül rossz befolyás alá kerültek. Szerencsére a baloldal itt letűnőben van. Most csinálja az utolsó erőfeszítéseit, de megsemmisül az első európai puskalövésnél.

5) A rossz angol politika ma kevésbé nyugtalanít, mint eddig. Kimutatták a foguk fehérjét, és ezzel veszélyességükből sokat vesztettek. Washingtonban nem titkolt elhidegülés következett be velük szemben. A franciáknak, kikkel együtt kell mennünk továbbra is, sajnos aligha lesz már idejük katonailag megszervezkedni (!), és tartok tőle, hogy tragikus sorsuk egy éven belül beteljesedik.

Maradok Felséges Uramnak hódoló tisztelettel
legalázatosabb híve:

[aláírás nélkül]

141–142. Géppel írt másodlat.

15.

Habsburg Ottó levele Bakách-Bessenyey Györgyhöz a nemzetközi helyzetről, a hadsereg főparancsnokság létrehozásáról, a Magyar Nemzeti Bizottmány elismeréséről.

Párizs, 1950. július 27.

Kedves Bessenyey báró!

Az utolsó napokban két elég komoly hivatalos európai forrás arra felhívta figyelmemet, hogy nincs kizárva, hogy már az év végén háború legyen Oroszországgal. Nem akarok most kitérni részletekre, csak annyit mondhatok, hogy habár én magam még mindig azon véleményen vagyok, hogy az idén nem lesz háború, lelkiismeretlennek tartanám, ha ezen információkat nem venném mégis igen fontosnak.

Ezért arra kérném, hogy beszélje meg a helyzetet minél előbb úgy Eckhartdtal, mint Vargával, hivatkozva e levelemre. Két probléma áll előtérben:

Ami a főparancsnokságot illeti, úgy arra kérném Eckhardtot, hogy minél előbb készítse elő az összes dokumentumokat és tervezeteket, és küldje el nekem, miután Vargával erről megegyezett. Legalább legyenek meg az alapokmányok. Ami a kormányzó informálását illeti, úgy továbbra is az a véleményem, hogy a kormányzó fecsegése folytán ezen dolog még korai. Azonban azt meg kellene fontolnunk, nem lenne-e célszerű, hogy miután az okmányokról megegyeztünk, ezekből hármat csi-

[115] Politrukok = orosz rövidítés, jelentése politikai kommisszárok, politikai tisztek.

náljunk: Varga meg én már aláírnók őket. A harmadikat, a kormányzó okmányát aláírnók, és aztán Lisboában elhelyeznők Bartheldynél. Ha háborúra kerülne váratlanul a sor, Bartheldy aláíratná a dolgokat a kormányzóval; ha ellenben lesz elég időnk, Eckhardt, vagy valaki más gyorsan Lisszabonba utazhatna, hogy ezt Horthyval aláírassa.

A második probléma az MNB elismerése háború esetén, mint magyar exilkormány. Föltétlenül szükségesnek tartanám, hogy ez már a háború első napjaiban el legyen érve úgy, hogy az MNB minél előbb hadat üzenhessen Oroszországnak, ami előfeltétele egy rendes hadsereg megszervezésének. Azon kívül az első napokban sokkal többet lehet elérni, mint később. Ennek folytán azt javasolnám, hogy már most minden tervet előkészítsék [!], hogy mily módon lehet elérni az MNB elismerését. Abszolute szükséges, hogy az MNB minden tagja e napokban Washingtonban legyen, hogy meg kell ostromolni mindenkit, és már ma előmegbeszéléseket tartani. Erre már most elő kellene készíteni a szükséges memorandumokat, javaslatokat etc. Ez egy nagy, majdnem azt mondanám vezérkari munka. Kérem, foglalkozzon minél előbb e kérdéssel, és érje el, hogy az MNB többi tagjai is foglalkozzanak [ezzel]. Ez egy sürgős feladat.

Ha nem történik semmi, az a tervem, hogy szeptember 25-én este ismét elindulva az Air France géppel, 26-án reggel New Yorkban lennék. Akkor majd találkoznánk, hogy e dolgokat még részletesen is megbeszéljük.

Fogadja legszívesebb üdvözletemet

Ottó s. k.

Köszönöm 8-án és 21-én kelt levelét. Szent István napi nyilatkozatot nem adok. Ez már azért, mivel mint azt Vargától tudni fogja, baj van velük. *[Kézzel írt utóirat.]*

115. Géppel írt eredeti.

16.

Bakách-Bessenyey György levele Habsburg Ottóhoz a Magyar Nemzeti Bizottmány lehetséges elismeréséről

New York, 1950. augusztus 11.

Felséges Uram,

Hálás köszönettel kézhez vettem Felséged júl[ius] 27-én kelt magas sorait. A levelet Felséged utasítására úgy Msgr. Vargával, mint E. Tiborral közöltem, akik mindketten azt mondták, hogy közvetlenül fognak Felségednek jelentést tenni.

Ilyen körülmények között a magam részéről csak arról a tapogatózásról szeretnék beszámolni, melyet az MNB elismerésének kérdésében folytattam. Sajnos azt

kell mondanom, hogy az eredmény nem volt túlságosan biztató, mivel, anélkül, hogy a kérdésre közvetlen választ adtak volna, két körülményt hangsúlyoztak igen erélyesen, melyek közül egyik sem látszik túlságosan biztatónak. Az egyik az volt, hogy azok a tapasztalatok, amelyeket az angol kormány a londoni exile-kormányokkal tett az elmúlt világháború folyamán, olyan kedvezőtlenek voltak, hogy nem látszik kívánatosnak egy ilyen rosszul bevált szisztéma megismétlése. A másik az volt, hogy az utóbbi időben mind jobban elégedetlenek a Nemzeti Bizottmányok munkásságával. Egyes vonatkozásokban, mint Lengyelország és Jugoszlávia, nem is tudtak létrehozni nemzeti tanácsokat; a létrejött nemzeti bizottságok pedig állandó krízisekkel küzdenek, ahelyett, hogy építő munkát folytatnának. Legújabban erős román krízis van, úgy Rădescu,[116] mint Gafencu[117] le akarnak mondani, és ha nem fog igen erős amerikai befolyás érvényesülni, eme szándékukat végre is fogják hajtani.

Mint Felséged a fentiekből is láthatja, a pillanat nem látszik túlságosan kedvezőnek egy olyan akció megindítására, mely az MNB-nek exile-kormányként való elismerését, habár csak egy későbbi időpontban is, célozná. Ehhez járul, hogy mint Felséged bizonyára értesülve van, a mi Végrehajtó Bizottságunk is krízisben leledzik, amiről persze az amerikaiak tudnak, és aminek nem nagyon örülnek.

Degenfeld gróffal ma telefonon beszéltem, és kértem, jelentse Felségednek, hogy minden emberi számítás szerint sikerülni fog a krízist Felséged ideérkezéséig elodázni. Minthogy Varga Béla elnök be fogja várni Felségedet, és addigra Közi Horváth is visszaérkezik a Végrehajtó Bizottság au grande complet[118] fogja fogadni Felségedet.

Róberttel[119] közöltem, hogy Felséged ez évben nem szándékozik Szent István napi nyilatkozatot adni.

Fogadja Felséged legmélyebb hódolatom kifejezését.

[aláírás nélkül]

114. Géppel írt másodlat.

116 Nicolae Rădescu (1874–1953) román katonatiszt, politikus. 1944. december és 1945. március között miniszterelnök. A kommunista hatalomátvételt követően elmenekült az országból. Az Egyesült Államokban élt emigrációban, tevékenyen részt vett annak munkájában.

117 Grigore Gafencu (1892–1957) román politikus, külügyminiszter (1938–1940), ezt követően rövid ideig moszkvai nagykövet. A világháború idején Svájcban élt, ahonnan 1947-ben az Egyesült Államokba költözött. Tevékenyen részt vett az emigráció, a Román Nemzeti Bizottság tevékenységében.

118 Azaz az egész Végrehajtó Bizottság.

119 Róbert Oszkár (1891–1983) újságíró, 1923-tól Ausztriában, majd az Egyesült Államokban élt. Különböző amerikai magyar lapok, így a *Krónika* munkatársa.

Lajos Gecsényi

DOCUMENTS ABOUT THE RELATIONSHIP BETWEEN OTTÓ HABSBURG AND THE HUNGARIAN NATIONAL COMMITTEE (1948–1950)

The self-organization of the diverse Hungarian emigrants, who found their new homes in Europe, then in the USA after Second World War, strengthened after the Communist power takeover in Hungary in the end of the 1940s. That time, with the help of the American government a refugee emigrant "parliament", the Hungarian National Committee was established, which wanted to be a representative of all political forces with the exclusion of the far right and the Communists. Two members played leading role in the Commission, Tibor Eckhardt, former member of the Hungarian Parliament, who has lived in the United States since 1941, and Bakách-Bessennyey György, Hungary's former ambassador in Switzerland. Both of them have been in acquaintance with Ottó von Habsburg for a long time, who enjoyed widespread reputation and authority in the Western world. The Archduke paid great attention to relations with Hungarian emigrant politicians, helped their work, to resolve internal disputes and consolidate their situation. Their correspondence confirms this.

Nagy Szabolcs

A Tanácsköztársaság Fejér megyei tisztségviselői ellen indított büntetőperek*

Bevezetés

Ahogy az egész Tanácsköztársaság kérdésköre, úgy az ahhoz köthető személyek büntetőjogi felelősségre vonásának témája is meglehetősen mostohán kezelt területe a rendszerváltozás utáni magyar történettudománynak. Sajnos mindmáig elmaradt a marxista történetírók által papírra vetett megállapítások általános és teljes körű újraértékelése, az események objektívebb alapon történő feldolgozása. A kutatók motivációjának esetleges hiányán túl ennek nyilvánvalóan vannak egyéb okai is. Meglehetősen kevés forrás áll például rendelkezésünkre.

Az igazságszolgáltatási szervek korabeli vonatkozó iratai a Magyarország területén 1944–1945 során zajlott harcok következtében jelentős arányban megsemmisültek. Az új rendszerben a mai Politikatörténeti Intézet elődei két hullámban, 1952–1953-ban és 1964–1967 között a még fellelhető iratok összegyűjtésére programot indítottak, melynek során az ország igazságügyi szerveinek irattáraiból nagy mennyiségben gyűjtöttek össze iratokat. A munkálatok során sajnos kiderült, hogy az országban 1919-ben működő 23 törvényszék és ügyészség irattára közül 9 törvényszéké és 16 ügyészségé szinte teljesen megsemmisült. Dolgozatom témája szempontjából kiemelt jelentőségű, hogy ezek között találhatjuk az érintett székesfehérvári szervek irattárait is.[1] Sajnos, mivel a Székesfehérvári Királyi Törvényszéktől semmilyen korabeli segédlet nem maradt fenn, így az nem állapítható meg, hogy az öt, Kádár-korban fellelt peren kívül voltak-e más, hasonló indokból lefolytatott perek Székesfehérvárott, mint ahogy természetszerűleg az sem, hogy a korabeli büntetőperek hány százalékát adták ezek az eljárások.[2] A más törvényszékek előtt lefolyt perek vizsgálata[3] alapján azonban elmondható, hogy e körülmények ismeretében is fontos tanulságokkal szolgál a fehérvári perek feldolgozása. Egyrészt

* A dolgozat az Igazságügyi Minisztériumnak a jogászképzés színvonala emelését célzó programja támogatásával készült.

1 Gecsényi Lajos: Törvényszéki és ügyészségi iratok, mint a Tanácsköztársaság történetének forrásai. *Párttörténeti Közlemények*, 1968. 14. sz. 127–138.

2 Az a vonatkozó kutatásaim alapján egyértelműnek tűnik, hogy mindenütt valamennyi érintettet eljárás alá kívántak vonni, így az eredeti perszám nagyságrendileg meghaladhatta a ránk maradtakat.

3 Eddigi munkám során feldolgoztam a Győr, a Moson, a Komárom és a Veszprém vármegyei eseteket. Eredményeim publikálás alatt állnak. Káli Csabának köszönhetően a Zala vármegyei esetek feldolgozása is megtörtént.

jól megfigyelhetőek e körben is azok a tendenciák, melyek országos viszonylatban is általánosan jellemzőek voltak. Ez megerősíteni látszik azt a feltevést, hogy a rövid idő alatt jelentkező óriási ügyszám ellenére a bíróságok meglehetősen szilárd elvek, hamar kikristályosodó joggyakorlat mentén dolgoztak. Másrészt az egyik terhelt személye, illetve az általa elkövetett cselekmények köre különlegességgel is szolgál, ami tovább bővítheti a témával kapcsolatos ismereteinket.

Az eljárásokat szinte megindulásuk pillanatától számos kritika érte, körülöttük (sajtó)polémia alakult ki. Ez a korszakban azonban az alapjukat nem érintette, még a polgári forradalommal egyébként szimpatizáló hozzászólók is egyetértettek abban, hogy a kommün alatt elkövetett túlkapásokat valamilyen formában szankcionálni kell. Többen szóvá tették azonban, hogy az újonnan bevezetett gyorsított eljárás során sérültek a terheltek garanciális jogai, szükségtelen mértékben nehezült a védekezésük.[4] A második világháború után aztán a vita elhalt, a terheltekből mártírokat kreáltak, az eljárásokat a fehérterror körébe sorolták. Ki kell emelni a témával foglalkozó művek közül – a gyakorló bíró – Rév Erika kötetét, mely az egyik kirakatpert, az úgynevezett „Népbiztosok perét" dolgozta fel.[5] E kötet minden ideologikus elfogultságából eredő koncepciózussága ellenére mindmáig gyakran hivatkozott alapmű. Ezt ma leginkább annak köszönheti, hogy a rendszerváltozás után elmaradt a kérdés átfogó újraértékelése, 1989 óta újabb munkák inkább csak kisebb terjedelemben, egy-egy speciális témában születtek.[6] E dolgozatommal, a Székesfehérvári Királyi Törvényszék előtt zajlott s ránk maradt perek feldolgozása által szeretnék a témához adalékokkal szolgálni.

A jogszabályi háttér

A rendszerváltozások után rendre előforduló kérdés, hogy az előző rendszer bűneiért felelősnek tartott személyeket mi alapján lehet (kell) eljárás alá vonni. Az egyik lehetőség a visszamenőleges hatályú jogszabályalkotás. Ennek legismertebb példái a magyar népbírósági perek, illetve a nürnbergi per. A másik eshetőség a hatályos jogszabályok alapján történő eljárás. Az ellenforradalmi rendszer nagyon fontosnak tartotta a Szent Korona-tanból eredő jogfolytonosság elvét. Ez alapján hatályosnak tekintette a forradalmak előtti jogszabályokat a forradalom idejére nézve is.[7] Így magától értetődik, hogy a vonatkozó büntetőeljárásokat is ezek alapján kívánta lefolytatni.

---

4 Pl. Vámbéry Rusztem: A rendjavaslat. *Jogtudományi közlöny*, 1921. 56. sz. 6., 41–42.

5 Rév Erika: *A népbiztosok pere.* Budapest, 1969. Ezen kívül kiemelhető még például Sík Ferenc dolgozata is. Ez utóbbira jellemző, hogy még a Cserny-különítmény által elkövetett, teljes mértékben köztörvényesnek tekinthető, különböző minősített emberölési esetek kapcsán született ítéleteket is megalapozatlannak tartja. Sík Ferenc: Jogi megtorlás a Tanácsköztársaság politikai szereplői ellen Magyarországon (1919–1921). In: Csizmadia Andor (szerk.): *Jogtörténeti tanulmányok* III. Budapest, 1974, 57–70., 63–64.

6 Pl. Fazekas Csaba: A Fáber–Apáti per. A Tanácsköztársaság„vallásügyi likvidáló biztosainak" felelősségre vonása 1920-ban. In: Bana József (szerk.): *Bűn és bűnhődés* 2. Győr, 2001.

7 A kérdés meggyőző tisztázása nagyon nehéz feladat, s a Tanácsköztársaság alatt sem történt meg. Lásd Nagy Szabolcs: A Csemegi-kódex hatályosságának kérdései a Tanácsköztársaság forradalmi

Mint köztudott, a korszakban az első magyar Btk., a szakirodalomban gyakran Csemegi-kódexként emlegetett 1878. évi 5. törvénycikk rendelkezett a bűncselekményekről, illetve az azokat sújtó büntetésekről. Témánk szempontjából fontos, hogy – a közelgő háborúra való felkészülés jegyében – a rendkívüli állapot esetén érvényes szabályokat rögzítő 1912. évi 63., a háború idején életbe lépő kivételes intézkedésekről szóló törvénycikket is hatályosnak tekintették a cselekmények idejére vonatkozóan. Az általunk vizsgált perekben a hatóság elleni erőszak eseteit az 1914. évi 40., a hatóságok büntetőjogi védelméről szóló törvénycikk alapján bírálták el. Eljárási oldalról az 1896. évi 33., a bűnvádi perrendtartásról szóló törvénycikk, ennek novellája, az 1907. évi 18. törvénycikk és az 1914. évi 13., az esküdtbíróság előtti eljárásra és a semmisségi panaszra vonatkozó rendelkezések módosításáról szóló törvénycikk volt a cselekmények idején hatályos. Az érintett perek szempontjából kiemelkedő jelentőségű volt az 1919 őszén elfogadott, 4039/1919. számú, a gyorsított bűnvádi perrendtartásról szóló miniszterelnöki rendelet. Ez amellett, hogy a terhelteknek bizonyos, az eljárással kapcsolatos jogait, lehetőségeit a fenti jogszabályokban rögzítettekhez képest is tovább szűkítette, többek között kimondta azt is, hogy a Tanácsköztársaság politikai vezetői „*hatósági jogkört bitorolva vagy színlelve, a büntetőtörvénybe ütköző cselekményt követtek el*”.[8]

Minden munka egyetért abban, hogy alapvető problémát jelentett a kommün kádereivel szemben eljárni kívánó politikai akarat számára a Csemegi–kódex „gyengesége”.[9] A Csemegi korában meglehetősen szilárd államberendezkedés, a stabil társadalmi viszonyok nem utaltak arra, hogy a politikai jellegű bűncselekmények rendkívül gondos és szigorú szankcionálására belátható időn belül szükség lehet. A kódex vonatkozó tényállásai „úriemberekre” szabattak, akiknek a „szórakozása” a parlamenti obstrukciókra, becsületsértésekre terjedt ki.[10] Csemegi nem készült fel (nem is készülhetett fel) az erőszakos államosításokra, a lefoglalásra (zabrálásra), a veszélyesnek tartott „elemek” túszként történő fogva tartására, vagy a Cserny- és Szamuely-féle különítmények „rögtönítélő törvényszékei” által meghozott és nyomban végre is hajtott halálos ítéletekre. S a mindezen történésekből

törvényszékei előtt lefolyt büntetőperekben. In: Szabó Miklós (szerk.): *Doktoranduszok Fóruma Miskolc, 2016. november 17. Állam- és Jogtudományi Kar szekció kiadványa.* Miskolc, 2017, 271–276.

8 Erre a kitételre minden, az előző rendszerben született feldolgozás mint skandalumra hivatkozik, pedig a rendelet hatályba lépése után nem sokkal, a Kúria egy jogegységi határozatában éppen ellenkezőleg foglalt állást, így ez a jogalkotói felfogás a bírói gyakorlatban már nem volt alkalmazható. A rendelet egyébként a maga korában sem volt egyértelműen pozitív megítélésű, lásd pl. Vargha Ferenc: Törvényes-e a népbiztosok perében alkalmazott gyorsított bűnvádi eljárás? *Büntető Jog Tára*, 1920. 72. sz. 1–7.

9 Ez természetesen kifejezetten az érintett korszakkal és az akkor elkövetett deliktumokkal kapcsolatban értendő. A törvény születése körüli viták során s a megjelenést követő korszak reflexióiban a kortársak jó része kifejezetten szigorúnak tartotta a kódex szankció-rendszerét.

10 A politikai bűncselekmények elkövetőinek természetrajzáról, azok lehetséges csoportosításáról nagyon szép, szemléletes képet ad Finkey Ferenc alább csak egy csoportjuk, a kommün tagjainak lélekrajzát illetően idézett művében. Finkey Ferenc: *A politikai bűncselekmények és a büntető törvénykönyv*. Budapest, 1927.

adódó legfőbb dilemmára: kik, milyen mértékben felelősek a nem általuk elkövetett, de utasításukra, vagy csak hallgatólagos beleegyezésük mellett megtörtént esetek miatt. Mivel ezek a tényállások – politikailag motivált, államellenes formájukban – hiányoztak a kódexből, a bíróságok kénytelenek voltak analógiákat keresni. Nagyon hamar meg is született a tulajdonképpen kézenfekvő megoldás: mivel a Tanácsköztársaság államiságát amúgy sem ismerték el, tisztségviselőinek s az egyéb terhelteknek a cselekményeit is úgy ítélték meg, mintha azokat civilekként, mindenféle felhatalmazás nélkül követték volna el.

A perek ismertetése

A perek – aránylag kis számuk ellenére – meglehetősen változatos képet nyújtanak. Igaz ez a vádlottak személyére (foglalkozásukra, a kommün alatt betöltött szerepükre), kisebb mértékben pedig a terhükre rótt cselekményekre is. Az első perben a forradalom előtt törvényszéki bíróként dolgozó dr. Balogh Jánost[11] és társait a Btk. 153. §-ába ütköző, a 154. §. szerint minősülő, a 155. §. szerint büntetendő lázadásra való felhívás bűntette, az 1914. 40. tc. 2. §. 2. bekezdésébe ütköző hatóság elleni erőszak büntette, valamint a Btk. 323. §. 1. bekezdése alapján elbírált (összesen több tényállás alapján), 83 rendbeli személyes szabadság megsértésének vétsége miatt vonták büntetőeljárás alá. Ezeken kívül, vádlott társaival együtt vádolták (a Btk. 70. §. alapján mint tettestársakat) a fentiek szerinti több mint 100 rendbeli személyes szabadság megsértéséért (fél tucat tényállás alapján), a Btk. 288. §-ába ütköző gyilkosság elkövetésére irányuló szövetség és a Btk. 350. §-ába ütköző, a 353. §. 2. bekezdése szerint minősülő 97+71 (két tényállás alapján) rendbeli zsarolás vétsége miatt is.[12]A vádlottak mint a fehérvári forradalmi törvényszék egykori tisztviselői, a hivatali működésük körében végzett cselekedeteik miatt vádoltattak.[13]A lázadásra való felhívás bűntettét Balogh rögtön megbízatása kezdetén egy – a mai fogalmaink szerinti – rendészeti eljárással követte el. A Tanácsköztársaság vallásellenes lépései miatt a vidéki lakosság gyakorta lázongott. Bakonysárkányban például elterjedt egy olyan hír, hogy a papjukat Fehérvárra akarják hurcolni, ezért a hívek mozgolódni kezdtek. Ezért Balogh karhatalmat rendelt ki a faluba és 26

11 Édesapja törvényszéki írnok, majd irodaigazgató, ősei földművesek voltak, a család 8 gyermeket nevelt. E körülményeket azért tartottam fontosnak megemlíteni, mivel közelebb visznek annak megértéséhez, hogy a forradalom előtt is tisztes polgári viszonyok közt élő ember milyen indíttatásból csatlakozhatott a kommünhöz.

12 Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL FML), A jogszolgáltatás területi szervei, Fejér megyei személyek Tanácsköztársaság alatti tevékenysége miatt indított eljárások gyűjteménye (a továbbiakban: VII 123a), Balogh János pere.

13 A törvényszékkel kapcsolatban lásd Strasszer György: Politikai viszonyok a Tanácsköztársaság idején Fejér megyében. In: *A Tanácsköztársaság Fejér megyében. Fejér megyei történeti évkönyv* 2. Székesfehérvár, 1969, 5–56., 37. Jól mutatja a Tanácsköztársaság szakapparátusának jellegét, hogy Baloghon kívül a népbíróság vezetői a „civil életben" mind kőművesek voltak.

személyt elfogatott, majd forradalmi törvényszék elé állítatott.[14]A következő vádponttal, a hatóság elleni erőszak bűntettével amiatt illették Baloghot, hogy június 22-én erőszakkal átvette a Székesfehérvári Járásbíróság vezetői tisztét dr. Kovács Zoltántól. A gyilkosság elkövetésére irányuló szövetkezés egy halálbüntetés kiszabása miatt került a vádpontok közé. Tetteiért Baloghot főbüntetésül 7 év fegyházbüntetésben, mellékbüntetésül 500 korona pénzbüntetésben, társait 3–1 év közötti szabadságvesztésben részesítették.

A következő fennmaradt irategyüttes a Steiner Géza munkásbiztosító pénztári igazgató ellen a Btk. 350. §-ába ütköző, a 353. §. szerint minősülő 2 rendbeli zsarolás, illetve a Btk. 153. §-ába ütköző, a 155. §. szerint büntetendő, a 158. §. alapján felbujtóként elkövetett lázadás bűntette vádjával folyt eljárás. Az első vádpontot a különböző rekvirálások miatt fogalmazták meg, a lázadás bűntettét viszont nem találta bizonyítottnak a bíróság, mivel, bár Steiner nagyobb tömeg előtt valóban agitált a Vörös Hadseregbe történő belépésre, magánbeszélgetésekben azonban többeket biztosított afelől, hogy kimenti őket honvédelmi kötelezettségeik alól. A vádlott 2 év 6 hónapi fegyház fő-, illetve 5 év hivatalvesztés és a politikai jogoktól történő eltiltás mellékbüntetésben részesült.[15]

A harmadik dokumentum a móri munkás és néptanács, valamint az intézőbizottság tagjainak peréről szól. Elsőrendű vádlottként Beregi Náthán ellen a Btk. 172. §. 2. bekezdésébe ütköző és az 1912. 63. tc. 19. §-a szerint minősülő, folytatólagosan elkövetett izgatás (politikai beszédek képezték a vád tárgyát),[16] két tényállás alapján megvalósuló, a Btk. 323. §-ába ütköző, 18 rendbeli személyes szabadság megsértése és a Btk. 350. §-ába ütköző, a 353. §. szerint minősülő (szintén két tényállás szerint megvalósuló) 256 rendbeli zsarolás miatt folyt az eljárás. Beregit 3 év 6 hónap fegyházra mint fő-, 10 év hivatalvesztésre és a politikai jogoktól valóeltiltásra mint mellékbüntetésre ítélték.[17]

A negyedik perben Baranyai Ákos vasúti asztalost (ő Beregi vádlott társa is volt, de ügyét végül perújrafelvétel során attól külön kezelték) a Btk. 69. §. 2. bekezdés alapján mint bűnsegédi bűnrészest a Btk. 350. §-ába ütköző és a 353. §. szerint minősülő zsarolással, illetve a Btk. 172. §-a alapján folytatólagosan elkövetett minősített izgatással vádolták. Tetteiért egy év börtönbüntetésben részesült. Az enyhe ítélettel a bíróság elismerte azt is, hogy Baranyai perbefogása részben más, időközben elmenekült személyek helyett történt.[18]

---

14 MNL FML VII 123a, Balogh János pere. Az eljárás során Balogh a vádlottaknak többek között a következőket is mondta: *„Megérdemelnék, hogy felakasszák, vagy örökös rabságra ítéljék magukat!"*

15 MNL FML VII 123a, Steiner Géza pere.

16 Jellemző részletek: *„Eddig a vagyonosak ettek »sárga levest«, ezután másképp lesz, mert a proletárok fognak »sárga levest« enni." „A grófok herék, nem dolgoznak, a burzsoák nem kellenek, pusztulniuk kell." „A háborúnak az urak az okai, a móri urak nem érdemelnek egyebet, mint bezárni, vagy sorban felakasztani őket."*

17 MNL FML VII 123a, Beregi Náthán pere.

18 MNL FML, VII 123a, Baranyai Ákos pere.

Végezetül az utolsó perben dr. Pajzs Pál orvos és 11 társa ellen a Btk 172. §-ába ütköző, az 1912. 63. tc. 19. §-a szerint minősülő egy rendbeli izgatás,[19] az 1914. 40. tc. 2. §. 1. bekezdésébe ütköző és a 3. §. szerint minősülő, folytatólagosan elkövetett hatóság elleni erőszak (miatt zajlott le az eljárás. (Ezen belül Pajzst és Steinert mint felbujtókat, Pajzst külön is, mint a csoport vezetőjét vádolták.) A per különlegessége a többihez képest az, hogy a vádlottak terhére rótt cselekmények a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt, még 1919 februárjában történtek. Pajzs és társai e hónap 5-én fegyveres katonák kíséretében rontottak a megyeházára, majd felszólították Szűts Jenő alispánt a megyei tisztikar összehívására. Ezután bejelentették a vármegye vezetésének átvételét s a korábbi tisztviselők leváltását. Pajzs mindezért 5 év fegyház főbüntetésben, ezenkívül pedig 5000 korona pénzbüntetés és 10 évi hivatalvesztés, illetve a politikai jogok gyakorlásától történő eltiltás mellékbüntetésben részesült.[20]

A perek elemzése, a vádlottak által elkövetett deliktumok köre

A jogalkalmazóknak országos szinten kiemelten nagy nehézséget jelentett a témánkul szolgáló esetek elbírálása. Amint Auer György is írta: *„Jogegységi döntésre alkalmas kérdések még nem észlelt bőségben merültek fel a kommunista bűnperekben."*[21] Vagy mint Degré Miklós fogalmazott: *„Az 1920. év folyamán a destrukció ama tényezői kerültek bíráik elé, kik a rabló uralmat megteremtették, vagy támogatták. Ilyképp oly kérdések kerültek megoldásra, melyekhez hasonlók a bíróságokat eddig nem foglalkoztatták. A büntetőbíróságok reájuk nézve eddig merőben ismeretlen jogterületre kerültek. Dönteniük kellett oly kérdésekben, melyek tekintetében sem a Btk. negyven éves gyakorlati alkalmazása, sem a jogi irodalom támpontot nem nyújtott."*[22] Nem volt ez másképp Fejér megyében sem. De amíg a perek tárgyai, alanyai s az elkövetett cselekmények körülményei meglehetős eltéréseket mutatnak, a vádpontok lényegében pár deliktumra szorítkoztak.

Székesfehérvárott például egy peren kívül valamennyi eljárás tárgyát képezte a Btk. 350. §-ába ütköző, a 353. §. szerint minősülő zsarolás bűntette. Ez a bűncselekményfajta országosan is a diktatúrával kapcsolatos cselekményekre ráhúzható egyik legnépszerűbb, „gumi"-tényállásként volt használatban. *„Soha nem észlelt helyzetekben, még eddig nem létező minőségben, teljesen szokatlan körülmények közt elkövetett bűntettek derültek ki, amelyek több deliktum tényálladéki elemeit egyesítették magukban, anélkül, hogy csak egyikéit is kimerítették volna, s amelyek*

19 Itt Steiner Gézával közösen vádolták.

20 MNL FML VII 123a, dr. Pajzs Pál pere.

21 Auer György: Közhivatalnoki minőség és általános terror a kommün alatt. *Jogállam: jog- és államtudományi szemle,* 1921.5. sz. 161–171.

22 Degré Miklós: Büntető jogszolgáltatásunk az 1920. évben. *Jogállam: jog- és államtudományi szemle,* 1921. 3. sz. 81–101., 4. sz. 146–149., 5. sz. 171–181.

végül is a zsarolás eszmekörébe voltak legkönnyebben beilleszthetők."[23] Mint az előzőekben Auer is rámutatott, éppen gyakori vádpont volta miatt, illetve a szerteágazó cselekményekre való alkalmaztatása okán, talán ezt a bűncselekményt ítélték meg a legtöbbféleképpen a bíróságok. Ez a Kúriát is arra sarkallta, hogy már 1920-ban több jogegységi határozatot is szenteljen a témának.[24]

A vonatkozó perekben a vád „zsarolás" alatt szinte kivétel nélkül az elkövetőknek olyan cselekedetét értette, mikor azok tisztségviselőként pénzbírságot vagy egyéb pénzben, illetve természetben nyújtandó „sarcot" követeltek. Dr. Balogh János és társai például azért vádoltattak zsarolással, mert a forradalmi törvényszék tagjaiként pénzbírságokat szabtak ki.[25]A vád vizsgálatával kapcsolatban érdemes megnézni, hogy a korban hatályos büntetőjogi szabályok részletes ismertetése mit tart érdemesnek az érintett bűncselekménnyel kapcsolatban leírni.[26]

Mindezek alapján tehát a bűncselekmény lényegi fogalmi eleme az erőszak vagy fenyegetés által elkövetett kényszerítés (mely sokkal kevésbé kell közvetlen legyen, mint a rablás esetében). Továbbá az, hogy ezen kényszerítésnek valaminek a megtételére, az elhagyására, eltűrésére kell irányulnia. Természetesen ez utóbbiak és a kényszer között szoros összefüggésnek kell fennállnia, illetve a cselekedetnek valamilyen jogtalan vagyoni haszon megszerzésére kell irányulnia, mégpedig a Kúria állásfoglalása szerint nem elsősorban a haszonnak kell jogtalannak lennie, hanem a megszerzés módjának, tehát egy kényszerrel „behajtott" jogos követelés is zsarolásnak minősült.[27]Ezen vádpont elbírálása eseteinkben egyetlen alkotmányjogi-politikai kérdésen állt vagy bukott: minek volt tekinthető a Tanácsköztársaság és magisztrátusrendszere, elismerték-e legális államnak. A válasz a korban természetesen nemleges. Ha ebből az alapvetésből indulunk ki, akkor – mint ahogy a korabeli kommentárok megállapították[28] – a forradalmi törvényszékek eljárásainak ismeretében, s különösen a Vörös Őrség vagy a különböző terroralakulatok cselekedeteinek fényében az egyszerű polgárok joggal érezhették úgy, hogy a kommün szervei által támasztott követelések megtagadásának esetében személyükben fenyegetve vannak. S ebben az esetben természetesen a kiszabott bírságok, illetve azok behajtásának módjai is csak „jogtalanok" lehettek.

Kissé másabb a helyzet a deliktum minősülésével kapcsolatban. A 353. §. 1. pontja szerinti elkövetés könnyen megállapítható a fenti analógia alapján: ha valaki akként lépett fel a Tanácsköztársaság nevében, hogy „áldozata" tudott a már megvalósult gyilkosságokról, verésekről, kínzásokról, a fenyegetés máris minősített.

23 Auer: i. m. 163.
24 Degré: i. m. 101.
25 MNL FML VII123a, Balogh Ákos pere.
26 A vonatkozó bűncselekménnyel kapcsolatos korabeli felfogás ismertetése kapcsán, csakúgy, mint a többi esetben, Edvi Illés Károly alábbi művére hagyatkozom: Edvi Illés Károly: *A magyar büntetőtörvénykönyv magyarázata.* I–III. Budapest, 1909.
27 Uo. III. 107–166.
28 Auer: i. m. 163.

Azonban az ítéletek többsége az adott szakasz második pontjára hivatkozik minősítő tényezőként. Ez a körülmény viszont már – mint többször utaltam rá – a korban is vitatott volt. „*A második kérdés – közhivatalnoki jelleg színlelése (7. sz. J. E. határozat) – a kommunista ügyekben hozott ítéleteknek, az ítélkezés első percétől kezdve a gyakorlatban és irodalomban egyaránt sokat vitatott pontja. A kérdést a Curia az 1920. dec. 14-én hozott 2. határozatával már eldöntötte, kimondva, hogy a diktatúra szervei zsaroló cselekményeiket nem közhivatalnoki minőség színlelésével követték el, és az álláspontjánál továbbra is megmaradt. Kiindulási pontul szolgált egyrészt a közhivatalnok fogalmának megállapítása, másrészt a színlelés kérdésének tisztázása. Nemleges eredményre pedig ezek alapján azért jutott a Curia, mert a közhivatalnoki minőség a magyar alkotmányjog értelmében joghatályosan csak akkor jön létre, ha az a törvény által megjelölt közjogi forrásból eredt, továbbá, mert a diktatúra szervei, közegei, akik ily és a Btk. 461. §. foglalt rendelkezés értelmében közhivatalnokok nem voltak, a magyar közhivatalnoki minőséget nem is keresték, maguk részére nem követelték, tőlük távol állott minden igyekezet, arra nézve, hogy magyar alkotmányos közhivatalnokoknak lássanak.*”[29] Ezzel a kétségkívül nem teljesen meggyőző állásfoglalással már maga Auer is szembeszállt fenti munkájában, mondván, hogy például a háborúban Erdélyben állomásozó német csapatokhoz tartozó rekviráló tisztek esetén sem volt feltétele a közhivatalnoki státusnak a magyar államhoz való tartozás. Ez a jogegységi határozat azonban az ismertetett perekben elbírált egyes bűncselekmények minősítését mindenesetre megkérdőjelezi, még akkor is, ha a fenti ítéletek jórészt a jogegységi határozat elkészülte előtt születtek, s fellebbezésnek a 4039/1919. sz. miniszterelnöki rendelet értelmében helye nem volt.

A perek több mint felében, három esetben szerepelt vádpontként az izgatás bűntette. Az izgatás tényállása eredetileg is – a később tárgyalandó lázadással együtt – politikai jellegű cselekmények szankcionálására szabatott. A korábban említett körülményt, miszerint ezekre a Btk. általában enyhe büntetési tételeket rótt ki, jelen esetben árnyalta az a tény, hogy az 1912. évi 63., a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről szóló törvénycikk rendelkezett a 172. §. büntetési tételének háború idejére szóló szigorításáról, 5 évig terjedő börtönnel rendelte azokat büntetni. Az ítéletekben rendre alkalmazták is ezen passzust.

Nem volt példa nélküli az izgatás miatt indult büntetőeljárás már az első világháború előtt sem. A különböző Kúriai döntéseknek[30] köszönhetően, korszakunkra meglehetősen egyértelműnek, kikristályosodottnak tűnt az esetek bírói megítélése. Az Edvi által idézett állásfoglalások nagyon tág esetkört érintettek, s rendkívül sokféle döntést tartalmaztak. Az izgatás lényegi elemei a következők voltak: nagy nyilvánosság előtt kellett elkövetni, s a felhívásnak egyenesen bűncselekmény vagy vétség elkövetésére kellett irányulnia. Lényeges viszont, hogy a 171. §. első

[29] Uo. 169. Fentebb több ízben erre a kúriai határozatra utaltam.
[30] Edvi: i. m. II. 84–102.

bekezdésének alkalmazása esetén (tehát akkor, mikor a terheltet az izgatás „eredményes" volta miatt felbujtóként kellett büntetni) nem volt a bűnösség feltétele az, hogy a megtörtént bűncselekmények egyenesen következzenek az izgatás által elkövetett felbujtásból. Ez a (mint már említettem, korszakunk előtt is következetesen alkalmazott) bírói felfogás azt is eredményezte, hogy az izgatási esetek szempontjából relevánssá váltak az elhangzott beszédekben található felhívásokhoz bizonyíthatóan nem köthető, ám (akár időben és térben távolabb) mégis megvalósuló bűncselekmények is.[31]

Fontos leszögezni azt is, hogy a fehérvári perekben tárgyalt izgatási tényállások mai szemmel nézve sokkal „meggyőzőbben" állnak meg, mint például a fentebb tárgyalt zsarolási esetek. Ugyanis a megítélés kérdése „rendszer független" volt. Olyan beszédekért, melyek a nyilvánosság előtt hangzottak el, s valakinek az inzultálására, vagy kivált egy közösség,[32] „osztály" elleni fellépésre sarkalltak, korábban is kivétel nélkül büntetés járt. Ebből a szempontból tehát a fentebb ismertetett, a „tőkések", a „burzsoázia" elleni szükséges leszámolást ecsetelő beszédek esetén egyáltalán nem volt szükség a Btk. semmilyen „kreatív" (át)értelmezésére. Kiváltképp igaz ez az 1919. február 3-i megyegyűlésen Steiner Géza és Pajzs Pál által tanúsított magatartásra, amikor tulajdonképpen a Károlyi-féle berendezkedés által is elismert módon hatalomba került megyei közgyűlés legitim döntése ellen folytattak nagyhangú agitációt.[33]

A lázadás bűntette két perben merült fel, melyek közül csak egy esetben született elmarasztaló ítélet. A lázadási esetek bírósági megítélése a korszakra meglehetősen megszilárdult, egységessé vált. Edvi művében két pert idéz, melyek döntései jól rámutatnak a bírákat vezérlő elvekre. *„Ehhez képest egy esetben, amidőn a zsidóüldözés időszakában egy községből az ott lakó egyetlen zsidó család ideiglenesen eltávozott, háza és vagyona őrizetét a község elöljáróira bízván, s amidőn e ház körül egy éjjel ivás céljából többen összejöttek, akik azután tömeggé egyesülve, utóbb a zsidók által elhagyottnak vélt vagyont széthordták: a bíróság valamennyit fölmentette a lázadás alól, mert a csoportosulás sem fegyveres nem volt (153. §), sem abból a célból nem keletkezett, hogy valamely néposztály vagy hitfelekezet megtámadtassék.* […] *Eredménytelen fölhívás miatt a 158. § 2. bek. alapján ítélte el a Curia a vádlottakat, kik a zsidóüldözés idejében éjjel, egy népes város főutcáin és terein patronnal e szavakat festették a falra, »üsd a zsidót«, minek következtében másnap reggel az utcákon csoportosulás kezdődött."*[34]

Az általam vizsgált két eset tekintetében a lázadási tényállások megítélése némiképpen bonyolultabb, mint a fent elemzett izgatási eseteké. Steiner esetében

31 Uo. 84–102.

32 Érdekes módon, az ismertetett bírói döntések esetén ez szinte kivétel nélkül a zsidókat jelentette, a bíróságok eszerint meglehetősen erélyesen léptek fel az antiszemita „pogromfelhívásokkal" szemben. Az „elkövetési tárgyak" másik nagy csoportja a hatósági személyek köre volt.

33 Az izgatási eseteket országosan is teljesen hasonlóan ítélték meg, lásd Degré: i. m. 93.

34 Edvi: i. m. II. 53.

nem is találta a bíróság bizonyítottnak a vármegyeház „elfoglalása" által felbujtóként elkövetett lázadás bűntettét. Balogh ellen viszont ebben a vádpontban is marasztaló ítélet született. Balogh kétségtelenül részt vett fegyveres csoport megalakításában, s azt egy falu egy felekezeti alapon képződött csoportja (katolikus gyülekezete) „ellen" vezényelte. Ezáltal megvalósult a lázadás tényállásának egy fontos eleme, az, hogy a csoport (csoportosulás) támadó/fenyegető szándéka a polgárok valamelyik osztálya, nemzetisége vagy hitfelekezete, illetőleg ezek polgári és társadalmi szabadsága ellen irányuljon.[35] A cselekedetnek nem kellett valamilyen kifejezett eredménnyel járnia, elég volt a fegyveres támadás bekövetkeztének ténye is. A fenti ítéletben is elfogadott minősítés esetéhez többek között az kellett, hogy a támadás például egy közösségellen irányuljon(154. §.), az ebben az esetben lehetséges legsúlyosabb büntetési tétel (155. §, 10–15 évig terjedő fegyházbüntetés) kiszabhatóságához pedig az is, hogy a lázadó csoport például egyes személyek ellen erőszakot kövessen el. Bár ez utóbbi fogalom Edvi szerint sem pontos definíció, abba minden bizonnyal beleértendő a bakonysárkányi hívők Székesfehérvárra hurcolása is.

Jelen esetben azonban véleményem szerint a deliktum megítélésének korábban, a zsarolás esetében már említett alapvető, a Tanácsköztársaság államának legitimitását érintő kérdésén túl más nehézsége is van. Vizsgálni kell ugyanis azt is, hogy (ha egyáltalán elfogadjuk Baloghot egy legitim állam tisztségviselőjének) az elkövető tisztségéből adódott-e a bakonysárkányi hívők elleni fellépés, vagy azt esetleg túlzott buzgalmában követte el. E kérdés körüljárása szintén messze, a korszak alkotmány-, illetve közigazgatási jogi viszonyainak vizsgálatához vezetne, így részleteiben itt nem is foglalkozom ezzel, csak a bírósági döntés megítéléséhez kívántam vele adalékul szolgálni.

Hasonlóan a zsarolási esetekhez (melyeknél a kivetett bírságok képezték a vád alapját), minden olyan cselekményt, amelynek során valaki a Tanácsköztársaság tisztviselőjeként másokat lefogatott, a személyes szabadság megsértéseként ítélt meg a vádhatóság. E cselekedetek egyébiránt szintén országosan is jelentős számban bíráltattak el. „*A személyes szabadság megsértésével szintén sokat foglalkoztak a bíróságok. A Btk. ide vonatkozó rendelkezéseinek nagy judikatúrája támadt. És teljes megnyugvással állapíthatjuk meg, hogy az ide tartozó nyilvánosságra került döntések kiállják a szigorú bírálatot. Merültek fel vitatható kérdések, de ily kétséges esetekben a bíróságok a vádlottra nézve kedvezőbb álláspontot foglalták el.*"[36] Lássuk, mit jelentett ez a Fejér megyei esetekben. Balogh János vádbiztost (részben társaival egyetemben), majd 200 rendbeli, de Beregi Náthán mór i „komisszárt" is több mint egy tucat rendbeli személyes szabadság megsértésével vádolták (és valamennyi esetet terhükre is rótta a bíróság). A Csemegi-kódex külön-külön tartalmazta a személyes szabadság megsértésének hivatalos és magánszemély által elkövetett módozatait. A vizsgált esetekben a bíróságok ez utóbbi módozatot alkalmaz-

35 Uo. 46–59.
36 Degré: i. m. 101., 95.

ták. A kódex egyébként ennek a változatnak is rendkívül eltérő lehetséges variánsait sorolja fel, ezek közül a bíróság eseteinkben a 323. §-ban leírtat alkalmazta.

Bár ezen döntések kapcsán adná magát az a feltételezés, miszerint azok teljes mértékben a vádlottakkal szemben fennálló, egykori tisztségük illegitim voltára vonatkozó vélelmen alapulnak (hiszen egy illegitim tisztségviselő nem rendelhet el legitim, jogszerű intézkedéseket), azonban a helyzet mégsem ilyen egyszerű. Ugyanis a korszak nemzetközi (és hazai) büntetőjogában teljesen elfogadott tétel volt, hogy a személyes szabadság megsértése „hivatalos személyek" által is elkövethető volt jogtalan letartóztatások elrendelése által.[37]Ugyanúgy az is, hogy magánszemélyként ítélték el személyes szabadság megsértése miatt azokat a hivatalnokokat, akik illetékességi körükön kívül jártak el, vagy hivatali jogkörükbe eleve nem tartozott bele mások fogva tartása.[38]

Ezek alapján tehát ismét csak az a kérdés (már amennyiben a Tanácsköztársaság legitimitását nem érintjük), hogy az adott helyzetekben valóban nem voltak-e jogosultak a vádlottak a sértetteket elfogatni s hosszabb-rövidebb ideig elzárva tartani. Ezt a kérdést azonban nem lehet kielégítően tisztázni. Egyrészt a Tanácsköztársaság államában nem dolgoztak ki pontos eljárásjogi szabályokat, így inkább szokásjoginak volt tekinthető a közigazgatás és az igazságszolgáltatás vonatkozó működése. Másrészt a büntetőeljárások idején már a jogfolytonosság elvét vallották, így az ő felfogásuk szerint egy mégoly kidolgozott '19-es eljárásjog alapján sem lehetett volna jogszerű eljárásokat lefolytatni. Azt vitatni lehet tehát, hogy Baloghnak volt-e a Tanácsköztársaság normái alapján jogosultsága a helyi bíróság szervezetét illetően döntést hozni, az viszont biztos, hogy a Pajzs vezette „hatos direktórium" még a kor érvényesnek tekintett normái szerint sem volt illetékes a teljes vármegyei tisztikar leváltását illetően, még akkor sem, ha eljárásukat később a Berinkey-kormány nem szankcionálta, s fellépésük eredményébe hallgatólagosan beleegyezett.

Végezetül vizsgáljuk meg a vádpontok közül a legabszurdabbat is. Balogh és társai ellen a Btk. 288. §-ába ütköző gyilkosság elkövetésére irányuló szövetség miatt is eljárást indítottak. Ezt egy személy halálra ítélése által „követték el". Bár valóban úgy tűnhet, itt egyértelműen a kommün igazságszolgáltatási fórumai legitimitásának negligálásáról van szó az eljáró hatóságok részéről, annyiban azért mégis más a helyzet, hogy a döntés, a halálbüntetés jogszerű voltát már a korban azonnal, előbb a fehérvári városparancsnok, majd az Igazságügyi Népbiztosság is kétségbe vonta (a büntetést életfogytiglani szabadságvesztére változtatva át), s annak végrehajtása csak a városparancsnok gyors és erélyes közbelépése miatt

37 Edvi: i. m. II. 162–163.

38 Uo. 162. *„Magánszemélynek tekintendő azonban a közhivatalnok is, kinek törvényes hatásköre a bűnügyi vagy rendőri letartóztatásra ki nem terjed, vagy aki azt törvényes hatáskörén kívül eszközli. Ehhez képest a 323. § alapján ítélte el a C. pl. a községi bírót: ki a szomszéd község területén, tehát nem saját hatáskörében, néhány egyént letartóztatott (Bj. T. V - 118.); a községi felelős őröket: mert ezek egyáltalában nem közhivatalnokok (VIII. 36., 347., XV. 17.), s a községi jegyzőt, ki egy egyént törvényellenesen letartóztatott: mert hivatali hatalma a letartóztatásra ki nem terjed (XII. 292.)."*

maradt el. Bár ezt a tényt a Balogh ügyében eljáró bíróság is kihangsúlyozta a bűncselekmény megállapítása során, azonban az is igaz, hogy elsősorban nem a túl súlyosnak tartott ítélet, hanem bármely büntetés kiszabásának elvi jogszerűtlensége miatt marasztalta el az eljáró testület tagjait. Hasonló esetben egyébként a Budapesti Büntető Törvényszék – mivel a halálbüntetést más szerv kegyelemből szabadságvesztésre változtatta – csak személyes szabadság megsértésében találta bűnösnek a forradalmi törvényszék tagjait.[39]

Balogh személye egyébiránt valamennyi cselekménye esetében különösen érdekes. A forradalmi törvényszékek mellett működő vádbiztosok szerepének megítélése, az, hogy a törvényszékek által hozott ítéletek miatt milyen elkövetői minőségben legyen felelős a vádbiztos, sok problémát okozott a bíráknak. A bíróságok egyes esetekben tettestársként, máskor felbujtóként ítélték el a vádbiztosokat. A kérdést Tarnai János szerint jogegységi határozattal szabályozni nem is lehetett, azt helyesebb volt egyéni mérlegelés alapján elbírálni.[40]

Összegzés

Amint az ítéletek alapjait képező vádpontok esetében látható volt, s a perek elemzése során is gyakorta kihangsúlyoztam, szinte valamennyi esetben fontos tartalmi eleme a vádlottak terhére rótt bűncselekményeknek az, hogy a kor uralkodó felfogása alapján cselekményüket egy jogtalanul létrejött hatalom kiszolgálóiként, „szekértolóiként" követték el. Jelen munkának nem célja ezen állítás vizsgálata. A Tanácsköztársaság legitimációjának elemzése véleményem szerint parttalan alkotmányjogi fejtegetésekbe bonyolódhat, mely során az ellenvéleményen lévők nézeteinek mindvégig fontos eleme lehet a személyes politika-filozófiai meggyőződés is. Az azonban, hogy éppen a Tanácsköztársaság alatt volt először példa magyar állampolgárok (sokkal inkább feltételezett, mint kinyilvánított) politikai véleménye miatti tömeges elzárására (korabeli szóhasználattal: „túszul ejtésére"), egész osztályok gyanúsként kezelésére, illetve kifosztására, mindenesetre azt mutatja, hogy már a kommün vezetői sem voltak nyugodtak legitimációjukat illetően. Ugyanezt a vélekedést támasztja alá az is, hogy a magyar történelemben mindaddig egyedülálló módon a hatalom egy részének véleménye szerint „terroralakulatok" portyázása, s az általuk elkövetett gyilkosságok[41] kellettek ahhoz, hogy a *status quo* fenntartassék.

Az ilyen politikai berendezkedést szinte szükség szerint követte valamiféle retorzió. A „rendteremtésnek" – a jelen munka témáját nem képező, reakcióként

39 Degré: i. m. 87.
40 Uo. 85.
41 Ezeket már a korban összegyűjtötte az országos főügyész, Váry Albert. Azonban az esetek büntetőjogi szempontból történő pontos elemzése (hiszen például több esetben nyilvánvalóan tűzpárbajban estek el az áldozatok) a mai napig várat magára. Váry Albert: *A vörös uralom áldozatai Magyarországon*. Budapest – Szeged, 1993.

érkező[42] „fehérterror" mellett – fontos része volt a büntetőjogi felelősségre vonás. Ennek folyamatát rendkívül sok körülmény hátráltatta, eredményeinek egy részét ugyanezen körülmények kérdőjelezték meg. Éppen ezért természetes, hogy már a korban is jelentős viták folytak az eljárásokkal kapcsolatban. Ellentétben az olyan, ma is bárki számára elborzasztó bűntényeket elkövető gyilkosok elítélésével, mint például a Cserny-különítmény tagjai,[43] sok per, eljárás váltott ki ellenérzést már akkor is bizonyos jogtudósokban. Több esetben az is nyilvánvaló, hogy a perek a „főkolomposok" külföldre szökése után, mintegy „pótcselekvésként" folytak le, értve ez alatt nem az eljárások jogos voltát, hanem a „reváns" szimbolikájában betöltött szerepüket. Különösen nyilvánvaló ezen körülmény az úgynevezett „népbiztosok perében", ahol Kun Béláék közül senki nem ülhetett a vádlottak padján, így olyan egykori másodvonalbeli politikai szereplők ellen lefolytatott eljárást volt kénytelen a politika „reflektorfényben" tartani, melynek vádlottjai egykori jelentéktelenségével a széles közvélemény tisztában volt.[44]

Mindezzel együtt azonban a perek szélesebb körben történő vizsgálata által a képet jelentősen árnyalni lehet. Az például nem vitatható el az igazságszolgáltatás korabeli szereplőitől, hogy a végsőkig ragaszkodtak a kor jogi garanciáinak betartásához, az eljárások ezek mentén folytak. Gyakorta felmentettek terhelteket például egyes vádpontok vagy éppen valamennyi vádpont alól, ami koncepciós perekben ritkán szokott előfordulni.[45] Maguk az ítéletek sem voltak szigorúbbak a „köztörvényes" esetekben kirovottaknál, az előzetes letartóztatásban töltött időt a szabadságvesztés tartamába beleszámították. Mindezek miatt maguk a fehérterror különítményesei is „elégedetlenek" voltak az eljárásokkal, s ezért szerették volna a terhelteket a saját hatáskörükbe vonni. Emiatt velük az igazságszolgáltatás vezető-

42 Mely kitétel nem jelenti azt, hogy ez okból ezen cselekménysorozat elfogadottnak, méltányolhatónak tekinthető, sem pedig azt, hogy annak során csupa olyan embert ért súlyosabb-enyhébb atrocitás, ki korábban maga is követett el visszaéléseket.

43 Bővebben Stocker Antal: *A nagy per. Cserny József és terrorista társainak bűnügye.* Budapest, 1919.

44 Erre rámutatott Fazekas Csaba is. Azonban az ott megfogalmazott véleményével nem értek egyet. („*A Tanácsköztársaság történeti megítélésében szinte semmiben nem értettek egyet az 1960-as évek hivatalos álláspont-megfogalmazói az 1920-as évek elején megfogalmazódó, hasonló súlyú nézetekkel. Jószerével az egyetlen markáns kivétel talán csak az 1919-et követő megtorlás törvényi-büntetőjogi megalapozottságának hiányosságaival és a lefolytatott eljárás, valamint az ítéletek koncepciós jellegével kapcsolatos. Sőt, ha a 20. század végén, több történelmi sorsforduló távlatából újra olvassuk az 1960-as években például Rév Erikának a népbiztos-perekről írott tanulmányait, és leszámítjuk a jogtörténeti érvelésére – jól elkülöníthetően – rárakódott hivatalos Tanácsköztársaság-mítoszt, megállapításai ma is érvényesek, következtetései és tárgyalásmódja kiegyensúlyozottnak tűnnek.*" Fazekas: i. m. 21.) Sem a tekintetben, hogy a '20-as években a mértékadó véleményformálók egyöntetűen koncepciósnak tekintették volna az eljárásokat (hiszen a fentiekben magam is jócskán idéztem ellenvéleményeket, s többet csak a terjedelmi korlátok miatt nem citáltam), sem abban, hogy Rév Erika érvrendszere időtálló lenne.

45 A Győr vármegyei cselekmények miatt indult eljárásokban például csak a vádpontok hatvan százalékát tartotta megalapozottnak a bíróság.

inek sok esetben komoly küzdelmet kellett folytatniuk.[46] Összességében tehát a Tanácsköztársaság legitimációjának talaján állva lehet vitatni azt, hogy annak szereplői bűnelkövetők lettek volna. Az azonban elvitathatatlan, hogy az önmagát a korabeli általános felfogás alapján a korábbi magyar állammal jogfolytonosnak tekintő ellenforradalmi berendezkedésnek jogában állt fellépni azon cselekmények ellen, melyek a 133 nap alatt alapvetően sértették a társadalmi konszenzus által létező polgár-, alkotmány- és büntetőjogi elveket. S a perek tüzetesebb vizsgálata által a fehérterror és a rendes büntetőeljárások között is éles distinkció tehető.

Szabolcs Nagy

TRIALS AGAINST THE OFFICERS OF THE HUNGARIAN SOVIET REPUBLIC IN FEJÉR COUNTY

After the collapse of the Hungarian Soviet Republic, in the newly established system, there was an urgent demandtoimpeach the important local and national participants of the Commune. One form of this was the arbitrary action that ranged from cases of lynch law to the pogrom-like actions of the notorious officer units, which we now know as "White Terror".

However, the renascent jurisdiction has also tried to pursue procedures under the law in force. A large number of lawsuits have been launched nationwide, and almost all available persons have been investigated who were suspected of having been found guilty of a criminal offense under the new regime. These trials were categorized into the "White Terror" after World War II, and this views were justified by the analysis of one or two showcase trials. Yet, extensive research of the procedures has so far been omitted. In my present work, I provide data for a more subtle evaluation of the topic of the Fejércounty trials.

[46] Lásd pl. Nánási László: *A jogrend szolgálatában, Váry Albert élete és működése, (1875–1953)*. Budapest, 2015.

Kosztyó Gyula

MIT VESZTETT KÁRPÁTALJA MAGYARSÁGA A HOLOKAUSZTTAL? EGY MINISZTÉRIUMI ÁLLAPOTFELMÉRÉS ELEMZÉSE (1939. AUGUSZTUS)[1]

A gazdaságföldrajzi tér: a Kárpátaljai Kormányzói Biztosság

1939. március 14–19. között a Magyar Királyi Honvédség visszacsatolta Kárpátalja területét.[2] A visszacsatolást követően a régió pacifikálása következett, amit a Novákovits Béla altábornagy parancsnokságával felállított katonai közigazgatás kapott feladatul. A katonai közigazgatásról a polgári közigazgatásra való áttérés jogi alapjait az 1939. évi VI. törvénycikk, valamint a 6.200/1939. M. E. rendelet teremtette meg.[3] Ezt követően Horthy Miklós kormányzó kinevezte a Kárpátaljai Kormányzói Biztosság élére Perényi Zsigmondot, aki hivatalát július 7-én, a polgári közigazgatás bevezetésével vette át.

A polgári közigazgatás területileg az ungi, a beregi és a máramarosi közigazgatási kirendeltséget jelentette.[4] A három közigazgatási kirendeltség vallási és nemzetiségi összetétele országos viszonylatban is tarka képet mutatott. A Kárpátalján 1939. július 15-én végrehajtott, csak a polgári népességet számba vevő népösszeírás az akkori határok között 664 826 főt számlált. Az összeírás pillanatában a szóban forgó területen egy km^2-re 55,1 fő jutott,[5] miközben az országos átlagérték ennél jóval magasabb 1939 végén 92,7 fő/km^2 volt.[6] A Kormányzói Biztosság lakosságának 28,5%-a a beregi, 52,1%-a a máramarosi, 19,2%-a pedig az ungi közigazgatási

[1] A tanulmány megírása a Magyar Tudományos Akadémia Domus Hungarica ösztöndíj támogatásával valósult meg. A hasznos tanácsokért köszönetet szeretnék mondani Bárdi Nándornak és Gellért Ádámnak.

[2] Kárpátalja alatt az 1939 márciusában visszafoglalt, többségében ruszinok által lakott hegyvidéki régiót értjük, vagyis az ungi, beregi és máramarosi közigazgatási kirendeltség területét.

[3] Fedinec Csilla: *A Magyar Szent Koronához visszatért Kárpátalja.* Budapest, 2015, 125.

[4] Az ungi közigazgatási kirendeltséghez – melynek székhelye Ungvár – az ungvidéki, a szobránci, a perecsenyi és a negybereznai járások tartoztak. A beregi közigazgatási kirendeltség székhelye Munkács lett. Működési területe a munkácsvidéki, az ilosvai, és a szolyvai járásokra vonatkozott. A máramarosi közigazgatási kirendeltség központja Huszt volt, amelynek területéhez a huszti, nagyszőlősi, az ökörmezői, técsői és rahói járások tartoztak. Lásd Botlik József: *Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján. Magyarok, ruszinok, csehek és ukránok 1918–1945.* I. kötet. Nyíregyháza, 2005, 385.

[5] *Magyar Statisztikai Zsebkönyv, 1939.* Budapest, 1939, 312.

[6] *A m. kir. kormány 1939. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv*. Budapest, 1941, 79.

kirendeltség területén élt 1939 júliusában vagyis egyenlőtlenül oszlott meg a népesség.[7] A lakosság 74%-a rutén, 8,6%-a magyar, 3,7%-a szlovák, 2,2%-a román, 1,4%-a német, 9,4%-a pedig egyéb (főleg jiddis és héber) anyanyelvű volt. A vallás szerinti megoszlás a következő volt: római katolikus 6%, görög katolikus 61,9%, református 2,2%, evangélikus 0,2%, görögkeleti 17,2%, izraelita 12,1%.[8]

A létrejövő polgári közigazgatásnak egy sor égető feladatot kellett megoldania a frissen visszacsatolt hegyvidéken. Elsősorban megszervezték a közigazgatást,[9] majd a magyar jogrendszer fokozatos bevezetése következett, miközben a helyhatósági tisztviselők kinevezései, átvilágításai is zajlottak.[10] A három közigazgatási kirendeltség gazdasági helyzete sem volt valami rózsás. Hosszú ideje fékezte a szociális fejlődést az analfabetizmus, ami Kárpátalján közel négyszer olyan nagy volt, mint az első bécsi döntéssel visszatért felvidéki területeken. A foglalkoztatottságot tekintve a népesség 78,2%-a őstermelő volt, és csak 16% tartozott a bányászat, az ipar és a kereskedelem körébe. Az erdőkben bővelkedő országrész népességének foglalkozási megoszlása tehát erősen eltérő volt az egyre jobban iparosodó felvidéki területektől.[11] Ilyen „adottságokkal" a Kárpátaljai Kormányzói Biztosság gazdasági életének beindítása hamar, már a katonai közigazgatás alatt a figyelem középpontjába került a kedvezőtlen szociális viszonyok, főleg a hatalmas szegénység és nélkülözés miatt.

A második zsidótörvény és az iparrevízió Kárpátalján

A második zsidótörvény megszületésében kül- és belpolitikai okok egyaránt szerepet játszottak. Beterjesztésekor fontos érvként szolgált, hogy a Felvidék visszacsatolásával nőtt a zsidók száma az országban. Ugyanis az első bécsi döntés során visszakapott 12 400 km^2 határmenti sávon összesen 1 millió 100 ezer lakos élt, közülük mintegy 86% magyar. Viszont több városban is – Munkács, Ungvár, Kassa, Losonc, Léva – számottevő ortodox zsidó közösség élt.[12] Mire a törvényt a parlament 1939-ben elfogadta, Kárpátalja márciusi megszállásával az arányok tovább „romlottak", hiszen a közel 700 ezer ottani lakosból többen voltak zsidók, mint magyarok.[13]

A törvényjavaslatot 1938. december 23-án Imrédy Béla miniszterelnök terjesztette be.[14] 1939 januárjában a magyar parlament megkezdte a tárgyalását, és

7 *Magyar Statisztikai Zsebkönyv, 1939* … i. m. 312.
8 *A m. kir. kormány 1939. évi működéséről…* i.m. 79–80.
9 Kárpátaljai Területi Állami Levéltár beregszászi részlege (továbbiakban: KTÁL) Az ungi közigazgatási kirendeltség vezetőjének iratai (továbbiakban Fond 42), op. 1., od. zb. 89., 2–4. p.
10 KTÁL Fond 42., op. 1., od. zb. 239., 12–16.
11 *A m. kir. kormány 1939. évi működéséről…* i. m. 80.
12 K. Farkas Claudia: *Jogok nélkül. A zsidó lét Magyarországon, 1920–1944.* Budapest, 2010, 160.
13 Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944.* Pécs–Budapest, 2012, 377.
14 Katzburg Nathaniel: *Zsidópolitika Magyarországon 1919–1943.* Budapest, 2002, 117.

ugyanezen év májusában el is fogadta. Az 1939. IV. tc. *A zsidók közéleti, gazdasági térfoglalásának korlátozásáról* címet viselte. Az értelmiségi pályákon a zsidók arányát a korábbi 20%-ról 6%-ra csökkentette. A zsidóságot „faj"-ként aposztrofálta, zsidónak tekintve mindenkit, akinek egyik szülője vagy két nagyszülője zsidó vallású volt. Korlátozta a választási jogosultsággal bíró zsidók körét, akadályozta a birtokképesség gyakorlását, a tőkével bírás lehetőségét, s a kedvezményezettek körét is szűkítette. Lényegében lehetővé tette a teljes vagyon-, állás- és jogfosztást ott és akkor, amikor azt a hatóságok jónak látták.[15] A második zsidótörvény hatásai a gazdaság és a társadalom minden szegmensében éreztették hatásukat.

A második zsidótörvény legnagyobb hatású következménye azonban a nyomában országszerte megkezdődő iparrevízió és földbirtokrendezés volt. A visszacsatolt Kárpátalján az iparrevízió kezdetét az 1940. május 14-én megjelent, 3380/1940. M. E. számú rendelet jelentette.[16] A rendelet alapján a kormányzói biztos 1941. március 31-ig az összes 8447 iparűzési engedélyt felülvizsgálta Kárpátalján.[17] A rendelet végrehajtása előtt a jogosítvány-tulajdonosok közül 6655 fő volt zsidó (78,8%), keresztény 1792 (21,2%). A revízió során az izraelita tulajdonú ipar- és kereskedő-jogosítványok 29%-át (1590 fő) hagyták meg. Az arányok ezután így alakultak: a 2992 iparos és kereskedő közül 1590 (53,3%) volt zsidó, 1402 pedig keresztény (46,7%).[18] A zsidó iparengedélyek visszavonása rendkívüli módon megnehezítette a lakosság ellátását, miközben zsidó iparosok és boltosok ezrei maradtak kenyérkereseti lehetőség nélkül.[19]

Annak érdekében, hogy az 1939-ben visszacsatolt Kárpátalja területén 1940-ben kezdődő iparrevízió folyamatát jobban megérthessük, tudnunk kell, hogy 1940-ig az első bécsi döntéssel visszacsatolt területeken milyen következményei is voltak az első zsidótörvényt követő iparrevíziónak.[20] Az iparrevízió felvidéki tapasztalatainak óriási szerepe volt ugyanis a 3380/1940. M. E. számú rendelet megalkotási folyamatában. A visszacsatolt Felvidék járásaiban már 1939 februárjában tudatták az iparengedéllyel rendelkezőkkel, hogy az „*ipart /kereskedést/ űzők*

---

15 A második zsidótörvényt feldolgozó szakirodalmi munkák: Karsai László: A magyarországi zsidótörvények és -rendeletek 1920–1944; *A Holokauszt Magyarországon európai perspektívában.* Szerk.: Molnár Judit. Budapest, 2005, 140–163.; Randolph L. Braham: *A népírtás politikája. A Holocaust Magyarországon*. I. kötet. Budapest, 1997, 144–151.; Erényi Tibor: Zsidók és a politikai élet Magyarországon 1919–1944. In: Püski Levente – Timár Lajos – Valuch Tibor: *Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben.* II. Debrecen, 2000, 91.; Ungváry: i. m. 375–387.; Ladányi Andor: A második zsidótörvény. *Századok*, 2013. 1424–1459.

16 Fedinec Csilla: *Iratok a kárpátaljai magyarság történetéhez 1918–1944. Törvények, rendeletek, kisebbségi programok, nyilatkozatok.* Dunaszerdahely, 2001, 579.

17 *A kárpátaljai területen a kereskedelem és ipar nemzeti alapra helyezése.* Kiadta a Kárpátaljai Tudományos Társaság, Ungvár, 1941. 3. p.

18 Uo. 5–22.

19 Ormos Mária: *Egy magyar médiavezér, Kozma Miklós. – Pokoljárás a médiában és a politikában (1919–1941).* II. kötet. Budapest, 2000, 768.

20 Erről részletes leírás és elemzés a mai napig nem jelent meg.

iparjogosítványai, tekintet nélkül keltükre, 1939. évi július hó 1-én hatályukat vesztik."[21] A második zsidótörvény megszületését követően az 1938-ban visszakerült Beregszász, Ungvár és Munkács városok polgármesterei, valamint több vármegye főispánja, a Kereskedelmi Grémiumok vezetői, a Kereskedelmi Egyesületek elnökei levelek, emlékeztetők sokaságával árasztották el Teleki Pál miniszterelnök irodáját. Ezekben az iparrevízió káros következményeire figyelmeztettek: visszaeső gazdasági tevékenységet, adókieséseket, romló szociális ellátást vizionáltak.[22] Aggodalmuknak volt alapja, hiszen a hegyvidéki területtől eltérően, ahol „késlekedett" a második zsidótörvény gyakorlati alkalmazása, az első bécsi döntés nyomán visszakerült területeken már a második zsidótörvény végrehajtása is javában zajlott 1939 közepén. Ennek nyomán Beregszászban 1939. július végéig az iparűzők 17%-át, Ungváron 27%-át hagyták meg, Munkácson valamivel többet.[23]

A minisztertanács 1939 őszén látott hozzá a 3380/1940. M. E. számú rendelet tervezetének megalkotásához, amellyel a második zsidótörvény gyakorlati alkalmazásához kívánt jogi kereteket teremteni. A rendelettervezet elkészítéséhez az 1938–39-es felvidéki iparrevíziós tapasztalatokat is felhasználták. A rendelet megszületését már 1939 őszétől élénk egyeztetések és megbeszélések kísérték, ennek keretében alapos véleményezések láttak napvilágot, főként a Kereskedelmi és Közlekedésügyi, valamint az Iparügyi Minisztériumok részéről. 1939. december 18-án a minisztertanács – melynek ülésén jelen volt Pataky Tibor államtitkár és Perényi Zsigmond kormányzói biztos is – a Kárpátalján ipart űzők jogosítványaival kapcsolatban a következő elvi elhatározásokat fogadta el:

1. Az ipari és kereskedői jogosítványokat Kárpátalján is revízió alá kell venni.
2. A revízió egy erre a célra készített kérdőív adatai alapján fog történi.[24]

A rendelet-tervezetet az Igazságügyi Minisztérium dolgozta át, és az Iparügyi, valamint a Kereskedelem- és Közlekedésügyi Minisztérium véleményét is kikérte. Az ezzel kapcsolatos levelezések 1940. február elejéig elhúzódtak. 1940. február elején Varga József kereskedelem- és közlekedésügyi, valamint iparügyi miniszter alapos véleményezéssel látta el a tervezetet. Ebben többek között kifogásolta, hogy az ipar-

21 KTÁL Fond 1534., op. 1., od. zb. 4., 38.

22 Munkács városában, ahol az 1939. szeptember 27-én kelt levelében a Munkácsi Kereskedelmi Kör így érvelt az iparrevízió végrehajtása ellen a miniszterelnöknél: „*Ha egy néhány száz, vagy ezer iparjogot egyszerre elvonnunk, azok pótlására azon nyomban új igénylők nem támadnak, évtizedekig, talán évszázad generációja szükséges, amely az üresen maradt polcokat betöltse.*" Lásd bővebben Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár (továbbiakban: MNL OL) Miniszterelnökség, Nemzeti és Kisebbségi Osztály iratai (továbbiakban K 28), 104. tét., 1939-L-18157., 13. A beregszászi Kereskedelmi Egyesület is levélben figyelmeztette a miniszterelnököt az iparrevízió veszélyeire. „*A kérdés másirányú megítélése nem csak a magyar közgazdaság rendkívüli károsodásával járna, hanem ennek nyomán a dolgozó és kereskedő adóalanyok helyébe sok-sok ezer közellátásra utalt kereskedő és munkáscsalád terhelné meg a városok és községek háztartását, amelyek költségvetési, egyensúlyi helyzete a tömeges iparleállítás folytán e nélkül is megrendülne.*" Lásd bővebben. MNL OL K 28., 104. tét., 1939-L-18157., 18.

23 MNL OL K28 104. tét. 1939-L-18989. 2.

24 MNL OL K28 104. tét. 1940-P-15190. 38.

engedélyek felülvizsgálatának ideje alatt a kereskedők tovább folytathatják tevékenységüket, ő ezt beszüntette volna. De kevésnek tartotta a felülvizsgálatra szánt időt is, ami 1941. február 15-ig volt előirányozva. Kérte, hogy miközben az iparrevízió keretei között a magyar állam megerősíti a „keresztény ipar" alapjait Kárpátalján, ezzel párhuzamosan biztosítsa a keresztény iparosok utánpótlását is. Kritizálta a keresztény kereskedők letelepítésével kapcsolatos tervezet részleteit, amellyel kapcsolatban jogos aggályait így fejezte ki: „*Kárpátalján kereskedelmi vagy ipari üzlet nyitására megbízhatóság, rátermettség és képzettség szempontjából alkalmas személy rendkívül ritka és az említett célra felhasználható tőke pedig ugyszólván nincs.*"[25]

Joggal merül fel a kérdés: honnan voltak naprakész értesülései Varga József miniszternek a kárpátaljai ipar és kereskedelem helyzetéről? Honnan szerezte az érveléséhez szükséges reális számadatokat? A válasz: a Kárpátalja ipari és kereskedelmi helyzetének feltérképezésére irányuló *állapotfelmérés(ek)ből*.

Az iparigazolványok felülvizsgálatát szorgalmazó rendelettervezet előkészítésének fázisában, 1940. január 8-án Varga József átiratot intézett a miniszterelnökséghez, amelyben közölte, hogy 1939. október 5–24. között Kárpátalján (az 1939-ben visszacsatolt területen) statisztikai adatgyűjtést, állapotfelmérést végzett saját hatáskörben a terület ipari és kereskedelmi viszonyairól. Ennek eredményeit a felmérést végző Hídvégi Ervin miniszteri tanácsos október 28-ra összesítette. Ezt az összesítést küldte meg 1940. január 8-án Varga József a miniszterelnökségnek tájékoztatás, illetve állításainak alátámasztása végett.[26] A felmérés számadatai az iparrevízió folyamatában általánosan elfogadott viszonyítási ponttá váltak.

Azonban készült egy másik, jóval korábbi felmérés is Kárpátalja 1939-es kereskedelmi és ipari helyzetről. Ezt 1939 augusztusában készítette Sikorszky István iparügyi és Fülep Jenő György kereskedelmi szakelőadó.[27] Míg az ún. Hídvégi-felmérés eredményei hamar elterjedtek, viszonyítási mértékül szolgálva a kárpátaljai iparrevízióban, addig a Sikorszky-Fülep-féle felmérés feltehetőleg nem épült be az előkészítési folyamatba. Sőt, mindeddig információkkal sem rendelkeztünk a létezéséről, miközben az ipar és kereskedelem állapotának árnyalására a Hídvégi-felmérésnél sokkal pontosabb adatsorokat tartalmazott.

Minisztériumi állapotfelmérések a Kárpátaljai Kormányzói Biztosság területén. Az állapotfelmérések funkciója az iparrevízióban

1939. augusztus elején Sikorszky István és Fülep Jenő György, a Kárpátaljai Kormányzói Biztossághoz Ungvárra kirendelt kereskedelmi és iparügyi szakelőadók a községek vezetői által közölt adatok alapján, járási bontásban szerkesztett

25 Uo. 44.

26 *A Kereskedelmi és Közlekedésügyi Miniszter 930/1940. számú átirata a miniszterelnöknek a kárpátaljai iparjogosítványok felülvizsgálata tárgyában.* MNL OL K 28 104. tét. 1940-P-15190. 48.

27 A továbbiakban: Sikorszky-Fülep állapotfelmérés/kimutatás.

kimutatást készítettek az ungi, beregi és máramarosi közigazgatási kirendeltségek ipari és kereskedelmi helyzetéről, a keresztények és zsidók arányának feltüntetésével. A részletes kimutatás minden járásra vonatkozóan közölte az egyes iparágak és kereskedési formák esetében a keresztények és zsidók pontos számát is. Az adatgyűjtést követő összesítés 1940. március 6-án készült el, tehát sokkal később, mint a Hídvégi-felmérés, amely már 1939. október végén Varga József miniszter kezében volt. Akár ez is oka lehetett annak, hogy a miniszter a Hídvégi-, nem pedig a Sikorszky-Fülep-féle felmérést vette a rendelettervezet véleményezésében viszonyítási mércének.

Míg a Sikorszky-Fülep-féle kimutatás keletkezésének körülményeiről töredezett információkkal rendelkezünk, addig a Hídvégi-felmérés létrejötte és keletkezése jól árnyalható a levéltári iratok segítségével.[28] Varga József miniszter megbízásából bizottság[29] érkezett Bereg és Ugocsa vármegyékbe és Kárpátaljára, a terület gazdasági kérdéseinek tanulmányozása céljából. A bizottság feladata kettős volt: egyrészt meg kellett vizsgálnia, okozott-e fennakadást a Felvidéken végrehajtott iparigazolvány-felülvizsgálat Ung vármegye valamint Bereg és Ugocsa k. e. e. vármegyék áruellátásában; másrészt pedig tájékozódnia kellett Kárpátalja kereskedelmi és ipari helyzetéről az iparjogosítványok revíziója előtt.[30] A Hídvégi-vezette bizottság fő- és alispánokkal, a közigazgatási kirendeltségek vezetőivel, valamint iparkamarai tagokkal, egy-két esetben községi vezetőkkel találkozott,[31] s ezt követően készítette el jelentését igen rövid, mindössze négy nap leforgása alatt.[32]

A két felmérés számos ponton különbözik egymástól:

---

28 A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára K 28. fondjának iratai között fennmaradt Hídvégi Ervin beszámoló jelentése az 1939. október 5–24. között végzett állapotfelmérésükről. MNL OL K 28 104. tét. 1940-P-15190. 59–80.

29 A bizottság tagjai: Hidvégi Ervin, a Kereskedelmi és Közlekedésügyi Minisztérium titkára, Fülöp Kálmán segédtitkár, Nagy Imre, az Iparügyi Minisztérium osztálytanácsosa, valamint a kereskedelmi hivatal részéről Petőházi Sándor előadó.

30 A Hídvégi-felmérésnek az 1939 márciusában visszacsatolt Kárpátalja területére vonatkozó részével foglalkozom a továbbiakban. MNL OL K 28 104. tét. 1940-P-15190. 59.

31 Ezzel szemben a Sikorszky-Fülep-kimutatás csak és kimondottan a községi bírók, polgármesterek jelenéseire támaszkodott.

32 Hídvégi Ervin több olyan szempontot is ajánl a beszámolójában, amelyeket az iparrevízió végrehajtásakor szem előtt kell tartani véleménye szerint. Ezek közül a legfontosabbak: minden zsidó iparengedélyét nem lehet megszüntetni, mert összeomlik a közellátás Kárpátalján; a tőkehiány, a lakosság nagyfokú szegénysége, valamint az üzlethelyiségek hiánya miatt nem sok remény van a keresztény kereskedők letelepítéséhez; javasolta, hogy minden kereskedő és iparos, aki engedélyét 1939. március előtt kapta, adjon be felülvizsgálati kérvényt; szorgalmazta az iparrevízió gyors lefolyását és a keresztény egzisztencia állami támogatását; javasolta, hogy mivel kevés a keresztény iparos és kereskedő, velük szemben enyhébb feltételeket kell támasztani; a fogyasztási szövetkezetekkel kapcsolatban megemlítette a *Hangya* elleni lakossági panaszokat, miszerint gyakran erőszakosan terjeszkedik, akár 30%-kal is drágábban forgalmazza az árut. MNL OL K 28 104. tét., 1940-P-15190., 70–80.

1. táblázat.
A két állapotfelmérés összehasonlításából következő eltérések Kárpátalján

	Sikorszky-Fülep-kimutatásban	**Hídvégi-felmérésben**	**Különbségek, eltérések**
Kereskedők és iparosok száma összesen	8024	8762	738
Zsidók aránya a kereskedelemben	78%	81,7%	3,7%
Zsidók aránya az iparosok körében	52%	53,7%	1,7%
Zsidó kereskedők/iparosok száma az ungi közigazgatási kirendeltség területén	661/234	656/248	5/14
Zsidó kereskedők/iparosok száma a beregi közigazgatási kirendeltség területén	838/392	864/420	26/28
Zsidó kereskedők/iparosok száma a máramarosi közigazgatási kirendeltség területén	2396/1065	2743/1238	347/173

1939. október 24-én Hidvégi Ervin és az általa vezetett bizottság felkereste Ungváron Fülep Jenő Györgyöt, aki ekkor már a Földművelésügyi Minisztérium ungvári kirendeltségéhez beosztott kereskedelmi és közlekedésügyi tanácsos volt. A megbeszélésről Hídvégi sajnos nem készített részletes feljegyzést, pusztán azt jegyezte meg, hogy Fülep „szuperrevizióval" kapcsolatos elképzelésével nem ért egyet, hisz akkor Kárpátalján összeomlana a közellátás.[33]

Annak ellenére, hogy az iparrevizió végrehajtásához a Hidvégi-felmérés számadatai szolgáltak alapul, a Sikorszky-Fülep felmérés is roppant fontos forrásnak számít: egyrészt az iparrevizió előtti állapotokról nyújt képet, másrészt viszont a csehszlovák korszak ipari és kereskedelmi szerveződésébe is bepillantást kapunk általa. A felmérés igazi értéke a strukturáltságában rejlik. Hisz a Sikorszky-Fülep szerzőpáros alaposabb felmérést készített, mint Hídvégiék, kimutatásukat az ungvári szakértők nagy részletességgel állították elő. Egy-egy közigazgatási kirendeltség esetében a járási adatsorok a kereskedők és iparosok pontos számát, azon belül a keresztények és zsidók arányát is közölték.

[33] Uo. 77.

2. táblázat.
Adatsor-részlet a Sikorszky-Fülep-felmérésből az ungi közigazgatási kirendeltség nagybereznai járásáról

Ungi közigazgatási kirendeltség kereskedőiről								
	Korcsma, vendéglő		Vegyes kereskedés		Termény kereskedés		Állatkereskedő	
	k.	zs.	k.	zs.	k.	zs.	k.	zs.
Nagybereznai járás	44	69	21	102	1	5	–	12
	Rőfös, ruha kereskedő		Vaskereskedő		Fakereskedő		Szálloda	
	k.	zs.	k.	zs.	k.	zs.	k.	zs.
Nagybereznai járás	2	15	–	5	–	10	–	1

3. táblázat.
A Hídvégi-felmérés eredménye az ungi közigazgatási kirendeltség nagybereznai járásából

Ungi közigazgatási kirendeltség kereskedőiről		
	Kereskedő	
	keresztény	zsidó
Nagybereznai járás	58	253

A továbbiakban Kárpátalja ipari és kereskedelmi viszonyait vázolom, a Sikorszky-Fülep-felmérés részletes bemutatásával.

A Sikorszky-Fülep-felmérés elemzése

Kereskedelemi viszonyok a Kárpátaljai Kormányzói Biztosság területén 1939-ben

Az összesítő jelentés első része a három közigazgatási kirendeltség területén a *kereskedelem* szereplőinek megoszlásáról tartalmaz információkat járási bontásban, illetve a keresztény és a zsidó tulajdonosok feltüntetésével. Az ungi, beregi és máramarosi közigazgatási kirendeltségek községeiből beérkező jelentések alapján az 1939. augusztusi állapot szerint a régióban összesen 4904 kereskedő működött. A lakosság számához képest a terület ilyen szempontból elmaradott volt, hiszen a

három közigazgatási kirendeltség területének 1000 lakosára alig több mint 7 kereskedés jutott, ami összehasonlítva Budapest hasonló értékével (49 kereskedés),[34] közel hétszer kevesebb kereskedést jelentett.

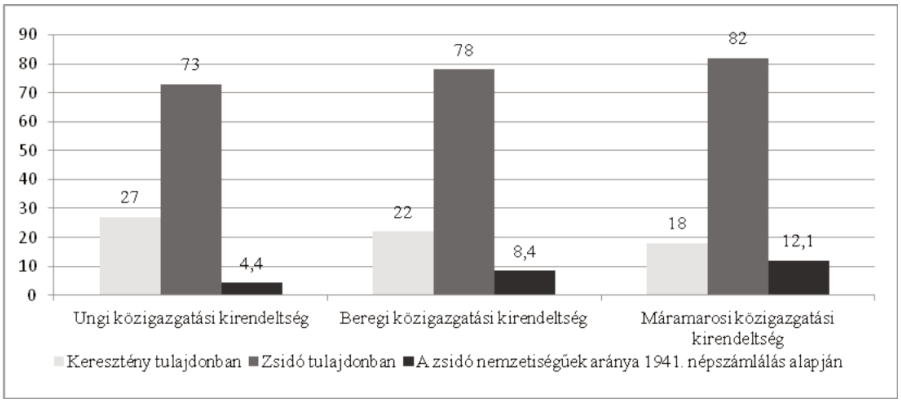

1. ábra. A kereskedők megoszlása Kárpátalján 1939 augusztusában a tulajdonos nemzetisége szerinti (%-ban)

A kereskedések térben egyenlőtlenül oszlottak el a három kirendeltség között, ennek okát nyilván a gazdasági élet szerveződésében kell keresnünk. A legkevesebb kereskedés, 903 (18,4%) az ungi közigazgatási kirendeltség, 1076 (21,9%) a beregi közigazgatási kirendeltség, míg a legtöbb: 2925 (59,7%) a máramarosi közigazgatási kirendeltség területén működött.

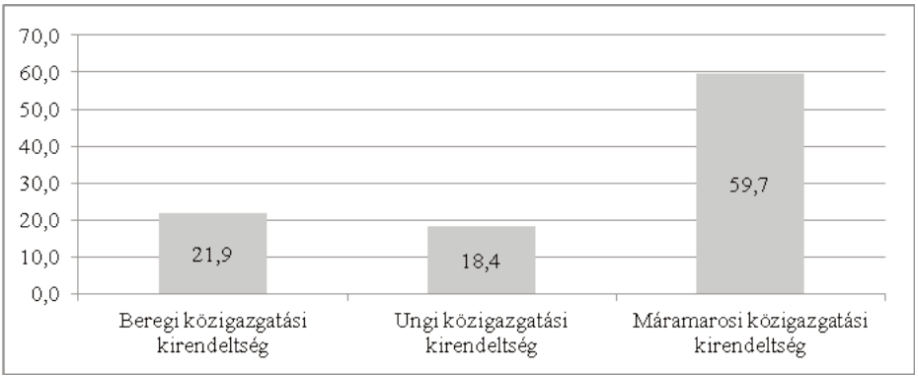

2. ábra. A kereskedések megoszlása a közigazgatási kirendeltségek között %-ban

Még jobban látható a kereskedések egyenlőtlen térbeli eloszlása, ha megnézzük azok elterjedését a három közigazgatási kirendeltség 12 járása és három szolgabírói kirendeltsége között. Mind a 12 járásban és mindhárom szolgabírói kirendeltségben működött kocsma és vendéglő, akárcsak vegyeskereskedés és ruhabolt.

34 *Budapest Székesfőváros statisztikai zsebkönyve 1941*. Szerk. Illyefalvy Lajos. Budapest, 1941, 63.

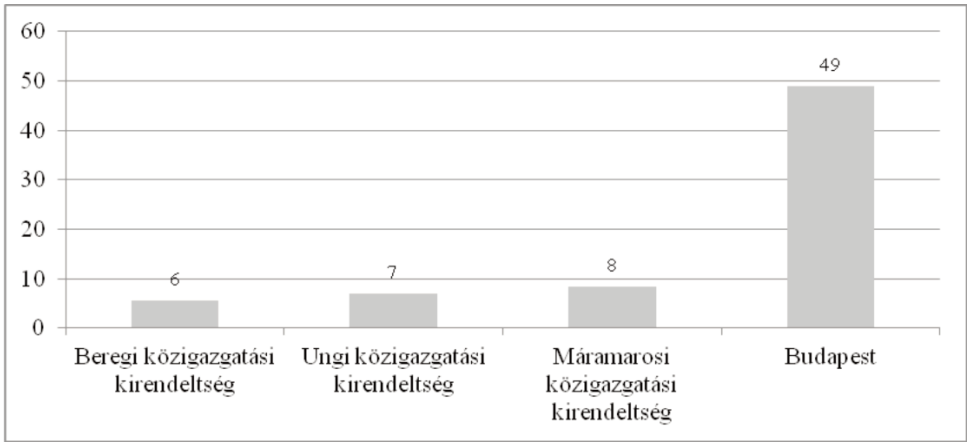

3. ábra. Az 1000 főre jutó kereskedések száma a közigazgatási kirendeltségekben és Budapesten 1939-ben

A zsidó kereskedők arányát a keresztényekhez képest abszolút fölény jellemezte. A Kárpátaljai Kormányzói Biztosság területén a zsidó kereskedők aránya átlagosan három és félszer volt nagyobb, mint a keresztény kereskedőké. A beregi közigazgatási kirendeltségben három és félszer, az ungiban 2,7-szer, míg a máramarosiban négy és félszer volt több a zsidó, mint a keresztény kereskedő. Érdekes megnézni, hogy milyen volt a keresztény és zsidó kereskedők egymáshoz viszonyított aránya a három közigazgatási kirendeltség területén a kereskedések típusain belül. A következő kategóriákkal találkozunk: kocsma és vendéglő, vegyeskereskedés, terménykereskedés, állatkereskedés, rőfös (szabó) ruhakereskedő, vaskereskedés, fakereskedés, szálloda, ezenkívül pedig lehetőség volt arra, hogy külön oszlopban „egyéb" kategóriát is feltüntessenek.[35] Sajnos a statisztikai adatsor nem közöl részletes információkat arra vonatkozóan, hogy a kereskedések milyen forgalommal rendelkeztek, hány személyt foglalkoztattak.

A három közigazgatási kirendeltség területén működő összes kereskedés több mint 50%-át a vegyeskereskedések tették ki, míg 22,6%-át a kocsmák és vendéglők. A harmadik legelterjedtebb kereskedési vállalkozásforma a rőfös (szabó) ruhakereskedés (6,1%) volt, majd pedig a termény- (2,7%), valamint a fa- (1,7%) és az állatkereskedések (1,6 %).

Meglepő, hogy a három kirendeltség területén mindössze 12 *szálloda* működött 1939 közepén, ami az összes kereskedés mindössze 0,2%-át tette ki. Ebből kilenc a máramarosi közigazgatási kirendeltség területén, három pedig az ungi közigazgatási kirendeltség területén volt. Ez a 12 szálloda elégítette ki a Kárpátaljára irányuló

35 KTÁL A máramarosi közigazgatási kirendeltség vezetőjének iratai (továbbiakban: Fond 162), op. 3., od. zb. 642., 1.

megélénkülő idegenforgalmat, amely 1939-ben jelentős számú turistát vont el a Balaton melletti üdülőktől.[36]

Mivel a három közigazgatási kirendeltség területét többségében erdők borították, az intenzív *fakereskedéseknek* nagy szerepük volt, és ezek jelentősége a háború előrehaladtával csak tovább növekedett. 1939 augusztusában a három közigazgatási kirendeltség területén összesen 85 fakereskedés működött, ami az összes kereskedés 1,7%-át tette ki. A fakereskedések 21,3%-a az ungi közigazgatási kirendeltség, 31,7%-a a beregi közigazgatási kirendeltség, 47%-a pedig a máramarosi közigazgatási kirendeltség területén működött.

A *vaskereskedés* 1939 augusztusában nem számított elterjedt foglalkozásnak a három közigazgatási kirendeltség területén. A 12 járásnak és három szolgabírói kirendeltségnek is mindössze felében lehetett csak ezen ágazat üzleteivel találkozni. A beregi közigazgatási kirendeltségben működött a vaskereskedések 31%-a, míg az ungiban 45, a máramarosiban pedig 22,7%-a. Érdekes, hogy a vaskereskedések 22%-át a nagybereznai járásban működtették. A kereskedelmi ágazatok között egyedüliként ennek a megszervezésében és működtetésében kizárólag zsidó vállalkozók vettek részt.

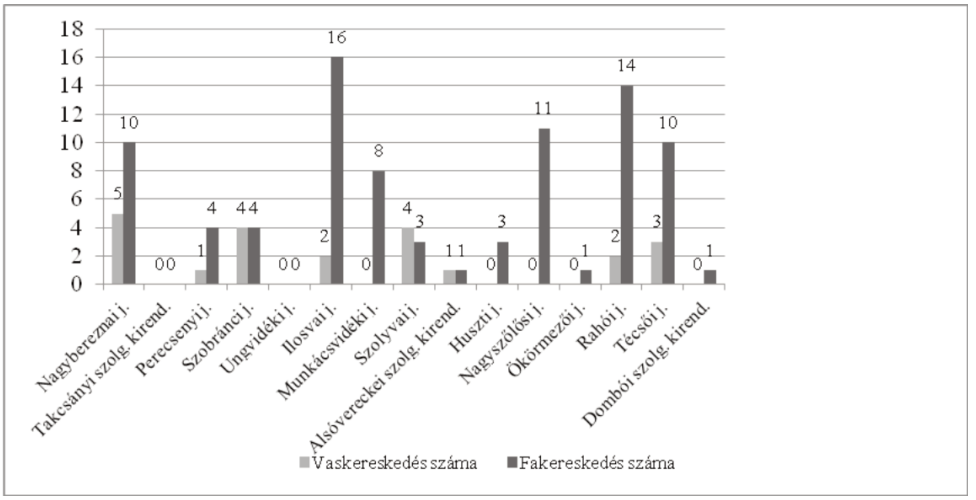

4. ábra. A vas- és fakereskedések száma a közigazgatási kirendeltségek járásaiban

A *rőfös ruhakereskedések* a mindennapi élet fontos és meghatározó részét képezték. Különösen a hegyvidéki területek hétköznapi életében volt ez igaz, ahol sok esetben egyedül ezek a gyakran szabászattal is foglalkozó boltok töltötték be a legújabb divatirányzat közvetítőjének szerepét. Fontosságukat az is jól bizonyítja,

[36] Hollóssy István: A Magyar Idegenforgalmi Hivatal 1939. évi tevékenysége. *Közgazdasági Szemle*, 1940. 4–5. sz. 296.

hogy a három közigazgatási kirendeltség minden járásában működött ilyen kereskedés. A kelmék, selymek és textiláruk forgalmazásával foglalkozó egységek az összes kereskedés 6,1%-át tették ki Kárpátalján, amivel a negyedik legnépesebb kereskedelmi vállalkozási típusnak számítottak. Ezzel szemben nagyon egyenlőtlenül oszlott meg a közigazgatási kirendeltségek, valamint a járások, szolgabírói kirendeltségek közötti aránya. A ruhakereskedések 13%-a az ungi, 20%-a a beregi, 65%-a pedig a máramarosi közigazgatási kirendeltség területén működött.

A mezőgazdasági életben hangsúlyos szerepe volt *a termény- és állatkereskedésnek,* mivel a kirendeltségek többségében nem volt elegendő takarmány az intenzív állattartáshoz. Egyes növényfajták termésátlaga itt messze alacsonyabbak volt, mint az Alföldön, a hegyvidéki területen pedig még a ráfordított költségek sem térültek meg a silány termésből. Ez befolyásolta az állatkereskedést is, ami kezdetleges szinten zajlott.[37] Termény- és állatkereskedéssel a kereskedők 4,3%-a foglalkozott. Ez a fajta kereskedés is roppant aránytalanul oszlott meg Kárpátalja területén. Az összesen 137 terménykereskedésből 11 a beregi, 17 az ungi, míg 109 a máramarosi közigazgatási kirendeltségben bonyolította a terménycserét. Az állatkereskedés terén arányosabb volt az eloszlás. A 83 állatkereskedő vállalkozásból 29 az ungi, 15 a beregi és 42 a máramarosi közigazgatási kirendeltségben működött.

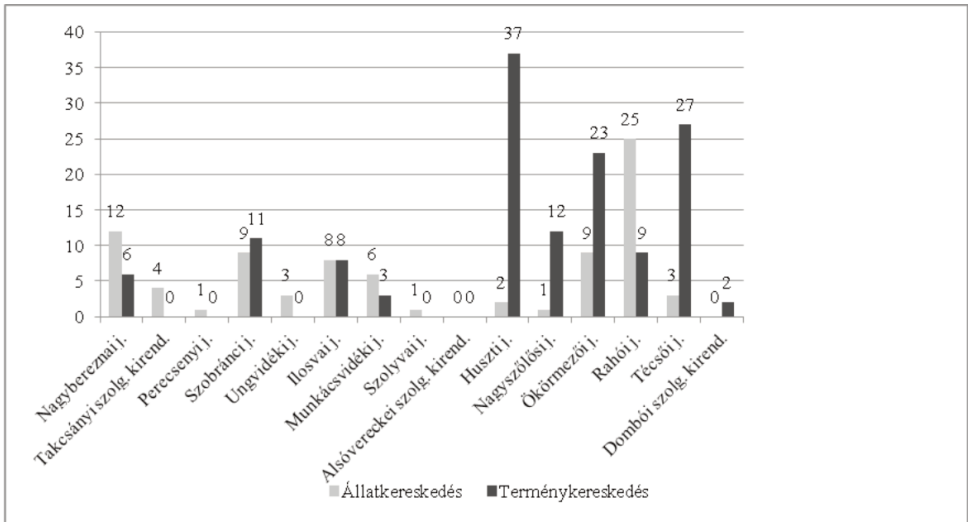

5. ábra. Az állat- és terménykereskedők száma a közigazgatási kirendeltségek járásaiban

[37] Gyurits Gyula: *Jelentés az ungi közigazgatási kirendeltség területén a közigazgatás megszervezéséről és működéséről 1939. év végéig.* Hivatalos beszámoló. 25–33. p. A máramarosi közigazgatási kirendeltség vezetőjének iratai (továbbiakban KTÁL 127), op. 1., od. zb. 43., 25–33.

A mindennapi életre a legnagyobb hatással az alapvető élelmiszereket, gyümölcsöt és zöldségféleségeket, ipari termékeket, szappant, petróleumot, sót árusító *vegyeskereskedések* voltak.

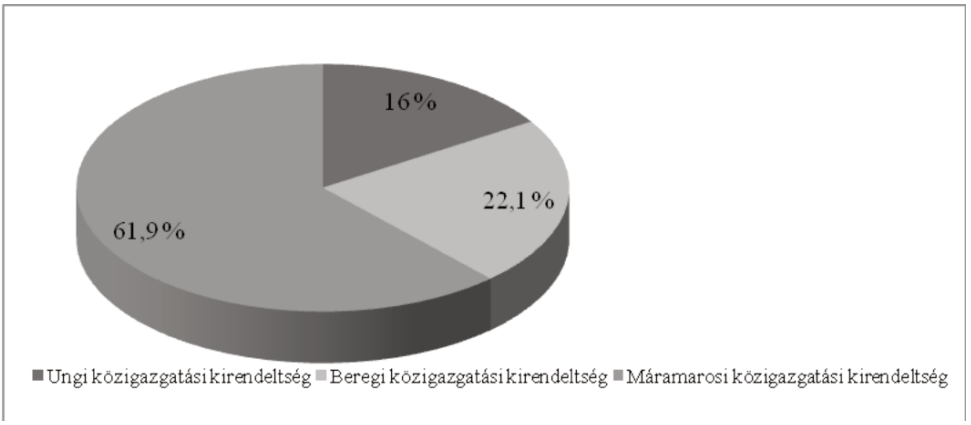

6. ábra. A vegyeskereskedések megoszlása a három közigazgatási kirendeltség között 1939 augusztusában

Jelentőségüket mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a 2458 vegyeskereskedés az összes kereskedés 50,1%-át tette ki.

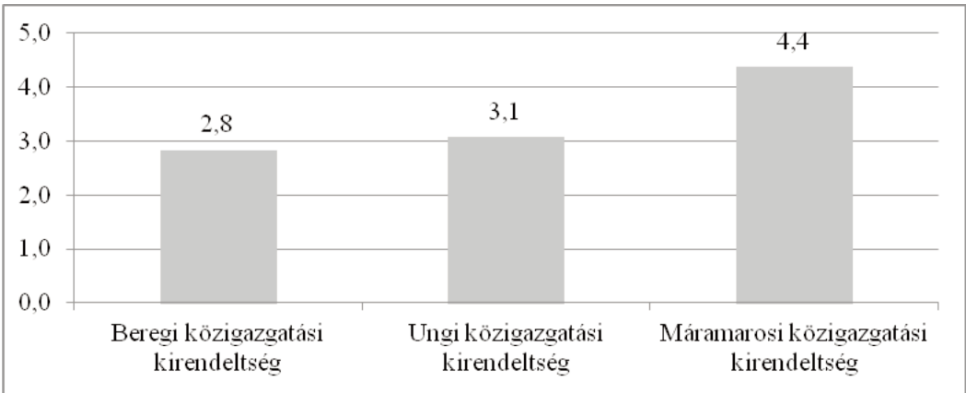

7. ábra. Az 1000 főre jutó vegyeskereskedések száma 1939-ben

A legtöbb vegyeskereskedés közel 62%-a a máramarosi közigazgatási kirendeltségben működött. Számszerűleg a legtöbb vegyeskereskedéssel az oda tartozó técsői járás rendelkezett, 332-vel (13,5%).

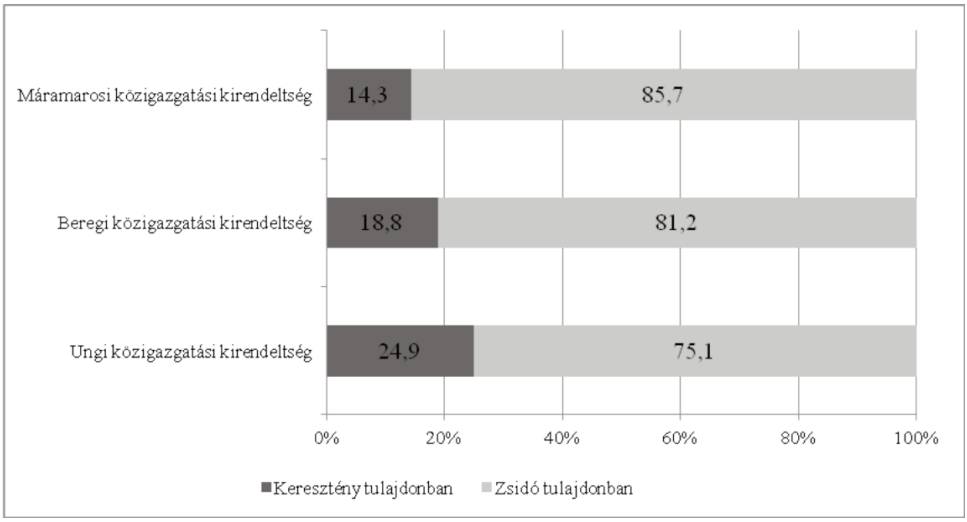

8. ábra. A keresztény és zsidó nemzetiségű lakosok tulajdonában lévő vegyeskereskedések aránya a közigazgatási kirendeltségekben

Végül lássuk a *kocsmákat és a vendéglőket*. Az itt dolgozó kereskedők a három kirendeltség kereskedéseinek 22,6%-át tették ki. Összesen 1111 kocsma és vendéglő volt: az ungi közigazgatási kirendeltség területén 312, a beregiben 274, míg a máramarosiban 526. Toronymagasan a legtöbb kocsmával a huszti járás büszkélkedhetett (144-el, ami 12,9%), míg a legkevesebbel, 14-el a takcsányi szolgabírói kirendeltség. A huszti járás fölénye azonban viszonylagos volt. Bár számszerűleg valóban ebben a járásban működött a legtöbb kocsma, a járások lakosságszámához viszonyítva ez csak az ötödik helyre volt elég. Az 1000 lakosra jutó kocsmák szempontjából a szobránci járás emelkedett ki toronymagasan, ahol 3,1 kocsma jutott 1000 főre. Az 1000 lakosra jutó legkevesebb kocsma a szolyvai járásban volt, ahol ez az érték 0,9-et tett ki.

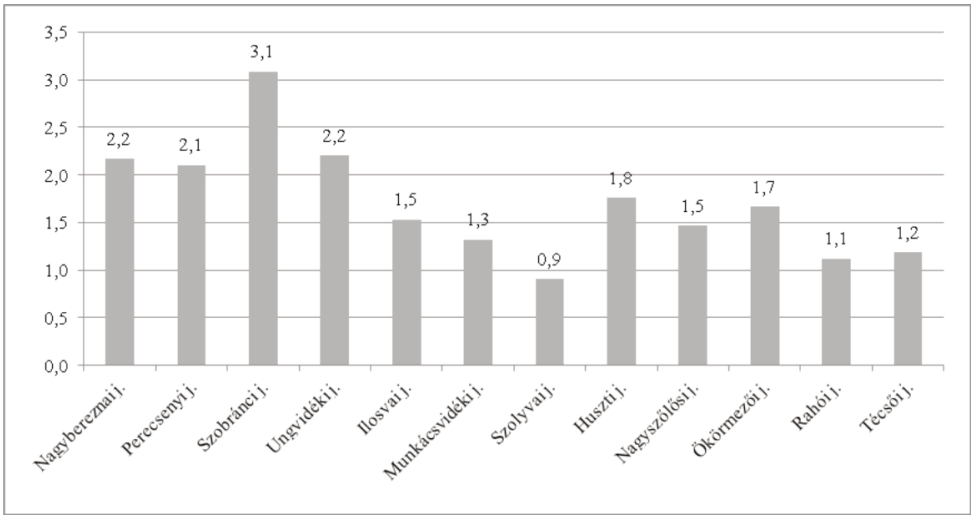

9. ábra. Az 1000 lakosra jutó kocsmák száma a három közigazgatási kirendeltség járásaiban

Kárpátalján összesen 4904 kereskedés működött 1939 augusztusában. A kereskedők 78%-a zsidó (3895), 22%-a keresztény (1009) származású volt. A zsidó kereskedők tehát túlnyomó többségben voltak.

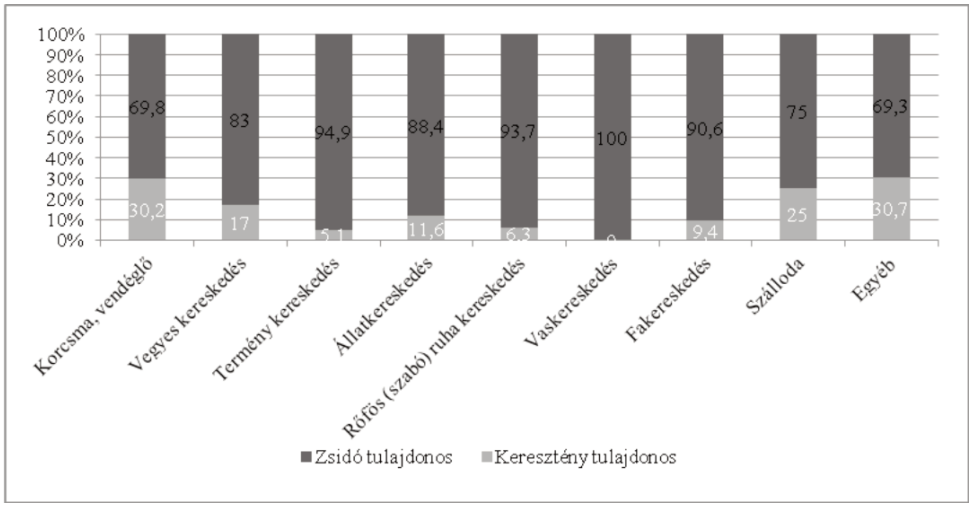

10. ábra. A keresztény és zsidó származású kereskedők aránya egyes ágazatokban a Kárpátaljai Kormányzói Biztosság területén 1939-ben (%-ban)

Az ipar állapota a Kárpátaljai Kormányzói Biztosság területén 1939-ben

Az állapotfelmérés másik részét a Kárpátalja területén működő iparosokról készített összesítés képezte. A következő kategóriákat vették számba:

- kovács, lakatos, bádogos;
- asztalos, ács, kádár, bognár;
- lábbelikészítő;
- szabó, szűcs;
- kőműves, szobafestő;
- molnár;
- mészáros, hentes;
- pék, cukrász;
- egyéb.

Az összesítő kimutatás alapján 1939 augusztusában a három közigazgatási kirendeltség területén összesen 3120 iparos tevékenykedett. Ez 4,6 iparost jelentett 1000 lakosra számítva, míg ugyanez az arány Budapest esetében 1939-ben 77 volt, 16,7-szer több, ami a terület fejletlenségéről árulkodik.[38]

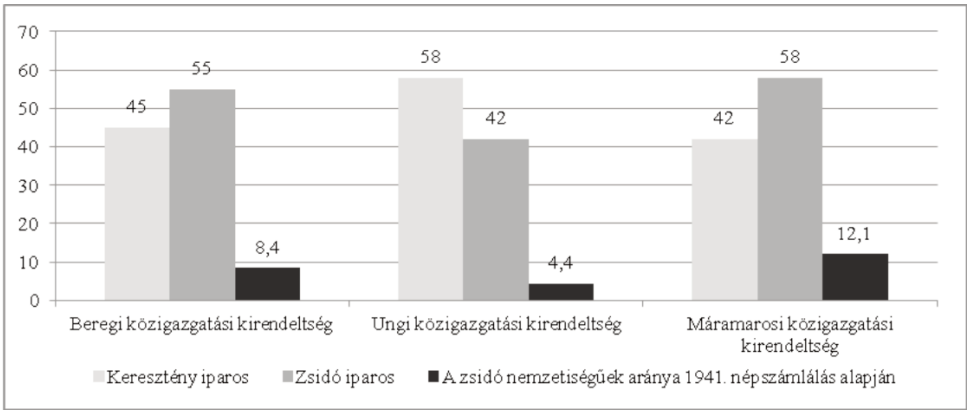

11. ábra. A keresztény és zsidó nemzetiségű iparosok aránya a közigazgatási kirendeltségek területén 1939 augusztusában (%-ban)

Az iparosok száma, a kereskedőkéhez hasonlóan, roppant egyenlőtlenül oszlott meg a három hegyvidéki kirendeltség között. Az iparosok több mint 50%-a (1845) a máramarosi, 17,9%-a (557) az ungi, míg 23%-a (718) a beregi közigazgatási kirendeltségre jutott. Ezzel szemben viszont, ha ezt a kirendeltségek lakosságszámához viszonyítjuk, érdekes következtetéseket vonhatunk le. A máramarosi közigazgatási kirendeltség területén minden 1000 lakosra 5,3, a beregiben 3,7, míg az ungiban 4,3 iparos jutott, ami a lakosság jó ellátottságáról tanúskodik ilyen szempontból.

38 Illyefalvy Lajos: *Budapest Székesfőváros statisztikai zsebkönyve, 1941*. Budapest, 1941, 227.

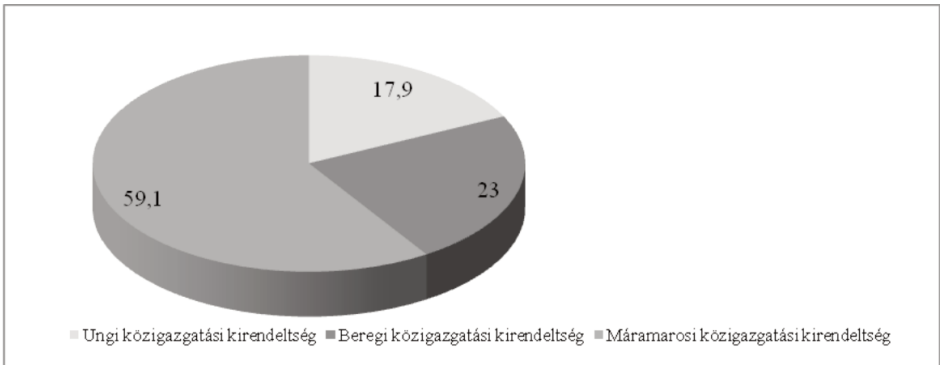

12. ábra. Az iparosok megoszlása a három közigazgatási kirendeltség között (%-ban)

A legtöbb iparos a máramarosi közigazgatási kirendeltség területén működött. Ötszázan közülük a huszti járásban tevékenykedtek, míg a legkevesebben, 19-en, a takcsányi szolgabírói kirendeltségben.

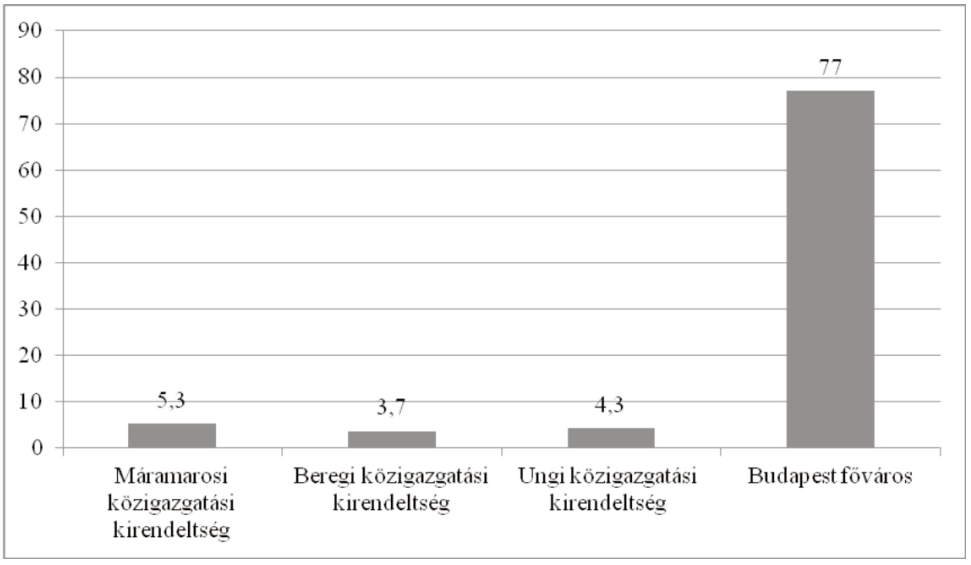

13. ábra. Az 1000 főre jutó iparosok száma a közigazgatási kirendeltségekben és Budapest fővárosban 1939-ben

Minden járásban tevékenykedett kovács, lakatos, bádogos, valamint lábbelikészítő, illetve szabó és szűcs. Nyílván a bő faellátásnak tudható be, de a 12 járás és három szolgabírói kirendeltség 93,3%-ában volt asztalos, ács, kádár és bodnár. Kőműves és szobafestő 73,3, míg molnár és hentes 86,6%-ukban.

A Kárpátaljai Kormányzói Biztosság területén az állapotfelmérés pillanatában az iparosok 52%-a zsidó, 48%-a keresztény származású volt. Hasonló arány figyelhető meg a három közigazgatási kirendeltség bontásában is. A keresztény-zsidó

arány az iparosok körében a beregi közigazgatási kirendeltségben 45-55 volt, az ungiban 58-42, míg a máramarosiban ugyanez az arány 42-58 volt.

A három közigazgatási kirendeltség területén működő iparosok 15,8%-a (496) asztalos, ács, kádár, bognár volt, megegyező arányban a lábbelikészítőkel. Őket követték a kovácsok, lakatosok, bádogosok 12,5%-al (393). Tőlük nem sokkal lemaradva következtek a szabók és szűcsök, akik együttesen 10,9%-át (342) tették ki az iparosoknak. A többi kategória képviselői 10% alatt maradtak.

A három közigazgatási kirendeltség közül a *kovács, lakatos, bádogos* iparral foglalkozók 45%-a a máramarosi közigazgatási kirendeltség területén működött (178). Fontosságukat jelzi, hogy kisebb-nagyobb mértékben mind a 15 járásban jelen voltak. Számszerűleg a legtöbben az ungi kirendeltség munkácsvidéki járásában (47), míg a legkevesebben a takcsányi szolgabírói kirendeltség területén működtek (5).

Az *asztalosok. ácsok, kádárok és bognárok* tették ki az iparosok 15,8%-át (496). A három kirendeltség közötti eloszlásuk jelentős aránytalanságot mutatott. 62%-uk a máramarosi kirendeltség, 21%-uk a beregi, 16,7%-uk az ungi kirendeltség területén fejtett ki tevékenységet. A legtöbb fafeldolgozó iparos (17%) a huszti járásban összpontosult, míg a takcsányi szolgabírói kirendeltségben senki nem űzte ezt a foglalkozást.

A fafeldolgozó ágazat művelőivel megegyező számban voltak a *lábbelikészítők* is, akik az iparosok szintén 15,8%-át tették ki (496). A lábbelikészítők megoszlása a három kirendeltség között hasonlóságot mutatott az asztalosok, ácsok, kádárok és bognárok megoszlásával. A lábbelikészítők 17,5%-a az ungi, 25,8%-a a beregi, és 56,7%-a a máramarosi kirendeltség területén tevékenykedett. A lábbelikészítő iparosok 17,5%-a (87) a huszti járásban működött, míg a legkevesebben a perecsenyi járásban és a takcsányi szolgabírói kirendeltségben voltak (4-4).

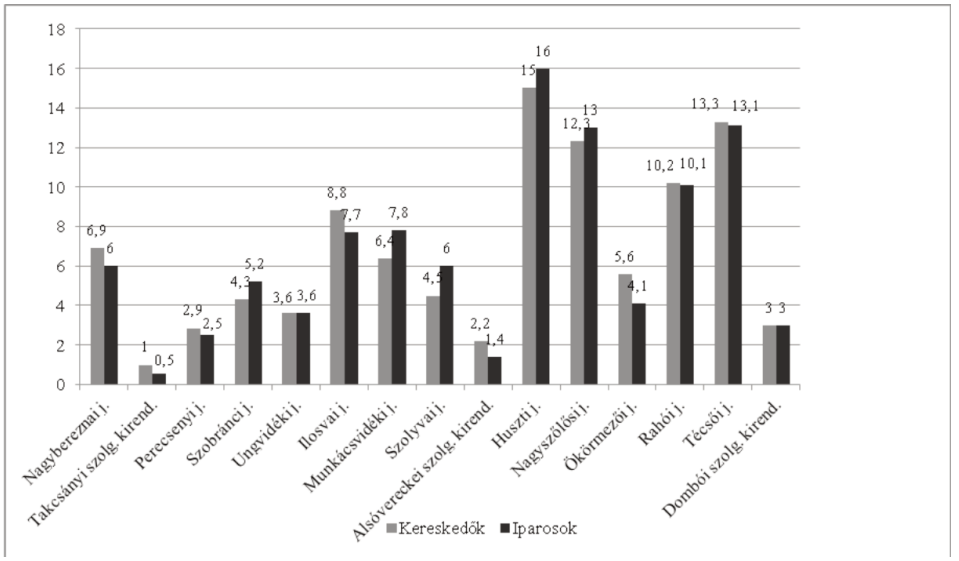

14. ábra. A kereskedők és iparosok megoszlása a közigazgatási kirendeltségek járásai között (%-ban)

A *szabó- és szűcsmesterségeket* űzők a visszacsatolt kárpátaljai hegyvidék iparosainak 10,9%-át tették ki (342). A többi iparoshoz hasonlóan, a szabók és szűcsök többsége (63,1%) a máramarosi, 24,6% a beregi, míg 12,3% az ungi közigazgatási kirendeltség területén működött. Minden járásban jelen voltak: a legtöbben, 98-an a huszti járásban, míg a legkevesebben a takcsányi szolgabírói kirendeltség területén tevékenykedtek, mindössze ketten.

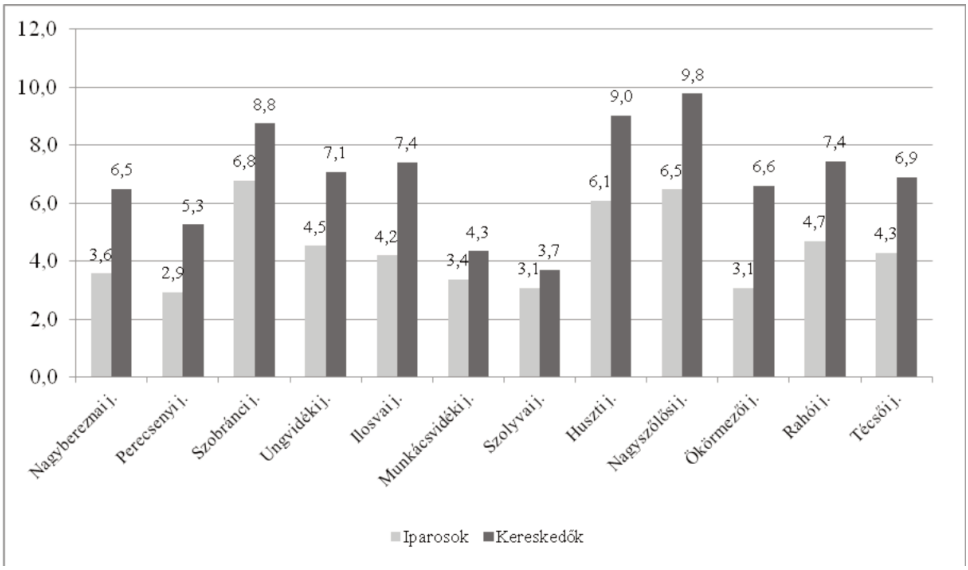

15. ábra. Az 1000 lakosra jutó kereskedők és iparosok száma a három közigazgatási kirendeltség járásaiban

A *kőművesek, szobafestők* mindössze 3,4%-át tették ki az iparosoknak, összesen 108-an voltak. Az ungi közigazgatási kirendeltség területén tevékenykedett 26%-uk, a beregiben 18,5%-uk, míg a máramarosiban 55,5%-uk. Négy járásban egyáltalán nem művelték e két szakmát. A legtöbb kőműves és szobafestő, szám szerint 29, a nagyszőlősi járásban működött.

A *molnárok* szerepe a lakosság élelmezése terén kulcsfontosságú volt. 1939 augusztusában összesen 234 molnárt tartottak nyilván a három közigazgatási kirendeltség területén. 26%-uk az ungi (61), 24,3%-uk a beregi (57), míg 49,7%-uk a máramarosi közigazgatási kirendeltség területén működött. A takcsányi és az alsóvereckei szolgabírói kirendeltséget leszámítva, minden járásban volt legalább három molnár, legtöbbjük a técsői járásban (37).

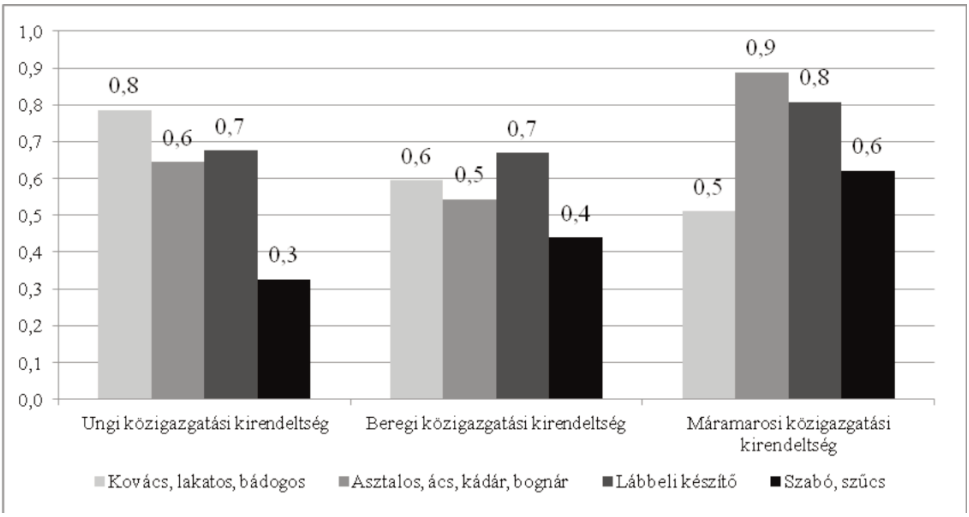

16. ábra. Néhány ipari szakma aránya a közigazgatási kirendeltségek területén 1939 augusztusában

A közellátás szempontjából kulcsszerepet játszó, a stabil húsellátásért felelős *mészárosok, hentesek* 9%-ot képviseltek. A húsforgalmazó ipari egységek 2/3-a a máramarosi, 18,9%-a a beregi, míg 19,6%-a az ungi közigazgatási kirendeltség területén működött. A legtöbb hentes és mészáros (64) a técsői járásban összpontosult, míg a takcsányi és az alsóvereckei szolgabírói kirendeltség területén egyáltalán nem voltak jelen.

A *pékségek és cukrászdák* együttes száma 67 volt, e szakmák művelői az iparosok 2,1%-át adták. Az alsóvereckei szolgabírói kirendeltség és az ökörmezői járás területén sem pékség, sem cukrászda nem működött, míg a legtöbb a rahói járás területén volt (15). A pékségek és cukrászdák 56,7%-a a máramarosi, 21%-a a beregi, míg 22,3%-a az ungi kirendeltségben működött.

A három közigazgatási kirendeltség területén 3120 iparost tartottak nyilván a községek vezetői. Ezeknek 52%-a, (1691) zsidó, míg 48%-a (1429) keresztény származású személy tulajdonában volt.

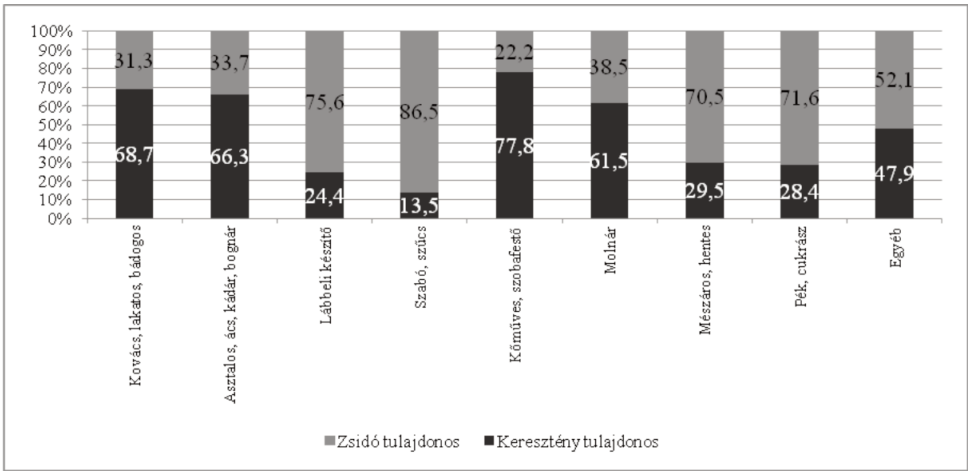

17. ábra. A keresztény és zsidó származású iparosok aránya egyes iparágakban a Kárpátaljai Kormányzói Biztosság területén 1939-ben (%-ban)

A három közigazgatási kirendeltség területén nyilvántartott iparágak bontásában a keresztény iparosok aránya a kovács, lakatos, bádogos, továbbá az asztalos, ács, kádár, bognár, valamint a kőműves, szobafestő és molnár kategóriákban volt abszolút többségben. Ezzel szemben zsidó származású személyek tették ki a lábbelikészítők, szabók és szűcsök, a mészárosok, hentesek, valamint a pékek és cukrászok többségét. A zsidó származású iparosok aránya az ungi közigazgatási kirendeltségben volt a legalacsonyabb (42%), a beregi és a máramarosi közigazgatási kirendeltségekben pedig a legmagasabb (55, illetve 58%).

Összegzés

Az 1940 májusában megjelent 3380/1940. M. E. számú rendelet a második zsidótörvényben megfogalmazott iparrevízió gyakorlati végrehajtásának kezdetét jelentette. A rendelet megszületését tevékenyen elősegítette az iparrevizióban jelentős mértékben érintett Iparügyi, valamint a Kereskedelmi és Közlekedésügyi Minisztérium, amelyek a Hídvégi Ervin által vezetett bizottság segítségével állapotfelmérést készítettek a kárpátaljai ipar és kereskedelem helyzetéről. Eközben azonban a helyi közigazgatás is felmérte ezeket a viszonyokat Sikorszky István és Fülep Jenő György személyében.

A Sikorszky-Fülep-féle felmérés az 1939. augusztusi, míg a Hídvégi-felmérés az 1939. októberi állapotokat tükrözte. Míg az előbbi községi szinten végrehajtott statisztikai adatgyűjtés alapján készült, addig az utóbbi a fő- és alispánok, valamint a közigazgatási kirendeltségek és járási főszolgabírók megkérdezése nyomán. Bár a Sikorszky-Fülep-felmérés sokkal jobban strukturált kimutatás volt az iparosok és kereskedők keresztény-zsidó megoszlásáról, mégsem került be a 3380/1940. M. E. számú rendelet tervezetének véleményező párbeszédébe. Ennek oka valószínűleg

az volt, hogy azt csak 1940. március 6-ra összesítette a szerzőpáros. Ezzel szemben a Hídvégi-felmérés már 1939. október 28-ra elkészült, és így Varga József miniszter felhasználta a rendelettervezetről írt véleményezéséhez. Varga ezt 1940. február 8-án továbbította a minisztertanácsnak, így valószínűleg emiatt terjedhetett el szélesebb körben, míg a Sikorszky-Fülep-felmérés nem vált ismertté, és csupán a levéltári iratok között porosodott.

Az állapotfelmérésekből egyértelműen kiderült, hogy Kárpátalja hegyvidéki területén a zsidó kereskedők hegemón szerepet töltöttek be a gazdaság életében, jelentősen elősegítve a közellátás működését, míg az iparosok körében is relatív többséget képeztek. Ők alkották a tőkés középosztályt. A magyar kormánynak be kellett látnia, hogy a zsidó kereskedők és iparosok teljes eltávolítása a közellátás összeomlását vonná maga után. Így a második zsidótörvény következtében az iparrevízió „csak" a zsidók arányát, nem pedig a jelenlétét módosította a gazdaságban. A zsidók kiszorítása a kereskedelemből és az iparból 1941–1942 után kapott újra lendületet, amikor az egyre inkább háborúba sodródó országban, a készletekkel való hatékonyabb gazdálkodás végett, kötött gazdálkodást vezettek be, ami miatt egyre több zsidó árusító- és termelési egységet zártak be. Az iparrevízió és a háborús gazdálkodás legnagyobb vesztese a zsidó társadalom lett, hiszen jórészt elvesztette megélhetésének létalapját. A legnagyobb megpróbáltatást azonban a magyarországi – és így a kárpátaljai – zsidóság számára is az 1944-es év tartogatta, amely már nem csak az egzisztenciális helyzetüket, hanem puszta létezésüket számolta fel.

Gyula Kosztyó

WHAT DID THE HUNGARIANS OF TRANSCARPATHIA LOSE WITH THE HOLOCAUST? ANALYSIS OF A MINISTERIAL CONDITION SURVEY (AUGUST 1939)

The suppression of Hungarian Jewry in the economic and social sphere began with the emergence of the "Second Jewish Law" and the subsequent industrial revision. This process took place both in thepost-Trianon territories and in many cases the freshly reannexed areas of Upper Hungary and Transcarpathia. Practical measures of the revision of industry can be considered as the beginning of the Holocaust in Transcarpathia. In my study, I examine the Jewish presence in Transcarpathia's economic life before the beginning of the revision of industryin March 1939. According to the main sectors of the contemporary economic life, I present the economic proportion, presence and influence of Jewry on the basis of yet unknown sources.The condition that we lost forever with the revision of industry and with the events of the Holocaust of 1944.

Sági György

NUSPL JÁNOS BÁCSKAI NÉMET PLÉBÁNOS ÖSSZEFOGLALÓ JELENTÉSE AZ 1944 UTÁNI DÉLVIDÉKI MEGTORLÁSOKRÓL (FORRÁSKÖZLÉS)

A Délvidéken 1944-től kibontakozó, főleg a magyar és német lakossággal szembeni Tito-féle erőszakos, túlsúlyban szerb terror kibontakozásába nyújt betekintést Nuspl János dunacsébi plébános Grősz József kalocsa-bácsi érsekhez intézett 19 oldalas jelentése. A menekült plébános által átélteket, látottakat és tapasztaltakat kívánjuk a bevezetőt követően közre adni. Az események értelmezéséhez lényegesnek tartjuk azok történeti kontextusba helyezését, hogy láthassuk, mi vezetett a délvidéki lakosság háború végi katasztrófájához.[1]

Többnemzetiségű Bácska és Bánát

1920 után, a *„jugoszláv uralom alatt a bácskai nemzetiségek elkülönültek egymástól, sőt hovatovább egymás ellen fordultak. A magyarság kisebbségi életre szorult.* […] *a svábság pedig vagy osztozott a magyarság kisebbségi sorsában, vagy kifelé kezdett tájékozódni a világpolitikában merészen előretörő nagy német erőfeszítések felé”* – olvashatjuk a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltárban fellelhető, valamikor a negyvenes évek második feléből származó, a bácskai helyzetről (a szerzőség feltüntetése nélkül) lejegyzett *Bácska* című összefoglalóban.[2] Ebben az ismeretlen szerző megállapítja, hogy az I. világháború végétől 1941-ig a nemzetiségek egymással való szembeállítása terén nagy felelősség terhelte Budanović Lajos apostoli kormányzót. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a *Bácska* szerzője Budanovićot a Horthy-korszak magyar királyi kormányainak és a Magyar Katolikus Egyház „szemüvegén” keresztül nézte. A nemzetiségek egymáshoz való viszonyát idealizáltan, ősidők óta kiválónak, szinte tökéletesnek festette le, amely Trianon után romlott csak meg.

Budanović Lajos apostoli kormányzó

A trianoni békeszerződés a Magyar Katolikus Egyház közigazgatását is erősen érintette. A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye déli, nagyobbik és gazdagabb része a

[1] Munkámban az MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport támogatott.

[2] Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár (a továbbiakban: KFL), Kalocsai Érseki Levéltár, Kalocsai Érseki Hivatal, Egyházkormányzati iratok (a továbbiakban: I. 1. a), Politica, ikt. sz. n., 1940-es évek második fele, Bácska. A forrásról említést tesz A. Sajti Enikő: Egyházi források a partizán megtorlásokról. *Létünk,* 2010. 3. sz. 21–25.

Szerb-Horvát-Szlovén Királyság (1929-től Jugoszláv Királyság) fennhatósága alá került: 122 plébániából 89,[3] így az ott élő lakosság a Karađorđevićek alattvalója lett. XI. Pius 1923-ban, Várady Lipót Árpád kalocsa-bácsi érsek halála után a kettészakított területet apostoli adminisztratúrákra osztotta fel: az északi, magyar fennhatóságú területet gróf Zichy Gyula pécsi püspök (később Várady érsek utódja), a déli, délszláv uralom alattit pedig Budanović Lajos[4] szabadkai plébános irányítására bízta. Ez utóbbi a kinevezését Ermenegildo Pellegrinetti belgrádi apostoli nunciustól vette át. Hivatalosan így nem lett önálló az elszakított terület, a kalocsai érsek *iurisdictio*ja alá tartozott. Budanović 1927-től lett cisamói címzetes püspök. A változást Merk Zsuzsa így fogalmazta meg: *„A Szentszék az államhatárok megváltoztatásával beállt új helyzetre nem úgy reagált, hogy automatikusan követi azokat, de nem is hagyhatja figyelmen kívül, ezért olyan intézkedéseket hoz, melyekkel biztosítható a legfontosabb elv: »A lelkek üdve legyen a legfőbb törvény«".*[5] A *Bácska* írója szerint püspöki kinevezését követően *„Joghatósága területét* […] *határozottan »egyházmegyének«, plébániai templomát »székesegyháznak« nevezte."* Budanović erős kézzel irányította papjait és szigorúan felügyelte híveit. *„Így tudta átalakítani papságát is – legalább a fiatalabb szláv nemzetiségűeket – a maga hasonlatosságára."* A jugoszláv teológiai képzést preferálta, kispapjait Diakovárba, Szarajevóba, Spalatóba és Zágrábba küldte tanulni. Amint a *Bácska* szerzője írta: *„Ezekben a papnevelő intézetekben nem békés együttélést, hanem nemzetiségek szerinti elkülönülést tanultak a növendékek, sőt harcos nemzetiségi vitákhoz szoktak."*[6] Budanović a kalocsai iskolanővérek 23 zárdáját elszakította a kalocsai központtól. 1941-ben hét nővér kivételével valamennyi bácskai rendtag együttesen kérte visszacsatolását Kalocsához.[7]

Miután Horvátország 1941. április 10-i kiválásával megszűnt Jugoszlávia, a Magyar Királyi Honvédség bevonult a Bácskába, a baranyai háromszögbe és a Muraközbe. A visszacsatolás után a kormány és a Magyar Katolikus Egyház egyik fő célkitűzése volt Budanović püspök mielőbbi elmozdítása, a területnek a Kalocsa-Bácsi Érsekségbe történő teljes integrálása. A fő vád ellene az volt, hogy *„soha nem csinált titkot abból, hogy ő nem magyarbarát. Amikor… megkapta az apostoli adminisztrátori kinevezését, megbízatásán messze túlmenően úgy fogta fel feladatát, hogy őneki egy új egyházmegyét kell megszerveznie."*[8] A honvédek szabadkai bevonulását követően, Rajić Balázs püspöki helynököt bebörtönözték – később egy szerb híve szabadította ki –, utóda posztján Aczél Gyula kúlai esperes

[3] Gergely Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945*. Budapest, 1999, 44–45.

[4] Eredeti neve Lajčo Budanovć. Magyar szövegekben a neve gyakran Budanovich vagy Budanovics alakban fordul elő, helyes átírása Budanovity lenne.

[5] Merk Zsuzsa: *Adatok Budanovich Lajos püspök tevékenységéhez a Délvidék Magyarországhoz kerülésének időszakában (1941–1944).* In: Iványosi-Szabó Tibor – Tóth Ágnes (szerk.): *Bács-Kiskun Megye Múltjából XIV*. Kecskemét, 1998, 263–264.

[6] KFL I. 1. a, Politica, ikt. sz. n. 1940-es évek második fele, Bácska, 5.

[7] Uo. 6.

[8] Ijjas József érseki biztos jelentése Hóman Bálint vallás- és közoktatási miniszternek a visszacsatolt Bácska egyházkormányzati helyzetéről 1941. május 6. Lásd Merk: i. m. 266.

lett. Budanović házi őrizetbe került. Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter Ijjas Józsefet bízta meg az adminisztratúra ügyeinek vitelével. Angelo Rotta budapesti apostoli nuncius 1941. június 1-én mentette fel Budanovićot. A Szentszék jóváhagyásával Zichy érsek került a terület élére mint jog szerinti főpásztor, az adminisztratúrát ettől kezdve Ijjas vezette érseki biztosként. A püspök Pestre, onnan Mátraverebélyre került.[9] Grősz szombathelyi püspökként, majd folytatólagosan kalocsa-bácsi érsekként volt a Muravidék apostoli kormányzója, így nem volt számára újdonság, hogy egy másik visszakerült területrész, a Bácska és Bánát is a joghatósága alá tartozott. Sem püspökként, sem érsekként nem erőltette a magyar nyelv tanulását a délvidéki szerb papokra, de ha meg akarták tanulni a nyelvet, támogatta őket ebben.[10] Minden Budanovićot ért kritika ellenére – legyen annak bármi is a jogalapja – Grősznek határozott véleménye volt, ezt meg is fogalmazta a magyar hatóságok felé. Ahogyan a püspökkel szemben felléptek, csak kárt tettek, vélte, szerinte Budanović-tyal meg lehetett volna találni a közös hangot, ami a magyar érdekeknek megfelelt volna. Ehelyett *„…nekem is* [!] *rossz néven vették…, hogy érintkeztem vele. 1943. augusztus 16-án Újvidékről visszafelé jövet ebéden voltam nála."*[11] Grősz novemberben Szabadkán egy körmenetben is szerepet juttatott neki. Ezzel az érsek elnyerte a püspök szimpátiáját, utána ugyanis azt írta Grősznek hálálkodva, hogy látogatásával rehabilitálta a hatóságok előtt.[12] Grősz véleményében felismerhető békeszerető mentalitása, a dialógus pártolása, a különböző nézetek ütköztetése és a konfliktusok tárgyalások útján történő megoldása iránti igénye. Röviden, a diplomácia módszerének alkalmazása a problémák kiküszöbölésére. Nem értett egyet azzal sem, hogy Budanović püspököt a Sztójay-kormány, illetve vitéz Baky László belügyi államtitkár 1944 márciusában ismét internálni akarta. *„Az internálásra ugyan nem került sor, azonban az emberek megijedtek, a papok is elvesztették a fejüket, úgyhogy dr. Ijjasnak megint nagyobb hatáskört kellett biztosítani a szabadkai egyházi ügyekben."*[13]

Partizántevékenységek a Magyar Királysághoz történt visszacsatolás után

„Hiába volt az új magyar élet komoly erőfeszítése: a nemzetiségek nem tudtak egymásra találni. Míg a nemzetiségek idősebb tagjai a régi hagyományok emlékein buzdulva fogadták a bevonuló magyar csapatokat", a fiatalok elzárkóztak a magyarok-

[9] Salacz Gábor: *A magyar katolikus egyház a szomszédos államok uralma alatt.* München, 1975, 113–114.; Budanović 1943. május 26-án tért vissza Szabadkára. Lásd Lakatos Andor: *A Kalocsai Érsekség 100 esztendeje (1909–2009). A Kalocsa-Bácsi Érsekségtől a Kalocsa- Kecskeméti Főegyházmegyéig.* Kalocsa–Pozsony, 2009, 53.

[10] Tóth Krisztina: *A szombathelyi egyházmegye Grősz József kormányzása alatt: elsősorban a püspöki körlevelek alapján.* Piliscsaba, 2009, 107–108.

[11] *Grősz érsek naplója, 1944–1946*. Sajtó alá rendezte: Török József. Budapest, 1995, 47.

[12] Uo.

[13] Uo.

tól – olvashatjuk a már idézett összefoglalóban. Ők *„nem a megbékélést keresték, hanem orgyilkosságokra vetemedtek és véres bosszúra készültek."*[14] Magyarellenes támadásaik, rajtaütéseik alig nyolc hónappal a Délvidék felszabadítása után kezdődtek, mintegy előrevetítve a magyar és német lakosságra váró sorsot. Mindemellett a szerbek elleni újvidéki vérengzések, amelyeket a magyar hatóságok követtek el, általános megdöbbenést váltottak ki, és *„megcsúfolták a magyar nevet. Akik ezt végrehajtották, nem voltak igazi magyarok, hanem idegen bérencek. Megbélyegezte őket a magyar igazságszolgáltatás és közvélemény is."*[15] Részben ez a bűntény volt az egyik kiváltó oka az 1944-ben kezdődött megtorlásoknak. Tehát az ellenséges partizántevékenység kisebb-nagyobb mértékben már a visszacsatolás után megmutatkozott. Vasutakat robbantottak fel, embereket raboltak el és gyilkoltak meg a Bácskában. A magyarok és a németek helyzete tovább romlott az ország 1944. márciusi német megszállása, majd a Szálasi-kabinet hivatalba lépése után.[16]

Délvidék újra szerb uralom alatt

„Megérkezett a rendelet a városhoz, mellyel egész Bácska és Szabadka város is hadműveleti területté lett nyilvánítva" – írta Ijjas József érseki biztos 1944. szeptember 4-én a Grősz érseknek küldött jelentésében.[17] Hasonlóakat közölt két nappal később kelt levelében a péterrévei – nem sokkal később különös kegyetlenséggel meggyilkolt – Takács Ferenc plébános is, aki méltatlankodott az anyaországi tisztviselők magatartásán: *„alig van olyan, aki hajlandó jelenleg itt maradni Bácskában. Viselkedésük a népre demoralizáló hatással van, mert költözködni akarnak."*[18] A 2010 elején elhunyt Váradi Mária Aquináta nővér visszaemlékezésében arról írt, hogy Bali Mária Ildefonsa[19] szabadkai zárdafőnöknőnek a városházán azt javasolták, meneküljenek, ne várják meg a szovjeteket. A házfőnöknő húsz nővérrel azonban helyben maradt, a többiek vonattal távoztak. Három nap múlva bevonultak Szabadkára a szovjetek. Budanović kérésére két szerb partizán strázsált a zárda előtt, hogy ne érje bántódás a nővéreket – ez a partizánok kevés jó cselekedetének egyike volt. Végül szerb nyomásra a magyar nővéreknek Szegedre kellett távozniuk, helyükre szerb nővérek kerültek.[20] Két hónappal később a Grőszt felkereső baj-

14 KFL I. 1. a, Politica, ikt. sz. n., 1940-es évek második fele, Bácska, 6.
15 Uo.
16 Uo. 7.
17 KFL I. 1. a, Generalia de Archidioecesis, 5791/1944.
18 KFL I. 1. a, Generalia de Archidioecesis, Dr. Takács Ferenc plébános, pápai kamarás, országgyűlési képviselő levele, 1944. szeptember 6.
19 Bali M. Ildefonsa nővér 1947–1969-ig az iskolanővérek generális főnöknője volt, Vojnich M. Aquina (1933–1947) utóda.
20 Hivatástörténetek. Miasszonyunkról Nevezett Kalocsai Iskolanővérek. Készítette: Bangó Beáta M. Klára – Répa Bernadett M. Anna. Váradi M. Aquináta nővér:

moki plébános, Cserháti Gergely már arról értesítette érsekét, hogy az egész Dél-Bácska Tito fennhatósága alá került. Ijjas érseki biztos október 8-án kénytelen volt elhagyni állomáshelyét. A szovjetek átlépték a Tiszát, a partizánok pedig egyre inkább mozgolódtak.[21] Némedi Kovács Vince,[22] a szabadkai Szent György plébánia plébánosa november 20-án személyesen jelent meg érseke előtt, és jelentést tett; Budanović – aki kedvelte őt – javasolta neki Rajić prelátussal együtt, hogy hagyja el Szabadkát, mivel ők hiába akarják, nem biztos, hogy meg tudják védeni a partizánoktól, ha esetleg a fogságukba esne. „*A Bácskában most a bosszú dolgozik.*" Budanović aggodalommal és tehetetlenül nézte az erőszakos cselekményeket. A partizánok Lebović János sebesipusztai helynököt vallásügyi referenssé tették meg. Lebović viszont hiába volt tisztességes ember, ez a tulajdonsága gyengekezűséggel párosult.[23]

A magyar és a német lakosság helyzetéről, sorsáról egyre elkeserítőbb hírek jutottak el Kalocsára. Több, Bácskában maradt magyar és német nemzetiségű egyházi személy is a szerbek megtorló akciójának esett áldozatul, híveikkel együtt. A magyarok és a németek „*büntetésüket nem a revizionizmus tényleges veszélye, hanem annak múltja miatt kapták*"[24] – írja a téma szakértője, A. Sajti Enikő.

Nuspl János dunacsébi plébános és személyes kálváriája

Nuspl azon szerencsések közé tartozott, akiknek sikerült élve átvészelniük a nehéz időket. Ifj. Nuspl János 1900. január 9-én, a Bács-Bodrog vármegyei Őrszálláson született bácskai német családban, id. Nuspl János kisbirtokos és Postpischil Erzsébet gyermekeként. A keresztségben születése másnapján Postpischil János paripási káplán részesítette.[25] Családneve a németes Nuspl és a magyaros Nuszpl alakban egyaránt megtalálható a forrásokban, maga is használta mindkét változatot.

---

http://kalocsainoverek.hu/hivatastortenetek/a-c-betus-nevek/aquinata-nover/ (Letöltés ideje: 2016. október 9.); Bonfília nővér szavaival: „*… '41–'44-ig Szabadkán voltam, onnan kiutasítottak mint magyar tanerőt.*" http://kalocsainoverek.hu/hivatastortenetek/a-c-betus-nevek/bonfilia-nover/ (Letöltés ideje: 2016. október 9.); Bonfilia és Mészáros M. Pompilia nővér is beszámolt arról, hogy Szegeden ápolónőként dolgoztak a sebészeten. Lásd Mészáros M. Pompilla nővér. http://kalocsainoverek.hu/hivatastortenetek/m-p-betus-nevek/pompilia-nover/ (Letöltés ideje: 2016. október 9.)

21 *Grősz érsek naplója…* 47. o.

22 Némedi Kovács Vince maga is csak véletlenül tudta meg 1943-ban, hogy családja kettős vezetéknéve valójában Kovács Némedi sorrendben írandó az anyakönyvek tanúsága szerint, holott ő és felmenői is Némedi Kovácsként használták azt. Ő maga is ezt tartotta „magyarosabbnak", ezért fel sem merült benne, hogy ne így írja és mondja a későbbiekben is. A név Némedi részét nem tartotta nemesi előnévnek. A majdani kanonok csak a későbbiekben tért át a Kovács vezetéknév kizárólagos használatára. Lásd KFL I. 1. Perszonális iratok (a továbbiakban: c), Kovács (Némedi) Vince, 1169/1944.

23 *Grősz érsek naplója…* i. m. 56.

24 A. Sajti Enikő: *Bűntudat és győztes fölény.* Szeged, 2010, 150.

25 KFL I. 1. Anyakönyvek (a továbbiakban: d), Őrszállási keresztelési anyakönyv, K5/1900.

1910-ben a Kalocsai Jezsuita Érseki Főgimnáziumban kezdte meg tanulmányait, ahol 1918-ban érettségi bizonyítványt szerzett,[26] ezt követően 1922-ig Kalocsán folytatott teológiai tanulmányokat. 1922. június 25-én Várady érsek szentelte áldozárrá Kalocsán. 1922. augusztus végétől Kishegyesre kapott kápláni kinevezést, majd 1939-ig hat településen (Hódság, Csantavér, Palánka, Újfutak, Apatin, Kúla) fordult meg káplánként, mielőtt Zichy érsek Kúláról a német többségű Dunacsébre helyezte volna át, plébánosnak kinevezve.[27]

A szovjetek bácskai bevonulásáig többek között Nuspl szerkesztette a *Familienfreund* és a *Die Donau* című lapokat. Híveit a szovjet megszállás közeledtekor maradásra buzdította, és maga is elhatározta, hogy semmiképpen sem hagyja el őket. Előre nem tudhatta, mi vár rá és sorstársaira. A partizánok délvidéki megtorlásaival 1944 őszén találkozott először Dunacsében. A községben november 9-én a húsz, találomra összefogott német férfi és fiú közül a két legfiatalabbat, Tiefenbach Józsefet és Róth Lajost agyonlőtték.

Kutatásai alapján Hetényi Varga Károly azt vélelmezte, hogy a plébánost 1945. június 2-án hurcolták el a még Dunacsében megmaradt nőkkel, gyerekekkel és öregekkel együtt Tiszakálmánfalvára, majd az újvidéki lágerba. Nuspl korabeli jelentése ennek ellentmond, beszámolója szerint ugyanis már 1945. május 29-től internálták. Ekkor 45 éves volt. Hajlunk arra, hogy az utóbbi adatot fogadjuk el, még akkor is, ha a szabadulását követően jóval később, 1948-ban vetette papírra a jelentését. Ha ez így van, akkor a *Magyar Katolikus Lexikon*ban[28] is tévesen szerepel a június hó, Hetényi Varga Károlyra hivatkozva.

Nuspl tudomása szerint a bácskai németeknek 1944 decemberében, a bánátiaknak pedig már november folyamán kezdetét vette az otthonaikból való elűzetés. A szovjet előrenyomulást követően a térséget megszálló jugoszláv partizánok esetenként a nem szerb, de szláv származású lakosokkal sem bántak kesztyűs kézzel. Tito származását ismerve, ez igencsak különösen hangozhat, hiszen apja horvát, anyja szlovén nemzetiségű volt. A. Sajti Enikő ezt azzal magyarázza, hogy „*a partizán megtorlások nem egy-egy nemzet, nemzetiség ellen irányultak, hanem mindenki ellen, aki a győztesek filozófiája szerint kollaboráns volt, azaz veszélyeztethette az új rendszer társadalmi, politikai berendezkedését.*"[29] Forró Lajos is kiemelte, hogy a „*törvénytelen likvidálások a magyarok mellett nem kímélték a partizánhatalom*

26 KFL Egyéb intézmények (a továbbiakban VI.), Kalocsai Érseki Főgimnázium (a továbbiakban 1.) 9. kötet. Bizonyítvány száma: 55/1918; „*Jól érett*" minősítés.

27 Adatok a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár Névtárából: Nuszpl Joannes. http://archivum.asztrik.hu/?q=oldal/nuszpl-joannes (Letöltés ideje: 2012. május 29.). Vö. Hetényi-Varga Károly: *Papi sorsok a horogkereszt és a vöröscsillag árnyékában.* 2. *A kalocsa-bácsi, csanádi, erdélyi, nagyváradi egyházmegyék üldözött papjai.* 1994, Abaliget, 117. A további életrajzi adatok is ezekre hivatkozandók.

28 Magyar Katolikus Lexikon: Dunacséb. http://lexikon.katolikus.hu/D/Dunacs%C3%A9b.html (Az utolsó letöltés ideje: 2012. május 29.)

29 A. Sajti: *Bűntudat…* 150.

Jugoszláviában élő vélt vagy valós politikai ellenfeleit – szerbeket, horvátokat, szlovéneket, németeket, albánokat – sem."[30] Vitathatatlan, hogy a nemzetiségi származás már eleve gyanúra adhatott okot a korszakban. „*A győztesek nem lehetnek hibásak, ezért mindenki, aki német volt, bűnösnek lett kikiáltva, még a csecsemő is. Továbbá a »kis győzteseknek« is legitimálniuk kellett a II. világháború alatti tetteit, amelyhez kiváló eszköz volt egy »bűnbak«, a németség kikiáltása*" – fogalmazza meg Kispál Richárd.[31] „*A lassan, de biztosan helyreálló demokratikus jogállami rendszerek nem tekintették politikai céljuknak ellenfeleik fizikai megsemmisítését, a jugoszláv kommunisták viszont igen!*"[32] – vonja le a következtetést Ivan Banac, megokolva, hogy Jugoszláviában miért is volt ennyire brutális a megtorlás.

A különböző okokból meggyilkolt emberek pontos számát megadni lehetetlen, a szakemberek azonban igyekeztek kísérletet tenni arra, hogy legalább megbecsüljék az áldozatok létszámát. Példaként most csak két horvát történész, demográfus adatait hozzuk fel viszonyítási alapul, de nem csak a Délvidéket, hanem egész Jugoszláviát tekintve. Vladimir Zerjavić számításai szerint összesen 931 ezer ember esett a titoista népírtás áldozatává (530 ezer szerb, 192 ezer horvát, 103 ezer muzulmán, 42 ezer szlovén, 28 ezer német, 20 ezer montenegrói, 10 ezer magyar, 6 ezer macedón).[33] Ennél kevesebb, de még így is rengeteg áldozatról beszél Bogoljub Kočović, amikor összesen 850 ezerre becsüli ezt a létszámot, igaz, nála a montenegróiakra vonatkozó adat hiányzik (487 ezer szerb, 207 ezer horvát, 86 ezer muzulmán, 32 ezer szlovén, 26 ezer német, 7 ezer macedón, 5 ezer magyar).[34]

Nuspl 1946. júliusig volt az újvidéki – ahogyan társaival nevezték – „haláltábor" foglya, innen 1947 elején, rövid molifalvai kitérő után, a rezsőházai táborba került. „*Die Übersiedlung geschah selbstverständlich zu Fuß. Wir kamen äußerst erschöpft und als loser Haufen aufgelöst in Molidorf an. Unterwegs erlag eine Frau einem Herzschlag.*"[35] A fizikai bántalmazások és lelki sérülések mellett a rabok számára a legnagyobb gondot az éhínség és a betegségek okozták. „*Man kann zweierlei Lage unterscheiden: die kleineren zahlreichen Arbeitslager in verschiedenen Gemeinden, auch in den einstigen Wohnorten der Insassen, und die großen Massenlager, in*

---

30 Forró Lajos: Az 1944/45-ös délvidéki partizánmegtorlás historiográfiai áttekintése. *Délvidéki Szemle*, 2015. 1. sz. 97.

31 Kispál Richárd: *Hová tűntek „a vajdasági németek"? A történelmi Magyarország délvidéki területein élő németség kálváriája a XX. században.* Szeged, 2014, 17.

32 Sokcsevits Dénes: *Horvátország. A 7. századtól napjainkig.* Budapest, 2011, 588.

33 Uo. 590–591.

34 A. Sajti Enikő magyarokra vonatkozó adatát lásd a 40. lábjegyzetben.

35 „*A költözés természetesen gyalogosan történt. Molifalvába meglehetősen kimerülve érkeztünk, a csoport rendje ekkorra már fellazult. Útközben egy nőt a szívinfarktus vitt el.*" (A német nyelven, 1995-ben megjelent Nuspl-visszaemlékezés fordításáért köszönet illeti Szarvas Zsolt kalocsai történelem és német szakos tanárt.) *Auszug aus Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien. Donauschwäbische Kulturstiftung.* Band III. München/Sindelfingen, 1995, 455–457. http://www.rudolfsgnad-banat.de/das-lager/zeitzeugen/zeitzeuge-nuspl-johann/ (Utolsó letöltés ideje: 2016. október 2.)

denen meist Frauen, Greise und Kinder zu vielen zusammengepfercht waren" – emlékezett vissza a későbbiekben Nuspl.[36]

A partizánok különösen a bácskai magyar és bánáti német papok ellen léptek fel erőszakosan, személyükben a magyar állam támogatóit látták. A Grősz érseknek címzett beszámolójában Nuspl azt írta, hogy „*nagyobbrészt teljesen ártatlan emberek szenvedték el*" az üldöztetést. „*Különösen áll ez a Bácskára, hol a németségnek legalább is 25%-a minden hitlerista terror és csábítás ellenére mindvégig hűen kitartott az Egyház és a magyar Haza iránt való ragaszkodásában.*" A jugoszlávok ezt természetesen negatívan értékelték. „*Hier vollzog sich die letzte Tragödie unseres Volkes. Ich sah unser Volk nie so elend und geschlagen wie hier, sogleich auch nie so groß und heldenmütig. Trotz all dieses Elends sah ich selten innerlich zerbrochene Menschen"* – emlékezett a menekült plébános.[37]

Más papokhoz hasonlóan, fogságában Nusplnak is megtiltották a hivatása gyakorlását. Szentmisét titokban tudott mondani. Mivel neki és társainak egyházi tisztségüknél fogva bizonyos tekintélyük volt a táborlakok között, a fogvatartók igyekeztek őket elkülönítve tartani, minél inkább leszűkítve a többi lágerlakóval való érintkezésüket. „*Érezhető volt, hogy okot és ürügyet keresnek, melyek alapján bíróság elé állíthatnák őket*" – írta Nuspl. A vallásgyakorlás azonban nem csak a papok, hanem mindenki számára tilos volt. Ritka eset volt, amikor eltűrték, hogy szentmisét mutathasson be valaki. Ez történt 1946 karácsonyán. Ekkor Nusplék két szentmisét is tarthattak.[38]

Szabadulása pontos dátumát maga jegyezte fel a jelentésében: 1948. október 4-én hagyta el a rezsőházai tábort, az újjáalakult Jugoszláviát pedig 19-én. Első útja Kalocsára vezetett, ahol Grősz érsek fogadta őt.

Tudjuk, hogy 1948. december 12-én lépte át az osztrák–magyar határt, majd Nyugat-Németországba emigrált. 1982. október 11-én, az ausztriai Feffernitz-Feistritzben hunyt el 82 esztendős korában, nem sokkal szabadulása 34. évfordulóját követően.

---

36 „*Kétfajta táborfajtát lehet megkülönböztetni: a számos kisebb, a különböző falvakban lévő munkatáborokat, amelyek a táborlakók egykori lakóhelyén is előfordulnak, és a nagy tömegtáborokat, amelyekben többnyire nők, idősek és gyerekek össze voltak préselve."* (Uo.) További visszaemlékezések a szemtanú Nuspl János dunacsébi plébánostól: *GENOCIDE of the Ethnic Germans in Yugoslavia 1944–1948*. Danube Swabian Association of the United States of America, 2001, 67–68. http://arno.daastol.com/books/GENOCIDE%20of%20the%20Ethnic%20Germans%20in%20Yugoslavia%201944-1948%20(2007).pdf (Utolsó letöltés ideje: 2016. október 3.)

37 „*Itt zajlott népünk utolsó tragédiája. Népünket még sohasem láttam ennyire nyomorúságosnak és letörtnek, mint itt, de egyúttal még ennyire nagynak és hősiesnek sem. Minden nyomorúság ellenére csak ritkán láttam belsőleg megtört embereket.*" *Auszug aus Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien. Donauschwäbische Kulturstiftung*. Band III. München/Sindelfingen, 1995, 455–457. http://www.rudolfsgnad-banat.de/das-lager/zeitzeugen/zeitzeuge-nuspl-johann/ (Utolsó letöltés ideje: 2016. október 2.)

38 Lásd a közölt dokumentum 7. fejezetében.

Dokumentum[39]

Nuspl János dunacsébi plébános magyar nyelvű összefoglaló jelentése

Kalocsa, 1948. október 27.

Bizalmas

A német népcsoport pusztulása az új Jugoszláviában

Az orosz hadsereg közeledtével a bánáti és bácskai németség is azon sorsdöntő elhatározás előtt állott, hogy megmaradjon-e otthonában, vagy pedig mindent cserbenhagyva meneküljön-e a nyugati országok felé. A bánáti németségnek mintegy 30%-a, a bácskai németségnek pedig mintegy 50%-a határozta el magát a menekülésre és kelt útra, legtöbbnyire kocsin, Ausztria és Németország felé. Természetszerűleg főleg azok menekültek el, kik szélsőséges hitleristák voltak, s akiknek így okuk volt a bevonulók bosszújától tartani. Akik nem voltak hitleristák, vagy nem tartoztak a hangoskodók közé, azok bízva ártatlanságukban, megmaradtak biztosabbnak vélt otthonukban. A bekövetkezett szörnyűségeket így nagyobbrészt teljesen ártatlan emberek szenvedték el. Különösen áll ez a Bácskára, hol a németségnek legalább is 25%-a minden hitlerista terror és csábítás ellenére mindvégig hűen kitartott az Egyház és a Magyar Haza iránt való ragaszkodásában. Az alábbiakban igyekezni fogok a falvaiban visszamaradt németségnek sorsát tárgyilagosan vázolni. Mivel magam is 1945. május 29-étől 1948. október 4-éig a jugoszláviai német internálótáborokban töltöttem életemet, sok dologról közvetlen tapasztalásból szereztem tudomást, sok eseményről pedig megbízható személyek közlése révén értesültem.

1. Megtorlás

„Sveta osveta!" – „Szent bosszú!" – volt a jelszó, melyet a bevonuló partizánok hangoztattak, és a visszamaradt németségen kegyetlen és mértéktelen bosszút álltak. Szem előtt kell tartani, hogy Bánátban a hitlerista német lakosság gyakorolta a háború alatt az államhatalmat is gőgjével, kíméletlenségével és igazságtalanságaival a szerb és zsidó lakossággal szemben, [és] igen gyűlöltté tette magát. Mivel a Bácskában a magyar hatóságok gyakorolták a hatalmat, az ottani hitlerista németség nemigen ártott a szláv lakosságnak, hanem ellenséges indulatával inkább a magyar állam ellen fordūlt.

A szerb partizánok által gyakorolt megtorlásnak kétféle nemét lehet megkülönböztetni. Az egyik volt a hivatalos megtorlás, melyet a partizán hatóságok rendel-

[39] A dokumentumot a mai helyesírás szabályai szerint közöljük.

tek el. Ez abban állott, hogy a községekben bizonyos számú német férfiút és ifjút szedtek össze és végeztek ki. Ez a szám községenként más és más volt. Átlag 30 és 300 között mozgott, de nagyobb helyiségekben elérte a több százat, esetleg az ezret is. Rendszerint a községek szláv vagy román elöljáróját bízták meg az áldozatok kijelölésével. Ha ez nem vállalta ezen feladatot, akkor találomra gyűjtötték össze a meghatározott számú csoportot a 15. évtől a 60-ik évig terjedő korosztályokból. Látszat szerint „mūnkaszolgálatra" keresték őket, és az áldozatok gyakran csak utolsó órájukban döbbentek a rémes valóra. Az összefogottakat gyakran kegyetlenül meg is kínozták a kivégzés előtt. Ezután kettőt-kettőt kezüknél fogva dróttal összekötöztek, és így vezették ki őket a rendszerint már előre megásott tömegsírhoz. Itt le kellett szállniok a sírba, és arcra borulva egymás mellé feküdniök. Ezután lőtték őket agyon a sír peremén állva, rendszerint géppisztollyal. Ennek megtörténte után egy újabb csoport szállt le a sírba és feküdt arcra borulva a lelőttek fölé, és várta az utolsó percét. Igy folytatódott ez, míg a véres mūnka végéhez nem ért, melynek utána a halottakra ráhányták a földet.

Ezen hivatalos megtorláson kívül a vérengzéseknek és kivégzéseknek egy másik nemét is meg lehet különböztetni. Ezeket egyes vérszomjas terrorista csoportok a maguk kezdeményezésére hajtották végre. Ezen teljesen felelőtlen vérengzéseknek minden válfaját nem lehet felsorolni. Többek között a következőképen jártak el az áldozatokkal. Az időközben munkatáborokba gyűjtött férfinépet este, a munkáról való bevonulás után, sorba állították, minden tizedik vagy ötödik egyént kiléptették a sorból és az éjszaka folyamán megölték, sokszor kegyetlen kínok közt. Így folyt ez napokon át, míg az orosz katonai hatóságok erre reá nem jöttek és véget nem vetettek ennek az embertelenségnek. Ennek utána pedig a következő cselhez folyamodtak. Fölszólítottak a munkáról hazatérőket, hogy aki betegnek vagy gyengének érzi magát, az lépjen ki a sorból, hogy kórházi ápolásban részesítsék őket. A szerencsétlen jelentkezőket azután szintén elpusztították. Ez az eljárás is több ideig folyt, míg az orosz katonai hatóságoknak tudomására nem jutott, és azok véget nem vetettek ennek. – A Bácskában többnyire titokban történtek a kivégzések. Kisebb-nagyobb csoportokat elvittek „munká"-ra és azoknak nyomuk veszett. Csak később keltek hírek szárnyra bizonyos tömegsírokról.

A Bácskában a bosszúvágy kezdetben a magyarok ellen fordult leginkább, és azokat verték agyon, vagy végezték ki tömegesen. Ezeknek a számát megközelítőleg sem tudnám megadni, de véleményem szerint több ezerről van szó.[40]

A Bánátban legyilkolt németek számát mintegy 10 000-re (tízezerre) teszik, a Bácskában a német kivégzettek száma talán 5000 (ötezer). Sok ezek közül talán a

[40] A. Sajti Enikő becslései szerint 5 ezer és 40 ezer közötti magyar személyt gyilkoltak meg. Megállapítja: körülbelül 5 ezer magyarról igazolható, hogy katonai-népbírósági ítélet következtében végezték ki, ezen kívül vannak az ítélet nélkül lemészároltak. További 84 800 főre becsülhető a Délvidéket elhagyó magyarok száma, ami a helyi összmagyar lakosság 18%-át jelentette. Vö. A. Sajti*: Bűntudat…* 151. Máshol óvatosan megjegyzi, hogy korai még a magyar áldozatok pontos számának megállapítása. Uő: *Egyházi források…* 15.

Szerémségben, vagy útközben lelte erőszak által halálát. Ha gyengébb testalkatú vagy öregebb férfiak a gyaloglásban kifáradtak és a csoporttól lemaradtak, azokat félrevonták az útról és lelőtték. Palánka[41] és Újvidék[42] között 1944 őszén ily módon mintegy 50 férfiú lelte halálát, kiknek holttestét a következő év tavaszán megtalálták. Ha valakinek jó cipője, bőrkabátja volt, úgy ez is könnyen okozhatta vesztét. – A visszamaradt, azaz az el nem menekült német intelligenciát nagyobbrészt elpusztították.

2. Oroszországba való elhurcoltatás

Újabb halálos rémületet keltett a német leányoknak és asszonyoknak Oroszországba való elhurcoltatása. Ez 1944 karácsonya után és 1945 januárjában történt. A 18 és 30, helyenként a 35 és 40 év között lévő leányokat és asszonyokat érte ez a sors. A népnek színe-javát vitték el. Községemből[43] 70 felnőtt leányból[44] 50-nek kellett mennie, ezenkívül még mintegy 80 asszonynak – a még meglévő 800-as lélekszámból. Más községekben is ilyen, vagy ennél valamivel alacsonyabb volt az arány. Legtöbben a községben nem is tudták, mi vár reájuk, és már csak útközben vált nyilvánvalóvá előttük, hogy hol van utazásuk célja. [!] Mivel oly gondosan kiválogatták a leányokat, otthon az a halálos aggodalom szállta meg a szíveket, hogy talán prostitúció céljaira hurcolták el őket. A rémület és kétségbeesés, ami ennek következtében támadt, le nem írható, azonban ezen aggodalom nem vált valóra. A német ifjak és férfiak abban az időben már a munkatáborokban voltak. Ezek közül is számosan az orosz transzportokba kerültek. Jugoszláviából, tudomásom szerint, nagyobb számban csak németeket vittek Oroszországba. Az elhurcoltakat 10–15 ezerre becsülöm, mások még többre. Egy-két kisebb csoport, egynéhány száz személy, már 1945 őszén visszatért Jugoszláviába, de ezeket a jugoszláv hatóságok azonnal [internáló]táborba vetették. Azóta az oroszok a visszatérő jugoszláviai németeket a német birodalom területére szállítják, az orosz zónába.

3. A németek kiüzetése otthonukból – Táborok

A németek kiűzése otthonaikból a Bácskában 1944. december hó elején kezdődött, a Bánátban talán már november hó folyamán. Akik eddigelé nem kerültek munkatáborba vagy Oroszországba, azok még saját otthonukban éltek. A jelzett időpontokban kezdődött a németség végleges és teljes kiűzetése otthonaiból, és ez az akció 1945 nyarán nyert nagyjából befejezést. – A németek kiűzését Jugoszláviából az *AVNOJ*[45] (Jugoszlávia antifasiszta egyesületeinek szövetsége) egyik gyűlésén határozták el, még mielőtt a partizánok bevonultak Bácska és Bánát területére. Ezen

41 Szerb-horvát nyelven: Palanka, németül: Plankenburg.
42 Szerb-horvát nyelven: Novi Sad, németül: Neusatz.
43 Dunacséb (szerb-horvát nyelven: Čelarevo, németül: Tscheb).
44 Ezalatt a plébános feltehetően a hajadon, még nem férjezett nőket értette.
45 Azaz Jugoszlávia Népfelszabadító Antifasiszta Tanácsa.

határozatokat később a beogradi [!] szkupstina[46] magáévá tette, és így „törvényerőre" emelte. – A kiűzetés végrehajtásánál nem voltak tekintettel arra, hogy egy család hitlerista volt-e vagy nem, hanem az idő folyamán, csekély kivétellel, az összes németeket kiűzték otthonukból, megfosztották vagyonuktól, minden legprimitivebb joguktól, és a különböző táborokban rabszolgasorsra juttatták őket. A kiűzetés nagyjából a következő eljárás szerint történt. A községet partizánok szállták meg. Ezután végigmentek az utcákon, és minden elűzendő családhoz betértek. Felszólították a házbelieket, hogy 10–20 perc múlva, kevés fehérneművel, hagyják el a házat és gyülekezzenek az utcasarkon. Ha végigértek egy utcasoron, akkor visszafordultak és kezdték a házban lévőket kiűzni, ha azt még nem hagyták volna el. Ennek megtörténte után a népet a falu szélén vagy a falu egyik terén összeterelték. Itt különböző csoportokba osztották őket. A gyermekeket elválasztották a szülőktől, hogy öregszüleikkel vagy más rokonnal a nagy gyűjtőtáborokba küldjék őket. Külön csoportba kerültek a munkaképesek. Ezek egyik része esetleg még saját falujában maradt a szükséges munkák elvégzésére. Más csoportokat esetleg azonnal továbbítottak más munkatáborok felé. Előszeretettel választották el egymástól a családtagokat: férjét a feleségtől, felnőtt leányt az anyjától. Rendszerint ott helyben még kifosztották őket, elvéve tőlük jobb ruhaneműjüket, úgyhogy mint kifosztott koldusok kerültek az országútra. Mennyi keserűséget szenvedett így ez a nép, és hány ezren nem látták soha többé egymást, ennek csak a jóisten a megmondhatója.[47]

Általában kétféle tábort lehetett megkülönböztetni: a munkatáborokat és a nagy gyűjtőtáborokat. A munkatáborokban csak munkaképes egyének voltak. Kezdetben csaknem minden bácskai és bánáti városban és minden német helységben volt egy kisebb-nagyobb munkatábor. Lakóik száma 100 és 2000 között mozgott. – A gyermekeket, az aggokat, a munkaképteleneket stb. a nagy gyűjtőtáborokba küldték. Voltak azonban e gyűjtőtáborokban munkaképesek is tekintélyes számmal. Ha a munkatáborban valaki megbetegedett vagy kidőlt, azt elküldték a gyűjtőtáborba, hol az élelmezés még silányabb volt, mint a munkatáborokban, ahol azután az illető ennek következtében hamarosan meghalt. – Orvosi kezelésben a munkatáborokban csak ritkán részesítettek valakit.

A Bácskában a következő községekben voltak nagy gyűjtőtáborok: *Bački-Jarek*[48] (Újvidéktől mintegy 15 km) mintegy 14 000 lakóval. – *Gádor* (Gakovo, Észak-

46 Azaz a belgrádi szerb parlament (Skupština).

47 A bánáti német családból származó, temeskenézi születésű Roos Márton (*1942) nyugalmazott temesvári püspök személyes története is jól példázza e tragikus helyzetet: „Amikor világra jöttem, háború volt. Édesapám, Márton részt vett a harcokban, katona volt. Édesanyámat, Máriát 1945-ben, amikor mindössze kétéves voltam, német származása miatt elhurcolták oroszországi munkatáborba. A nagyszüleim neveltek. Édesanyámat hétévesen, édesapámat csak tizennyolc évesen ismertem meg. Mindig éreztem a hiányukat. Nagyon gondoskodó emberek voltak. Hálás vagyok értük." – fogalmazottt egy interjúban. RomKat.ro https://romkat.ro/2018/04/04/orokseg-es-kuldetes/ (utolsó letöltés ideje: 2018. augusztus 30.)

48 Magyarul: Tiszaistvánfalva vagy Járek, németül: Jarmosch.

Bácska) 18 000 lakóval, *Körtés* (Kruševlje, Észak-Bácska) 8000 lakóval. Bánátban: *Rezsőháza* (Rudolphsgrad, szerbül: Knićanin, Titellel szemben) 22 000 lakóval; *Molifalva* (Molidorf, Molin, Kikindától mintegy 25 kilométerre) 7000 lakóval. – A lakók száma természetesen mindig változott. A tömeges halálozással állandóan fogyott a lakók száma, de mindig újabb és újabb csoportok foglalták el az elhaltak helyét. A megadott számok az elért legmagasabb létszámot jelzik. *Sremska Mitrovicán*[49] volt a legnagyobb munkatábor, állítólag mintegy 7000 lakóval.

4. „Haláltáborok"

Gyakran ezzel a névvel illették azokat a községeket, melyeket fönnebb felsoroltam. Ezen táborok voltak a leggyötrőbb szenvedések helyei, azon intézmények, melyek által a jugoszláviai németséget rideg következetességgel irtották, ezen községek határában terülnek el az áldozatok tömegsírjai. Megkísérlem, hogy ezen „Haláltáborok" életét lefessem.

A szenvedés egyik oka volt a lakásínség. A táborlakók az egyes lakóházakban voltak elhelyezve. A táborlakók nagy száma miatt azonban a házak zsúfolásig teltek meg. A lakók legjobb esetben szalmán fekhettek, gyakran a kemény földön vagy padlón.[50] Egy-egy szobában 20–30 személy is, oly sűrűn, hogy alig tudtak mozogni. Kezdetben mosásra, mosdásra, tisztogatásra alig volt lehetőség. Az ennek következtében elszaporodott férgek is állandó gyötrelmet jelentettek. Ez volt egyébként a helyzet a legtöbb munkatáborban is. – Sok szenvedést okozott a durva, embertelen bánásmód is. A táborban lévő leányok és nők teljesen ki voltak szolgáltatva a „sztrázsárok", az őrök kénye-kedvének és durvaságának, hasonlóképpen a szerb munkafelügyelők szeszélyének. A bántalmazások, ütlegelések, arculverések, erőszakosságok sorozata szinte beláthatatlan. Szinte minden táborlakó jelenthetne erről megrendítő dolgokat. Szemléltetésül egy példát említek meg. Mikor 1946 júliusában Újvidékről a rudolphsgrádi gyűjtőtáborba kerültem, a táborparancsnokság udvarában kellett egy éjszakát töltenem. Ezen udvarban volt a börtönnek szolgáló pince is. Késő este jajgató és rimánkodó fiatalasszonyt hoznak az udvarba. Kiszökni akart a táborból, és az őr ellőtte a karját. A parancsnok, egy mintegy 24 éves fiatalember, vonakodott a sebesültet a becskereki kórházba juttatni, és úgy hiszem, az illető nő belehalt sérülésébe. Ugyanazon éjszaka egy másik nőt hoztak, ki sírt és jajgatott: egy őr oly erővel rúgott bakancsos lábával az alsótestébe, hogy valószínűleg súlyos belső sérüléseket szenvedett. Ennek további sorsáról azonban nem tudok. Hogy itt is, ott is találtak meggyilkolt nőket, az nem tartozott a ritkaságok közé. Ehelyütt megjegyzem, hogy Dr. Neurrer törvényszéki bíró, ki a régi Jugoszláviában német képviselő

[49] Magyarul: Szávaszentdemeter, németül: Syrmisch Mitrowitz, latinul: Sirmium.

[50] A gádori szálláshely rossz kályhája következtében valamikor – 1945/46-ban – többen füstmérgezésben hunytak el, köztük Kőnig György szentfülöpi gazdálkodó, P. Király (Kőnig) Kelemen lelkiíró és Anaklét ferences szerzetesek testvérbátyja. Vö. *Hidy Ferencné Kőnig Ágnes feljegyzései*, Budapest, 1984. június 24. (a család tulajdonában)

volt, és mindvégig a jugoszláv táborokban élt, igen sok hasonló adatot gyűjtött össze, és azokat, hír szerint – állandóan közölte a beogradi[51] amerikai követséggel. Egy alkalommal ez okból félholtra verték, de felépült, és folyó év[52] első felében mint osztrák állampolgár legitim úton kikerült Ausztriába. –

A nagy gyűjtőtáborok legnagyobb gyötrelmét azonban az éhség okozta. Általánosságban meg kell állapítani, hogy a munkatáborok élelmezése sem volt kielégítő, és ott is éhen haltak volna a táborlakók, ha más úton nem jutottak volna élelemhez. A gyűjtőtáborok élelmezése azonban még silányabb volt. A napi eledel, mit egy táborlakó kapott, a következőkből állt: reggel egy üres, majdnem élvezhetetlen rántott leves, mely azonban csaknem tiszta víz volt. Délben ismét egy fél liter árpaleves vagy kukoricadara-leves, és este valami hasonló. Ezenkívül egy napra mintegy ¼ kg kukorica málé. A gyermekek és a dolgozó táborlakók élelmezése valami kevéssel „jobb" volt. Voltak idők, mikor heteken át úgyszólván semmit sem kaptak a lakók, vagy mikor csak reggel és este volt valami üres levesféle. Közben-közben jobb is volt az élelmezés, de elegendő sohasem volt. Ennek pedig nem az volt az oka, mintha nem lett volna élelem az országban, hiszen a környező falvak lakossága is eltartotta volna a táborokat, ha engedtek volna élelmet bevinni. Egészen világos és nyilvánvaló volt, hogy szántszándékos éheztetéssel akarták e népcsoportot elpusztítani. A legtöbben 1945/46 telén pusztultak el. Mikor 1946 nyarán megengedték az élelmiszercsomagok küldését a gyűjtőtáborokba, a helyzet jelentősen megjavult. De a hiányos táplálkozás folytán bekövetkezett halálozások sohasem szűntek meg teljesen. A következő három, a hiányos táplálkozás által okozott betegség okozta a legtöbb halálozást: éhség-ödéma;[53] diarhöe[54] és skorbut,[55] Az egyes gyűjtőtáborokban hozzávetőlegesen a következő volt a halottak száma:

Bački-Jarak: 7000 (hétezer), köztük mintegy 2000 (kettőezer) gyermek. Ezen tábort mintegy 15 havi fennállás után Gádorra és Körtésre[56] helyezték át.

Gádor (Gakovo): 14 000.

Körtés (Kruševlje): 4000.

Rudolphsgrad – Rezsőháza (Knićanin): 14 000, köztük mintegy 1000 (egyezer) gyermek.

Molifalva (Molin): 4000.

Sremska Mitrovica és környéke: 7000.

---

51 Belgrád (szerbül: Beograd, régen magyarul: Nándorfehérvár vagy Lándorfehérvár).

52 Azaz 1948.

53 Valójában *œdema*, más néven vizenyő/vízkór, amely betegség a szövetekben előforduló folyadék felhalmozódása miatt alakul ki. A nem megfelelő táplálkozás nagyban hozzájárulhat a kialakulásához. Megfelelő kezelés nélkül halálhoz vezethet.

54 Valójában *diarrhœa*, azaz hasmenés. Önmagában nem betegség, de számos betegség tünete lehet, és kiszáradáshoz, így végső soron halálhoz is vezethet.

55 Egyoldalú étkezés következtében, a C-vitamin hiánya miatt kialakuló súlyos táplálkozási betegség, amely hosszú távon halálhoz vezet. Régen leginkább a tengerészek szenvedtek tőle.

56 A szövegben áthúzva Körtés előtt, hogy „Kru", feltehetően Nuspl először Kruševljeként akarta írni.

Egyéb kisebb-nagyobb táborokban: Bosznia-Horvátország, különböző munkatáborok, mintegy 10–15 000 hozzávetőleges becslés szerint. A kivégzettekkel együtt a jugoszláv németség veszteségét halottakban mintegy 80–100 ezerre lehet becsülni, ezek között mintegy 5000 (ötezer) gyermek. A gyermekek között a csecsemők voltak az első áldozatok, mivel az éheztetés következtében az anyák nem tudták őket táplálni. Mikor ezekben a gyűjtőtáborokban, az est leszálltával, a határban végzett munka után hazatérőben, a rőzse és szárkötegek terhe alatt meggörnyedt gyermeklányok és nők végeláthatatlan seregét látta az ember, akkor döbbent rá igazából, hogy mekkora gonoszság az, amit ezen megkínzott emberek ellen elkövettek.

5. A táborok vezetősége

A táborok vezetősége közt intelligens, iskolázott embert sohasem lehetett látni. Éppen a legnagyobb gyűjtőtáborok parancsnokai gyakorta 22–30 éves fiatalemberek voltak. A járeki tábor parancsnoka egy ideig egy nő volt, és ennek idejében volt ott a legborzalmasabb a helyzet. A rezsőházai tábor parancsnoka is nő volt egy ideig, erről hírlett, hogy szerette a gyermekeket és igyekezett a helyzetükön segíteni. Egy munkatábor „Dušan" nevezetű parancsnoka, kit hosszú nyaka miatt „Langhals"-nak neveztek, hír szerint azzal szórakozott, hogy a nők nyakára kötelet vont, felhúzta őket egy fára, és mikor már eszméletüket vesztették, ismét lebocsátotta őket. – „Büntetés"-ből áthelyeztetett a molifalvai gyűjtőtáborba intendánsnak. A parancsnokok között kevés volt, ki megértést tanúsított volna a tábor népével szemben. Az őrök között még inkább akadt, ki emberi érzésről tett tanúságot.

6. Gyermekek a táborokban

A gyermekek a nagy gyűjtőtáborokban voltak elhelyezve, s a nélkülözést és szenvedést korán megismerték. Az éhínség idején gyakran a gyermekek is kiszöktek a táborból, hogy a környező falvakban élelmiszert, ruhát kéregessenek. Nem egy gyermek mentette meg ezáltal anyját vagy nagyszüleit, a rokonait az éhhaláltól. Az elárvult gyermekeket és az Oroszországba hurcolt szülők gyermekeit[57] lassan-lassan kivonták a táborokból, és gyermekotthonokban helyezték el. Ezeknek a gyermekeknek a száma becslésem szerint elérheti az 1–2 ezret. Jelenleg az egész országba szerteszéjjel vannak szórva, kisebb csoportokban a szerb gyermekotthonokban elhelyezve, nyilván abból a célból, hogy származásukat, szüleiket, nyelvüket és hitüket elfelejtsék. Az Oroszországból Németországba visszatérő szülők levélbelileg [!] kétségbeesve keresik gyermekeiket, de nincsen, ki segítségükre lenne. Ezen gyermekek gondosan vannak ruházva, jó ellátásban részesülnek, iskolákba járnak, de előre látható, hogy ateistákat és kommunistákat igyekeznek belőlük nevelni. – Amíg a gyermekek a táborokban tartózkodtak, a táborok vezetősége részéről semmiféle oktatásban nem részesültek, írni-olvasni nem tanultak, 3 éven keresztül

[57] Eredetileg Nuspl azt írta, hogy „gyermekeket", majd ezt áthúzta és a „szülők gyermekeit" szókapcsolatra módosította a megfogalmazást.

szinte vadon nőttek fel. Mivel anyjuknak szinte állandóan munkára kellett mennie, ez sem igen foglalkozhatott gyermekeivel. Egyesek ennek ellenére mégis igyekeztek gyermekeiket a legszükségesebbre megtanítani. Itt-ott egy-egy tanítónő oktatott titokban kisebb gyermekcsoportokat.

7. Papok a táborban

A Bácskában a partizánok elsősorban a magyar katholikus papokra vetették magukat, a Bánátban pedig a német egyházközség lelkészeire. Mintegy 10–12 német nemzetiségű kath. pap lelte ott azon időkben halálát, és pecsételte meg vérével nyájához való hűségét. Mások pedig a különféle internáló tábor valamelyikébe kerültek. Hasonlóképen táborba vettettek egyes bácskai, szerémségi és más vidéki német nemzetiségű lelkészeket. Weinert Péter prépost, bács-palánkai esperes-plébános az újvidéki munkatáborban lelte halálát. Többnek komoly bántalmazásban, mindannyinak pedig gyakori megaláztatásban volt része. „Márkó", az újvidéki munkatábor politikai komisszáriusa – egyébként óbecsei cipész – legszívesebben az udvart vagy az utcát söprette velük, ha látogatói voltak. A papokat éppoly kemény testi munkára fogták, mint a többi táborlakót. Papi funkciót nem végezhettek, templomba nem járhattak, szentmisét nem mondhattak, legfeljebb titokban. E tekintetben helyzetük a mai napig nem változott. Az idők folyamán a partizán hatóságok gyanakvása és ellenséges indulata velük szemben egyre növekedett. Igyekeztek őket lehetőleg távol tartani a néptől, nehogy befolyásra tehessenek szert. Érezhető volt, hogy okot és ürügyet keresnek, melyek alapján bíróság elé állíthatnák őket. Egy Riesz Anna nevű intelligens leányt az OZNA[58] – megfelel az orosz GPU-nak vagy a német GESTAPO-nak – hirtelen elhurcolta a rudolphsgrádi táborból Becskerekre, és reászegzett revolverrel igyekezett tőle vallomást kicsikarni a papok ellen. A leány azonban ellenállt minden megfélemlítésnek. Sikerült neki az OZNA fogházából megszöknie és kijutnia Bajorországba a hozzátartozóihoz. – A papokat egyszerűen „ellenséges elemeknek" deklarálták. Szülőföldjükön, működési helyeiken is kerestek ellenük terhelő adatokat, de hasztalanūl.

Ezen papok ellátásáról főképpen néhány otthonában megmaradt hívük és ismerősük gondoskodott kitartóan és hűségesen. Ellátták őket pénzzel, ruhával és élelemmel, és ezt teszik még a mai napig is. – A táborokat folyó év január és február havában szétosztották, de a papokat nem akarták szabadon bocsátani. Végül is Dél-Bánátba helyezték őket, Károlyfalvára (Karlsdorf, Banatski-Karlovac, most: Rankovićevo), egy úgynevezett „Aggok házába". Ezen Aggok háza egy, a német hadsereg által felépített, téglafalú, 117 m hosszú és 20 m széles barakkból áll. Ebbe azon német táborlakók kerültek, kik öregségük vagy más testi fogyatékosságuk miatt a munkára alkalmatlanok. Ide kerültek tehát a papok is, és két külön szobában nyertek elhelyezést, az egyikben az idősebbek, a másikban a fiatalabbak, kiket az igazgató – volt alsókubini cipész – munkára még alkalmasaknak tart. Az időseb-

[58] OZNA, azaz Népvédelmi Osztály, Jugoszlávia állambiztonsági szolgálata 1944–1946 között.

bek szobájában vannak: P. Maurus, P. Alois trappista atyák Banja-Lukáról.[59] Ők tulajdonképpen németországiak. Rajtuk kívül még: Heim Mihály, Hummel Vilmos, Kaip Vilmos bánáti plébános, Eusch János esperes szintén a Bánátból, végül Kopping Gáspár és Schwerer Jakab plébánosok a Bácskából. – A felsoroltakat az igazgató véglegesen az „Aggok háza" gyámoltjainak tartja. – A fiatalabbak szobájában vannak: Hoffman István, Gábriel Miklós, Schmidt István és Neumann Imre plébánosok Bánátból; P. Pohl David ferencrendi Ujlakról, P. Thiel Titus ferencrendi Vukovárról. Végül még Weimann Kornél református lelkész a Bácskából. Ezen fiatalabbak ügyét az igazgató még nem tartja véglegesen rendezettnek, jogilag ők még táborlakóknak számítanak. Tehát összesen még 14 kath. pap és 1 református lelkész van ezen „Aggok házában". Az élet ott egyébként nem sokban különbözik a volt táborok életétől. A fiatalabb lelkészektől ott is elvárják, hogy fizikai munkát végezzenek, templomba nem járhatnak, funkciót nem végezhetnek [!], sőt ők az egyedüliek, kik külön engedély nélkül a barakk udvarát nem hagyhatják el. Az Egyházi Hatóságok és hívek is már ismételten tettek kisérletet, hogy nevezett papok szabadon bocsátását kieszközöljék, de eddig eredménytelenül. Megbízhatónak látszó értesülés szerint Innitzer[60] hercegérsek kezdeményezésére az osztrák kormány[61] is kérte nevezett papok Ausztriába való elbocsátását, de eddig szinte eredménytelenül. –

8. Vallásgyakorlat a táborokban

Nagy általánosságban meg lehet állapítani, hogy a vallás gyakorlása a táborokban a partizán hatóságok részéről tiltva volt. Vad fanatizmussal fordultak a vallásos élet minden [meg]nyilvánulása ellen. – E helyütt jegyzem meg, hogy a táborba vetett németségnek legalább is 80%-a katholikus vallású volt. – A hívek csak titokban, lopva imádkozhattak imakönyveikből, azokat igen gyakran elvették tőlük és elégették. Hasonlóképen jártak el a kegytárgyakkal is. Szem előtt kell tartani, hogy a szabad polgároknak a táborban levőkkel nem volt szabad érintkezniök, a „fasisztákkal" szigorúan tilos volt minden összeköttetés. Ezen tilalom mellett a partizánok mindvégig kitartottak. Ilyen körülmények között a szabadlábon lévő lelkészek csak elvétve kaptak engedélyt, hogy egy-egy táborban istentiszteletet tarthassanak. Ez inkább a táborélet kezdetén fordult elő, mivel a későbbi időben az egyházellenes agitáció és gyülölet mindig fokozódott. – Mivel a helyzet az egyes táborokban nem volt egyenlő, igyekszem részletesen megvilágítani a helyzetet. – Az úgynevezett munkatáborok istentisztelet tekintetében alig jöhettek számításba. Ide pap nem jöhetett be, és ezeknek lakói csak néha-néha, mintegy lopva juthattak egy-egy templomba. Emlékszem, hogy milyen boldogan mesélte egyik-másik, hogy sikerült

59 Magyarul: Orbászvár.

60 Theodor Innitzer (1875–1955) bíboros, bécsi hercegérsek.

61 Leopold Figl első kormánya (1945. december 29 – 1949. október 11.). Figl 1945-től 1953. február 25-ig volt osztrák kancellár.

„meglépnie" és templomba jutnia. A Bánátban előfordult, hogy a táborparancsnok hangos szitkozódás közt űzte ki a „lógorásokat"[62] egy falu templomából, ahol a szabadon lévő helybeli hívek részére a megszokott istentisztelet tartatott. A nevezett munkatáborokban azonban a nép maga tartott gyakran közös ájtatosságot, különösen vasárnapokon, ünnepnapokon, de természetesen titokban. Ha esetleg épp egy *táborba vetett* pap tartózkodott ilyen munkatáborban, akkor néha-néha megengedték, illetve inkább eltűrték, hogy istentisztelet tartassék. Így pl. Kikindán 1946 karácsonyára 2 szentmisét mondhattunk, és a hívek, az ifjúság egy jó része is a legnagyobb összeszedettséggel vett azon részt.

A nagy gyűjtőtáborokban a vallásgyakorlatot illetőleg a helyzet a következő volt. Gádoron[63] és Körtésen a helybeli plébános kezdetben szabadlábon volt, és templomában rendszerint megtarthatta az istentiszteletet. Erre a táborbeli nép is eljárhatott. Később megtiltották a népnek a templomba menést, azon a címen, hogy a munka elől elrejtőznek. Végül az ottani lelkészek is táborba vettettek, és akkor istentiszteletet már nem tarthattak. Amíg azonban szabadok voltak, a betegeket is meglátogathatták és a szentségekkel elláthatták. Ez volt az egyedüli tábor, ahol ez lehetséges volt. Később azonban itt is már csak titokban végezhették ezen lelkipásztori feladatot. – A többi nagy gyűjtőtáborban a helyzet még sokkal súlyosabb volt. Istentisztelet azokban csak elvétve volt, ha egy-egy bátor pap engedélyt kapott a tábor meglátogatására. Az ilyen istentiszteleten azonban csak a nép egy kis töredéke vehetett részt, annak sebtiben és feltűnés nélkül kellett történnie. – P. Gaß (vagy Gaßmann ?) nevű ferences atya és P. Gruber nevű jézustársasági látogatta meg egynéhányszor a nagy táborokat, mindég saját személye veszélyeztetésével. Az előbbi a partizánok által kivégeztetett, pontosan nem tudom miért, de úgy hiszem, adatokat szolgáltatott a külföldnek a táboréletről. Az utóbbi – P. Gruber – értesülésem szerint 7 évi börtönre van most ítélve. – Magam 1947 elejétől a bánáti nagy gyűjtőtáborokban éltem, Molifalván és Rezsőházán, 1948 február közepéig. Molifalván sikerült a súlyos betegeknek mintegy 50–60%-át a szentkenettel ellátnom, Rezsőházán azonban csak mintegy 1/3-át. Ez természetesen mindég csak titokban történhetett. A nagy gyűjtőtáborokban ugyanis számos úgynevezett „Aggok háza" létezett. Ezek rendszerint szomorú, szegényes helyiségek voltak. Ezekbe hordták össze a már reménytelen állapotban levő aggokat, de néha fiatalokat is, hogy itt a silánynál is rosszabb ellátás mellett hamarosan befejezzék életüket. Itt hevertek szalmán, rongyos takarókon feküdve, télen is nagyobbrészt fűtetlen szobákban, és várták, sokszor kétségbeesve, a végüket. Ezeket és az egyéb „kórházakat" vagy „üdülőotthonokat" – ahol a betegek nagyobbrészt szintén éheztek, sikerült meglátogatnom és sok beteget ellátnom. A betegek ritkán kértek fel, hogy gyóntassam meg őket, gyakran kellett őket erőltetnem, de a gyónás után mind boldog volt és hálásan szorongatta kezemet. A bánáti németségről tudni kell, hogy

62 Értsd: lógósokat.

63 Dobler Antal gádori plébános 1946. január 9-én halt éhen a gádori táborban, életének 55. évében.

meglehetősen könnyelmű, hányaveti és kevésbé vallásos nép volt – eltekintve a dicséretes kivételektől. De az volt a benyomásom, hogy a bánáti németségnek több volt a gyermeke, mint a bácskainak. – Privát házakban lakó betegekhez ritkán hívtak, csak esetről-esetre tudtam meg, hogy hol található egy súlyos beteg.

Mindenéből kifosztva és mindenkitől eltaszítva ébredt reá a nép, hogy milyen szép is volt a régi időben az Egyház istentisztelete. – Két feltűnő jelenséget állapíthattam meg a Bácskában és a Bánátban is. Ez a nép, melyet oly anyagiasnak ismertünk, mely úgy gyűjtötte a vagyont, most mindenének elvesztését szinte könnyed közönnyel viselte. „Ha szabadok leszünk, megint meglesz mindenünk!", mondogatták. A másik jelenség [az] volt, hogy aránylag kevés öngyilkosság fordult elő, mint ezen inséges időkben. Feltűnő volt, hogy számosan kezdtek költeményeket is írni, melyek jórészt vallásos költemények is voltak. – E helyütt jegyzem még meg, hogy a nagy gyűjtőtáborokban orvos is volt – rendszerint táborba vetett – de orvossághiány miatt alig végezhetett komoly gyógyító munkát. –

9. A táborok feloszlatása

Ez 1948 januárjában és februárjában történt. Lényegében abban állt, hogy a munkaképeseket meghatározott munkahelyekre küldték, melyet azonban engedély nélkül nem szabad elhagyniok. A családtagokat összevonták, úgyhogy a legközelebbi hozzátartozók ismét egymásra találtak, amennyiben még életben voltak. Az iparosok nagyobb helyiségekbe, állami műhelyekbe kerültek. A többiek nagyobbrészt állami birtokokra mint mezőgazdasági munkások. Az erőteljesebb férfinépet bányákba kényszerítették. – De munkája után mindenki kap fizetést, s ez az előbbi állapothoz képest javulást jelent. Egyesek megelégedéssel írnak helyzetükről, mások panaszkodnak. Vagyonából senki nem kapott vissza. A németség házaiba és vagyonába szerbiai és dalmáciai kolonisták ültek. Akik városokba, falvakba kerültek, azoknak megvan a lehetőségük, hogy az egyházi életbe bekapcsolódjanak. Német nyelvű istentisztelet jelenleg, tudomásom szerint, sehol sincsen. Akik a pancsevói rétbe kerültek, mintegy 10 000, vagy más állami birtokra, azok semmiféle lelkigondozásban nem részesülnek. A megmaradt ifjúságnak erkölcsi állapota siralmas. Gyakran kötnek szlávokkal, szerbekkel legtöbbnyire polgári házasságot, hogy a jövőre biztosítsák magukat a „láger"-től. De a hősies kitartásnak példáiról is hall az ember. Az államhatalomnak nyilván az a célja, hogy a németséget mint népcsoportot teljesen megszüntesse.

Végül rövid összefoglalást kísérlek meg a jug.[oszláv] német népcsoportról. A német és magyar hadsereg kivonulása után maradt mintegy: 220 000 német

Kivégeztetett, vagy táborokban elpusztult ……	100 000	”
Táborokból külföldre menekült ……..	40 000	”
Oroszországba került ..……..	20 000	”
	160 000	”

Eszerint maradt volna Jugoszláviában mintegy 60 000 német. Véleményem szerint azonban csak mintegy 40 000 egyén található a megmaradt németségből, ki ma is németnek vallja magát. Bácskai német talán mintegy 10 000.

10. Az Egyház helyzete Jugoszláviában

Az évek folytán minden [!] súlyosabb lett. Az istentiszteletek ugyan a templomokban nincsenek akadályozva. Hitoktatás azonban az iskolákban nincsen. A papokat mindenféle ürüggyel a „népbíróság" elé állítják és börtönbe vetik. Az agitáció a lapokban a Szentatya[64] és az Egyház ellen állandóan tart. A lapok hemzsegnek az ilyen kifejezésektől: „vatikáni banditák", – „vatikáni terroristák" stb. – Bánátban, a volt német falvakban mintegy 10–12 kath. templomot már lebontottak. A Bácskában a csurogi és zsablyai kath. templomokat, a szentfülöpi kálvária-kápolnát és 2–3 protestáns templomot. A még szabadlábon élő papság is állandó veszélyben van. A prédikációkban a legnagyobb elővigyázatra van szükség. Pl. a tiszta polgári házasságot korholni már elegendő okot jelent, hogy a papot bíróság elé állítsák.

Jugoszlávia területét 1948. okt. 19-én hagytam el, és ez időpontig a fönnebb vázolt helyzetnek változását nem tapasztaltam. Táborban lévő paptársaimtól már okt. 4-én váltam el.

A püspököket és papokat állandóan ellenőrzik és kikémlelik. Magyarország hercegprímása[65] ellen is gyakori támadások jelennek meg a jugoszláv sajtóban. A legutóbbi nagy „usztasa" perrel[66] kapcsolatban, mely Zágrábban mintegy 6–8 héttel ezelőtt tömeges halálos ítélettel ért véget, a jugoszláv sajtó Magyarország hercegprímását is okolta és támadta. Egy ily tartalmú cikket a jugoszlávia[i] kommunista irányú „Magyar Szó" című napilapban olvastam.

Kalocsa, 1948. okt. 27.

Nuspl János
menekült r. kath. plébános

Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, Kalocsai Érseki Levéltár, Kalocsai Érseki Hivatal, Egyházkormányzati iratok, Politica, ikt. sz. n. Kézzel írt eredeti, aláírással[67]

64 XII. Pius pápa.

65 Mindszenty József.

66 Nem tudjuk, hogy melyik usztasa perre utal. Bizonyos azonban, hogy perek folytak le, egyesek ellen jogosan, mások ellen koncepciósan a titói rendszer kezdetén. Pl. ilyen koncepciós eljárásban ítélték el 1946 őszén Alojzije Stepinac zágrábi érseket (1952-től bíboros) is (1992-ben az ítéletet posztumusz érvénytelenítették), akit 1998-ban II. János Pál pápa jugoszláviai zsidók megmentőjeként avatott boldoggá a horvátországi Máriabesztercén. Vö. Sági György: *Szemben az árral. Alojzije Stepinac, a rendíthetetlen horvát érsek.* http://ujkor.hu/content/szemben-az-arral-alojzije-stepinac-rendithetetlen-horvat-ersek (Utolsó letöltés ideje: 2018. augusztus 30.)

67 Egy gépelt változata is fellelhető a levéltárban, ugyanezen a jelzeten.

György Sági

SUMMARY REPORT BY JÁNOS NUSPL, GERMAN PARISH PRIEST FROM BÁCSKA, ABOUT THE PURGES AFTER 1944 IN DÉLVIDÉK (PUBLICATION OF ARCHIVAL DOCUMENTS)

Dunacséb's parish priest, János Nuspl's 19 pages report to József Grősz, Archbishop of Kalocsa and Bács, provide an insight into the unfolding terror of the predominantly Serbian supporters of Tito, after 1944, against the Hungarian and German population of the Délvidék.

After the introduction, the events seen and experienced by the parish priest will be described.

János Nuspl (Johann Nuspl) was interned by the Serb authorities in the spring of 1945; he managed to leave the concentration camp of Rezsőháza in the fall of 1948. He reported from Kalocsa on October 27, 1948 on the horrors he experienced and on the related atrocities mainly against the German (and Hungarian) population. Two months later he went to West Germany, and never came back. He died in Austria in 1982.

Csendes László

SZTÁLINISTA TÁJKÉP A „GÉNIUSZ GENERALISSZIMUSZ" NÉLKÜL KISEBBSÉGI ÉS VALLÁSI CSOPORTOK ÜLDÖZÉSE A ROMÁN NÉPKÖZTÁRSASÁGBAN

Miféle társadalmat eredményezett Sztálin despotikus uralma és a tantételszerű írásaiból összeálló eklektikus ideológiai elegy? Több volt Sztálin politikai kurzusa[1] Zsdanov kultúrpolitikájának, Kaganovics propagandájának és Berija titkosszolgálatának összegénél? Miként befolyásolta mindez a kisebségi létet és a vallási csoportok mindennapjait a Román Népköztársaságban? Ezekre a kérdésekre keresek válaszokat tanulmányomban.

Sztálin halála után úgy tűnt, hogy a szovjet szatellitállamok helyzete megváltozik, és lehetővé válik a rendszer újragondolása. A modell már adott volt: Tító marsall szocializmusa, amely részben eltért a generalisszimusz normáitól, és nemzeti alapon közelítette meg a kérdést. (Persze továbbra is csak a csalhatatlannak kikiáltott párton belül, hiszen azon kívül fűnek sem volt szabad nőnie.) Végül a Kreml jelölte ki az államszocializmus átalakításának határait, előbb az 1953-as német felkelés, majd az 1956-os magyar forradalom brutális leverésével.[2]

Azok előtt, akik figyelemmel kísérték Sztálinnak a Lenin Mauzóleumba való temetése és a Kreml falában található Nekropoliszba történt újratemetése közé eső idők ideológiai átalakulásait és hatalmi praxisát, egy olyan társadalmi berendezkedés képe tárult fel, amely a megtévesztésre és az önáltatásra épült. Ezekben az években a kommunista propaganda még mindig egy harcosan ateista politikai „vallásként" láttatta saját ideológiáját, azt terjesztve, hogy ennek a durva és merev hangsúlyai Sztálinnal együtt eltűntek. Bár kényszermunkát is használtak a gyorsabb modernizáció érdekében, el is ítélték (noha ezáltal a rendszerüknek saját magát kellett elítélnie) és megtagadták ennek alkalmazását.[3]

---

[1] Lásd Robert Gelatelly: *Stalin's Curse: Battling for Communism in War and Cold War*. Vintage, 2013; Edward Arfon Rees (ed.): *The Nature of Stalin's Dictatorship: The Politburo, 1928–1953*. Houndmills, 2003; valamint Timothy Synder – Ray Brandon (ed.): *Stalin and Europe: Imitation and Domination, 1928–1953*. Oxford University Press, 2014.

[2] Nikos Zachariadis (1903–1973) esete is ékesen bizonyítja, hogy a moszkvai vezetésnek nagyon veszélyes vállalkozás volt nemet mondani. Mint ismeretes, a görög kommunista vezér szibériai száműzetése után, titokzatos körülmények között halt meg. Kevésbé köztudott viszont, hogy Gheorghe Gheorghiu-Dej román pártvezér és miniszterelnök is részt vett az eltávolítását eldöntő bizottság munkájában.

[3] Jól példázza a sztálinista kontraszelekciót, hogy egyedül Nikita Hruscsov menekült meg a „kollektív vezetés" következményeitől, és kizárólag azért, mert szenvedélyes apparatcsikként mindig *„úgy táncolt, ahogy Sztálin fütyült."* Lassanként eltűnt a politikai színtérről Georgij Malenkov

Az ázsiai posztsztálinista irányvonal sok mindenben volt hasonló a szovjethez, mégis kibékíthetetlen szembenállás alakult ki az ázsiai és az európai kommunisták totális rendszerei között néhány olyan kérdésben, mint a sztálintalanítás vagy Moszkva hegemonisztikus törekvései. Kim Ir Szen 1955-ben elhangzott beszédében (*A dogmatizmus és formalizmus eltörlése és a Dzsucse megteremtése az ideológiai munkában*) hangsúlyozta a koreai forradalom nemzeti jellegét, követelve, hogy a siker érdekében minden ideológiai tevékenységet Korea történetére, földrajzára és egyedülálló szokásaira alapozzanak.[4] Később Kínában (1958–1961 között) a „Nagy ugrás"-mozgalom elindításával Mao Ce-tung is hasonló szellemben hirdette meg a „szocializmus felé vezető kínai utat".

Az 1944 és 1958 közötti szovjet megszállás alatt a Román Népköztársaság (RNK) a „Nagy Testvér" nyomdokaiban lépdelt, mivel a Moszkvából távirányított állami vezetésnek hinnie kellett, hogy „a fény csak keletről jöhet."[5] A generalisszimusz halála a külpolitikai lavírozás útjára terelte Gheorghe Gheorghiu-Dej román pártfőtitkár nómenklatúráját. Úgy döntöttek, hogy a sztálini Gulág és a személyi kultusz kitaposott ösvényein követik majd az ázsiai kommunizmus vezéreit (addig, ameddig Hruscsov engedi), és közben a Nyugatnak is ígérgetnek ezt-azt. Ebben a kicsit Goldonira emlékeztető helyzetben Gheorghiu-Dej rezsimje egy propagandaállam és egy rendőrállam sajátos *mixtum compositum*ává tette hazáját. Világtól elzárt világában törvényszegésként kellett kezelni a szabad gondolkodást, mintha a jövő „tökéletes társadalmában" nem lehetett volna helye a nézetkülönbségnek és a nyílt, őszinte társadalmi párbeszédnek. Az önazonosság és a másság vállalását egyaránt nyilvános megbélyegzés követte, a felelősségteljes kisebbségi viselkedés (nemzet)biztonsági kockázattá vált az RNK nemzetépítési stratégiájában, a kulturális hagyományok őrzése és ápolása pedig már egyenesen bűncselekménynek minősült.

A szovjet csapatok 1958-as kivonása után is folytatódott „a burzsoá nacionalizmus elleni harc", a „munkások és parasztok tömegeit" pedig továbbra is ugyanazzal az ópiummal, ugyanazzal a kvázi-kultúrával és ugyanazzal az ideológiailag megmásított történelemmel bódították. Emellett persze a „gyökértelen kozmopolitizmus" ellen is felléptek, hogy a különböző társadalmi csoportokra és a mindinkább elmagányosodó egyénekre egy új, kötelező identitást erőszakol-

miniszterelnök, aki igen közel állt Sztálinhoz a „leningrádi affér" után, Lavrentyij Pavlovics Berija marsall, Sztálin belügyminisztere és az NKVD vezetője, Lazar Kaganovics, Hruscsov védelmezője, Vjacseszlav Molotov, Sztálin külügyminisztere és Nyikolaj Bulganyin. Lásd William Taubman: *Khrushchev: The Man and His Era*. New York, 2005, 211–215.

[4] Seong-Chang Cheong: Stalinism and Kimilsungism: A Comparative Analysis of Ideology and Power. *Asian Perspective*, 2000.1. sz. 133–161.

[5] Más politikai folyamatokhoz hasonlóan a „kétarcú" román propagandaállam 1952-es bukaresti *avant la lettre* desztalinizációját is puszta színjátéknak tekinthetjük, hiszen a moszkovita frakciót (*de facto* a Román Munkáspárt vezető kvartettjének három tagját: Ana Paukert, Teohari Georgescut és Luka Lászlót) Sztálin jóváhagyásával távolították el.

hassanak (annak ellenére, hogy fogalmuk sem volt róla milyet, hiszen azelőtt ilyen még nem volt).

Az állítást, miszerint nem a bírók, hanem a párt vezetősége készítette elő a politikai perek során a vádemelést, az ítéletet és a kiszabott büntetéseket, egy sor 1954-es, a pártszerveken belül keletkezett dokumentum is alátámasztja. Egy kirívó példát találunk erre a Román Munkáspárt politbürójának 1954. szeptember 23-án tartott ülése nyomán készült jegyzőkönyvben. Eszerint a „Luka László[6] vezette áruló klikk" elleni pert levezénylő bíró *felkészítésénél* előre eldöntötték, kit fognak elítélni és kit engednek szabadon. Volt olyan eset is, amelyet úgy kezeltek, hogy „majd meglátjuk". *„Dinu Constantin esetében, aki jó kohászati szakember, majd meglátjuk, hogy a tevékenysége veszélyes-e az államra vagy sem. Ha nem veszélyes, Dinu Constantint szabadon engedjük."*[7]

Luka perét a kommunista igazságszolgáltatás szemléltetésére szánták, ezért számos aktivistát és párttagot hívtak meg az „eseményre", többek között propagandistákat, Zsil-völgyi bányászokat és székely gazdákat a Magyar Autonóm Tartományból.[8] A „tömegeket" tájékoztatták az eljárás tartalmáról, különös hangsúlyt fektetve az előző pénzügyminiszter által elkövetett bűncselekményekre és arra, hogy a klikk mekkora veszélyt jelentett Romániára, amíg le nem leplezték. Más szóval a per a párttagok számára „a tanulás hatékony forrásává" vált, amely arra buzdított, hogy fokozzák az osztályellenséggel szembeni politikai éberségüket.[9]

1958-ban a büntető törvénykönyv és a büntetőeljárási törvénykönyv módosításával a hatóságok már gyakorlatilag korlátlan számú intézkedést hozhattak bárkivel szemben, akár a legnevetségesebb okokból kifolyólag is. A módosítások után a büntető törvénykönyv 209. cikke törvénysértésnek minősítette az „ellenséges vitákat" és „a közigazgatás vagy az RNK szövetségeseinek megváltoztatására tett kísérletet" is.[10]

Látva, hogy a hivatalos propaganda folyamatosan mondvacsinált hősöket éltet,[11] a munkáspárt régi-új kormányosa, Gheorghe Gheorghiu-Dej is kezdte elvárni a hivatalos román narratívától, hogy az 1933-as Griviţa gyártelepi munkássztrájkok főhősének szerepét megkapja, és úgy beszéljenek róla, mint az 1944

6 Luka László, románul: Vasile Luca (1898–1963), romániai magyar kommunista politikus, 1947–1952 között pénzügyminiszter. 1952-ben kizárták a pártból, majd halálra ítélték, amit később életfogytiglani börtönbüntetésre változtattak.

7 Lásd Gheorghe Onişoru: *Pecetea lui Stalin. Cazul Vasile Luca*. Târgovişte, 2014.

8 A Magyar Autonóm Tartományt 1952-ben hozták létre szovjet nyomásra, Marosvásárhely központtal. 1960-ban átalakították, és az új elnevezése Maros-Magyar Autonóm tartomány lett. 1968-ban szüntették meg

9 A vádiratot/vádhatározatot a per után kiadták egy brosúrában, kizárólag belső használatra.

10 Tănase Stelian: Intelectualii ca masă de manevră. *Supliment*, 1998. augusztus–szeptember 22.

11 Olyanokat, mint Vasile Roaită, az 1933. februári nagy griviţai román munkássztájk idején agyonlőtt vasutas (akiről kiderült, hogy a korábbi rendszer titkosrendőrségének – *Siguranţa* – volt a besúgója), vagy Elena Pavel (született Sîrbu), aki a második világháború alatt lett egy amerikai bombázás áldozata.

augusztus 23-ikai román átállás megszervezőjéről.[12] (Ennyit a történelemhamisításról.) Ma már talán komikus olvasata is lehetne mindennek, ha a személyi kultusz visszásságai nem csapódtak volna le művészi alkotások szintjén, és nem kerültek volna az oktatási rendszer követelményei közé. Így viszont maradandó károsodásokat okozott, legalább annyira, mint az is, hogy ha valaki el mert mosolyodni egy politikai viccen, „ellenséges elemként" biztonságpolitikai veszéllyé vált.

A vallási kisebbségek ellen elkövetett igazságtalanságok tekintetében a Securitate[13] Irattárait Vizsgáló Országos Bizottság Levéltára (ACNSAS, *Arhiva Consiliului Naţional pentru Studierea Arhivelor Securităţii*) nagy mennyiségű dokumentumot vett át és tett kutathatóvá. Ezek az iratok nélkülözhetetlenek a kommunista totalitárius rendszert elszenvedő és túlélő vallási csoportok önvizsgálata szempontjából. Álljon itt néhány példa a különböző etnokulturális és hitbuzgalmi csoportok ellen elkövetett atrocitásokra.

*

A vallási üldöztetés 1953 júliusában érte el a romániai cionistákat, amikor a bukaresti katonai bíróságon a jobboldali *Betár* mozgalom hét tagját ítélték el koholt vádak alapján. Az ítéletek sokkolóak és teljesen önkényesek voltak: Edgar Kanner 18 év, Shlomo Sitnovitzer 15 év, Jakov Litman-Litani 15 év, Pascu Schechter Gani és Meir Horowitz 12 év, illetve Marcel Tăbăcaru és Suzi Benvenisti 10 év börtönbüntetést kapott.

Egy évvel később, 1954. március 28-án szintén a bukaresti katonai bíróság kezdte meg az ún. *Tizenhármak perét* a romániai zsidó közösség legfontosabb vezetői ellen. A perek során Alexandru Leib Zissu, Mişu Benvenisti és Jean Cohen életfogytiglan tartó börtönbüntetést kapott. A megelőző csapások terrorjának Moţi Moscovici, Mella Iancu, Carol Reiter, Moshe Weiss, Zoltan Hirsch, Dr. Benjamin Haber, Dr. Erich Hass, Ştefan Khun, Benjamin Beer és Charles Phillipe Gyr is áldozatul esett. Érdemes megjegyeznünk, hogy Charles Phillipe Gyr nem zsidó, hanem svájci volt, és a *Securitate* ügynökeként szivárgott be a csoportba, hogy a cionista szervezetek vezetőit kémkedési ügybe keverje. 1954 áprilisában a bukaresti katonai bíróság újabb persorozatot indított, előbb a *Negyvenegyek perér*ől írtak a rezsim propagandistái, majd 1954 májusában a *Haşomer Haţair* nevű baloldali cionista szervezet harminckét egykori tagját vetették börtönbe. Később hasonló politikai pereket tartottak Brassóban (1950 és 1960 között Sztálinváros volt a neve), Temesvárott és Jászvárosban (Iaşi) is.

1958. április 10. és május 28. között a marosvásárhelyi katonai bíróság persorozatot indított a Magyar Autonóm Tartomány, vagyis Székelyföld protestáns keresz-

[12] Lásd Mihai Burcea – Ştefan Bosomitu (red.): *Spectrele lui Dej. Incursiuni în biografia şi regimul unui dictator*. Iaşi, 2012; Alexandra Toader: *Cultul personalităţii lui Gheorghiu-Dej (1944–65)*. Iaşi, 2015; Elis Pleşa: *Gheorghe Gheorghiu-Dej – cultul personalităţii*. Târgovişte, 2016.

[13] A román kommunista totalitárius állam politikai rendőrsége.

tényeinek egy csoportja ellen. A per során Bakó Pált, Fekete Jánost és Szőke Lászlót 15 év, Nagy Jenőt 13 év, illetve Lőrincz Jánost hét év börtönbüntetésre ítélték. 1958. október 3-án a szövetség Szilágy megyei csoportját vették „kezelésbe". Balogh Bélát kilenc évre zárták átnevelő intézetbe, Holosuk Idát és Balázs Magdolnát nyolc év, Bodó Sámuelt és ifj. Püsök Miklóst hét év, Porcsalmi Józsefet hat év, id. Püsök Miklóst pedig öt év börtönbüntetésre ítélték. Aztán szeptember 6-án megtartották a legnagyobb „Bethánista pert",[14] amelyben Visky Ferenc református lelkészt 22 év börtönbüntetésre és kényszermunkára ítélték, feleségét és hét gyermekét (a legidősebb tizenkét, a legfiatalabb csak kétéves volt ekkor) pedig deportálták a dél-romániai Bărăgan pusztaságába. Az elítéltek minden „vagyonát" elkobozták a hatóságok. A temesvári katonai bíróságon egy Bihar megyei csoportot (a Partium területéről) is elítéltek: Szilágyi Sándor, Karczagi Sándor, Dézsi Zoltán és Papp Antal húsz év börtönbüntetést kapott, Jakab Sándor, Kiss Sándor és Patócs Erzsébet pedig 18-at.

E perek paradoxonja, hogy munkások, parasztok és értelmiségiek jelentős csoportjait kizárólag hitbéli és vallásos meggyőződésük miatt ítélték el, annak ellenére, hogy az 1948-ban és 1952-ben elfogadott román alkotmányok „garantálták" a lelkiismereti szabadság jogát.

Az 1958-as évben több politikai ihletésű bűnbakkereső per is indult. Az RNK Sztálinvárosában (Brassóban) például német evangélikusok ellen. A csoportot Konrad Möckel, a Fekete Templom lelkipásztora vezette. Horst P. Deppner, Günther Volkmer, Teodor Moldovan, Karl. K. Dendorfer, Heinz N. Taute, Günther. M. Melchior, Gerhard Gross, Reiner Gh. Szegedi, Emil C. Popescu, Hans I. Bordon, Peter Ernst H. Hoenig, Oskar E. Kutzko, Kurt Felix F. Schlattner, Gerd E. Pilder, Friederich F. Roth, Werner D. Theil, Fitz M. Guido, Herberth H. Roth és Maria Luise Roth több évi kényszermunkát és börtönbüntetést szenvedtek el.

1959-ben Argay György lutheránus-evangélikus püspököt, aki maga is a Bethánia-mozgalom aktív tagja volt, a hatóságok „felderítették és leleplezték", amiért támogatását és szolidaritását fejezte ki az 1956-os magyar forradalommal. A kolozsvári katonai bíróság ennek kapcsán több fiatal lutheránus teológust tartóztatott le, mert a Protestáns Teológiai Intézet hallgatóiként a püspök befolyása alá kerültek. Mózes Árpádot, Antal Lászlót, Gödri Jánost, Dani Pétert, Veress Károlyt, Kiss Bélát és Török Sándort a hatóságok hosszú évekre küldték kényszermunkatáborokba.

Elég nagy türelemmel és főleg jó irányba terelték-e közösségeiket a protestáns lelki vezetők? Mi történhetett volna, ha összefognak? Mit mutat az egység hiánya? A politikai rendőrség erejét? Az irattartókból előkerült információk szerint ezek a

14 Francis E. Clark portlandi presbiteriánus lelkész 1881-ben megalakította az ún. CE Szövetséget, *Christian Endeavour* néven. Célja az volt, hogy megtartsa a hitrejutott fiatalokat a gyülekezetben és a hitben. A történeti Magyarországon Szabó Aladár, dr. Kecskeméthy István és mások 1903-ban alapították meg a Bethánia Egyletet, és kérték annak felvételét a CE Világszövetségbe. Az Egylet célja a „keresztyén könyörülő szeretet gyakorlása és az igazi keresztyén élet felvirágoztatása" volt.

kérdések legalább ugyanannyira foglalkoztatták Richard Wurmbrand-ot[15] – aki több mint egy évtizedet töltött a román börtönökben, mielőtt 1956-ban csatlakozott a „magyar szertartású" lutheránus egyházhoz –, mint Ravasz László református püspököt vagy a mai egyháztörténészeket.

Wurmbrand a kommunista rezsim békés, de rendkívül aktív ellenfele volt. Az elnyomott vallási csoportok és a politikai vezetés közötti párbeszédben látta a kialakult krízis megoldását. 1959. március 17-én (utolsó letartóztatása alkalmával)[16] rendhagyó módon kezdte vallomását: *„Miért csak akkor beszélnek velünk, a vallási élet képviselőivel, ha rács mögött vagyunk?"*[17] Szavai megdöbbentő egyszerűséggel foglalták össze az állam és az egyház kapcsolatát a román kommunista terror második hullámá[18] alatt.

A folytatásban Richard Wurmbrand sok hívő meggyőződésének adott hangot (talán tompítva a kétségbeesés felhangjait), amikor úgy fogalmazott, hogy *„Romániában egy vallásellenes üldöztetés küszöbén állunk."*[19] Nézete szerint bölcsebb lett volna továbbra is nyílt kapcsolatot tartani a román állam és a nyugati vallási mozgalmak képviselői között, de ehhez újra kellett volna értékelni az Egyházak Világtanácsának szerepét,[20] fel kellett volna hagyni a vallási kisebbségekkel szem-

---

15 Richard Wurmbrand (1909–2001) Isztambulban született egy zsidó fogorvos családjában. Bár fiatal korában a kommunizmus hatása alá került, miután 1939-ben megtért, egész életét a keresztény hit terjesztésének szentelte. Előbb Moldvában térített, majd Bukarestben. 1956-ban a kolozsvári evangélikus püspökségen tett vizsgája után Argay püspök támogatásával letehette a lévita-lelkészi esküt. 14 évet töltött a román kommunista pártállam börtöneiben, ahonnan nyugati hittestvérei 10 000 dollárért váltották ki (őt és családját). 1965-ös távozása után rendkívül erélyesen lépett fel világszerte a keresztényüldözések és a kommunista ateizmus ellen. Írásai 15 nyelven jelentek meg.

16 Arhiva Consiliului Naţional pentru Studierea Arhivelor Securităţii (a továbbiakban: ACNSAS), Fond-I, i. sz. 157078, II. kötet, 351–374.

17 1954-ben a bebörtönzött katolikus Márton Áron püspököt Dr. Petru Groza, a Nagy Nemzetgyűlés elnöke kereste fel. Lásd Csendes László: Biserica poate învinge comunismul […] botezând. In: *Márton Áron: un episcop catolic pe calea crucii*. Kolozsvár, 2013, 89–104.; Uő: Párbeszéd a börtönben. Gheorghe Gheorghiu-Dej kormányának viszonyulása a római katolikus egyházhoz. In: Marton József et al. (szerk.): *Ecce sacerdos magnus. Tanulmányok Márton Áron püspökké szentelésének 75. évfordulójára*. Budapest, 2014, 123–166.

18 Az RNK kommunista nómenklatúrája először 1948-ban indított támadást a kisebbségi egyházak ellen. A terror 1955-ben hagyott alább, majd 1956–1964 között újabb terrorhullám söpört végig az ország vallásos csoportjai fölött.

19 Itt jegyezném meg, hogy Bukaresten, Sztálinvárosban (Brassóban) és Orsován a hatóságok több monumentális protestáns templomot romboltak le, mintegy szimbolikus háborút is viselve. Bukaresten a *Sala Palatului* (azaz Palotacsarnok) a volt királyi palota közelében épített protestáns templom helyére épült, míg a mai Brassóban az Aro Hotel váltotta fel a városközpont hajdan épült protestáns templomát. Az orsovai evangélikus templomot a Duna vize alá süllyesztették.

20 A magyar protestáns lelkészek többsége nemcsak Gavrilă Birtaş államvédelmi ezredes szerint volt a *„horthysta, a nyilaskeresztes és az imrédysta mozgalmak tagja"*, de a politikai rendőrség országos szintű első ügyosztályának parancsnoka azért is veszélyesnek tartotta őket, mert *„1944. augusztus 23-a után jogellenesen hatalomra törtek, és a Magyar Népi Szövetségen belül soviniszta politikát folytattak."* Birtaş az unitárius felekezet vezetőit abban is bűnösöknek találta, hogy mivel *„Angliában tanultak, az imperialista ideológia befolyása alá kerültek*". (Lásd ACNSAS, Fond-D, i. sz. 12577, 2. kötet.)

ben elkövetett kegyetlenkedésékkel. A bebörtönzött lelkész elítélte az állambiztonsági ügynökök növekvő arányú felhasználását, illetve a Vallási Felekezetek Osztályának és az országot vezető Román Munkáspárt vezetőségének egyházellenes fondorlatait.

Nyilatkozata során Wurmbrand először állította élesen szembe a Romániában hivatalosan elfogadott (és szerinte nagyrészt megalkuvó) vallási közösségeket a földalatti (mártír) egyházzal. A kettő között tátongó szakadékot későbbi írásaiban gyakran hangsúlyozta, mert véleménye szerint az utóbbi képviselte az egyetlen autentikus vallási struktúrát hazájában. Becslése szerint a (neo)protestáns keresztények száma akkoriban közel kétmillió lehetett az RNK-ban, és ha figyelembe vesszük a magyar protestáns egyházat, a német, magyar és szlovák lutheránus gyülekezeteket, valamint a román, magyar és roma baptistákat, adventistákat, pünkösdieket, valamint más evangéliumi keresztény csoportokat (például az *Oastea Domnului* [„Az Úr Serege"][21] tagjait vagy Jehova Tanúit), ez a szám valósnak bizonyulhat.

Richard Wurmbrand azt is kiemelte, hogy minden közösségben nőtt a szertartásokon résztvevők száma (vallási felekezettől függetlenül), mert a nehéz időkben sok hívő méltányolta az egyházi intézmények oltalmazó és vigasztaló szerepét, viszont a gyülekezetek mind kevésbé bíztak az új vezetőkben, és nem tárták fel előttük valós problémáikat.

Vallomásában Wurmbrand nyíltan elítélte a *Securitate* bomlasztó tevékenységét, amely a zsaroláson és a rágalmazáson túl az egyház törvényes képviselőivel folytatott őszinte párbeszéd elutasításán alapult. A lelkész konkrét példákat is hozott arra nézve, hogy a hatóságok többször kaptak hamis információkat az egyes vallási felekezetekre erőszakolt informátoroktól. Nem kis teljesítmény, hogy mindezt pont a politikai rendőrség fogságában tette.

Miután rámutatott, hogy a kommunista vezetésnek a kisebbségi egyházakkal szemben alkalmazott káros és szűk látókörű intézkedései pánikot keltenek, leírta a folyamatos rettegést és a méltánytalan vallási üldöztetés kapcsán érzett felháborodást.

Az első, Wurmbrand által helytelenített intézkedés az volt, hogy az állam nevezte ki a papokat. Ez ahhoz vezetett, hogy a közösségek megbecsült és kedvelt lelkipásztorait eltávolították pozíciójukból, majd olyan lelkészek és prédikátorok jöhettek a helyükre, akik saját egyházuk érdekeit sértő intézkedéseket vezettek be, és közrejátszottak a bizalomhiány kialakulásában. Richard Wurmbrand ezt az állítását főleg a pünkösdi, adventista és baptista egyházakból hozott példákkal támasztotta alá, majd rosszallásának adott hangot a kisebbségi vallási csoportok vezetőinek letartóztatásával kapcsolatban. Az egyházak szempontjából törvénytelenül kinevezett vezetők nem tudták „kezelni" a gyülekezetek jogos felháborodását,

[21] Az *Oastea Domnului* a Wurmbrand által mártírnak nevezet földalatti egyház része volt. Lelki és szellemi vezetőjének az ötvenes évektől az 1989-ben bekövetkezett haláláig Traian Dorz költő számított.

melyet választott lelkészeik erőszakos eltávolításának kapcsán éreztek. (*Mutatis mutandis* ezt a mózesi vallású, illetve a muszlim hitű emberekre is érvényes állításnak tekinthetjük.)[22]

A vallomás, mely az eltelt idő távlatából ma inkább egy vádiratnak tűnik, azt is sérelmezte, hogy az eredetileg hatósági engedéllyel épített imaházakat (és más vallásgyakorlási helyeket) az állam egyszerűen kisajátította. A tulajdonjog megvonását a vallási közösségek joggal tekintették az állam újabb árulásának.

Wurmbrand nyíltan szólt a koncepciós perek sorozatáról is, amelyekre álláspontja szerint azért került sor, hogy az állam számára kellemetlen kisebbségi egyházak vezetőit és prédikátorait kompromittálják. A karácsonykor vagy húsvétkor tartott bűnügyi perek szerinte egyértelmű támadások voltak a keresztény hit ellen. Wurmbrand számos példát hozott fel arra nézve is, hogy az állam ártatlan csoportok és személyek ellen indított sajtókampányokat. Valóságos rágalomhadjáratok kezdődtek, amelyek úgy láttatták a kisebbségi felekezeteket, mint „reakciós kémfészkeket".

A keresztény hívők erőszakos munkahelyi áthelyeztetését, „reakciós elemként" való megbélyegzését és a különféle fenyegetőzéseket is elítélte Wurmbrand. Például: a gyerekek nem vállalhatják hitüket, ha vallási okokból kizárják őket az iskolai oktatásból – állapította meg. Nyilatkozatának végén Richard Wurmbrand számos más diszkriminációs intézkedést is helytelenített, főleg azt, hogy az állam nem hajlandó elismerni olyan közösségeket, amelyek bevett vallásgyakorlattal és szertartási renddel rendelkeztek. Bár nem említi külön a görög katolikusokat vagy Jehova Tanúit, egyértelmű, hogy észrevétele rájuk is vonatkozik.

*

1956-ban, az Egyházak Világtanácsa központi bizottságának Galyatetőn tartott találkozójára készülődve Ravasz László magyar református püspök[23] is összefoglalta nézeteit a kommunista államok egyházpolitikájáról és a közép-kelet-európai vallási közösségek általános helyzetéről. Szövege „jó tanácsként" jutott el az

[22] Ali Osman Becmambet imám (1912–2013) legendás volt a romániai tatár közösségben, nemcsak mint a kommunizmus túlélője, hanem mint olyan kommunistaellenes aktivista is, akinek kiváltságul jutott, hogy megérhette a kommunista rezsim összeomlását. Omurcea faluban született a történelmi Dobrudzsa régióban, és arra használta fel klerikális pozícióját, hogy segítséget nyújtson a krími tatár menekülteknek. Becmambet imámot Kurt Amet Mustafa és Sîdîk Ibrahim H. Mîrzî volt muftikkal együtt tartóztatták le. A hatóságok csak ezután rendeztek koncepciós pert, melyben tizenkét év börtönbüntetésre ítélték őket. Sîdîk Ibrahim H. Mîrzî 1959-ben, a văcăreşti-i börtönben halt meg. Az ellenálló tatár lelki vezetőket gyakran ítélték életfogytiglani kényszermunkára, így sokan a koncentrációs táborokban haltak meg. Összesen 18 muszlim lelki vezetőt tartóztatott le a *Securitate*. (lásd ACNSAS, Fond-D, i. sz. 14718, 138. l.) Enan Curtmola a nagyenyedi börtönben halt meg politikai fogolyként. Az 1906-ban épített bukaresti mecset helyén a kommunista vezetés a „munkásosztály hőseinek" hozott létre temetkezési helyet. (lásd ACNSAS, Fond-P, i. sz. 10679, VIII. kötet, 84–95.)

[23] Életéről lásd Hatos Pál: *Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete*. Budapest, 2016.

Erdélyben 1989-ig üldözött Bethánia-mozgalom tagjaihoz.[24] Ravasz abból indult ki, hogy Isten akaratának tekinti egyháza (és más egyházak) kommunista uralom alá kerülését. A vallás és a kommunizmus kapcsolatát világnézetek konfliktusaként látta, melyben *„végső soron az állam el fogja nyomni az egyházat, és nyomás alatt fogja tartani."*

Ravasz szerint az állam és az egyház kapcsolatának terén a kommunista politika két lehetséges irány közül választhatott. Bölcsebbnek tartotta azt a megközelítést, amely elválasztja ugyan az egyházat a politikai hatalomtól, de továbbra is lehetővé teszi az autonóm hitéletet. A másik politikai alternatíva, amely szerinte meghatározó volt a kommunista lágerben, az egyházzal szemben alkalmazott állami erőszak volt. Ravasz rámutatott, hogy még egyes kommunisták is igazat adtak neki ezzel az észrevételével kapcsolatban, hiszen az elnyomás politikája csak megerősíti az egyházakat, viszont a rezsim belülről jobban gyengíthette az egyházi struktúrákat, és eredményesebben befolyásolhatta az egyházi vezetést.

Ezt a gondolatsort továbbszőve, Ravasz László arra a következtetésre jutott, hogy az állam az egyházat pont a zsarolható vezetőkön keresztül igyekszik „közönséges kulturális közösséggé" lefokozni, a gyülekezeteket pedig politikai célokra felhasználni. Céljainak elérésére az állam egy négylépcsős modell segítségével korlátozza a vallási jogok gyakorlati alkalmazását, és alapjaiban gyengíti az egyházat, miközben a mecénás szerepében tetszeleg.

E modell szerint a hatóságok olyan intézkedéseket foganatosítottak, amelyekkel az egyházat mint „kulturális közösséget" kezelhették.[25] Ebben az összefüggésben Ravasz László szerint a vallási vezetők szolgalelkű együttműködése súlyos károkat okozott az egyházi intézményekben, a felekezeti oktatási rendszer megszüntetéséhez és a vallási oktatás eltörléséhez vezetett. Szerinte ez a hozzáállás eredményezte azt is, hogy az állam sikeresen átvette a különböző jótékonysági intézmények, így a kórházak és a rászorulókat támogató intézmények (más szóval a diakóniák) irányítását, és nem utolsó sorban feloszlatta a Bethánia CE (Krisztusért és Egyházért) Szövetséget is.

Ravasz László magyarázata szerint a kommunista kormányzat azért használta fel politikai célokra az egyházat, mert legitimálni próbálta magát a lakosság körében. A hatóságok a hatalmukba kerített vagy önként együttműködő papság és az egyház világi vezetőinek segítségével igyekeztek befolyásolni a gyülekezetek véleményét, remélve, hogy így nemcsak a lakosság bizalmát nyerik majd el, hanem nemzetközi szinten is felhasználhatják az egyházat saját érdekeik érvényesítésére.

---

24 Lásd ACNSAS, Fond-I, i. sz. 149827, 3. kötet, 66–68. Az iratot közöltem a *Református Szemle* című folyóiratban 2015-ben, illetve *Az egyház társadalma – a társadalom egyháza. Egyház és társadalom Közép- és Kelet-Európában a 20. században* című kötetben (Seria Historiae Dioecesis Quinque eclesiensis XIII. Pécs, 2015). Vö. Hatos: i. m. 280–281.

25 Ravasz nagyon kritikusan írt a kommunista hatalom alá vetett vallási vezetőkről: *„egy árva zokszó* […] *sem volt soha. Ha bármelyik hívő vagy pap csak egy sóhajt hallatott, azon nyomban végleg elhallgattatták.*" Uo.

Nem vitás, hogy sikerrel kecsegtetett a rendőrállam „liberalizmusát és demokratikus szellemét" a nemzetközi közvélemény bizalmát élvező egyház befolyásolásával megmutatni. Az erre irányuló kampányok következtében azonban a közép- és kelet-európai egyházak megalkuvó vezetősége lassan elvesztette mind a gyülekezetek, mind a Nyugaton élő hittestvérek bizalmát.

Ehhez kötődött a modell harmadik „lépcsője" is: az államnak megfelelő új teológiát dolgoztak ki, amelyet az egyház vezetőin keresztül próbáltak a gyülekezetekre ráerőltetni. Ez a teológiai koncepció viszont az érvényesség és a belső kohézió terén egyaránt nagy hiányosságokat mutatott.

Az egyházakkal kapcsolatos állami politika utolsó lépését Ravasz László az „egyházi diktatúra" kiépítésében látta. A püspök, Wurmbrandhoz hasonlóan, elítélte a papok állami kinevezését, mert ezáltal a hatóságok belülről is befolyást gyakorolhattak az egyházra, a közösségek viszont elvesztették azon jogukat, hogy szabadon választhassák meg papjaikat. Ez kiszolgáltatta a gyülekezeteket új vezetőiknek, akik szabadon büntethették az ellenszegülést és az egyházi szabályok megszegését. Az, hogy a gyülekezetük bizalmát elveszítő egyházi vezetők mindenáron fenn akarták tartani a hierarchiában elfoglalt pozíciójukat, Ravasz László szerint teljesen elfogadhatatlan volt.[26]

A püspök tanácsát így foglalhatnánk össze: *„az egyház a hit kockázata."* Mivel nem e világból való az üzenet, amelyet azokhoz is el kell juttatnia, akik hallgatnak rá, meg azokhoz is, akik nem hisznek Istenben *„az egyház vésse eszébe, hogy egzisztenciája a hit dolga."*

A Magyar és a Román Népköztársaságok vallásos társadalma sok mindenben hasonló volt. A hit reményt és identitást tudott adni, a szeretet pedig alternatívát tudott nyújtani a hívő embereknek. Ilyen alapon mertek egyének és csoportok szembeszállni azzal a tartalmatlan és sivár életvitellel, amelyet a kommunista láger vezetői egész Közép- és Kelet-Európában erőltettek. Az ellenzékiség győzelmének számított, hogy megteltek a templomok, a zsinagógák és a mecsetek (még ha a vallási vezetők némelyike távol állt is a tökéletességtől).

A felidézett iratok azt sugallják, hogy Ambrus mediolanumi (milánói) püspök egyik észrevételének még a (poszt)sztálinizmus korában is komoly valóságtartalma volt, habár véleményét másfél évezreddel korábban, a IV. században fogalmazta meg. Szent Ambrus II. Valentinianusnak, a Római Birodalom társuralkodójának írta: *„Erőszakkal ugyan megváltoztathatod az emberek nézeteit, de hitet (te) nem adhatsz nekik.*[27]

[26] Azt írta, hogy „[az állam lehet, hogy] *megnyert pár papot,* […] *ám csak azt érte el, hogy a magyar protestáns hívők nagy száma vált még közömbösebbé irántuk."* Uo.

[27] *Extorque solent timidis commutationem, fidem inspirare non possunt.*

László Csendes

STALINIST LANDSCAPE WITHOUT THE "GENIUS GENERALISSIMUS" PERSECUTION OF MINORITIES AND RELIGIOUS GROUPS IN THE ROMANIAN PEOPLE'S REPUBLIC

My aim in this paper is to explore the restriction of minority rights in the People's Republic of Romania during the (post)stalinist period and to analyse the harmful and narrow-minded measures taken by the communist leadership against the minority churches and their believers in order to destroy the coherence of the religious communities.

On March 17, 1959, important voices of the Cold War and distinguished personalities of the anti-communist resistance summarized the abuse of the communist authorities against the religious minorities. Richard Wurmbrand and bishop dr. László Ravasz described how the churches had been demoted to "simple cultural communities" by the totalitarian states and used for political aims. "The Church has to keep in mind that its existence depends on faith. The Church carries the risk of faith… It does not belong to this world and remains here as long as it carries this risk, struggling against all odds to spread the joyous message that has been entrusted to it, both to those who are listening, and to those who do not want to hear it."–concluded Ravasz.

Kovács Eleonóra

A MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁR PROJEKTJE A REFORMÁCIÓ EMLÉKÉVÉBEN

A Magyar Nemzeti Levéltár a reformáció emlékévében valamennyi intézményére kiterjedő projektet valósít meg, amelyet a magyar Kormány által 2013-ban, a reformációi emlékév méltó megünneplésére létrehozott Reformáció Emlékbizottság támogat. A projektről több szakmai folyóiratban jelenik meg összegzés. A *Levéltári Szemlé*ben a szervezési, módszertani kérdésekről esik szó, a *Turul* segédtudományi folyóiratban pedig három nagy projektelem, alprojekt részletes ismertetésére van lehetőség, valamint azok első eredményeiből is szemezgetnek az ott megjelenő írások. E tanulmány a projekt egészét, annak felépítését, megvalósult és még várható eredményeit összegzi valamennyi területre vonatkozóan.[1] Nagyon szerencsés, hogy a levéltári szakmai folyóiratok lehetőséget adnak arra, hogy különböző aspektusokból tudjuk ismertetni e sokrétű és minden levéltári területre kiterjedő munkát.[2]

Előkészítés, tervezés, alapelvek

A Reformáció Emlékbizottság az évforduló méltó megünneplésének keretében tudományos kutatások támogatását is vállalta. Kiemelt projektként, együttműködési támogatást biztosítva a Magyar Nemzeti Levéltárnak, 2014-es egyeztetéseket követően, 2015-ben kezdődhetett meg a projekt alapelveinek kidolgozása.

Az előkészítés, amelynek keretében többféle kérdést kellett feltennünk magunknak, közel egy évet vett igénybe. Kiválasztottuk a projekt főbb céljait, felméréseket végeztünk a megvalósíthatóság érdekében, majd ezt követően kidolgoztuk az alapelveket.

---

1 A kézirat elkészítésekor – 2017 őszén – a projekt eredményei nagy százalékban már megvalósultak, zárása azonban 2018 tavaszán esedékes. Így a munkafolyamatok utómunkái, egyes kiadványok s az adatbázisok bemutatása, stb. még ezután történik meg.

2 A tanulmányban felhasznált projektleírások, útmutatók, munkautasítások, adatbázis-ismertetők többünk közös munkájának eredményeképpen jöttek létre. Köszönöm a Reformáció MNL projektbizottsága (Fülöp Tamás, Puskás-Paulik Ágnes, Rácz György, Tóth Judit), a Forrásfeltáró munkacsoport (vezetője: Szendiné Orvos Erzsébet, tagjai: Hegedüs Zoltán, Jakab Réka, Oláh Tamás, Őriné Bilkei Irén), valamint Laczlavik György segítségét az adatbázis-útmutató és egyéb szakmai anyagok kidolgozásában. Köszönöm a szabad királyi városok projektleírását H. Németh Istvánnak, a levéltár-pedagógiai feladatok kidolgozását pedig a Levéltár-pedagógiai munkacsoport munkatársainak (vezetője: Apáti Anna Zita, tagjai: Kesztyűsné Csuti Judit, Márkusné Vörös Hajnalka, Nagy Dóra, Nagy Balázs Vince, Oláh Tamás). Ezen útmutatók, leírások, munkaanyagok szövegét, helyenként átdolgozva, beemeltem tanulmányomba.

Alapvető cél volt, hogy a levéltár jellegzetességeire és erősségeire alapozó projektet hozzunk létre, amely az intézmény alapfeladataira támaszkodik, s azokra az értékekre, amelyek csak a levéltárakban lelhetők fel. A fő cél tehát az egységes elvek mentén történő, korszerű eszközökkel publikált forrásfeltárás és az arra épülő adatbázis-építés lett. A projekt e fő feladatra építve annak eredményeit különböző szinteken és módokon hasznosította, s minden levéltári területre kiterjedt. Fontos követelmény volt azonban önmagunkkal szemben, hogy a projektelemek ne csak egymásra épüljenek, hanem egymást ki is egészítsék és továbbfejleszthetőek legyenek a jövőben is.

A főbb célok kidolgozásának folyamatában fontos szerep jutott annak, hogy felmérjük, milyen forrásadottságaink vannak az egyes intézményekben, melyek a kutatásba bevonható, sok eredménnyel kecsegtető irategyüttesek, majd annak eldöntése, melyek legyenek a szakmai minimumba beemelhető, minden intézmény által egységes elvek mentén végrehajtandó feladatok. Csak a felmérés végeztével dőlt el, hogy mely kötelező elemekből áll a projekt. (A szakmai alapok teljesítésén túl, ún. belső pályázati vállalásokkal minden intézménynek saját alprojekt indítására is lehetősége volt.)

Munkánk szempontjából hatalmas előny, hogy a Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) valamennyi intézménye résztvevője volt a munkának, hiszen nagy vállalkozást csak sokan és egységes elvek mentén célszerű és érdemes elkezdeni. Projektünk, amelynek elnevezése *Reformáció MNL*, pontosan ezeket a kedvező adottságokat kamatoztatta. Sok kutatási téma azért halasztódik évtizedekig, mert nincs annyi munkatárs, amennyi fővel belátható időn belül értékelhető eredmény születik. A közös munkának, ha egységes elvek mentén valósítjuk meg, nagy hozadéka lehet.

A projekt jelképesen is idézi a reformáció szellemét, hiszen közvetítő nélkül szeretne egyre több dokumentumot átadni a kutatni vágyók számára. Gyakran tapasztaljuk, hogy – kevés kivételtől eltekintve – egy-egy téma kutatása esetén ugyanazokat a forráscsoportokat, szakkönyveket használják a kutatók, a szakdolgozatírók, holott sok a feltáratlan anyag, amelyek azonban csak akkor aknázhatók ki, ha felhívjuk rájuk a figyelmet és ha hozzáférhetővé tesszük őket. Azt szeretnénk, ha a témát kutatók közül ne csak a legelszántabbak, hanem a kezdők vagy akár a nem szakmabeli érdeklődők is ne csak szakkönyvekből, regesztákból, kivonatokból tájékozódjanak a reformációról, hanem közvetlenül férjenek hozzá az iratokhoz, értelmezzék, hasznosítsák az azokban rejlő információkat. Ezt a modern technika eszközeivel, adatbázisba rendezve, lehetőleg digitális képpel ellátva szeretnénk biztosítani. E „közvetítő nélküliség" tehát az egyik fő elvünk. Ettől elsősorban azt reméljük, hogy a szisztematikus feltárás új adatokat eredményez, s ezáltal a kutatómunkát ösztönözve, új tudományos eredmények is születnek az eddig megválaszolatlan kérdéseket illetően.

Forrásfeltáró projektek

Az Országos Levéltár 1526–1550, majd 1570 közti anyagokat feltáró projektje

Az MNL Országos Levéltára a reformációs projekt tervezésekor az 1526–1550 közti iratok feltárását tűzte ki célul. E feltárás kapcsolódik a Mohács előtti oklevelek adatbázisának folytatásához, s ez már eleve előnyt jelent a kutatók számára is, hiszen egy már feltárt és publikált anyag és az abban rejlő adatok, valamint egy újabb időszak iratai közötti összefüggések kutatása is lehetővé válik. A reformáció magyarországi kezdeteire vonatkozóan rendkívül fontos ez az időszak, hiszen az új hitelvek magyarországi terjedésének tanulmányozásához ezen évek iratai nélkülözhetetlenek. E projektrész, valamint a szabad királyi városok vallásváltását vizsgáló alprojekt eredményei egymást is erősítik, sőt ahol a megyei anyagban találhatók a korai időszakra vonatkozó dokumentumok és adatok, ott is kiegészülhetnek egymás adataival a különböző intézmények forrásfeltárási eredményei.

A projekt tervezését felmérés előzte meg. 2015-ös becsléseink szerint az Országos Levéltár kb. 43 iratfolyóméter anyagot őriz az 1526 és 1550 közötti időintervallumból. Ez kb. 300 000 iratot jelent. A dokumentumok a Magánlevéltárak és gyűjtemények főosztálya (53%) és az 1945 előtti kormányszervek főosztálya (47%) anyagában találhatók, mintegy 480 törzsegységben. E két iratőrző osztály végezte a feltáró munkát, szoros összeköttetésben a digitalizálást végző Állományvédelmi és Reprográfiai Osztállyal és az adatbázis terén segítséget gyújtó informatikus kollégákkal. A projekttámogatás lehetővé tette, hogy a levéltárosok munkatervbe felvett napi feladatvégzése mellett a projekt időtartamára kizárólag e feltárásban dolgozó külső munkatársakat is alkalmazzunk.

Az iratok mennyisége, valamint az adatbázisba rögzítés sebessége lehetővé tette, hogy ezt az évkört két évtizeddel előretoljuk, így a kutatást 1570-ig végezzük. Ez az időhatár nem véletlen, ekkortól növekszik ugrásszerűen az írásbeliség termékeinek száma, addig viszonylag könnyen átfogható.

A reformációra vonatkozó iratok meglehetősen szétszórtan és feldolgozatlanul találhatók az Országos Levéltár iratanyagában. Emiatt is volt nagyon fontos a felmérés, a fondok tartalmának előzetes átnézése, majd ezt követően a kutatásba bevonható anyagok kiválasztása. Az előzetes felmérés mellett nagyon lényeges része e munkának a kiválasztott fondok feltárása, amely a segédletek hiánya miatt nehézkes, de kulcsfontosságú feladat. A dokumentumokhoz viszonylag csekély számban állnak rendelkezésre kutatási segédletek, s ezek jelentős része sem megbízható. Ez is oka annak, hogy ezeknek az irategyütteseknek a kutatására korábban nagyon kevesen vállalkoztak, kutatócsoportok is csak kisebb egységek szinte csak szúrópróbaszerű vizsgálatával próbálkoztak. Az egyetlen megbízható megoldás az anyag darabszintű átnézése, amely kettős célt szolgál. Egyrészt a jelzett időintervallum anyaga feltárttá válik, másrészt erre támaszkodva elvégezhető a reformációra vonatkozó források kiválogatása és feldolgozása, majd adatbázisba rendezése.

A projekt a darabszintű feltárással a reformációra vonatkozó anyagok kiszűrését s azok részletes feldolgozását tudta megvalósítani. A kiemelt iratok feldolgozásával párhuzamosan történt a digitalizálás. A digitális felvételek közzététele és a feltárt, feldolgozott anyag adatbázisba rendezése a projekt végeredménye. Ennek gördülékeny megvalósításához elengedhetetlen volt, hogy megfelelő ütemben történjék a digitalizálás, ez több digitalizáló munkaállomás összehangolt munkájának eredményeképpen valósulhatott meg.

A projekt nyeresége több a reformációs adatok feltárásánál. Mivel a feltárás csak a darabszintű átnézéssel lehetséges, így minden dokumentum bekerül az adatbázisba, s bár a célkitűzés alapján a protestáns vonatkozásúak adatait vesszük fel részletesen, a többi irat alapadatai is bekerülnek, így azok is kutathatóvá válnak. Ezek később a reformációs tárgyú iratokhoz hasonlóan több adattal egészülhetnek ki. Az adatbázis egyébként sem csak a protestáns felekezeteket kutatók számára lehet hasznos, hanem a korszak, egy-egy térség, egy család vagy személy, vagy éppen a katolikus egyház történetét kutatók számára is.

Az Országos Levéltár szabad királyi városok vallásváltását vizsgáló projektje

A reformáció elterjesztésében a magyarországi szabad királyi városok főként német nyelvű polgársága jelentős szerepet játszott, hiszen Luther tanainak első hazai hirdetői is elsősorban közülük kerültek ki. Annak ellenére, hogy a városok szerepe a reformáció terjedésében kiemelkedő volt, s bár a 19–20. század fordulóján, illetve a közelmúltban zajlott kutatás e tárgykörben, a vallásváltás feltárása még nem valósult meg. A reformációs projekt keretén belül erre vállalkozott az intézmény.

A kutatás célja: feltárni azokat a forrásokat, amelyek a reformáció korai elterjedésének alapvető dokumentumai, majd ezek alapján lehetőség szerint megrajzolni, rekonstruálni a városi reformáció folyamatát. A kutatás egyúttal hungarika-kutatás is, és a Magyarországon kívül található források feltárásában is jelentős segítséget jelenthet. A feltárandó terület az egykori Magyar Királyság szabad királyi városainak levéltári iratanyaga, amely kis részben a mai Magyarországon, nagyobb részben Szlovákiában, Ausztriában és Romániában található.

A városi levéltárak szerepe rendkívül fontos, mivel főként itt találhatók e korai korszakra – a reformáció első évtizedeire – adatgazdag forrásegyüttesek. A vallásváltás alsóbb szintű vizsgálatának itt vannak meg az előfeltételei nem csupán a városi lakosságra, hanem az evangélikus egyház kiépülésére, a hittételek megfogalmazására és a könyvnyomtatásra vonatkozóan is. A városi levéltári iratanyag korai időszakának felmérése, a reformációval, vallásváltással, az egyház szerveződésével kapcsolatos dokumentumok feltárása, kiválogatása, digitalizálása és adatbázisban történő feldolgozása valósult meg.

A helyi egyházi gyűjtemények felmérése is fontos volt annak érdekében, hogy az evangélikus és református lakosság hitélete, közösségi élete, valamint száma felmérhető legyen. A projekt – az MNL hungarika-kötelezettségeihez igazodva – a későbbi időszak magyar vonatkozású iratanyagával kapcsolatban is végzett kuta-

tást. Ez esetben a feltárás volt az elsődleges cél, amelyről a későbbiek során segédlet készíthető.

A projekt eredménye a feltárt források kutatható tétele, valamint a szabad királyi városok vallásváltásának folyamatát megrajzoló kötet megjelentetése lesz a későbbiekben.

A kutatás a következő városokra, illetve intézményekre terjedt ki: Pozsony (Pozsony Főváros Levéltára, Pozsonyi líceum levéltára); Nagyszombat (Pozsonyi Állami Levéltár Nagyszombati fióklevéltára); Modor (Pozsonyi Állami Levéltár Modori fióklevéltára, helyi evangélikus gyűjtemények; itt találhatóak még Bazin és Szentgyörgy városok iratai is); Szakolca, Trencsén (Pozsonyi Állami Levéltár Szakolcai és Trencséni fióklevéltára); Zólyom, Selmecbánya (Besztercebányai Állami Levéltár Selmecbányai és Zólyomi fióklevéltára); Besztercebánya (Besztercebányai Állami Levéltár Besztercebányai és Körmöcbányai fióklevéltára; itt található még Korpona, valamint Bakabánya, Libetbánya és Bélabánya városok levéltára is); Kassa, Eperjes (Eperjesi Állami Levéltár, annak Eperjesi fióklevéltára, Kassa Város Levéltára, helyi evangélikus gyűjtemények); Bártfa (Eperjesi Állami Levéltár Bártfai fióklevéltára, helyi evangélikus gyűjtemény); Lőcse (Lőcsei Állami Levéltár, annak Poprádi fióklevéltára, helyi evangélikus gyűjtemények Lőcsén és Késmárkon); Ruszt, Kismarton (Ruszt Város levéltára, Burgenlandi Tartományi Levéltár); Kolozsvár (Románia Nemzeti Levéltára Kolozs Megyei Hivatala); Szatmárnémeti (Románia Nemzeti Levéltára Kolozs Megyei Hivatala, ill. Románia Nemzeti Levéltára Szatmár Megyei Hivatala); Nagyszeben (Románia Nemzeti Levéltára Szeben Megyei Hivatala); Brassó (Románia Nemzeti Levéltára Brassó Megyei Hivatala); Arad és Temesvár (Románia Nemzeti Levéltára Arad Megyei Hivatala, ill. Románia Nemzeti Levéltára Temes Megyei Hivatala).

Megyei levéltárak forrásfeltáró tevékenysége

Az MNL fondjainak számban és iratmennyiségben is jelentős részét érinti a megyei levéltárak forrásfeltárási munkája. Ezen intézmények forrásadottságaikat illetően eltérnek egymástól és különbséget mutatnak abban is, hogy a hozzájuk tartozó térség milyen szerepet töltött be a protestantizmus történetében, s ezzel összefüggésben az iratképzőik anyagában milyen jelentőségű adattartalmak találhatók a kutatott témában.

2015 első felében zajlott a megyei levéltárak forrásadottságainak felmérése s a feltárás elveinek kidolgozása. Lehetséges kutatási szempontokat, feltárási területeket jelöltünk ki az intézmények adatszolgáltatásainak segítségével.

Fontosnak tartottuk, hogy a reformáció kutatása az egész ország területére vonatkozóan megvalósuljon, különösen azokon a helyeken, ahol jelentős források lelhetők fel. Nem csupán a protestantizmus megszületésének és korai terjedésének időszaka volt érdekes kutatásunk szempontjából, hanem napjainkig terjedő története, hiszen a különböző korszakokban számos olyan esemény történt, amely a protestáns egyházak szempontjából tanulmányozásra érdemes. A protestantizmus

kutatásán elsősorban az evangélikus és református egyházakra vonatkozó feltárásokat értettük, de ahol volt rá adat, ott a többi protestáns egyház (baptista, metodista, pünkösdi, adventista, unitárius) kutatását is ösztönöztük.

A projekt szakmai minimum teljesítéséből, valamint szabadon választható plusz feltárási munkákból épült fel. A forrásfeltárás saját iratanyagban történt, de voltak esetek, ahol célszerű volt kiegészíteni a sérült vagy hiányos megyei anyagot egyházi levéltárak adataival. A feltárómunka – szabadon választhatóan – megvalósulhatott a legfontosabb dokumentumokról valamennyi korszakra vonatkozóan, vagy egyes időszakokra, illetve speciális témákra részletesen, darabszinten. Így minden intézmény kiválaszthatta a saját iratanyagra leginkább illő feltárási módot, ugyanakkor azokat a fondokat, amelyek nem vagy csak elenyészően tartalmaztak adatokat, nem vonták be a munkába. Minden intézménynek mérlegelnie kellett, hogy mely időszakból van olyan iratanyaga, amely indokolja a részletes feltárást, s hol elég az anyag fond-, állagszintű ismertetése.

A korai korszakok esetében – értelemszerűen, ahol volt ilyen – az Országos Levéltár 1526–1570 közti darabszintű feltárásához hasonló módon kellett eljárni. Ugyancsak ilyen jellegű feltárás volt ajánlott egy-egy rövid, nagyon adatgazdag időintervallumra vagy fondra nézve is.

Mielőtt a forrásfeltárási munkák megkezdődtek, az első feladat egy, a feltárások alapjául szolgáló fond- és állagszintű áttekintés elkészítése volt az intézmények teljes iratanyagáról. Ezek egyrészt átfogó ismertetést adnak a kutatóknak egy-egy levéltár kutatási lehetőségeiről, másrészt ezek segítségével lehetett kiválasztani hatékonyan, hogy mely iratcsoportok esetében indokolt vagy elengedhetetlen a darabszintű feltárás.

A forrásfeltárás során az intézmények – miután az átnézésre javasolt fondok leírását elkészítették a fond- és állagszintű áttekintésben – alapvetően a projektútmutatóban feltárásra javasolt anyagok közül válogattak. Különbségek elsősorban abban voltak, hogy rendelkezésre állt-e az adott időszak anyaga (pl. volt-e 16. századi iratanyag), feldolgozatlan volt-e (ha már teljes körűen publikálták, akkor értelemszerűen nem foglalkoztak vele), tartalmazott-e megfelelő mennyiségű adatot ahhoz, hogy bevonják a feltárásba.

Kataszter típusú összegzések születtek szinte minden levéltárban az iskolák és az egyesületek fondjairól. Készültek egyes fondokat külön is feldolgozó kataszterek és darabszintű jegyzékek is, amelyek a fondok tartalmát részletesen dolgozták fel.

Az iratok darabszintű feldolgozása egy erre a célra kifejlesztett adatbázisban történt.[3] Az MNL minden tagintézménye egy-egy külön, saját adatbázist épített, amelyek tartalma összegezhető egyetlen MNL-szintű egységbe.[4] A darabszintű feltárásba sok intézmény esetében bevont adatgazdag forrástípus volt például a végrendeletek

[3] A megyei reformációs adatbázis informatikai munkálatait Záros Zsolt végezte.
[4] Az összesített adatbázis az *Adatbázisok online* felületen lesz majd elérhető 2018-ban.

anyaga több korszakból is, amelyek rekordjai idővel akár teljes MNL-szintű végrendelet-adatbázist is alkothatnak.

Szinte minden intézmény végzett feltárást a különböző korszakok legfőbb közigazgatási irataiban, a vármegyei törvényhatósági bizottságok, a városok, mezővárosok tanácsának irataiban: tanácsülési jegyzőkönyvek és közigazgatási iratok között; a város bizottmányi közgyűlésének, polgári választmányának, városhatósági közgyűlésének anyagában; képviselő-testületi jegyzőkönyvekben; polgármesteri hivatalok anyagában és polgármesteri iratokban. A jegyzőkönyvek és az iktatott általános iratok mellett a külön állagokban őrzött népösszeírások, népszámlálások a tanácsi iratanyag korszakonkénti tagolódása szerint – akárcsak a végrendeletek – több fondban is feltűnhetnek.

A megyei feltárás eredményeiből látható, hogy az intézmények elsősorban forrásadottságaik alapján választottak feltárandó anyagot, s emiatt a megyei adatbázis adatai megyénként, intézményenként változóak. Az adatbázis azonban nemcsak a forrásadottságokat tükrözi, hanem a térség protestáns társadalmának különböző jellemzőit is, számarányát, intézményrendszerét, felekezeti viszonyait, más felekezetekhez vagy a helyi világi vezetéshez való viszonyát, elismertségét vagy éppen hátrányosabb helyzetét. A feltárás megkezdésekor is ez volt a két fő szempont, elvárás, hogy a térség reformációját és a levéltár gyűjteményét is tükrözze a kutatásra kiválasztott anyagok csoportja.

A projekt egyéb területei

A levéltári projekt eredményeit többféle szinten publikáljuk és tárjuk a társadalom elé. Az adatbázisokkal elsősorban a kutatókat szeretnénk megszólítani, de ügyeltünk arra, hogy az új eredmények a társadalom szélesebb rétegeihez is eljussanak, s azok ne csak a tudományos életben, hanem a laikusok számára is hasznosíthatók legyenek. Emellett fontos az ifjabb nemzedék megszólítása is, hogy az oktatás számára is segítséget tudjunk nyújtani. Ennek jegyében készültek a projekt tudományos-ismeretterjesztő szintű programjai, a közművelődési tevékenység, a levéltár-pedagógiai foglalkozások, valamint a kiadványi munka egy része.

Levéltár-pedagógia

Mind az általános, mind a középiskolás tananyag hatékony kiegészítői lehetnek a levéltár-pedagógiai foglalkozásokon tanult ismeretek, elsősorban élményszerű, a lexikális tudást valós iratokon és események tükrében ismertető voltuk miatt, de azért is, mert olyan kiegészítő ismeretanyag juthat így a tanulók birtokába, amely egy-egy téma alaposabb ismeretét teszi lehetővé számukra. Emellett nemcsak az adott történelmi eseményekről tanulhatnak a diákok, de általánosabb ismeretek megszerzésére is alkalmas egy-egy levéltári óra. Nemcsak a történelem, de az irodalom, földrajz, művészettörténet oktatásának is hatékony kiegészítője lehet egy levéltári foglalkozás, s a források bemutatása, elemzése hozzájárulhat a fiatalabb

korosztály képességeinek fejlesztéséhez. Fontos továbbá a levéltárral mint intézménnyel való megismertetésük, valamint a levéltárhasználóvá és a kutatóvá nevelésük is. Lényeges, hogy kialakuljon az a képesség, amellyel a tanulók objektív következtetéseket tudnak majd levonni, saját ítélőképességükre hagyatkozva egy-egy dokumentum – legyen az kép, magánlevél, jegyzőkönyvi bejegyzés, térkép – önálló értelmezésével, elemzésével.

A levéltár-pedagógiai foglalkozások viszonylag hosszú és alapos előkészítést követően 2016 októberében indultak valamennyi MNL-intézményben általános iskolás felső tagozatos és középiskolás korosztályok számára.

A foglalkozások alapjául és háttéranyagául egy foglalkoztatófüzet szolgált, amely levéltári forrásokra alapozva dolgozta fel a reformáció témakörét. Fontos szempont volt, hogy a két korosztály differenciáltan legyen jelen, s a feladatokból a megfelelő szint szerint tudjanak választani a füzet alkalmazásakor a kollégák. A háttéranyagra alapozó foglalkozások kiegészültek az egyes megyékre, városokra vonatkozó információkkal, s természetesen minden helyszín szabadon használhatta fel a füzet feladatait, vagy akár újakat készíthetett azok mintájára.

A foglalkozások során és a füzetben is szereplő témák a következők voltak: a reformáció kezdetei, a magyarországi prédikátorok tevékenysége, az egyházszervezet kiépülése, bibliafordítások, nyomdák, anyanyelvi igehirdetés és oktatás, híres iskolák, híres tanárok, reformáció és ellenreformáció, templomépítés (milyen egy protestáns templom?), jelképek, a protestáns egyházak történetének fő állomásai, a reformáció helytörténeti vonatkozásai.

A foglalkoztatófüzetet részletesebb *online* tanagyag, valamint forrásgyűjtemény egészítette ki, amelyek a projekt honlapján hozzáférhetőek voltak.

A levéltári órák 2016 októberétől az egész emlékév folyamán látogathatóak voltak minden levéltárban. Az intézmények ezt követően is megtartják majd levéltár-pedagógiai palettájukon a reformáció történetét feldolgozó foglalkozást mint lehetséges tematikus órát.

A foglalkozásokra épült az *Utazás Wittenbergbe* elnevezésű országos verseny, amelynek első fordulója megyénként zajlott. Egy *online*-teszt kitöltése és a reformáció témájához kötődő, szabadon választható tartalmú, stílusú kisfilm készítése volt a feladat. A továbbjutók – megyénként, korosztályonként az első csapatok – a középdöntőn ugyancsak *online*-teszt kitöltésével találkoztak. A tesztek a foglalkoztatófüzet és a háttéranyag ismereteire épültek változatos típusú feladatok formájában.

Felkészüléshez és háttéranyagul az említett foglalkoztatófüzet és az *online*-tananyag[5] mellett a tananyagban szereplő levéltári források teljes szövegei, képek, és az ugyanott külön jelölt érdekességek figyelmes átnézését javasoltuk, a teszt

[5] http://reformacio.mnl.gov.hu/utazas_wittenbergbe_a_reformacio_tortenetenek_otszaz_eve_magyarorszagon (Az utolsó letöltés dátuma: 2017. szeptember 14.)

műveltségi kérdéseinek kitöltéséhez pedig a *Reformáció MNL*-honlap *Reformáció a magyar kultúrában*[6] című részének áttanulmányozását ajánlottuk.

A középdöntőből hat (a legtöbb pontot elérő) csapat jutott tovább az országos döntőbe mindkét korosztályból. A döntőn három feladatot kaptak a csapatok, közülük kettőt előre elkészíthettek, beküldhettek, de a versenyen is ismertetniük kellett munkájukat. A harmadik feladat a helyszínen vált ismertté.[7]

A megyei fordulóban és az országos elődöntőben a lexikális tudás került előtérbe, bár már itt is fontos volt az értelmezés, a logika, a következtetés, a tanultak hatékony alkalmazása. Az *online*-teszt felkészülés nélkül a megadott időn belül nem volt eredményesen teljesíthető.

A döntőben nem a megtanult lexikális adatok ellenőrzése volt a cél, hanem arról igyekeztünk meggyőződni, hogy a megszerzett és tanult információkkal hogy tudnak élni a versenyzők. Megértették-e a reformáció legfontosabb vívmányait, eredményeit, a társadalomra gyakorolt hatásait, s azt, hogy mindezek a történeti folyamatok a hétköznapokban fejtették ki hatásaikat, és a jelen számára is hordoznak tanulságokat.

A levéltári verseny célja, hogy a részt vevő csapatok megismerkedjenek a téma elsődleges forrásaival és a levéltári kutatás módszertanával. Ennek segítségével a diákok betekintést nyertek a magyarországi reformáció társadalmi és kulturális hatásaiba, a tankönyvekből szerzett ismereteiket kreatív módon bővíthették.

Az MNL-szinten, azonos elvek mentén zajló levéltári órák mellett alternatív foglalkozások is megvalósultak: az MNL Hajdú-Bihar Megyei Levéltára a *Légy jó mindhalálig!* témakörét dolgozta fel, a Zala Megyei Levéltár jeles zalai protestánsok életútját, a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár többek között a református nagyasszonyok témájában tartott foglalkozásokat. Utóbbiak külön pályázatokat is hirdettek az országos közös verseny mellett. Vas megye esetében külön levéltár-pedagógiai kötet is megvalósult *Források a Vas megyei reformáció történetéhez* címmel**,** amely egy megkezdett sorozat második részeként látott napvilágot. A korábbi, katolikus témájú kötet után – *Dokumentumok a szombathelyi Szent Márton tisztelet történetéhez* – e kiadvány protestáns forrásokat dolgoz fel.

6 http://reformacio.mnl.gov.hu/reformacio_a_magyar_kulturaban (Az utolsó letöltés dátuma: 2017. szeptember 14.)

7 Előre beküldendő feladat volt: 1. feladat: korabeli újság készítése az 1541. évről (általános isk.), az 1555. évről (középisk.), maximum egy A3-as méretű lapon, kétoldalas terjedelemben. Kötelező és szabadon választható témákkal. 2. feladat: templomépítési tender. A feladat otthoni előkészítése során a csapatoknak az *online*-tananyagban található képi források, valamint a honlapon megadott dokumentumok segítségével és szempontok alapján (időszak, stílus, építőanyagok, díszítés, stb.) egy, az adott korszaknak megfelelő, protestáns templomépítési pályázatot kell összeállítaniuk. Makett vagy rajz, esetleg digitális rajz volt készíthető. 3. feladat: érvelési verseny – szubjektív forráselemzés. Témakörök: protestáns iskolák, lelkészsorsok, templomok tulajdonvitája, protestáns szimbólumok, reverzális, bibliafordítók

Vándorkiállítás

Az MNL valamennyi intézményének részvételével, közel 100 ember munkájának eredményeképpen jött létre a *Vissza a forrás*okhoz című vándorkiállítás. Olyan forrásválogatás összeállítása volt a célunk, amely nemcsak a reformáció kezdeteit, hanem annak hatásait is bemutatja, ötszáz évet fog át. Ezt a terjedelem adta korlátok miatt egyrészt a fordulópontokra koncentrálva, másrészt olyan események, épületek, személyek bemutatásával tudtuk megoldani, akik és amelyek önmagukon túlmutatva egy-egy korszakot vagy témakört is szimbolizáltak.

Célkitűzésünk volt, hogy ne csak a köztörténettel párhuzamosan haladó egyháztörténeti korszakokat ismertessük, hanem az adott korszakra jellemző kisebb-nagyobb tematikus egységeket helyezzünk el – jelentőségüktől függően – az idővonalon, kicsit fellazítva ezzel a kronologikus rendet.

A dokumentumokat gyűjtő levéltárakat arra kértük, hogy a szerintük legérdekesebb vagy arra a térségre legjellemzőbb iratokból válogassanak, hiszen ezzel egyúttal egy-egy régió is bemutathatóvá válhatott. Nem az intézményenkénti közzététel mellett döntöttünk azonban, hiszen a nagy egész bemutatása volt a cél. Minden intézmény dokumentumaiból az éppen tárgyalt témához leginkább kapcsolódóakat, az azt legjobban illusztrálókat válogattuk be. Bizonyos témák erőteljesebben vannak jelen, mások kevésbé, vagy éppen hiányoznak. Ez is tudatos döntés eredménye volt. Mivel levéltári anyaggal dolgoztunk és célunk is az volt, hogy saját anyagot mutassunk be, voltak olyan területei a témának, amelyek – bár némi anyag nyilván található róla – megjelenítésére nem vállalkoztunk. (Pl. zene vagy népi díszítőművészet.)

A kiállítás műfajához – vándorkiállítás – igazítottuk a technikai kivitelezést: az eredeti iratok jó minőségű szkennelt képét molinókon jelenítettük meg, így könnyedén szállítható, sok helyre eljuttatható volt, míg ugyanezt eredeti iratokkal nem lehetett volna megoldani. A kiállítás az emlékévben bejárta a levéltári helyszíneket, s nagyon jól csatlakoztatható volt eredeti iratok bemutatásához is. Az aktuális helyszíneken egyrészt a molinókon szereplő anyagok eredetijét, másrészt még több értékes iratot mutattak be a levéltárosok.

A vándorkiállítás 22 molinóból állt, amelyek a bevezető és záró molinó kivételével a következő témákat dolgozták fel: A reformáció elterjedése Magyarországon; Artikuláris helyek; Állam és egyház viszonya 1781 után; Felekezeti megoszlás; Egyházszervezet, egyházi tisztviselők; Kisebb protestáns egyházak, irányzatok; Felekezeti ellentétek; Templomépítés; A protestáns vallásgyakorlás színterei; Közösségi terek; Iskola, oktatás; Bibliafordítások, nyomdák; Céhek, polgárjog; Nemesítések, nemesi közbirtokosságok; Társadalmi szerepvállalás; Protestáns egyesületek, szerveződések; Protestáns portrék; Évfordulók, emlékállítás.

A vándorkiállítás külső helyszínekre is eljutott, egyházközségek, felekezeti iskolák, könyvtárak, a levéltárak együttműködő partnerei adtak helyet neki, több esetben közös rendezvény keretében. Határon túl Kassán és Vágsellyén volt látható a

kiállítás. Nagyobb szakmai rendezvények idején azok helyszínére (vagy közelébe) is elszállítottuk, így a Magyar Levéltárosok Egyesülete, az Egyházi Könyvtárosok Egyesülése, a Honismereti Szövetség nyári akadémiája s más szakmai alkalmak idején sok érdeklődő láthatta. Szerepelt 2017. október 31-én a Papp László Budapest Sportarénában megrendezett központi Reformáció 500 emlékünnepségen is.

A kiállítás mint tematikus anyag alkalmas a későbbiek során is az oktatás segítésére. Elektronikus formában is hozzáférhetővé tettük, így a levéltári helyszíneken bármikor felhasználható tanagyagként. Mivel a reformáció témakörének kutatása nem az emlékévvel kezdődött és nem is ér véget azzal, a tárlat iránt már 2018-ra is van érdeklődés, több egyházi intézmény és gyülekezet, valamint könyvtárak, múzeumok is előjegyezték programjukba.

A kiállítást egyúttal kedvcsinálónak is szántuk forrásfeltáró munkánk eredményeihez, hiszen forráskiadvány-sorozatunk – igaz, nagyobb terjedelemben – hasonló szerkesztő, válogató munkát igényelt, mint a kiállítás összeállítása.

Egyéb kiállítások, rendezvények, projektbemutatók

A vándorkiállítás mellett több intézmény saját kiállítással is jelentkezett. Az Országos Levéltár az MNL, a Magyarországi Evangélikus Egyház Reformációi Emlékbizottsága, valamint a Ráth Mátyás Gyűjtemény közös szervezésében megvalósult nemzetközi konferencia nyitó napján adta át az emlékév végéig tartó időszaki kiállítását *Reformáció – A vallási élet emlékei írott forrásokban* címmel. A kiállítás az Országos Levéltár látványos, a reformáció fordulópontjait is jelképező irataira épült. A történet szempontjából kikerülhetetlen búcsúcédulákkal indult, és sokszínű válogatást tartalmazott: levelek, címereslevelek, imakönyvek, tervrajzok és egy Károli Biblia is szerepelt a tárlatban.

Nagykiállítást szervezett saját anyagaiból az MNL Vas Megyei Levéltára *„Ágostai és helvét" – A reformáció története Vas megyében* címmel, valamint az MNL Békés Megyei Levéltára.

Szinte minden intézményben volt kiállítás-megnyitó, levéltári nap, konferencia. Ezek kísérőjeként is létrejöttek kisebb kiállítások, például az MNL Somogy Megyei Levéltárában valósult meg ilyen jellegű tárlat.

A projekt ismertetése a közvélemény előtt mindvégig fontos feladat volt, így a munkánk iránt érdeklődő külső helyszíneken kollégáink egész évben ismertették a projektet és várható eredményeit. Határon túli meghívásoknak is eleget tettünk. Bemutató zajlott Kassán, ahol 2017. augusztus 16-án egy egész délutáni programsorozat keretében először mutatkozott be a projekt országhatárainkon túl a Szlovákiai Református Keresztény Egyház Kassai Magyar Református Egyházközsége meghívására. 2017. szeptember 8-án pedig a Nyitrai Állami Levéltár Vágsellyei Fióklevéltára szervezésében megvalósult nemzetközi konferencia keretében zajlott projektbemutató.

Kiadványok

Forrásgyűjtemény-sorozat

A levéltári forrásfeltárás kiadványokban realizálódó legfontosabb eredménye az a forrásgyűjtemény-sorozat, amely minden intézmény anyagából egy kötetnyit ad közre *Forrásaink a reformációról* sorozatcímmel.

Minden tagintézmény saját gyűjteményéből, a forrásadottságok és a térség történetének szem előtt tartásával készítette, szerkesztette meg forráskiadványát.

A dokumentumok kiválasztásakor arra törekedtünk, hogy a kiválogatott iratok a térségre, településre jellemző, sajátos vagy fontos eseményt megörökítő dokumentumok legyenek, ugyanakkor szemléltessék a kötetet összeállító levéltár anyagát is. A könyvsorozatban közzétett dokumentumok saját gyűjteményeink anyagából valók, ettől csak abban a kivételes esetben tértünk el, ha a térség reformációját csak úgy lehetett megfelelően bemutatni, ha más gyűjteményekből is válogattunk iratokat. (Például ha egy intézmény irataiban egy fontos korszak anyaga megsemmisült vagy nagyon hiányos, viszont az erre az időszakra vonatkozó dokumentumok egyházi gyűjteményekben rendelkezésre álltak.)

A könyvsorozat kötetei önmagukban is teljesek, a 21 kötet azonban különbözőségekkel, eltérő hangsúlyokkal, más és más korszak iratainak túlsúlyba kerülésével alkot egy nagy egészet, a magyarországi protestantizmus történetét az MNL iratanyagain keresztül. Az egyes kötetek szerkesztői saját térségük és irataik ismeretében szabadon alkották meg könyvük szerkezetét, szem előtt tartva a protestantizmus régiójukbeli történetét, jellegzetességeit, súlypontjait, de korábbi forráskiadványaik anyagát is, elkerülve az ismétlést. Válogatásanyagunk jóllehet tekintélyes mennyiségű iratot, elsősorban még nem publikált iratokat közöl, mégiscsak a „jéghegy csúcsa". Nem pótolja az egyes levéltárak iratanyagának vagy akár csak adatbázisainak átvizsgálását, ám eligazít a gyűjtemények reformációtörténeti forrásai között, és felhívja a kutatni vágyók figyelmét.

Képes album

Hasonlóképpen a vándorkiállítás anyagához, reprezentatív, az egyes gyűjtemények érdekességeit, látványos iratait, de tartalmukban is jelentős dokumentumait adja közre a projekt során intézményenként kiválasztott iratokból szerkesztett, képes album formájában közzétett válogatás *„mi úgymond mennyei polgárok vagyunk… " Válogatás a magyarországi protestantizmus történeti emlékeiből a Magyar Nemzeti Levéltárban* címmel. A kötet kronologikusan haladva, a magyarországi reformáció történetében lényeges eseményeket tükröző, ugyanakkor esztétikailag is értékes dokumentumokból válogat. A szerkesztés során törekedtünk az egyes térségek és gyűjteményeik jellegzetességeinek tükrözésére, valamint arra is, hogy változatos irattípusokat mutassunk be. A képes album nemcsak a reformáció története iránt érdeklődők számára lehet érdekes, hanem azoknak is, akik az oktatásban szeretnék hasznosítani, például dokumentumok jellegzetességeinek, műfaji sajátosságainak szemléltetésére.

Egyéb kiadványok

A közös, minden intézményt érintő kiadványok mellett egyéni, saját intézményi kötetek is napvilágot látnak. Ezek e tanulmány írásakor még részben előkészületben vannak, a projekt zárásakor, 2018 tavaszán látnak napvilágot. (Megjelent az MNL Hajdú-Bihar Megyei Levéltára kiadásában Debrecen 1693. évi kiváltságlevelének reprint kiadása; előkészületben vannak a debreceni végrendeletek és a bihari reformátusok történetét feldolgozó kiadványok; készül többek között a soproni protestáns végrendeletek anyagát közreadó kötet, s az MNL Veszprém Megyei Levéltára kiadásában *Az 1674-es gályarabper veszprémi jegyzőkönyve*, valamint a *Jeruzsálem-hegy. Egy veszprémi protestáns városrész története* című forráskiadványok.)

Összegzés

A projekt sokrétű eredményei magukban hordozzák a továbbfejlesztés lehetőségét is. Adatbázisai az MNL adatbázisai között sokak számára hozzáférhetőek lesznek, továbbfejleszthetők is. A projekt honlapja a közel két év alatt sok publikációt és a kulturális örökség témakörén belül képeket, adatokat, tervrajzokat, térképeket, hanganyagot tett közzé. Az itt összegyűjtött információ is megőrződik majd a jövő számára strukturált és áttekinthető módon. Utóbbi munka a projekt végeztével, az archiválás követelményeinek is eleget téve fog megvalósulni.

Eleonóra Kovács

PROJECT OF THE NATIONAL ARCHIVES OF HUNGARY IN THE MEMORIAL YEAR OF THE REFORMATION

The National Archives of Hungary–including all of its institutions–implemented a project in connection with the anniversary of Reformation, supported by the Reformation Memorial Committee set up by the Hungarian Government in 2013, for a memorable celebration of the Memorial Year. Following the meetings in 2014, the project's basic principles were laid down in 2015, the work had been executed during the year 2016 and 2017, and ended in June 2018. In my study, I summarize the whole project, its structure, its accomplished and even expected results in connection with all related fields. The project is based on the features and strengths of the archives, relying on the basic responsibilities of the institution. Its main objective is to publish studies on archival sources and building databases with modern tools in accordance with standardized principles.

The results of the archival project are presented to the society at various levels. With the databases we focus on the researchers, but we are concerned that the new achievements should reach the wider layers of society, and that they can be utilized not only in science, but also for laymen. In addition, it is important to address the younger generation so that we can also provide support for education. The scientific-educational programs of the project, the public education activities, the archives pedagogical courses, and some of the publications were done in this spirit.

Závoczki Adrienn

AZ ORSZÁGOS LEVÉLTÁR ÓBUDAI ÉPÜLETÉNEK 20. ÉVFORDULÓJÁRA

Előzmények

A rendszerváltást követően a Magyar Köztársaság Országgyűlése 1991. december 12-én törvényt alkotott az Országos Levéltár és az Új Magyar Központi Levéltár[1] újraegyesítéséről, a rendelkezés 1992. július 1-jén lépett hatályba. Az 1991. évi LXXXIII. törvény (*A levéltári anyag védelméről és a levéltárakról szóló 1969. évi 27. törvényerejű rendelet módosításáról*) egyúttal határozott arról is, hogy az egykori Magyar Dolgozók Pártja és a Magyar Szocialista Munkáspárt szerveinek iratai az állam tulajdonát képezik, elhelyezésükről és kutathatóvá tételükről a művelődési és közoktatási miniszter köteles gondoskodni. Az 1989 utáni politikai és gazdasági átalakulás pedig számos állami tulajdonú nagyvállalat felszámolását eredményezte, ezek történeti értékű iratanyagai a levéltár illetékességébe tartoztak, így beszállításukról és szakszerű tárolásukról intézkedni kellett. A feladatok sokasága és az 1980-as évektől egyre inkább nyilvánvalóvá váló raktári helyszűke, valamint a személyi állomány zsúfoltsága egy új levéltárépület építését tette szükségessé. *A szovjet csapatkivonás kapcsán megüresedett egyes ingatlanok hasznosításáról* szóló 1032/1991. (VII. 9.) számú kormányhatározat a Budapest III. kerületében lévő Bécsi út 314–324. szám alatti volt szovjet laktanya területének egy részét átadta a Művelődésügyi és Közoktatási Minisztériumnak levéltárépítési célokra. Ennek értelmében adott megbízást a minisztérium egy kb. 50 000 folyóméternyi levéltári anyag befogadására alkalmas épület látványtervének elkészítésére.[2]

[1] Az Új Magyar Központi Levéltár (UMKL) a művelődésügyi miniszter 186/1969. (M. K. 24.) sz. utasítása alapján 1970. június 1-jén kezdte meg működését. Indulásakor egyetlen iratőrző osztálya volt, a Népi Demokratikus Osztály. 1979-ben a minisztérium az UMKL illetékességi körébe rendelt egy sor vidéki nagyvállalatot, ennek nyomán létrejött a Vállalati Osztály, valamint szintén minisztériumi döntés értelmében a Módszertani Osztály. Ez utóbbi feladata többek között az irattani kutatások végzése és szervezése, a levéltárakra és tevékenységükre vonatkozó adatok gyűjtése, közreadása volt. A 186/1969. (M. K. 24.) MM utasítást az Új Magyar Központi Levéltárról a 2/1997. (Műv. K. 36.) MKM utasítás helyezte hatályon kívül. Lakos János: *A Magyar Országos Levéltár története*. Budapest, 2006, 423–427.

[2] 1991. évi LXXXIII. törvény. *https://mkogy.jogtar.hu* (Utolsó letöltés dátuma: 2017. 09. 27.); 1032/1991. (VII. 9.) Kormányhatározat. *https://uj.jogtar.hu* (Utolsó letöltés dátuma: 2017. 09. 27.); Dóka Klára – Müller Veronika – Réfi Oszkó Magdolna (szerk.): *A magyar levéltártörténet kronológiája 1000–2000*. Budapest, 2000, 271.; Lakos: i. m. 431.; *A Magyar Országos Levéltár óbudai épülete*. Budapest, 1997.

Az épület átadása

Az építkezés 1994 júniusában kezdődött el Óbudán. Az épület alkotói a Pro Domo Kft., a Műber-Invecon Kft. és a Középületépítő Rt. voltak, tervezője pedig Tolnay Lajos építész, akinek nevéhez számos középület tervezése fűződik, így például a keszthelyi Helikon Szálló, a mai nevén Hermina Towersként ismert irodaház az Ajtósi Dürer sor sarkán, Gérce faluháza, Sopronban a Csík Ferenc uszoda, a Miskolci Egyetem könyvtárának épülete, amelyért 1970-ben megkapta az Ybl-díjat, továbbá a Műcsarnok, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára épülete és az Operaház rekonstrukciós munkálatai.[3]

Az építkezés 1996 novemberében fejeződött be. A 13 777 m^2-nyi területből a beépített rész 2721 m^2, az út- és járdafelület 1432 m^2, a többi parkosított zöldterület. A főépület összesen hét szintből áll, amelyek közül négy a talajszint alatt van. Itt kerültek kialakításra a raktárhelyiségek – szintenként kettő, vagyis összesen nyolc –, amelyek egyenként több mint öt km iratanyag befogadására alkalmasak. A mínusz 1-es szinten található egy nagy előrendező terem, a későbbiek során itt kaptak helyet az informatikai szerverek. A talajszint felett vannak a munkaszobák, a restaurátorműhely, a digitalizáló labor, a könyvtár- és a mikrofilmraktár, a kutatóterem és a könyvtárszoba. A beruházás összköltsége 1843 millió forint volt.

Az új levéltárépület átadására 1997. február 28-án került sor ünnepélyes keretek között. A megjelenteket az Országos Levéltár akkori főigazgatója, a 2017-ben elhunyt Lakos János[4] köszöntötte: „*Tisztelt Vendégeink, Hölgyeim és Uraim! A mai nap kiemelkedő jelentőségű az Országos Levéltár történetében. Az intézmény 1922–1923-ban költözhetett be a budai várban felépült impozáns palotájába, amely akkortájt Európa egyik legmodernebb levéltárépületének számított. Csaknem háromnegyed évszázad elmúltával hasonló nagyságrendű, a mai kor igényeinek megfelelő vadonatúj levéltárépület átadásán lehetünk jelen.*" Ezt követően Göncz Árpád[5] köztársasági elnök ünnepi beszédére került sor, amely az intézmény történelmi szerepére és fontosságára hívta fel a figyelmet: „[…] *a magyar múltnak az emlékeit, és itt a múlton értem a tegnapi napot is, folyamatosan őrzi, archiválja, használhatóvá teszi a tudományos kutatás, a hétköznapi és mindenki polgári kívánságainak, igényeinek kielégítésre. Ez a munka egyre szélesedik. Korunkban a papírtermelés folyik, mind több és több papírt termelünk, és amit termelünk, az mind fontos adatokat őriz meg mindennapjainkról, és holnap a tegnapjainkat magyarázhatóvá teszi.*" A kor-

[3] *A Magyar Országos Levéltár óbudai új épületének megnyitó ünnepségén elhangzott beszédek*. Budapest, 1997, 1.; Tolnay Lajos Ybl-díjas építész 1933-ban született Budapesten, és 84 éves korában, 2017. augusztus 13-án hunyt el. https://index.hu/urbanista/2017/08/17/elhunyt_tolnay_lajos_ybl-dijas_epitesz_miskolci_egyetem_konyvtara_keszthely_helikon_szallo/ (Utolsó letöltés dátuma: 2017. 09. 27.)

[4] Lakos Jánosról lásd e kötetben Mikó Zsuzsanna megemlékezését. (A szerk.)

[5] Göncz Árpád 1990–2000 között volt a rendszerváltást követően Magyarország első köztársasági elnöke. 2015. október 6-án hunyt el, a levéltár épületétől nem messze található Óbudai temetőben helyezték végső nyugalomra.

mány képviseletében Magyar Bálint művelődési és közoktatási miniszter mondott ünnepi beszédet: „*Köszöntöm a levéltárosság legújabb fellegvárát, s őrizzék bár e falak életünk legféltettebb titkait is, üdvözlöm a magyar kultúra e sokszor mostohagyerekként kezelt elhanyagolt intézményének, a levéltárnak új térhódítását. Kívánom, hogy az informatika eredményeit is felhasználó levéltár ezután is maradjon a hétköznapi ember pályájának emlékműve, kincstára és mindenki előtt nyitva álló bemutatóhelye*." Végül az Ybl-díjas építész, Tolnay Lajos szavaival zárult a levéltár új épületének átadása, aki beszédében a technikai megvalósításokra helyezte a hangsúlyt: „*A szubjektív tervezői szándék mellett azonban szólnom kell a koncepció egyéb, objektív tényezőiről, a helyszínről, a funkció igényelte tömegről, az építési és üzemköltséggel való takarékoskodásról, valamint ezek kölcsönhatásairól. A helyszínt a Testvér-hegyi lejtő, alját a Hármashatárhegy és a Csúcs-hegy erdői és az Aranyos-hegy kiskertjei keretezik. A lágy, festői domborzatú táj karakteréhez a szükséges, 50 ezer légköbméteres épülettömeg terepszint feletti megjelenítése környezetrombolással lett volna egyenértékű. Ezért is rejtettük négyszintes pincébe az épület látható tömegének kétszeresét kitevő maximálisan 51 kilométernyi iratot a polcain befogadni képes klimatizált raktárakat. Ez a megoldás a határoló földtömeg közel állandó hőmérséklettartásából következőleg energia-megtakarítást is eredményez*."[6] A Magyar Országos Levéltár óbudai épülete 1997 végén nyitotta meg kapuit a kutatók és látogatók előtt.

A Lángliliom utca 4. napjainkban

Az eltelt 20 év során az óbudai épületben számos változás történt, többek között az, hogy jelenleg öt főosztály működik a telephelyen. Itt található a Gazdasági Levéltári Főosztály, amely magába foglalja a Vállalati osztályt és az 1945 utáni Gazdasági Kormányszervek osztályát. A Főosztály raktárai a földfelszín alatt vannak, és bár ide került a Hess András téri költözésből adódóan az 1945 utáni Politikai Kormányszervek iratainak egy része, kb. négy kilométernyi szabad kapacitás még rendelkezésre áll a további iratbeszállítások számára. Az iratőrző főosztály állományában nem csak a felszámolt vállalatok történelmi értékű iratai, mint például a Magyar-Szovjet Olaj Rt.,[7] a Ganz Villamossági Művek,[8] a Paksi Atomerőmű,[9] az Autó- és Traktoripari Tröszt,[10] a Hunnia Filmgyár, a Magyar

6 *A Magyar Országos Levéltár óbudai új épületének megnyitó ünnepségén elhangzott beszédek…* 1–6.

7 Pusztainé dr. Pásti Judit – Szabó Attila: Szovjet–magyar vegyesvállalatok iratrendezésének tapasztalatai. *Levéltári Szemle*, 2015. 2. sz. 66–80.

8 Kiss Péter : Ganz Ábrahám emlékezete. *Az MNL honlapja, A hét dokumentuma*, 2015. 12. 14. http://mnl.gov.hu/mnl/ol/kereses?kulcsszo=Ganz+%C3%81brah%C3%A1m+eml%C3%A9kezete (Utolsó letöltés dátuma: 2017. 09. 29.)

9 Kiss András: Atomenergia és kutatás. A Paksi Atomerőmű „Levéltára". *Az MNL honlapja, Aktakaland*, 2016. 08. 03. https://aktakaland.wordpress.com/2016/08/03/atomenergia-es-kutatas/ (Utolsó letöltés dátuma: 2017. 09. 29.)

10 Uő: *A Csepel Autógyár a tervgazdaság rendszerében (1948–1953)*. PhD-disszertáció. ELTE BTK, Budapest, 2015.

Optikai Művek vagy a MÁV anyaga található meg, hanem a bankoké, pénzintézeteké,[11] a KSH-é,[12] egyes minisztériumoké, mint például az Iparügyi Minisztérium,[13] Pénzügyminisztérium. A Magánlevéltárak és Gyűjtemények Főosztályhoz tartozó mikrofilmtár is a Lángliliom utcában van, a raktárában lévő másolatgyűjtemény nagyrészt biztonsági és kiegészítő filmeket tartalmaz.[14] Az épületben megtalálható még az Országos Levéltár könyvtárállományának egyötöde is, amely a régi UMKL könyvtárából került ide, és 1998-ban szállították át a Hess András téri épületből Óbudára. A raktárral és olvasóteremmel rendelkező fiókkönyvtár a gazdaságtörténettel, a szocialista irodalommal, családkutatással, genealógiával kapcsolatos szakkönyveken kívül őrzi még az Ember Győző-gyűjteményt, valamint raktárában található az Országos Levéltár egyik legértékesebb könyve, a bányászattal foglalkozó Georgius Agricola által írt és 1557-ben kiadott *Vom Bergwerck* című kötet,[15] amelyet kézzel festett ábrákkal díszítettek.

A kutatókat szakmailag felkészült kutatótermi kollégák várják a jól felszerelt kutatóteremben, amelyben 13 db mikrofilmolvasó, 26 számítógép és 20 iratos hely található. Ezek mellett Óbudán van az Állományvédelmi osztályon működő, már említett digitalizáló labor, a szárítóhelyiség, egy restaurátorműhely és a könyvkötészet is. A digitalizáló labor 20 éve még mikrofilmlaborként funkcionált, majd 2002-ben megérkezett az első szkenner, 2010-től pedig elindult a tömeges digitalizálás nem csak eredeti iratról, hanem mikrofilmről is. A szárító helyiség olyan beszállított iratok átmeneti – néhány héttől akár több hónapig tartó – elhelyezésére alkalmas, amelyeknél a papír belső egyensúlyi nedvességtartalma a megfelelő

11 Uő: 150 éves a magyar postaigazgatás és egy „elfeledett üzletág", a Magyar Királyi Postatakarékpénztár. *Az MNL honlapja, A hét dokumentuma*, 2017. 06. 12. http://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/150_eves_a_magyar_postaigazgatas_es_egy_elfeledett_uzletag_a_magyar_kiralyi (Utolsó letöltés dátuma: 2017. 09. 29.); Závoczki Adrienn: A Duce első magyarországi mellszobra. *Az MNL honlapja, A hét dokumentuma*, 2016. 12. 12. http://mnl.gov.hu/mnl/ol/ hirek/a_duce_elso_magyarorszagi_mellszobra (Utolsó letöltés dátuma: 2017. 09. 29.)

12 Türke Gábor: Mióta kopogtat a népszámlálási biztos? A volt KSH Levéltára népszámlálási iratai a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) őrzésében. *Az MNL honlapja, Aktakaland*, 2015. 10. 26. *https://aktakaland.wordpress.com/2015/10/26/miota-kopogtat-a-nepszamlalasi-biztos/* (Utolsó letöltés dátuma: 2017. 09. 29.); Uő: A „vörös térkép" árnyékában. *Az MNL honlapja, A hét dokumentuma,* 2014. 06. 02. *http://mnl.gov.hu/a_het_dokumentuma/a_voros_terkep_arnyekaban.html* (Utolsó letöltés dátuma: 2017. 09. 29.)

13 Nagylaki Endre: Jelentés a Weiss Manfréd Acél és Fémművei Rt. elhurcolt javainak felkutatásáról. *ArchívNet*, 2009. 4. sz. *http://www.archivnet.hu/politika/jelentes_a_weiss_manfred_acel_es_ femmuvei_rt._elhurcolt_javainak_felkutatasarol.html?oldal=2* (Utolsó letöltés dátuma: 2017. 09.29.)

14 http://mnl.gov.hu/bal_menusor/hasznalat/kutatas/iratanyag_leirasa/mikrofilmtar.html (Utolsó letöltés dátuma: 2017. 09. 29.); Reisz T. Csaba: Felekezetek közreműködése az egyházi anyakönyvek levéltári mikrofilmezésében a „mormon akció" idején. In: Ólmosi Zoltán – Szabó Csaba (szerk.): *Amikor „fellazult tételben fogalmazódott meg a világ." Magyarország a hatvanas években.* Budapest, 2013, 110–130.

15 Ritter György : Solymáron járt Georgius Agricola: Vom Bergwerck… című kötete. *Az MNL honlapja, A hét dokumentuma*, 2017. 10. 27. http://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/solymaron_jart_ georgius_agricola_vom_bergwerck_cimu_kotete (Utolsó letöltés dátuma: 2017. 11. 15.)

értéknél magasabb. A műszerekkel mért optimális eredmény eléréséhez beállított hőmérsékletű levegőt fújnak be, ami keresztüláramlik a helyiségen és így lecsökken a papír nedvességtartalma. A könyvkötészet a Hess András téri épületből került át a Lángliliom utcába 2014-ben, a korszerű eszközökkel felszerelt restaurátorműhely pedig a Bécsi kapu téri épületből költözött át ugyanabban az évben. Helyén konferencia- és kiállítóterem létesült, ahol modern környezetben kerülnek bemutatásra az Országos Levéltár kultúrkincsei. Az első tárlat 2016. március 15-én nyílt meg *Nyomot hagytak: évszázadok, személyiségek, aláírások* címmel.[16]

A Nemzetközi Kapcsolatok és Európai Uniós Projektek Igazgatósága Elektronikus Levéltár projektje keretében az óbudai épületbe került elhelyezésre az a 16 db fizikai és 37 db virtuális szerver, amelyek kb. 235 TB nettó tárkapacitással többek között képesek a maradandó értékű levéltári anyag katasztrófatűrő tárolására és a digitális tartalom *online* hozzáférhetőségének biztosítására.[17]

A zöldkörnyezetben elhelyezkedő épületből panorámakilátás nyílik a hegyekre, ami kellemes légkört teremt a kutatók és a levéltári dolgozók számára egyaránt. Mivel a Lángliliom utca a város szélén található, ezért tömegközlekedéssel való megközelítése nem egyszerű, viszont a gépkocsival érkezők számára ingyenes parkolásra van lehetőség a levéltár udvarán. Az épületben lévő egyik hatalmas terem – kialakításának köszönhetően – rendezvények számára is alkalmas helyszín.

Az óbudai épületben őrzött iratanyag a nagyközönség számára is sok érdekességet tartogat, éppen ezért a Bécsi kapu téri levéltári palotán kívül érdemes ellátogatni a Lángliliom utcába is. Ez szintén nyitva áll a látogatók előtt, és előzetes bejelentkezés alapján mód van raktársétákra, valamint a digitalizáló- és restaurátorműhely megtekintésére.

16 Németh László Sándor (felelős szerk.): *Nyomot hagytak: évszázadok, személyiségek, aláírások*. Budapest, 2017.

17 Az Elektronikus Levéltár projektről bővebben lásd *http://mnl.gov.hu/mnl/szkk/elektronikus_leveltar_projekt* (Utolsó letöltés dátuma: 2017. 11. 15.). Az Informatikai és E-levéltár Osztályról, az Állományvédelmi és Reprográfiai Osztályról, valamint a Kutatószolgálati, Tájékoztatási és Levéltár-tudományi Szakkönyvtár Főosztályról szóló információkat köszönöm Hudák István rendszergazdának, Czikkely Tibor osztályvezetőnek, Konrád Aranka könyvtárvezetőnek és Zetkó Éva kutatótermi csoportvezetőnek.

Adrienn Závoczki

FOR THE 20TH ANNIVERSARY OF THE NATIONAL ARCHIVES' BUILDING IN ÓBUDA

Following the change of regime, the Hungarian Parliament adopted a law on the reunification of the National Archives and the New Hungarian Central Archives on December 12, 1991, which came into force on 1 July 1992. For a number of reasons, a new archival building has also become necessary. The site was designate in the government act Nr. 1032/1991. (VII.9.) of which appointed the Ministry of Culture and Public Education to propose a visual plan of a building capable to store 50 000 meters of archival material. The construction began in Óbuda in June 1994 and ended in November 1996. The implementer of the building were the Pro Domo Kft., the Műber-Invecon Kft., and Középületépítő Rt., and the architect was Lajos Tolnay, who is the designer of many public buildings. The new archival building was inaugurated on February 28, 1997, and it opened its doors to researchers and visitors at the end of the year.

Bernád Rita

A GYULAFEHÉRVÁRI FŐEGYHÁZMEGYEI LEVÉLTÁR GYŰJTŐKÖZPONTJAI

A gyűjtés kezdetei és indokoltsága

A Gyulafehérvári Érseki- és Főkáptalani Levéltár fondjainak az 1990-ben megkezdett rendezési munkálatai befejezésekor, a Főegyházmegyei Levéltár állagainak kialakulását követően, már 2001–2002 között történtek alkalmi iratbegyűjtések az érseki levéltári központba a Gyulafehérvárhoz földrajzilag is közelebb eső szórványplébániákról (Gyulafehérvár, Verespatak, Abrudbánya, Topánfalva, Magyarigen, stb.).

A proveniencia alapú egységes rendezési elv jegyében, a történelmi múlt írásos emlékeinek megmentésének céljából, 2003-ban a Gyulafehérvári Érsekség központilag is elrendelte a plébániai levéltárak összegyűjtését. A Főegyházmegye érseke körlevélben közölte papjaival a gyűjtőlevéltárak felállítását.[1] A gyűjtőkezdeményezés nem tekinthető új keletűnek, hiszen a püspökelődök már adtak ki az elmúlt századok folyamán is hasonló, történelmi emlékekről gondoskodó rendelkezést. A korábbi, tudománypárti és értékgyűjtő beállítottságú erdélyi főpapok közül a legkiemelkedőbbeket említjük: a könyvtáralapító és tudománypártoló Batthyány Ignácot (1741–1798), valamint a nagy műveltségű és múzeumszervező Mailáth Gusztáv Károlyt (1897–1938). Batthyány Ignác széles körű tudományos tevékenységéről több szaktanulmányból is értesülhetünk.[2] Mailáth püspök az egyházmegyei múzeum elhelyezését a Batthyaneum egyik helyiségében oldotta meg, és a munka szervezése során szintén körlevélben kérte fel papjait, hogy a plébániák műkincseit beküldjék. Ezt a gyűjtést pár évvel később kiterjesztette a kéziratokra, az ősnyomtatványokra és a régi magyar könyvekre is, azonban tervének az első világháborús zavargások véget vetettek.[3] Szűk száz évvel ezután, a 21. század elején a humán műveltségű dr. Jakubinyi György érsek megismételte az intézkedést, ezúttal az írásos emlékekre, a történeti levéltári forrásokra összpontosítva.

---

[1] Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár (a továbbiakban: GYFL), Püspöki/Érseki Iratok, 338/2003.

[2] Varjú Elemér: *A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár. Magyar Könyvszemle*, 1899. 3–175., 209–243., 329–345.; Ileana Dârja: *Din istoria Bibliotecii Batthyaneum. Etapa I. 1798–1826.* In: *Apulum*. Alba Iulia, 1997, 341–365.; Uő: A Romániai Nemzeti Könyvtár Batthyaneum Fiókkönyvtára. In: Bernád Rita (szerk.): *Egyházi gyűjtemények szolgálatában. În slujba colecţiilor ecleziastice.* Kolozsvár, 2010, 25–34.; Biro-Hendre Doina (szerk.): *Batthyaneum: omagiu fondatorului Ignatius Sallesius de Batthyan (1741–1798)*. Bukarest, 2011.

[3] GYFL Püspöki/Érseki Iratok, 7497/1912.

Az érseki körlevél szétküldését követően a diaszpóra írott örökségének összegyűjtése jelentette a legszükségszerűbb és leghalaszthatatlanabb feladatot. Amint a szórványterületen a gyűjtőlevéltárak fokozatosan elkészültek, 2006-tól a gyűjtés kiterjedt a tömbkatolikus vidékekre is. Az iratmentési akciót a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának (NKÖM) pályázati kiírása indítványozta, és az tette lehetővé a levéltári gyűjtőprogram anyagi támogatását is.

A Gyulafehérvári Főegyházmegye plébániai iratanyagának mennyisége meszszemenően meghaladja az érseki levéltár befogadóképességét. A jelenlegi főegyházmegyei (érseki és főkáptalani) levéltár hét raktártere a püspöki palotában 1100 folyóméternyi iratanyagot foglal magába. A főegyházmegye összes egyházközségének maradandó értékű levéltári anyaga ugyanakkora iratmennyiségből áll. Ezt a hatalmas méretű, több mint egy kilométernyi levéltári okmányhalmazt indokolatlan lett volna besűríteni a gyulafehérvári raktárakba, sőt ennek kivitelezése sem lett volna célszerű és megvalósítható a fondok hozzáférhetősége szempontjából sem. Ugyanakkor ez több szakember munkáját is igénybe vette volna, és az állandó szakszemélyzet folyamatos biztosítása gondot jelentett. Ezért a Főegyházmegyei Hatóság az érsekség területén kilenc gyűjtőközpont létrehozását döntötte el. Ezek a gyűjtőlevéltárak az elmúlt másfél évtized alatt létesültek főesperességi és plébániai székhelyeken, illetve a legelső közülük az érseki központban. Az iratok rendezésében magyarországi levéltáros szakemberek és diákok, valamint erdélyi munkatársak is alkalmilag részt vettek.

Ugyanekkor, szintén az NKÖM meghívásos pályázati felhívásának köszönhetően, Erdélyben több egyházi központi levéltár is elkezdhette a rendszeres levéltári begyűjtést. A Nagyváradi Római Katolikus Püspökség Levéltára és Könyvtára az akkori könyvtárosa, Emődi András révén indította el a gyűjtő- és rendezőmunkát, amely munkaviszonyának megszűnésével 2011-ben félbeszakadt.[4]

A Szatmári Római Katolikus Püspökségen előbb a püspöki központi levéltár rendszerezése és a raktárak korszerűsítése valósult meg, majd azt követően 2005-ben a plébániai levéltári anyagok összegyűjtését kezdeményezték, amellyel szintén Emődi András szakembert bízták meg.[5]

[4] Könyvtári és levéltári gyűjtőmunkájával kapcsolatosan vö. Emődi András: *A Nagyváradi Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár régi állománya.* I. *A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei*. 1. Budapest – Nagyvárad, 2005; Uő: *A Nagyváradi Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár régi állománya.* II. *A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei*. 2. Budapest – Nagyvárad, 2008; Uő: A váradi és a szatmári római katolikus püspökségek régi könyvállományainak összegyűjtése, rendezése és feldolgozása (1998–2008). In: Bernád Rita (szerk.): *Egyházi gyűjtemények szolgálatában...* 110–124.; Uő: Könyvtár- és levéltárügy Nagyváradon kényszerek és gyarlóságok tükrében, azaz valóban siralmas váradi krónika (1944–1987). *Erdélyi Múzeum,* 2013. 4. sz. 76–107.

[5] A történeti gyűjtőkönyvtárról vö. Emődi András: *A Szatmári Római Katolikus Egyházmegye Műemlékkönyvtárának régi állománya. Katalógus. A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei*. 5. Nagyvárad, 2010.

A Temesvári Római Katolikus Egyházmegye a Gyulafehérvári Főegyházmegyével azonos időben indítványozta a központosított iratbegyűjtést, azonban egymástól független okokból és támogatásokból. A Temesvári Római Katolikus Püspökség a rendszerváltás után eltelt tizenöt év alatt elveszítette híveinek több mint kétharmadát, így a megüresedett plébániák levéltári gyűjteményeit szükségszerű volt a püspöki központba szállítani. Ezt a nagyméretű feladatot a két főesperesi kerületből álló temesvári egyházmegyében az erdélyi származású Franz von Klimstein vállalta fel, aki jelenleg a Regensburgi Püspöki Levéltár főlevéltárosa. A plébániai levéltárak begyűjtési és rendezési tevékenységeit 2007-ben fejezte be.[6]

A kolozsvári székhelyű Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár, amely félévszázados hivatalos fennállásának köszönhetően már gyűjtési hagyománnyal is rendelkezik, jelenlegi szakembereivel (Sipos Gábor, Ősz Sándor Előd és Tóth Levente Kolozsváron, valamint Berekméri Róbert Marosvásárhelyen) karöltve munkálkodnak az iratok begyűjtésén és rendezésén.

Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára Molnár Lehel levéltárvezető kezdeményezésére kapcsolódott be ugyanebbe a gyűjtőprogramba szintén az új évezred első évtizedének közepén.

Az erdélyi evangélikus egyházi gyűjtemények németországi támogatásokból Brassóban[7] és Nagyszebenben[8] ugyancsak ebben az időszakban fogtak hozzá az elnéptelenedett evangélikus gyülekezetek iratainak és könyveinek az összegyűjtéséhez.

A fondképzők

A Gyulafehérvári Főegyházmegyét jelenleg tizenöt főesperesi kerület alkotja, területén összesen 258 plébánia van. Ebből 205-öt helyben lakó egyházmegyés pap vezet, hetet helyben lakó szerzetes pap, négy örmény plébánia, három helyi lelkészség, 13 templomigazgatóság (ferences pap által adminisztrált), 42 (oldallagosan) párhuzamosan ellátott plébánia, valamint négy egyetemi lelkészség. Ezen kívül a főegyházmegyében további 350 leányegyház (*filia*) is található.[9] Ennek a 608 alsóbb szintű egyházigazgatási egységnek az irategyüttesei – főesperesi kerületi alapon – kilenc gyűjtőközpont illetékességi körébe tartoznak. Az évszázadok folyamán a főesperesi kerületek száma, területe és beosztása többször is változott, ezért a főesperességek mai szerkezete jelentette a kiindulópontot.

---

6 Franz von Klimstein: *A múlt ismerete nélkül nem tudjuk, merre tartunk: A temesvári egyházmegye levéltári projektje* (lejegyezte Bodó Márta). *Keresztény Szó*, 2002. 12. sz.; Uő: *Erfahrungsbericht über die Tätigkeit im Diözesenarchiv des Bistums Temeswar zwischen Juni 2002 und Juli 2007*. *Archivar*, 2008. 4. sz. 418–421. Ezúton is köszönöm a szerző szíves tájékoztatását.

7 www.honterus-archiv.ro (Utolsó letöltés ideje: 2017. 08. 24.)

8 www.teutsch.ro (Utolsó letöltés ideje: 2017. 08. 24.)

9 A felsorolt adatok a 2016. évi egyházmegyei statisztikát tükrözik. Vö. *A Gyulafehérvári Római Katolikus Főegyházmegye név- és címtára 2016*. Kolozsvár, 2016.

A főesperességi és a plébániai levéltárak összesítő jegyzéke 713 fondszámot tartalmaz, melyek magukba foglalják az egykori filiák településneveit is a jelenlegiek mellett.

Az egyházmegyét ma a következő főesperesi kerületekre bontjuk: gyulafehérvári, hunyadi, szeben–fogarasi, erzsébetvárosi, sepsi–barcasági, kézdi–orbai, kolozs–dobokai, belső-szolnoki, aranyos-tordai, küküllői, marosi, alcsík–kászoni, felcsíki, gyergyói és udvarhelyi. Ezek közül néhány dél-erdélyi főesperesi kerületet tíznél kevesebb plébánia alkot (pl. erzsébetvárosi – hat, szeben–fogarasi – hat), a székelyföldi főesperesi kerületeknél átlag 20 plébánia a jellemző, viszont az is előfordul, hogy a főesperesi kerületnek több mint 30 plébániája van (pl. udvarhelyi kerület – 35). A kisebb főesperességeknél jellemző a közös főesperesi hivatal. (Az erzsébetvárosi és a szeben–fogarasi kerületnek közös főesperese van, a gyulafehérvári és a hunyadi főesperesi kerületeknek szintén, valamint a marosi és a küküllői főesperességnek is.)

Az iratok összegyűjtése és központba szállítása, amennyiben lehetett, a kezdetektől az 1990-ig létrejött iratokra terjedt ki. A 2016-ban begyűjtött iratoknál a felső időhatár ellenben már 2000 volt. Ugyanakkor a plébánián maradt és marad minden olyan irattári anyag, amelyre a kurrens ügyvitelben, a mindennapi irodaszolgálatban szükség van: például az aktuális iktatókönyvek, a bejegyzés alatt álló anyakönyvek (20. századiak) és a folyamatosan vezetett plébániai évkönyv (*historia domus*), valamint az egyháztanácsgyűlési jegyzőkönyv.

Állományvédelem

Az egyházközségi iratok korábbi tárolása a szokványos sekrestyén, irodai faszekrényen kívül a legkülönfélébb helyeken történt. A helyben lakó pap nélküli szórványplébániák meglehetősen gondatlan állapotban vannak, épületeik többségét bérbe adták, így az egyházközségek levéltárai is többféle károsodásnak vannak kitéve. A plébániai irategyüttesek ezért meglehetősen változatos helyszínekről kerülnek begyűjtésre. Az egyházüldözés évtizedeiben, az államosítástól való félelmükben az akkori plébánosok igyekeztek biztonságos menedéket nyújtani a történeti iratoknak. Ezért aztán a leggyakoribb őrzési helyek a sekrestye, a kórus, a harangtorony és az irodák különböző levéltári szekrényei voltak, de előfordult már kanapéalj, esetleg ágyneműtartó, sőt kamra és padlástér, de akár garázs is. A székelység tömbkatolikus vidékein is számos alkalommal találkozhatunk a szórványvidékekre jellemző állapotokkal, de nagyon sok példaértékű kivétel is létezik, ahol a helyi lelkészek gondosan rendbetett, évsorrendbe helyezett archívumot hoztak létre, néhol akár külső szakértők segítségét is igénybe véve.

A levéltári anyag állapota többnyire a tárolási körülményektől függött: még ha gondatlan körülmények között is őrizték, de a hűvös, száraz helyen tárolt és nedvességtől, kártékony rágcsálóktól védett iratanyagok állapota rendszerint elfogadható, megfelelő volt. Problémát a beázott helyiségekben őrzött irategyüttesek

okoztak, melyeken gombásodási foltok jelentek meg. Ezek a fertőzött állományrészek a rendezés előtt papírrestaurátori laboratóriumba kerülnek, ahol gondos fertőtlenítésen esnek át.

Az értékesebb köteteket, különösen az egyház tulajdonában maradt 18–19. századi anyakönyveket, amelyek a legkutatottabb forráscsoportot képezik, 2004-ben, 2013-ban és 2015-ben néhány NKÖM- és Nemzeti Kulturális Alap (NKA)- pályázati lehetőségnek köszönhetően sikerült restauráltatni a gyulafehérvári papírrestaurátori laboratóriumban. Csicsókeresztúr, Kolozsmonostor, Tövis, Nagyág, Nagyhalmágy, Torockószentgyörgy, Aranyosbánya, Hosszúaszó, Ósebeshely, Topánfalva, Alvinc, Bözödújfalu, Székelyszentkirály, Máréfalva, Barót, Szentkatolna, Nyárádköszvényes, Szamosújvár-örmény, Brassó, Székelybő és Homoródkarácsonyfalva plébániák matrikulái így kerülhettek megújított állapotba. 2006-ra befejeződött a széki 18. századi okmányok és az 1849-ben megkezdett plébániai krónika, a tekei plébánia kétkötetes *historia domus*a (1781–1939), a mezőerkedi protokollum (1729–1825) és a kapnikbányai *historia domus* (1803–1823) restaurálása. 2013-ban sikerült további 42 darab, 1372–1744 között keletkezett eredeti oklevelet restauráltatni a Kolozsvári Gyűjtőlevéltár állományából, 10 eredeti oklevelet az 1625–1751 közötti időszakból, melyek a Székelyudvarhelyi és a Szamosújvári Gyűjtőlevéltárakból származnak, valamint egy udvarhelyi főesperesi vizitációs jegyzőkönyvet (1683–1702). Ugyanekkor adódott lehetőség egy gyergyói főesperesi széki jegyzőkönyv (1749–1813), egy csomafalvi faluszéki jegyzőkönyv (1790–1811) és a szamosújvári örmény katolikusok tímárcéhe alapító statútumának (1700) restaurálására is. 2016-ban a kerelőszentpáli templom tornyából származó okmányt és egy 1758-ban kelt, nyárádselyei iratokból származó ereklyebizonyítványt restauráltak, melyek a Marosvásárhelyi Gyűjtőlevéltárban találhatók. A restaurátori beavatkozásokat és az említett fertőtlenítést az NKÖM és az NKA kizárólagos pályázati támogatásai tették lehetővé. 2017 nyarán sikerült néhány, a Csíkszeredai Gyűjtőlevéltárban található, sérültebb állapotú oklevélnek is a restaurálását elvégezni: ez alkalommal öt csíkszenttamási (1646–1698) és egy csíkkozmási (1767) oklevél került stabilizált, hozzáférhető állapotba.

Az alábbiakban alapítási évük sorrendjében ismertetjük a gyűjtőlevéltárakat.

A Gyulafehérvári Gyűjtőlevéltár (2003)

Ez a levéltár jelenleg a gyulafehérvári és a hunyadi főesperesi kerületek iratanyagait foglalja magába, melyek az Érseki és a Főkáptalani Levéltár egyik raktárterében kaptak helyet. Ugyanide került begyűjtésre néhány erzsébetvárosi kerülethez tartozó plébániai iratanyag is (Hosszúaszó, Kiskapus és Mikeszásza). A közeljövőben, a tárolási feltételek biztosítása után, a szeben–fogarasi és az erzsébetvárosi főesperesi kerületek iratanyagait is ideszállítjuk.

A gyulafehérvári főesperesi kerület az erdélyi egyházmegye első főesperesi kerülete, melynek alapítása a püspökség alapítását (1009) követte. Az 1332–1337

között összeállított pápai tizedjegyzékben az említett tizenhárom főesperesség között elsőként szerepel. A fejedelemség idején, a püspökség szünetelésével (1556–1715) ez a főesperesség is megszűnt. A katolikus restauráció korszakában – ferences misszióknak köszönhetően – visszaállították, és 1766-ban a következő plébániák alkották: Abrudbánya, Gyulafehérvár, Alvinc, Borbánd, Csertés–Hondol, Nagyenyed, Szerdahely, Nagyág, Szászsebes, Szászváros, Királybánya(toplica), Tövis, Verespatak, Vízakna és Zalatna.[10] Az 1846-os sematizmusban 20 plébániával jegyzik fel: Abrudbánya, Gyulafehérvár, Alvinc, Boica, Borbánd, Csertés– Hondol, Drassó, Kőrösbánya, Magyarigen, Nagyág, Nagyenyed, Nagyhalmágy, Aranyosbánya (Offenbánya), Marosportus, Szászsebes, Topánfalva, Tövis, Tür, Verespatak és Zalatna.[11] Az 1848–1849. évi szabadságharcot követően, Kovács Miklós püspök 1850-ben a gyulafehérvári főesperesi kerületet két kerületre választotta szét: hegyaljaira (Alba Campestris) és bányavidékire (Alba Montanus).[12] Száz év elteltével, 1950-ben ismét összevonták őket egy főesperességbe „gyulafehérvári" név alatt.

A hunyadi főesperesség már a tatárjárás előtt létezett, azonban első írásos említése a pápai tizedjegyzék korára tehető, ekkor tíz plébániával említik. Beke Antal őrkanonok és káptalani levéltáros ezt a sort még négy plébániával bővítette. A 14. században Hunyad vármegyében a Maros és a Cserna folyók mentét, valamint a Sztrigy alsó folyását magyarok lakták. Buday János az 1241–1556 közötti időszakra vonatkozóan 28 plébániát sorolt a hunyadi főesperességhez: Algyógy, Alkenyér, Arany, Bácsi, Bencenc, Brettye, Berény, Bózs, Déva, Felkenyér, Folt, Hátszeg, Vajdahunyad, Marosillye, Kásztó, Kéménd, Őraljaboldogfalva, Perkász, Pestes, Rápolt, Rákosd, Romosz, Solymos, Szarkafalva, Szászváros, Szentandrás, Szilvás és Tordos.[13] A püspökség szünetelése alatt (1556–1715) ebben a térségben is nagy teret hódított a protestantizmus, a főesperesi kerület (vármegye) plébániáinak egy része evangélikus, másik része református lett. Ezt követően az első plébánia Hátszegen kelt életre 1691-ben. Hátszeget a ferences szerzetesek által kezdeményezett és irányított Vajdahunyad (1721), Déva (1723) és Szászváros (1731) követte. Ekkor még e négy plébánia a gyulafehérvári főesperességhez tartozott. A közigazgatási szempontból jelentősebb gócpontokon szükségessé vált a plébániák alapítása, például Marosillyén (1747) és Dobrán (1776). A 18. század végén, a bányaipar fejlődésével a kincstár több plébániát létesített. A vasbányászat fellendülésének köszönhető Ósebeshely (1730), Gyalár (1783), Kudzsir (1788) és Királybánya (1789) plébániáinak alapítása. 1795-ben visszaállították a középkori hunyadi főesperességet Hátszeg székhellyel.[14]

---

10 Kovács Gyárfás: *A bányavidéki róm. kath. Esperesi kerület plébániáinak története*. Szamosújvár, 1895, 9.; Buday János: *A hunyadi főesperesség rövid története*. Budapest, 1912, 39.

11 *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Transsilvaniensis ad annum bissextilem a Christo nato MDCCCXLVI*. Kolozsvár, 1846, 13–20.

12 *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Transsylvaniensis*. Kolozsvár, 1854.

13 Buday: i. m. 25–29.

14 Uo. 41–43.

A hunyadi főesperesi kerület a 19. század második felében, a Zsil-völgyi kőszénbányászat fellendülésével és az 1871-ben megnyitott Piski–Petrozsény közötti vasútvonalnak köszönhetően újabb plébániákkal bővült. Sorban jöttek létre Petrozsény (1871), Piskitelep (1886), Lupény (1894), Vulkán (1906) és Lónyaitelep (1912) plébániái. Ezek a plébániák ipari telepeken létesültek, így a lelkipásztori feladat is másabb jelleget öltött.[15]

A 20. század második felében a hunyadi és a gyulafehérvári főesperességnek egy főesperese volt, aki Gyulafehérváron székelt. 2008 februárjától a két kerület főesperességi központja a petrozsényi plébániára került, majd 2013 augusztusától napjainkig, az új főesperes kinevezésével, a gyulafehérvári főesperesi központ ismét Gyulafehérvár.

A gyűjtőlevéltár az érseki palota déli szárnyának földszinti helyiségeiben található, a püspöki és káptalani levéltárral egy helyen, két külön teremben. Ebbe a levéltárba a gyulafehérvári és a hunyadi kerületek plébániáinak levéltári anyaga 2003 szeptembere és 2004 januárja között került be. Ezek az egyházközségek a következők: Abrudbánya, Alvinc, Aranyosbánya (Offenbánya), Balázsfalva, Borbánd, Drassó, Gyulafehérvár, Magyarigen, Marosportus, Nagyenyed, Ósebeshely, Péterfalva, Szászsebes, Topánfalva, Torockószentgyörgy, Tövis, Tür, Verespatak, Zalatna, Aninósza, Csertés–Hondol, Brád, Boica, Csernakeresztúr, Hátszeg,[16] Királybánya(toplica), Kőrösbánya, Kristyor–Gurabárza, Kudzsir, Lónyaitelep, Lupény, Nagyág, Nagyhalmágy, Petrilla, Petrozsény, Piskitelep, Pusztakalán, Szászváros, Sztrigyszentgyörgy, Vajdahunyad és Vulkán. Ugyanitt találhatóak Hosszúaszó, Kiskapus és Mikeszásza egyházközségek levéltárai is az erzsébetvárosi főesperesi kerületből.

Fontosnak tartjuk megemlíteni azt, hogy ezekben a kerületekben a szerzetesek által vezetett plébániák többségénél épségben vagy töredékben fennmaradt rendi irathagyatékkal is találkozhatunk, melyek a plébániai ügyviteli iratokkal együtt, egységesen lettek begyűjtve és rendezve. A szerzetesi irategyüttesek leválasztása az egyházközségiektől nem volt indokolt, ezek önálló állagként különülnek el az adott plébánia fondján belül, és így egy helyen férhetők hozzá. Sok esetben nem iktatták külön a rendet érintő iratokat, melyek beleolvadtak a plébániahivatal ügyvitelébe, így az elkülönítés nehezen vagy egyáltalán nem tehető meg. A következő plébániákat ferencesek (stefaniták, bulgariták, kapisztránusok) adminisztrálták: Abrudbánya, Alvinc, Aranyosbánya, Boica, Csertés-Hondol, Hátszeg, Kőrösbánya,[17] Kudzsir, Nagyág, Nagyhalmágy, Ósebeshely, Petrozsény, Topánfalva, Torockó-

15 Vö. Buday: i. m.

16 A hátszegi plébánia 54 okmánya (1584–1886) a Batthyányi Könyvtárban őrzött káptalani levéltárban található „67. láda. Hátszeg-parochia iratai" elnevezés alatt. Lásd Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár, Káptalani Levéltár, Káptalani levéltár ládák (*ladulla*) szerinti segédlete, 1176–1900., 7727–7779.

17 Kőrösbánya és Nagyhalmágy plébániák alapításuktól kezdve (1728 és 1775) a csanádi egyházmegyéhez tartoztak egészen 1786-ig, amikor az erdélyi egyházmegyéhez csatolták őket.

szentgyörgy, Szamosújvár, Szék, Szászsebes (jelenleg is), Szászváros (jelenleg is), Vajdahunyad (jelenleg is), Verespatak, Zalatna. Az említett helyek közül az alvinci (bulgariták), a szászsebesi és a szászvárosi plébániák archívumaiban maradt fenn nagyobb mennyiségű Ferenc-rendi levéltári anyag. A többi említett plébániánál az egykori szerzetesi adminisztrációt az okmányokon fennmaradt láttamozó nevek tanúsítják. A minoriták levéltára úgyszintén viszonylag épségben, terjedelmes mennyiségben és jó állapotban maradt fenn Nagyenyeden. A pálosok szűk évszázadnyi jelenléte Tövisen (1701–1786) nyomot hagyott a plébánia írásos emlékeiben is, mely az egyházközségi iratok említett időszakában észlelhető.

A gyűjtőlevéltár ismertetője 2009 végén jelent meg.[18] A Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltárban őrzött főesperességi és plébániai iratok mennyisége összesen 82,25 ifm.

A Szamosújvári Gyűjtőlevéltár (2005)

Szamosújváron 2005-ben alakult ki a gyűjtőlevéltár a belső-szolnoki főesperesi kerület Szamosújvárhoz közelebb eső plébániái részére. Fél évvel korábban, 2004 novemberében Besztercén is létrejött egy gyűjtőközpont, ahová a belső-szolnoki főesperesi kerület központi hivatalához közelebb eső plébániákról kerültek a történeti iratok. Mivel mindkét székhelyen kisméretű levéltár jött létre, mintegy 35–35 ifm mennyiségű iratanyag halmozódott fel, így célszerű volt a két gyűjtemény egyesítése. Erre 2009. szeptember 7-én került sor az addig Besztercén található irataanyag Szamosújvárra szállításával. Jelenleg tehát a Szamosújvári Gyűjtőlevéltárban a belső-szolnoki főesperességi iratok mellett a következő egyházközségek levéltárai találhatók: Alsókapnik, Apanagyfalu, Beszterce, Bethlen, Bonchida, Csicsókeresztúr, Dés, Désakna, Erzsébetbánya, Kapnikbánya, Kide, Kohóvölgy, Magyarlápos, Magyarszarvaskend, Mezőerked, Oláhlápos, Óradna, Naszód, Radnalajosfalva, Retteg, Szék, Teke, Tőkés és Vice.

A szolnoki főesperesi kerület szerepel a pápai tizedjegyzékben (1332–1337), egyházközségeinek alapítása az egyházmegye körvonalazódásával egy időben történt. Területét több nemzet népesíti be ma is (magyarok, románok, szászok, örmények stb.), de bányásztelepülései ennél sokkal összetettebb népességi és nemzetiségi képet mutatnak, ugyanis a 18–19. században Felső-Magyarország bányavidékéről, de a német és szláv nyelvterületről is számos bányaszakértő telepedett meg az Északkeleti-Kárpátok és a Keleti-Kárpátok bányavidékein.

A vallásreform idején, a 16. században több plébániája a lutheránus vagy a református felekezethez csatlakozott. A kerület „belső-szolnoki" elnevezés alatt az 1761-es és az 1762-es egyházmegyei sematizmusban tűnik fel a következő plébáni-

[18] Bernád Rita: *Plébániai levéltárak* I. *A Gyulafehérvári-, a Sepsiszentgyörgyi-, a Szamosújvári- és a Gyergyószentmiklósi Gyűjtőlevéltárak repertóriuma*. Gyulafehérvár – Budapest, 2009 /Erdélyi Római Katolikus Levéltárak 3./.

ákkal: Csicsókeresztúr, Kapnikbánya, Dés, Beszterce, Szamosújvár és Bálványosváralja.[19]

Az 1782-es egyházmegyei sematizmusban ez a kerület a kolozsi főesperességgel egyesült dobokai és belső-szolnoki kerületek (*Archidiaconatus Kolosiensi cui canonice uniti sunt Districtus Dobocensis et Szolnok interior*) elnevezés alatt tűnik fel, nem önálló főesperességként. Ekkor az alábbi egyházközségek tartoztak ide: Kolozsvár, Kolozs, Bács, Bálványosváralja, Beszterce, Csicsókeresztúr, Dés, Erked, Fenes, Györgyfalva, Jegenye, Kapnik, Katona, Kide, Kajántó, Magyaregregy, Magyarlápos, Mócs, Szék, Teke, Désakna, Kolozsmonostor és Oláhlápos. Ezek ma két főesperesi kerületbe (kolozs–dobokai és belső-szolnoki) csoportosulnak. [20]

A belső-szolnoki főesperesi kerületet 1846-ban 14 plébánia alkotta: Szamosújvár (külön örmény és latin rítusú plébániákkal), Bálványosváralja, Beszterce, Csicsókeresztúr, Dés, Désakna, Kapnikbánya, Alsó-Kapnik, Magyarlápos, Naszód, Oláhlápos, Oláhláposbánya (Erzsébetbánya) és Óradna. A szamosújvári örmény plébános volt egyben a főesperes is.[21]

A 19. század második felében a főesperesi kerület Apanagyfalu plébániájával bővült (1866), majd miután Széket a kolozs–dobokai főesperességből idecsatolták, már 16 egyházközség alkotta. A belső-szolnoki főesperesi kerület jelenleg 15 plébániából áll.

A levéltár a szamosújvári volt ferences kolostortemplom[22] (jelenleg római katolikus plébániatemplom) erre a célra kialakított egykori oratóriumában – dexion polcokon, savmentes levéltári dobozokban – található. A plébániai levéltári anyagok begyűjtése 2004 novemberében és 2005 tavaszán zajlott. A levéltári anyag rendszerezése több szakaszban történt: 2004 novemberében, 2005 júliusában és 2009 szeptemberében.

A belső-szolnoki kerület egyes plébániáit bizonyos időszakokban szintén szerzetesrendek (piaristák: Beszterce; ferencesek: Dés, Désakna, Szamosújvár, Szék) adminisztráltak. A besztercei piaristák iratait külön érdemes kiemelni, ugyanis ezek hollétére nemrégiben derült fény, az egykori piarista kolostorépület tetőzetének javításakor. 2009. szeptember elején a padlástérből került elő az igen értékes és teljesnek nyilvánítható piarista rendi levéltári anyag. Tartalmából megemlítjük Beszterce legrégebbi anyakönyvét, amelyet akkoriban még a minoriták kezdtek el vezetni 1718-tól, a piarista rendház *historia domus*ait, a piarista iskola anyaköny-

19 Bárth János: *Erdély római katolikusai a XVIII. század közepén.* Kecskemét, 2008, 12., 22.

20 *Calendarium dioecesanum venerabilis cleri M. Principatus Transilvaniae ad annum qui est post bissextilem secundus MDCCLXXXII.* Cibini, 1782, 19–20.

21 *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Transsilvaniensis ad annum bissextilem a Christo nato MDCCCXLVI*… 123–136.

22 A szamosújvári önálló plébániát 1825-ben szervezték meg a stefanita ferencesek, akik közel egy évszázaddal előtte, 1748–1758 között építették fel itt templomukat és kolostorukat a Dániel Tivadar által adományozott telken. Vö. György József: *A ferencrendiek élete és működése Erdélyben*. Kolozsvár, 1930, 309–310.

veit, a piaristák könyvkatalógusát 1810-ből, szerzetesi névjegyzékeket és sok más, a piarista rendhez fűződő forrást.[23] Az említett ferences irányítás alatt álló plébániák esetében csak töredékesen maradtak fenn rendi írott emlékek.

A levéltárról 2009 végén jelent meg repertórium.[24] A Szamosújvári Gyűjtőlevéltárban található fondok mennyisége 40,19 ifm.

A Sepsiszentgyörgyi Gyűjtőlevéltár (2005)

A sepsi–barcasági főesperesi kerület iratanyagainak befogadására alakult meg Sepsiszentgyörgyön a gyűjtőlevéltár, amely a sepsiszentgyörgyi Szent Gellért plébánia kántori lakásának egyik átalakított helyiségében talált otthonra. A plébániai levéltári anyagok 2005 szeptemberében kerültek be a gyűjtőközpontba, és ugyanezen év novemberében lettek rendezve. Itt találhatók Barót, Brassó, Illyefalva, Kőhalom, Mikóújfalu, Sepsibükszád, Sepsikőröspatak, Sepsiszentgyörgy, Szentiványlaborfalva és Türkös plébániák, valamint Árkos, Gidófalva, Köpec és Nagybacon filiák levéltárai.

Ezzel a térséggel kapcsolatosan megemlíthető, hogy Brassó és Nagyszeben, szászföldi központi településekként, királyi kiváltságos területnek számítottak a középkorban. Dékánság elnevezés alatt működtek, nem tartoztak az Erdélyi Püspökséghez, missziós területnek számítottak. A katolikus restaurációt követően, az 1761–1762-es plébániaösszeírásokban már szerepelnek. 1766-ban dékánság (*decanatus*) név alatt tűnnek fel Brassó és Nagyszeben központokkal, és ugyanitt főesperességként szerepel Miklósvár is. A középkori brassói és szebeni dékánság területét Mária Terézia csatolta az erdélyi püspökséghez, korábbi megnevezésüket (dékánság) főesperességre cserélte. Az 1761-es egyházmegyei sematizmusban a jelenlegi sepsi–barcasági főesperesség plébániáiból néhány a háromszéki főesperesi kerülethez tartozott: Barót, Illyefalva, Miklósvár, Szentiványlaborfalva és Türkös.[25]

Az egyházmegye ezen egyházi adminisztrációs területe a 18–19. században a Barcasági Dékánság és a (Sepsi)–Miklósvári főesperesség (*Decanatus Barcensis et Archidiaconatus Sepsi atque Miklósvár*) név alatt működött. A jelenleg is használt *sepsi–barcasági főesperesség* elnevezés a 20. század közepén alakult ki a két történeti-földrajzi elnevezés összekötésével. A kerület főesperességi központja a katolikus megújhodást követően Brassóban volt. Ez a főesperesség 1782-ben nyolc plébániából állt: Brassó, Barót, Miklósvár, Fogaras, Türkös, Bodza, Tömös és Törcsvár. Az 1846. évi sematizmusban 13 plébániával jegyzik, mely felépítés 1882-ben is meg-

[23] Úgyszintén a besztercei plébánia padlásáról került elő a medgyesi piaristák levéltárának töredéke is (három darab 18. századi kötet). Ezt az a tény magyarázza, hogy 1789-ben megszűnt a medgyesi piarista iskola, és az itt lévő szerzetesek Besztercére költöztek. Feltételezhetően ekkor vihették magukkal az addig keletkezett levéltári köteteket Besztercére. Az említett korai anyakönyv, a piaristák írásos hagyatéka úgy Besztercéről, mint Medgyesről elpusztultnak számított mostanig.

[24] Bernád: *Plébániai levéltárak* I… i. m.

[25] Bárth: i. m. 17.

maradt. E plébániák a következők: Barót, Bodza, Brassó, Hídvég, Felsőtömös, Illyefalva, Sepsikőröspatak, Miklósvár, Mikóújfalu, Sepsiszentgyörgy, Szentivánlaborfalva, Törcsvár és Türkös.[26]

A Sepsiszentgyörgyi Gyűjtőlevéltárban a vegyes felekezetű települések katolikus egyházközségeinek archívumai találhatók. Sajnálatos módon, néhány ebbe a kerületbe tartozó, mára megszűnt történelmi plébánia (Bodza,[27] Felsőtömös,[28] Hídvég,[29] Törcsvár[30]) iratanyagáról nincsenek adataink, a 2005. szeptemberi gyűjtésünk folyamán nem kerültek elő. A miklósvári plébániának, a kerület egykori névadójának levéltára sem maradt fenn. Ugyanez a hiány tapasztalható azon plébániák esetében is, melyeket korábban szerzetesrendek adminisztráltak. Így Illyefalva (pálosok) és Kőhalom (ferencesek) esetében csak levéltártöredékek maradtak fenn (kötetek: püspöki rendeletek protokollumai és egyéb gazdasági naplók) a helyszínen (falba épített levéltári szekrényben és templomtoronyban), ügyviteli levelezést egyik plébánián sem őriztek. A főesperesség történelmi székhelyén, Brassóban, ezzel ellentétben csupán iktatott hivatalos iratok kerültek elő.

A főesperesség központját 2005-ben költöztették át Sepsiszentgyörgyre, ahol mindmáig található. A sepsi–barcasági főesperességet jelenleg 19 plébánia alkotja. Ezek közül Sepsiszentgyörgyön három plébánia a 20. század végén alakult.

A kézdi-orbai kerület egyházközségi archívumainak a már meglévő sepsi-barcasági törzsanyaggal való egyesítése folyamatban van. A Sepsiszentgyörgyi Gyűjtőlevéltár az utóbbi években a kézdi–orbai főesperesség, Imecsfalva, Kézdisárfalva,

---

26 *Calendarium dioecesanum venerabilis cleri M. Principatus Transilvaniae ad annum qui est post bissextilem secundus MDCCLXXXII…* 23.; *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Transsilvaniensis ad annum bissextilem a Christo nato MDCCCXLIV…* 30–38.

27 A bodzai plébániát 1794-ben alapították. A település Erdély és Moldva határánál fekszik, 1918-ig vámhely volt. Az 1890-es években filiaként csatolták Zágonhoz. Vö. *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Transsilvaniensis ad annum bissextilem a Christo nato MDCCCXLIV…* 31; *Schematismus venerabilis cleri almae dioecesis Transsilvaniensis editus pro anno a Christo nato 1898*. Albae-Carolniae, 1898. 120.

28 A felsőtömösi plébánia 1792-ben alakult, és a bodzaihoz hasonlóan határátkelőhely volt Moldvába (Romániába). Templomát I. Ferenc császár építtette, melyet 1848/49-ben a plébániaalakkal együtt az oroszok felégettek. A szomszédságában fekvő Alsőtömösön a 18. századi Nepomuki Szent János tiszteletére szentelt kápolna ma is működik, melyet a Brassó-bolonyai plébániáról gondoznak. Vö. *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Transsylvaniensis*. Gyulafehérvár, 1882, 37.; *A gyulafehérvári főegyházmegye történelmi sematizmusa a 2000. jubileumi és millenniumi évben*. Gyulafehérvár, 2000, 95–96.

29 A hídvégi plébánia 1793-ban alakult, templomát a Szentháromság tiszteletére szentelték. Kezdetben a brassói ferencesek vezették. 1870-ben még önálló plébánia volt, 1882-ben már Miklósvár filiája, jelenleg Brassóból látják el. Vö. *Catalogus venerabilis cleri dioecesis Transsilvaniensis*. Gyulafehérvár, 1870, 18.; *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Transsylvaniensis*. Albae Carolinae, 1882, 41.

30 Törcsvár (Bran) katolikus plébániája 1760-ban alakult (újjá), kápolnájának titulusa Nagyboldogasszony. A lélekszám folyamatos csökkenésével 1955-ben Zernyest lett a plébánia székhelye. Vö. *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Transsylvaniensis…* 43–44.; *A gyulafehérvári főegyházmegye történelmi sematizmusa a 2000. jubileumi és millenniumi évben…* 108.

Szentkatolna és Bereck egyházközségek, valamint Petőfalva, Tamásfalva, Zabola és Hatolyka filiák iratanyagaival bővült. Ezek mind a kézdi–orbai főesperesi kerület részét képezik.

A levéltár ismertetője 2009 végén jelent meg.[31] Az itt kutatható levéltári anyag mennyisége 48,24 ifm.

A Marosvásárhelyi Gyűjtőlevéltár (2005)

Ez a gyűjtőközpont a marosi és a küküllői kerületek egyházközségi levéltárai számára jött létre a Marosvásárhelyi Keresztelő Szent János Plébánia (Főesperesi Hivatal) templomának északi oratóriumában és a Deus Providebit ház egyik helyiségében. Marosvásárhelyen a szervezett iratbegyűjtés 2005-ben kezdődött és 2006 őszéig tartott. A gyűjtőközpont anyagát jelenleg a marosi és a küküllői főesperességi levéltárak, valamint a következő plébániák és filiák irategyüttesei alkotják: Ákosfalva, Backamadaras, Bátos, Bede, Ehed, Erdőcsinád, Görgényszentimre, Görgényüvegcsűr, Iszló, Jobbágyfalva, Jobbágytelke, Kisillye, Lőrincfalva, Magyarpéterlaka, Marosjára, Maroskeresztúr, Marosvásárhely Keresztelő Szent János plébánia, Marosvásárhely Szent Imre plébánia (ferences anyag), Marosszentgyörgy, Mezőbánd, Mezősámsond, Mikháza, Nagyernye, Nyárádgálfalva, Nyárádköszvényes, Nyárádremete, Nyárádselye, Nyárádszentanna, Nyárádszereda, Nyárádtő, Sáromberke, Szászrégen, Székelybő, Székelyhodos, Székelykál, Székes, Szentháromság, Vajola; Abosfalva, Ádámos, Bordos, Búzásbesenyő, Csöb, Dicsőszentmárton, Egrestő, Gyulakuta, Kelementelke, Kerelőszentpál, Kóródszentmárton, Kutyfalva, Küküllővár, Magyarhidegkút, Magyarzsákod, Marosbogát, Marosugra, Mikefalva, Radnót, Székelyszállás, Székelyvécke, Szentdemeter és Szőkefalva.

Az 1761-es egyházmegyei összeírás a küküllői főesperesi kerületben hét plébániát említ (Abosfalva, Erzsébetváros, Kerelőszentpál, Küküllővár, Medgyes, Segesvár, Szőkefalva), a marosiban kilencet (Marosszentgyörgy, Marosvásárhely, Nagyernye, Nyárádköszvényes, Sámsond, Székelyhodos, Székelykál, Szentháromság, Szováta).[32] Az egyházmegye második nyomtatott sematizmusa (1782) 12 plébániát sorol a küküllői kerülethez (Abosfalva, Almakerék, Egrestő, Erzsébetváros, Hosszúaszó, Küküllővár, Kiskapus, Medgyes, Radnót, Segesvár, Kerelőszentpál és Szőkefalva), míg a marosihoz 15 egyházközséget (Jobbágytelke, Makfalva, Marosszentgyörgy, Marosvásárhely, Nagyernye, Náznánfalva, Nyárádköszvényes, Nyárádtő, Sámsond, Szászrégen, Szentháromság, Szováta, Székelybő, Székelyhodos és Székelykál).[33] 1882-ben a küküllői kerületben 10 plébánia működött, a marosiban pedig 20. 2000-ben a küküllői főesperesi kerület 11 egyházközséget, a marosi 28-at

31 Bernád: *Plébániai levéltárak* I… i. m.

32 Bárth: i. m. 13., 15.

33 *Calendarium dioecesanum venerabilis cleri M. Principatus Transilvaniae ad annum qui est post bissextilem secundus MDCCLXXXII…* 20–21.

foglalt magába.[34] Ez utóbbi felépítés mindmáig érvényben van, azonban a térség vegyes felekezeti összetétele miatt a legtöbb plébániához kisebb filiák is tartoznak.

A Gyűjtőlevéltárral egy helyen, a templomépület oratóriumában Gyűjtőkönyvtár és Múzeum is működik.

A Marosvásárhelyi Gyűjtőlevéltár középszintű segédlete a Székelyudvarhelyi Gyűjtőközpont repertóriumával egy kötetben került kiadásra 2015-ben.[35]

A gyűjtőlevéltár anyagát a marosi és a küküllői főesperességi levéltárak mellett 36 plébánia és 28 filia irategyüttese alkotja. A marosi kerület anyaga 52,61, a küküllői kerület anyaga pedig 20,74 ifm nagyságú, a gyűjtőlevéltár így összesen 73,35 ifm iratanyagot foglal magába

A Gyergyószentmiklósi Gyűjtőlevéltár (2007)

Székelyföldön elsőként Gyergyószentmiklóson jött létre gyűjtőlevéltár a gyergyói főesperesség plébániái részére 2007-ben, és azóta is a Szent Miklós Plébánia (Főesperesi Hivatal) udvarán lévő kápláni épület földszinti helyiségeiben működik.

A gyergyói esperesség a reformációt követő időszakban alakult ki. A középkori gyergyószéki plébániák 1276–1545 között a telegdi főesperességhez tartoztak. A pápai tizedjegyzékben (1332–1337) három plébános (bejegyzése) szerepel Gyergyószékben: ezek feltételezhetően Gyergyószentmiklós, Gyergyóalfalu és Szárhegy plébánosai voltak. 1478-ból ismeretes egy Benedek nevű gyergyószentmiklósi pap, aki alesperes volt. 1592-től Csík-, Gyergyó- és Kászonszék egy főesperességet alkotott, három /al/esperességgel, egészen a katolikus megújhodás korszakáig.[36]

Francesco Leone da Modica ferences szerzetes jelentése szerint, amelyet a Hitterjesztés Szent Kongregációjához küldött 1638-ban, a gyergyószéki plébániák a Háromszéki főesperességhez tartoztak. Ez az okmány öt plébániát említ: Gyergyószentmiklós (plébánosa ekkor Ferenczi György esperes), Szárhegy, Újfalu, Alfalu és (különös módon) Koronka.[37] Ez utóbbi település Marosszékben található, a jelentés szerzőjének elírása vagy téves helyismerete miatt kerülhetett ebbe a felsorolásba.

Giulio Spinola bécsi nuncius hasonló jelentése 1665 végéről Gyergyó fiókszékben öt plébániát említ: Szárhegyet, Alfalut, Újfalut, Szentmiklóst és Ditrót (*Gitro*).

---

34 *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Transsylvaniensis…* 127–122.; *A gyulafehérvári főegyházmegye történelmi sematizmusa a 2000. jubileumi és millenniumi évben…* 20–21.

35 Bernád Rita – Barabás Kisanna: *Plébániai levéltárak* II. *A Marosvásárhelyi és Székelyudvarhelyi Gyűjtőlevéltárak repertóriuma.* Budapest – Gyulafehérvár, 2015 /Erdélyi Római Katolikus Levéltárak 5./, 352. Vö. http://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/atadtak_az_ev_leveltari_kiadvanya_dijakat (Utolsó letöltés ideje: 2017. 08. 24.)

36 Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár Gyergyószentmiklósi Gyűjtőlevéltára (A továbbiakban: GYFL GYGYL), Gyergyószentmiklósi plébánia iratai, Koronagyűlési jegyzőkönyv 1814–1862.

37 Tóth István György: *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania 1627–1707*. Budapest – Róma, 1994, 252.

Ugyanitt megjegyzi, hogy ezek nagy plébániák, és több faluban fiókegyházközségük van.[38]

Damokos Kázmér erdélyi apostoli vikárius székelyföldi vizitációs jelentésében, amelyet 1668-ban a Kongregációhoz terjesztett fel, Gyergyószékben négy anyaplébániát sorol fel: Gyergyószentmiklóst két filiával (Tekerőpatak és Kilyénfalva), Szárhegyet szintén két leányegyházközséggel (Ditró és Remete), Alfalut Csomafalva filiával és Újfalut.[39]

Az 1753-as, az 1761-es és az 1782-es egyházmegyei sematizmusok szerint a kerületet a következő plébániák alkották: Alfalu, Csomafalva, Ditró, Kilyénfalva, Remete, Gyergyószentmiklós, Szárhegy, Tekerőpatak, Újfalu. A gyergyószentmiklósi örmény plébánia 1782-ben külön örmény rítusú főesperesi kerületben szerepelt.[40]

A gyergyói főesperesi kerületet 1846-ban 11 plébánia alkotta. 1870-ben a kerület Maroshévízzel bővült. 1882-ben 12 plébániája volt: Alfalu, Csomafalva, Ditró, Kilyénfalva, Remete, Szárhegy, Gyergyószentmiklós (külön örmény és latin szertartású plébániák), Tekerőpatak, Toplicza (Maroshévíz), Tölgyes és Újfalu. A főesperesség a 20. században tovább bővült Borszék (1901), Gyergyóbékás (1913), Gyergyóhodos (1925), Gödemesterháza (1927), Orotva (1973) és Marosfő (1999) egyházközségekkel.

A kerület egy újabb plébániáját 2008-ban alapították Gyergyószentmiklóson Szent István tiszteletére, templomát ugyanez évben szentelték fel. A gyergyói főesperesség legújabb plébániája szintén Gyergyószentmiklóson létesült 2017-ben, a felszegi Szent József tiszteletére ugyanez évben felszentelt templom mellé.

A gyergyói főesperesi kerületet jelenleg 22 plébánia alkotja. A főesperesség központja, rövidebb megszakításokkal, Gyergyószentmiklóson működött.

Gyergyószentmiklósra 2006 decembere és 2007 januárja között kerültek be Borszék, Ditró, Gödemesterháza, Gyergyóalfalu, Gyergyóbékás, Gyergyóhodos, Gyergyóújfalu, Gyergyócsomafalva, Gyergyótölgyes, Háromkút, Kilyénfalva, Marosfő, Maroshévíz, Palotailva, Ratosnya, Tekerőpatak és Vasláb plébániai levéltárai. Ezek az irategyüttesek 2007 tavasza és ősze között kerültek hozzáférhető állapotba. Szárhegy levéltára 2009. szeptember elején került Gyergyószentmiklósra. A begyűjtött iratanyagok némelyike külön említést érdemel: a Szárhegyről előkerült – nemrégiben restaurált – fejedelmi oklevél (1637), Gyergyóalfalu 17. századi iratgyűjteménye és az Egerből 2009-ben hazakerült anyakönyvei,[41] továbbá Gyergyó-

38 Uo. 362.

39 Uo. 378.

40 *Calendarium dioecesanum venerabilis cleri M. Principatus Transilvaniae ad annum qui est post bissextilem secundus MDCCLXXXII…* 17.; Bárth: i. m. 15., 25., 32.

41 Gyergyóalfalu tizenhárom kötetnyi anyakönyvét (1714–1931) és *historia domus*át (1886–1930) a második világháború idején, 1944-ben Füzesabonyba menekítették. Ezek a kötetek 1993-ban bekerültek az Egri Főegyházmegyei Levéltárba biztonsági és megőrzési okokból. Végül 2009 szeptemberében hazakerültek Egerből, így részben Gyergyószentmiklóson a Gyűjtőlevéltárban, rész-

tölgyes eredeti anyakönyve (1811–1848), a gyergyócsomafalvi plébánia *historia domus*a (1697– 1830) és a többi plébánia újkori, 1715 előtti iratai.

A Gyergyószentmiklósi Gyűjtőlevéltár 2009. december 3 – 2010. január 10. között időszakos kiállításon mutatta be értékesebb okmányait a nagyközönségnek, ezáltal tisztelegvén a főegyházmegye ezer éves fennállása előtt is. Erre az alkalomra nyolc értékesebb iratot is sikerült restauráltatni.[42] A kiállított 48 levéltári tételről (okiratok, kötetek és tervrajzok) katalógus is készült.

A gyergyói levéltár 2012-ben új kutatóteremmel, 2015-ben pedig értékes (mintegy 1500 régi könyvpéldányból álló) gyűjtőkönyvtárral egészült ki.

A Gyergyószentmiklósi Gyűjtőlevéltárban 101,21 ifm mennyiségű levéltári anyag található. Kutatását a 2009-ben megjelent repertórium segíti.[43]

A Székelyudvarhelyi Gyűjtőlevéltár (2008)

A székelyudvarhelyi főesperesi kerület plébániai archívumai részére Székelyudvarhelyen jött létre gyűjtőközpont a Szent Miklós Plébánia (Főesperesi Hivatal) tulajdonában lévő tanulmányi házban. A levéltár az újonnan épült Márton Áron Ifjúsági Ház emeleti helyiségében működik. A levéltári anyag – az érseki gyűjtemény tárhelyeinek mintájára – itt is dexion fémpolcokon, savmentes levéltári dobozokban található. Az iratbegyűjtés a székelyudvarhelyi központba 2008 júliusában kezdődött, melynek során Atyha, Bözödújfalu, Erdőszentgyörgy, Etéd, Farkaslaka, Fenyéd, Homoródkarácsonyfalva, Kápolnásfalu, Kadicsfalva, Korond, Küküllőkeményfalva, Lövéte, Máréfalva, Nyikómalomfalva, Oroszhegy, Parajd, Pálfalva, Szombatfalva, Szentegyházasfalu, Székelykeresztúr, Székelyszentkirály, Székelyszentlélek, Székelylengyelfalva, Székelyszenttamás, Székelyvarság, Szováta, Vágás és Zetelaka egyházközségek levéltárai kerültek egységesen a gyűjtőlevéltárba.[44] A begyűjtött irategyüttesek rendezése 2008 nyarán kezdődött, és 2010-ben fejeződött be.

Az udvarhelyi kerület 1761-ben 17 plébániából állt:[45] Atyha, Bözödújfalu, Farkaslaka, Homoródkarácsonyfalva, Korond, Lövéte, Máréfalva, Oroszhegy,

ben Gyergyóalfaluban a plébánián kutathatók. Alfalu 1714–1857 közötti anyakönyvei (hat kötet) a gyűjtőlevéltárban maradtak, míg az 1857–1931 közöttiek (hét kötet) és a *historia domus* – a mindennapi ügyviteli használat végett – hazakerült a gyergyóalfalvi plébániára. Ezúton is köszönjük dr. Löffler Erzsébetnek, az Egri Főegyházmegyei Könyvtár igazgatónőjének a gyergyóalfalusi kötetek hazaszállítása ügyében kifejtett fáradságos közbenjárását.

42 A restaurálást Benedek Éva okleveles papírrestaurátor, a Csíki Székely Múzeum munkatársa végezte.

43 Bernád: *Plébániai levéltárak* I… i. m.

44 A székelyudvarhelyi levéltár létrejöttének részletesebb beszámolójához lásd Pénzes Lóránd: A Székelyudvarhelyi Gyűjtőlevéltár születése. *Keresztény Szó*, 2010. 1. sz. 8–12.

45 Vö. Bárth: i. m. 14.

Parajd, Szentdemeter,[46] Székelyszentkirály, Székelyszentlélek, Székelyszenttamás, Székelyudvarhely, Székelyvécke, Vágás, Zetelaka. A kerület 1782-ben 24 plébániát foglalt magába: Atyha, Bözödújfalu, Etéd, Farkaslaka, Gyulakuta (Gyalakuta), Homoródkarácsonyfalva, Korond, Lengyelfalva, Máréfalva, Lövéte, Oroszhegy, Parajd, Sárpatak, Székelypálfalva, Székelyszentlélek, Székelyszentkirály, Székelyszenttamás, Székelykeresztúr (Szitáskeresztúr), Székelyudvarhely, Székelyvécke, Székelyzsombor (Szászzsombor), Vágás és Zetelaka.[47] 1846-ra még hét plébániával bővült: Fenyéd (1815), Homoródremete (1784), Kadicsfalva (1802), Szentegyháza (Oláhfalu),[48] Kápolnásfalu (Kápolnásoláhfalu) (1837), Szováta,[49] valamint néhány évtizedig ide tarozott Kőhalom[50] is.

A kerületet 1882-ben 26 plébánia alkotta. Jelenleg 34 plébániából áll.[51]

A főesperesi kerület vegyes felekezetű jellege ellenére (vagy éppen annak köszönhetően) olyan fejedelemségkori oklevelekkel is büszkélkedik, mint Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelem oklevelei (1625, 1631) az atyhai plébánia levéltárából vagy Brandenburgi Katalin oklevele 1630-ból, amely a vágási plébánia irataiból került elő. Mindhárom oklevél Gyulafehérváron kelt, tárgyuk alapján pedig mindegyik felekezetközi vitákat tisztáz a római katolikusok javára. Ezeket az okleveleket a gyulafehérvári Egyesülés Nemzeti Múzeuma papírrestaurátor szakemberei térítésmentesen restaurálták. Figyelemreméltó jelenségként említjük továbbá, hogy számos 18. századi anyakönyvet sikerült begyűjteni a székelyudvarhelyi raktárba (Bözödújfalu, Máréfalva, Székelyszentkirály, Szováta, Vágás), amelyek megmenekültek az 1950. évi államosítástól. Ezek közül Bözödújfalu és Székelyszentkirály 3–3 darab anyakönyvére, valamint Máréfalva legrégebbi anyakönyvi kötetének restaurálására sikerült pénzügyi támogatást szerezni pályázati úton. Ugyanekkor került restaurálásra a szintén ritkaságnak számító és tudományos hivatkozásokban igen gyakran használt főesperesi vizitációs jegyzőkönyv (1683–1702), amely a székelyudvarhelyi Szent Miklós plébánián őrződött meg.

---

46 Szentdemeter a 19. század folyamán Bordos filiája volt, 1924-ben önállósult. Jelenleg a küküllői főesperesi kerülethez tartozik, levéltára a Marosvásárhelyi Gyűjtőlevéltárban található. Vö. *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Transsilvaniensis ad annum bissextilem a Christo nato MDCCCXLVI…* 106.; *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Transsylvaniensis editus pro anno a Christo nato 1888.* A.-Carlinae, 1888. 61; *A gyulafehérvári főegyházmegye történelmi sematizmusa a 2000. jubileumi és millenniumi évben…* 176–177.

47 *Calendarium dioecesanum venerabilis cleri M. Principatus Transilvaniae ad annum qui est post bissextilem secundus MDCCLXXXII…* 24–26.

48 Szentegyházas(oláhfalu) 1782-ben még a felcsíki kerülethez tartozott. Vö. uo. 16.

49 Szováta korábban a marosi főesperesi kerülethez tartozott. Vö. uo. 22.

50 A Szászföldön lévő Kőhalom (1753-ban alakult) az 1880-as években átkerült a sepsi-barcasági főesperesi kerületbe, ahol jelenleg is található. Vö. *Catalogus venerabilis cleri dioecesis Transsilvaniensis…* 46.; *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Transsylvaniensis.* Albae-Carolinae, 1888, 21.

51 Vö. *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Transsylvaniensis..* 175–194.; *A gyulafehérvári főegyházmegye történelmi sematizmusa a 2000. jubileumi és millenniumi évben..* 256–280.

A gyűjtés folyamán azonban szembesülnünk kellett a hiányzó, előttünk ismeretlen okok és körülmények miatt elpusztult történelmi iratanyag tényével is, olyan plébániák esetében, mint Parajd vagy Székelyszenttamás.

A szerzetesrendek tevékenysége az udvarhelyi kerületben is kimutatható. A jezsuiták 1649–1773 között vezették a székelyudvarhelyi Szent Miklós plébániát, iratanyaguk (a plébánia hivatalos ügyvitele) főként a 18. századból maradt ránk.[52] Etéd katolikusait a minoriták gondozták, akik 1783-ban telepedtek meg itt, majd 1875-ben, a templom építését követően, a plébánia átkerült a világi papság irányítása alá.[53] Etéd kis mennyiségű levéltári anyaga azonban csak a 19. század elejétől maradt fenn, a minorita rendi iratok nem különíthetők el benne egységesen.

A Székelyudvarhelyi Gyűjtőlevéltár 42 levéltári fondból tevődik össze, amelyeknek jelenlegi összesített terjedelme 97,36 ifm. A gyűjtőközpontban egy főesperesség, 40 plébánia és egy filia levéltára található, valamint egy tematikus gyűjtemény – a különböző plébániák építési tervrajzaiból kialakított tervtár.

A Székelyudvarhelyi Gyűjtőlevéltár repertóriuma 2015-ben jelent meg.[54]

A Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár (2010)

Az erdélyi örmények és egyházi szerveik

Az Erdély területére a 17. században történt tömeges betelepülésükkel az örmények magukkal hozták saját egyházszervezetüket is, majd a katolikus egyházzal megkötött unió következtében egyházuk örmény rítusú római katolikus lett. Az uniált vallású örményeknek Oxendio Virziresco aladiai címzetes püspök személyében önálló apostoli vikáriusuk volt. Ez a vikáriátus Oxendio Virziresco 1715. március 10-én bekövetkezett halálával megszűnt. 1741–1930 között a négy erdélyi örmény katolikus plébánia az erdélyi római katolikus egyházmegyéhez tartozott, akárcsak ma is. 1930. június 5-én a román konkordátummal létrehozták a Szamosújvári Örmény Katolikus Kormányzóságot. Ez az apostoli kormányzóság 1948-ban megszűnt, 1990-től egyházjogilag is újjáéledt, államilag viszont a négy örmény szertartású plébánia továbbra is a Gyulafehérvári Főegyházmegye keretében működik.[55]

Az örmény katolikus plébániák a következő években jöttek létre: Szamosújvár 1700-ban, Erzsébetváros 1708-ban, Gyergyószentmiklós 1730-ban és Szépvíz 1785-ben.[56]

---

52 Uo. 274.

53 *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Transsylvaniensis…* 177–179.; Léstyán Ferenc: *Megszentelt kövek. A középkori Erdélyi Püspökség templomai.* I. Kolozsvár, 1996, 317.

54 Bernád – Barabás: i. m.; Vö. http://www.magyarkurir.hu/hirek/egyhazi-konyveket-is-elismertek-az-ev-leveltari-kiadvanya-dijjal (Utolsó letöltés ideje: 2017. 08. 25.)

55 Jakubinyi György: *Romániai katolikus, erdélyi protestáns és izraelita vallási archontológia.* Kolozsvár, 2010, 69.

56 *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Transsylvaniensis…* 74–75., 77., 86., 154–155.

Az egységes örmény főesperesség 1740-től két részre oszlott, az erzsébetvárosi plébánosok, mint a Gyergyószentmiklóson, Kézdivásárhelyen, Kantában, Szépvízen és Görgényszentimrén lakó székelyföldi örmény hívek „örmény főesperesei" külön felhatalmazást nyertek. Szamosújvár külön főesperességként működött. Batthyány Ignác püspök 1786-ban megszüntette a két örmény főesperességet, és a latin főesperesi kerületekbe tagolta be őket.[57]

Az erdélyi egyházmegye 1762-ben készült népesség-összeírásában két örmény rítusú főesperesi kerület szerepel: a szamosújvári egy plébániával (Szamosújvár) és az erzsébetvárosi két egyházközséggel (Erzsébetváros és Gyergyószentmiklós).[58]

Az erdélyi örmény plébániák a nyomtatott egyházmegyei sematizmusok közül csak az 1782-es kiadásúban szerepelnek két önálló főesperesi kerülettel: a szamosújvárival, amely egyetlenegy plébániából áll és az erzsébetvárosival, amely három plébániából tevődött össze (Erzsébetváros, Gyergyószentmiklós és Szépvíz).[59] Az 1788-as évi és a későbbi, 19. századi sematizmusokban már mind a négy örmény katolikus egyházközség a korabeli főesperesi kerületi beosztások latin rítusú plébániáinak sorában található.

A Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség érseke (dr. Jakubinyi György) egyben örmény apostoli kormányzó is. Munkáját az örmény vikárius, a főegyházmegyében birituális engedéllyel egyedül rendelkező szamosújvári plébános (Msgr. Ft. Szakács Endre) segíti.

Az örmények a 19. század közepén végbement nyelvcsere következtében hivatali levelezéseikben is áttértek a magyar nyelv használatára, az örmény csupán a liturgia nyelveként élt tovább.

A levéltár kialakulása

A négy erdélyi örmény katolikus plébániának az apostoli kormányzóság alá való tartozása külön gyűjtőlevéltár létrehozását tette indokolttá. Erre a célra Szamosújvár, az apostoli kormányzóság székhelye bizonyult a legmegfelelőbbnek.

A Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár kialakításának konkrét lépéseire 2010 augusztusában került sor.[60] A gyűjtőlevéltár jelenleg az Örmény Apostoli Kormányzóság székhelyén, a szamosújvári örmény katolikus plébániával egybeépített tűz-, víz- és betörésbiztos ingatlanban található, és modern tárolóeszközökkel van ellátva. A levéltár felújításához a szamosújvári örmény katolikus plébánia a Szülőföld Alaptól nyert 2010 decemberében támogatást, amellyel utólagosan finanszírozni lehetett a munkálatok megelőlegezett költségeit. Az iratok korszerű

57 Jakubinyi György: *A Romániai Katolikus Örmények Ordináriátusa Szamosújvár*. Kolozsvár, 2001, 28.

58 Bárth: i. m. 23.

59 *Calendarium dioecesanum venerabilis cleri M. Principatus Transilvaniae ad annum qui est post bissextilem secundus MDCCLXXXII…* 14., 16–17.

60 A levéltár kialakításáról és rendezéséről részletesebb interjú készült e sorok írójával. Lásd *Keresztény Szó*, 2011. február, 13–18.

tárolásához elengedhetetlenül fontos levéltári dobozok magyarországi levéltárak egyesületileg szervezett gyűjtéséből származnak, a stabil fémállványzatot pedig az Esztergomi Prímási Levéltártól kapta adományba az Érsekség.[61]

Ez a gyűjtőközpont fogja egybe a Gyulafehérvári Főegyházmegye négy örmény rítusú katolikus plébániájának – Szamosújvárnak, Erzsébetvárosnak, Gyergyószentmiklósnak és Szépvíznek – a levéltári anyagát. Ugyanitt található a Romániai Örmény Apostoli Kormányzóság iratanyaga is, amelynek nagy részét korábban is Szamosújváron, kisebb részét Gyergyószentmiklóson tartották – az éppen aktuális kormányzó működési helyének függvényében. A plébános és a kerületi főesperes személyének azonossága miatt két főesperesi kerület fondja is itt nyert otthont: a belső-szolnokié, amely a szamosújvári örmény katolikus plébánia irataiban lett elkülönítve, és az erzsébetvárosié, amelyet a helyi örmény rítusú plébánia fondjából választottak le. Így tehát a Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár összesen hét fondképző szerv anyagát őrzi és kezeli: az Örmény Apostoli Kormányzóságét, két főesperesi kerületét és négy örmény katolikus plébániáét. Ezek a fondok, amint azt fondszámaik is mutatják, a Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár főesperesi kerületek szerint, alfabetikusan rendezett főesperességi és egyházközségi levéltárainak a részét képezik.

A gyűjtőlevéltár irategyütteseinek rendezése 2011 szeptemberében fejeződött be. A levéltári rendezési munkálatokban erdélyi és magyarországi szakemberek, valamint helyi önkéntesek egyaránt részt vettek. Az örmény szakmai kérdéseket armenológus szakember segítségével tisztáztuk.

Az örmény gyűjtőlevéltárról 2011-ben háromnyelvű ismertető jelent meg.[62]

A Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltárhoz tartozó négy örmény katolikus plébánia, két főesperesi kerület és az Örmény Apostoli Kormányzóság levéltári anyagának mennyisége 44,59 ifm.

A Kolozsvári Gyűjtőlevéltár (2011)

A Kolozsvári Gyűjtőlevéltár létrejöttekor a Szentegyháza utca 2. szám alatti bérház egyik első emeleti lakásában kapott helyet. Az értékes gyűjtemény 2017 júniusában költözött végleges helyére, a szomszédos 4. számú épület korszerűen felújított és

---

61 A Magyar Levéltáros Egyesület felhívásával elindított adománygyűjtési kezdeményezést, az anyaországi egyházi és világi levéltárak, valamint a savmentes dobozok gyártóinak mindenkor önzetlen támogatását ezúton is hálásan köszönjük. Külön köszönjük T. Küsmődi Attila szamosújvári római katolikus plébánosnak a szakmai kapcsolatait nem kímélő szervezői közbenjárását, valamint a doboz- és polcszállítás körüli fáradságos utánajárást, amely nélkül a nagylelkű gyűjtőakció nem valósulhatott volna meg.

62 Bernád Rita – Kovács Bálint: *A Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár. Repertórium. Arhiva de Colecţie Armeano-Catolică din Gherla. Repertoriu. The Armenian Catholic Collective Archive in Armenopolis. Repertory*. Budapest – Gyulafehérvár – Leipzig, 2011 /Erdélyi Római Katolikus Levéltárak 4./.

berendezett földszinti raktárhelységeibe (az Agapé hotel és étterem szomszédságában). A levéltár gyűjtőköre a kolozs–dobokai és a torda–aranyosi főesperesi kerületek egyházközségeire terjed ki.

A 18. század közepén a két, mára összevont főesperesi kerület négy kisebb főesperesi kerületből állt: aranyosi, tordai, kolozsi és dobokai kerületekből.

A tordai főesperesség 1761-ben három egyházközséget foglalt magába: Tordát, Szászrégent és Görgényt. A kolozsi nyolcat – Kolozsvárt, Kolozst, Szászfenest, Jegenyét, Mócsot, Katonát, Szászerkedet és Györgyfalvát, míg a dobokai ugyanekkor csupán két plébániából tevődött össze (/Magyarszarvas/Kend és Szék).[63] Az aranyosi főesperesi kerületet 1768-ban mindössze négy plébánia alkotta: Bágyon, Felvinc, Harasztos és Várfalva.[64] A kolozsi kerület ugyanebben az évben 18 plébániából állt, amelyek többsége később, a 19. században a belső-szolnoki kerületbe szerveződött át. A tordai főesperesség három egyházközséggel működött (Torda, Torockó és Szászrégen).[65] Az egyházközségek beosztási helyzete 1782-re kissé átalakult. Ekkor a kolozsi, a dobokai és a belső-szolnoki kerületek egyetlen egy főesperességet alkottak.[66] Az aranyosival egyesült tordai kerületben a következő plébániák léteztek: Torda, Felvinc, Harasztos, Sinfalva, Szengyel, Torockó, Várfalva.[67] 1882-ben a torda–aranyosi kerület kilenc plébániából állt: Felvinc, Harasztos, Jára, Mezőszengyel, Sinfalva, Torda, Torockószentgyörgy, Túr és Várfalva.[68] A kolozs–dobokai ugyanebben az időszakban 15 egyházközségből tevődött össze: Bács, Bánffyhunyad, Bonchida, Kolozsvár, Györgyfalva, Jegenye, Kajántó, Katona, Szarvaskend, Kide, Kolozs, Kolozsmonostor, Mócs, Oláhfenes és Szászfenes.[69]

A kolozs-dobokai főesperesi kerület egyházközségeiből (Kolozs, Mócs, Katona, Györgyfalva, Jegenye, Szászfenes, Magyarfenes, Kolozsmonostor, Kajántó, Kolozsvár – Szent Péter) 2011 júniusában kerültek beszállításra a történeti iratanyagok. Rendezésük az év júliusában zajlott.

A kolozsvári főplébánia és főesperesi hivatal történeti levéltárát, több más értékes iratállománnyal együtt, a főtéri templom kórusa mellett, egy toronybeli helyiségben tárolták, egy térben a plébánia régi könyvtárával, valamint a Státus iratanyagával – ennek elkülönítésére és rendezésére 2003-ban került sor. Ebből a zsúfolt, poros, de száraz mikroklímájú térből, keskeny csigalépcsőn megközelítve, mintegy 30 folyóméternyi levéltári anyagot sikerült átszállítani a Szentegyháza utcai levéltárhelyiségekbe. Ebben a toronyszobában őrizték – a főesperesség és a plébánia 20. század elejével bezáródó történelmi dokumentumai mellett – a

63 Bárth: i. m. 12–13.
64 [*Sematizmus*, 1768]. 7.
65 Uo. 9–11.
66 *Calendarium Dioecesanum Venerabilis Cleri M. Principatus Transilvaniae Ad Annum qui est post Bissextilem Secundus MDCCLXXXII*. Cibini, 1782. 19–20.
67 Uo. 24.
68 *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Transsylvaniensis…* 167–174.
69 Uo. 108–127.

kolozsvári aggmenház és iskola iratait, a kolozsmonostori konvent levéltármaradékát, valamint különböző, dézsmákkal kapcsolatos iratokat és egyéb értékes papi személyi hagyatékokat. Ez az iratgyűjtemény kitűnik az egyházmegye eddig rendezett mintegy 150 plébániai levéltára közül úgy óriási mennyiségével (70 folyóméter), mind történeti értékével. Említést érdemel az a tény is, hogy a kolozsvári Szent Mihály plébánia levéltára régebbi és gazdagabb oklevélgyűjteménnyel rendelkezik, mint maga az érseki levéltár Gyulafehérváron. A toronybeli levéltárból ugyanis néhány tucatnyi 14–17. századi eredeti oklevél is előkerült, köztük Mohács előttiek is, melyek kiemelt fontosságúak. A nagyméretű oklevelek és a vaskos térképgyűjtemény részére még 2004-ben sikerült egy speciális tárolóeszközt megpályázni és megvásárolni, amelybe az oklevéltár anyaga került elhelyezésre.

A sérültebb oklevelek közül 35 darab restaurálására 2012 decemberében a Nemzeti Kulturális Alap Közgyűjteményi Kollégiumától sikerült pályázat útján támogatást nyerni, így ezeket az okmányokat 2013-ban restaurálták a már említett gyulafehérvári laboratóriumban.

A Szent Mihály plébánia levéltárának 19. század végi és 20. századi, hasonlóan nagy mennyiségű részét a jelenlegi plébánia egyik irodahelyiségében tárolták. Ennek a 40 folyóméter terjedelmű iratanyagnak az ügyviteli részei szintén a gyűjtőlevéltár raktáraiba kerültek.

A Kolozsvári Gyűjtőlevéltárban a főesperességi levéltár mellett jelenleg 15 plébánia (Egeres, Györgyfalva, Jegenye, Kajántó, Katona, Kisbács, Kolozs, Kolozsmonostor, Kolozsvár – Szent Mihály, Kolozsvár – Szent Péter, Magyarfenes, Mócs, Nagysármás, Alsójára és Sinfalva) és 5 filia (Gyalu, Hidalmás, Szamosfalva, Szentmihályfalva és Várfalva) iratanyaga található hozzáférhető állapotban. Az itt kialakított, kiemelkedő értékű oklevéltár 149 darab eredeti oklevélből és másolatból tevődik össze: 1341–1892 között kiállított oklevelekből, köztük 42 darab Mohács előtti oklevéllel, melyből 16 eredeti példány.

A kolozsvári főesperesség és plébánia gazdasági állományának (15 ifm) rendezése jelenleg folyamatban van.

A Kolozsvári Gyűjtőlevéltárban található rendezett és már kutatható levéltári anyag mennyisége 76,61 ifm. Ugyanide került elhelyezésre 2018 augusztusában a kolozsvári Szent Mihály plébánia 100 folyóméter terjedelmű régi könyvállománya, amelynek feldolgozása egy következő munkafázist képez. Az értékes gyűjteményt addig a főtéri templom kórusa melletti levéltár- és könyvtárhelyiségében tárolták.

További sürgető feladat marad a 2018-ra beütemezett gyűjtés a torda-aranyosi főesperesi kerület plébániáiról.

A Csíkszeredai Gyűjtőlevéltár (2016)

Az alcsíki és a felcsíki főesperesi kerületek levéltárai részére már korábban szükségessé vált egy gyűjtőlevéltár kialakítása Csíkszereda központtal. A végleges helyszín kijelölése néhány évig elhúzódott, míg végül a Csíkszeredai Gyűjtőlevéltár a

csíksomlyói Szent Péter és Pál plébánián lelt otthonra. Ez a plébánia a 18. és a 20. században főesperesi székhelyként működött. A jelenlegi plébániaépületet eredetileg főesperesi központnak tervezték 1913-ban, amit az impozáns főhomlokzat építészeti jellege is tanúsít. Mivel a főesperességek székhelyei falvakban találhatók (Csíkdánfalván és Csíkszentgyörgyön), így nem a főesperesi hivatalok melletti közös gyűjtőlevéltári központ létrehozásának gondolata érvényesült. A csíksomlyói kegyhely látogatottsága, a plébánia földrajzi elérhetősége és hajdani főesperességi központ szerepe lehetővé tette egy ilyen gyűjtemény befogadását. A csíksomlyói levéltári raktárak helyiségeinek felújítása 2015 októberében kezdődött és 2016 tavaszáig tartott, míg az iratok összegyűjtése az alcsíki és felcsíki plébániákról 2016 október–december között zajlott. A raktári tér kialakításához szükséges beruházásokat több intézmény is támogatta, főként pályázati úton. A felújítási munkálatok költségének tetemesebb részét – a nedvesség- és füstérzékelő riasztóberendezés beszerelését – Hargita Megye Tanácsa, kisebb részét az Érsekség, a speciális levéltári állványzatot a Szülőföld Alap, míg a savmentes tároló dobozok beszerzését a Nemzeti Kulturális Alap Közgyűjteményi Kollégiuma finanszírozta.[70]

Az 1768-as egyházmegyei sematizmusban az alcsíki főesperesség 10 plébániával szerepel: Kozmás, Menaság, Mindszent, Szentgyörgy, Szentimre, Szentkirály, Szentlélek, Szentmárton, Szentsimon és Tusnád.[71] Ugyanebben az évben a felcsíki főesperesi kerületet 11 egyházközség alkotta: Delne, Madaras, Nagyboldogasszony, Oláhfalu, Rákos, Somlyó, Szentdomokos, Szentmihály, Szentmiklós, Szenttamás és Szereda.[72] A kászoni kerület ugyanekkor önálló kerületként tűnik fel, két plébániával: Kászonújfalu és Nagykászon.[73] 1782-ben a kerületi beosztás változatlan marad mindhárom főesperesség esetében.[74] Az alcsíki kerületben hasonló állapotot tükröz az 1788-as egyházmegyei névtár is, annyi változással, hogy itt már a felcsíki kerületben megjelenik a csicsói és a szépvízi örmény plébánia, Oláhfalu pedig átkerül az udvarhelyi főesperesi kerületbe, míg a kászoni főesperesi kerület az önállósult Kászonjakabfalva egyházközségével bővül.[75]

A Csíkszeredai Gyűjtőlevéltárban jelenleg az alcsíki és felcsíki főesperesi hivatal iratain kívül a következő plébániák levéltári anyagai találhatók: Csíkszentdomokos, Csíkszenttamás, Balánbánya, Csíkrákos, Csíkdánfalva, Csíknagyboldogasszony (Karcfalva), Csíkmadaras, Madéfalva, Csíkrákos, Csíkszentmihály, Csíkcsicsó, Csíkdelne, Csíkpálfalva, Szépvíz, Csíkszentmiklós, Gyimesbükk, Gyimesközéplok, Gyimesfelsőlok, Kostelek, Zsögöd, Csíksomlyó, Csíkszentkirály, Csíkszentimre, Csíkszentsimon, Csatószeg, Csíkszentmárton, Csíkkozmás, Lázárfalva,

70 Vö. *Hargita Népe*, 2016. november 8.; *Csíki Hírlap*, 2017. január 26.; *Vasárnap,* 2017. február 5.
71 [*Sematizmus*. 1768]. 6–7. Töredék.
72 Uo. 8.
73 Uo. 9.
74 *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Transsylvaniensis…* 15–16., 19.
75 *Catalogus Venerabilis Cleri Almae Dioecesis M. Principatus Transilvaniae Pro Anno Bissextili A Christo Nato MDCCLXXXVIII.* Albae Carolinae, é.n. 13–14., 18.

Csíkmindszent, Csíkmenaság, Csíkszentgyörgy, Csíkszentlélek, Kászonújfalu és Kászonjakabfalva.

A 90 ifm terjedelmű iratanyag már rendezett állapotban van. A levéltár mellett kutatóterem és gyűjtőkönyvtár működik, amelynek bútorzatát a Bethlen Gábor Alap támogatta.

Ugyanitt, a könyvtár és a levéltár szomszédságában, 2018 júniusában egy főegyházmegyei illetőségű papírrestaurátor-műhely is létesült szintén BGA támogatásból.

Tervek, további teendők

Az Egyházi Kulturális Javak Pápai Bizottsága előírásainak értelmében ezek a gyűjtőlevéltárak lehetőséget nyújthatnak magánlevéltárak befogadására, az egyes hívek vagy egyházi jogi személyek privát levéltárának megőrzésére. Az ilyen levéltárak tulajdonjoga az illető fizikai személyé vagy a letéteményes szervé marad, kivéve a levéltári fond átengedésekor megszerzett különleges jogokat (például a maga teljességében való megőrzés, a külön helyen való elhelyezés szabályai, hozzáférhetőségi kritériumok). Az említett fondok egyházi levéltárba való befogadásakor a hivatalos megegyezésben foglalt kikötéseknek meg kell valósulniuk.[76] Ez az elképzelés, amely a magánosok megőrzésre átvett levéltárait illeti, nem új keletű, hiszen éppen a Gyulafehérvári Érseki- és Főkáptalani Levéltár tanúskodik arról, hogy az elmúlt évezred folyamán az érseki levéltár tömegesen vett át személyi hagyatékokat megőrzésre.

A Levéltár egyik tervének tekinthető, hogy a közeljövőben az egyházmegye plébániai levéltáraiban fennmaradt, a katolikus restauráció (1715) előtti időszakban keletkezett források regesztaszerű kiadása megvalósuljon. Ehhez az iratok egyenkénti fotózása is társul, amely nagyrészt már megvalósult. Az eredeti történeti állomány védelme és biztonsága érdekében a digitális fénykép áll a kutatók rendelkezésére, valamint remélhetőleg – pályázati úton – sikerül majd a sérült, értékesebb iratok, kötetek restaurálását folytatni. Az 1715-ös „vízválasztó" évszám jelentős momentuma az erdélyi püspökség és káptalan – mint hiteleshely – okmánykibocsátása történetének, ezért oly értékes a hazai katolikus múlt feltárása szempontjából is a korszakot megelőző minden egyes írott emlék.

A feldolgozással párhuzamosan, az erdélyi római katolikus levéltárakat ismertető segédletsorozat folytatása képezi a szakmai célok egyikét, jelenleg a Csíkszeredai Gyűjtőlevéltár repertóriumának összeállítása zajlik.[77]

---

[76] *Az egyházi levéltárak szerepe a lelkipásztori életben*. Budapest, 1998 /Római dokumentumok XI. Az Egyházi Kulturális Javak Pápai Bizottságának dokumentuma/, 13.

[77] Eddig megjelent Szögi László: *A Gyulafehérvári Érseki Levéltár és az Erdélyi Katolikus Státus Levéltára 1429–2000. Repertórium*. Gyulafehérvár – Budapest, 2006 /Erdélyi Római Katolikus Levéltárak 1./; Bernád Rita: *A Gyulafehérvári Érseki Levéltár és az Erdélyi Katolikus Státus Levéltára* II. *Oklevél és iratjegyzék. Canonica visitatiok mutatója*. Gyulafehérvár – Budapest, 2006 /Erdélyi Római Katolikus Levéltárak 2./; Uő: *Plébániai levéltárak* I… ; Bernád – Kovács: i. m.; Bernád – Barabás: i. m.

A gyűjtőmunka folytatása a szeben–fogarasi, erzsébetvárosi, torda–aranyosi és kézdi–orbai főesperesi kerületekben szintén a sürgető teendők közé tartozik. A gyűjtőmunkát követően a Kolozsvári Gyűjtőlevéltár segédletének elkészítése következne.

Rita Bernád

THE COLLECTIVE ARCHIVES OF THE ROMAN CATHOLIC ARCHDIOCESE OF ALBA IULIA

The Transylvanian Bishopry, today the Archbishopry of Alba Iulia, and its large territorial extent, justified the collecting of the archdeaconry and parish archives. In the Carpathian Basin, between 2003 and 2016, nine collective archives were established in eight cities: Gyulafehérvár, Szamosújvár, Sepsiszentgyörgy, Târgu Mureş, Gyergyószentmiklós, Székelyudvarhely, Szamosújvár (Armenian), Cluj-Napoca, and Csíkszereda. In the first part of our study, we discuss the initiation and eligibility of collecting with reference to the practices of neighboring church archives, we outline the administrative structure of the Archdiocese of Alba Iulia, furthermore we discuss the conservation and restoration interventions, and then we present these nine collective archives in chronological order of their establishment.

Csiky Annamária

IRATÉRTÉKELÉSI MUNKA A MAGYAR LEVÉLTÁRI SZAKIRODALOMBAN

Írásom célja bemutatni azt az elméleti fejlődést, amelyen a magyar levéltárügy keresztülment az iratértékelési munka alapelveinek meghatározásában. Iratértékelés alatt a levéltár azon tevékenységét értem, melynek során a történeti értékű, 1995-től a bővített jelentéssel bíró maradandó értékű iratokat különíti el az ilyen értékkel nem rendelkező iratoktól.

Az értékhatár-vizsgálatok célja

Mindenekelőtt az iratértékelési és a selejtezési munka célját kell tisztáznunk. 1939-ben erre a kérdésre azt a választ adta Bánrévy György, hogy azért kell a levéltárak látókörébe került dokumentumok értékét megvizsgálni, hogy azáltal minél teljesebb és sokoldalúbb levéltári anyagot hagyományozzanak a levéltárosok az utódaikra. A szerző leszögezte, hogy ehhez a munkához hosszú szakmai gyakorlat, az időszerű tudományos kérdésekkel való beható foglalkozás és gyakorlati jellegű kutatások szükségeltetnek.[1]

Bánrévy György a sokoldalú és értékes levéltári gyűjtemények kialakítása mellett az iratértékelések és a megfelelő színvonalú (ekkor még elsősorban a belső) selejtezések révén megtakarítható raktári kapacitásokat is fontos eredménynek tartotta. Ugyanis már ő is rámutatott a hivatalok egyre jelentősebb mértékű irattermelésére, és az ebből következő nehézségekre.[2]

Mindezzel egybecsengett egy két évvel később keletkezett levéltárelméleti írás, Jánossy Dénes *A modern aktatermelés és a levéltár* című tanulmányának mondandója.[3] Ez a munka felhívta a figyelmet arra az új szemléletmódot követelő változásra, miszerint a közigazgatás már a világháború előtt is az összpontosítás felé haladt. A szerző megállapítása szerint *„az indokolatlan aktaszaporulat"* a közigazgatás minden szintjén jelentkezett. Ez a publikáció is a raktári kapacitások minél hatékonyabb kihasználására hívta fel a figyelmet.

Az ötvenes években az irattári anyagok selejtezését a krónikus papírhiány is indokolta. Baraczka István azonban ennek lehetséges veszélyes következményeire is felhívta a figyelmet. Írásában így fogalmazott: *„Kiirtott erdőt lehet újra telepíteni, a történelem azonban csak egyszer hagyja ránk dokumentumait."*[4]

---

1 Bánrévy György: A selejtezés általános elvei. *Levéltári Közlemények*, 1939. 158–171. 164.
2 Uo. 159.
3 Jánossy Dénes: A modern aktatermelés és a levéltár. *Levéltári Közlemények*, 1940–1941. 43–55.
4 Baraczka István: A selejtezés időszerű kérdései. *Levéltári Közlemények*, 1954. 56–76., 57.

Az ötvenes évektől a megváltozott jogszabályi keretek miatt drasztikus mértékben növekedett a közlevéltárak által átvett iratok mennyisége. Nem véletlen, hogy ekkortól valamennyi levéltárelméleti kérdés reflektált a levéltárba kerülő hatalmas mennyiségű iratanyag miatt kialakult gyakorlati problémákra. A levéltári értékhatár elméleti kérdését értelmező írásokban a legfontosabb szempont, illetve cél a rohamos mértékben gyarapodó levéltári gyűjtemények kezelhetőségének biztosítása lett.

A hatvanas évek elején Vörös Károly ennek megfelelően az *Alapelvek az iratanyag levéltári feldolgozásához* című cikkében[5] az ügyiratok selejtezésének célját a helymegtakarítás mellett azok levéltári kezelhetőségében látta, amikor így fogalmazott: „*A selejtezés célja a semmilyen célból fel nem használható adatokat tartalmazó iratok kikülönítése és eltávolítása révén a levéltári anyag őrzésének és felhasználhatóságának megkönnyítése és hatásosabbá tétele.*"[6]

Schneider Miklós 1974-ben megjelent, *Értékminimum – forrásérték* című cikkében[7] a levéltárosok előtt álló legfontosabb feladatnak azt tartotta, hogy a levéltár őrizetébe került, és az oda folyamatosan bekerülő iratanyag minőségét állandóan „javítsák", azt egyre koncentráltabbá és egyre használhatóbbá tegyék, megszabadítva a tartósan megőrzésre kerülő levéltári fondokat „az értéktelen elemektől."[8]

A selejtezés mint levéltári tevékenység elméleti megközelítése

A levéltárelméleti irodalomban folyamatosan kristályosodott ki a selejtezés és az iratértékelés mint önálló (és általában belső) levéltári szakmai tevékenység. Abban azonban már a kezdetektől teljes volt az egyetértés, hogy a levéltári szakma egyik legfontosabb, legnagyobb felkészültséget igénylő részterületeiről van szó.

Bánrévy György 1939-ben született tanulmánya elején utalt Szabó István *A magyar levéltárvédelem kérdése* című munkájára,[9] amelyben a következő gondolat is szerepel: „*Kétségtelen, hogy a selejtezés nemcsak a legnagyobb óvatosságot és széleskörű erudíciót igénylő, hanem a legnehezebben körülírható levéltári munka.*"[10]

A selejtezés definiálására először Baraczka István vállalkozott, amikor a következőt írta: „*Az értéktelen darabok meghatározását, azaz a készlet darabjainak értékelését, elbírálását, valamint kiemelését, eltávolítását nevezzük selejtezésnek.*"[11]

A hatvanas évek legfontosabb eredménye e téren a durva és finom selejtezés fogalmának pontos meghatározása volt. Ezekben az években jelent meg Ort János

5 Vörös Károly: Alapelvek az iratanyag levéltári feldolgozásához. *Levéltári Szemle*, 1962. 3–4. sz. 50–66.
6 Uo. 64.
7 Schneider Miklós: Értékminimum-forrásérték. Észrevételek néhány új irattári tervhez. *Levéltári Közlemények*, 1973–1974. 505–514.
8 Uo. 505.
9 Szabó István: A magyar levéltárvédelem kérdése. *Levéltári Közlemények*, 1931. 151–225.
10 Szabó: i. m. 178.
11 Baraczka: i. m. 57–58.

A levéltári durva selejtezésről című cikke,[12] ami a selejtezés két típusának megkülönböztetésével, célszerű alkalmazásukkal kapcsolatban adott hasznos iránymutatást.

A szerző itt kifejtett véleménye szerint a durva és a finom selejtezés elsősorban nem alapelveiben, hanem módszereiben tér el. A finom selejtezés az iratok darabonkénti átvizsgálásával végezhető el, ami jelentős munkaidővel jár, *„s ezért gazdaságossága, a nyerhető férőhely, az iratanyag jobb kutathatása szempontjából is el kell bírálnunk a munkatervekbe történő felvételét."*[13] A durva selejtezés ezzel szemben alig igényel munkaidőt, és ezért rendkívül hatékonynak nevezhető.

Ort tanulmányából megtudhatjuk, hogy a 88.375/1960. LOK. sz. utasítás jelölte ki a durva selejtezés alá vonható iratok körét. Ezeket ügykörjegyzék nélkül is selejtezhetőnek nyilvánította. A durván selejtezhető iratok körét egyes állagrészek olyan nagyobb irategyütteseiben jelölte meg, amelyek forrásértékének megítéléséhez nincs szükség az ügyiratok darabszintű átvizsgálására, így tehát a selejtezés részletes selejtezési ügykörjegyzék készítése nélkül is elvégezhető.[14] Ort János álláspontja szerint az értékhatár alá sorolt szervek iratainak selejtezése is ide sorolható.[15]

A mai levéltári szakirodalom szerint a selejtezés lehet fondszintű, állagszintű, tétel- és ügyiratszintű. A legfrissebb jelentős összefoglalás, a *Levéltári kézikönyv* szerint létezik még általános (a selejtezendő anyag teljes egészére kiterjedő), részleges (az iratanyag csak egy részére vonatkozó), durva (csak formai jegyek alapján végrehajtott) és végül mintavétel alapján történő selejtezés. [16]

A maradandó érték fogalmának kialakulása és jogszabályi meghatározásai

Az iratértékelési tevékenység vizsgálatának legalapvetőbb szempontja az, hogy milyen kritériumok mentén határozzuk meg, hogy egy irat rendelkezik-e olyan értékkel, amely alapján a levéltár annak átvételét és hosszú távú megőrzését, kutathatóságát biztosítani hivatott. A levéltárba kerülő iratok jogszabályi meghatározásai az idők folyamán módosultak, így ezeket a változásokat szükségesnek tartom röviden bemutatni a legfőbb levéltári jogszabályok alapján.

Az 1947. évi XXI. tc-ben még nincs egyértelműen meghatározva, hogy milyen értékkel bíró iratok kerülnek levéltárba. A törvény csupán a levéltár illetékességi körébe tartozó szerveket foglalja össze, megállapítva, hogy ezeknek *„már nem használt iratait, amelyeket a vallás- és közoktatásügy miniszter az érdekelt miniszterrel egyetértve kijelöl"*,[17] veszi át a levéltár.

---

12 Ort János: A levéltári durva selejtezésről. *Levéltári Szemle*, 1966. 1. sz. 1–12.
13 Uo. 1.
14 Uo. 2.
15 Uo. 3.
16 *Levéltári kézikönyv*. Szerk. Körmendy Lajos. Budapest, 2009, 495.
17 Az 1947. évi XXI. törvény a levéltárügy rendezéséről.

A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1950. évi 29. számú törvényerejű rendelete a levéltárakról az 1. §-ban így fogalmaz: *„A történeti fejlődés írott emlékeit – mint a magyar társadalom fejlődésére vonatkozó értékes forrásanyagot – a jelen törvényerejű rendeletben meghatározott módon fokozott védelemben kell részesíteni, és azokat a kutatás számára hozzáférhetővé kell tenni."*[18] E jogszabály tehát a „történeti fejlődés írott emlékeit" tartja levéltárba adandónak, viszont nem határozza meg azon iratok körét, amelyek ebbe a kategóriába esnek. Ezenkívül a megfogalmazásban az is érdekes, hogy a „magyar állam" vagy „nemzet" helyett a „magyar társadalom" kifejezést használja. Végül kiemelném, hogy ebben a rendelkezésben célként a kutatás számára való hozzáférhetőség biztosítása szerepel, a jogszabály alapján kizárólag a történeti szempontból értékes anyagokat válogatnák ki.

Az 1969. évi 27. számú törvényerejű rendelet a levéltári anyag védelméről és a levéltárakról az 1. § (1) pontban így fogalmaz: *„A gazdasági, társadalmi, politikai, jogi, honvédelmi, tudományos, műszaki, művelődési vagy egyéb szempontból jelentős, történeti értékű iratokat levéltári anyagnak kell tekinteni és e törvényerejű rendelet szerint védelemben kell részesíteni."*[19] A jogszabály következő pontjában ugyanez vonatkozik a kép- és hangfelvételekre is. Ez a meghatározás sokkal részletesebb, és több szempontra is felhívja a figyelmet, azonban még mindig csak az iratok történeti értékéről van szó. Érdemesnek tartom megjegyezni, hogy az „egyéb szempontból jelentős" kifejezés viszonylag tág határt szab az iratok értékelése során.

Az 1995. évi LXVI. törvény értelmező rendelkezései között szerepel a maradandó értékű irat fogalma, amelyet így határoz meg a jogszabály: *„a gazdasági, társadalmi, politikai, jogi, honvédelmi, nemzetbiztonsági, tudományos, művelődési, műszaki vagy egyéb szempontból jelentős, a történelmi múlt kutatásához, megismeréséhez, megértéséhez, illetőleg a közfeladatok folyamatos ellátásához és az állampolgári jogok érvényesítéséhez nélkülözhetetlen, más forrásból nem vagy csak részlegesen megismerhető adatot tartalmazó irat"*.[20] A maradandó értékű irat fogalma bővebb a történeti érték fogalmánál, hiszen magában foglalja a közfeladatok folyamatos ellátásához és az állampolgári jogok érvényesítéséhez szükséges információkat tartalmazó iratok körét is. Az „egyéb szempontból jelentős" kifejezés ebben a definícióban is megmaradt, ezzel lehetőséget adva a tágabb értelmezésnek. Az 1995-ben kiadott törvény óta ezt a meghatározást nem módosították, így azóta e megfogalmazás alapján próbáljuk meghatározni a levéltárba adandó iratok körét.

18 A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1950. évi 29. számú törvényerejű rendelete a levéltárakról.
19 Az 1969. évi 27. számú törvényerejű rendelet a levéltári anyag védelméről és a levéltárakról.
20 Az 1995. évi LXVI. törvény a köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről.

A forrásérték (levéltári érték) fogalma

A forrásérték, illetve bizonyos szerzőknél a levéltári érték fogalmának definiálása a selejtezési, iratértékelési munka legfontosabb és megkerülhetetlen összetevője. Rendkívül érdekes, hogy az elmúlt évtizedekben a kérdéssel foglalkozó levéltárelméleti szakemberek hogyan, milyen szempontokat szem előtt tartva próbálták meghatározni ezt a fogalmat.

Jánossy Dénes a negyvenes évek elején az iratok értékelésénél a fölé- és alárendeltség mérlegelését tartotta a legfontosabbnak.[21] Az ekkor megjelent szemlélet, tehát az iratoknak elsősorban a fondképző oldaláról történő megítélése, később is folyamatosan jelen lesz a vonatkozó levéltárelméleti irodalomban.

Baraczka István megközelítésében az iratanyagok kétféle értékkel rendelkezhetnek: ügyviteli és levéltári értékkel. Levéltári érték Baraczka szerint akkor keletkezik, amikor valamilyen tényt vagy viszonyt dokumentáló adat följegyzést nyer az iratanyag keletkezése során. Az ötvenes évek közepén kialakult szakmai elgondolás szerint a kétfajta érték távolról sem zárja ki egymást, hiszen a szerző szerint *„a levéltári érték tartalmilag összetett fogalmát kibontva, magában foglalja az iratanyag tudományos-politikai, gyakorlati és jogi értékét."*[22]

A hatvanas évek elején Vörös Károly az ügyirat értékelésekor szintén magára a fondképzőre helyezte a hangsúlyt. A levéltári forrásértéket szerinte elsősorban az iratot keletkeztető szerv tudományos, politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális jelentősége szabja meg. Az egyes iratok értékének mérlegelésére csak a fondképző jelentőségének pontos meghatározása után kerülhet sor, és ekkor is (immár a konkrét ügyirat szintjén) a fentebb említett tudományos, politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális értékeket kell gondosan számba venni.[23]

Schneider Miklós, Vörös Károlyhoz hasonlóan, komoly figyelmet szentelne a fondképző jelentőségének meghatározására. A forrásérték és a selejtezendő iratanyag meghatározásakor a feladat elsősorban az, hogy *„azt a minimumot tudják kiszelektálni a hatalmas méretű iratterméséből, amely a legjobban reprezentálja az illető szerv tevékenységét"* – írja. Csak azok az iratok maradjanak meg tartósan, amelyekből *„korunk, annak legjellemzőbb vonásai"* a kutatók számára legkönnyebben megismerhetőek és *»reprodukálhatóak«"*.[24]

A nyolcvanas évek közepén Varga János az ún. történeti érték fogalmát (amelyet a hatályos jogi szabályozás az 1995. évi LXVI. törvény megjelenéséig használt) próbálta meg újraértelmezni. Véleménye szerint a történeti értékű iratok kettős értékkel rendelkeznek: eszmei és piaci értékkel. Álláspontja szerint az ebbe a kategóriába tartozó iratok mindvégig megőrzik történeti, tehát levéltári forrásértékkel

21 Jánossy: i. m. 45.
22 Baraczka: i. m. 67.
23 Vörös: i. m. 65.
24 Schneider: i. m. 508.

bíró értéküket, azonban ez az érték hosszú távon nem állandó, mivel legtöbb esetben az idő múlásával növekszik ezen iratok történeti értéke.[25]

Nagyon fontos előrelépés volt a levéltárelméleti fejlődésben, a forrásérték szakmai definíciójának meghatározása terén, amikor Körmendy Lajos 1994-ben megjelent cikkében a nemzetközi szakmai irodalom eredményeihez nyúlt álláspontja ismertetésekor. *A levéltári irat értéke és az iratértékelés* című tanulmányában[26] Theodore R. Schellenberg elméletének továbbgondolásával, az Angelika Menne-Haritz által kidolgozott gondolatokat igyekezett átültetni a magyar levéltárügy gyakorlatába. E nézetek lényege, hogy a levéltári információ tartalmi információból és kontextus-információból épül fel. A tartalmi információ jelenti az irat szorosan vett tartalmát, amelyet minden esetben az iratképző hoz létre, a kontextus-információ pedig az az információ, amely az iratok rendjéből, struktúrájából, összefüggéseiből, illetve az iratképzőre vonatkozó adatokból megállapítható.

A kontextus-információ elsődleges és másodlagos részből áll. Az elsődleges részt leginkább az iratképző alkotja meg, viszont a levéltáros ezt a tevékenysége (értékelés, selejtezés, rendezés) során módosíthatja. A másodlagos kontextus-információt a kutató, az iratanyag használója hozza létre, amennyiben addig egybe nem tartozó tartalmi információkat párosít össze. Az iratok három részértékből állnak össze: kurrens használati értékből, jogbiztosító értékből és történeti értékből.[27]

Az irat történeti értéke Körmendy Lajos fogalomrendszerében *„az a fontosság, amit a használó tulajdonít az irat információjának a múlt megismerése kapcsán”*.[28] Az iratképző az iratokat általában használati vagy jogbiztosító céllal hozza létre, a történeti érték számára közömbös. Az előzőekben bemutatott két másik értékkel szemben a történeti érték fokozatosan növekszik. Kevésbé objektív, mint a többi, viszont a társadalmi értékrend, a politika hatása, a tudomány fejlődése mind determináló tényezői, ezek azonban időnként változnak.[29] Mindez, mint látjuk, a Varga János által a nyolcvanas években kifejtett gondolatokkal mutat rokonságot.

Körmendy ezt követően – Theodore R. Schellenberg elvei alapján – megfogalmazta a proveniencia-elven alapuló értékelés legfőbb kérdéseit:

1) A szerven belül mely szervezeti egység hozta meg a stratégiai döntéseket?
2) Melyik készíti elő a döntéseket?
3) Az egyes irategységek milyen funkciót tükröznek, és mely irategyüttesek mutatják az összekapcsolódó funkciókat?
4) Mely iratok reprezentálják mintaként az alsóbb szintű szervezeti egységek munkáját?

25 Varga János: A történeti érték fogalma és a levéltár. *Levéltári Szemle*, 1985. 1. sz. 18–20., 20.
26 Körmendy Lajos: A levéltári irat értéke és az iratértékelés. *Levéltári Szemle*, 1994. 4. sz. 34–44.
27 Uo. 37.
28 Uo. 38.
29 Szegőfi Anna: A levéltárak iratértékelési és selejtezési feladata. *Levéltári Szemle*, 1999. 3. sz. 13–28., 14.

Körmendy szerint az iratok tartalmi elemzésén alapuló értékeléskor a történeti érték meghatározása szubjektív. Itt felveti a proveniencia-, illetve a pertinencia-elven alapuló értékelések előnyeit, és amellett foglal állást, hogy bár a proveniencia-elv segítségével sem lehet megállapítani a történeti értéket, mégis az a semlegesebb, mivel nem a tartalomra koncentrál, hanem a funkcióra és a tevékenységre, *„tehát arra az információterületre, amelyre a levéltárosnak »jogosultsága« van*".[30]

A levéltárügy jogszabályi kereteinek változásában mérföldkőnek tekinthető az 1995. évi LXVI. törvény, amely a mai napig alapjaiban határozza meg a levéltári szakemberek munkáját és ezzel párhuzamosan a gondolkodásmódjukat is. A törvény életbe lépését követő első évek tapasztalatai alapján szükséges volt a forrásértékkel, a levéltári értékkel kapcsolatban kialakított szakmai álláspontok újragondolása is. Az 1999. augusztus 23–26. között Kecskeméten megrendezett levéltári egyesületi vándorgyűlés egyik fő célkitűzése a levéltárak iratértékelési és selejtezési gyakorlatával kapcsolatos tapasztalatok összegzése volt.

Szegőfi Anna a vándorgyűlésen elhangzott előadásában arra hívta fel a figyelmet, hogy miután a jogszabályokban általánossá lett a maradandó értékű iratokkal kapcsolatban a viszonylag rövid idő, 15 év utáni levéltárba adási kötelezettség, a levéltáraknak alapvető érdeke, hogy gyorsan és egyértelműen állást foglaljanak az illetékességükbe tartozó szerveknél keletkező iratok forrásértékével kapcsolatban.

Az 1969. évi levéltári tvr. az irattári tervek kidolgozásáról és bevezetéséről is rendelkezett ugyan, de a szerző úgy vélte, *„ez az értékelés elég sajátos, mert levéltári elméleti munka eredménye, aminek a végrehajtását azonban az iratképzőkre bíztuk."*[31]

Az előadó kiemelte, hogy fontos lenne sort keríteni a nem selejtezhető kategóriába tartozó iratok felülvizsgálatára is. Ez azért kiemelkedően fontos, vélte, mert van néhány olyan irattípus, amelyeket a nem selejtezhető kategóriába sorolunk, figyelmen kívül hagyva azt, hogy ezek adattartalma időközben megváltozott. Erre Szegőfi példának hozta az adófőkönyveket és az iskolai anyakönyveket. Az adófőkönyvek korábban olyan információkat is tartalmaztak, amelyek alkalmasak voltak egy község társadalmának, szociális és gazdasági helyzetének bemutatására, azonban ezeknek a nyomtatványoknak az adattartalma időközben minimálisra csökkent. Szegőfi arra is rámutatott, hogy az irat fizikai állapota is lehet a selejtezés oka, amennyiben olyan állapotban van, hogy az információértéke elveszett, vagy el fog veszni a közeljövőben.[32]

Szegőfi nézeteinek alátámasztására a kárpótlással kapcsolatos levéltári adatszolgáltatást is példának hozhatjuk. A kilencvenes években lezajló kárpótlási eljárásokhoz a levéltáraknak rengeteg adatot kellett szolgáltatniuk az állami hatóságok és a kárpótlásban érintett magánszemélyek számára. Az esetek jelentős részében olyan

30 Körmendy: i. m. 42.
31 Szegőfi: i. m. 15.
32 Uo. 23.

iratokból történtek ezek az adatszolgáltatások, amelyeket ma már a tudásunk jelenlegi szintjén nem minősítenénk maradandó értékűeknek (iparengedélyek, hadigondozási iratok, stb.). Ez a példa is jól mutatja, hogy az iratok forrásértékének megítélése mennyire összetett, milyen nagy tapasztalatot igénylő, sokrétű tevékenység.

A maradandó érték fogalma tehát sohasem állandó, az koronként változhat. A *Levéltári kézikönyv* példaként arra mutat rá, hogy az 1950-es években a polgári kori, vagy az egyházi iratok jelentős része csupán papírgyűjtési adalékul szolgált, holott ma ezeket nagyon értékes forrásoknak tartjuk. A szocializmus időszaka alatt az újítási iratokat ezzel szemben kivétel nélkül maradandó értékűeknek minősítették a hatályos irattári tervek és levéltárszakmai irányelvek, ma azonban már a levéltárak iratértékelési gyakorlata sok esetben éppen ellentétes ezzel a felfogással.[33]

Az ügyviteli érték fogalma

Már Bánrévy György 1939-es munkája is felhívta arra a figyelmünket, hogy egyre több olyan irat keletkezik, amely csupán a hivatali eljárások jelentéktelen mozzanatairól informál. Ezek tehát a már említett, és a mai fogalmaink szerint ügyviteli értékkel bíró iratok. Felmerülhet a kérdés azonban, hogy egész állagok esetleges át nem vételével az iratanyag mennyisége csökkenne ugyan, de így az értékes iratok nem semmisülnének-e meg a kevésbé értékesekkel együtt.[34]

Az ügyviteli érték mint szakmai fogalom szintén korán felbukkant a levéltárelméleti irodalomban. Baraczka István álláspontja szerint az iratanyagok kétféle értékkel rendelkezhetnek: ügyviteli és levéltári értékkel. Az ügyviteli érték jellemzője, hogy az *„általánosabb, azaz minden keletkező iratanyagra megállapítható, viszont minden iratanyagra nézve időleges, meghatározott időre szóló. Az ügyviteli érték elsődlegesen keletkezik és az iratanyag ügyvitelben betöltött szerepének fontosságára utal."*[35] Az ügyiratok lehetnek pusztán ügyviteltechnikai iratok, amelyeket el kell választani a többi irattól. A többi, tehát a valóban fontos iratok jellemzője pedig az, hogy azok az ügyek érdemi intézését segítik.[36]

Egész más oldalról közelítette meg Körmendy Lajos a kérdést a kilencvenes években. Az ő elméleti rendszere ugyan nem ismeri az ügyviteli érték fogalmát, azonban az iratok értékelésének meghatározásához a történeti és a jogbiztosító érték mellett nevesíti az irat *„kurrens használati értékének"* fogalmát.[37] Az iratok többségére az jellemző ugyanis, hogy használati értékük az idő múlásával csökken. Viszont adódhatnak olyan helyzetek, amikor ez az érték nőhet, majd ismét csök-

33 *Levéltári kézikönyv*… 355.
34 Bánrévy: i. m. 159.
35 Baraczka: i. m. 65.
36 Uo. 67.
37 Körmendy: i. m. 35.

kenhet. Az irat jogbiztosító értéke *„az a tényleges vagy potenciális előny vagy haszon, amit a használó élvez az iratok információja révén jogi státusza vagy jogi vonatkozású állítása törvényes bizonyításakor."*[38] Az iratok jogbiztosító értéke gyakran csökken, a jogok és ügyek elavulása ideje alapján tömeges értékvesztésről beszélhetünk. Azonban az ilyen értékkel rendelkező iratok mindig lehetőséget adhatnak jogi bizonyításra.[39]

A mai levéltári szakirodalom felfogása szerint ügyviteli értékkel azon irat rendelkezik, amely az adott szerv folyamatos működéséhez nélkülözhetetlen. Értelemszerűen a maradandó értékű iratok egy ideig – életciklusuk elején – ügyviteli értékkel is bírnak. Az ügyviteli értékű iratok egy része tartósan megőrzi ezt a jellegét, ezek állandó használatra a létrehozó szervnél maradnak (például alapító okiratok, ingatlan-nyilvántartások).[40]

Egyediség és tükröződés

Baraczka István szerint *„minden iratot, amely valamiféle adatot csupán egyetlenként tartalmaz, meg kell őrizni, mert feltételezetten minden adat önmagában értékes."*[41] A szerző szerint először azt kell mérlegelnünk, miszerint egyetlen vagy több példány áll-e rendelkezésre az adott iratból, illetve, hogy a benne foglalt adatok fellelhetőek-e más iratanyagban. Ezek megfontolása után, Vörös Károly véleménye szerint, *„a selejtezésre kerülő egyes iratok elbírálásánál a bennük foglalt adatok konkrét tudományos politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális értékének kell alapul szolgálnia."*[42]

Varga János megfogalmazza, hogy *„a történeti érték fogalma általánosan alkalmazhatóan valóban definiálhatatlan, és csupán konkrét és egyedi vizsgálat alapján foglalható állás… a tekintetben, hogy az adott irat besorolható-e a tárgyalt kategóriába, vagy sem."*[43] Véleménye szerint a vizsgálatot könnyebb az ellenkező oldaláról lefolytatni, tehát a történeti érték kiválogatása helyett az értéktelen iratok körét kellene meghatározni. Varga történészi szemszögből vizsgálja a történeti érték fogalmát, amely szerinte az egyes iratok tartalmi elemzésével ismerhető fel, mivel az értékhatár csak konkrét iratok, illetve konkrét tartalmú irategyüttesekre vonatkozóan állapítható meg egyedi vizsgálódás alapján.

Varga felsorolja azokat a konstans jegyeket, amelyek alapján általában megőrzendőnek ítélünk egy-egy iratot. Az első ilyen szempont az irat tartalma, az abban megjelenő adatok jellege, illetve ezen adatok mennyisége vagy egyedisége.

38 Uo. 37.
39 Uo. 38.
40 *Levéltári kézikönyv*… 355.
41 Baraczka: i. m. 63.
42 Vörös: i. m. 65.
43 Varga: i. m. 18.

Ezenkívül meghatározónak tartja az irat egyediségét, vagyis azt, hogy az egyedüli példányként, korlátozott számban vagy tömegesen keletkezett.[44]

Szegőfi Anna a már említett 1999-es kecskeméti előadásában szintén hasonló álláspontra jutott. Megítélése szerint a fondképző szintű szemlélet helyett az információk megőrzését kellene előtérbe helyezni, amit konkrét iratok értékelésével lehetne megvalósítani. Úgy vélte, a 15 éves irattári őrzési idő sok esetben nagyon rövid időszak, és jobban ki kellene használni a nem selejtezhető, határidő nélkül őrzendő iratokban rejlő lehetőségeket, valamint a mintavételezés következetes alkalmazásával is tudatosabban kellene élnie a levéltáros szakmának.[45]

A selejtezhetőség alapelveinek vizsgálata során a szerző arra jutott, hogy azok felülvizsgálatot és kiegészítést igényelnek. Ennek kapcsán Szegőfi szerint az egyik alapkérdés a tükröződés problémája. Tükröződés előfordulhat egy szervezeti egységen belül, magán a szerven belül, az egymásra épülő azonos szervtípusok között, de akár a döntési rendszerben egymásra épülő vagy egymás mellé rendelt különböző típusú szervek esetében is találunk erre példát. A levéltáros szakmán belül a legáltalánosabban elterjedt nézet szerint az iratot a keletkezési helyén kell megőrizni, viszont általában a döntéshozónál található iratot nem selejtezzük, hogy ha az tartalmazza a döntést előkészítő iratokat is.[46]

A „védett évek" fogalma

A védett évek problémája szintén a kezdetektől foglalkoztatta a levéltári iratok értékével foglalkozó elméleti szakembereket. Bánrévy György szerint meg kell határozni egy olyan időpontot, aminél korábbi iratanyagot semmiképpen sem selejtezhetünk. Időhatárként ekkor 1867-et, a budapesti iratanyag tekintetében 1873-at határozták meg. [47]

Korhatárt szabni Baraczka István véleménye szerint helytelen. Ezzel vagy az 1867 előtt keletkezett iratanyagot ítéljük mindenestől értékesnek, és ezért nem selejtezhetőnek, vagy azért döntünk így, mert az adott korszakban keletkezett iratanyag kevés selejtet tartalmaz, ebben az esetben pedig csak ideiglenes a korhatár.[48]

Vörös Károly a hatvanas évek elején arra mutatott rá, hogy az 1867 előtt keletkezett iratok kiselejtezése általában tilos, illetve csak a Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztályának különleges engedélye alapján végezhető.[49] A tényleges selejtezést (1867 utáni iratanyag esetében is) csak a Levéltári Osztály engedélyével kezdhették el. A levéltári megőrzésre nem érdemes iratokat pedig ügykörjegyzékek alkalmazásával kellett megállapítani.[50]

44 Uo.
45 Szegőfi: i. m. 16.
46 Uo. 21.
47 Bánrévy: i. m. 163.
48 Baraczka: i. m. 60.
49 Vörös: i. m. 65.
50 Uo.

A *Levéltári kézikönyv* állásfoglalása alapján az újabb kori anyag keletkezésének kezdő éve a közfelfogás szerint 1867 – ez egyúttal a selejtezhető iratanyag szokásos határéve is. Ezek az időhatárok korábban a levéltárak mindennapi gyakorlatában egyre inkább kitolódtak. Kezdetben csak bizonyos időintervallumok kaptak védettséget (1918–1919, 1944–1945, 1956), ma már minden 1950 előtti iratanyag esetében gondosan kell selejtezni.[51]

Ezek persze csupán a levéltári gyakorlati munkában követendő szakmai irányelvek. Mindazonáltal rá kell arra mutatni, hogy ma nem létezik jogszabályi hely az úgynevezett „védett évekre". Azonban korábban volt erre példa: az 131-10/1952. B. M. utasítás leszögezte, hogy 1867 előtt keletkezett iratanyag selejtezésére nem kerülhet sor, valamint az 1919. január 1. és december 31. között keletkezett iratokat is nem selejtezhetőnek jelölte.

A „minimum alatti szervek" kérdése

A levéltárak gyűjtőterületi feladatai folyamatosan bővültek. Viszonylag hamar egyértelművé vált, hogy az állami és társadalmi élet teljességére nem terjedhet ki ez a munka, ezért szükség van a levéltári illetékességbe tartozó szervek pontos definiálására. Gondosan meg kell tehát határozni azon szervek körét, amelyek iratanyagát nem kívánjuk hosszú távon levéltári megőrzésre átvenni.

Bánrévy György 1939-es írásában azt javasolta, hogy ott, ahol a közigazgatás erősen központosítva van, a központi hatóságok iratait kevésbé, míg a középfokú és alsó fokú hivatalok iratanyagait nagyobb százalékban selejtezzék. Véleménye szerint a megszűnt hatóságok esetén a selejtezést korlátozni kell, vagy akár teljes egészében mellőzni, mivel az adott szerv több iratot már nem fog keletkeztetni.[52]

A levéltári értékhatár alá tartozó szervek kérdése folyamatosan felbukkan a későbbi levéltári szakirodalomban is. Baraczka István Ember Győző nyomán már az ötvenes években felvetette a szervek értékminimumának kérdését a nagy számban működő, típusos, a termelésben vagy az igazgatásban jelentős szerepet nem játszó szervek esetében. Az ilyen típusú szervek esetében véleménye szerint célszerű volna mintalevéltárak kijelölése.[53]

A levéltári belső selejtezések céljára kijelölendő szervek, illetve ezzel párhuzamosan a „minimum alatti" szervek kijelölésével kapcsolatban adott eligazítást a 88.375/1960. LOK. sz. utasítás. Az utasítás kijelölte a durva selejtezés alá vonható iratok körét, azt ügykörjegyzék nélkül végezhető selejtezésnek minősítette. A *„durván selejtezhető iratok körét egyes állagrészek olyan nagyobb tömegű iratában jelölte meg, aminek értékelése teljes összességében megtörténhet s iratonkénti átválogatás – átvizsgálás nélkül, tehát a részletes selejtezési ügykörjegyzék készítése nélkül is selej-*

51 *Levéltári kézikönyv…* 491.
52 Bánrévy: i. m. 162.
53 Baraczka: i. m. 70.

tezhető."[54] Ort János szerint az értékhatár alá sorolt szervek iratainak selejtezése is ide sorolható.[55]

A szervek forrásérték szerinti osztályozására sokáig nem vállalkozott a szakma. Erdmann Gyula 1985-ben megjelent tanulmányában[56] azt a megállapítást tette, hogy a magyar levéltáros szakma elmaradt a modernkori tömeges irattermelés által teremtett helyzet elemzésével, a jelenkori iratok értékelési szempontjainak kidolgozásával, valamint az iratképző szervek értékminimumának meghatározásával. 1981-ben munkacsoportot hoztak létre az Új Magyar Központi Levéltár szervezésében a történeti értékű iratok pontosabb definiálására, körének precízebb meghatározására, egy-egy iratcsoport-lista készítése céljából (minisztériumi és országos főhatóságok esetében egyenként, tipizálható szervek esetén típusonként).[57]

Erdmann Gyula fent említett munkájában fondképző-szintű osztályozást végzett, ennek során három kategóriába osztotta a szerveket. Az első kategóriában azok a szervek szerepeltek, amelyeknek mindegyike ad át a levéltárnak iratanyagot. A második kategóriába azok a szervek tartoztak, amelyek esetében csak a mintaként kiemelt szervek adnának át iratot. A harmadik kategória az értékminimum alattinak ítélt szerveket foglalta magába.[58]

Szegőfi Anna az 1999. évi előadásában megállapította, hogy az iratképzők értékhatár alá sorolása lényegében fondképző szinten való iratértékelést jelent. Ennek *„legfontosabb alapelve, hogy az értékhatár egy adott történelmi korszakban egy adott szervtípusra vonatkozik."*[59] Szerinte *„sürgősen szükség van az államigazgatás területi szerveinek iratértékelésére, értékhatár vizsgálatra és a levéltári átvétel minimum jegyzékére, nyilvánvalóan szervtípusonként."*[60]

Selejtezés formai szempontok alapján

Bánrévy György szerint tisztán formai szempontok szerint is lehet selejtezni (üres lapok, másodpéldányok – ma ezt nevezzük ballaszttalanításnak, ami a tárgyalt selejtezéstől független). [61]

Varga János szerint is figyelembe kell venni a formai szempontokat, mert az irat anyaga, illetve megjelenési formája is hordozhat többletjelentést abban az esetben például, ha az művészi értéket is képvisel. [62]

54 Ort: i. m. 2.
55 Uo. 3.
56 Erdmann Gyula: Történeti érték szervenként – szervtípusonként. Rövid beszámoló az országos értékhatár-vizsgálati munka állásáról. *Levéltári Szemle*, 1985. 1. sz. 21–36.
57 Erdmann: i. m. 25.
58 Uo.
59 Szegőfi: i. m. 18.
60 Uo. 20.
61 Bánrévy: i. m. 165.
62 Varga: i. m. 18.

A selejtezések elbírálásához szükséges szakmai kompetenciák

A selejtezést végző személy meghatározása sem könnyű kérdés. Bánrévy György szerint a selejtezés levéltári szakmunka, amelyet csak a levéltárnok végezhet, mivel ő egyesíti magában a hatóság tisztviselőjének és a történésznek a tulajdonságait.

Baraczka István egyértelműen állást foglalt amellett, hogy a selejtezés lehetséges és szükséges, valamint ezt a feladatot lényegében a levéltárosnak kell megoldania. A selejtezés a levéltári anyag értékelésén alapul, annak minden szempontú értékelésén. Úgy tűnhet esetleg, hogy a levéltáros alapvető kötelességének (iratok gyűjtése és megőrzése) mindez ellentmond, de a levéltári anyag valójában értékesebbé válik a selejtezhető iratok leválasztásával.[63] Végezetül a korszerű selejtezés két alapfeltételét fogalmazta meg, amelyek nélkülözhetetlenek a szakszerű selejtezés végrehajtásakor. Ezek a hivataltörténeti ismeretek, valamint a megbízható nyilvántartás.[64]

Varga János 1985-ben írt tanulmánya leszögezte, hogy az iratok történeti értékének meghatározása a levéltár, vagyis a levéltáros feladata: *„A levéltáros arról határoz, hogy milyen anyagok álljanak a majdani rekonstruálók rendelkezésére. Végső soron – némi túlzással – első fokon tőle függ, hogy milyen lesz, a letűnt valóságot mennyiben közelíti meg a tudós által a társadalom számára és érdekében rekonstruált épület. A múlt emlékeivel, ám jelennek és jövőnek dolgozik."*[65]

Selejtezési mintajegyzékek és selejtezési tervek

Alapvető fontosságú, mint láttuk, hogy amennyire az lehetséges, világos szempontok alapján történhessen egy-egy ügyirat forrásértékének meghatározása, a selejtezésre szánt irategyüttesek kijelölése. Már Bánrévy György is kijelentette, hogy a selejtezéseket központilag jóváhagyott iratjegyzék alapján kell elvégezni. Az iratjegyzékeken pedig szerepelnie kell a megtartott és az eltávolított iratok számának. Az utóbbiakról rövid tartalmi leírást kell készíteni, és az értéktelennek minősítés okát is meg kell jelölni. Egész szignatúra selejtezésénél ezen a jegyzéken az ügy menetét és befejezését is összefoglalják. Így mindig tiszta képet kaphatunk a selejtezett anyag eredeti állapotáról.[66]

Baraczka István másfél évtizeddel később azt javasolta, hogy a nem selejtezhető iratok körének rögzítését szintenként kellene megvalósítani. Ez világos előzménye a hetvenes évek közepén bevezetett tanácsi irattári terveknek, ahol az ugyanolyan típusú iratok értéke jelentős mértékben eltérhet egymástól annak függvényében, hogy milyen közigazgatási szinten működő szerv keletkeztette azt. [67]

63 Baraczka: i. m. 56–57.
64 Uo. 75.
65 Varga: i. m. 20.
66 Bánrévy: i. m. 166.
67 Baraczka: i. m. 61.

A hetvenes évek, a tételszámos iratkezelés és a kötelezően előírt irattári tervek bevezetésének idején Schneider Miklós arra hívta fel a figyelmet, hogy sok esetben hiányzik egy általános érvényű utasítás, az egységes központi minta. Úgy ítélte meg, hogy az irattári tervek elkészülte egy csapásra nem fogja megoldani sem az ügyintézés könnyítését, sem a történeti értékkel bíró iratanyag maximális védelmét, nem alkalmas a levéltárban véglegesen megőrzendő iratok körének reális megállapítására. Szerinte fontos, hogy a nem selejtezhető iratok körét felülvizsgáljuk, mivel az nagyon sokféle lehet. Probléma, hogy a nem selejtezhető iratok meghatározásánál a szervek sok esetben ügyviteli szempontok szerint járnak el. Ki kell választani azokat az ügyköröket, illetve iratféleségeket, amelyek mindenképpen ebbe a kategóriába esnek. Feltétlenül sort kell keríteni az iratok történeti forrásértékének tisztázására, a forrásérték minimumának meghatározására. Ezt leginkább a jövő kutatói igényeinek megfelelve kell kialakítani. El kell készíteni központi irányítással egy ügykör-, illetve iratminimum-jegyzéket, amelyek az éppen hatályos irattári tervek módosításához szolgálhatnak alapul.[68] A kompetencia- és ügymenetelemző munkálatok után olyan selejtezési tervezeteket kell készíteni, javasolta Schneider, amelyek nem csak egyes irattártípusokra alkalmasak, és egymást nem keresztezik. A szerző szerint az Országos Levéltári Főfelügyelőség feladata lenne a közigazgatási irattárakban rejtőző kútfők kutatása és az azok megőrzéséről való gondoskodás. Esetleg helyszíni szemlét is lehet tartani, és átfogó selejtezést kell végezni.

A levéltárba kerülő anyagot lehetőleg az aktát termelő szervnél kell biztonságos körülmények között elhelyezni, s ezt a megőrzést állandó ellenőrzés alatt kell tartani. *„A fejlődés iránya tehát azt mutatja, hogy a közhatósági iratokat őrző levéltárak közhivatali jellege nemcsak, hogy változatlanul fennmarad, hanem a jövőben mindig erősebb szálak fűzik majd az élő közigazgatáshoz. E körülmény azonban nem befolyásolhatja a levéltárnak mint tudományos kutató intézetnek genetikus hivatását, legfeljebb – mint láttuk – közhivatali feladatait sokszorozza meg.”*[69]

Szegőfi Anna már többször idézett módszertani előadásában a selejtezési mintajegyzékek szervtípusonként való készítésének bemutatására is vállalkozott. Ennek két fajtáját elemezte. Az egyik a minimumjegyzék, amely azon iratok tárgyát sorolja fel, amelyeket nem selejtezhetőnek minősített. A másik fajtája ennél bővebb adattartalommal rendelkezik, így megjelöli a tárgyat, és a selejtezési határidőket is feltünteti. Az iratértékelés és a selejtezés végrehajtása során Szegőfi a legfontosabb problémának azt tartotta, hogy *„az ügyviteli és levéltári selejtezés nem válik ketté a levéltárak gyakorlatában.”*[70]

Abban a tekintetben tehát teljes a konszenzus, hogy a levéltári selejtezés (és itt a belső levéltári selejtezés mellett a szerveknél folyó selejtezések szakmai felügyele-

68 Schneider: i. m. 505.
69 Jánossy: i. m. 55.
70 Szegőfi: i. m. 27.

tét is beleértjük) a levéltári munkák közül az egyik „legtöbb hozzáadott értéket" igénylő terület. A levéltári ügykörjegyzékek, majd az irattári tervek bevezetése alapvetően nem változtatott azon, hogy egy szakszerű selejtezés lebonyolításához elengedhetetlen a levéltáros korszerű szakmai tudása.

Annamária Csiky

ARCHIVAL APPRAISAL IN THE HUNGARIAN ARCHIVAL LITERATURE

In my study, I present and examine the theoretical background of the appraisal of archival records. Unified, and collectively accepted standards of archival appraisal required for collection and its theoretical background has not emergedtill today. In my article, I compare the different opinions from the 1930s to the present in the light of one of the main aspects or issues I have highlighted. I did not separate the opinions on archival value from the professional ideas on selection, because I am convinced that the two are inseparable in the practical reality of archival work as they are mutually assumed.

A TEMATIKUS TÖRTÉNETI KUTATÁSOK LEHETŐSÉGEI A MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁRBAN

MŰHELYTANÁCSKOZÁS

A Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) a tudományos kutatások összehangolása érdekében *Források, nézőpontok, elemzések* címmel 2017. szeptember 5-én műhelytanácskozást tartott. A résztvevők 5–10 perces rövid hozzászólásaikban az alábbi főbb kérdésekre keresték a választ: 1) milyen témában látnak lehetőséget munka/témacsoport alakítására; 2) milyen kooperációban (az MNL-en és azon kívül) tartják ezt megvalósíthatónak; 3) melyek lennének egy kb. hároméves program fázisai; 4) milyen digitális adatbázisok kiépítését látják fontosnak; 5) látnak-e lehetőséget szponzorálásra, külső finanszírozásra? A sok esetben egymástól eltérő szemléletmód ellenére szinte minden felszólaló fontosnak tartotta a tematikus, problémacentrikus megközelítést, a közös gondolkodást, a kooperációt, az együttműködést.

Az alábbiakban kilenc hozzászólás szerkesztett változatát adjuk közre az elhangzás sorrendjében.

Ö. Kovács József
(MNL, megyei főigazgató-helyettes)

A történeti összehasonlító kutatások lehetőségei (20. század)

Közelítésmód

A társadalom kifejezés alatt a legegyszerűbb módon az emberi együttélési formákat értem, amelyek kutatásában a legcélravezetőbbnek a tapasztalattörténeti és a mindennapok történetét előtérbe helyező megközelítést tartom. A politikai hatalmat és az uralmat firtató kérdésekre adott válaszok sokszor azért tükröznek félreértést, mert ebben az esetben az ember csak az intézményekre, a hatalmi elitre és az ideológiára koncentrál, és kevésbé vesz tudomást a társadalmi reakciókról. Több hozadéka van ezzel szemben annak az eljárásnak, amely a politikai hatalmat/uralmat és a társadalmat nem pusztán ellentétként és nem egy rangsor elemeként fogja fel. Ebben a megközelítésben fontosabbak lesznek azok a formák és gyakorlatok, amelyekben a cselekvők, a társadalom tagjai tudomásul veszik saját valóságukat, azt, ahol és ahogyan viselkedniük kell. Az előbbieket megfontolva, különösképpen a szovjet típusú rendszerek esetében, tovább haladhatnánk a politikai társadalomtörténet definiálásában, de most nem ez a feladatunk.

Egy társadalomtörténeti irányultságú vizsgálat esetében lényegében három módszertani tényezőt tarthatunk szem előtt: a visszatérő, szabályszerű jelenségek keresését és megnevezését; a változások irányának követését; valamint az összehasonlítás tudatosságát.

Az előbbiek értelmében felfogott társadalomtörténettől nem szakítható el az események vizsgálata. Sőt, teljes joggal beszélhetünk társadalomtörténeti eseményről, amelynek meghatározására a következőképpen teszek kísérletet.

Egy elméleti célú megközelítés szerint az eseménynek három kritériumnak kell megfelelnie. Először is, a kortársak számára megrázónak és meglepetésszerűnek kell lennie, ami lényegében minden korábbi elképzelést felülmúl. Másodszor, ez a tapasztalat kollektív természetű, és annak ellenére képez egy közös kulturális mintát, hogy az embereknek természetes módon különbözőek a jövőbeli elvárásaik. Harmadrészt, az ilyen értelemben vett eseménynek – a puszta történéshez képest – struktúraváltoztató, hosszú távú következményei vannak, amelyeket a kortársak is egyértelműen érzékelnek.

Az összehasonlító regionális társadalomtörténet kiindulópontjai és társadalmi haszna

A lokális és regionális különbségek, kapcsolatrendszerek bemutatása rendszerint csak az igényekben fogalmazódik meg. Ennek hazai megváltoztatásához szemléletés módszerváltoztatásra, intézményes szerveződésre van szükség, amelynek révén talán elkerülhetők – többek között – a mikro- és makrotörténetek hamis szembeállításának csapdái. Fontos azt is megemlíteni, hogy a kutatások hiánya miatt is, a magyar társadalomtörténeti összefoglalásokban nem, vagy alig jelenik meg a társadalom horizontális szintű ábrázolása, elemzése.

A Mályusz Elemérék idejében megbecsültebb szerepben lévő helytörténet alapvetően a településtörténettől, a néprajztól és a szociológiai-szociográfiai falukutatástól kapott indíttatást. 1945 után, a kommunista hegemónia miatt máig hatóan, a helytörténet elsősorban politikai, nevelési eszköz volt. Az ún. történeti segédtudományok jó részének elfogadhatatlanná és klerikálissá nyilvánítása is megnehezítette azt, hogy az általános történet és a helytörténet között dialógus alakuljon ki, azaz az utóbbi terület színvonalasabb művei máig nyúlóan csak ritkán kerülnek be a szakmai köztudatba.

A történeti összehasonlítások elméleti-módszertani előzményei közül az 1920-as évektől ki kell emelni a francia Marc Bloch, a német Otto Hintze és a belga Henri Pirenne véleményét. Bloch szerint itt a történeti megértés és magyarázat eszközének megerősítéséről, illetve továbbfejlesztéséről van szó, még pontosabban a hasonlóságok, a különbözőségek megállapításáról és lehetséges magyarázatáról is. A német Hartmut Kaelble diákoknak és a szakterület érdeklődői számára – főként német, francia, angolszász szakirodalom alapján – kiadott összefoglalójában azt írja, hogy a cél a talált különbségek és azonosságok *magyarázata* vagy *tipizálása*. A magyarázatnak és tipizálásnak is különböző céljai lehetnek: az első esetben általában egy nagyobb, közös összefüggésrendszerben igyekszünk megtalálni

vizsgálati témánkban az azonosságok és különbözőségek *okait*, míg a második esetben, a tipizáláskor inkább ugyanannak a problémának a különböző *belső logikáját* keressük egyes társadalmakban. Az összehasonlítás során elméletileg és gyakorlatilag is szükséges, hogy bizonyos megszorításokat alkalmazzunk, illetve tisztázzunk néhány kérdést, amelyek a következők: *idő, társadalmi dimenzió, tér*, *egy meghatározott ok, módszer*. A sorból kiemelve például a teret, megemlíthető, hogy a régiók, városok, falvak közötti történeti összehasonlítás igen ritka.

Ha az irányokat vesszük figyelembe, akkor alapvetően háromféle összehasonlításról lehet beszélni: *tematikairól, földrajziról és az oknyomozó elemzésről*. Ugyanilyen rendszerességgel sorolja fel Kaelble a történeti összehasonlítások kiindulópontok, szerzői szándékok szerinti típusait: az *analitikust,* a *felvilágosítót, a megértőt és az identitás-összehasonlítást*.

Jog- és tulajdonfosztás a vidéki Magyarországon a kommunista diktatúrában. Kutatási terv (MNL), 2018–2020, Czetz Balázs – Ö. Kovács József

A kutatás alapvető célja az, hogy azonos kérdésfelvetések és forráscsoportok alapján lokális és regionális (pontosabban megyei) miliőben tárja fel, illetve elemezze a kommunista diktatúra meghatározó állami döntéseit és azok hatásait, különös tekintettel a tulajdonfosztás kérdéskörére. A térben (néhány megye) és időben (1940–1960) átívelő kutatás során elsősorban a tulajdonfosztás, azon belül is kiemelten az ingatlanvagyon (javarészt házingatlan) erőszakos „elvételét", annak rövid és hosszú távú hatásait vizsgálnánk, az egyénre és a társadalomra egyaránt vonatkoztatva. Társadalmi státustól függetlenül, a korszakban az egyik legnagyobb értéket képviselő vagyonelem volt a lakóingatlan, amely egyrészt – nem csak anyagi értelemben – biztonságot jelentett, másrészt, tekintve, hogy nem volt könnyen mobilizálható, röghöz kötöttséget okozott.

Szepesiné Simon Éva
(MNL Országos Levéltára, főlevéltáros)

Oszmanisztikai kutatások lehetőségei a Magyar Nemzeti Levéltárban

A múlt század elején nem csupán a magyar, de a nemzetközi oszmanisztika fejlődésében is rendkívül fontos szerephez jutott az Országos Levéltár, ami annak volt köszönhető, hogy 1923-tól 1948-ig munkatársai között tevékenykedett a ma már a magyar defterológia atyjaként számon tartott Fekete Lajos professzor. Fekete Lajos 1936-ban levéltárosként aktívan közreműködött az isztambuli levéltárban őrzött oszmán kori levéltári anyag rendezési elveinek kidolgozásában, itthon és külföldön pedig egyaránt generációk nőttek fel az oszmán paleográfiai munkáin. Távozása után a levéltárban jelentősen visszaesett az érdeklődés a speciális, oszmán források vizsgálata és feldolgozása iránt.

Egy bő fél évszázaddal később újra áttekintve helyzetünket megállapítható, hogy az utóbbi időben újra rendkívül előnyös környezet alakult ki az MNL Országos Levéltárában (MNL OL) az oszmanisztikai kutatások számára. Ennek okai – a változások kronológiáját követve – a következőkben foglalhatók össze.

1) 2013 óta Sz. Simon Éva és Schmidt Anikó személyében két oszmanista is dolgozik az intézményben. Mivel az oszmán kori paleográfia sajátossága, a diakritikus pontozást gyakran elhagyó arab betűs írásmód rendkívül fontossá teszi a kontroll szerepét az oszmánli nyelvű források kritikai feldolgozása során, azaz a szakterületen fokozottan érvényesül a „több szem többet lát" elve, ez a szinte történelminek nevezhető pillanat feltétlenül kínálja az elmúlt időszakban háttérbe szorult oszmán-török nyelvű források nagyobb arányú feldolgozásának lehetőségét az intézményben. A közeljövő célkitűzései között ezért feltétlenül szerepelnie kell az MNL oszmánli nyelvű dokumentumkatasztere elkészítésének. A két, levéltárosi feladatait egyébként más területen ellátó szakemberből spontán megszerveződött témacsoport már eddig is sikeresen kamatoztatta a kialakult helyzetből származó előnyöket és lehetőségeket. Közreműködésükkel jött létre a Török Miniszterelnökségi Levéltár kezdeményezésére, nemzetközi összefogás eredményeként *A török–magyar kapcsolatok az Oszmán Birodalomtól napjainkig a levéltári dokumentumok tükrében* című török–magyar nyelvű forráskiadvány, melynek magyarországi szerkesztését ők vállalták.

2) Egy másik fontos lehetőség 2014-ben nyílt meg a levéltár előtt azzal, hogy befogadta az OTKA K 108919 számú, *A magyarországi hódoltság és hódoltsági peremvidék kataszteri iratainak (tapu defter) feldolgozása* c. pályázatot. Az Sz. Simon Éva vezetése alatt futó pályázatban pillanatnyilag az MTA BTK TTI három munkatársa, Hegyi Klára, Demeter Gábor és Sudár Balázs vesz részt. A projekt során a hódoltsági terület szandzsák-összeírásait, javadalombirtok-jegyzékeit, birtokadományozási-naplóit és államiadó-összeírásait gyűjtik össze és dolgozzák fel. A munka eredményeként egy olyan adatbázis jön létre, amely nemcsak oszmántörökről magyarra fordított adatokat kínál a helytörténeti, családtörténeti, gazdaság- és népesedéstörténeti, valamint had- és közigazgatás-történeti kérdések vizsgálatához, hanem szorosan kapcsolódik az MNL OL-ban korábban készített összeírás-adatbázisokhoz (dika- és dézsmajegyzékek, urbáriumok, 1715., 1720. évi országos összeírások), és szerkezetileg is jól fedi azokat. Ennek az MNL OL-ban Záros Zsolt informatikus által kifejlesztett adatbázis-szerkezetnek a követése – a komparatív vizsgálatok elősegítése érdekében – a vidéki levéltárakban található összeírás-típusú iratanyagok feldolgozása esetében is javasolható.

A kifejlesztett relációs adatbázishoz kapcsolódik egy térinformatikai adatbázis is, melynek létrehozásában Dr. Kollányi László, a Szent István Egyetem Tájépítészeti és Településtervezési Tanszékének vezetője, illetve Kollányi Péter térinformatikus működött közre. A kutatócsoport célja – Engel Pál: *Magyarország a*

középkor végén című térképéből kiindulva – a hódoltság korának településföldrajzi változásait és birtokviszonyait bemutatni. Ennek érdekében az Engel-térképen még uradalomszintű térábrázolást településszintűre változtatták. Az így létrejött alaptérkép a szükséges módosítások végrehajtásával más korszakok vizsgálatánál és vizualizálásánál is remekül alkalmazható lesz (például a fent említett összeírások adatainak, vagy egyéb kataszteri kutatások eredményeinek vizualizálása esetén). A kidolgozott rendszernek az MNL OL-on belüli alkalmazásával a levéltár képessé válhat egy önálló, saját forrásain alapuló térképsorozat elkészítésére, mely elsődlegesen Magyarország településhálózatának fejlődését mutatja be a középkortól napjainkig, de a térkép számtalan egyéb adat megjelenítésére is alkalmas.

3) 2017-ben, amikor újra együttműködési megállapodás jött létre a Török Állami Levéltár és az MNL között, a kultúrdiplomácia is megerősítette az MNL-ben zajló oszmanisztikai kutatások hátterét. A megállapodás értelmében a felek kölcsönösen előmozdítják a Hungarica- és Turcica-kutatásokat és a levéltári dokumentumok másolatainak elkészítését a partnerállam nemzeti levéltárában, archivált dokumentumokról útmutatókat, nyilvántartásokat cserélnek, szakembereik technológiai kérdésekben rendszeresen konzultálnak, tudományos értekezleteket és kiállításokat szerveznek.

A fentiek alapján úgy látszik, hogy az elmúlt több mint fél évszázad sokszor sikertelen próbálkozásai után az MNL számára pillanatnyilag mind a nemzetközi háttér, mind a megfelelő számú szakember, mind a magyar történettudomány és a nemzetközi oszmanisztika számára is jelentős eredményeket ígérő projekt rendelkezésre áll ahhoz, hogy az oszmanisztikai kutatások területén ismét jelentősebb szerephez juthasson. Bízunk benne, hogy jól tudunk élni lehetőségeinkkel!

Erdész Ádám
(MNL Békés Megyei Levéltára, főlevéltáros, igazgató)

A narratív források kínálta lehetőségek

A naplók, levelek, memoárok szinte minden levéltár forráskiadvány-sorozataiban felbukkannak. A narratív forrásokat, különböző nézőpontból ugyan, de meglehetősen komoly forrásértékkel bíró dokumentumoknak tekintik. A kutatók támaszkodnak rájuk az eseménytörténet rekonstruálásakor, mások – például Gyáni Gábor – úgy vélekednek, a narratív források nem az események, sokkal inkább a korabeli gondolkodásmód és mentalitás bemutatásának forrásanyagai lehetnek. A Hajnal István Kör konferenciái többször is megmutatták, hogy társadalomtörténeti szempontból milyen sokoldalúan lehet használni a narratív forrásokat.

A narratív források más szempontból is érdeklődésre tartottak és tartanak számot. A naplók, memoárok, alkalmi feljegyzések általában a levéltárak érdekes, a

közönség figyelmére számot tartó kiadványai közé tartoznak. Olykor a közismert szerző személye, máskor – például egy háborús napló esetén – a rögzített esemény garantálja az átlagosnál nagyobb figyelmet.

Mind a narratív dokumentumok forrásértékének, mind a közönség érdeklődésének arra kell indítania bennünket, hogy kiemelt figyelmet fordítsunk erre a forrástípusra. Segítheti az összehangolt kutatás elindítását az is, hogy e dokumentumtípusnak a szakmabeliek között is sok híve van, nem tűnik nehéz feladatnak egy ütőképes kutatócsoport felállítása.

Az első kérdés, hogy kik legyenek benne egy ilyen kutatócsoportban: az MNL határain belül, vagy az intézményi keretek átlépésével próbáljuk meg létrehozni a csoportot. Megítélésem szerint minden érv az intézményközi együttműködés mellett szól. A narratív források egy jelentős része nem közirat, ebből következően könyvtárakban, múzeumokban és magángyűjteményekben egyaránt találunk értékes forrásokat. Elég csupán az Országos Széchényi Könyvtár vagy az Akadémia kézirattárait említeni. Másfelől a szakmai kapacitás növelése, az érdekek összehangolása és ezen keresztül a forrásszerző képesség növelése ugyancsak a közös munka mellett szól.

Egy levéltári kutatási projekt elindításakor többnyire kiindulópontnak tekintjük a számba jöhető források teljességre törekvő feltárását, első lépésként különböző kataszterek vagy adatbázisok építését. Aligha kérdőjelezhető meg, hogy ez a helyes kiinduló pont, ám ezúttal én mégsem ezt javaslom. Az MNL egész intézményrendszerét átfogó nagy projektjei mellett – I. világháborús veszteséglista, reformáció emlékéve, 1956-os perkataszter, pártarchontológia – az intézmény nem sok újabb, teljességre törekvő kutatási programot tud vállalni. A narratív forrásokkal kapcsolatos munkák reálisan egy amolyan OTKA-kutatócsoport keretében végezhetőek eredményesen. Kulcskérdés, hogyan találjunk három-négy felkészült, a narratív források feldolgozásában jártas kollégát, akik között akad szervezőkészséggel és pályázatírói rutinnal rendelkező is. Egy-egy ilyen csoport elindításának feltétele a személyes energia, s ha sikerül az indulás, mód nyílik az intézményekben rejlő energiák megmozdítására. A kutatócsoportot célszerű úgy összeállítani, hogy tagjai minél nagyobb időintervallum narratív forrásaira lássanak rá, azaz a forrástípus időbeli változásait is meg lehessen mutatni.

A kutatócsoport magjának kialakulása után következhet a számba jöhető források áttekintése és bizonyos kutatási, szerencsés esetben publikálási irányok kijelölése. Hogy ezek melyek lesznek, az már nagymértékben függ a munkára vállalkozó kollégák érdeklődési körétől. Ezen a ponton a munkacsoport számára nyilvánosságot biztosíthat egy-egy jól megválasztott tematika köré szervezett konferencia, vagy még inkább a műhelybeszélgetések, műhelykonferenciák. Ezek a rendezvények a csoport tagjainak további rekrutációját is szolgálnák. Itt már sokat jelenthet az MNL szervezete, hiszen egy-egy narratív források köré szervezett, érdekesnek ígérkező tematikus konferenciát bármelyik megyei levéltár, akár a jelenleg is elért

finanszírozási források terhére is, megszervezhet. (Egy ilyen rendezvénynek szívesen ad otthont akár már a közeljövőben is az MNL Békés Megyei Levéltára.)

A csoport összetétele után a kutatás, a kiadás tematikai köreinek kijelölése mellett az elsődleges feladatok közé tartozik a szöveggondozási és közlési szabályok kialakítása. A közlési szokások ma az MNL-en belül is igen széles skálán mozognak. Napvilágot lát alig jegyzetelt, félig átírt szöveg éppen úgy, mint példás forrásszöveg-gondozáson átesett iratanyag. Ezen a téren sincs szükség különösebb újításra, a használatban lévő forrásközlési ajánlások – Benda Kálmán, *Fons*, egyes kritikai kiadások, például Kölcsey – szabályzata alapján kell rögzíteni a kutatócsoport által a különböző korszakból származó iratok esetében alkalmazott gyakorlatot.

A narratív forrásokkal dolgozó kutatócsoport munkájának a forrásfeltárás és a forrásközlés mellett értelemszerűen ki kellene terjednie a feldolgozásra is. A narratív források egy részén keresztül a múlt olyan színtereire pillanthatunk rá, amelyek a nagyközönség számára is érdekesek. A szakma követelményeinek messzemenő tiszteletben tartása mellett sem kellene lemondanunk arról, hogy a szélesebb olvasóközönség érdeklődésére számot tartó munkákat írjunk. Például Nyáry Krisztián írásai szakmai oldalról bőven kapnak kritikát, de rendkívül népszerűek. A narratív forrásokban benne rejlenek az izgalmasan és színesen megírható történetek, meg kellene próbálni, hogy a mi tollunkon – vagy inkább képernyőnkön – kiformálódnak-e ilyenek? Megítélésem szerint égető szüksége volna a szakmának szélesebb érdeklődést kiváltó könyvekre.

Szándékosan visszafogottan fogalmaztam a számba jöhető forrásokat illetően. Elsősorban azért, mert egy ilyen, behatárolt kapacitással rendelkező, önkéntes együttműködésen alapuló kutatócsoport programja, tapasztalataim szerint, mindig a résztvevők személyes érdeklődése szerint alakul. Ha nem így történik, nagyon könnyen megakad a közös munka. Ennek ellenére két tematikát mégis megemlítek. Márki Sándor naplóinak közlése kapcsán találkoztam azzal a sok ezer levéllel, amely a magyar történettudomány első nagy korszakának szereplői után maradt. Nagyobb részük még publikálatlan, feldolgozatlan. Historiográfiai szempontból különleges értékű források, talán érdemes lenne szisztematikus figyelmet fordítani rájuk. Egy ilyen kutatásban partnerek lehetnének a hazai történettudomány vezető intézményei.

A másik, komolyabb érdeklődésre számot tartó tematika, a hétköznapok historikumának narratív forrásanyaga. Ezen a téren nagy lépéseket tett előre a Hajnal István Kör, ugyanakkor a lehetőségek szinte korlátlanok.

A rendelkezésre álló terjedelemben csupán néhány gondolatot vetettem fel egy végtelenül nagy témával kapcsolatban. Az első számú kérdés, hogy összeáll-e egy négy-öt fős mag, amely elindít egy ilyen kezdeményezést, és amely élni tud az MNL vezetésének várakozásteljes támogatásával. A naplók, levelek és egyéb narratív források szakértői szívesen dolgoznak-e csoportban, vagy ki-ki inkább maga gondozza és publikálja a fontosnak tartott szövegeket? Magam úgy gondolom, akár egy intézmények között formálisan „intézményesülő", jelentős eredményre képes kutatócsoport is kinőhet egy ilyen kezdeményezésből.

Szendiné dr. Orvos Erzsébet
(MNL Hajdú-Bihar Megyei Levéltára, főlevéltáros, igazgató)

Munkacsoport alakítása a kora újkori és újkori vármegyei és városi jegyzőkönyvek kiadására, módszertani kérdéseinek megvitatására

Azt hiszem, ebben a körben nem kell magyarázni, hogy a levéltári források közlése mennyire fontos részét jelenti szakmánknak, de azért engedjétek meg, hogy idézzem Jakó Zsigmond ide illő sorait is:„*…a forrásközlés valójában magvetés. Megeshet, hogy a magvető maga nem éri meg az aratást, mégis bizonyos lehet felőle, hogy munkájának lesz eredménye, azt betakarítják, és annak valaki, aki az ő helyébe lép, egykor hasznát látja.*"

Ha az MNL tagintézményei által végzett forráskiadást nézzük – számomra ez a reformációs projekt megyei köteteinél vált egyértelművé –, sajnos meg kell állapítanunk, hogy még mindig meghatározó jelentőséggel bírnak a kollégák több évtizedes gyakorlatai. Én magam is hajlamos voltam arra, hogy úgy közöljem a forrásokat, ahogy azt a magisztrátusi jegyzőkönyveknél megszoktam.

Ez a fórum lehetőséget teremt számunkra, hogy módszertani segítséget adjon, illetve egységesítse az MNL tagintézményeinek forrásfeltáró munkáját, hiszen amióta létrejött az MNL, számos olyan projektben vettünk részt, amelyek alapfeladatul tűzték ki az adott korszak, témakör forrásainak feldolgozását.

A magam részéről egy olyan munkabizottság létrehozását javasolnám, mely a vármegyei és városi jegyzőkönyvek kiadásának összefogását célozná meg. Ez a munka ugyanis a megyei intézményeknél több évtizedes múltra tekint vissza.

A vármegyei és városi jegyzőkönyvek kiadásának nagyszabású programja 1986-ban indult el az OTKA és a Művelődési Minisztérium Közgyűjteményi Osztálya támogatásával. A program célja a jegyzőkönyvek egységes szempontú feldolgozása, regeszta jellegű tartalmi feltárása volt. E jegyzőkönyvek ugyanis kiemelkedő forrásértékkel bírnak. Nemcsak a helytörténetnek, hanem az országos köztörténetnek, társadalom- és gazdaságtörténetnek, művelődés- és jogtörténetnek, a nyelvészetnek, valamint az irodalomtörténetnek is páratlan értékű, nélkülözhetetlen forrásait képezik. E becses forrásanyagot azonban csak kevesen tudják olvasni, így használni is, hiszen még a magyarul írt részek kiolvasása is nehézséget jelent. Ezért van szükség a tudományos kutatómunka elősegítése érdekében a jegyzőkönyvek kiadására.

E nagyszabású program eredményeként került sor Miskolc, Szeged, Gyöngyös, Szombathely, Sopron, Győr, Kecskemét és Esztergom városi jegyzőkönyveinek kiadására. A vármegyék közül Zala, Pest-Pilis-Solt, Zemplén, Abaúj, Torna, Gömör, Borsod, Szatmár, Vas, Győr, Nógrád és Sopron jegyzőkönyveinek regesztázására és publikálására.

Debrecenben a magisztrátusi jegyzőkönyvek kiadása jóval régebben indult, hiszen négy évtizedes múltra tekint vissza. A gondolat 1975-ben vetődött fel, ami-

kor a helyi történészek ki akarták adni Debrecen történetét öt kötetben. A kötetek fordítójának, Balogh Istvánnak nem volt könnyű dolga, hiszen csak az 1920-ban, a Történeti Társulat által kiadott utasításra támaszkodhatott. Jómagam közel 20 éve kapcsolódtam be a munkába, mégpedig az 1606. évi jegyzőkönyv fordításával. Az első fennmaradt jegyzőkönyv 1547-ből származik, és 1848-ig, kevés kivétellel, a többi is megtalálható levéltárunkban.

A jegyzőkönyvek feldolgozása azonban sajnos nem egységes elvek alapján történt, jóllehet az alapelvek megegyeztek. Úgy gondolom, hogy a munkacsoport egyik feladata lehetne egy olyan adatbázis készítése, mely az áttekinthetőség kedvéért számba venné a már kiadott kora újkori és újkori jegyzőkönyveket a következő adatokkal: a szerkesztő neve, a forrás megnevezése, évköre, a kiadványsorozat megnevezése, a kiadás helye, ideje, terjedelme, a forrásközlés módja. Számba lehetne ugyanakkor venni a folyamatban lévő és a tervezett forrásközléseket is.

Jóllehet a Művelődési Minisztérium már 1986-ban kiadta szabályzatát a jegyzőkönyvek feldolgozásának módjára vonatkozóan, s bár igen alaposan átgondolt szabályzatról van szó, a gyakorlatban azonban számos kérdés vetődött fel. Ezek tisztázására 2000-ben rendeztek konferenciát, ezt követően pedig több módszertani írás született, mégis jó lenne megvitatni a következő kérdéseket:

- Mit adjunk ki?
- Hogyan adjuk ki (teljes terjedelmű, részleges vagy kivonatos közlés)?
- Kiknek készülnek a forráspublikációk (tudományos, népszerű vagy tudományosan népszerű forrásközlés)?
- Milyen szabályok legyenek érvényesek a magyar, a latin és a német nyelven írt források közlésénél (betűhű vagy átíró közlés, központozás, a szöveg tagolása, nagy- és kisbetűk használata, egybe- és különírás; rövidítések, számok, dátumok, keltezés írása, aláhúzások, kiemelések, hiány, rongálás vagy olvashatatlan rész jelölése, íráshibák javítása)?

A kora újkori és újkori vármegyei és városi jegyzőkönyvek kiadásának MNL-szintű összefogása úgy vélem, igen nagy segítségére lenne nemcsak a már folyamatban lévő feltárásoknak, de talán ösztönzőleg hatna új sorozatok indítására is. E kiemelkedő értékű forrásanyag közlése ugyanis a magyar levéltárak értékmentő vállalkozása, hiszen e források közzétételével az egész magyar történetírásnak szolgálatot teszünk! Állományvédelmi szempontból is fontos kiadásuk, s még ennél is fontosabb, a kiemelkedő forrásanyag országos szakmai vérkeringésbe történő bekapcsolása.

Sasfi Csaba
(MNL Szakmai Koordinációs Igazgatóság, főlevéltáros)

Társadalomtörténeti forráskataszter
Összeírások az MNL-ben a modern magyar társadalom kialakulása korából (1715 –1867)

A kataszter célja olyan számítógépes, részletes forrásnyilvántartás kialakítása, amely alkalmas a különböző provenienciájú, de azonos jellegű, szerkezetű és kapcsolódó tartalmú iratfajták, első körben a személyneveket tartalmazó összeírások MNL-szintű egybegyűjtésére, tartalmi feltárására és áttekinthetővé tételére. A kataszter lehetővé teszi e források adat-, illetve információtartalmának összekapcsolását és aggregálását. A kataszter létrehozása megoldást kínál arra a régi keletű dilemmára, amely az utóbbi évek egyik legjelentősebb szakmai vitáját is eredményezte (a vitaindító: Gyáni Gábor: A levéltári kánon és kutatói tapasztalat. *Levéltári Szemle,* 2008. 3. sz. 4–9.), vagyis miként lehet a számítógép felhasználásával olyan korszerű tematikus segédleteket készíteni, amelyek a források sokkal intenzívebb felhasználását és tartalmuk mélyebb kiaknázását teszik lehetővé. Ebben a vonatkozásban a tervezett kataszter széleskörű alkalmazási lehetőségeket kínál:

- a levéltári *munkában* (pl. digitalizálási terv, adatbázisépítés tervezése),
- a professzionális *társadalomtörténetben* (reprezentatív adatminták összeállítása pl. a történeti demográfiai projektek számára, valamint a mikroszintű elemzések forrásbázisának kialakítása, továbbá prozopográfia, elitek, társadalmi rétegek kutatása),
- a *hagyományos és a helytörténetírás* különböző műfajaiban (biográfia, családtörténet, valamint helyi elitek és társadalmi csoportok kutatása),
- – és végül (de nem utolsó sorban) az egyre népszerűbb *családfakutatás, hobbitörténészi* kutatói tevékenység számára is. Utóbbi vonatkozásaiban jól illeszkedik a tervezett munkálat az MNL tudományos tervébe („A tudományos igényű család-, település- és iskolatörténeti kutatások").

Döntő további érv a kataszter megvalósítás mellett, hogy az összeírások levéltári feltárásának nagyobb részét kiváló szakmai elődeink már elvégezték: a Levéltárak Országos Központjában (LOK) Balázs Péter és Vörös Károly kezdeményezésére 1956-ban indították azt a projektet, amelynek eredményei részben meg is jelentek a *Területi levéltárakban őrzött feudális kori összeírások jegyzéke I–III.* (Szerk.: Bácskai Vera, Budapest, 1965–1969) című kötetekben. (A LOK-projektről: Egy sokoldalúan hasznosítható forrástípus: az összeírások. Megjelent az MNL honlapján *A hét dokumentuma* c. rovatban, 2016. 04. 08.). Az országos összeírások közül pedig az 1715-ös és az 1720-as digitalizált formában *online* is hozzáférhető már a kutatók számára az *MNL adatbázisok online* alkalmazásban. Azonban az egykor

módszeresen és nagy gonddal összegyűjtött cédulaanyag tartalmának egy igen jelentős része nem került be ezekbe a kötetekbe. Ezek a cédulák, a tulajdonképpeni katalógus, rendelkezésünkre áll a LOK levéltári iratai között.

A tervezett kataszter forrástípusának, az *összeírásnak* a munkadefinícióját a következőképpen határozhatjuk meg: olyan, időről időre változó időszakonként (rendszeresen de nem folyamatosan), vagy alkalmilag készített különböző célú nyilvántartás, amely az összeírt személyeket nevük szerint tartalmazza. (Nem ide tartoznak a folyamatos regisztráció dokumentumai: anyakönyvek, törzskönyvek – bár ez további pontos elhatárolást és indoklást kíván). Az alapkritérium a személynév és a minimális névazonosító adat (pl. lakhely, egyéb illetékességi település és megye) megléte az összeírásban. Ezek ugyanis lehetővé teszik a név szerinti adatkapcsolás (*record linkage*) műveletét, amely révén megsokszorozható az egyes dokumentumok adattartalmának információértéke, és így további módszeres lépések által valóságos történeti adatbank hozható létre.

A fentiek szerint meghatározott *összeírások főbb kategóriái* a következők:

- általános népösszeírások: lélekösszeírás, népszámlálás (és ennek változatai);
- privilegizáltak összeírásai: nemes, polgár, más kiváltságolt réteg;
- vallási és etnikai csoportok összeírásai: zsidók, cigányok stb.;
- úrbéri összeírás, tabellák;
- vagyoni és adóösszeírások;
- katonai összeírás, katonaállítási lajstromok;
- választói (virilis) összeírások.

Lényeges megkülönböztető tényező a források keletkezése: ezeket ugyanis országos, területi vagy helyi érvénnyel készítették, így az egyes összeírásoknak különböző adattartalmú, illetve adatpontosságú szintjei vannak. E szinteknek és változatoknak az MNL-szintű nyilvántartása, illetve összeillesztése is a kataszter kiemelt feladata lenne. A kataszter segítségével ilyen módon nagymértékben összekapcsolhatóvá válik az adatfajták országos, regionális és lokális dimenziója, ami által a nemzeti és a helytörténetírás eddiginél szorosabb kapcsolata jöhet létre, valamint ezen keresztül a nemzetközi összehasonlítások előtt is megnyílhat a tér a források megadott szempontok szerinti pontos kiválasztásával.

További lényeges szempont az is, hogy a szóban forgó összeírások jelentős része korábban mikrofilmezésre került, ezek többes példányainak felhasználásával az összeírások tartalmának szisztematikus meghatározása széles hozzáféréssel megkezdhető és jórészt elvégezhető. Az érdemi hasznosítás és a mind hatékonyabb felhasználás természetesen a már létrejött digitális állományokkal és adatbázisokkal való összekapcsolás révén biztosítható, a kiépítés alatt álló névterek pedig kiemelt szerepet kapnának mindebben. Mindenképpen említenünk szükséges azt is, hogy egyéb irattípusok, mint például az Erdész Ádám által nemrég említett (személyes)

narratív források – a fentiekhez hasonló rendszerű – tematikus kataszterének létrehozásával a kutatási irányok a személyes dimenzió felé is megnyílhatnának.

A kataszter létrehozásának főbb *feladatai és egyes szakaszai*:

- a korabeli adatgyűjtés eredményeinek, a LOK-os katalóguscéduláknak a rendszerezése és számbavétele, a korabeli jelzetek ellenőrzése, a hiányok megállapítása;
- az adatbázis-struktúra, a tartalom szabványos (metaadatok általi) leírásának kialakítása;
- az adatok feltöltése, egységesítése, homogenizálása;
- az adatbázis visszaellenőrzése (OL és megyei szinten), a LOK-os project lezárulása óta azonosított, valamint az 1848–1867 közötti összeírásokkal való bővítése, az egyes mikrofilm, digitális változatok jelzése;
- a keresőfelületek kialakítása, az egyes típusok forrástani leírása (felhasználói bemutatása), egyéb tájékoztató tartalmak és a forráskritikai szakirodalom megadása;
- az egyéb nyilvántartási rendszerekhez és digitális tartalmakhoz való kapcsolódások létrehozása.

A társadalomtörténeti kataszter fenti koncepciójának megvalósítása, projektté alakítása természetesen jelentős erőforrást igényel. Ezek a szokásos pályázati forrásokból jó eséllyel biztosíthatók. Ugyanilyen fontos azonban a koncepcióval kapcsolatos észrevételek, vélemények, elképzelések összegyűjtése és megvitatása. Különösen a megyei kollégák ez irányú aktivitása lenne fontos, hiszen az elképzelés a teljes MNL-iratanyagra vonatkozik. Terveink szerint, mintegy kísérleti munkaként, csak egy forrástípusra, a nemesi összeírásokra korlátozva szeretnénk egy részleges, 5–6 megyére terjedő összehasonlító forrásfeltárást és értékelést elvégezni. Ehhez már jelentős eredmények és színvonalas számítástechnikai alkalmazások állnak rendelkezésre (pl. a *Zala megye nemesi kataszterei 1790., 1829., 1845.* című, példa értékű adatbázis). E munka során a forrásfeltárás-értékelés és a forráshasznosítás terén nyert eredmények mellett a forráskataszter egészének létrehozásához szerezhetünk érdemi tapasztalatokat.

Czetz Balázs
(MNL Fejér Megyei Levéltára, főlevéltáros, igazgató)

A 20. századi forrásgyűjtemények összeállításának problematikája a megyei levéltárak iratanyaga alapján

A levéltárak egyik alapfeladata az őrizetükben lévő iratanyag tartalmát, használatának módját széles körben ismertté tenni.

Az elmúlt évek politikai változásai lehetőséget teremtettek arra, hogy az eddig zárt, vagy korlátozott mértékben kutatható levéltárak, pártarchívumok iratanyaga hozzáférhetővé válhasson. Megindultak azok a kutatások, amelyek eredményeként számos, a közelmúlt történelmével foglalkozó tanulmány jelent meg. Ezzel párhuzamosan – főleg a levéltárak munkatársainak köszönhetően – számos dokumentumkötet látott napvilágot, amelyekben a válogatás során a korábbi gyakorlattól eltérően, nem politikai szempontokat vettek figyelembe, hanem a rendelkezésre álló iratanyag alapján – amennyire lehetséges – teljes és hiteles képet igyekeztek festeni az elmúlt ötven év történelméről.

A válogatás nehézségei után jelentkezik a kiadásra való előkészítés, annak minden buktatójával együtt. A Magyar Történelmi Társulat 1920-ban megjelent forráskiadási szabályzata alapjaiban nem elavult ugyan, ám értelemszerűen nem minden részletében felel meg a 20. századi források kiadása esetében. Az elmúlt 80 év során születtek az egyes részterületekre vonatkozó forráskiadási szabályzatok, ajánlások, valamint 1999 decemberében Budapest Főváros Levéltára és a Magyar Történelmi Társulat szervezett ebben a témakörben tudományos konferenciát, így azt is mondhatnánk, hogy ez a kérdés minden tekintetben szabályozott. A könyvesboltokba kerülő dokumentumkötetek eltérő színvonala bizonyítja, hogy a gyakorlatban ez egyáltalán nincs így.

A pártiratok forrásközlését segítendő, a *Tájékoztató a Magyar Szocialista Munkáspárt archívumai számára* című kiadvány 1986-ban tematikus számmal jelentkezett a témakörben, és a kiadványban megjelent egy forrásközlési útmutató is. Az ebben foglaltak – eltekintve a politikai helyzet ihlette részektől – kisebb-nagyobb korrekciókkal akár a mai napig használhatóak lehetnének. Ebben is, és az azóta megjelent valamennyi forráskiadási szabályzatban felhívják a közlő figyelmét arra a fontos tényre, hogy a szöveghű kiadás nem jelenti egyben azt is, hogy betűhíven kell közölni a dokumentumokat. A szöveget mindig az érvényben lévő helyesírási szabályok figyelembevételével kell megjelentetni.

A korszakkal foglalkozó összes történész számára jól ismert tény, hogy a vizsgált időszak forrásbázisa nemcsak rendkívül széles spektrumú, hanem igen nagy terjedelmű is. A szocialista kor megyetörténetével foglalkozó történészeknek – a témától függően eltérő mélységben – kutatniuk kell a közigazgatási iratokat (alispán, főispán, majd a tanácsi korszakban a megyei tanács iratanyaga), a párt és „szatellit" szerveinek (tömeg- és ifjúsági szervezetek, szakszervezetek stb.) iratanyagát, a gazdasági szervek (vállalatok, szövetkezetek, a szocialista ipar) iratait, az államigazgatás és a jogszolgáltatás területi szerveinek iratait, illetve az intézmények iratanyagát is. A nehézséget érzékeltetendő, álljon itt néhány adat az iratanyag mennyiségéről: az MDP dokumentumainak a Fejér Megyei Levéltárban őrzött terjedelme 23,76 iratfolyóméter (ifm.), az MSZMP iratanyagának terjedelme 506 ifm., míg a megyei tanács iratanyaga 1950 és 1990 között meghaladja az 1383 iratfolyómétert. Látható, hogy bár a fenti adatok a teljes iratmennyiségre vonatkoznak (így a vezetőtestületek iratait éppúgy tartalmazzák, mint a választott szervek, illetve az

apparátus dokumentumait), mégis elmondható, hogy hatalmas terjedelmű iratanyagról van szó, melyet áttanulmányozni (még csak a vezetőtestületek szintjén is) óriási munka. Ezt a feladatot veszi, veheti le a kutató válláról egy jól összeállított dokumentumgyűjtemény, amely tulajdonképpen a válogatás, feldolgozás munkafázisát részben vagy akár egészében is elvégzi, így a használók részére már csak az értékelés és hasznosítás „öröme" marad. Természetesen nem lehet minden esetben mindenki elvárásainak megfelelni, ám a dokumentumkötet jó kiinduló alapot jelenthet azok számára is, akik csak egy-egy részterület alaposabb kutatását tűzték ki célul.

A forrásmunkák, dokumentumkötetek azonban – a technikai fejlődésnek hála – ma már nem kizárólagos eszközei az eredeti dokumentumok nyilvánosságra hozatalának. Akárcsak Nyugat-Európában vagy a tengerentúlon, Magyarországon is figyelemreméltóan örvendetes folyamatok indultak meg az utóbbi években a levéltárügy berkein belül. Az MNL például intenzív digitalizációs munkába kezdett, melynek eredményeként az MDP és az MSZMP vezetőtestületeinek jegyzőkönyvei digitalizált formában a levéltár honlapjáról szabadon (illetve a személyiségi jogok betartása miatt bizonyos oldalak korlátozva) elérhetővé váltak. Ezzel a lépéssel az internetkapcsolattal rendelkező kutatók a levéltártól függetlenül, akár az otthonukból tanulmányozhatják a fent említett szervek jegyzőkönyveit.

A Magyar Levéltári Portálról, illetve a *Hungaricana* közgyűjteményi portálról is elérhető egy adatbázis, amely főként az MSZMP fővárosi és megyei vezetőtestületi iratanyagait tartalmazza.

Kétségtelen, hogy ezek a lépések nagyban megkönnyítik a korszakkal foglalkozó történészek dolgát, ám a korlátlan 24 órás hozzáférés sem oldja meg azt a problémát, amit a hatalmas iratmennyiség okoz. A digitalizált iratanyagot ezzel a lépéssel csak hozzáférhetővé teszik (ami a félreértések elkerülése végett hatalmas teljesítmény), ám további magyarázatot, jegyzetet, segítséget nem nyújtanak (nem is nyújthatnak, hisz nem ez a cél) hozzá. Ezt figyelembe véve nehéz azokkal egyetérteni, akik a digitalizálás tömeges megjelenésével a nyomtatott dokumentumkötetek létjogosultságát megkérdőjelezik. Végigtekintve az utóbbi években megjelent nagyszámú forráskiadványon, látható, hogy ezzel mások sem tudnak teljes mértékben egyetérteni. Valóban továbbgondolásra érdemes azonban – hosszabb távon bizonyosan – a papíralapon történő megjelentetés létjogosultsága. A számítástechnika és a digitális technika látványos fejlődését nézve bizonyosra vehető az új technológiák, módszerek záros határidőn belüli megjelenése a forráskiadás terén is, amelyek aztán módszertani problémák egész sorát vonják majd maguk után.

Káli Csaba
(MNL Zala Megyei Levéltára, főlevéltáros, igazgatóhelyettes)

Párt/állam archontológia

Az archontológia, és nem mellesleg a prozopográfia, tipikusan olyan segédtudományai a történettudománynak, amelyek művelésére jórészt a levéltárosok predesztináltak. A műfaj a társadalomtörténetnek hű szolgálója/szolgálóleánya, ami nem mindig hálás feladat, hiszen az archontológus munkája nem egyszer csak egy-egy lábjegyzetben vagy a köszönetnyilvánításban jelenik meg. Hála azonban az elmúlt évtizedek informatikai fejlődésének, az adatbázisok révén önálló és újszerű életet élhetnek az archontológiai adatsorok, amelyek egy-egy integrált adatbázisban, a kereshetőség és nem utolsósorban a kombinatívabb adatcsoportosítás révén lényegesen több mindent feltárhatnak, új minőségeket jeleníthetnek meg a kutatók, a történészek számára.

A hazai levéltárak kiadványai, illetve újabban az *offline* és még inkább az *online* elektronikus adatbázisok között számos, témába vágó munkát találhatunk. Sajnos több esetben érződik ezeken a szigetszerűség, a szeparáltság, amit már egy évtizeddel ezelőtt is joggal kritizáltak részben a szakma művelői, részben pedig e termékek felhasználói. Az adatsorok vagy egy-egy tisztséget prezentálnak hosszabb-rövidebb időterminusban, de az sem ritka, hogy egy nagyobb korszak – akár ezredévet is felölelő, megcélzó – szélesebb grémiumát, mint például a megyei tisztségviselőket mutatják be. Az elmúlt évtizedekben, de nem túlzás évszázadokat sem említeni, számos tematika mentén készültek archontológiai adatsorok, adatbázisok. Ezek között említhetjük az egyházi méltóságokat, egyetemi vezetőket, vagy éppen a települések és különböző közigazgatási egységek, jellemzően – ahogy említettem – a megyék tisztviselői/tisztségviselői rangsorait.

Ebbe a sorba, az ismert körülmények miatt, hosszú ideig nem illeszkedhetett bele a 20. század második fele hatalmi/közigazgatási/intézményi vezetőinek hasonló, archontológiai jellegű adatsora. Különösen igaz volt ez az állampárti vezetőkre, azon belül is az MKP, MDP és az MSZMP vezető funkcionáriusaira. Az elmúlt évtizedekben azonban amellett, hogy az érintett iratanyagok levéltárba kerültek, számos esetben már ezek feldolgozása is megtörtént. Ez több helyütt igen jó minőségű segédletek létrehozását segítette elő, sőt a téma szempontjából szóba jöhető források közül a legfontosabbak, a vezetőtestületek jegyzőkönyveinek digitalizálása is beindult.

Összefoglalómban azonban nem a pártarchontológiáról szeretnék gondolatokat megosztani, azért sem, mert ennek országos szintű, egységes kimunkálása folyamatban van, hanem annak egyfajta komplementer párjáról, a tanácsi vezető tisztviselők archontológiájáról. Jelen pillanatban már rendelkezésre áll azon adatbázis-program, a névtér, amelynek segítségével több, korábban fennálló probléma is kiküszöbölhető. Először is nem kell mindenkinek önálló programot fejlesztenie sok pénzből, gyenge hatékonysággal. Az MNL kínálta lehetőségek révén, egységes

szempontok alapján, záros határidőn belül lehetőség nyílhat egy tanácsi archontológia-adatbázis létrehozására. Ennek az egyik legfőbb értéke éppen abban rejlik, hogy a megadott keretek között minden megyei adatsort meg lehetne jeleníteni ebben az adatbázisban, ami lényegesen többet ér, mintha mindenki, de különkülön adná ki vagy mutatná be papíron/*offline*/*online* a saját rangsorát.

Ennek a metodikának az értékesebb voltát több oldalról is könnyű belátni. A korszak jellegzetes fluktuációja, a „káderforgó", különösen a szocialista kor első terminusában, meglehetősen nehézzé teszi az archontológus munkáját. Gyakorta előfordul, hogy egy-egy megyében csak pár évet, vagy még annyit sem töltött el az adott vezető, így amennyiben elkerült onnan, az adott megyei levéltár munkatársa számára sokszor követhetetlen a további sorsa, tehát sok lezáratlan, mozaikos életpálya jelenik meg. Ezzel szemben a névtér program használatának, mégpedig közel egyidejű használatának köszönhetően, a bevitt adatok jól kiegészítik egymást, különböző kollégák által folytatható egy adott életpályája felrajzolása, így automatikusan egy helyre rendeződnek az egy személlyel kapcsolatos adatok. A másik probléma, amit kiküszöböl a névtér program használata, abból következik, hogy a tanácsi káderek sokszor „csereszabatosak" voltak a pártkáderekkel vagy éppen a vállalatiakkal, esetleg egyéb intézmények vezetőivel, így a már korábban bevitt adatok, például a már említett pártarchontológia révén szintén jól illeszkednek egymáshoz, segítve a teljes életpálya bemutatását.

Véleményem szerint első körben a következő tisztségeket – napra pontos tagolásban – kellene/lehetne reálisan felvinni a programba: megyei tanács végrehajtó bizottsága elnöke/tanácselnök; megyei tanács elnökhelyettese; megyei tanács végrehajtó bizottsága titkára; megyei tanács osztályvezetői; járási tanács végrehajtó bizottsága elnöke/tanácselnök; járási tanács elnökhelyettese; járási tanács végrehajtó bizottsága titkára; járási hivatal elnöke; járási hivatal elnökhelyettese.

Tekintettel arra, hogy 2020-ban lesz a 70. évfordulója a tanácsrendszer bevezetésének, erre a történelmi tényre alapozva véleményem szerint reálisan el lehetne készíteni egy országos tanácsi archontológiát.

Felhasználva a névtér program adottságait és a jövőben egyre bővülő adatállományát, több lehetőség is kínálkozik a későbbi továbblépésre, melynek tárháza lényegében kimeríthetetlen. Csak a tanácsi archontológiánál maradva, idővel akár szervezetten, akár spontán módon, de mind horizontálisan, mind pedig vertikálisan is lehetséges a bővítés. Az adatbázist ki lehetne egészíteni a városok, sőt a községek adataival, illetve alsóbb tisztségviselőket is fel lehetne venni. A másik továbblépési irány lehet az időbeni kiterjesztése a megyei archontológiának, vagyis haladhatunk akár előre az időben, az 1990 utáni önkormányzatok jelenéig, vagy éppen fordítva, az 1950 előtti időszakból visszafelé az évszázadokkal korábbi első adatemlítésig.

A vertikális terjeszkedéssel meg lehet célozni a szocialista kori államigazgatás, vállalati igazgatás, intézményi vezetők, vagy akár az igazságszolgáltatás meghatározott vezetőinek körét. A határ valójában a csillagos ég…

Fiziker Róbert
(MNL Országos Levéltára, főlevéltáros)

Hozzászólás a 2017. szeptember 5-i műhelytanácskozáson

Kételyek

Tisztában kell lennünk azzal a ténnyel, hogy a levéltár a mindenkori hatalom, a fenntartó, illetve a történésztársadalom szolgálóleánya, és ebből a szerepből maximum kikacsinthat, kitörnie viszont nagyon nehéz.

Kérdés az is, hogy megvan-e a szükséges kapacitás, illetve a megfelelő hozzáállás az intézményben, hiszen a közös gondolkodás és munka akkor is „csapatjáték", ha a Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat honlapja a történész-levéltáros foglalkozás esetében csak „esetleg előnyös lehet" kitétellel utal ennek szükségességére, de alapkövetelményként nem említi azt.

Fel kell oldanunk az adminisztratív-szolgáltató és kutató levéltár meglévő ellentétét is, bár a mostanában formálódó irány ebből a szempontból örvendetes fejlemény.

Végül a korábbinál nagyobb figyelmet kell fordítani a projektek „utánkövetésére", hiszen általában az egyéves munkák lezárulta és az újabb feladatok kijelölése ezt nem tette lehetővé. A meglévő anyagaink elérhetőségét biztosítani, tartalmukat folyamatosan bővíteni, tényleges használatukat pedig figyelemmel követni szükséges.

Az 1945 előtti Kormányszervek Főosztálya tudományos munkakörben foglalkoztatott munkatársainak véleménye

Kovács Tamás szerint a történelem 1867 után kezdődik. Ezzel a megállapítással abból a szempontból azonosulni is tudok, hogy a napjainkat meghatározó történeti eseményekre kell fókuszálni, azok vizsgálata és bemutatása a társadalom előtt is könnyebben tudja igazolni a létjogosultságunkat. Kovács Tamás a digitalizálás tartalmának, a munkaterv és a projektek viszonyának átgondolását és a minisztériumok, cégek, kamarák mint projektmegrendelő- és finanszírozó partnerek bevonását is szükségesnek tartja. (Utóbbira jó példa a *Vasszekerek aranykora* című szolnoki vasúttörténeti kiállításba bevont MÁV.)

Reisz T. Csaba a kutatói kataszter tényleges felhasználását és hozzáférhetővé tételét, illetve a kutatónapnak nem csupán lehetőségként, hanem kötelezettségként való értelmezését javasolja, utóbbival teljes mértékben egyetértek, a kutatónapok „produktumát" ellenőrizni kell, úgy tudom, van is erre szándék.

Kovács Zsuzsa a tematikus irányba remélhetőleg elmozduló oktatás segédanyagainak prezentálásában lát lehetőséget a levéltár számára, Kulcsár Krisztina a Kosáry-féle bibliográfia családi és egyházi levéltárakat ismertető részének munkálatait, Tuza Csilla céhes adatbázisának további fejlesztését végezné szívesen levéltári keretek között.

Javaslat

Hornyák Árpád nemrég adta ki a jugoszláv diplomácia két világháború közötti Magyarország-képét bemutató forrásgyűjteményét. Ennek kapcsán javaslom, vegyük fel a kapcsolatot a környező országok levéltáraival, készítsünk, adjunk ki kötetekben – illetve konferenciákon mutassunk be közösen – ilyen országképeket, kezdve esetleg az osztrákokkal. Természetesen a vizsgált időintervallum és a projektpartnerek száma bővíthető.

Dominkovits Péter
(MNL Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, főlevéltáros, igazgató)

A levéltári szakmai együttműködés terei és lehetőségei a nyugat-magyarországi térségben és Burgenland területén

A levéltári szakmai együttműködés kézzelfogható eredményekben (pl. kötetekben, teljesített projektekben) történő megnyilvánulásai Nyugat-Dunántúlon több évtizedes múltra tekintenek vissza. Ennek a kölcsönösségen alapuló együttműködésnek mindig két alapvető fundamentuma volt, az egyik objektív (azaz olyan iratanyag, amely az együttműködést célul kitűző levéltárakban kölcsönösen megtalálható), a másik több tekintetben szubjektív tényező (azaz nem csak a pozitív együttműködés szándéka, de ehhez hasonló szakmai, módszertani tudással felvértezett szakemberek sora). 1986-ban kezdődött el az a nagyszabású munka az Országos Tudományos Kutatási Alap pénzügyi támogatásával, valamint az akkori főhatóság, a Művelődési Minisztérium Közgyűjteményi Főosztálya Levéltári Osztálya szakmai irányításával, amely a vármegyei közgyűlési és törvénykezési jegyzőkönyvek, valamint a városi, mezővárosi tanácsülési jegyzőkönyvek egységes szempontok szerint történő kiadását tűzte ki célul. Ezen országossá kinövő törekvéshez a dunántúli megyék az 1980-as évek második felében, az 1980-as évtized végén, az 1990-es évtized kezdetén csatlakoztak. Először Zala (Bilkei Irén – Turbuly Éva: *Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái, 1555–1609*), majd Vas (Tóth Péter: *Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái, 1595–1600*), illetve Győr vármegyék (Gecsényi Lajos: *Győr vármegye nemesi közgyűlési és törvénykezési jegyzőkönyveinek regesztái, 1580–1616*) 16. századi latin nyelvű vármegyei jegyzőkönyveinek magyar nyelvű regesztái, azaz egységesített szabvány szerint elkészített bő magyar nyelvű tartalmi kivonatai jelentek meg. A megjelent kötetek is viszonylag hamar rámutattak a forrás roppant történeti értékére, és azt is bizonyították, hogy e munkát mind időben, mind térben kiterjesztve folytatni kell. E folytatás részeként 1991-ben a Vas Megyei Levéltár és Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára közösen pályáztak az elkészült regesztakötetek folytatására. Célul tűzték ki a földrajzi, közigazgatási keretek kibővítését, így a régióból Sopron és Moson vármegyék kora újkori jegyzőkönyveinek regesztázását is. A komparatív kutatásokat segíti és az összekapcsolódások fel-

tárására sarkall az a tény is, hogy 2009-ben az addig elkészített 16–18. századi vármegyei jegyzőkönyvek regesztái DVD-n is megjelentek.

Túlzás nélkül állítható, a vármegyei közgyűlési és törvénykezési jegyzőkönyvek egységes módszertani elveken nyugvó regesztaformájú kiadása a magyar levéltárügy egyik legnagyobb integratív vállalkozása volt, ami napjainkban is tart. Köszönet érte az abban részt vett és részt vevő összes Kollégának. E vállalkozás fontosságát és egyben életképességét kitűnően illusztrálja az a tény, hogy több mai MNL-tagintézmény töretlenül folytatja ezeknek a kiadványoknak a megjelentetését. Valójában az lenne a megnyugtató – és egy esetleges jövőbeni cél –, ha egy nemzetközi együttműködés keretében a mai Szlovákia területén fekvő történeti vármegyék iratanyagára is kiterjedhetne ez a forráskutatás, forrásfeltárás és -feldolgozás, időben pedig megfontolandó lenne a 18–19. század fordulójáig eljutni a munkával.

Az 1848-at megelőző forrásbázison a legnagyobb szabású közös projektek a Mária Terézia kori úrbérrendezés ún. kilenc kérdőpontjára adott válaszokhoz kapcsolódtak, kiterjesztésük ma is aktuális. Egy vármegye szintjén Wellmann Imre munkája hívta fel először e forrás értékére a figyelmet (*A parasztnép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdon vallomásainak tükrében.* Budapest, 1967). Több évtized elteltével elsősorban a kelet- és az észak-magyarországi megyék forráskutatását, forrásfeltárását jellemezte e források közzététele, történeti, etnográfiai elemzése. Elsősorban az árucsere, a migráció, az agrárgazdálkodás, a piackörzetek, a piacközpontok tekintetében folytak a vizsgálatok. (Takács Péter, Viga Gyula és a szlavista Udvardi István forrásközléseit, elemzéseit kell elsősorban kiemelnünk.) A forrástípus keletkezéstörténetét, forrásértékét PhD-disszertáció formájában Horváth Zita dolgozta fel (Miskolc, 2001). Ugyanakkor egy dunántúli nagy törvényhatóság, Zala megye három járásának vallomásait is ő tette közzé. A több évtizedre visszatekintő munkák ellenére ez is egy napjainkig befejezetlen nagyprojekt; a további folytatás lehetőségét érzékelteti – megfelelő forrásadottságok esetén csak a Dunántúlon – Tolna, Baranya, Somogy, Vas, Veszprém, Komárom, Győr, Moson megyék máig kiadatlan forrásainak hosszú sora.

Az 1848 előtti forrástípusok közül a reformkori országgyűlési követutasítások és követi végjelentések összegyűjtése, egységes szempontok szerinti megjelentetése lehetne egy olyan általános közös program, amelyben Borsod és Zala megye feltárásait követően szinte minden megyei levéltár részt tudna venni. Ugyanakkor azt is illik megjegyezni, hogy az e forrástípus feltárásában rejlő lehetőségekre egy kéziratban maradt munkában már az 1960-as években Bónis György és Degré Alajos felhívták a szakma figyelmét.

A fentiekben elsősorban az 1848 előtti narratív forrásokra fókuszáltam. Természetesen a különböző típusú adóösszeírások, anyakönyvek más típusú, tőlem távolabb álló adatbázis-építéshez köthető közös munkát tesznek lehetővé.

Bármilyen hihetetlen, de a burgenlandi történetkutatás az 1950-es, 1960-as évtizedtől nagy figyelmet fordított a magyarországi levéltárakban a Nyugat-

Magyarországra, szűkebb értelemben a mai Burgenlandra vonatkozó levéltári irat-anyag feltárására, kutatására. E szisztematikus munkát az ún. burgenlandi identitás megteremtése, megszilárdítása is sarkallta, amit a tartományi kormányzat is határozottan és hathatósan támogatott. A burgenlandi osztrák és határ menti megyékben, valamint a tárgyalt időszakban a Tartományi Levéltárban dolgozó levéltárosok, történészek (pl. August Ernst, Harald Prickler) magyarországi történész-levéltárosokkal való folyamatos együttműködésének lehettünk tanúi, az együttműködés eredményei további feldolgozásra várnak. Vas megyében Kiss Mária, Bariska István, Tilcsik György, az akkori Győr-Sopron megyében Gecsényi Lajos (Győr), Tirnitz József (Sopron), Mihály Ferenc (Mosonmagyaróvár) személyében tisztelhetjük az együttműködés meghatározó szakembereit. A burgenlandi fél részéről az egymást váltó, egymás munkájára folyamatosan építő levéltár-igazgatók (August, Ernst, Johann Seedoch) munkájának is köszönhetően, a magyar történetkutatás szempontjából is több, a hazai történettudományban máig csak részben integrálódott munka született. E munkák elkészültével, illetve a tartományi kormányzat által támogatott községtörténetek anyaggyűjtési tevékenységével az együttműködés új csatornákkal bővült. Szerep várt az olyan forrásfeldolgozást és kutatást felvállaló levéltárosokra, mint a már említett Harald Prickler, vagy a burgenlandi horvátok kutatásában nemzetközileg is jelentős eredményeket elért Felix Tobler. Az 1990-es évek első harmadának végétől (a Bollwerk, Forchtenstein tartományi kiállítástól) kezdve a hg. Esterházy családnak a fraknói várában őrzött, máig kimeríthetetlennek tűnő levéltára játszott egyre nagyobb szerepet a burgenlandi történeti kutatásokban. Napjainkra a Burgenland-kutatásokban az egykori *Allgemeine Burgenlandische Landestopographie*-val kapcsolatos adatgyűjtések és műhelymunkák – közel egy évtizede – leálltak. E szisztematikus munka a nagymartoni járásig (*Mattersburger Bezirk*) jutott el. Ugyanakkor az idősebb korosztály (Prickler, Harald, Tobler) nyugdíjba vonulásával, egy új szakmai generáció megjelenésével, illetve ezzel párhuzamosan a levéltár tartományi kormányzaton belüli strukturális átszervezésével, a kutatás súlypontjai is megváltoztak. Napjainkra felerősödött a 20. század iránti érdeklődés, ennek keretében a máig is kevéssé kutatott időszak, az ún. *Anschlusszeit* került az érdeklődés fókuszába. Ez az önállóságát elvesztett Burgenland története. (Ugyanis a Harmadik Birodalom megszállásának időszakában a tartomány déli része Steiermarkhoz, északi része Nieder Donau Gauhoz tartozott.) Az *Anschlusszeit* iránti érdeklődés mellett az elmúlt években felerősödött az 1945 utáni időszak története (*Russenzeit)* iránti érdeklődés is.

THE POSSIBILITIES OF THEMATIC HISTORICAL RESEARCH AT THE NATIONAL ARCHIVES OF HUNGARY

WORKSHOP CONFERENCE

The National Archives of Hungary (NAH) held a workshop, titled *Sources, Views, and Analyzes* on September 5, 2017 in order to coordinate scientific research. Participants responded to the following key questions in 5-10 minute reactions: 1) What topic do you consider as possible base for a working group, 2) What kind of co-operation (in and outside of NAH) is this considered feasible; 3) What would be a ca. three-year program phases, 4) What kind of digital databases are important to build; 5) Are there any opportunities for sponsorship, external funding? In many cases, despite all the different approaches, every speaker emphasized the importance of thematic, problem-centered approach, common thinking and cooperation.

AZ ÚJKOR OKLEVÉL- ÉS IRATTANA – OSZTRÁK SZEMMEL

Michael Hochedlinger: *Aktenkunde. Urkunden- und Aktenlehre der Neuzeit.* Wien–Köln–Weimar, 2009, Böhlau Verlag, 292 o.

Michael Hochedlingernek, az *Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv* munkatársának az alábbiakban tárgyalandó könyve a 2013-ban megjelent, és a *Levéltári Közlemények* oldalain ugyanazon évben (LK 2013, 244–248) ismertetett *Österreichische Archivgeschichte* című műve[1] közvetlen előzményének tekinthető. A kötetek mind külső megjelenésükben, mind belső formátumukban és felépítésükben hasonlítanak, és már most leszögezhetjük: alapvető segédkönyvül szolgálnak a levéltáros szakma számára.

A szerző célja, hogy a német nyelvterületen egy olyan perspektíva is megjelenjen, amely nem csupán a német (porosz) mintákat, hanem más gyakorlatokat is figyelembe vesz. A mintákat a mi történelmünkhöz is közelebb álló államok, illetőleg történeti iratképzők iratainak adatai alapján mutatja be: a számunkra is fontos Habsburg Monarchia, valamint az Osztrák Köztársaság és a Német-római Birodalom legfelsőbb hivatalait alapul véve. A nyelvi (és ismeretanyagi) korlátok miatt azonban szinte alig találkozunk az egykori Habsburg Monarchia részeként létezett Cseh Királyságból vagy a Magyar Királyságból származó példákkal. Összehasonlításként és egy-egy irattani jelenség fejlődésének bemutatására viszont számos helyen megjelennek francia, itáliai, vatikáni és spanyol példák.

Ahogy a kötet előszavából, de a szakirodalmi felsorolásból is kiderül, német nyelven mindezidáig csupán németországi, elsősorban porosz előzményekkel rendelkezünk. A magyar szakirodalom ezekhez a művekhez képest hasonló mélységben nem tárgyalta még a kora újkori és újkori irattant – egyedüli kivétel Ember Győző részletgazdag munkája a helytartótanács ügyintézéséről,[2] de átfogó könyveknek híján vagyunk. Míg a középkori diplomatikának hazánkban is terjedelmes a bibliográfiája, irattani szakkönyvünk egyáltalán nincs, de irattani szaktanulmányból is csak csekély számút tudunk felmutatni. Az 1980-ban napvilágot látott *Levéltári ismeretek kézikönyve* összefoglalóan ugyan már szólt a (kora újkori) irattani szakismeretekről,[3] elmagyarázva az alapfogalmakat. A történelmi segédtudományokról megjelent kötet[4] teljesen elhanyagolta ezt a tudományágat, csupán az 1998. évi újabb kézikönyvben került az irattan ismét elő, külön fejezetben,[5] de ez is

[1] Michael Hochedlinger: *Österreichische Archivgeschichte vom Spätmittelalter bis zum Ende des Papierzeitalters*. Köln–Weimar–Wien, 2013.
[2] Ember Győző: *A magyar kir. helytartótanács ügyintézésének története, 1724–1848*. Budapest, 1940.
[3] *Levéltári ismeretek kézikönyve*. Budapest, 1980, 147–164.
[4] *A történelem segédtudományai*. Szerk. Kállay István, Budapest, 1986.
[5] *A történelem segédtudományai*. Szerk. Bertényi Iván. Budapest, 1998, 194–215.

csak alapadatokat közölt, helyenként hibásan. A legújabb *Levéltári kézikönyv* már jóval részletesebben, 100 oldalon tárgyalja[6] az irattan fogalmát, az iratkezelést, annak egykori gyakorlatát és jelenkori folyamatát, kiemelt figyelemmel a minősített iratokra. A szóban forgó korszakunkat illetően azonban itt mindösszesen 15 oldal mutatja be a középkori, kora újkori és polgári kori iratkezelést.[7] Már ennyi mennyiségbeli adatból is látható, a legújabb magyar áttekintés mennyiségében, és így mélységében sem mérhető Hochedlinger könyvéhez.

A kötet hat fejezetre és egy függelékre oszlik. Az *I. Bevezetés* címet viselő fejezet (mindössze két oldalon, 13–14) tisztázza az alapfogalmakat: mi az irattan, honnan ered az elnevezés, mi a különbség a diplomatikához képest. Definíciójával tovább megy, az irattant nem csak úgy jellemzi, mint a történeti forrástudományoknak azon ágát, „amely az iratokkal foglalkozik". Ludwig Bittner osztrák levéltáros, történész magyarázatát alapul véve, *„az irattan célja, hogy megítélési alapot nyújtson az iratok tartalmi jelentéséhez, az irat keletkezésében szerepet vállaló személyek részvételéhez, egy esemény vagy egy döntés előzményéhez, és ezáltal történeti képünket jelentősen befolyásolja"* (13.).

A *II. Történeti fejlődés*t tárgyaló fejezet is rövid: öt oldalon keresztül mutatja be a német, majd az osztrák előzményeket (15–20). E részből kiderül: Hochedlinger könyvének alcímét (*Az újkor oklevél- és irattana*) Heinrich Otto Meisnertől kölcsönözte. Meisner neve és munkássága fogalom a német nyelvterületen: berlini levéltárosi karrierjét még 1914-ben kezdte, és 1935-re a potsdami *Reichsarchiv* munkatársa lett, 1922-től poroszországi hivataltörténetet és „modern oklevéltant" oktatott a *Preußisches Institut für Archivwissenschaft* docenseként. Az NDK megalakulását követően a keletnémet részen maradt, és itt folytatta munkásságát, oktatói tevékenységét a berlini Humboldt egyetemen. 1935-ben kiadott *Aktenkunde* című könyve 1950-ben, 1952-ben, majd 1969-ben újabb, átdolgozott kiadásokat élt meg, és a mai napig a legelterjedtebb kézikönyvnek számít. Ehhez hasonlatosat a nyugatnémet területen 1949-ben megalakított *Marburger Archivschule* munkatársai sem állítottak össze. A legújabb munkának Jürgen Kloosterhuisnak, a *Geheimes Staatsarchiv, Preußischer Kulturbesitz* korábbi igazgatójának 71 oldalas rövid összeállítása számít, amely elérhető a levéltár honlapján.[8] Osztrák részről viszont hasonló kiadvány még nem jelent meg, sem olyan, amely hangsúlyozottan a Habsburg Monarchiára koncentrálna.

A III. fejezet (*Fogalmi magyarázatok*, 21–49) továbbra is a bevezetés körébe tartozik, de elengedhetetlen ahhoz, hogy az olvasó tisztába jöjjön azokkal az alapfogalmakkal és *terminus technicus*okkal, amelyeket Hochedlinger alkalmaz. A legfontosabb irattípusokat a 2. alfejezetben tárgyalja, kezdve az oklevelektől az ügyvi-

6 *Levéltári kézikönyv*. Szerk. Körmendy Lajos, Budapest, 2009, 345–446.
7 Uo. 357–372.
8 Jürgen Kloosterhuis: *Amtliche Aktenkunde der Neuzeit. Ein hilfswissenschaftliches Kompendium*. https://www.gsta.spk-berlin.de/uploads/pdf_aktenkunde/aktenkunde_gesamt.pdf

teli könyveken (*Amtsbücher – Geschäftsbücher*) át az iratokig/aktákig (*Akten, Akten/schrift/stück, Akt*). Megemlítésre kerül még a kevésbé hivatalosnak számító levél (*Brief*) és a levél változataként a lap/cédula (*Billet*), valamint a névjegykártya is. Kiemelendő, hogy ezen irattípusok esetében Hochedlinger nem csupán a definíciót közli, hanem bemutatja az egyes irattípusok történeti fejlődését, azt, mit jelentett és milyen formában találkozhattunk ezekkel a kora újkorban, és milyen változásokon mentek keresztül, ma mit értünk az egyes elnevezések alatt. Ezáltal is a történeti fejlődés fontosságát és az egyes időszakok közötti különbségtételt hangsúlyozza.

Ez a törekvés még jobban látszik a következő három fejezetben, amelyek az irattan három klasszikus részét taglalják: *IV. Genetikus irattan*, amely az iratokat keletkezésük, ügyvitelben elfoglalt helyük szerinti csoportosítja; *V. Analitikus irattan*, amely az iratokat a külső és belső ismertetőjegyek alapján csoportosítja, végül *VI. Szisztematikus irattan*, amely az iratképzők egymáshoz való viszonya alapján mutatja be az iratokat.

Hochedlinger a IV. fejezetben (50–117) nem kevesebbre vállalkozik, mint arra, hogy röviden, mégis érthetően és a puszta felsorolásnál részletesebben mutassa be a kora újkori és újkori hivatalok rendszerét, ügymenetét, a hivatalviselőket (a beosztásuk névváltozataival). Csak így érthető meg ugyanis az a hivatali „út", amelyet egy-egy ügyirat bejárt, a fogalmazványi állapottól a végleges tisztázatig. A kancellária–irattár–levéltár hármasának történeti változásait és fejlődését követően egyenként és részletesen bemutatja az irat keletkezésének egyes fázisait, a hivatali feljegyzések, megjegyzések típusait, rövidítéseit – mindent konkrét kora újkori példákon át. Az irattípusokat ezen az ügymeneten keresztül tárgyalja, de nem csupán egy-egy definíciót közöl, hanem ismételten a történeti háttérbe ágyazva azok fejlődését, illetőleg változásait tekinti át. A fejezetet (és általában a történeti áttekintéseket is) a számítógépes aktatermelődéssel zárja.

Az analitikus irattan (V. fejezet, 118–170) a szokásos részekre oszlik: a külső jegyeknél az íráshordozókat jellemzi, azok történeti fejlődését mutatja be, de kitér az íróeszközök és a tinták változataira is. A középkori diplomatikával ellentétben az írásmód változatait alig tárgyalja, míg a pecsétekről szóló alfejezet terjedelmesebb. Fontos tehát kiemelni, hogy a könyv nem vállalja fel, hogy az egyes történeti segédtudományok tematikáját kidolgozza, vagy részletesen bemutassa, éppen csak a főbb irányvonalakat foglalja össze. A belső jellemzők között igen értékes alfejezetnek tarthatjuk az egyes stílusokról szólót. Különösen fontos ez számunkra, akik tanulmányaink, kutatásaink során folyton az egykori Habsburg Monarchia iratanyagával szembesülünk. A magyarországi levéltárakban őrzött iratanyagnak csak egy kis töredéke származik közvetlenül az uralkodótól, a magyar kutatók így csak külföldön használhatnak olyan iratokat, amelyek uralkodóink más, például a német-római császári címéből fakadóan keletkeztek. Így ezek az irattípusok, azok jellemzői és stílusjegyei tehát alig ismertek előttünk. Hochedlinger párhuzamosan francia és spanyol példákkal is gazdagítva mutatja be az uralkodóktól származó iratokat, okleveleket, azok

egyes részeit, a legfontosabb kifejezéseket és alkalmazott formulákat. Ezek biztos alapot jelenthetnek a dokumentumok megértéséhez és egyediségük vagy „tucattermelésük" értékeléséhez. Különösen hasznosnak bizonyulhatnak azok a táblázatok, amelyek az egyes rangokhoz kötelezően tartozó megnevezéseket, illetve megszólításokat sorolják fel, és amelyek rendszerbe szedik a sokszínű formulákat.

Az iratok értékelésének további jellemzőit a *VI. Szisztematikus irattan* (171–234) című részben találhatjuk. Ez segít annak a megértésében és értékelésében, milyen kapcsolatban (alá-, fölé- vagy mellérendelt viszonyban) állt egymással az irat küldője/kiadója és címzettje, és így annak tartalmát is helyesen tudjuk értékelni. Hochedlinger az uralkodók egymás közötti levelezését (*fürstliche Korrespondenz*) tárgyalja elsőként, majd részletesen a fölérendeltségi viszonyt kifejező irattípusokat, ahol példákkal illusztrálva rendet teremt az uralkodótól érkezett rendeletek, utasítások, dekrétumok, pátensek, ediktumok, manifesztumok, proklamációk tengerében (177–198), és külön, több példát is kiemelve mutatja be az egyes hivatalokhoz intézett utasításokat (*Weisungen*). Az alárendeltségi viszonyt a különféle jelentések, előterjesztések, kérvények, beadványok és panasziratok alkotják. Valamennyi esetében nem csupán a történeti fejlődést követhetjük nyomon, hanem hasznos tájékoztatást olvashatunk a felépítésükről, tartalmi és stílusbeli jellemzőikről. Az azonos szinten található hivatalok átiratain túl Hochedlinger szót ejt az egyes államok közötti hivatalos levelezésről és az államközi szerződésekről is. A szorosan vett irattan elhanyagolt részéhez tartozik a hivatali „belső iratokról" szóló fejezet. A szerző ide sorolja például az iktatókönyveket, az jegyzőkönyveket, ülésjegyzőkönyveket, sőt a különféle táblázatokat, jegyzékeket, de az anyakönyveket, telekkönyveket és kataszteri felméréseket is.

A kötet a szakszókincs ellenére olvasmányos, ám választékos stílusban íródott. Utalások és zárójelbe tett oldalszámok segítik a tájékozódást az összetartozó témák esetében, ez erősíti kézikönyv-jellegét, és így jobban alkalmazható az oktatásban is. Ugyanezt a célt szolgálják a rövid, találó széljegyzetek, a marginálisok, amelyek segítségével könnyen tájékozódhatunk az egyes alfejezetek bekezdései között. Az illusztrációk (például oklevelekről, titulusokról, aláírásokról, melléklet jelzéséről, őrzési módozatokról stb.) még szemléletesebbé teszik a bemutatott példákat.

A könyvhöz nem készültek lábjegyzetek, a kötet végi apparátus azonban bőséges tájékoztatást nyújt az érdeklődőknek: a 19 oldalas válogatott bibliográfia (237–255) tematikus felosztású, és bár nem követi teljesen az egyes fejezeteket, de a megadott címek alapján egyszerű megtalálni a vonatkozó tételeket. A kötet végén található mutatóban (272–292) elsősorban tárgyszavak szerepelnek, azonban egy-egy személynév, illetőleg államnév is előfordul. A kézikönyv-jelleget hangsúlyozza az a tény, hogy itt félkövérrel jelölik azt a kifejezést vagy tárgyszót, amely nem csak megemlítésre, hanem külön fejezetrészben, önállóan kerül tárgyalásra. A tájékozódást, átutalásokat nyilak segítik.

A kötet – tematikája alapján – csak a papíralapú irattannal foglalkozik, de ez nem jelenti azt, hogy lemondana az újabb technikai vívmányokról. A hátsó borító

alatt elhelyezett CD-melléklet iratok digitalizált képeit és egyéb adatokat tartalmaz, amelyek így jobban elősegítik a példák megértését, továbbá hasznos segítséget nyújtanak az oktatásban. A CD-ROM-on 17 fejezetre osztva találhatók meg a kiválogatott iratok (amelyek jegyzékét maga a kötet is felsorolja: 257–271), a példagyűjtemény jól láthatóan különféle irattípusokból és különböző időszakokból lett összeállítva. A könyv megfelelő oldalán egy kis CD-kép szolgál jelzésül, és az irat sorszáma mutatja, melyik képet kell megnyitni, hogy a szövegben jellemzett iratot digitálisan megnézhessük. Az iratok irattípusok szerint kereshetők, és fejezetenként sorszámozva lettek, az irat képe is e szerint található meg – tehát nem a jelzet szolgál az azonosításra. A 101 darab, 1483 és 1978 közötti dokumentum mindegyikét az *Österreichisches Staatsarchiv* őrzi, de még az elektronikus nyilvántartási rendszerük (a *scopeArchiv*) bevezetése előtti jelzeteket adják meg. A CD-ROM tartalmazza általában a szkennelt irat felvételét, hosszabb terjedelműek esetében azonban csak a releváns oldalak képét. Az átiratok természetesen nem találhatók meg, ellenben olvashatók az irat jellemzői, a keletkezéssel kapcsolatos tudnivalók, belső és külső jellemzőik, részben szöveges, részben „táblázatos" formában. Ezek a példák és a függelékben (236) elhelyezett kérdőív (amelynek általános osztályozási kritériumai mankóul szolgálnak az iratok meghatározásához, a források belső és külső ismertetőjegyeinek megállapításához) nagyban hozzájárulnak ahhoz, hogy a forráselemzés valóban elemzés legyen és ne csupán forrásismertetés.

Úgy vélem, az előzőekben ismertetett kötet nagy értéke nem csak abban áll, hogy kellő alapossággal, részletességgel és történeti fejlődésükben tárgyalja a kora újkori és újkori hivatali iratokat, a tömegesen keletkezett iratok jellemzőit, az egykorú iratkezelést, és ezáltal az általános megállapításokon túlmutatva apró adatokat és nélkülözhetetlen adalékokat nyújt az iratok feltáráshoz. Az adatgazdagsága mellett hasonlóan fontos erénye a szakszerűség. A szerző, Michael Hochedlinger egyrészt levéltáros, és maga is elvégezte a levéltáros-képzést Bécsben, így tisztában van a fogalmakkal, nap mint nap találkozik az ügyiratokkal, az ügyviteli feljegyzésekkel, azokat nem csupán „hírből" ismeri, hanem tapasztalatait és ismeretanyagát a gyakorlatban szerezte meg. Másrészt mint kutató és a 18. század elismert és neves történésze, maga is használ és kutat hivatali iratokat, amelyek külső és belső jellemzői fontos információkkal szolgálnak egy-egy történeti probléma megértéséhez. Harmadrészt kiemelendő a kötet közérthetősége: a szerző évekig oktatott Bécsben az *Institut für Österreichische Geschichtsforschung* kurzusain, így az itt közölt ismeretek átadási gyakorlatát maga is kipróbálta. Csak remélhetjük, hogy ezeket az ismereteket a kötetet forgatók is hasznosítani fogják – de még inkább azt, hogy valamikor Magyarországon is elkészül egy hasonló alapossággal megírt, a gyakorlati példákat szem előtt tartó, nélkülözhetetlen irattani kézikönyv, amely a magyar sajátosságokra helyezi a hangsúlyt, és figyelembe veszi Hochedlinger könyvének eredményeit.

Kulcsár Krisztina

ÚJ LEVÉLTÁRISMERTETŐ A BRASSÓI ÉS A BARCASÁGI SZÁSZSÁG TÖRTÉNETÉHEZ

Archivführer zur Geschichte der Deutschen in Kronstadt und dem Burzenland. Wegweiser durch die Bestände des Staatsarchivs Kronstadt/Braşov und des Archivs der Honterusgemeinde unter besonderer Berücksichtigung der Handschriften. Bearbeitet von Heigl, Bernhard – Rezac, Petra – Şindilariu, Thomas. München, De Gruyter Oldenourg, 2016 /Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschenim östlichen Europa, 58.), 714 o.

Brassó szabad királyi város és a Barcaság a középkortól fogva kiemelkedő gazdasági, stratégiai, politikai és kulturális jelentőséggel bírt. Örömteli, hogy az egykor itt élő, napjainkban már csak kisebbségként létező szászság történetének és kultúrájának mélyebb megismerését új levéltárismertető segíti. A németországi *Bundesinstitut für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa* (BKGE) sorozatában megjelent kötet összeállítását az intézet egykori igazgatója, Konrad Gündisch professzor kezdeményezte. A projekt a Román Nemzeti Levéltárak Főigazgatósága (*Direcţia Generală a Arhivelor Naţionale a României*), annak Brassó Megyei Hivatala (*Direcţia Judeţeană Braşov a Arhivelor Naţionale*), valamint a brassói Honterus Egyházközség Levéltára és Könyvtára (*Archiv und Bibliothek der Honterusgemeinde*) együttműködésével valósult meg. A terjedelmes kiadvány, amely Gernot Nussbächer brassói levéltáros és helytörténész 75. születésnapja alkalmából látott napvilágot, a brassói és barcasági szászság két legjelentősebb levéltárára, a brassói állami levéltárra és a Honterus levéltárra fókuszál. A szerzők közül Thomas Şindilariu 2004 óta vezetője, Bernhard Heigl néhány éve munkatársa a Honterus levéltárnak. A projektet kezdetben Konrad Gündisch, majd a BKGE élén őt követő Gerald Volkmer koordinálta.

Miként azt Şindilariu a kötet bevezetőjében megfogalmazza, a munka megjelenését a 20. században bekövetkezett közigazgatási változások, valamint a második világháború és a kommunista diktatúra alatt e régió levéltárügyét ért károk indokolták. A Brassóban fellelhető iratanyagból egyrészt a szorosabban vett szász vonatkozású forráscsoportok kaptak helyet a kötetben, másrészt azon szélesebb területi hatáskörrel bíró intézmények fondjai, amelyek kihatással voltak a régió német lakosságára.

A bevezető tömör, de informatív áttekintést nyújt a régió és a város politika-, kormányzat-, egyház- és oktatástörténetéről, valamint gazdasági és demográfiai fejlődéséről a középkortól a 20. századig. Ezt követi a kötet felépítésére és használatára vonatkozó ismertetés, majd a brassói és a barcasági szászság történetének válogatott, tematikus bibliográfiája, amelyben helyet kaptak a brassói levéltári és könyvtári állományt ismertető kiadványok is.

A tulajdonképpeni ismertető négy részre tagolódik. Az első rész (*Teil 1*) közel száz oldal terjedelemben a brassói állami levéltár forrásait ismerteti két részben:

először Brassó város levéltárát, majd az állami levéltár túlnyomórészt 19–20. századi, brassói és barcasági vonatkozású fondjait mutatja be. A második rész (*Teil 2*) az állami és egyházi anyakönyveket, a harmadik (*Teil 3*) a Honterus Egyházközség Levéltára és Könyvtára állományát, a negyedik (*Teil 4*) közel négyszázhetven oldalon az állami és a Honterus levéltárban fellelhető kéziratokat ismerteti. A kötetet személy- és háromnyelvű helynévmutató, valamint tematikus mutatók (egyházi, közigazgatási és politikai, gazdasági ügyek, alapítványok és egyesületek, általános tárgymutató) zárják.

Az ismertető több tekintetben is rendhagyó. Egyrészt a felépítését többféle elv határozza meg: az első és a harmadik fejezet egy adott közgyűjteményben őrzött forrásokat ismertet, míg a második és a negyedik egyfajta virtuális egységben tüntet fel típusuk szerint összetartozó, ám a 20. századi átszervezések, levéltárügyi rendelkezések során külön levéltárakba került forrásokat. Másrészt a kéziratok lajstromát tartalmazó negyedik fejezet közel négyszer akkora terjedelmű, mint az első három, adminisztratív jellegű forrásokat ismertető rész, erre az aránytalanságra azonban már a kiadvány címe is felhívja a figyelmet.

A brassói állami levéltárra vonatkozó első részben gyakorlati tudnivalók és rövid levéltártörténet vezetik fel a forráscsoportok ismertetését. Az egykor a régi városházán őrzött archívumban már a 15. század második felétől működött levéltáros. Az első leltárat Christian Pomarius készítette el a 16. század közepén. A 18. és 19. században Johann Albrich, George Michael Gottlieb von Herrmann, Eduard Fronius, Friedrich Schnell és Friedrich Stenner levéltárosok további oklevélgyűjteményeket hoztak létre. A városi levéltár áttekintését 1772-től egykorú jegyzőkönyvek és mutatók segítik az ekkor bevezetett regisztratúra-rendszernek köszönhetően, míg a korábbi iratanyag áttekintésére a második világháború után készült román nyelvű segédletek alkalmasak. A levéltár rendezésében mérföldkövet jelentett a Friedrich Stenner levéltáros működése alatt, 1881-ben bevezetett rendszer, amely irattípusok szerint tizenegy csoportba osztotta az iratokat. A brassói városi levéltár 1925-ben költözött jelenlegi őrzőhelyére, a Kovácsok bástyája (*Schmiedebastei*) épületébe. Területi illetékessége 1939-ben kibővült, majd a 2. világháború után nagyobb mennyiségű regionális forrásanyaggal gyarapodott. A háború után, 1951-ben a többi romániai állami levéltárhoz hasonlóan a belügyminisztérium fennhatósága alá került. Gyűjtőköre az ’50-es és a ’60-as években tovább bővült, ekkoriban került ide a segesvári városi levéltár egy része is. A brassói állami levéltár 1996. évi adat szerint több mint 600 fond, illetve 10 000 iratfolyóméter őrzőhelye. Iratanyagán kívül igen jelentős könyvtárának régi állománya. Az itt őrzött mintegy 10 000 darab 1700 előtti nyomtatvány nagy része az 1948-ban államosított Honterus Gimnázium könyvtárából került ide.

Az állami levéltárra vonatkozó első fejezetnek a városi levéltárat ismertető alfejezete (A) részben a Stenner-féle szisztémát követi, részben pedig a második világháború után (újra)rendezett városi iratanyagra vonatkozó román nyelvű segédlet (*Ghid al fondului: Primăria Oraşului Braşov*) tagolását, amely a városi hivatalokat

és intézményeket veszi alapul. Az így kialakított rendszer a városi iratokat a következő csoportok szerint ismerteti: I. oklevélgyűjtemények, II. iratok, III. számadások, adójegyzékek, összeírások, IV. ülésjegyzőkönyvek, városi hivatalok és intézmények, a város mint földesúr, V. a brassói magisztrátus mint bírói fórum, VI. az állami levéltárban őrzött céhes iratok, VII. fényképgyűjtemények, VIII. térkép- és tervrajzgyűjtemények. Itt hívjuk fel a figyelmet arra, hogy a városi jegyzőkönyvek sorozatát mindmáig a Stenner által készített ún. *Grundrepertorium* alapján lehet áttekinteni. E háromszázhatvannyolc kötetből álló sorozat, bár az ismertetőben csupán két sorban szerepel, a város 1709–1878 közötti történetére vonatkozó alapvető forráscsoport. Az (A) alfejezetbe a szerzők olyan egyéb, eredetileg nem a városi levéltárhoz tartozó fondokat is felvettek, amelyek tartalmilag szorosan kapcsolódnak az ismertetett anyaghoz, így például a Honterus levéltárból államosított céhes iratokat. A második alfejezetben (B) a brassói és barcasági egészségügyre, egyesületekre, szervezetekre és intézményekre, egyes községekre, iskolákra, bankokra és üzemekre, Brassó vármegyére (1876–), régióra és körzetre, valamint a brassói bíróságokra vonatkozó fondok szerepelnek. Ezen felül hagyatékok és gyűjtemények, valamint a kommunista párt és a tömegszervezetek helyi működése során képződött fondok és irategyüttesek is helyet kaptak e részben.

A levéltárismertető az állami levéltárban található adminisztratív jellegű irategyüttesek esetében megadja a fond vagy állag számát, a helyben elérhető leltár (*inventar*) jelzetét (ha van) és sorszámát, az iratanyag címét, évkörét, a hozzá tartozó segédletek darabszámát, a levéltári egységek számát, majd a rendelkezésre álló román nyelvű segédletek alapján rövid leírást ad az adott forráscsoportról. (A Honterus levéltár adminisztratív iratai esetében is hasonló struktúrát követ.) A levéltári egységeknél figyelembe kell venni, hogy a román levéltári rendszerben nem használatos az iratfolyóméter, így a feltárandó források terjedelmét a segédletben megadott egység (irat, kötet, „*dosar*") alapján lehet felbecsülni. A kutatás tervezésekor érdemes figyelembe venni, hogy a levéltár jelenleg hetente csupán három napon tart nyitva, és naponta tizenöt tétel kérhető ki. Ez darabszinten rendezett iratanyag esetében mindössze napi tizenöt dokumentumot jelent, ugyanakkor az esetenként több száz vagy akár több mint ezer oldal terjedelmű kötetekből naponta öt darab kérhető ki. Hangsúlyoznunk kell, hogy az ismertető nem váltja ki a jóval részletesebb román nyelvű leltárak áttekintését, csupán kezdeti eligazodást nyújt.

A szerzők külön fejezetet szenteltek az egyházi és az (1895-től) állami anyakönyveknek. Az egyházközségek 1949–1950-ben, a kommunista közigazgatási reform értelmében kötelesek voltak átadni az egyházi anyakönyveket az állami hatóságoknak, ám e rendelkezés megvalósulása a helyi ellenállástól is függött. A fejezet segít áttekinteni Brassó és a tizenhárom barcasági szász település jelenleg különféle helyeken őrzött matrikuláit. Nagy részük az állami levéltárban, a Honterus levéltárban, valamint Nagyszebenben, a Romániai Evangélikus Egyház Központi Levéltárában (*Zentralarchiv der Evangelischen Kirche A. B. in Rumänien*) található.

A harmadik rész a Honterus levéltárban őrzött egyházi szervek iratanyagát, valamint a Honterus könyvtár állományát ismerteti. A mai formájában 1957-ben létesített levéltár 1967-ben állami felügyelet alá került, majd az 1974. évi levéltári törvény értelmében iratanyagának egy részét állami tulajdonba vették. A közösségnek a rendszerváltásig gyakorlatilag nem állt módjában levéltárost alkalmazni. Jelentős változás az ezredforduló után következett be, amikor Thomas Şindilariu levéltáros a gundelsheimi Siebenbürgen-Instituttal (*Siebenbürgen-Institut an der Universität Heidelberg*) összefogva, nemzetközi támogatással állományvédelmi és adatbázisépítési projektet valósított meg. Utóbbi eredményeképpen a levéltár cédula alapú segédleteinek nagy része, valamint a könyvtár állománya 2006 óta az interneten, elektronikus formában hozzáférhető és kereshető. A tematikus sorozatokba rendezett, adminisztratív jellegű iratanyag tartalmazza a barcasági káptalan (I.) és konzisztórium (II.), a brassói körzeti konzisztórium (III.), valamint a Honterus egyházközség levéltárát (IV.). A barcasági egyházközségi levéltárak (V.) közül egyelőre – helyhiány miatt – a legjelentősebb feketehalmi (Zeiden) archívumot tudták itt elhelyezni. A Honterus levéltár a Fekete-templom udvarán, a Johannes Honterus brassói reformátor idejében épített lelkészlak történelmi földszintjén található.

Az ismertető negyedik, legterjedelmesebb fejezete az eredetileg az egykori Honterus Gimnázium könyvtárában őrzött, azóta különféle közgyűjteményekbe került kéziratok jegyzéke. A 16. századi múltra visszatekintő gimnázium kézirattárának története összefonódik az 1689. évi tűzvésszel, amelynek pusztítása után a polgárság könyvek és kéziratok adományozásába kezdett, a gimnázium könyvtárát ért károkat enyhítendő. A 19. század második felében az egyházközség megvásárolta és a gimnáziumi könyvtárnak adományozta Josef Franz Trausch terjedelmes kézirathagyatékát. A könyvtár 1893-ban a barcasági káptalan és a Honterus egyházközség iratanyagával bővült. Románia 1944. augusztusi átállása után a Vörös Hadsereg katonai kórháznak használta a gimnázium épületét, amelynek könyvtárát a kézirattárral együtt a szó szoros értelmében kihányta az ablakon. A lakosság által ideiglenesen a Fekete-templom karzatára menekített kéziratok később a Honterus levéltárba, illetve a ’70-es évek rendelkezései következtében részben az állami levéltárba kerültek.

A kéziratgyűjtemény magában foglalja a brassói és barcasági krónikairodalom egészét, amely az 1886-ban induló *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt* című forráskiadvány-sorozat IV–VII. köteteinek is alapjául szolgált. Ezen felül azonban adminisztratív iratokat, rendeleteket, hagyatékokat és magánlevelezéseket, valamint régi nyomtatványokat is tartalmaz, és jelentősége túlmutat a régió történetén. Ez a vegyes jelleg indokolttá tette, hogy a kolligátumok összes alkotóelemét lajstromozzák (akár egyes iratok szintjén is).

A jegyzék először a Honterus levéltárban őrzött kéziratokat veszi sorra, amelyek nagy része a Trausch-gyűjteményhez tartozik. Bár erre külön utalás nem történik, megjegyezzük, hogy e gyűjteményről a 19–20. század fordulóján Oskar

Netoliczka készített és tett közzé lajstromot.[1] A segédlet készítői Netoliczka kiadványát összevetették a kézirattár cédulakatalógusával, a jelzeteket aktualizálták, az időközben beállt módosulásokat átvezették. (A jegyzékben kisebb elírások találhatók, részben még a régi, Netoliczka-féle segédletből átvéve.) Az ismertetőbe felvették az állami levéltárba került kéziratok jegyzékét is, ami azért jelentős lépés, mert azok nagy részéhez az államosítás óta eltelt több mint negyven év alatt nem készült segédlet, és eddig csupán a Honterus levéltárban található cédulák alapján lehetett tájékozódni.

A kiadvány külön értékének tartjuk, hogy Thomas Şindilariu levéltáros – aki egyben a régió 20. századi történetét is kutatja – alapos áttekintést nyújt a Barcaságot érintő, háború utáni közigazgatási változásokról, valamint a kommunista diktatúrának az itteni szász vonatkozású iratanyagokra és közgyűjteményekre gyakorolt hatásairól. A két levéltár mellett áttekinti az 1908-ban alapított Barcasági Szász Múzeum, valamint a gimnáziumi könyvtár történetét is. Ezen felül felhívja a figyelmet azokra a közgyűjteményekre, amelyek további, a Barcaság és Brassó történetére vonatkozó forrásanyagot őriznek (Nagyszeben, Bukarest, Budapest, Bécs, München, Gundelsheim), illetve a kisebb mennyiségben Brassó egyéb intézményeiben, illetve barcasági falvakban őrzött iratanyagra.

Mindemellett nem feledkezhetünk meg arról, hogy a kiadvány létrejöttének egyik fontos pillérét képezik az állami levéltár munkatársai, köztük Gernot Nussbächer által készített kéziratos segédletek. Továbbá fontos szem előtt tartani, hogy a brassói állami levéltár elektronikus nyilvántartási rendszerének kiépítése, illetve tartalommal való megtöltése folyamatban van.

Sajnálatos, hogy az új brassói levéltárismertető bibliográfiájából kimaradt a Kosáry-féle sorozat egy évvel korábban megjelent, városi levéltárakra és forrásközlésekre vonatkozó kötete.[2] Bár e kiadvány csupán tömör áttekintésre vállalkozik, és Brassó esetében az állami levéltár iratanyagára koncentrál, bizonyos forráscsoportokat mégis részletesebben ír le, ezért érdemes a német nyelvű levéltár-ismertetővel összevetni. A két ismertető struktúrája eltérő, de a leltárszámok segítenek az egyes irategyüttesek beazonosításában.

Az új brassói levéltárismertető segít egységben látni a 20. századi törések során többfelé szakított forráscsoportokat és áttekinteni a két legjelentősebb brassói közgyűjtemény iratanyagának rendszerét. Mindezzel jelentősen előrelendítheti a régió és a város történetének kutatását.

Szirtes Zsófia

[1] *J. F. Trauschs Handschriften-Katalog.* Bearbeitet und ergänzt von Dr. Oskar Netoliczka. I–III. Kronstadt, 1989, 1900, 1903.

[2] Kosáry Domokos – Kulcsár Krisztina – Szakály Orsolya: *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába.* I. *Általános rész.* 4. *Városi, mezővárosi és községi levéltárak és forrásközlések*. Budapest, 2015, I. kötet. Brassó: 211–225.

NYOMOT HAGYTAK – A MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁR KIÁLLÍTÁSI KATALÓGUSA

Németh László Sándor (felelős szerk.): *Nyomot hagytak. Évszázadok – személyiségek – aláírások. Katalógus. / Their Traces: Centuries – Personalities – Signatures. Catalog*. Budapest, 2017, Magyar Nemzeti Levéltár, 200 o.

Az elektronikus iratok megjelenése és a digitalizáció mellett az elmúlt évtized legnagyobb kihívását alighanem az jelentette a levéltáros szakma számára, hogy a demokratizálódó társadalmi igényekre való tekintettel a levéltár nyisson a nyilvánosság felé, és a szűk történettudományon túl szélesebb rétegeket is bevonzzon az archívumok falai közé. Ennek eszköze – a különböző ismeretterjesztő és levéltárpedagógiai programok, illetve az online tartalmak mellett – a kiállítások rendezése. Ebben az esetben azzal a kérdéssel szembesül a levéltáros, hogy miképp tud megfelelni azoknak a követelményeknek, amelyek más közgyűjtemények – elsősorban a múzeumok – kiállítási tárgyainak megtekintését követően a látogatókban megfogalmazódnak. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára – öndefiníciója alapján „az emlékezetkultúra fontos színtere, az ország memóriaintézménye" – arra vállalkozott, hogy a „társadalmi felelősségvállalás" jegyében *„minél több emberhez eljuttassa és hozzáférhetővé tegye azokat a kulturális kincseket, melyeket őriz."* (5.) Ennek szellemében nyitotta meg 2016. március 15-én *Nyomot hagytak. Évszázadok – Személyiségek – Aláírások* című interaktív kiállítását, melynek katalógusát 2017 szeptemberében mutatták be.

A kiállítási katalógus 200 oldalon, 20 fejezetben mutatja be Magyarország történetét a 14. századtól a 20. század végéig. A kötet nem törekszik a magyar történelem teljes áttekintésére, így általában a korszak egy-egy fontos és érdekes szeletét kiemelve szemlélteti az adott történelmi időszakot. Az ismeretterjesztő szándékot kiszolgálja, hogy minden fejezet végén az érdeklődő olvasó ajánlott irodalomjegyzéket találhat a fejezet témájához, a tájékozódást pedig a névmutató segíti. A kötet magyar–angol kétnyelvűségével pedig nem csupán szakmán, hanem a magyar nyelvű olvasóközönségen kívülre is nyit a könyv.

A kötet bevezetője szerint a kiállítás és a katalógus célja az, hogy bemutassa „*az aláírás hitelesítő szerepét, valamint azokat a kiemelkedő eseményeket és személyiségeket, amelyek és akik befolyásolták hazánk történelmét, kultúráját és fejlődését a 14. század közepétől egészen a 20. század végéig*". (5.) A kiállítás és a kötet valóban az idézett szövegnek megfelelően, az írásbeliség és a történelmi alakok kapcsolatának fonalán mutatja be Magyarország történelmét. Ezt fejezi ki a fejezetek egységes megjelenése is, mivel minden fejezet egy reprezentatív személyiség egész oldalas portréjával és aláírásának kiemelésével kezdődik. Így például a 18. század történetét Mária Terézia, a Nagy Háború időszakát pedig Tisza István testesíti meg. Néhány esetben a történelmi személyekre és korokra alapuló szerkezetet átlépve, több évszázadon átívelő témát ölel fel egy fejezet. Így a 6. fejezetben a Szent Korona

történetét ismerhetjük meg, a 12. fejezet pedig a magyarországi szabadkőművesség tevékenységét mutatja be a kötet.

Az első fejezet általános képet ad a középkori hitelesítés eszközeiről, a későbbi korokban azonban nem reflektál erre a kérdéskörre. A történelmi személyek magánleveleinek megjelenésével különösen érdekes lett volna bemutatni azt a folyamatot, ahogy a kora újkorban elterjed az írni-olvasni tudás. Ugyancsak reagálhatott volna a mű az oklevél- és irathamisítás problémájára. Ennek kapcsán sajnálatos, hogy nem használták ki a témában meglévő lehetőségeket, gondolva itt olyan kérdések feltételére, hogy Horthy Miklós valóban kinevezte-e Szálasi Ferencet miniszterelnöknek, vagy miért nem a magyar békedelegációt vezető Apponyi György aláírása található a trianoni békeszerződésen. Ehhez hasonló kérdést a kötet az 1949-es magyar alkotmány aláírásának kérdése kapcsán vet fel, amit az államfő mellett – a valós hatalmi viszonyokat reprezentálva – Dobi István miniszterelnök helyett Rákosi Mátyás miniszterelnök-helyettes írt alá. (168–169., 171.)

A személyiségek bemutatásánál a kötet szerzőinek sikerült elérniük, hogy az olvasóhoz közel hozzák a közzétett levéltári dokumentumokat. Nem estek abba a hibába, hogy a megismertetendő történelmi személyek életrajzát átfogóan, ezáltal lexikonszerűen foglalják össze, hanem életüket csupán egy-egy szempont alapján mutatják be. Így Mátyás király kapcsán arra reflektál a szöveg, hogy a saját korában nemigen népszerű uralkodó hogyan vált a mondák által megörökített igazságos uralkodóvá. György Péterrel egyetértve (13.), a kötet legérdekesebb története Leiningen-Westerburg Károlyé, ugyanis a 9. fejezet bemutatja azt az utat, amely során egy, a Habsburg-hadseregben szolgáló hesseni német életét adja a megszülető modern magyar politikai nemzetért. (95–99.)

A katalógusba bekerülő történelmi alakok bemutatásánál igen változatos forrástípusokkal találkozhatunk a királyi oklevéltől koronázási szertartásrenden át a búcsúlevélig. A szakmai olvasónak érdemes megtekintenie a közölt források levéltári jelzeteit is, ami legalább két dologra mutat rá. Egyrészt a jelzetekben megjelenő fondok és állagok sokasága jelzi, hogy a katalógus összeállítói milyen mély merítést végeztek az Országos Levéltár iratanyagában a kötet elkészítéséhez. Másrészt felhívja a figyelmet arra, hogy mennyi, a hivatali működésen túlmutató, és kifejezetten személyekre vonatkozó forrás lelhető fel különböző szervek iratanyagában. Így például Petőfi Sándor *Csatadal* című versének a szerző által saját kezűleg írt változata található az Országos Honvédelmi Bizottmány anyagában. (96.) Ki kell emelni a kötetben található gazdag képanyagot is, amely döntő mértékben a Magyar Nemzeti Múzeum őrizetében lévő festményeket és fényképeket foglalja magában.

A kötetben a dokumentumok elsősorban mint kiállítási tárgyak, s nem mint értelmezendő források vannak jelen. Több esetben érdemes lett volna a dokumentum szövegét részben vagy egészben átírva közölni. A 19. század előtt keletkezett iratokat aligha tudja elolvasni olyasvalaki, aki nem rendelkezik kora újkori paleográfiai ismeretekkel. Így érdekes lett volna átírva is olvasni, hogy Nádasdy Tamás miként lelkesedett nádorrá választásáért (43.), vagy a szigetvári hős hogyan készült

fel életének feláldozására uralkodójáért, hazájáért és a kereszténységért. (67.) Viszont a 19. és 20. századi dokumentumok esetében megörvendeztetheti a történelem iránt érdeklődő olvasót, hogy olyan dokumentumokat olvashat eredeti formájukban, mint az 1860-as októberi diploma (102–103.), IV. Károly eckartsaui nyilatkozata (130.), az úgynevezett „Bethlen–Peyer paktum" (133.), vagy Teleki Pál Horthy Miklóshoz írt búcsúlevele. (162.)

Összességében a kötet alkalmas eszköz arra, hogy a levéltár nyisson a társadalom felé. A levéltári dokumentumokkal összefonódó személyes történetek, a közülük kiválasztott reprezentatív iratok és a gazdag képanyag közlése jól alapozza meg azt a szándékot, amely arra irányul, hogy a levéltár ne a történészek számára fenntartott poros középület legyen a nagyközönség szemében, hanem élő, a társadalomba mélyen integrálódott közintézmény.

Fóris Ákos

AZ ANYAGI VILÁG, AMELY KÖRÜLVESZ MINKET

Lőrinc László: *Életmódtörténet. Anyagi kultúra 1500-tól napjainkig.* Budapest, 2016, Akadémiai Kiadó, 444 o.

Rendkívül érdekes könyv jelent meg Lőrinc László, a budapesti Alternatív Közgazdasági Gimnázium történelemtanára, tankönyvszerző, a hazai történelmi ismeretterjesztés egyik meghatározó személyisége tollából 2016 végén, amelyet nagy sikerrel mutattak be 2017. február 7-én. A bemutatón Fónagy Zoltán, az MTA BTK Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa kiemelte, hogy a történeti kíváncsiság ma már mindenre kiterjed, így a mindennapi élet kutatása is egyre inkább fókuszba kerül. Ez a történeti irányzat némi késéssel érkezett Magyarországra, de ma már stabilan jelen van, amit ez a kötet is bizonyít. A késés tényét a szerző, Lőrinc László is megerősítette. Elmondása szerint középiskolai tanárként azt tapasztalta, a diákok igényelnék, hogy többet tudhassanak arról, miként éltek korábban az emberek. A '80-as években azonban mindössze egy könyvet[1] tudott nekik ajánlani, amely egy Hanák Péter által szerkesztett rádióműsor[2] nyomán született. Ezt a hiányt szerette volna pótolni, amikor elkezdte történeti antropológiai vizsgálatait. Könyveit tanároknak, diákoknak szánta, de mint kiderült, a sorozat első két kötetét a felsőoktatásban is használták jegyzetként.[3] Az

[1] Hanák Péter – Györki Mária (szerk.): *A Dunánál. Történelmi figyelő.* Budapest, 1982.

[2] *A Dunánál* című rádiósorozat 1970-től tíz éven át vizsgálta a régió történeti, gazdasági és kulturális problémáit.

[3] A könyvbemutatóról részletesen: Szőts Zoltán Oszkár: Életmód és anyagi kultúra – Lőrinc László új könyvéről. In: *Újkor.hu – A velünk élő történelem.* 2017. február 13. http://ujkor.hu/content/eletmod-es-anyagi-kultura-lorinc-laszlo-uj-konyverol, (Utolsó letöltés: 2017. november 29.)

első, ős- és ókorral foglalkozó kötet 1997-ben, a második, középkorral foglalkozó 1999-ben jelent meg.[4] A harmadik kötet 1500-tól napjainkig dolgozza fel az anyagi kultúra történetét. Elsősorban azokat a kérdéseket vizsgálja, amelyek összefüggnek a népesedéssel. Az emberéletről és a mentalitásról remélhetőleg külön kötetek szólnak majd.

A könyv öt fejezetre oszlik. Az első kettő (*Népesedés és élelmezés*; *Egészségügy és higiénia*) az emberrel mint biológiai lénnyel foglalkozik, a második három inkább technikaközpontú. A harmadik fejezetben a történeti ökológiáé a főszerep, a negyedik és ötödik az ember és a technika viszonyát vizsgálja. A könyv nem választja el a múltat a jelentől, és a tankönyvi gyakorlattal szemben az egyetemes történetet sem a magyartól.

Az első fejezet hét részre oszlik. A szerző először az elmúlt ötszáz év demográfiai változásait vizsgálja. Ezután rátér az élelmezés kérdésére, külön véve a kora újkort és a 19–20. századot. Bemutatja a 19–20. század konyháját, külön részt szentelve a mai magyar konyha kialakulásának, majd a fejezet zárásaként a forrásoknak.

A második fejezetben az egészségügy és a higiénia kapja a főszerepet. A szerző bemutatja az újkori betegségeket és járványokat, az orvosi szakma kialakulását és fejlődését, a közegészségügy megjelenését és intézkedéseinek hatását, az orvoslás újításait, majd a személyi higiénia fejlődését.

A harmadik, történeti ökológiával foglalkozó fejezet az *Ember és környezete* címet kapta. A szerző külön foglalkozik az ember és a természet kora újkori viszonyával, majd az ipari forradalmak korával. Utóbbit egészen napjainkig vezeti, rámutatva a környezetszennyezés aktuális problémáira. Kitér a magyar táj változásaira és a 20. századi globális környezetvédelem kérdéseire is.

A negyedik fejezet az *Ember és technika – erő, fény, távolság* címet kapta. Bevezetésként a kora újkor technikai fejlődését, az akkor kialakuló új szemléletet ismerhetjük meg. Átfogó képet kapunk az 1750 és 1950 közötti ipari korszak változásairól. Nagy hangsúlyt kap a mesterséges fény szerepe az ember életében, a szerző három részt is ennek a kérdéskörnek szentel. Külön vizsgálja a fény terjedését a villany előtt, majd a villanyáram hatását, végül a fény és az olaj viszonyát. Bemutatja az új anyagok megjelenését és társadalmi hatását (például beton, alumínium, celluloidok). Fontos szerepet kap a technika betörése a mindennapokba a háztartások automatizálásán keresztül. Szintén nagy hangsúlyt kap a közlekedés, külön a vízi, a vasúti, a légi és a közúti, különös tekintettel az autóra.

Az ötödik fejezet az *Ember és technika – információ* címet kapta. Bemutatja az információ terjedésének fejlődését, kitérve a posta megjelenésének, a távírónak, majd a drót nélküli távírónak a hatására. Megismerhetjük a papír kialakulásától az írott sajtó rendszeres megjelenéséig terjedő folyamatot. Nagy hangsúlyt kap az elektronikus információáramlás. A rádió, a tévé, a mozi, majd a számítógépek (és

[4] Lőrinc László: *Életmódtörténet*. I. *Őskor–Ókor*. Budapest, 1997; Uő: *Életmódtörténet*. II. *Középkor*. Budapest, 1999.

persze a *world wide web*) jelentősen átalakították a mindennapokat. A technikai fejlődés egyszerre jelenik meg szükségletkielégítésként, de maga is szükségletteremtő.

A szerző a fejezetet és a könyvet a technikai fejlődés hatásainak összegzésével zárja. Megállapítja: a technikai fejlődésnek nagy szerepe volt abban, hogy a 19. századi falusi ember közelebb érezhette magát neolitikus elődeihez, mint a kortárs városiakhoz. Az ember egyre védettebb a természet közvetlen hatásaival szemben, és egyre nő biztonságérzete is. Ugyanakkor számos probléma is felvetődik: hogyan fogja fenntartani az emberiség a növekvő energia- és nyersanyagigényét? Hogyan fogja táplálni a növekvő népességet? Túlnőhet-e a mesterséges intelligencia az emberen? Voltaképpen mekkorák azok az életmódbeli változások, amelyek végbementek?

Lőrinc László könyve nem olyan munka, amely egy szűk részterületet mutat be, részletes kutatási apparátust felvonultatva. Ehelyett globális kérdésekre keresi a választ. Kérdésfeltevései is mutatják: a kötet, amellett, hogy a múltat vizsgálja, a mának szól. Segít megérteni azt a világot, amelyben élünk, hiszen annak kialakulását ismerteti. Legfontosabb szerepe az lehet, hogy segíthet lebontani azt a számos diákban élő előítéletet, hogy a történelem pusztán évszámok halmaza, nincs összefüggés a múlt eseményei és jelen életük között. A könyv e prekoncepció lebontásában is segíthet fontos ismeretterjesztő szerepe mellett, ezáltal a történelemtudománynak is jót tesz. Levéltári szempontból pedig nem elhanyagolható, hogy minden fejezet végén válogatott forrásszövegek segítik az adott problémakörök megértését. Ezáltal a kötet rámutat arra is, hogy történeti kérdéseket források nélkül nem érdemes vizsgálni. A források a mának szólnak, érdemes az érdeklődőknek kezükbe venni ezeket.

Szőts Zoltán Oszkár

RÓTH MIKSA, 150

Reisz T. Csaba: *Róth Miksa címeres üvegablakai a Bécsi kapu téri levéltári palotában*. Budapest, Magyar Levéltárosok Egyesülete Kiadványai 15., 2015, 80 o.

Reisz T. Csaba tanulmánya a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával a „Nyitott Levéltárak 2015" program keretében, Róth Miksa születésének 150. évfordulója alkalmából készült. A kutatás alapvető célja az 1913–1918 között épített Országos Levéltár épülete belső díszítéséhez (1923–1929) jelentős mértékben hozzájáruló Róth Miksa által készített üvegablakok bemutatása volt. A szerző elsőként a Róth családot mutatja be röviden, majd Róth Miksa művészetét, életét ismerteti. Ezt követően az Országos Levéltár belső díszítését ismerheti meg az olvasó, mégpedig a festészeti munkákat, a címeres ablakokat, a címerfestőket – különös tekintettel Breth (Csáky) Béla munkásságára –, valamint a címereket és azok elhelyezkedését.

A Róth családot a nagypapától, Sámueltől kezdődően az üvegművesség mesterei között tartották számon. Alkotásai a magyar nemzeti kulturális örökség részeivé váltak. Róth Miksa, akinek munkássága a család többi tagjának munkássága közül is kiemelkedik, azt vallotta, hogy *„ebben a légkörben nevelkedtem, így csak természetes, hogy üvegfestő lettem”*.

Az Országos Levéltár belső díszítési munkálatainak előkészítéséről, valamint az ezzel kapcsolatos döntésekről kevés forrás áll rendelkezésre. A tervezéstől a megvalósulásig tartó folyamat teljes rekonstrukciója lehetetlen az 1956-os tűzvész okozta levéltári állományok megsemmisülése miatt, ezért a szerző leginkább a hivatalos jelentésekre és a sajtóban megjelent hírekre és információkra támaszkodhatott. A levéltárat díszítő festészeti munkákat eredetileg csak a kutatóteremben tervezték megvalósítani két történelmi festmény elhelyezésével.

1916-ban a belső terek (szoba)festésére szűkkörű, meghívott személyek közötti pályáztatásra került sor, amelynek során B. Pauly Erik adta a legkedvezőbb ajánlatot. A belső munkálatok megkezdését azonban hiába szorgalmazta Pecz Samu, majd halálát követően Nagy Károly, arra Klebelsberg Kuno miniszterségéig várni kellett. Róth Miksa szerint *„az Országos Levéltár belső díszítése Klebelsberg Kuno gr. szívügye volt”*, aki az anyagi eszközök előteremtése, biztosítása mellett művészeti szakértelmével és rendszeres látogatásaival is hozzájárult a díszítő munkálatok megkezdéséhez, azok sikeréhez. Klebelsberg levéltárügyhöz való ragaszkodását bizonyítja az is, hogy amikor 1922-ben belügyminiszterből vallás- és közoktatásügyi miniszter lett, az eredetileg a Belügyminisztérium irányítása alá tartozó levéltárat átszervezte a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium alá. A levéltár működtetése azóta is kulturális és nem belügyi feladat Magyarországon.

Az előkészítő munkálatok befejezése után, 1924-ben kezdődött el a tényleges díszítés. Dudits Andor a kutatótermi falifestményekhez, míg Klebelsberg Kuno felkérésére – az addig az értékelő bizottságban közreműködő – Róth Miksa az épület nyilvános terei kifestésének tervezéséhez kezdett hozzá, valamint a kivitelezést is vállalta. Az Országos Levéltár berendezési és felszerelési jegyzéke, melyet Nagy Károly 1915-ben állított össze, már tartalmazta az üvegfestményekre vonatkozó terveket is: 25 ablak 53 címerrel történő díszítését tervezték festett üveggel. A tervek azonban csak 1928-ban válhattak valóra, amikor Klebelsberg engedélyezte Csánki Dezsőnek az ablakok festett üveggel való díszítését, de egyúttal megszabta, hogy arra Róth Miksától kérjen ajánlatot. Róth végül a tervezett 27 festett üvegablak 59 címerének elkészítésére 29 600 pengős költségvetéssel tett ajánlatot, de ez nem foglalta magába az üvegfestmények megtervezését. A tervezést megbízás alapján Breth Béla végezte, aki a címereket egyenként 6 pengős áron rajzolta meg dr. Mályusz Elemér, valamint dr. Herczog József levéltárnokok szakmai ellenőrzése mellett.

A szerző által végzett kutatás gerincét a tanulmány második felében közölt alfabetikus címerkatalógus adja, melyben 60 település címerképét közli a szerző. Ezek közül napjainkban a levéltár épületében 53 település címerrajza látható 27 ablakon.

Az 53 címerképből 36 nem a mai Magyarország területén található, aminek az a magyarázata, hogy a levéltár oklevél- és iratanyaga a történeti Magyarországra vonatkozik. A címerkatalógusban megjelenített, de ma már nem látható Jászberény, Nyíregyháza, Vác, Varasd, Késmárk, Szabadka és Zólyom település címere külön egységben, a katalógus végén helyezkedik el. Arra sajnálatos módon nincs forrás, hogy mi alapján választották ki az egyes településeket a történeti jelentőségük és fekvésük szerepén kívül.

A katalógus egy-egy címerhez, a rendelkezésre álló források figyelembevételével, négy adatot közöl, melyek a címertervezés folyamatát, annak megértését segítik elő: Breth Béla címertervét, Róth Miksa színpontosító vázlatait, a Bécsi kapu téri épület ablakait, valamint a Tagányi Károly által összeállított címertár leírásának vonatkozó részleteit. Szemléltető példaként vegyük Komáromot, melynek címerét 1754-ben Mária Terézia adományozta a szabad királyi városnak. Az első képen az épületben is megtekinthető, tehát ténylegesen is elkészült üvegfestményt, mellette Breth Béla rajzát, míg ez alatt Róth Miksa színpontosító vázlatát láthatjuk. Az értelmezéshez segítséget nyújtva pedig a címertár vonatkozó idézete áll, miszerint *„A pajzs vörös mezején, a Duna ezüst vizétől határolt zöld talajon háromtornyos ormozott vár emelkedik. A tornyok közül kettő gömbölyű, a középső négyszögletes, s alatta van a várnak nyílt felvont rostélyú kapuja, fölötte pedig kétfelül egy-egy arany csillag ragyog”*. Az elkészült üvegfestmény a címertári leírásnak a víz színe, valamint a tornyok formája kivételével megfelel. Breth vázlatának alapos tanulmányozása szükséges ahhoz, hogy a kapu felvont rostélyát észrevegyük. A címerek összehasonlításából jól látható, hogy Róth valóban csak a pontos színmeghatározások végett készítette vázlatait, hiszen nem végzett semmilyen módosítást Breth munkájához képest.

A tanulmány egyik fontos eredménye, hogy a szerző sikeresen feloldotta a kutatás során használt forrásai közötti, a címerek tervrajzaira vonatkozó ellentmondást, pontosítva ezzel, hogy mikor, melyik címerrajz került a levéltárba. Megállapította, hogy az 1929-ben bekerült címerrajzok Breth Béla rajzai, míg az 1981-ben bekerült egyértelműsítő címerskiccek Róth Miksa munkái. A kötet borítójának belső oldalán található, a levéltár üveg- és falfestményeinek emeletenkénti bontásában feltüntetett képes *itiner* az érdeklődök könnyebb tájékozódását segíti.

Szabó Zsanett

RÓMA– WASHINGTON – BUDAPEST
Mindszenty József ügye a nemzetközi diplomáciában

Ádám Somorjai OSB – Tibor Zinner: *Correspondence of Cardinal József Mindszenty with the Holy See from the American Legation, 1956–71.* EOS – Editions of Sankt Ottilien, 2017, 770 s.

A 2014-ben alakult Veritas Történetkutató Intézet munkatársainak aktivitását számos konferencia és publikáció jelzi. Az intézet fontosnak tartotta saját könyvsorozat megindítását (VERITAS Könyvek). E sorozat 4. köteteként jelent meg 2016-ban a *Magyar Napló*val közös kiadásban Somorjai Ádám OSB és Zinner Tibor könyve.[1] A 766 oldalas kötet Mindszenty bíboros életének 1956. november 4. és 1971. szeptember 28. közti időszakát vizsgálja. Mivel az angol kötet ténylegesen azonos a magyarral (az angol 770 oldal), csupán a magyar nyelvű ajánlást nem tartalmazza, gyakorlatilag a két kötetet egyszerre ismertetjük.

Ez a kötet nem monográfia, hanem válogatás, forráskiadvány. A bíboros-prímás követségi tartózkodása idején hivatalban lévő római pápákhoz írt, több mint száz levelét közli, illetve a pápáktól és a bíboros államtitkároktól érkezett válaszleveleket. A szerzők szerint a kötet célja, hogy bemutassák a bíborost mint hús-vér embert, aki a levelek tanúsága szerint mintegy korának „szeizmográfja" jelenik meg. Természetesen a jelzett időszak – 14 év, 10 hónap és 24 nap – alatt nemcsak az amerikai elnökökről kapunk információt, hanem arról a három pápáról is, akiknek a hivatali idejük alatt Mindszenty ügyében cselekedniük kellett. XII. Pius (+1958), XXIII. János (+1963) és VI. Pál (+1978) személye meghatározó volt Mindszenty sorsának alakulásában. A kötetben képet kapunk a Róma–Washington–Budapest háromszög közti kapcsolatokról és Mindszenty távozásának ügyében folytatott tárgyalásaikról is.

A könyv dokumentumait olvasva megértjük, Mindszenty személye hogyan vált a nemzetközi diplomácia és a hidegháború időszaka Kelet–Nyugat közti feszült légkörének egyik fontos sarokkövévé. Az ügy nemzetközi érzékenységét nemcsak a magyar bíboros személye és sorsa jelentette, hanem az a tágabb és fontosabb kérdés, hogy a Szovjetunió vezérelte kelet-európai országok katolikus egyházainak miként alakult a sorsa. Mindez a keleti tömb és a Vatikán kapcsolatának, illetve az egyes országok élén álló egyházi vezetők sorsának kérdését is jelentette. A lengyel katolikus egyház élén Stefan Wyszynski (1901–1981), a csehszlovák katolikus egyház élén Jozef Beran érsek-bíboros (1888–1969), a horvát egyház élén Alojzije Stepinac bíboros (1898–1960), és végül Romániában a magyar katolikusok élén álló Márton Áron püspök (1896–1980) sorsa más-más módon, de ugyanannak a kérdésnek a megoldatlanságát jelezte. Nevezetesen, hogy a propaganda szintjén hirdetett szocialista demokrácia, amely egyebek között deklarálta a vallásszabadságot, miképpen tűri és

[1] *A Szabadság térről Washingtonon át a Vatikánba – és vissza. Mindszenty József bíboros, prímás, esztergomi érsek követségi levelezése az Apostoli Szentszékkel, 1956–1971.* Budapest, 2016.

engedélyezi az egyházak működését. Ezen belül a katolikus egyház azért kapott különös hangsúlyt, mert nem egyedi, egyes államokon belüli önálló egységként létező szervezetről volt szó, hanem Róma irányítása alatt egy világméretű szervezetről. Az egyes országok egyházi vezetőinek a kinevezése is a római pápát illette. Ennek az elvnek az érvényesülése az 1950–60-as évek kommunista diktatúráiban különbözőképpen alakult. Ami a felsorolt öt főpap sorsában közös: mindannyian hosszabb-rövidebb időt töltöttek a kommunista börtönökben, házi őrizetben, vagy mint Mindszenty, az amerikai nagykövetségen önkéntes fogságban. Sorsukat, magatartásukat vizsgálva ma sem tudjuk megmondani, hogy melyikük példája, viselkedése volt az, amely a többiek számára is megoldás lehetett volna. Ezért nem lehet ítéletet mondani arról, hogy Mindszenty koncepciója, a kommunista rendszerrel való konok szembenállása és a nagykövetségi tartózkodása idején a távozását illető követelései mennyiben minősíthetők pozitívnak vagy negatívnak.

A kötet öt nagy fejezetben tárgyalja a vizsgált időszakot, amely alapjában véve a már említett három pápa személyéhez kötődik. Az 1958-as és az 1963-as pápaválasztások egy-egy olyan fontos periódushatárt jelentettek Mindszenty sorsában, amikor neki mint bíborosnak a pápaválasztáson részt kellett volna venni. Ez az öt fejezet teszi ki a kötet jelentős részét (29–678. o.). Az *első fejezet* XII. Pius pápa időszakát jelöli 1956. november 4. és 1958. október 9. között. Ez idő alatt a bíboros több latin nyelvű levelet írt a pápának, de az amerikai fél hozzáállása miatt ezek nem jutottak el XII. Piushoz. A *második fejezet* a pápa halálával előállt helyzetről tudósít. Mindszenty a Bíborosi Kollégium tagjaként jogosulttá vált részt venni az új pápa megválasztásán. De mivel érvényben volt az ellene kiszabott magyarországi börtönítélet, a kiutazás végül elmaradt. A *harmadik fejezet* XXIII. János pápaságát öleli fel, tehát az 1958. október 28. és 1963. június 3. közötti időszakot. Továbbra is nehézséget okozott a kapcsolatfelvételben, hogy Mindszenty leveleinek eljuttatása a pápához az amerikai diplomácia jóindulatán múlott. Ennek az időszaknak az egyik legfőbb eseménye a pápa által meghirdetett II. Vatikáni Zsinat volt. Ezen Mindszentynek is részt kellett volna venni, de egyrészt a továbbra is fennálló hivatalos magyar vélemény miatt, másrészt a már jelzett pápa–bíboros közti kommunikáció akadályozása miatt ebben az ügyben nem történt előrelépés. A *negyedik fejezet* az 1963. június 3. és 1963. június 21. közti széküresedés időszakát vizsgálja. Ismét új pápát választottak, az eseményre Mindszenty is hivatalos volt. Ismeretes, hogy Mindszenty végül maradt az amerikai nagykövetségen. Az utolsó, *ötödik fejezet* az 1963. június 21. és 1971. szeptember 28. közti időszakot tárgyalja, VI. Pál pápasága alatt. Ekkor, 1964 szeptemberében került sor a Vatikán és a magyar állam közti részleges megállapodásra. E tárgyalásokon sarkalatos kérdés volt Mindszenty sorsa. A kötetben olvashatunk Mindszenty reakciójáról a megállapodás kapcsán, és olyan dokumentumokkal is találkozhatunk, amelyek segítenek megérteni Mindszenty 1971. szeptember 28-i távozásának körülményeit.

A kötet végén a szerzők a témával kapcsolatos néhány fontosabb megállapításukat közlik, illetve szempontokat adnak a további kutatás számára. Összefoglalják

a külföld számára Mindszenty azon nézeteit, amelyekről itthon ma is különböző vélemények vannak. Nevezetesen a prímás jogköréről, alkotmányos szerepéről, közjogi, politikai befolyásáról alkotott véleményét ismertetik. Végül a függelékben rövid életrajzokat olvashatunk a kötetben szereplő magyar és külföldi személyekről, továbbá bőséges bibliográfiai adatokat és a kutatás számára nélkülözhetetlen névmutatót találunk. A kötet szerzői e kötettel jelentősen hozzájárultak nemcsak Mindszenty életének, hanem a fentebb vázolt nemzetközi diplomáciai kapcsolatok alakulásának jobb megértéséhez is. A szerzők által közzétett források a történészek ismereteit gazdagítják, de nem változtatnak a bíboros személyéről kialakult képen: továbbra is az a heroikus főpásztor áll előttünk, aki állhatatosan viselte a maga vállalta keresztet, és elveiért nagy áldozatot hozott. Mindezt a hitéből adódó belső parancsnak engedelmeskedve. Az így nyert kép igazolja az egyházi eljárást, amely a boldoggá, majd később a szentté avatásához vezet.

A szerzők és a VERITAS Intézet vezetése joggal gondolta, hogy a kötet tartalma, jelentősége túlmutat a magyar olvasóközönség érdeklődésén, és ezért idegen nyelvű kiadásra lenne szükség. Annál is inkább, mert Mindszenty 1971. szeptemberi távozása nemzetközi visszhangot kapott, amit a világ magyarjainak későbbi meglátogatása kapcsán jelentős sajtóvisszhang is követett. Végül a bíboros által még életében kiadott emlékirat fogadtatása, több nyelvre fordítása szintén a nemzetközi hátteret erősítette.

Helyesen tették a szerzők, hogy a 21. század „latinját", az angolt választották, hiszen ma már keleten és nyugaton ez az a közvetítő nyelv, amely teljes mértékben elterjedt. Az idegen nyelvű kiadás azért is fontos, hogy a magyar történeti kutatások eredményei a környező országok, illetve a nyugat-európai szakmai társadalom számára is hozzáférhetővé váljanak. E tekintetben a kötetnek nagy fontosságot tulajdoníthatunk. A kötet fordítója, Zinner Judit, akinek már volt gyakorlata e témában,[2] alapos munkát végzett.

Aki már készített idegen nyelvű kötetet, az tudja, hogy a fordítás elkészítése csak az első nehéz és költséges feladat. A fő kérdés ezután jön: melyik az a kiadó, amelyik elvállalja, és saját terjesztői hálózata révén biztosítja a nemzetközi terjesztést. A Bajorországban található, nagy múltú Szent Ottilien-i Bencés Főapátság vállalta ezt. A Főapátságnak a tudományos művek kiadása terén nagy tapasztalata és kiváló hírneve van. Az általuk kiadott művek listája a középkori kódexektől a jelenlegi Mindszenty-kötetig terjed. Csak reméljük és kívánjuk, hogy a meglévő, kiterjedt terjesztőhálózat, a megfelelő marketing és az internetes lehetőségek révén a könyv minél szélesebb körben ismertté válik.

Zombori István

[2] Ő volt a fordítója a Somorjai–Zinner szerzőpáros *Do Not Forget This Small Honest Nation. Cardinal Mindszenty to 4 US President and State Secretaries 1956–1971 as Conserved in American Archives and Commented by American Diplomats. A documentary overview* (Bloomington [IN], 2013) című munkájának is.

„A FORRÁSOK LEGFELJEBB HIÁNYOSNAK NEVEZHETŐK, […] DE SZŰKÖSNEK ALIGHA”

Völgyesi Zoltán: *Harctértől a hátországig. Az első világháború gazdasági és társadalmi hatásai Magyarországon a levéltári források tükrében.* Budapest, 2016, L'Harmattan Kiadó – Magyar Nemzeti Levéltár, 243 o.

A Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltárában 2014-ben, az első világháború kitörésének centenáriuma alkalmából *A hátország a Nagy Háborúban* címmel kiállítás készült,[1] és annak kapcsán iratgyűjtésre került sor. A kiállítás kurátora és az iratválogatás felelőse Völgyesi Zoltán, az intézmény történész-levéltárosa volt, akit az anyagok feldolgozása további munkára inspirált. A szerző elmondása szerint az olasz frontot megjárt dédapjának emlékei mellett Bihari Péter – amúgy úttörő, és gyakran idézett – munkájának[2] egyik mondata is megütötte a fülét. Bihari ugyanis azt állítja, hogy a budapesti társadalom háborús mindennapjairól a levéltári források szűkössége miatt nem tudott részletesebben beszámolni. Ennek cáfolataként is látott napvilágot a jelen kötet, azzal a szándékkal, hogy ez még csak a kezdet. A levéltárak feladata ugyanis a recenzens meggyőződése szerint nem csupán az iratanyag őrzésére, folyamatos gyűjtésére és rendezésére terjed ki, hanem az adatszolgáltatás és a hozzáférés biztosítása mellett a rá bízott hatalmas mennyiségű nemzeti emlékezet tudományos feldolgozására és közzétételére is. Nem (vagy nem kizárólag) a történelem „szolgálóleánya” szerepének betöltése.

„A világháború gazdaság- és társadalomtörténete meglehetősen elhanyagolt témának számít a hazai történetírásban és a könyvkiadásban, különösen ahhoz képest, hogy a háború milyen gyökeres változásokat hozott az európai országok és hazánk gazdasági életében és társadalmi viszonyaiban” – írja az előszóban a szerző, aki a téma feldolgozása során olyan jeles elődök munkáiból meríthetett, mint Wekerle Sándor, báró Szterényi József, Teleszky János és Hantos Elemér. A négy pénzügyi szakember a háború más-más szakaszában töltött be fontos kormányzati pozíciókat, de már akkor fontosnak tartották a háború gazdasági hatásainak tudományos igényű feldolgozását és publikálását. Wekerle és Teleszky a Magyar Tudományos Akadémia tagja lett, Szterényi és Hantos a Népszövetségben képviselte az országot. Szterényi a múlt század harmincas éveiben Ladányi Jenő miniszteri tanácsossal közösen is publikált kimerítő statisztikai adatgyűjtésen alapuló

[1] Lásd *A hátország a Nagy háborúban. Az első világháború gazdasági és társadalmi hatásai Magyarországon.* Kiállításkatalógus. Szerkesztette: Völgyesi Zoltán – Ólmosi Zoltán. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest, 2014.

[2] Bihari Péter: *Lövészárkok a hátországban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországán.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2014.

összefoglaló munkát. Az újabb szerzők közül Bihari Péter mellett Tomka Bélát érdemes megemlíteni.[3]

A kötet négy nagyobb fejezetben foglalkozik a hadigazdaság működésével, az állam, illetve a férfiak és a nők megváltozott szerepével, a háború gazdasági, társadalmi és szociális hatásaival. Ezt megelőzően – a könyv legnagyobb terjedelmű fejezetében, nyilván a centenáriumra tekintettel – kiemelten foglalkozik a háború néhány meghatározó eseménysorával, így a szarajevói merénylet politikai hátterével és következményeivel, a Monarchia hadviselésre kevésbé alkalmas hadseregének hadicéljaival és mozgósításának hibáival, a háborús lelkesedéssel és a kivételes törvényekkel, végül pedig az olasz front eseményeivel.[4]

Az első fejezet tehát – a József főherceg emlékirataiban a 2. isonzói ütközetben elszenvedett veszteségekről közölt kimutatás pontosításán és néhány, kevésbé ismert forrás beiktatásán túl – nem feltétlenül bír újdonságértékkel, de remek, jó tollú, alapos összefoglalás, kiegészítve a dokumentumokról készült változó minőségű felvételekkel. Ennek kapcsán érdemes megjegyezni, hogy a közölt iratok nem csupán az illusztráció szerepét töltik be, hanem a szöveg szerves részét képezik, érdemes tehát végigolvasni őket. Az illusztrációk többsége gróf Károlyi Gyula fényképalbumából való, a későbbi miniszterelnök ugyanis tartalékos huszárhadnagyként az orosz fronton teljesített szolgálatot. Az országos levéltári anyag dominanciáját az is jelzi, hogy a lábjegyzetek legalább negyede is ezekre utal, és nem korábbi, természetesen felhasznált szakirodalmi hivatkozásokat ad meg.

Persze az is előfordult, hogy bizonyos témaköröknél (például a tábori bordélyok esetében) a szerző – várakozásaival szemben – végül nem talált új, a korábbi ismeretanyagot kiegészítő vagy árnyaló levéltári anyagot, ezért csak összefoglaló jelleggel tudott írni a kérdésről. Az előkészítés alaposságát mutatja, hogy a recenzens csupán egyetlen értelemzavaró elütést talált, amikor arról értekezett a szerző, hogy egy adott egység tüzérségi eszközei – *„a tábori ágyukat* [!] *leszámítva”* – elavultak voltak. Ennél azért talán jobb volt a Monarchia hadianyag-ellátottsága. Ismeretes, hogy akkoriban fejlesztették ki a Škoda-gyárban a 30,5 centiméteres mozsárágyút, amelyhez még a háború végén is rendelkezésre állt ágyútöltelék. Ugyanakkor a szinte napi rendszerességgel kiadott veszteséglistákon a sérültek, azaz „ágytöltelékek” száma csak az egyik kategória volt az elhalálozottak és a hadifogságba esettek mellett.

A kötet jó háromnegyedét kitevő „hatásvizsgálati” rész azonban számos új információt közöl. Megismerkedhetünk a hadigazdaság kiépítésével, a háborús hiánygazdaság jelenségével és az ellátási problémákkal, a különböző hadiüzemek

[3] Az említett gazdaság- és társadalomtörténeti munkák könyvészeti adatai megtalálhatók a kötet végén olvasható válogatott irodalomjegyzékben.

[4] Jellemző, hogy az utóbbi, korábban az MNL Országos Levéltára honlapján, *A hét doku*mentuma címet viselő rovatban is közölt írás kimagaslóan a legnépszerűbb közlemény volt az elmúlt időszakban az online felületen. http://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/doberdo_isonzo_es_az_olasz_front_szaz_eves_csatai

működésével, a hadifém-gyűjtési akcióval, a hadiiparban foglalkoztatottak helyzetével, a háború finanszírozásának nehézségeivel és a hátország gazdasági helyzetével is. Izgalmas esettanulmány foglalkozik az első világháború alatti magánlevelezésekkel, a nők új szerepével és a feminista mozgalom erősödésével is. Olvashatunk még háborús szakácskönyvekről, pálinkafőző üstök rézanyagának begyűjtéséről, a budapesti köztéri szobrok hadicélra történő felhasználásának tervéről, a munkaerő háborús „röghöz kötéséről", harctéri karácsonyokról és frontról hazaküldött tojásszállítmányról is.

A szociálpolitikát és a hadigondozást bemutató fejezet kiemelten, számos illusztrációval ismerteti gr. Károlyi Lászlóné Apponyi Franciska fóti modelljét, azaz a háborús körülmények között meghökkentően széleskörű és tiszteletre méltó szociális tevékenységét. A grófnő jelmondata máig példát adhat: *„Akinek érdemén felül van, adósa annak, akinek hibáján kívül nincs"*. Száz évvel később az olvasónak a *„Szétosztom sorsom a földnek, Mindegyik szegénye kapja"* juthat eszébe a nem is olyan távoli múltból, ha ez még mond valamit manapság (a *Guantanamera* című kubai dal magyar szövegének részlete). A kötet végén – a közhangulat változásával kapcsolatban – a bűnbakképzéssel és a zsidóellenességgel foglalkozik a szerző, alapvetően szakirodalmi feldolgozások segítségével, ugyanakkor a hadseregen belüli, a felmentések jogosságáról lefolytatott nógrádi vizsgálat bemutatásával új adatokat is közöl.

Van még feladata a történész-levéltáros társadalomnak, hogy az eddiginél átfogóbb képet tudjon adni a gazdasági életbe való állami beavatkozásról és a hátország életviszonyairól. Elég csak a szerzővel egyetértésben arra utalni, hogy a Hadtörténeti Levéltár őrzi a Hadfelügyeleti Bizottság hatalmas iratanyagát, Budapest Főváros Levéltárában találhatók a fővárosi ügyosztályok és vezetőik háború alatti iratai, az MNL Országos Levéltárában pedig az egyes minisztériumok (köztük a Belügyminisztérium csupán 1914 végéig átvizsgált iratai) és a hadiüzemek, gazdasági szervek anyaga. Érdemes lenne (bár itt-ott előkerülnek a kötetben) részletesebben foglalkozni a hadifogoly- és internálótáborokkal, a háborúellenes mozgalmakkal, a menekültek kérdésével, a *„háborúban mi meghalunk, de mi nem ölünk"* hazugságával, egyszóval, az emberrel a háborúban.

Ady Endre *Krónikás ének 1918-ból* című versében azt írja a háború szörnyű hétköznapjairól és hatásairól, hogy *„Kik olvasandják ezt, majd elképűlnek, / Ha ő szivükben hív érzések fűlnek."* Két dolgot szeretnék ehhez hozzáfűzni. Egyrészt kívánom a kötetnek és az olvasóknak, hogy – és ezt már botcsinálta költőként teszem hozzá – *„ha erszényükben stramm pénzérmék gyűlnek"*, vegyék meg és olvassák el Völgyesi Zoltán könyvét. Másrészt biztos vagyok abban is, hogy az első világháború gazdasági és társadalmi hatásaival, de számos más problémával is ismerkedni szándékozók elégedetten teszik le majd a kötetet, *„és menten az archívumba repülnek"*.

Fiziker Róbert

A SZOMSZÉD TÜKRÉN KERESZTÜL

Hornyák Árpád: *A Horthy-korszak Magyarországa jugoszláv szemmel. Délszláv levéltári források Magyarországról, 1919–1941.* Pécs–Budapest, 2016, Kronosz Kiadó – MTA BTK TTI, 322 o.

A *Levéltári Közlemények* elsősorban a Magyar Nemzeti Levéltár által kiadott, illetve az ott őrzött dokumentumokat felhasználó és bemutató köteteket ismertet. Hornyák Árpád, a PTE Történettudományi Intézetének habilitált egyetemi docense, illetve az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, a délszláv állam és a jugoszláv–magyar kapcsolatok elismert kutatója esetében azonban érdemes kivételt tenni. (Ellentételezésül csupán azt várjuk el a szerzőtől, hogy egy esetleges újabb kiadás esetén munkája bevezetésében az MNL Országos Levéltárában található dokumentumra – a források jellegéből adódóan az egyetlen, a Bécsi kapu téren fellelhető iratra – ne a hosszú ideig megszokott MOL-formulával, hanem a 2012, a levéltári integráció óta ismert és elfogadott módon, MNL OL jelzettel hivatkozzon.)

A vajdasági származású Hornyák Árpád a magyarok és a délszlávok egy évezredes, hol békés, hol véres konfliktusokkal tarkított együttélésének az 1918 utáni, drámaian megváltozott korszakát, a magyar–jugoszláv kapcsolatok két világháború közötti alakulását tárja az olvasó elé. Méghozzá újszerű és úttörő módon, hiszen egy szomszédos állam hivatalos dokumentumain keresztül vázol fel egy átfogó Magyarország-képet. A dokumentumközlések többsége, kezdve a klasszikus, máig torzóban maradt DIMK[1] sorozattal, a hazai levéltárak iratanyagából közöl válogatást, a nagyhatalmak külpolitikájának hazánkra vonatkozó dokumentumai *monstre*-válogatások részeként nehezen hozzáférhetőek. A német, francia és olasz diplomáciai iratok egy-egy rövidebb, két világháború közötti időszak termését mutatják be,[2] a német diplomáciai álláspont bemutatásának kiegészítéseként nemrég jelent meg – a szerző saját kiadásában – egy kétkötetes munka.[3] Az úgynevezett kis nemzetek Magyarországgal kapcsolatos politikájával összefüggésben Tilkovszky Loránt forrásismertető kötetét[4] lehet kiemelni, és Jugoszlávia vonatkozásában is lassan három évtizede jelent meg az utolsó, de nem a magyar relációt fókuszba állító válogatás.[5]

---

1 A *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához, 1936–1945* című sorozat 5 kötetéről van szó.

2 Terjedelmi okokból csak utalunk arra, hogy a forráskiadványok pontos könyvészeti adatait közli a szerző a kötet előszavában.

3 *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944* című, 1968-ban (!) megjelent kiadvány folytatásaként jelent meg 2016-ban Németh István azonos című, az 1918–1934 közötti időszakot górcső alá vevő forrásgyűjteménye egy összefoglaló monográfia kíséretében.

4 Tilkovszky Loránt: *Ausztria és Magyarország a vészterhes Európában. A budapesti osztrák követség megfigyelései és helyzetelemzései 1933–1938. évi politikai jelentéseiben.* Budapest, 2002.

5 A. Sajti Enikő: *Jugoszlávia 1918–1941.* Szeged, 1989.

Ezért aztán jelen kötet valóban nagy segítséget nyújt a két világháború közötti évtizedek magyar–jugoszláv kapcsolatainak tanulmányozásához. Ez még akkor is így van, ha több, a téma szempontjából relevánsnak tekinthető levéltári fond (többek között éppen a budapesti követség anyaga) csak rendkívül töredékesen maradt fenn a Jugoszláv Országos Levéltárban. A gyűjtemény a források lehető legszélesebb köréből merítve, nagyobbrészt még publikálatlan belgrádi dokumentumok segítségével mutatja be déli szomszédunk viszonyulását Magyarországhoz. Sok a hírszerzési, sajtó- és a magyar álláspontot jugoszláv külügyminisztériumi tájékoztatók segítségével elemző dokumentum. Az iratok tematikája is nagyon szerteágazó: a kül- és belpolitika alakulása mellett a gazdasági és a közlekedési kapcsolatokat elemző, a politikai botrányokkal és a hazai pártpolitikával foglalkozó források éppúgy helyet kaptak benne, mint a vallási kérdéseket, a revíziós politika állomásait és azok megítélését tárgyaló dokumentumok. Korántsem utolsósorban, sőt, a terjedelmet is tekintve kiemelt jelentőséggel bírnak a jugoszláviai magyar és a magyarországi délszláv kisebbség helyzetét ismertető összefoglalók.

Belelapozva az iratokba, azok időintervalluma a tanácskormány bukása utáni, 1919. augusztusi napoktól a jugoszláv légierő által a délvidéki bevonulás előtt, de a német agresszió megindulása után, a magyar városok ellen intézett támadásáig terjed. Olvashatunk többek között az 1923-as kecskeméti incidensről, amikor a katonai ellenőrző bizottság tagjait a feldühödött tömeg meg akarta lincselni, az állítólag már a húszas évek elején magyar kolostorban rejtőző, Gömbös által csak *„gyereknek"* titulált Habsburg Ottóról (aki jobban beszélt magyarul Kánya külügyminiszternél), a katonai kémekre kiszabott magyar halálos ítéletekről, az optálási kérdésről és az angliai magyar revíziós propaganda kezdeteiről. De szóba kerülnek a *„mindent vagy semmit"* játszó, érzelmek által irányított magyar politikusok, a kisantant haditerve, a *Justice for Hungary* roncsai mellett titokban hazaérkezett olasz repülőgép-alkatrészek, Horthy jugoszláv szimpátiája, az *„állandóan mesterkedő zsidók"* és számos más, izgalmas történés.

A szerző a kötet bevezetésében leszögezi, hogy Magyarország és Jugoszlávia kapcsolatai a két világháború közötti korszakban alapvetően rosszak voltak, de az ország köré font kisantant-gyűrű tagállamai közül a déli szomszéddal kialakult kapcsolatokat lehetett a legelfogadhatóbbnak nevezni, pedig elsősorban a bizalmatlanság határozta meg ezeket. A kisebbségi kérdés is többnyire másodlagos jellegű volt a tárgyalt időszakban. A két állam közötti viszony rendezésének szükségessége a múlt század harmincas éveinek megváltozott külpolitikai keretfeltételei közepette egybeesett a nagyhatalmi érdekekkel. A kötet borítóján a „végeredmény", az 1940. december 12-én Belgrádban aláírt örökbarátsági egyezmény 1941. február 27-i, budapesti ratifikálásáról készült felvétel látható. Az aláírást megelőző tárgyalásokon *explicite* nem kerültek szóba területi kérdések, hanem a két népet összekötő tényezőkre összpontosítottak a felek. Nem sokkal a ratifikálás után, mint közismert, a német–jugoszláv kapcsolatokban beállt fordulat következtében véget is ért a barátság: körmönfont, de sikertelen, Teleki Pál miniszterelnök öngyilkos-

ságához vezető diplomáciai előkészítés után magyar csapatok vonultak be a Délvidékre.

Ezzel összefüggésben a szerző meglehetősen határozott álláspontot képvisel. Szerinte *„naivitást tükröz az az elvárás, amely egy kétségbeesett, összeomlás szélére sodródott politikus búcsúlevele nyomán és az érthetően saját érdekeit szem előtt tartó londoni kormány elmarasztaló ítélete alapján kéri számon a magyar kormányon a német kérés teljesítését"*. Ehhez azt is hozzáteszi, hogy *„meglehetősen életszerűtlen lett volna"*, ha Magyarország a *„tőle erővel elvett területek"* visszaszerzéséért nem élt volna a kínálkozó lehetőséggel. Annyit elismer, hogy *„morális szempontból elítélendő tettről"* van szó, de *„tudjuk jól, hogy a morál és a politika gyakran járnak külön utakon"*. Meglátásom szerint ez minimum vitatható, de legalábbis árnyalható megközelítés. Teleki nem egy *„begyepesedett, öreg úr"* volt, ahogy a németek kezdetben vélték, hanem az aggályait hangoztató, sőt, ezek miatt a lemondását is bejelentő (majd visszavonó) magyar miniszterelnök, aki tisztában volt azzal, hogy a nyugati hatalmakat nem lehet leírni, és a németek nem nyerhetik meg a háborút. Ezért aztán a magyar kormány csak a vélt nemzeti érdekből cselekedett, de valójában – Ormos Máriával együtt vallom – *„belehullott a náci tervek csapdájába"*.

A válogatás bevallottan és más, hasonló gyűjteményhez hasonlóan szubjektív, legalábbis a közlésre szánt, relevánsnak tekintett dokumentumok szelektálása terén, ugyanakkor mindez a szerző szándéka – és meglátásom szerint is – bármiféle tendenciózusságtól mentesen történt. Ez alól tán egy témakör jelent kivételt, a Habsburg-restauráció, illetve a két világháború közötti legitimista mozgalom bemutatásával és megítélésével foglalkozó viszonylag jelentős számú dokumentum. De ez – a korábbi éveknek a *„néhány nyugdíjas"*, illetve *„papok és nők"* által forszírozott legitimista politikát egy kézlegyintéssel elintéző álláspontja után – örömteli, talán a magyar történettudomány új irányát jelző és e sorok szerzője által is támogatott fejlemény.

A dokumentumokat, olykor a tévedéseket és a rosszul informáltságból fakadó hamis információkat, vagy éppen az éles szemű meglátásokat mintegy félezer, főleg életrajzi adatokat közlő magyarázó jegyzet pontosítja. Az előszó végén annak a meggyőződésének ad hangot a pécsi történész, hogy a dokumentumgyűjtemény alapul szolgál majd a két ország gazdasági, kulturális és politikai-diplomáciai kapcsolatai múltjának jobb megértéséhez, és új kutatások kiinduló pontjául szolgálhat, nem elsősorban Jugoszlávia irányában (azt nyilván szeretné továbbra is saját terrénumának tekinteni), hanem talán más országok vonatkozásában is. Az előbbiről meg vagyok győződve, az utóbbival kapcsolatban pedig, ha csak rajtam múlik, kedves volt kollégám nyitott kapukat dönget.

Fiziker Róbert

A VÁRMEGYEI HIVATALVISELŐK ÉS AZ ORSZÁGGYŰLÉSI KÖVETEK MEGVÁLASZTÁSA KÖRÜLI POLITIKAI CSATÁROZÁSOK A REFORMKORI ZALA MEGYÉBEN

Választási küzdelmek a reformkori Zala megyében, 1834–1847. Válogatott dokumentumok. Sajtó alá rendezte: Hermann Róbert – Molnár András. Szerkesztette: Molnár András. Zalaegerszeg, Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára, 2015 /Zalai Gyűjtemény 79./, 295 o.

A Zala Megyei Levéltár munkatársai példaértékű forrásfeltáró és publikációs tevékenységet folytattak az utóbbi évtizedekben, aminek köszönhetően a *Zalai Gyűjtemény* sorozat több jelentős kötettel gazdagította a hazai szakirodalmat. Szinte elég csak a máig zsinórmértékül szolgáló Zala megyei archontológiára utalni.[1] A Hermann Róbert és Molnár András által sajtó alá rendezett, valamint Molnár András által szerkesztett kötet – mely a *Zalai Gyűjtemény* 79. kiadványa – jelentőségét pedig az adja, hogy a reformkori Zala vármegye helyi politikai küzdelmei többször országos hatásúvá váltak, így befolyásolva a pozsonyi diétát vagy akár magát a reformmozgalmat is.

Hermann és Molnár közel 150, eddig kiadatlan és válogatott forrást közöl, Zala vármegye 1834 és 1847 közötti országgyűlési követválasztásai és tisztújításai köré csoportosítva. Érdemes megjegyezni, hogy a kötetben fellelhető források mennyiségi és terjedelmi eloszlása – gyaníthatóan a forrásadottságokhoz igazodva – meglehetősen egyenetlen: hozzávetőleg a könyv felét az 1843. évi követválasztás és az azzal kapcsolatos események szemelvényei teszik ki. A dokumentumok között közgyűlési jegyzőkönyvek és közgyűlési iratok, periratok, magánlevelek, titkosrendőri jelentések, naplók és visszaemlékezések vonatkozó részei találhatóak kronológiai rendben, valamint fejezetekre bontva, a követválasztások a tisztújítások szerint rendezve. Az eredetileg latin vagy német nyelvű iratok magyarra fordítva olvashatóak a kötetben. A forrásokat modernizált helyesírással közölték a szerzők, és ugyanígy jártak el például a központozás, a kis- és nagybetűk, a szavak egybevagy különírása esetén is. Az egyértelmű rövidítéseket külön jelölés nélkül feloldották, a nyilvánvaló elírásokat ugyancsak jelzés nélkül javították, a kiegészítéseket, a bizonytalan olvasatokat és kihagyásokat szögletes zárójellel különböztették meg. Magyarázó lábjegyzeteket fűztek a szövegekben előforduló személynevekhez, az idegen eredetű és régies szavakhoz, illetve a történelmi utalásokhoz.

Külön kiemelendőnek tartom a bevezető fejezetben a reformkori Zala vármegye választási küzdelmeiről szóló, korábbi szövegkiadások összefoglaló áttekinté-

[1] *Zala megye archontológiája, 1138–2000.* Szerkesztette: Molnár András. Zalaegerszeg, 2000 /Zalai Gyűjtemény 50./.

sét, amely historiográfiai és a szövegkiadásokra vonatkozó megjegyzéseket is tartalmaz. Ebből kiderül, hogy a korábban publikált forrásközlések jó része Deák Ferenc, illetve Csányi László tevékenységére és levelezésére koncentrált. Továbbá komoly figyelmet kaptak a fentiek mellett a paszkvillusok (gúnyversek), valamint az 1825–1848 közötti diétai követutasítások és követjelentések is.

Mint a bevezetőből – amely a fentebb említett részleteken túlmenően a kötet forrásszövegeinek tartalmi kivonatát tartalmazza szigorúan politikatörténeti narratívába ágyazva – megtudjuk, más törvényhatóságokhoz hasonlóan, az 1820-as évek elején Zala vármegye, a bécsi kormányzati politikával szembeszegülve, megtagadta az országgyűlés jóváhagyása nélkül elrendelt katonaállítást és adófizetést. A katonai segítséggel letört rendi ellenállás eredménye az lett, hogy Zala megye politikai elitje a rendi-sérelmi politizálás mellett köteleződött el. Az 1831. június 20-i vármegyei tisztújítás annyiban hozott újat vármegyei szinten, hogy ekkor kezdtek kiformálódni azok a politikai csoportosulások, amelyek 1834 és 1848 között meghatározónak bizonyultak.

A vármegye országgyűlési képviseletében jelentős eseménynek tekinthető Deák Antal 1833. februári lemondása diétai követi megbízatásáról, aki maga helyett öccsét, Deák Ferencet ajánlotta. 1833 végén zalabéri Horváth János császári-királyi kamarás is leköszönt az országgyűlési követségről. De amíg Deák Ferenc megválasztása alkalmával a vármegye szűk és befolyásos elitje eltekintett a pótválasztásra való jelöléstől, a fejenkénti szavazástól, a külsőségektől és a választói tömegek bevonásától, addig zalabéri Horváth esetében a két jelölt – Hertelendy Károly és Kerkapoly István – több száz főt megmozgató korteshadjáratba kezdett. Az 1834. március 11-i közgyűlésen Hertelendy Károly 174 szavazattal többet szerzett vetélytársánál a több mint 2100, voksolásra jogosult nemes részvételével megtartott választáson. Ezek után Hertelendy, az országgyűlési követi győzelmén felbuzdulva, az alispáni széket is meg akarta szerezni. Ezért a diétát néhány hónappal később elhagyta, hogy személyesen vehessen részt az 1834 szeptemberében esedékes restaurációt (azaz vármegyei tisztújítást) megelőző korteskedésben. Az ellenzék a bukott Kerkapoly István helyett Deák Ferencet szerette volna megnyerni jelöltnek, de ő visszautasította a felkérést. Így esett a választás Botka Józsefre. Amint a kötetben olvashatjuk: „*egy derék, igénytelen, 63 éves öregúrra fanyalodtak, aki egész életében semmifajta hivatalt nem viselt, sőt, akit talán száz ember sem ismert, miután soha nem jelent meg a nyilvánosság előtt, hanem teljesen magának élt egy félreeső vidéken; csupán ezen tulajdonságok, amelyek alkalmassá teszik őt arra, hogy vezetve legyen, éppen jók voltak; emellett a jóembernek tekintélyes vagyona, valamint egy olyan felesége van, akinek legnagyobb szenvedélye a vendégül látás.*" (Orosz Ferenc levele a testvéréhez, Orosz Józsefhez, 42–43. o.) A két jelölt személyének meghatározása után megkezdődhetett a választási küzdelem. „*Rövid időn belül mindkét párt részéről egymást érték a pompás lakomák, szekereken hordták a megvendégelt nemeseket, némelykor pedig még napibért is fizettek nekik, így végül az győzött, aki többet tudott áldozni a megvesztegetésre.* […] *A korteskedés méreteit jellemzi, hogy*

ebben a táborban [Botka József kortestáborában – S. R.], *a választás előtti napokban 642 akó bort, 20 akó pálinkát, 40 ökröt, 230 birkát és 3000 darab kenyeret fogyasztottak el."* (9. o.) Az 1834. szeptember 22-én tartott restauráción több mint 4600 (!) szavazatot adtak le az első alispán választásakor, és a legnagyobb tömeg gyűlt össze Zala vármegye addigi történetében. Az első alispáni széket Botka József nyerte el, és az 54 vármegyei tisztségviselő közül 24-et leváltottak. A választást követően pedig a felfokozott indulatok tömegverekedés formájában nyilvánultak meg.Az 1839-es országgyűlési követválasztás előtt Forintos György és Inkey Imre vezetésével feltűnt egy harmadik pártszerveződés is Zalában, mely a Deák Ferencféle liberális reformpolitikával elégedetleneket akarta megnyerni. Ennek ellenére az 1839. május 6-i követválasztó gyűlésen Deák Ferencet és Hertelendy Károlyt jelölés és szavazás nélkül, közfelkiáltással választották követté. Az 1840. szeptember 28-i tisztújításon Csányi László és pártja magabiztos győzelmet aratott, tovább növelve a vármegyei tisztségviselők között saját párthíveinek arányát. Az alszolgabírói állásokig Csányi pártjának jelöltjei töltötték be a hivatalokat.

A „zalai liberálisok" mintegy tíz éves uralma és a Hertelendy-pártiak kiszorítása a politikából komoly összeütközéseket vetített előre az 1843 tavaszán tartott országgyűlési követválasztásra. Az erővonalak a nemességnek a vármegyei házi adó alá vetése mentén rajzolódtak ki: Deák Ferenc és a liberálisok egyértelműen a kezdeményezés mögé álltak. Velük szemben sorakozott fel a vármegyei ellenzék, melyet a kormány és a klérus jelentős összegekkel támogatott titokban azzal a céllal, hogy megakadályozzák a kormányzatra veszélyesnek vélt ellenzéki követek és liberális követutasításuk elfogadását, ezzel biztosítva a diéta konzervatív és kormányhű többségét. 1843 tavaszán a korábbi ellenzéki vezér – Hertelendy Károly – háttérbe vonult, és átadta a stafétát Forintos György táblabírónak, akit korábban hivatali visszaélések miatt elítéltek. 1843. április 4-én Forintos és hívei 1600 (!), a nemesi adózást ellenző kisnemessel jelentek meg a zalaegerszegi, követutasításokat tárgyaló közgyűlésen. A „nemadózók pártja" lesöpörte és leszavazta a liberálisok javaslatait. Egyik hazafelé tartó csoportjuk pedig aznap este Kehidán rálőtt Deák Ferenc kúriájára, továbbá megölt egy kehidai éjjeli őrt, és halálos kimenetelű tömegverekedést is provokált. A fenti események hatására Deák levélben tájékoztatta az április 24-i követválasztó gyűlést, hogy ilyen körülmények között nem vállalja a követséget. Azonban senki más sem vállalta a követi feladatokat, így a május 18-án kezdődött pozsonyi országgyűlésen Zala megye nem képviseltette magát.

Csányi és az általa vezetett liberálisok okultak saját hibájukból, és 1843 nyarán *„Zalában korábban sohasem látott méretű és költségű, a konzervatívok korteskedését jelentősen felülmúló választási kampányt folytattak."* (16. o.) Az 1843. augusztus 31-i követválasztáson a nemesek többsége megszavazta a házi adó fizetését és egyéb javaslatokat, emellett pedig Deák Ferencet és Kerkapoly Istvánt közfelkiáltással követté választották. Deák azonban – elveihez híven – az általa megvetett korteseszközök és az újabb halálos áldozatokkal járó tömegverekedések miatt visszautasította a követi megbízást. Deák visszalépése válságba sodorta a zalai liberá-

lisokat, és még Csányi László is elfordult tőle. Az 1844. június 10-i restauráción a konzervatívok jelentős győzelmet arattak a liberálisok felett. Az 58 vármegyei tisztségviselőből 27 a konzervatívok híveként került a tiszti karba, míg a 26 helyén maradó személy csak alacsonyabb pozíciót töltött be, ezzel pedig lezajlott a legnagyobb arányú reformkori személycsere Zala vármegye hivatalnoki karában.

Az 1847 tavaszán esedékes tisztújítás előtt a zalai liberálisok az Országos Védegylet mozgalmon belül újra tudták rendezni soraikat. Gróf Festetics Leó (nyilvánvalóan kormánypárti) vármegyei adminisztrátort arra próbálták rávenni, hogy a korteskedés mellőzésével, a vármegyei elit szűk körében válasszanak alispánt. Ezt Festetics elutasította. A politikai ellenfelek Kerkapoly István mint első alispán személyében meg tudtak egyezni, azonban a liberálisok Csillagh Lajost, a konzervatívok pedig Bogyay Lajost akarták másodalispánnak, így megkezdődött a korteskedés. 1847. június 15-én több ezer nemes jelent meg a restauráció helyszínén, Zalaegerszegen. Az ellentétes táborokat a körmendi császári-királyi lovasság kordonja választotta ketté. A másodalispáni székért folytatott harcban az adminisztrátor, a konzervatívok többségében bízva, szavazásra bocsátotta a döntést. A liberálisok a szavazás visszavonását követelték, míg a konzervatívok és a Bogyay Lajos képviseletében eljáró Császár Ferenc kijelentette, hogy Bogyay lemond a jelöltségről a körülmények miatt. Így ellenjelölt hiányában Csillagh Lajos lett a másodalispán. Ezek után a konzervatívok elhagyták a helyszínt, meg sem várva a többi tisztség betöltőinek megszavazását. Ezért 1847-ben a liberálisok is az 1844. éviekhez hasonló arányú személycseréket hajthattak végre a tiszti kar soraiban. Az 1847. október 4-i országgyűlési követválasztó közgyűlésen ismét Deák Ferencet választották követté, aki ezt megrendült egészségére hivatkozva visszautasította. Helyette két fiatal liberálist, Tolnay Károly korábbi főszolgabírót és ifjabb Csúzy Pál táblabírót választották meg közfelkiáltással. Míg a zalai vármegyei vezetés Deák politikai utódjaként támogatta Tolnay Károlyt, addig ifjabb Csúzy helyett a tapasztalt és megfontolt Csertán Sándor uradalmi ügyészt látta volna szívesebben második követként. Azonban Csúzy 700 kortes segítségével érte el saját maga követté választását a megyegyűlésen.

A kiadvány szerkesztője nem törekedett a bevezetőben arra, hogy a kötet témáját szélesebb diskurzusba ágyazza. Ezzel meghagyta a lehetőséget másoknak arra, hogy a forrásszövegeket újabb publikációk alapjává vagy részévé tegyék. Véleményem szerint a vármegyei szintű választási küzdelmek és a korteskedés vizsgálata kiterjeszthető lenne több vármegye összehasonlító elemzésévé is. Érdekes kérdés lehetne, hogy országos összehasonlításban milyen mértékben cserélődött le egy-egy restauráció alkalmával a vármegyei tiszti kar, lehet-e tendenciát kimutatni az egyes kerületek esetében? Az úgynevezett „ellenzéki vármegyékben" nagyobb volt-e a politikai küzdelem és a fluktuáció, mint a hagyományosan kormánypárti vármegyékben? Azonban a vizsgálatokat nem érdemes csak a reformkorra szűkíteni. Ugyanis a – vélt vagy valós – politikai korrupció és annak percepciója önmagában egy érdekes, korszakokon átnyúló elemzési lehetőséget kínál már

a „hosszú 19. század" vonatkozásában is.[2] Emellett érdemes lehet összehasonlítani a magyarországi és az erdélyi jelenségeket a választási küzdelmek, politikai kampányok, korteskedés és választási visszaélések témakörében is.[3] Továbbá Kecskeméti Károly szerint a parlamenttörténettel foglalkozó kutatások legnagyobbrészt nemzeti jellegűek, azonban törekedni kell az eredmények nemzetközi perspektívába helyezésére. Kecskeméti „frappáns hasonlóságokat" lát például a 19. századi magyar és francia parlamentarizmus között: a két ország közötti társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális különbségek ellenére a „*választói magatartások és választási botrányok akár azonosnak is nevezhetők*".[4] Kilépve a szűkebben vett politikatörténeti perspektívából, fontos felhívni a figyelmet arra, hogy a kötet rendelkezik irodalomtörténeti vonatkozásokkal is, amelyeknek egyes részletei már Szilágyi Márton egyik korábbi tanulmányában is kirajzolódtak.[5]

Összegzésként megállapítható, hogy Hermann Róbert és Molnár András kötete fontos adalékokkal gazdagítja ismereteinket a reformkori Zala vármegye választási küzdelmeiről, a vármegyei politizálás és a vármegyei hivatalviselés összefüggéseiről. Remélhetőleg további ösztönzést ad a téma iránt érdeklődők kutatásainak.

Sebők Richárd

„KEDVES LAJOSOM!"

„Kedves Lajosom!". Csánki Dezső levelei Thallóczy Lajoshoz, 1879–1916.
A leveleket sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta Reisz T. Csaba. Budapest, 2017, Magyar Történelmi Társulat – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet /Századok könyvek 2./, 234 o.

1916. december 1. éjjelén Herceghalmon történt az Osztrák–Magyar Monarchia addigi – és a magyarországi vasúttörténetnek azóta is – emberveszteségben legsúlyosabb vasúti katasztrófája. A 66 halálos áldozat leghíresebbike volt Thallóczy Lajos (1857–1916) történész, az MTA tagja, a Magyar Történelmi Társulat (MTT) elnöke, akkor a megszállt Szerbia polgári kormányzója, aki I.

[2] Vö. Cieger András: *Politikai korrupció a Monarchia Magyarországán, 1867–1918.* Budapest, 2011.
[3] Vö. Pál Judit: Korrupció vagy „hazafias cselekedet"? Választási korrupció Erdélyben a dualizmus kor elején. In: *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon. A kezdetektől 1918-ig.* Szerkesztő: Dobszay Tamás – Forgó András – Ifj. Bertényi Iván – Pálffy Géza – Rácz György – Szijártó M. István. Budapest, 2013, 388–404.
[4] Kecskeméti Károly: A parlamenti történetírás csendes forradalma. Az összehasonlító parlamenttörténet eredményei, korlátai és objektív nehézségei. In: *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon, A kezdetektől 1918-ig.* Szerk.: Dobszay Tamás – Forgó András – Ifj. Bertényi Iván – Pálffy Géza – Rácz György – Szijártó M. István. Budapest, 2013,7–23. különösen 7. és 11.
[5] Szilágyi Márton: Arany János Elveszett alkotmányának korabeli politikai kontextusa. *Irodalomtörténeti közlemények*, 2009. 7. 779–791.

Ferenc József temetéséről igyekezett vissza a fővárosba. Ifj. Teleki Sándor (1861–1919) világháborús naplójában így emlékezett vissza erre: *„Mint Szerbia polgári kormányzója a temetésről Belgrádba igyekezett, s valószínűleg álmában érte utol a halál. Thallóczy Lajos a jelenkor egyik legeredetibb alakja volt. Kedves, jó, eszes, de egy furcsa cinikus pózzal, melyet gorombaságra alapított.* […] *Napfényes kedélye, meleg baráti szíve, hívséges ragaszkodása azok iránt, kiket szeretett, szellemes elméje, fiatalos mókái, gorombaságai mind megszűntek egy rövid pillanat alatt, s ma éjjel ott van, hová sohasem hitték, hogy éppen ő valaha kerülhessen: a törvényszéki orvostan boncoló kamarájában."* [1]

Az MTT 2016-ban indította útjára *Századok Könyvek* című könyvsorozatát, amelynek kezdő – tanulmányokat tartalmazó – kötete Fónagy Zoltán szerkesztésében jelent meg.[2] Thallóczy halálának 100. évfordulójáról finoman szólva is igen visszafogottan emlékezett meg a történésztársadalom, éppen ezért is méltánylandó, hogy a kiadó a sorozat 2. köteteként egy kivitelében is igényes forrásgyűjteménnyel tisztelgett az 1913–1916 közötti elnöke személyisége előtt.

A forrásgyűjtemény az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrzött Thallóczy Lajos-fond (Fond XI.) azon leveleit adja közre, amelyeket Csánki Dezső (1857–1933), Thallóczy kor- és pályatársa, barátja, az utolsó években őt az MTT-ben alelnökként segítő munkatársa írt hozzá (Fond XI/197). Több szempontból is figyelemre méltó ez a forráskiadás. Egyrészt Thallóczy Lajos hatalmas hagyatékából a leveleket egyedülállóan precíz, alaposan bemutatott szempontok alapján közli Reisz T. Csaba, másrészről az Országos Levéltár egykori főigazgatójaként egyik szakmai elődjéről, Csánki Dezsőről tár fel és pontosít eddig nem ismert vagy téves adatokat.

A bevezető ismerteti a Thallóczy-hagyatékot, és ennek kapcsán Reisz megfontolandó észrevételt tesz a magánlevelezés forrásközlési etikájáról is, részletesen indokolva, hogy milyen magasabb szempontok szóltak amellett, miszerint a levelek intimitását megsértve, azokat teljes szövegükben megjelentesse.

A Thallóczy-fond 1124 levélírótól közel 9000 dokumentumot tartalmaz, de – míg a szakirodalom viszonylag nagyobb figyelmet szentel Thallóczy történetírói munkásságának – a levélírók Thallóczyhoz intézett, és esetleg tőle kapott levelei csak elenyésző számban jelentek meg nyomtatásban. Tömöry Márta, Bognár Szabina, Csáki Árpád adta közre teljesen vagy válogatással Szigeti József, Tagányi Károly, Barabás Samu Thallóczyhoz intézett leveleit vagy a vele folytatott levelezé-

[1] Ifj. Teleki Sándor naplója az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található, jelzete: Quart. Hung. 2978. A napló kiadását most rendezi sajtó alá e sorok írója és Teleki András. Egyes részek, köztük Thallóczy Lajos halála és személyiségének meleg hangú ismertetése, már megjelentek, könyvében Reisz T. Csaba is idézi. Vö. Szakács Annamária: „A király meghalt!" – ifj. Teleki Sándor első világháborús naplója. *Archívnet*, 2016. 6. sz. 2. dokumentum.

[2] *„Atyám megkívánta a pontosságot." Ember és idő viszonya a történelemben.* Szerkesztette Fónagy Zoltán. Budapest, 2016.

sét, ezeket Reisz is felsorolja a bevezetőben (4. lábjegyzet, 13. o.). Ehhez még hozzátehetjük Kossuth leveleit, amelyeket ugyancsak Tömöry Márta adott ki.[3]

Reisz a Csánki család többi tagjának (Csánki Dezsőné, Csánki Dénes, Csánki Ilona) Thallóczyhoz intézett leveleit csak olyan mértékben ismerteti, hogy azok hozzájáruljanak a levélgyűjtemény jobb megértéséhez. Jogos olvasói elvárás, hogy ne csak az egyik személy másikhoz intézett levelei, hanem a válaszoló-feleselő másik irány is helyet kapjon egy ilyen forrásközlésben. Sajnos azonban Csánki nem volt olyan minuciózus a levelei összegyűjtésében, mint Thallóczy, aki ezt az aprólékosságot Thaly Kálmántól sajátította el. A bevezetőben azonban helyet kapott az a néhány képeslap, amelyeket a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában Csánki Dezső képeslapgyűjteményében őriznek (P 2256), és amelyek szerzője eddig ismeretlen volt, Reisz azonban most Thallóczy Lajos lapjaiként azonosította azokat (15. o.).

A bevezető részletesen ismerteti Csánki Dezső családját is, de nem a szakirodalom adatait foglalja össze, hanem sokkal inkább kiegészíti és pontosítja azt, bőséges új adatokat szolgáltatva a Materny, Seb(e)ők és Csánki családok tagjaira. Ezáltal lehetővé teszi, hogy a levelekben is felbukkanó Matherny Pista, Sebeők Sári vagy Vadon Géza személye azonosítható legyen, és így ne keressük tovább a nem létező Csánki Emíliát, aki a szakirodalom szerint Dezső testvére volt. Csánki Dezső gyermekeinek életrajzi adatai ilyen részletességgel még sehol nem jelentek meg. Csánki levéltári pályafutását csak röviden ismerteti Reisz, elsősorban az új, esetleg csak a levéltári iratokban fellelhető adatokat adva közre.[4]

A levelek címzettje, Thallóczy Lajos is kap egy rövid életrajzi vázlatot: a szakirodalomban talán egyedül itt olvasható, hogy az édesapa, Strommer Benedek Aradon született, és volt egy harmadik gyermeke is, az 1869-ben született Henrik Tivadar István. Thallóczy egyetemi tanulmányairól, továbbá húga, Szerafina családi viszonyairól, valamint külön alfejezetben Thallóczy levéltári karrierjéről is találunk adatokat, itt még a levéltári ügyiratokat is megadja az összeállító.

A bevezető hangsúlyos része a dokumentumok részletes leírása és a szövegközlési szempontok megadása – utóbbi gyakran „tollban marad" a forráskiadóknál, így a Thallóczy-hagyaték fent említett korábbi kiadói is mind mellőzték kiadási elveik ismertetését. Reisz igen takarékosan és praktikusan végzi el a dokumentumok általános jellemzését, nem terhelve ezzel az egyes leveleket. A levelek sorrendje az OSZK-beli sorozat sorrendjének felel meg, de a gyűjtemény végére került datálatlan levelek legalább körülbelüli keltezése is megtörtént. A levelekben csak a legszükségesebb esetben szerepelnek lábjegyzetek, általában a történeti munkákat,

[3] Tömöry Márta: Kossuth Lajos levelei Thallóczy Lajoshoz. *Valóság,* 1975. 4. sz. 92–103.

[4] Hogy ez a téma sem maradéktalanul feltárt, mutatja a szerző újabb dolgozata is: Reisz T. Csaba: Álláslehetőségek a 19. század végén: Csánki Dezső levéltári karrierjének kezdete. A Magyar Nemzeti Levéltár honlapjának, „A hét dokumentuma" rovatában (2017. 06. 28.) http://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/allaslehetosegek_a_19_szazad_vegen_csanki_dezso_leveltari_karrierjenek_kezdete

az említett folyóirat- vagy újságcikkek pontos adatait, illetve a további kutatást megkönnyítő levéltári ügyiratszámokat adja meg Reisz.

A forráskiadó a levelekben sokszor monogrammal, keresztnéven, vagy a Thallóczy-féle baráti kör becenevén szereplő személyek azonosítását nem a feleslegesen ismétlődő lábjegyzetek alkalmazásával oldja meg, hanem a névmutatóba utalóval veszi fel ezeket az adatokat. Így B., a „podeszta" (azaz polgármester) a névmutató alapján azonosítható Bárczy István polgármesterrel, és a további példákat is sorolhatnánk. Megjegyzendő, hogy a névmutató következetesen törekszik a születési és halálozási év megadására, ami akár a névtérépítők számára is hasznos segítségül szolgálhat. (Ugyan ki tudta eddig, hogy pl. Krommer Ferenc levéltári tiszt, később kezelő igazgató mettől meddig élt?) Ez a névmutató-megoldás követendő példa lehet más forráskiadók számára is.

A levelek tartalmát röviden így jellemzi a szerkesztő: *„Csánki Dezső leveleiben egyrészt családi ügyeivel – saját és Thallóczy fogadott fia, Dénes, valamint lánya vőlegénye, Vadon Géza karrierjének előmozdításával –, történettudományi (forráskiadási) kérdésekkel, az országos és részben a fővárosi levéltár személyzeti és szakmai ügyeivel, benne többször a levéltár építésével, valamint a Magyar Történelmi Társulat ügyeivel foglalkozik, igen őszintén, sokszor kifejezetten nyersen."* (15. o.) A levelek olvasásakor a múlt századforduló időszakának történettudományi életébe, annak kulisszatitkaiba tekinthetünk bele, és gyakran mondhatjuk magunkban, hogy *„nahát, már akkor is…?"*.

A kötet képtárral zárul, ahol időrendben eddig ismeretlen képek, levelezőlapok és levelek is szerepelnek, így segítve az olvasót a kötet két főszereplőjének elképzelésében. Ehhez az összeválogatáshoz is részletekbe menő ikonográfiai kutatást végzett a kötet szerkesztője.

A forráskiadás alaposságára jellemző, hogy legfeljebb apróbb figyelmetlenségből kerültek bele olyan hibák, amelybe a recenzens végre beleköthet. Így tévedésből Füzesabony szerepel Csánki szülővárosként (33. o.), Cherven Flóris (1840–1928) tévesen Chevra alakban szerepel a bevezetőben és a mutatóban (22. és 194. o.), Szabó Dezsőt pedig rosszul azonosította, mert itt bizonnyal nem az íróról, hanem a debreceni történészről (1882–1966) van szó (200. o.).

Bár a forráskiadást általában nem értékelik olyan súlyúnak, mint a feldolgozások elkészítését, nyugodtan állítható, hogy a jó forráskiadás elkészítése talán az egyik legnehezebb történészi feladat. A szöveggondozás, a kihagyható és kihagyandó részek megállapítása, a szövegközlési elvek és a helyesírási szempontok, az alkalmazandó apparátus helye, mértéke és mélysége összességében egy igen összetett, nagy figyelmet igénylő munka, amely alapos felkészültséget igényel annak művelőjétől.

Az a fajta részletesség, amivel e kötetben találkozhatunk, hasznos útmutatóul szolgálhat azon fiatal történészeknek – így e sorok írójának – is, akik hasonló forráskiadásra vállalkoznak. Meg kell jegyeznem, hogy Teleki Sándor naplójának kiadásához kapcsolódóan a kötetet sajtó alá rendezők éppen Reisz T. Csabával konzultálva kaptak bőséges muníciót a feladat elvégzéséhez.

A recenzens számára nem titok, hogy Reisz – aki munkatársa a levéltárban – a Thallóczy-levelezés folytatásán dolgozik, Thaly Kálmán és Thallóczy Lajos levelezésének kéziratát 2018-ban készül lezárni. Jelen forráskiadás eredményei alapján bizakodással várjuk az új kötet megjelenését, remélve egyúttal azt is, hogy más kutatók is kedvet kapnak a hagyaték további sorozatainak kiadásához, és talán a tudományos kutatómunkát támogató NKFIH-programok is támogatják a Thallóczy-életmű feldolgozását.

Szakács Annamária

EGY KORSZERŰ HADOSZTÁLYTÖRTÉNET

Aradi Gábor–Szabó Péter: *A tolnai hadosztály a Don-kanyarban. Hadiokmányok, harctéri naplók, tábori levelezőlapok és visszaemlékezések a szekszárdi magyar királyi 12. könnyű hadosztály történetéhez 1942–1943.* Budapest, Zrínyi Kiadó, 2017, 556 o.

A kötet Szabó Péter és Szilágyi Mihály *Tolnai honvédek a Donnál (1942–1943)* című kötetének[1] második, bővített és jegyzetekkel ellátott kiadása. A szerzőket erkölcsi parancs, a hősi halottak, a háború következtében elhunytak emléke előtti tisztelgés szándéka vezette. Csak negyed évszázada mondhatjuk ki, hogy a második világháborús honvédjeink, akik a hadszíntereken küzdve kötelességüket teljesítették, főhajtást érdemelnek. A kommunista diktatúra idején „bűnösök" voltak, mert a Szovjetunió ellen fogtak fegyvert, és úgymond „területrabló fasiszta hadjáratban" vettek részt.

A korábbi mű a hadtörténeti megközelítés, a doni hídfőcsaták megörökítése mellett társadalomtörténeti vonatkozásban a szülőföldtől távol helytálló magyar honvédek megrendítő sorsát örökítette meg eredeti dokumentumok és visszaemlékezések alapján. Akkor, az ezredforduló idején a történet „megírását" követelte meg a kibeszélés kényszere, napjainkra pedig egy hadtörténeti forráskiadványt eredményezett.

A szerzőpáros munkájának alapjául a honvédalakulatok korabeli harctudósításai, parancsai és helyzetjelentései szolgáltak. A fronthétköznapok és a tábori élet hiteles érzékeltetésére a megőrzött frontnaplókat, tábori levelezőlapokat, a szabadságos katonák által hozott leveleket, történeti értékű visszaemlékezéseket és a korabeli tolnai sajtóban közzétett, hadigazdálkodással, hadigondozással, téli ruhagyűjtéssel és a frontkatonákkal való kapcsolattartással foglalkozó híradásokat használták fel. A szerzők a bevezetőben Szilágyi Mihály helytörténésznek, a kötet első kiadása társszerzőjének elévülhetetlen érdemeit hangsúlyozzák az egykori tolnai honvédek harctéri naplóinak, visszaemlékezéseinek és tábori leveleinek gyűjtésében, illetve a velük felvett több mint negyven riport elkészítésében, ezeket a történeti

[1] Szabó Péter – Szilágyi Mihály: *Tolnai honvédek a Donnál (1942–1943).* Szekszárd, 2001.

értékű háborús kordokumentumokat jelen kötetükben is felhasználták. Külön 60 oldalas fejezetté vált az új kötetben a hadigazdaság keretei közé kényszerített tolnai háborús hátország.

A kiadvány a második világháborús csapattörténetek közé tartozik, melyek 2001-től jelentek meg. Műfajilag az első világháborús ezredkrónikák az elődei, melyektől azonban mind szemléletben, mind az események több szempontú bemutatásában különböznek. Jelen kötet, a korábbihoz hasonlóan a tárgyalt események kronologikus sorrendjét követi, azonban minden egyes fejezetét hadtörténeti feldolgozások: a Hadtörténelmi Levéltárban és a különböző családi archívumokban őrzött korabeli hadiokmányok, személyes frontnaplók, visszaemlékezések, feljegyzések és sajtóhíradások alkotják. Az „egy forrás nem forrás" elve esetükben úgy működik, hogy egy eseményről, például partizántámadásról több forrást sorakoztatnak fel, ez teszi izgalmas olvasmánnyá és plasztikussá a megrajzolt képet.

Egy rövid történelmi háttér felvázolása után a szerzők hét fejezetben a szekszárdi, tolnai, sárbogárdi és pécsi csapattesteket magába foglaló, szekszárdi parancsnokságú 12. könnyű hadosztály 1942–43. évi keleti hadszíntéri harcainak és tábori életének bemutatására vállalkoztak. A tolnai specifikumok egyben a 2. magyar hadsereg harcát, annak előzményeit, hátterét is megmutatják, a rövid terjedelem folytán a recenzens nem képes visszaadni a mű árnyaltságát. A terület-visszacsatolások következtében megnagyobbodott országban aránytalanul magas volt a mozgósított honvédalakulatok száma az északnyugat- és dél-dunántúli megyékben, így például Tolnában, ahol jelentős német nemzetiségi lakosság is élt.

A szerzők korabeli fényképfelvételeket tesznek közzé a tolnai honvédalakulatok hadszíntérre vonulásáról, a hadműveleti területen való 1000 kilométeres gyalogmenetéről, a súlyos korotojaki hídfőcsatáról, az egységek Don menti védelmi berendezkedéséről, fronthétköznapjairól, tisztikaráról és legénységi állományáról, katonáinak a helyi orosz lakossággal való kapcsolatáról, arcvonalának 1943. január 14-ei scsucsjei áttöréséről, a visszavonulásáról, illetve megmaradt részeinek 1943. április végi – május eleji hazatéréséről.

A IV. hadtest és a VII. hadtest kötelékében lévő tolnai honvédek kiszállítására 1942 júniusában került sor, óriási kerülővel. Galántán keresztül, a Vág völgyén felfelé haladva Cseh-, illetve Lengyelországon át Breszt-Litovszk érintésével a Pripjaty mocsarakon áthaladva Resicáig vonattal, innen a kijelölt hadműveleti területre gyalogmenetben, több mint 1000 km megtételével jutottak el. Így augusztus elején (6-án) kerültek ki a Don térségébe, Osztrogozsszkba.

Innen menetből augusztus 7-én, 8-án ellentámadásba mentek át a korotojaki hídfő ellen. Ebben a hadműveletben a szekszárdi 12. könnyű hadosztály két ezrede, az ugyancsak szekszárdi 18. és 48. gyalogezred vett részt; az erős túlerő, valamint a teljesen ismeretlen harci terep folytán 10–12 nap alatt óriási veszteségeket szenvedett, harci állományának a felét vesztette el. A kivérzett egységeket egy német lövészhadosztály váltotta le augusztus 20. körül. Ekkor érkezett ki a teljes VII. hadtest, felfejlődésével a hadsereg elfoglalta az ún. védőkörletét. Ez a stratégiai szem-

pontból rendkívül fontos terület Voronyezstől délre kezdődött, és a Don folyó mentén 208–210 km hosszúságban húzódott. Az első vonalba a tolnai alakulatok kerültek, különösen a 12. könnyű hadosztály a VII. hadtest kötelékében, méghozzá a legveszélyesebb részre, a scsucsjei hídfőhöz. A védőállás összefüggő vonalat képezett, minden mélység nélkül. December közepére a 12. könnyű hadosztály alakulatai a második legerősebb és legkiépítettebb szovjet hídfőállás előtt elhelyezkedve, rendkívül előnytelen és kilátástalan helyzetben várták sorsuk beteljesülését.

A magyar arcvonal első jelentős áttörése 1943. január 12-én délelőtt, a hadsereg cérnavékony vonalának talán leggyengébb szakaszán, az urivi dombháton következett be. Az ellenséges támadás január 14-re már 40 km kiterjedésben, 20 km mély előrenyomulást eredményezett a támadóknak, s a hadsereg arcvonala végérvényesen kettészakadt. Scsucsjénél 3 km szélességben közel 100 harckocsi támogatásával rohanták meg a szovjetek a szekszárdi 12. könnyű hadosztály állásait. A tüzérségi előkészítés után a szovjet gyalogság megtévesztő harcmodorban támadt: a szovjetek egy csoportja vállra akasztott fegyverrel és feltartott kézzel közelítette meg a magyar állásokat, majd katonáik az árokba ugorva lekapták fegyvereiket, és kíméletlen harcot kezdeményeztek. Az orosz páncélosokkal szemben a gyalogság a gyenge páncélelhárítás miatt védtelennek bizonyult. A mindinkább fellépő lőszer- és élelemhiány, párosulva a szokatlanul nagy hideggel, megtörte a védők ellenálló erejét. A doni állások kézbentartásáért súlyos, vereséggel végződött harcokat vívtak több mint 12 napon át. A harcokban a magyar csapatok emberfeletti hősiességről tettek bizonyságot, esküjükhöz híven bátran helytálltak.

Végül a gazdag mellékletekről néhány sorban. A kötet második részében találhatók a sajtó alá rendezett dokumentumokban fellelhető katonai személyek harctéri szolgálatára koncentráló, és második világháborús kitüntetéseiket is tartalmazó rövid életrajzai. Míg a súlyos harcok során elesett, eltűnt, illetve a háborút követően nyugatra távozott tisztek és legénységiek háborús katonai szolgálatáról kevesebb, a megpróbáltatásokat szerencsésen túléltekről ezek több tájékoztatást nyújthattak. A memoárok, frontnaplók és a korabeli hadiokmányok szerzőinek, szerkesztőinek életrajzai nem külön, hanem írásaik elején találhatók. A 12. könnyű hadosztály tisztjeinek és legénységének portréfelvételei mellett feltüntették a képek származási helyét, a felhasznált irodalmat, a levéltári, illetve kéziratos forrásokat. Kiadványuk legvégén a szerzők CD-lemezen az egykori, illetve a jelenlegi Tolna megye településein, valamint a sárbogárdi és a pécsi járásokban született azon katonák és munkaszolgálatosok adatait publikálták, akik a 2. hadsereg kötelékében, a keleti hadszíntéren hősi halált haltak, hadifogságba estek, vagy nyomtalanul eltűntek 1942–1943 folyamán.

Szőts Zoltán

A MAGYAR KÜLPOLITIKA SZOLGÁLATÁBAN?

Baráth Magdolna – Gecsényi Lajos (szerk.): *Főkonzulok, követek és nagykövetek, 1945–1990.* A bevezető tanulmányt írta: Baráth Magdolna. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015 /Magyar Történelmi Emlékek sorozat/, 306 o.

A Baráth Magdolna és Gecsényi Lajos által szerkesztett és Baráth Magdolna bevezető tanulmányával ellátott kötet hiánypótló munka, tekintve, hogy széles forrásbázisra alapozva foglalja össze a külügy- és belügyminisztérium személyzeti munkáját, ismerteti a diplomáciai kar életrajzát, valamint a követségek/nagykövetségek archontológiáját. Könyvük úttörő munkának számít, hiszen Magyarországon eddig nem jelent meg a francia *Annuaire Diplomatique et Consulaire* sorozathoz hasonló, a diplomáciai tisztviselők életrajzát magában foglaló kézikönyv, amelynek segítségével egészen napjainkig megismerhetjük a *Quai d'Orsay* hivatali szerkezetét, a diplomaták szakmai életútját. Ugyancsak mintaként szolgálhat számunkra a Jean Baillou által szerkesztett *Les affaires étrangères et le corps diplomatique français* című kétkötetes kézikönyv, amely 1870-től a nyolcvanas évek elejéig dolgozza fel a francia külügyminisztérium hivataltörténetét. Ez a recenzió természetesen nem azt taglalja, hogy a francia külpolitika történetének megírására a magyar földi halandónak milyen lehetőségek állnak rendelkezésére, hanem arra szeretné felhívni a figyelmet, hogy a szerzőpáros kézikönyve – mint már említettük – nemcsak fontos, hiánypótló mű, hanem nemzetközi mércével mérve is figyelemre méltó.

A magyar külpolitika 20. századi történetének megértéséhez úttörő kutatásokat végzett Pritz Pál a két világháború közötti korszak magyar külügyminisztériumának hivataltörténete és a külügyi tisztviselők életútjának kutatásával. Baráth Magdolna és Gecsényi Lajos könyve az 1945 és 1990 közötti korszak vezető külügyi tisztviselőinek archontológiáját ismerteti. Ez a feladat korántsem volt egyszerű vállalkozás, amit az is jelez, hogy a kötet elkészítésének ötlete ugyan már régen megszületett, de a megvalósuláshoz egészen 2015-ig várni kellett.

A szerzők a *Szerkesztői bevezető*ben ismertetik a módszertani szempontokat és a kutatási alapelveket. A bevezetőben részletes szakirodalmi összefoglalót olvashatunk, illetve áttekinthetjük azokat a honlapokat is, amelyeken keresztül életrajzi információkat lehet szerezni: A kötet„*397 főkonzul, rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter, rendkívüli és meghatalmazott nagykövet rangban lévő diplomata életrajzát tartalmazza az 1945–1990 közötti időszakból. (Azaz nincsenek közöttük olyan külügyi vezetők, akik nem kapták meg ezt a rangot. Ilyen volt Berei Andor, Péter János, Horn Gyula.)"* (7. o.)

Baráth Magdolna 75 oldalas bevezető tanulmányában (*Diplomaták a változó világban)* alapos és pontos képet rajzol a külügyi apparátus történetéről, annak alakulásáról, a külügyminisztérium személyi összetételének változásáról és a külügyi tisztviselők képzéséről. Ezzel kapcsolatban így fogalmaz: „*Ez az írás nem vállalkoz-*

hat arra, hogy feldolgozza Magyarország külpolitikájának történetét, még csak arra sem, hogy a külügyminisztériumban történt szervezeti változásokat részletesen ismertesse. Célkitűzésünk az volt, hogy egyfajta történeti keretet adjunk a kötetben közölt életrajzoknak." (11. o.)

A hét fejezetre tagolt bevezető tanulmány valóban keretet ad a magyar külügyi apparátus történetének megértéséhez, kiegészíti azt és kerek egészet alkot. 1945 után Magyarország elvesztette függetlenségét, így a külügyi szolgálat tisztviselőinek kiválasztásában értelemszerűen a kommunista ideológia iránti hűség, illetve a megbízhatóság fontosabb szerepet játszott, mint a szakmai tudás. A külügyi szakma színvonalának csökkenése jól tetten érhető akkor, ha összevetjük az 1945 előtt keletkezett források stílusát, a szövegek nyelvtani helyességét azon forrásokéval, amelyeket az ötvenes-hatvanas években a diplomáciai munkát végzők készítettek. A különbség jól érzékelhető!

1945 után a magyar külügyi szolgálat állományát szinte teljesen lecserélték, és a külügyminisztériumot a kommunista párt tagjaival töltötték fel. A második személyi csere az 1956-os forradalom utáni időszakban következett be. Ebben a periódusban már fontos szerepet töltöttek be azok a fiatalok, akik az ötvenes évek első felében a Szovjetunióban tanultak, és akikkel újra lehetett kezdeni a kommunista rendszer építését. Baráth Magdolna tanulmánya bemutatja azt a folyamatot, ahogy a kommunista vezetés a hatvanas évektől kezdve igyekezett a diplomáciai munka színvonalát emelni. A Külügyi Akadémia által az ötvenes években szervezett, de komoly diplomáciai ismereteket nem nyújtó „gyorstalpalók" után a Marx Károly Tudományegyetemen 1963-ban indult el a nemzetközi kapcsolatok szak, és az első hallgatók 1967-ben kapták meg diplomájukat. Ezzel párhuzamosan a Szovjetunióban is egyre többen végeztek, az ő munkába állásuk tovább növelte a diplomáciai tevékenység szakmai színvonalát. Baráth Magdolna tanulmányából láthatjuk, hogy a diplomáciai szolgálatba lépők rendszer iránti lojalitása, elvi elkötelezettsége még a hetvenes-nyolcvanas években is kiemelt fontosságúnak számított. Ugyanakkor a diplomácia színvonalának fejlesztése érdekében végzett munka a nyolcvanas évekre „érett be". Az 1989/1990-es politikai rendszerváltozás ismét komoly személycserét eredményezett, bár – eltérően a korábbi fordulópontoktól – a legjobb szakemberek 1990 után a külügyminisztérium állományában maradhattak, mivel szakmai munkájukat a demokratikusan választott kormány is elismerte.

Érdemes lenne tehát a külügyi tisztviselők archontológiáját folytatni az 1990 utáni időszakra vonatkozóan is. Az általam említett, francia *Annuaire Diplomatique et Consulaire* című kiadvány erre követendő példaként szolgálhat.

1945 és 1990 között a szovjet befolyás a magyar külügyi szolgálat működésére egyértelmű, de a magyar diplomaták titkosszolgálati kapcsolatait nagyrészt még mindig homály övezi. Borhi László értékelése szerint[1] ennek feltárása még hosszas kutatást igényel, és ehhez elsődlegesen a titkosszolgálati levéltárak iratait kell(ene)

[1] Borhi László: Főkonzulok, követek és nagykövetek. (Ismertető.) *Századok*, 2016. 6. sz. 1617–1620.

tanulmányoznunk. Érdemes tehát elgondolkodni azon, hogy a magyar diplomácia szolgálatában lévő személyek életrajza mennyire fedi le a valóságot, vagyis a hivatalos életrajz mellett hogyan és milyen formában lehet(ne) megismerni az ún. „nem hivatalos" életrajzot, és a kettő egybevetésével milyen személyiségrajzot lehet(ne) megrajzolni egy-egy diplomatáról. A kötetben közölt életrajzok tehát más külügyi és titkosszolgálati levéltárak iratainak tanulmányozásán keresztül válhatnak teljessebbé és pontosabbá.

A kötet második részének *A külképviseletek archontológiája* című fejezete ábécérendben tartalmazza a magyar külképviseletek archontológiáját, miközben az *Életrajzok* című rész 397 főkonzul, követ és meghatalmazott miniszter, rendkívüli és meghatalmazott nagykövet életrajzát foglalja magában. A könyvet rövidítések jegyzéke és névmutató zárja.

Összegezve tehát megállapíthatjuk, hogy Baráth Magdolna és Gecsényi Lajos olyan kézikönyvet állított össze, amely hasznos segítséget jelent a korszakkal foglalkozó szakemberek számára. Munkájukkal egyben ráirányítják figyelmünket arra, hogy fontos ismernünk a kommunista rendszer tisztviselőinek életrajzát, a magyar diplomata kar felkészültségét. A diplomáciai munka sajátosságai miatt azonban ehhez szükséges a titkosszolgálati dokumentumok kutatása is. Baráth Magdolna tanulmánya a magyar külügyi szolgálat történetének megértéséhez alapmunkaként szolgál, egyben figyelmeztet a klasszikus levéltárosi feladatok, vagyis a hivataltörténetírás fontosságára. A Gecsényi Lajos által szerkesztett archontológia olyan alapinformációkat tartalmaz, amelyek elengedhetetlenül szükségesek ahhoz, hogy az 1945 és 1990 közötti külügyi szolgálat működését megismerjük.

Baráth Magdolna és Gecsényi Lajos könyve méltó folytatását jelenti annak a hagyománynak, amelyet Pritz Pál alapozott meg a két világháború közötti magyar külügyi szolgálat hivataltörténetére irányuló kutatásaival. Óhatatlanul is felmerül bennünk a kérdés, hogy az 1945 és 1990 között időszakban a magyar diplomaták hogyan és milyen mértékben tudták befolyásolni a magyar külpolitikát, illetve milyen mértékben érvényesült a szovjet befolyás a külügyi munkában. Láthatjuk, hogy a Szovjetuniótól való függés egészen a rendszerváltozásig alapvetően meghatározó volt: Magyarország még 1989-ben is szovjet beleegyezéssel vette fel a diplomáciai kapcsolatot Izraellel és Dél-Koreával, amit a nyilvánosság akkor az önálló magyar külpolitika jeleként értékelt, holott éppen ennek az ellenkezőjéről volt szó. A magyar külügyi apparátus helyét és szerepét tehát történelmi kontextusban kell értelmeznünk, ismernünk kell a nemzetközi kapcsolatok változásait és a geopolitikai realitásokból következő lehetőségeket, amelyek Magyarország esetében is hangsúlyos tényezőt jelentenek. A két szerző munkája ehhez alapvető kézikönyvként szolgálhat. Közel hozza hozzánk a szereplőket, egyben segíti a diplomáciatörténeti kutatásokat, így a korszakkal és a témával foglalkozó szakemberek könyvtári polcán méltó helyet foglalhat el.

Garadnai Zoltán

„ARCHIVIO CASAROLI" – A CASAROLI-LEVÉLTÁR

Somorjai Ádám OSB: *Nuove fonti per la causa Mindszenty nelle carte Casaroli 1962–1995 / Újabb Mindszenty-források Agostino Casaroli levéltári hagyatékában.* Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (METEM) – Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2017 /METEM Könyvek 88. Sorozatszerkesztők: Várszegi Asztrik és Zombori István/, 146 o.

A legtöbb sikeres könyvkiadó bizonyára rendelkezik valamilyen küldetéstudattal. A Magyar Egyháztörténeti Enciklopédiai Munkaközösség (METEM) és a *Historia Ecclesiastica Hungarica* Alapítvány (HEH) a küldetéstudatán túl valóságos missziót tölt be a magyar egyháztörténet-írásban.

A 2018-ban harminc éves METEM azzal a céllal jött létre 1988-ban, hogy a magyar katolikus egyház ezeréves története során alapított, létezett és működő valamennyi plébániájának – a jelen határokon belül és azokon túl bárhol a világban – a történetét feldolgozza, és azt a „Magyar Egyháztörténeti Enciklopédiába" felvegye.

A HEH 1995 áprilisában jött létre nonprofit szervezetként. Egyik fő feladata, hogy megjelentesse és terjessze a METEM kiadványait, továbbá új lendületet kíván adni a magyar egyháztörténeti kutatásoknak. Ennek érdekében az alapítvány széleskörű együttműködést épített ki a hazai és külföldi egyetemekkel, főiskolákkal, akadémiákkal, egyházi és civil szervezetekkel, alapítványokkal. Ezt a szerteágazó munkát lényegében két ember végzi: dr. Várszegi Asztrik püspök, főapát (Pannonhalma) és a HEH „motorja", dr. Zombori István történész (Szeged). Fáradhatatlanul keresik az újabb és újabb szerzőket, kiadványokat. Felhajtják a kiadáshoz szükséges pénzt. Mindkettőjük munkáját az egész egyháztörténész szakma nagyrabecsülése övezi.

Az alapítvány jelentős publikációs tevékenységet folytat. Kiadja a *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* című folyóiratot, amely a hazai és a határon túli, külhoni magyar egyházak történetére vonatkozó tanulmányokat közöl. A folyóirat 27. évfolyama 2015-ben jelent meg. Közel másfélszáz egyéb kiadvány mellett 2017-ben jelent meg a METEM Könyvek 88. darabja,[1] Somorjai Ádám legújabb könyve.

Amennyiben a METEM és a HEH missziót teljesít, fokozottan igaz ez a megállapítás a legújabb METEM könyv szerkesztő-szerzőjére, Somorjai Ádámra, a Vatikáni Levéltár egykori munkatársára, egyháztörténészre, bencés szerzetesre. Immár bő évtizede komoly elkötelezettséggel kutatja, tárja fel és adja közre a Mindszenty József bíborosra, esztergomi érsekre vonatkozó, elsősorban külföldi levéltárakban fellelhető dokumentumokat.[2]

---

[1] Az alapítvány honlapja – http://www.heh.hu/alapitvany.html (Az utolsó letöltés dátuma: 2017. december 7.).

[2] A több tucatnyi tanulmány és kisebb terjedelmű közlemény mellett lásd az alábbi önálló köteteket: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty. Documenta 1971–1975. Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása 1971–1975. Tanulmányok és szövegközlések.*

Az új kötet megjelentetéséhez az adta az apropót, hogy Agostino Casaroli bíboros (1914–1998), államtitkár (1979–1990) hagyatéka a közelmúltban bekerült a Vatikáni Levéltárba. Ahogy azt a szerző megjegyzi, a Vatikánnál szolgálatot teljesítő, és Vatikán Városállam területén elhunyt főpapok hagyatékát megtekinti a Vatikáni Államtitkárság levéltárosa, különválasztva a hivatali tevékenységgel kapcsolatos iratokat. Csakhogy Casaroli hagyatékával nem ez történt: a bíboros, államtitkár halála után a magánlevéltára kikerült Vatikán Állam területéről. Az unokahúg és örökös, Orietta Casaroli adományaként a hagyaték a bíboros egykori egyházmegyéjébe, Piacenzába, Bedóniába került. A dokumentumok nagyobb részét, a magánkönyvtárat és a fotóanyagot ma is ott őrzik. A kisebbik részt, lényegében a Vatikáni Levéltár illetékességébe tartozó hivatali iratokat a Pármai Állami Levéltárban helyezték el. A szakma megismerhette az iratokat, mivel levéltári feldolgozásuk már 2000 júniusában megkezdődött, és egy rövid leírása 2006-ban meg is jelent.[3]

A pármai levéltárban az iratok a kutatók számára hozzáférhetőek voltak, több publikáció is született az elmúlt években, közülük az egyik jelentősebb a perugiai egyetemen egyházjogot tanító Barberini professzor 2008-ban kiadott kötete.[4] Somorjai Ádám is összefoglalja a Casaroli-hagyaték eddigi közléseit, de nem sza-

Romae, 2007; *Ami az emlékiratokból kimaradt. VI. Pál és Mindszenty József, 1971–1975*. Pannonhalma, 2008; (Zinner Tiborral közösen): *Majd' halálra ítélve. Dokumentumok Mindszenty József élettörténetéhez*. Budapest, 2008; *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty*. II. *Documenta 1956–1963. Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása*. II. *Tanulmányok és szövegközlések*. Budapest, 2009; *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty*. III/1. *Documenta 1963–1966. Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása*. III/1. *Tanulmányok és szövegközlések*. Budapest, 2010; (Zinner Tiborral közösen): *Szeizmográf a Szabadság téren. Mindszenty bíboros levelezése az USA elnökeivel és külügyminisztereivel, 1956–1971*. Budapest, 2010; *Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez – Letters to the Presidents. Cardinal Mindszenty to the Political Leaders of the United States, 1956–1971*. Budapest, 2011; *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty*. III/2. *Documenta 1967–1971. Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása.* III/2. *Tanulmányok és szövegközlések*. Budapest, 2012; *The Cardinal Mindszenty Documents in American Archives. A Repertory of the six Budapest Mindszenty Boxes – Mindszenty bíboros budapesti amerikai követségi tartózkodásának dokumentumai. Repertórium*. Ed. by Adam Somorjai Pannonhalma /The Cardinal Joseph Mindszenty Papers, Subsidia 1./; *„His Eminence Files". American Embassy Budapest. From Embassy Archives, 15 (1971). Mindszenty bíboros az Amerikai Nagykövetségen. Követségi Levéltár 15 (1971)*. Budapest, 2012, 2. javított kiadás; (Zinner Tiborral közösen): *Do Not Forget This Small Honest Nation. Cardinal Mindszenty to 4 US Presidents and State Secretaries 1956–1971 as conserved in American Archives and commented by American diplomats. A documentary overview*. Bloomington (IN), 2013; (Vecsey József társszerzővel): *Törésvonalak Mindszenty bíboros emlékirataiban. Tartalmi és szövegközlési sajátosságok*. Budapest, 2013; (Zinner Tiborral közösen): *A Szabadság térről Washingtonon át a Vatikánba – és vissza. Mindszenty József bíboros, prímás, esztergomi érsek követségi levelezése az Apostoli Szentszékkel, 1956–1971.* Budapest, 2016 /VERITAS Könyvek 4./.

[3] Vö. Somorjai: *Nuove fonti per la causa Mindszenty nelle carte Casaroli 1962–1995…* 10. 3. jegyzet.

[4] Vö. Uo. 11. 11. jegyzet. – *La Politica del dialogo. Le carte Casaroli sull'Ostpolitik vaticana*. Szerk. Giovanni Barberini. Bologna, 2008 /Santa Sede e politica nel novecento 7./.

bad megfeledkezni az első nyilvános publikációról. Maga Agostino Casaroli is a rendelkezésére álló iratokból dolgozva adta közre magyarul is megjelent könyvét.[5]

A széles körben ismertté vált iratoknak a titkos minősítése tehát tarthatatlanná vált a vatikáni beszállítást követően, ezért a Casaroli-hagyaték nem a Titkos Levéltárban, hanem az Államtitkárság Történeti Levéltárában került elhelyezésre. Azonban ez csakis azokra az iratokra vonatkozik, amelyeket Casaroli a hivatali működése során magánál tartott, amelyekből dolgozott, amelyek kikerültek a vatikáni hivatalos ügymenetből. Mindazon iratok, amelyek a Vatikán hivatalaiban keletkeztek és maradtak megőrizve, továbbra is titkosak. A vatikáni *Ostpolitik* tehát majd csak akkor lesz egészében kutatható és feldolgozható, ha a Casaroli-féle titkos aktákat is, no meg a lengyel, cseh-szlovák, magyar, bolgár, jugoszláv levéltárak vonatkozó forrásait, és különösképpen a moszkvai levéltárak ma még alig ismert dokumentumait is megismerhetik az érdeklődők.

Somorjai Ádám új könyve tehát csak azokat a Casaroli-iratokat tartalmazza, amelyek a bíboros halálát követő évtizedben ismertté váltak, és most nemrég a Vatikáni Államtitkárság Levéltárában kerültek elhelyezésre. Mégsem lehet azt mondani, hogy akkor ez a kiadvány most érdektelen lenne. Egyáltalán nem! A kötetnek éppen az az érdeme, hogy pontosan leírja, bemutatja a Casaroli-fondot, ahogyan az a Vatikáni Levéltárban elérhető. Most ráadásul magyarul és olaszul is olvasható a jegyzék. Ezen túlmenően a METEM Könyvek 88. kötetében, 60 oldalon, 11 dokumentum segítségével követhetjük a magyar és vatikáni eseményeket 1962-től (csak utalunk ennek az évnek az egyházpolitikai jelentőségére: a II. Vatikáni Zsinat első ülésszakára, a vatikáni–magyar kapcsolatfelvételre) 1971-ig, Mindszenty József bíboros Magyarországról való távozásáig.

*

A bemutatott levéltári hagyatékot az olasz szakirodalom „Archivio Casaroli"-nak (Casaroli-Levéltár) nevezte el. A levéltáros számára rendkívül tanulságos a Casaroli-iratok sorsa. Ebben az esetben is az történt, hogy egy hivatali feladatokat ellátó személy (illetve annak örököse) a működése során keletkezett magániratait, amelyek a személyének és nem a hivatalának szóltak, összekeverte a hivatalos tevékenysége során keletkezett iratokkal. Ez a hozzáállás nem példa nélküli sajnos Magyarországon sem.

Ortutay Gyula néprajztudós, volt kultuszminiszter a különböző közfeladatai lejártával, az általa kezelt köziratokat egyszerűen hazavitte, haláláig saját tulajdonaként kezelte. A dokumentumok 1978-ban bekerültek ugyan az Új Magyar Központi Levéltárba, de „zárt letétként", azaz a kutatás elől elzárt iratokként a levéltár munkatársai csak őrizhették, de nem rendezhették azokat. A letét lejárta után, 2003-ban, a politikus örökösei tévesen úgy vélték, szabadon rendelkezhetnek

[5] Agostino Casaroli: *A türelem vértanúsága. A Szentszék és a kommunista államok (1963–1989)*. Budapest, 2001.

az iratokkal, és úgy nyilatkoztak, hogy hajlandók ezeket eladni a Magyar Országos Levéltárnak (MOL). A közfeladatok ellátásával kapcsolatos iktatókartonokkal és érkeztető pecséttel is ellátott iratokról végül az örökösök lemondtak, elismerték azok közirat voltát. A források kutathatóvá váltak, mint a szintén az „Ortutay család birtokában" lévő, Ortutay Gyulának a Magyar Központi Híradó elnökeként, a Hazafias Népfront főtitkáraként, vagy az ELTE rektoraként keletkezett iratai is.

Nyers Rezső, aki pártfunkciói mellett állami tisztségeket is betöltött (többek között pénzügyminiszter, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének igazgatója is volt), nyugdíjazása után ugyancsak hazavitte a hivatali ideje alatt keletkezett iratait. A MOL felvette vele a kapcsolatot. Nyers Rezső 2004 októberében kelt nyilatkozatával átadta a levéltárnak a mintegy 2,7 ifm terjedelmű irategyüttest. Döntő többségükben MDP- és MSZMP-iratokról volt szó, amelyeket a MOL őrizetében lévő pártanyagba soroltak be. Egy csekély részük, körülbelül 0,4 ifm iratanyag a jogutód Magyar Szocialista Pártot illette.

A köziratok „magánosítása" nem csak a diktatúra jellemzője. 2003-ban a Köztársasági Elnöki Hivatalnak a Sándor-palota elkészült épületébe történő beköltözésekor derült ki, hogy mintegy tízévnyi irat hiányzik az irattárból. Ezek utóbb a Göncz-villában maradéktalanul előkerültek. Göncz Árpád köztársasági elnök készségesen átadta az iratokat a Levéltárnak.

Sajnos nem ez történt Pozsgay Imre államminiszter irataival. Ő 1996-ban a köz- és magániratait, 101 dobozt, az Amerikai Egyesült Államokba küldte. Az iratok ma az amerikai Hoover Intézetben érhetők el. A Stanford Egyetem 2009-ben nyitotta meg archívumát a „Pozsgay-hagyaték" kutatói előtt. Az 1953 és 1989 között keletkezett iratanyag Pozsgay Imre beszédeit, írásait, felszólalásait, jegyzeteit, interjúkat, az MSZMP KB üléseinek jegyzőkönyveit, belügyi jelentéseket, leveleket tartalmaz.

Ahogy Agostino Casaroli mondta volna: „*Nihil sub sole novum*", azaz „*Nincs új a nap alatt*".

Szabó Csaba

KÉMTÖRTÉNET MÁSKÉNT

Majtényi György – Mikó Zsuzsanna – Szabó Csaba (szerk.): *Kémek, korok, életek. Erica Glaser Wallach és Noel H. Field története*. Budapest, Libri Kiadó – Magyar Nemzeti Levéltár, 2017, 413 o.

A 2017-es karácsonyi forgatagban egy kettős kémtörténetet ígérő tetszetős könyv került a legnagyobb hazai könyvesbolthálózatok polcaira. A figyelemfelhívó borítóval megjelenő, angol nyelven is publikált kötetben azonban nem fikciós regényt, hanem egy történeti forráskiadványt találhatunk. A könyv egy globálisan is meghatározó, jól ismert hidegháborús történetről, a magyar politikatörténet egy meghatározó eseményéről (a Rajk-perről és következményeiről) szól, első megközelí-

tésben a sztálini konstruált perek világának bemutatását ígéri. Ám a Noel Haviland Field és nevelt lánya, Erica Glaser Wallach kapcsolatát feldolgozó tudományos-ismeretterjesztő vállalkozás nemcsak egy izgalmas dokumentarista munka, hanem érdekes barangolás is a történeti megismerés határterületein.

A kötetet fellapozva, az érdeklődők szembesülhetnek azzal, hogy a kiadvány egy összeszokott csapat együttműködésének gyümölcse. A könyv a Magyar Nemzeti Levéltár vezetőinek, Mikó Zsuzsannának és Szabó Csabának, valamint (egykori közvetlen) kollégájuk, Majtényi György szerkesztésével látott napvilágot. A honi historiográfiában ritkaságszámba menő „duplakönyv" létrehozásában fordítóként azonban még számosan közreműködtek. Végső soron a nagyszabású vállalkozás bázisát a levéltár és a Libri Kiadó hosszú távú együttműködése biztosította. A munka tehát egy megkezdett sorozat részeként is olvasható, míg az aktuális, azaz évfordulós kontextust a GULÁG emlékbizottság támogatása jelöli.

A könyv borítóján látható két alak egy kettős élettörténet elbeszélését ígéri. Noel Haviland Field és nevelt lánya, Erica Glaser Wallach a második világháborút követően alig néhány évvel a hidegháborús frontvonalakon találták magukat, ügyük a nagyhatalmak közti összeütközések egyik fókuszpontjává lett. A Prágából 1949-ben elrabolt Field és az 1950-ben Berlinben letartóztatott Erica kényszervallomásait számos konstruált ügyben felhasználták, noha őket formálisan soha nem ítélték el. A bevezető tanulmánnyal ellátott dokumentum-válogatás, az informatív, de kellő tömörséggel írt hivatkozások révén sorsuk alakulása, meghurcoltatásuk folyamata (annak elő- és utótörténetével), valamint a korszak nemzetközi viszonyainak változásai részleteikben is megismerhetőek. Közben e rendkívül sűrű, sokrétű olvasmány, tudományos forráskiadvány számos ponton érintkezik az elmúlt években dinamikusan felpörgő jelenkor-történeti (illetve kifejezetten állambiztonsági tematikájú) könyvkiadással. Ugyanakkor a könyv olvasható személyes drámaként, fejlődés- (és felejtés-) történetként, vagy egy olyan családregényként, amely napjainkig is hat és sokakat megmozgat.

A könyvhöz recenzensként közelítve ugyanakkor választ kívántam kapni arra a kérdésre, hogy a szerzők miért vágtak bele ebbe a munkába. A többdimenziós vállalkozás miatt egyszerre kerestem azt, amiért a munka a szélesebb közönség számára érdekes lehet, ugyanakkor a tudományosság számára is rendelkezik hozzáadott értékkel. Ha ehhez hozzávesszük a könyv angol nyelvű változatával megcélzott olvasóközönséget, érezhető, hogy a kihívás korántsem szokványos. Hiszen Noel Field története a korszak iránt érdeklődők számára jól ismert, sorsa sokszorosan feldolgozott. Szerepe jól dokumentált a közép-európai koncepciós, konstruált kirakatperek láncolatában. Magyarországon az 1949-es Rajk-per e különös szereplőjéről, a rejtélyes el nem ítélt figuráról számos publikáció született. Személyének későbbi (szabadulása utáni) felhasználásáról is említést tettek a vonatkozó tanulmányok. A nemzetközi visszhangot kiváltó perekről, eljárásokról szóló egykorú tudósításokon, politológiai elemzéseken túl, a nemzetközi szakirodalomban is elemezték sajátos „összekötő" szerepét Kelet és Nyugat konfliktusá-

ban. Drámai, fordulatos sorsáról a történeti elemzések mellett dokumentumfilmek is készültek. (Minderről a könyv alapos bevezető tanulmányának historiográfiai részei is áttekintést adnak.)

Field kétségkívül egy ismert 20. századi szimbólum, egy ideológiákat, törekvéseket, útkereséseket megtestesítő alak, akinek különös transzfer-szerep jutott. Élettörténete Nyugaton és Keleten is elbeszélhető. Személyiségfejlődésének állomásai a legkülönbözőbb helyszínekhez kapcsolódnak, legyen szó a pacifista mozgalomról, a Népszövetség apparátusáról, a második világháború alatt is tevékeny nemzetközi segélyszervezetekről, vagy a világméretekben kiépülő kommunista hálózatról, végül a kádári Magyarország hétköznapjairól. A jelen kötetben kétszereplőssé bővített dráma érzékletesen tárja fel, hogy a 20. századi globális hatalmi játszmák miként daráltak fel személyes kapcsolatokat vagy akár emberi személyiségeket is.

A kritikai megközelítéssel élők számára a tanulmány és a közölt forrásegyüttes indirekt válaszokat ad a (papíralapú) publikációval kapcsolatos kérdésekre. A könyvben jól érezhető a szerkesztők azon felfogása, amely a történeti megismerést egy folyamatnak, a történetírást folyamatos diskurzusnak tekinti, amelyben meghatározó szerep jut a jól szervezett tudományos műhelyekben folyó munkának (egy levéltár forrásőrző és forrásfeltáró szerepének). Ennek megfelelően, a Magyar Nemzeti Levéltár „projektjeként" megjelenő kötetben korábban publikálatlan dokumentumok megjelentetése jelenti az új elbeszélés alapját. Ennek bázisán Field és nevelt lányának profilja is élesebben rajzolható meg, tágabb, illetve mélyebb értelmezési keretek használatára nyílik lehetőség.

A szerzők vállalása módszertani értelemben is világos. A politika- és társadalomtörténet megalapozott téziseit felhasználva, de azok keretein túllépve, a teljes életutat vizsgálva, a történeti pszichológia eszköztárával közelítenek elemzésük alanyaihoz. Választásuk azonban nem kizárólagos, hiszen a történeti áttekintés kapcsán vagy a jegyzetek révén felkínálnak egyéb elméleti paradigmákat is. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a szerzők korábbi írásai alapján is rendelkeznek a pszichohistória iránti fogékonysággal, közös munkájuk tehát ilyen értelemben sem előzmény nélküli. S persze a nagyszabású per és szereplőinek sorsát elemezve, más publikációkban sem ismeretlen a lélektani szempontok alkalmazása. E trend hazai jelenlétét mi sem bizonyítja jobban, mint e Field-kötet megjelenésével lényegében egy időben napvilágot látott munka: az Államvédelmi Hatóság vezetőjének, Péter Gábornak az életrajza.[1] Igaz, ebben a szerző, Müller Rolf a pszichológiai megközelítést deklaráltan elveti. Ám mégis visszatérően utal a Field-ügy idején még a per „megrendelőjeként" tevékenykedő Péter Gábor sorsának értelmezésekor a pszichológiai megközelítés lehetőségére.

Természetesen Noel Field személye és az újonnan feltárt iratok is alkalmasak ilyen típusú vizsgálódásokra. Maga a közölt válogatás is rávilágít a forrásbázis sokszínűségére. A kötetben olvasható ifjúkori esszé, a fogságban írt vallomás, önrefle-

[1] Müller Rolf: *Az erőszak neve: Péter Gábor. Az ÁVH vezetőjének élete.* Budapest, 2017.

xió (amelynek címzettje a kommunista „felettes én": a Párt), vagy az élet végéig tartó bizonyításkényszerből fakadó levelek. Sőt maguk a forrásszövegek is ebbe az irányba terelhetik a kutatók vagy az olvasók gondolatait. Magának Fieldnek a reflexiói is segítenek a korszellem megragadásában: például amikor arról értekezik, hogy a húszas évektől szinte „járvány" volt a pszichoanalízis az elvtársak körében is. Bár hozzátehetjük, hogy a tudomány „pártosságának" fontosságáról elmélkedik ettől néhány bekezdésnyire.

A kötetben olvasható tanulmány a szövegekből megragadható jelenségeket Freud, Jung vagy éppen Erikson téziseivel világítja meg, a pszichológia eszköztárából választott elemek a kognitív disszonancia leírásától a „Rubasov-elméletig" tartanak. Mindez jól illeszkedik a kémkedés motivációjával kapcsolatos nyers jegyzőkönyvi szövegekhez is. Másfelől a közölt szövegek lényegében az életutak folyamatos újraírásáról, újraalkotásáról (konstruálásáról) szólnak. Tulajdonképpen a két élettörténetnek a kommunista (sztálini) identitáshoz való viszonya a közölt szövegek központi problémája. Mindezzel együtt a kötet tartalma egy színes válogatás a különböző levéltárak, hazai és külföldi gyűjtemények irataiból. A bő tucatnyi dokumentum(együttes) (közlése révén) időrendben vagy külön-külön is olvasható: iskolai dolgozat, útirajz, kihallgatási jegyzőkönyv, megfigyelési dokumentum, interjú, bizottsági jelentés, magánlevelek, vagy éppen nekrológok. Az igényes forráskiadás lehetővé teszi a többszörös perspektívaváltást. Látszólag egyenes pályaívek (sorsok) rajzolódnak ki, ám talán a (kényszerű) újraírás nyomán keletkező újabb változatok szemléltetik leginkább, hogy az ilyen elbeszélések miként keretezhetők át, mennyiben konstruáltak. Noel Field és Erica Glaser Wallach története a történelem színpadán a rivaldafénybe kerülés, majd az elszürkülés története. A korszak és a közvetlen történet iránt érdeklődő olvasó számára talán ez biztosítja leginkább az olvasmány (a kibontakozó történelmi dráma) dinamikáját.

Praktikus szempontból közelítve a kötethez, annak erényei közé számítható a befogadható terjedelem, a gondos lábjegyzetelés és a gazdag képanyag. A hagyatékban fennmaradt felvételek a polgári világtól a kádári és amerikai kispolgári létig jelenítik meg a főhősök sorsát. Ugyanakkor beszédes a képek és egyéb dokumentumok hiánya is: például, hogy a börtön- és lágerévekről készült felvételek, egyes per- vagy megfigyelési iratok nem állnak rendelkezésünkre. Meglehet, hogy erről talán a korszak szakértőjeként, vezető levéltárosként érdemes lett volna néhány bekezdésben áttekintést adni. Az állambiztonság tevékenysége, a propaganda működése és a korabeli történetírás összefüggései a Field/Rajk-ügyben az átlagosnál jobban dokumentáltak a Belügyminisztériumban kialakított „zárt irattárnak" köszönhetően.[2]

[2] Ezzel kapcsolatban lásd Tabajdi Gábor: Állambiztonság – propaganda – történetírás. Töredékek az állambiztonsági irattár működésének történetéhez (1965–1980). *Betekintő*, 2009. 2. sz. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2009_2_tabajdi.pdf

A kötet mint tudományos-ismeretterjesztő munka, akár oktatási segédanyagként is elképzelhető, egy szeminárium törzsanyagaként különféle irányokba indíthatja el a történet továbbgondolását, alapozhat meg újabb kutatásokat, elemzéseket. Ugyanakkor a jelenkor-történetírás kurrens problémái, vitái kapcsán is muníciót szolgáltathat a propaganda-kutatás vagy a historiográfia kérdéséhez, árnyalhatja a kádárizmus természetrajzát, az ügynökkérdés és kollaboráció témáját, de a megismeréssel vagy a nyelv problémájával kapcsolatos vitákhoz is adalékokkal szolgálhat.

A kötet dokumentumai a pártállami propagandának egy nehezen, ezért ritkán elemzett szférájába is betekintést engednek. A tanulmány egyik markáns megállapítása, hogy Noel Field az 1954-es szabadulása után megjelent személyes nyilatkozatait a pártbürokrácia illetékeseivel egyeztetve tette. Bár ennek „bizonyítékaiból" az érthető terjedelmi korlátok ellenére is érdemes lett volna szemelvényeket közölni, a közreadott szövegek így is érzékeltetik az egykori „koronatanú" utólagos megdolgozását, a posztsztálinista beszédmód kialakulását. Sokatmondó szemelvény Field első nyilvános nyilatkozata: a szabadulását követő magyarországi menedékkérelem bejelentése, a *Szabad Nép*ben 1956 nyarán megjelenő szöveg, majd 1957-ben az ellenforradalomról szóló nyilatkozat. A kora kádári panelek a fejlődő és szépülő Budapestről hat évtized távlatából, életútjának mélységeit ismerve, igazán abszurdnak hatnak az egykori rab szájából. Ugyanakkor a válogatásban helyet kaptak a későbbi *mainstream*-értelmezések alapszövegei. Az Egyesült Államok kormányzati jelentése tömören összefoglalja azokat az alaptéziseket, amelyek a rendszerváltás után a hazai megközelítésekben is meghatározónak bizonyultak. Ilyenek a totalitarizmus-elmélettel kapcsolatos állítások, a sztálini rendszerben meghurcolt káderek (börtönviselt kommunisták) tipizálása, illetve a nyugati társutasokról: a hasznos balekokról, avagy hasznos idiótákról szóló megjegyzések. Külön elemzés tárgya lehetne, hogyan (nem) jelenik meg az erőszak az (ellen)propaganda szövegeiben, a kegyetlen zsarolás, a brutális vallatás mikor milyen eufemizmussal kerül körülírásra.

Természetesen Noel Field és nevelt lányának története a sztálini kirakatperekről, azok előzményeiről és utóéletéről szól elsősorban. Az összeállítás révén azonban ez a kézenfekvő perspektíva is meghaladható. Egy lehetséges olvasatban sorsuk a kádárizmus megértéséhez is közelebb vihet. Nem csupán Field és Kádár hasonló (összefonódó) személyes sorsáról van szó: az eszme révén az elvtársaktól kiszabott börtönbüntetés, meghurcoltatás, majd az újrakezdés átéléséről. Kettejük posztsztálinista karakterében benne van az ismételt azonosulás (ld. Field Kádárnak, Kádár Rákosinak írt levelét), de, a kiábrándulásra utaló cinizmus, az ideológia formálissá válása is, amit az elhallgatás, számtalan tabu tesz nehezen dekódolhatóvá. Helyzetük még groteszkebbnek hat, ha ma már tudható, hogy mindennapjaikban az egykori ávósok valóságosan is jelen voltak, akár mint közvetlen munkatársak (Kádár környezetében vagy éppen a Corvina Kiadóban).

Mindezzel összefüggésben a kollaboráció és az ügynökkérdés kurrens közéleti és tudományos kérdéseihez is érdekes adalékokkal szolgál az összeállítás: mi számít kémkedésnek, kollaborációnak, árulásnak? A szövegekben, a bemutatott esemény-

sorban az azonosulás, árulás, közvetítés, kollaboráció megannyi lehetséges jelentésárnyalata bukkan fel. Az eszmei felettes entitással, a párttal és valós hatalmi tényezőkkel, változó nemzetközi helyzetben alakítják ki (formális/informális, nyílt/titkos, legális/illegális) viszonyukat a kötet szereplői. Azonban miközben életútjukat folyamatosan újraírva beszélnek e kapcsolatról a dokumentumok hiánya, a tabusítás, az értelemszerű konspiráció miatt, még a pártba lépésük időpontja, a kommunista mozgalomba történő beszervezés folyamata sem rekonstruálható részleteiben. A hatalom színfalai mögé kukkantva, egykori személyes és titkos iratokat olvasva, óhatatlanul újabb megválaszolatlan kérdésekbe ütközünk.

Ez elvezet a megismerés határaival kapcsolatos vitákhoz. A közölt válogatás alapján jól kirajzolódnak a dokumentálhatóság határai. A kötetben a szerkesztés során mozaikok, kontroll-források kerültek egymás mellé. A kettős életút fordulatai így többszörös megvilágításba kerülnek. Ugyanakkor jól láthatóak a hiányok, amelyekhez megfelelő források nélkül nehéz közelíteni: a fogoly-lét mellett ilyenek a sashegyi lakás megfigyelésével, a rehabilitált személyek „utógondozásával" kapcsolatos kérdések.

A könyv elemzéseinek, megjegyzéseinek meghatározó célja a kommunista szövegek dekonstruálása. A kiadási projektben résztvevők alapos fordítói tevékenységet is végeztek. A kettős könyvkiadással fenntartott többnyelvűség izgalmasan referál a tárgyalt történetre. Ahogy a tanulmányban is olvasható: Field a Corvina Kiadó lektoraként dolgozva is panaszkodott a korszak idegen nyelvű kiadványainak alacsony színvonalára. A pártbürokrácia vagy éppen a titkosszolgálatok kompetenciahiányával a kutató számtalan helyen találkozhat. Ebből adódik e komor kötet talán leghumorosabb eleme: az óvónői munkakör (*Kindergartnerin*) „gyermekkertészként" történő magyarítása. Mindennek fényében a vállalkozás nehezen túlbecsülhető érdeme a párhuzamos angol nyelvű forráskiadvány megjelentetése, amely a globális folyamatok itthoni megértetése mellett minden bizonnyal a hazai történeteket teszi elbeszélhetővé a nemzetközi közvélemény számára.

A *Kémek, korok, életek…* című munka kétségkívül izgalmas történeti olvasmány, tudományos-ismeretterjesztő céllal készített forráskiadvány. A válogatás révén a szerkesztők magánélet és közélet konfliktusaira kihegyezve rendezték el közös történetük dokumentumait. Így megragadható a két szereplő sorsa között feszülő ív: a meggyőződését mindvégig vállaló Noel Field és az apolitikussá váló Erica választása. Bár hozzátehetjük: a létező szocializmus mellett kiálló Field és a visszavonuló Erica (a vasfüggöny két oldalán) egyaránt kispolgári életet élő állampolgárokká váltak.

A könyv egy központilag eltitkolt, többszörösen retusált ügyet mutat be belső források (személyes belső vallomások, titkosszolgálati dokumentumok és propagandaanyagok) alapján. Az értelmezési keretként felkínált pszichohistória hatására talán úgy is fogalmazhatunk: a kémtörténet elemzése révén nemcsak az egykor (epizódnyi időre) kulcsszerepet játszó személyek, de a rendszer tudatalatti szférájában is tehetünk egy korántsem szokványos utazást.

Tabajdi Gábor

DÍJAZOTTAK

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Pro Archivo Regni-díját, amelyet az intézmény érdekében huzamosabb időn át, kiemelkedő színvonalon végzett munkájáért adományoz a Levéltár főigazgatója, 2017-ben Pusztainé dr. Pásti Judit, a Gazdasági levéltári főosztály főtanácsosa kapta. Az elismerést dr. Mikó Zsuzsanna, a Magyar Nemzeti Levéltár főigazgatója adta át.

Pusztainé dr. Pásti Judit

Pusztainé dr. Pásti Judit a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen szerzett történelem szakos középiskolai tanár és etnográfus diplomát 1978-ban. Ezt követően a Hajdú-Bihar Megyei Levéltárban helyezkedett el. 1984-ben bölcsészdoktori fokozatot szerzett a Kossuth Lajos Tudományegyetemen. Ugyanebben az évben az MSZMP Hajdú-Bihar Megyei Archívumának munkatársa lett, és elkezdte az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar levéltár kiegészítő szakját. Levéltárosi diplomáját 1987-ben kapta meg. 1989-től az Új Magyar Központi Levéltárban, majd a két intézmény 1991-es újraegyesítését követően a Magyar Országos Levéltárban dolgozott. 1993-tól főlevéltáros. Munkáját 2004-ben tanácsosi, 2010-ben főtanácsosi címmel ismerte el az intézmény. 2017-ben vonult nyugdíjba.

Első komolyabb publikációja a chemnitzi kézműves legények szabályzatairól született 1980-ban. Ezt követően több tanulmánya jelent meg, elsősorban levéltári szakkiadványokban. Publikált egyes Hajdú-Bihar megyei települések helytörténetéről és néprajzáról, illetve több forrást közölt az egészségügy és az oktatás történetéről.

A Magyar Országos Levéltárban a referenciájához tartozó szakmai kérdésekhez kapcsolódnak publikációi. Ő állította össze *Az államosítás előtt működött kereskedelmi vállalatok repertóriumá*t (2006), illetve részt vett *Az államosítás előtt működött textil-, szőrme- és bőripari vállalatok repertóriuma*, továbbá *Az államosítás előtt működött élelmiszeripari vállalatok repertóriuma* összeállításában, de publikált a szovjet–magyar vegyes vállalatok iratrendezésének tapasztalatairól is.

A keze alól kikerült munkáknak csak egy részét jelentik publikációi, emellett az évek során számos ügyirat, belső feldolgozó munka és az iratképző szervekkel kapcsolatos feladatok ellátása tanúsítja szakmai elkötelezettségét, hozzáértését. A levéltár vállalati iratanyaggal foglalkozó szervezeti egységében ráadásul a levéltárosi munka szinte minden fázisát végeznie kellett. Ezt a sokrétű tevékenységet mindvégig példaadóan és szorgalmasan, rutinosan, ugyanakkor nagy lelkesedéssel végezte.

Gratulálunk a díjazottnak!

LAKOS JÁNOS
(1947–2017)

Nehéz szívvel búcsúzunk Lakos Jánostól, a Magyar Országos Levéltár korábbi főigazgatójától, vezető szakfelügyelőtől. Nehéz szívvel, hiszen Lakos János ahhoz a nagy levéltáros generációhoz tartozott, aki 1972-es levéltárosi pályafutásának kezdete óta a levéltáros szakmáért élt és tett. Reméltük, hogy 2013-as nyugdíjba vonulása után még lesz lehetőség tanulni tőle, megszerzett tudásából, tapasztalatából tudunk még többet hasznosítani. Jó lett volna vele még néhányszor beszélgetni, vitatkozni, szakmai ellentéteket feloldani, mint ahogy azt János aktív időszakában a Hess András téri szobájában annyiszor megtettük.

Lakos János végigjárta a levéltáros szakma lépcsőfokait, tudását a szakma gyakorlati művelésével alapozta meg. Dolgozott levéltárosként a Magyar Országos Levéltárban és a Pest Megyei Levéltárban. Vezetőként vállalt feladatot a Pest Megyei Levéltár váci fióklevéltárában, majd igazgatóhelyettesi beosztásban működött. Gyakorlati tudásának hasznosítására a levéltári terület irányítását ellátó minisztériumi szinten is lehetősége nyílt, a Művelődési, illetve Művelődési és Közoktatási Minisztérium Levéltári Osztályának főmunkatársa, később pedig helyettes vezetője volt.

Pályájának csúcsát a Magyar Országos Levéltár főigazgatói pozíciójának betöltése jelentette. Nehéz feladatot kapott: egy régi, pártállami levéltári szervezet lebontását és egy új, modern levéltári szervezet felépítését. A Magyar Országos Levéltár és az Új Magyar Központi Levéltár egyesítésekor a minisztérium által meghirdetett pályázat útján 1992. július elsejei hatállyal elnyerte a Levéltár főigazgatói posztját, amelyet 1997. június 30-ig töltött be. Főigazgatói pályázatában hármas célt tűzött maga elé: a két levéltár összevonása ne okozzon törést a levéltári működésben, a Magyar Országos Levéltár elfoglalhassa súlyának megfelelő helyét a hazai levéltári rendszerben és a nemzetközi levéltári közéletben, a levéltár a közvélemény előtt is kellően ismert legyen. A szervezeti megújítás mellett lehetősége nyílt az Országos Levéltár új óbudai épületének birtokbavételére is. A kárpótlási törvények nyomán fókuszba került levéltár modern kori kihívásainak kezelése, az informatika és az állományvédelem területén jelentkező új elvárások megjelenése felkészült levéltári vezetőt igényelt, amelynek a miniszteri minősítés alapján tartósan magas színvonalon felelt meg.

Az 1997 utáni időszak ismételten a levéltári szakma egészét érintő feladatokat hozott számára. 1998-tól nyugdíjazásáig vezető szakfelügyelő volt, ezen funkciója révén nem volt olyan levéltári terület és levéltártípus, amelyet ne ismert volna behatóan. Szakmai jelentéseinek alapossága és pontossága sokat segített abban, hogy az egyes levéltárak megfelelő szakmai állománnyal és költségvetési támogatással működhessenek.

Lakos János fontosnak tartotta, hogy a levéltárak tudományos intézményként is működjenek, és a levéltári iratanyagra épülő magas színvonalú tudományos munkák szülessenek. Tudományos munkássága a levéltári és történeti irodalomra egyaránt kiterjedt. Összeállította a Magyar Országos Levéltár kéziratos térképeinek katalógusát, Pest megyei levéltárosként pedig a helytörténetírás támogatásához készített a kutatók számára a gyakorlatban is jól hasznosítható segédletet. A levéltári forráskiadványok között újdonságként hatott a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága 1989. évi jegyzőkönyveinek rendszerváltozást követő kiadása. Kiemelkedő forrásközlésnek számítanak a Szapáry- és a Wekerle-kormány minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1890 és 1895 közötti kötetei is. Az oktatásban és az intézménytörténetben is alapműként forgatjuk *A Magyar Országos Levéltár története* című munkáját, amely méltó megemlékezés volt a levéltár 250. éves fennállásának évfordulóján. Tudományos munkái azt a hitet tükrözik, hogy a levéltárosi hivatás nem kizárólag a napi hivatali feladatok ellátásáról szól, a jelen és az utánunk jövő nemzedéknek is adnunk kell tudásunkból valami maradandót, hasznosíthatót.

Munkásságáért Lakos János több állami díjat és kitüntetést is kapott: Ember Győző-, Pauler Gyula- és Széchényi Ferenc-díjat vehetett át.

1993 decemberében Ember Győző ravatalánál az Országos Levéltár kapcsán a következőket mondta: Ember Győző számára az intézmény az otthont jelentette, ahol a pályafutását kezdte, és amelyhez nem lett hűtlen soha. Lakos János szintén ehhez a hűséges nemzedékhez tartozott, egész pályafutása alatt segíteni és építeni akart, szolgálatnak fogta fel a levéltárosi hivatást.

A főigazgatói tevékenységéből és a tudományos publikációiból kitűnő pontosság, hivatástudat és felelősségérzet a személyes találkozások során is világossá vált. Mindig talált időt a levéltárügy szakmai kihívásairól, problémáiról szóló beszélgetésekre, közös gondolkodásra. Kollégákkal ugyanolyan felelősséggel és komolysággal vitatott meg levéltári jogi, szervezeti és szakmai kérdéseket, mintha saját magának kellett volna döntést hozni azokban.

Lakos János a levéltárosi pálya teljességét élhette meg, építhetett, alkothatott, és amikor úgy hozta az élet, a tudományos munkában is kiteljesedhetett. Emléke az intézménytörténetben és a tudományos életben egyaránt fennmarad.

Nyugodjék békében.

Mikó Zsuzsanna

SZŰCS LÁSZLÓ
(1929–2017)

„Nem magunknak, de a köznek kell kutatni."
(Thallóczy Lajos, 1885)

Észrevétlenül távozott közülünk. Még élt, és már megfeledkeztünk róla. Ez a tény sokunk szégyene.

Budapesten született munkás-iparos családban. Őt és nővérét édesanyja nevelte, mivel édesapja 1931-ben elhunyt, majd 1945-ben nevelőapját is elveszítette. A négy elemi osztály elvégzése után polgári iskolába került, ezt követően a II. Rákóczi Ferenc Felsőkereskedelmi Iskolában folytatta tanulmányait, és ott érettségizett 1948-ban. Egyetemi diplomáját az ELTE történelem–levéltáros szakán szerezte 1952-ben. Ettől kezdve szakmai tevékenysége a levéltári munkához kötődött.

1952 augusztusában a Hadtörténelmi Levéltárban helyezkedett el, ahonnan azonban – másokkal együtt, tisztázatlan politikai okból – 1953 tavaszán elbocsátották. Néhány hónap elteltével a Kecskeméti Levéltárba került, majd az év végén Borsa Iván hívására a Levéltárak Országos Központjának területi referense lett. (Békéscsaba, Eger, Esztergom, Debrecen, Miskolc, Nyíregyháza, Sátoraljaújhely és Szolnok levéltárai tartoztak hozzá.) 1955 végén az Országos Levéltár munkatársa lett, az akkor szervezett Népi Demokratikus Csoportban. Miután annak iratanyaga 1956-ban megsemmisült, személyi állományát – a gyűjtőterületi munka átvállalásával – az intézmény akkori II. osztálya vette át. Referensként az államfői hivatalok, az Országgyűlés, a Miniszterelnökség és a VKM 1867–1944 közötti iratai tartoztak hozzá. 1963-ban az újjászervezett Népi Demokratikus Osztály helyettes vezetője lett, majd saját kérésére visszahelyezték a II. osztályra, korábbi referenciájába. 1967 végétől a Művelődési Minisztérium Levéltári Osztályán főelőadó. A Magyar Országos Levéltár (MOL), Budapest Főváros Levéltára, majd megalakulása után az Új Magyar Központi Levéltár (ÚMKL), továbbá az iratkezelési és levéltárosképzési ügyek tartoztak hozzá; részt vett az ÚMKL létrehozásában és a nevezetes levéltári tvr. kidolgozásában. 1974 augusztusától 1989 decemberéig az MSZMP Központi Pártarchívum vezetője volt, ellátva a helyi pártarchívumok szakmai felügyeletét is. Amennyire és amíg lehetett, ebben a munkakörben is a szaktudományos szempontok érvényesítésére törekedett. 1989. december 1-jei hatállyal az ÚMKL-ben helyezkedett el, az államfői, az országgyűlési, valamint a miniszterelnökségi-minisztertanácsi iratok referenseként. 1992. március 1-jén átvette az ÚMKL I. osztályának vezetését. A MOL és az ÚMKL újraegyesítését követően az V. osztályra került, ahonnan főosztályvezetői státuszból 1995. március idusán került nyugállományba. Forráskiadványok munkálataiban ezt követően is részt vett, amíg a körülmények lehetővé tették.

Figyelmet érdemlő történeti tanulmányokat alkotott (polgári radikalizmus, Jászi Oszkár), több ízben fel is szólították, hogy szerezzen tudományos fokozatot. Erre azonban nem érzett késztetést, mivel mindig a levéltári hivatali feladatokat és a kiadványmunkát részesítette előnyben. (Forrásmunkáinak jegyzéke nem nekrológba való, egyébként pedig könnyűszerrel összeállítható.)

Tüzetesen tanulmányozta a magyar forrásközlés történetét és évszázadok során kialakult alapelveit. A forrásközlés címzettje szerinti megközelítésben előnyben részesítette a tudományos igényű kiadványokat az oktatási célú, a népszerű jellegű és a vegyes jellegű forrásközlésekkel szemben, míg a forrásközlés tárgya szerinti szempontból kivált azokat a munkákat becsülte sokra, amelyek egyetlen fondot vagy egy fond körülhatárolható részét (csoportját, sorozatát, netán irattípusát) tartalmazzák. (Noha nem tagadta a több fondból tematikailag összeválogatott iratokat tartalmazó publikációk létjogosultságát sem.) Mindig különös gondossággal járt el az archeográfia módszertani kérdéseinek alkalmazása során.

Az a meggyőződés vezérelte, hogy a társadalomtudományok bizalmi válságának korában, szellemi és világnézeti zűrzavarban a tudományos igényű forráskiadványok biztos fogódzók lehetnek. Ezzel annál is inkább egyetérthetünk, mivel a gondos archeográfiai megmunkálást nélkülöző, politikai vagy egyéb sandasággal készült forrásközlések nem egyebek, mint relatív tények temetői.

A klasszikus hagyományokhoz kapcsolódott, ahhoz a nemes szemlélethez, amellyel Csánki Dezső 1923-ban, a *Levéltári Közlemények* beköszöntőjében megjelölte a folyóirat célját: *„…az igazság forrásaihoz akar elvezetni.”*

Szilárd meggyőződésem, hogy hagyatéka eleven, más szavakkal: Szűcs László velünk marad.

T. Varga György

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

Kiadványinformációk

Kiadványtulajdonos: A Magyar Országos Levéltár (1923–1946, 1968–2011, 2012– Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára), közben a Levéltárak Országos Központja (1954–1967)

Első évfolyam: 1923

Megjelenés: Évi négy füzet két kötetben (1923, 1929–1933), egy kötetben (1924–1928, 1934–1935), évi egy kötet (1936–1939, 1946, 1954–1961, 1983, 1987, 1990–2003, 2008–2010, 2012–), összevont évfolyamok (1940/1941, 1942/1945, 1973/1974, 1977/1978, 1980/1981); évi két szám (1962–1972, 1975–1976, 1979, 1982, 1984–1986, 1988–1989, 2004–2007, 2011)

A megjelenés szünetelt 1947–1953 között.

Kiadó: 1954–1995 között az Akadémiai Kiadó, korábban és utóbb a Magyar Országos Levéltár, 2012-től a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

Előfizetés, korábbi számok: Előfizetés és a korábbi számok megvásárlásával kapcsolatban érdeklődjön az lk@mol.gov.hu vagy az l.balogh.beni@mnl.gov.hu e-mail címen

Az elsődleges források szövegének elemzése a reformáció számottevő hatását mutatja ki Magyarország németajkú közegében a mohácsi csata előtti időszakban, de a mozgalom adataink szerint még nem lépte át az országon belül húzódó német–magyar nyelvhatárt. Kijelenthető tehát, hogy a reformáció tanítása 1526-ig kizárólag városi, német nyelvi közegben érhető tetten. A magyar etnikum egyértelműen a mohácsi vereség teológiai értelmezésére, azaz a szentek tiszteletének kritikájára lesz majd csak fogékony, ahogyan ezt az első jelentős magyar nyelvű reformátor, Dévai Mátyás írói munkásságában találjuk.

Csepregi Zoltán

A kávéházi kommunikáció nemcsak az asztalnál, de az asztalok, asztaltársaságok között is folyt. Lowetinszky rendes kávéházi teendői közé tartozott a „gusztálás", „fixírozás" és a „kaczérkodás", ezek a kifejezések rendre felbukkannak a kávéházi tevékenységek sablonos felsorolásánál – mint ahogy a „beszélgetés" is (az „olvasás", a „kávézás" és eseteként az „unatkozás" mellett).

Balogh János Mátyás

Két hónapos New York-i ösztöndíjamat követően meggyőződésem, hogy a New York Public Library kézirattára az egyik leginkább kutatóbarát archívum azok közül, amelyekben eddig jártam. Összesen 5500 gyűjteményt, mintegy 8839 iratfolyóméternyi anyagot őriznek itt. Az online elérhető segédletek és az olvasóteremben elhelyezett kártyakatalógusok mellett a levéltár munkatársai is készségesen segítik a történészek munkáját.

Czeferner Dóra

00241512